

JEVREJSKI ALMANAH

1971-1996

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

JEVREJSKI ALMANAH
1971-1996
JEWISH ALMANAC

Ilustracije na koricama: verski obredni predmeti iz zbirke Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

–*Hanukija*, Austro–Ugarska, XIX vek (prva strana korica)

–*Rimonim*, Venecija, XVII vek (zadnja strana korica).

Illustrations on the covers: religious ritual objects from the collection of the Jewish Historical Museum in Belgrade

–*Hannukkah lamp*, Austro–Hungary, XIX century (front cover)

–*Rimmonim*, Venice, XVII century (back cover)

OVAJ *JEVREJSKI ALMANAH* JE POSVEĆEN OSAMDESETOGODIŠNJICI
POSTOJANJA SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
(1919–1999)

THIS *JEWISH ALMANAC* IS DEDICATED TO THE EIGHTIETH
ANNIVERSARY OF THE FEDERATION OF JEWISH COMMUNITIES
IN YUGOSLAVIA
(1919–1999)

Izdavanje Jevrejskog almanaha pomogli
Issuing of The Jewish Almanac supported by

Fond za otvoreno društvo, Beograd
Fund for an Open Society, Belgrade

Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo 'La Benevolencija', Sarajevo
Jewish cultural-educational and humanitarian society 'La Benevolencija', Sarajevo

Savez jevrejskih opština Jugoslavije

JEVREJSKI ALMANAH
1971-1996

Beograd, 2000.

JEVREJSKI ALMANAH 1971–1996

Izdavač

Savez jevrejskih opština Jugoslavije
Beograd, Kralja Petra 71/a

Počasna redakcija

Aca Singer, [Aleksandar Levi] – Savez jevrejskih opština Jugoslavije
Ognjen Kraus, Slavko Goldstein – Koordinacija židovskih opština u Hrvatskoj
Jakob Finci, Danilo Nikolić – Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine
Viktor Mizrahi, Žamila Kolonomos – Evrejska zajednica na Makedonija
David Albahari, Kanada

Glavni i odgovorni urednik

Simha Kabiljo–Šutić

Redakcija

Gordana Kuić
Milica Mihailović
Filip David

Tehnički urednik

Ružica Mevorah

Sekretar redakcije

Dušanka Pesah

Lektori

Danka Živanović, Dragiša Kalezić

Korektor

Dragiša Kalezić

Prevod na engleski

Žaneta Arnautović

Dizajn korica

Ana Rosić

Prelom i priprema za štampu

HandleVISION, Beograd

Štampa

MIDIM Print, Beograd

Tiraž

500 primeraka

SADRŽAJ

Predgovor	IX
Foreword	XI
<i>Naučni radovi, eseji i publicistika</i>	1
Ognjen Vukelić, <i>Danijel Ozmo</i>	3
Hans Bramer, <i>Jakov Vaserman – zašto bijete ruku koja za vas stvara</i>	17
Avram Pinto, <i>Dr Moric Levi, sarajevski nadrabin</i>	23
Samuel Elazar, <i>Prilozi istoriji Jevreja u Bosni i Hercegovini</i>	38
Milivoj Rajkov, <i>Naseljavanje Jevreja u Kikindi i okolini u prvoj polovini XIX veka</i>	44
Mirjam Rajner, <i>Iluminacija hebrejskih rukopisa</i>	52
Dragoljub Čolić, <i>Jevreji u kulturi i prosveti Zrenjanina</i>	75
Antal Hegediš, <i>Banatski Jevreji u doba Josifa II</i>	85
Isak Papo, <i>Jevreji na Pirinejskom poluostrvu od iskona do izгона</i>	94
Tatjana Petrović, <i>Muzika Jevreja sagledana kroz osobenosti muzičke tradicije Sefarda, Jemeničana i Aškenaza</i>	105
Slavko Gavrilović, <i>O Jevrejima u Ugarskoj XVIII i XIX veka</i>	123
Ženi Lebl, <i>Jevreji u Nišu</i>	137
Isak Papo, <i>Imena i prezimena Židova Splita</i>	153
Anna-Maria Grünfelder, <i>Manes Sperber i zagrebački ljevičarski intelektualci</i>	166
Hugo Rot, <i>Zemlja – prolegomena za studiju o istorijskim atlasima</i>	173
Nermina Mujezinović, <i>Safed, legenda i stvarnost – arhitektura starog grada</i>	191
David Pardo, <i>Svakodnevni govorni bosanski đudeoespanjol</i>	198
Ženi Lebl, <i>O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku</i>	209
Nikola Šuica, <i>Leon Koen</i>	225
Rade Milosavljević, <i>Letopis križevačkih Jevreja</i>	235
<i>Prilog I</i>	245
<i>Književni radovi</i>	253
David Albahari, <i>Moj deda, kantor u N.</i>	255
Dušan Jelić, <i>Iznad krošnji dudova nije bilo neba</i>	260
Antonio Jerkov, <i>Veliki tjedan – zapisi Hermana Mraka</i>	267
Tatjana Cvejic, <i>“Ž” – još živi</i>	279
Miloš Konstantinov, <i>Uspavani suncokreti</i>	283
Gordana Kuić, <i>Miris kiše na Balkanu – osvrti</i>	287
Muhamed Kondžić, <i>Pletači krlетки</i>	298
Ildi Ivanji, <i>Kapija opklade</i>	304
Ivan Slišurić, <i>Ogledalo Rut Müller</i>	312
Jasminka Domaš, <i>Žuti leptir Teresienstadta</i>	317
Dušan Knežević, <i>Petak popodne</i>	320

Nina Bogićević, <i>Ratovi su na uvijek na putu stajali, ratovi su nam uvijek sudbine prekrjali</i>	322
Slavko Stamenić, <i>Atrimortis – tristija iz našeg podnebesja</i>	327
Ljubica Arsić, <i>Šest žena Isaka Singera</i>	333
Miodrag V. Mitrović, <i>Zita Pesah – drama u tri čina</i>	346
Drita Tutunović, <i>Ya sponto la luna – Izgreva mesec</i>	360
Željko Marković, <i>Jakov putuje u Jerusalim</i>	370
<i>Prilog II</i>	377
<i>Istorijsko–memoarska građa, hronike i sećanja savremenika</i>	385
Dimitrije Knežev, <i>Zapisi o koncentracionom logoru Mauthausen – pogibija holandskih Jevreja</i>	387
Mara Kalderon–Petrović, <i>Sećanja</i>	390
Žak Finci, <i>Tetka Sinjora</i>	397
Pavle Šosberger, <i>Kako je to bilo u našoj sinagogi</i>	408
David Pardo, <i>Most dug pola vijeka – hvarski zapisi</i>	411
Rafael–Ratko Altaras, <i>Rahela–Bulkica Anaf: kako je izbegla genocid nad Jevrejima 1941.</i>	417
Jozef Finci, <i>Sarajevsko groblje i moj stari</i>	423
Nedeljko Terzić, <i>Staklena zemlja – lirski legat</i>	427
Jozef – Buki Konforti, <i>Od 6. aprila 1941. do 6. aprila 1945.</i>	429
Aleksandar Ajzinberg, <i>Trinest pisama</i>	438
Mathias Hannau, <i>Neke slike iz foto–albuma Šoe</i>	446
Haim Mejuhas, <i>Sećanja</i>	457
Judita Albahari–Krivokuća, <i>Naša nona Rahel</i>	475
<i>Rečnik jevrejskih pojmova</i>	497
<i>Sadržaj jevrejskih almanaha (1954–1970)</i>	505
<i>Bibliografija nagrađenih i otkupljenih radova (1955–1970)</i>	517
<i>Bibliografija nagrađenih i otkupljenih radova (1971–1996)</i>	531

PREDGOVOR

Savez jevrejskih opština Jugoslavije, etničko–verska organizacija koja predstavlja devet jevrejskih opština sa blizu 3.500 članova, veoma je srećan što se, pored svojih mnogobrojnih i raznovrsnih delatnosti, pre svega na očuvanju jevrejskog identiteta, našao u ulozi izdavača jubilarnog *Jevrejskog almanaha 1971–1996*.

Pristupili smo tom značajnom poduhvatu u veoma složenim uslovima, u ratnom okruženju, u teškoj materijalnoj situaciji većine članstva, u vreme kada smo prihvatili veći broj naših sunarodnika s područja na kojima su im životi bili ugroženi. Uz ogromne žrtve pojedinaca i znatne materijalne napore, uspeali smo da obezbedimo izlaženje ove knjige.

Želja nam je bila da knjiga iz štampe izađe prošle, 1999. godine, na 80. godišnjicu osnivanja Saveza¹ i da se uruči gostima iz zemlje i inostranstva s kojima smo želeli da proslavimo taj jubilej. Nažalost, iz poznatih razloga to nije moglo da se realizuje.

Jevrejski almanah 1971–1996 sadrži reprezentativan izbor radova s nagradnih konkursa Saveza u periodu od 1971. do 1996. godine. Od 128 nagrađenih radova, odabrano je 50 iz svih oblasti koje konkurs pokriva.

Savez je počeo da raspisuje Nagradni konkurs za radove s jevrejskom tematikom 1955. godine i tu tradiciju održava do danas. Inicijativa da se ustanovi nagradni konkurs za radove iz oblasti nauke, književnosti i umetnosti potekla je od tadašnjeg predsednika Saveza dr Alberta Vajsa. Prve nagrade su dodeljene 1955. godine, a u narednim decenijama konkurs je postao tradicionalna kulturna manifestacija s ugledom u široj jugoslovenskoj javnosti. U vreme izlaženja ove knjige iz štampe, biće objavljen 44. nagradni konkurs Saveza za 2000. godinu.

Mnogo je nagrađenih i otkupljenih radova štampano, u celini ili u odlomcima, upravo u *Jevrejskim almanasima*. U periodu dok su izlazili, između 1954. i 1970. godine, objavljeno je ukupno osam svezaka. Posle toga je izlaženje *Almanaha* obustavljeno, delimično i zbog pojave nove publikacije Saveza, *Zbornika Jevrejskog istorijskog muzeja*, čiji je prvi broj izašao iz štampe 1971. godine. *Zbornik*, od tada pa do danas, objavljuje naučne radove i sistematizovanu građu o istoriji Jevreja u Jugoslaviji, pa su u njemu objavljavani i radovi s nagradnih konkursa Saveza.

Posle 1970. godine, nagrađeni i otkupljeni radovi pohranjivani su u arhivu Saveza. Tako je nastao bogat fond neobjavljenih naučnih, književnih i memoarskih dela. Istovremeno je rastao i kulturni dug prema užoj jevrejskoj i široj jugoslo-

¹ Savez je osnovan 1. jula 1919. kao Savez jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Posle Drugog svetskog rata, nastavio je rad pod sadašnjim imenom.

venskoj zajednici, prema svim onim pojedincima, učesnicima konkursa, nagrađenim autorima i članovima žirija, koji su doprineli reputaciji ove kulturne manifestacije. Na anonimnim nagradnim konkursima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, svoje prve uspehe postigli su mnogi danas renomirani pisci i naučni radnici: David Albahari, Dobrilo Aranitović, Ljubica Arsić, Hans Bramer, Dragoljub Čolić, Filip David, Miroslava Despot, Zora Dimbah, Ildi Ivanji, Danilo Kiš, Gordana Kuić, Ženi Lebl, Vojislav Maksimović, Dimitrije Mašanović, Sonja Nahman–Premeru, Danilo Nahmijas, Vidosava Nedomački, Đuro Orlić, Isak Papo, Avram Pinto, Mirjam Rajner, Ljubivoje Ršumović, Laslo Sekelj, Pavle Šosberger, Nikola Šuica, Jorjo Tadić, Dragiša Vitošević i drugi. Neki od njih su, kasnijih godina, bili članovi žirija na konkursima Saveza. Pored njih, u žirijima je u proteklih 45 godina bilo i drugih poznatih imena jugoslovenske nauke i kulture: Aron Alkalaj, Isak Amar, Andrija Gams, Zoran Gavrilović, Ivan Ivanji, Ljubiša Jocić, Simha Kabiljo–Šutić, Lavoslav Kadelburg, Žak Konfino, Aleksandar Levi, Julija Najman, Predrag Palavestra, Miodrag Pešić, Andreja Preger, Radovan Samardžić, Dušan Sindik, Ana Šomlo i mnogi drugi. Jubilarni *Jevrejski almanah 1971–1996* objavljujemo da bismo odužili svoj dug tim pregaocima.

Nagradni konkurs Saveza jedinstven je i specifičan u našoj kulturi jer obuhvata tri oblasti kojima je zajednička samo jevrejska tematika. Tradicionalno se nagrađuju naučni radovi, eseji i publicistika s temama iz jevrejske istorije, književnosti, umetnosti, društvenih nauka i drugih oblasti judaistike, zatim, književni radovi – romani, pripovetke, pesme i dramska dela s jevrejskom tematikom i, najzad, istorijsko–memoarska građa, hronike i sećanja savremenika iz prošlosti jevrejskih opština, kulturnih, sportskih i drugih društava, kao i iz perioda Drugog svetskog rata i Holokausta². Sadržaj *Jevrejskog almanaha 1971–1996* poštuje propozicije konkursa. Redakcija je pregledala sve radove nagrađene i otkupljene između 1971. i 1996. godine i odabrala za objavljivanje, u celini ili u odlomcima, one koje u međuvremenu nisu objavili sami autori, odnosno one koji predstavljaju najvrednije autorske doprinose u godini nagrađivanja. Radovi su ilustrovani materijalima samih autora i fotografijama iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja. Tehnički najkvalitetnije, a tematski najzanimljivije ilustracije izdvojene su u dva priloga *Almanaha*.

Pored odabranih radova nagrađivanih na konkursima u periodu 1971–1996, ovaj *Almanah* sadrži i *Rečnik jevrejskih pojmova*, sadržaj svih prethodnih *Jevrejskih almanaha*, tabelarni pregled primljenih radova sa svih nagradnih konkursa od 1955. do 1996. i popis svih nagrađenih i otkupljenih radova na konkursima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije zaključno sa 1996. godinom.

Kao i u svim konkursima Saveza u proteklih 45 godina, i u ovom *Almanahu* su potpuno ravnopravno zastupljeni pisci jevrejskog i nejevrejskog porekla. U *Almanah* su uvršćeni radovi autora iz svih republika bivše Jugoslavije, kao i iz inostranstva, a Redakcija se trudila da u potpunosti poštuje jezik autora. Verujemo da će bogat i raznovrsan sadržaj *Jevrejskog almanaha 1971–1996* pružiti čitaocima zanimljiv uvid u blizu tri decenije stvaralaštva s jevrejskom tematikom.

Zahvaljujemo se svima koji su doprineli da ova knjiga stigne do čitalaca.

Beograd, april 2000. godine

Izdavač

² Samo prve godine konkurs je bio raspisan i za likovnu umetnost i muziku.

FOREWORD

The Federation of Jewish Communities in Yugoslavia, the ethnic-religious organization representing nine Jewish communities with nearly 3,500 members, is very happy to be the publisher of the jubilee *Jewish Almanac 1971-1996*. This is one of its many and various activities aimed primarily at maintaining the Jewish identity.

We approached this important undertaking under very complex conditions – surrounded by wars, with most of our members facing a difficult financial situation, at a time when we had been giving shelter to a large number of our co-nationals from regions in which their lives had been endangered. With great sacrifices by individuals and considerable financial efforts, we succeeded in assuring the publication of this book.

Our wish was to have this book printed last year, in 1999, for the 80th anniversary of the Federation's foundation¹, and to present it to guests from this country and abroad with whom we wished to celebrate that jubilee. Unfortunately, due to well known reasons, that could not be done.

The Jewish Almanac 1971-1996 comprises a representative selection of works from prize-awarding competitions organized by the Federation in the 1971-1996 period. Among 128 prize-winning works, 50 have been chosen for publication in this *Almanac*, from all fields covered by the competition.

The Federation started announcing prize-awarding competitions for works with Jewish themes in 1955, and it has been maintaining that tradition to these days. The initiative to introduce prize-winning competitions for works with Jewish subject matter was given by the then president of the Federation, Dr. Albert Vajs. The first prizes were awarded in 1955. In the following decades that competition has become a traditional cultural manifestation with high standing in the broader Yugoslav society. At the time this book is being printed, the 44th competition for the year 2000 will be announced.

Many of the prize-winning works have been published, in whole or in part, in *Jewish Almanacs*. During the period in which they had been appearing

¹ The Federation was founded on 1 July 1919 as the Federation of Jewish Religious Communities in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. After WWII it continued under its present name.

regularly, i.e. in 1954–1970, a total of eight volumes were published. After that, the publishing ceased, partly because a new publication of the Federation, *Jewish Studies of the Jewish Historical Museum*, was started, the first volume of which appeared in 1971. From that time on, *Jewish Studies* have been publishing scholarly works and systematized materials on the history of the Jews in Yugoslavia. Works from the competitions of the Federation have also been printed therein.

After 1970, prize winning works have been kept in the Federation's archives. Thus a rich collection of unpublished scholarly, literary and memoir works came into being. At the same time, the moral debt started increasing vis-à-vis the small Jewish and broad Yugoslav communities, as well as the authors who won prizes and the members of the juries, all of whom contributed to the high standing of this cultural manifestation. Many writers and scholars who are well-known at present, achieved their first successes in anonymous prize-winning competitions of the Federation of Jewish Communities in Yugoslavia: David Albahari, Dobrilo Aranitović, Ljubica Arsić, Hans Bramer, Dragoljub Čolić, Filip David, Miroslava Despot, Zora Dirnbah, Ildi Ivanji, Danilo Kiš, Gordana Kuić, Ženi Lebl, Vojislav Maksimović, Dimitrije Mašanović, Sonja Nahman–Premeru, Danilo Nahmijas, Vidosava Nedomački, Đuro Orlić, Isak Papo, Avram Pinto, Mirjam Rajner, Ljubivoje Ršumović, Laslo Sekelj, Pavle Šosberger, Nikola Šuica, Jorjo Tadić, Dragiša Vitošević and others. Later, some of them had been members of juries in Federation's competitions. In addition to them, jury members in the 45 years have also been other well-known names in Yugoslav science and culture: Aron Alkalaj, Isak Amar, Andrija Gams, Zoran Gavrilović, Ivan Ivanji, Ljubiša Jocić, Simha Kabiljo–Šutić, Lavoslav Kadelburg, Žak Konfino, Aleksandar Levi, Julija Najman, Predrag Palavestra, Miodrag Pešić, Andreja Preger, Radovan Samardžić, Dušan Sindik, Ana Šomlo and many more. We are publishing this jubilee issue of the *Jewish Almanac 1971–1996* in order to pay our tribute to those zealous people.

The prize-winning competition of the Federation has been unique and specific in Yugoslav culture as it includes three fields having in common only Jewish themes. Traditionally, prizes have been awarded in the field of scholarly works, essays and journalistic articles with topics from Jewish history, literature, arts, social sciences and other areas of Judaica. Another field comprises literary works – novels, stories, poetry, dramas – with Jewish topics. Finally, prizes have also been awarded for historical and memoir materials, chronicles and memories of contemporaries from the past of Jewish communities, cultural, sports and other societies and associations, as well as from the time of World War II and the Holocaust.² The contents of the *Jewish Almanac 1971–1996* follow the propositions of the competitions. The Editorial Board reviewed all the works winning prizes between 1971 and 1996, and selected for publication, in whole or in excerpts, those works which meanwhile had not been published by the authors themselves or which represented the best contributions of the authors in the year of winning prizes. Works are illustrated by materials contained in the original version and by photographs from the archives of the Jewish Historical Museum. The best quality from the technical point of view and thematically the most interesting illustrations have been singled out in the two annexes of the *Almanac*.

² Only in the first year, competitions were announced also for painting and music.

In addition to selected works which won prizes in competitions in the 1971–1996 period, the present *Almanac* also comprises a Dictionary of Jewish Terms, contents of all previous *Jewish Almanacs*, tables of works received in all prize-winning competitions from 1955 to 1966 and a list of all works winning prizes in competitions of the Federation of Jewish Communities in Yugoslavia ending with 1996.

Like in all competitions of the Federation in the last 45 years, authors of Jewish and non-Jewish background are equally represented in the *Almanac*. The *Almanac* comprises works of authors from all the republics of former Yugoslavia (SFRY) as well as from some other countries. The Editorial Board took care to fully respect the language of the authors. We believe that the rich and varied contents of the *Jewish Almanac 1971–1996* will offer its readers an interesting insight into close to three decades of creative works with Jewish themes.

We thank all who helped this book reach the readers.

Belgrade, April 2000.

The Publishers

*Na Šestom nagradnom konkursu SJOJ, 1961. godine nagrađeni su,
s leva na desno, Zoran Đorđević, Bruno Brukner, Danilo Kiš i Filip David*

*Naučni radovi,
eseji i publicistika*

DANIEL OZMO

BIOGRAFIJA

Daniel Ozmo (1912–1942)

Daniel Ozmo je rođen 14. marta 1912. godine u Olovu, u siromašnoj jevrejskoj porodici Haima i Lenke Ozmo, u kojoj je pored Daniela bilo još sedmoro djece. Već u najranijem djetinjstvu, roditelji se sele u Sarajevo, gdje se otac Haim bavi sitnom trgovinom i veoma teško izdržava svoju mnogočlanu porodicu. U Sarajevu Daniel završava osnovnu školu i pet razreda gimnazije, pa se poslije pauze od dvije ili tri godine, izazvane nepovoljnim materijalnim uslovima, upisuje na Umjetničku školu u Beogradu, gdje studira slikarstvo, u klasi profesora Ljube Ivanovića, od 1930. do 1934. godine.

Poslije završenog umjetničkog školovanja u Beogradu, vraća se u Sarajevo i pune dvije godine nema posla. Godine 1936. nalazi posao u Prvoj muškoj gimnaziji u Sarajevu kao profesor crtanja, a već 1937. biva otpušten zbog naprednog političkog djelovanja i sukoba sa konzervativnom, prema komunistima neprijateljski raspoloženom grupom profesora, poslije čega, sve do hapšenja 1941. godine, ostaje bez posla, sumnjičen i proganjan zbog komunističkih uvjerenja i aktivnosti.

Daniel Ozmo, istaknuti sarajevski umjetnik, antifašistički borac i patriota, umoren je 1942. godine u ustaškom zatočeničkom logoru Jasenovac, gdje je prije smrti, raspoređen na prisilni rad u takozvanu keramičku radionicu, uspio da napravi ciklus crteža iz zatvoreničkog života.

Sačuvani likovni radovi svjedoče o nesumnjivom talentu ovog mladog umjetnika i jednom nasilno zaustavljenom životnom putu, a njegova smrt upečatljivo i dramatično potvrđuje iskrenost i nepokolebljivost njegovih životnih uvjerenja.

VRIJEME I DJELO

Fragmentarno sačuvano djelo Daniela Ozme ne pruža mogućnost da se sistematski, retrospektivno sagleda, pa je u odsustvu kompletnog opusa bilo nemoguće kontinuirano i objektivno pratiti i utvrditi njegov razvoj – sticati u materijalu utemeljene utiske i donositi definitivnije zaključke. Utoliko će i ovaj tekst, ograničen na razmatranje tek fragmentarno sačuvanog djela, imati više impresionistički karakter, pokušavajući da ispod likovnog fragmenta prepozna humanu suštinu i ličnost autora, ne žrtvujući je metodu formalistički shvaćene analize.

Zato sam u potrazi za intencionalno viđenom humanom strukturom morao da pravim šire i dublje misaone ekskurse, po prostornoj i vremenskoj istorijskoj fakturi, u kojoj je autor uslovno egzistirao, te sam u tom nastojanju ostao u granicama neizbježne relativnosti, pa se osjećam obaveznim da kažem da su autor i djelo na ovaj način samo simbolično, evokativno i psihološki predstavljani, čime sam više želio da iznesem dužno poštovanje povodom tridesete godišnjice njegove smrti nego da ga formalno estetski odredim.

Ponikao u društvenoj sredini bremenitaj disharmonijama kulturno-istorijske i socijalno-političke prirode, u sredini koja je kroz stoljetne nanose nataložene istorijske svijesti dramatično pokušavala da spozna svoju vlastitost, vijekovima razdvajanu prividom tobožnjih heterogenih interesa viđenih sa demagoških okupatorskih stanovišta onih sila koje su na Bosnu i Hercegovinu uvijek gledale kao na moguću kulturnu i političku koloniju, Daniel Ozmo pripada onim rijetkim ličnostima koje su svoju sudbinu vidjele u nedjeljivom identitetu sa interesima socijalno obespravljenih, eksploatisanih, sa interesima onih klasa koje su živjele anonimno u vlastitoj istoriji i osluškujući njihova htijenja, pretakali ih u nove emocionalne i misaone oblike, u potresnu i optužujuću dokumentaciju.

U takvoj Bosni Ozmo je shvatio svu tjeskobu društvenog bića i bitisanja, na tlu gdje je život vijekovima bio zatočen i zatamljen, a memljivi dah istorijskog trajanja ostavljao svoje tragove, sve do današnjih dana, u različitim oblicima materijalne i duhovne kulture, u polusjenkama i sjenkama reprezentativnih i intimnih zdanja minulih vremena, opsjednutih siluetama socijalno-psiholoških asocijacija, koje tiho, sjetno i nijemo svjedoče istoriju naše Bosne, nijemo ali rječitije i uvjerljivije nego što su to mnogi istoričari ili putopisci u svojim zabilješkama učinili. Zato tu, kao sjenku prisutnu prošlost treba zapaziti, tu parternu memlu našeg istorijskog života treba osvjetliti i shvatiti, da bi se shvatili ljudi koji su na ovom tlu živjeli, ljudi iz sela i zaseoka, ljudi iz grada, ljudi iz čaršije, iz sokaka i periferijskih udžerica, ograđeni pismenim i nepismenim predrasudama, ogradama i vratima sa velikim metalnim zvekirima, kojim se udaralo i dozivalo, opominjalo i podsjećalo na vlastito i tuđe postojanje, dok je život treperio, paleći se i gaseći, igrom slučaja, igrom sudbine, jer ništa nije bilo u "ljudskim rukama". Sve je "vrijeme" donosilo i odnosilo, a ljudi, u prostornim koordinatama velikih sila i vremena, nemoćni i bespomoćni bili. Istina, ta nemoć se ponekad u bunu, ustanak i revolt pretvarala, a osjećanje ljudskog, prkosnog ponosa sa silom se ukoštac hvatalo, pobjeđivalo i bivalo pobijeđeno, da bi krvlju ugušeno do nove bune narastalo.

Tako se život bio i kundačio sa sviješću o sebi, gušio je i zarobljavao njenu ljudsku egzistenciju, ne sluteći bezgraničnost i slobodu duhovnog prostranstva unutrašnjeg bića čovjekovog.

Mukotržno i bolno je "Bošnjak" kroz svoju istoriju prolazio, noseći svoju kožu u grubim prtenim haljinama, i još grubljim ljudskim prilikama, koje su prijetile i gušile sve ljudsko u njemu, pa se o tome ljudskom samo u potaji moglo misliti, u potaji od dušmana i zla prijatelja, u potaji od sebe samoga, i zla koje dobro nije slutilo. O dobru se u sebi, crkvi il' džamiji moglo misliti, u strahu pred danom današnjim i sutrašnjim. Tako je misao o dobru u bogu bila jedina vjera čovjekova, pa nije ni čudo što mu je to njegovo apstraktno vjerovanje ponekad i pamet zamutilo, da čovjek čovjeka prepoznati nije mogao, kad su nam i groblja jedna od drugih zazirala, vjerujući svako u svoj mir i svoju dobrotu. Taj zazor je jenjavao i nestajao, da bi opet, u nekoj prilici, novom snagom, voljom božjom il' đavoljom, ponovo zavladao i svoje zle poruke, u mnogim sjenkama i polusjenkama starih zdanja i čepenaka, do današnjih dana kao svoje zlo svjedočenje ostavio.

Tekla je tako istorija Bosne od "drevnije dana i Kulina bana", preko Turaka i Austrije, koja nam je, istina, građanska odijela donijela, kravate svezala, evropreizirala nas, ali i kolonizirala, i sve tako "taktično" izvela da mnogi od naivnih i austrijski revnosnih dedova naših ovu kolonizaciju i eksploataciju i ne primijetiše, nego samo srebrne širite, carsku krunu, red i disciplinu zapamtiše – ne sluteći da je po tom radnom i voznom redu bogatstvo naše zemlje odlazilo i da je taj red tome bio i namijenjen – pa je zato i discipline, tako ponosne osobine austrijske, moralo biti.

Ali, ni svi preci naši ne bijahu naivni, ni bez podozrenja prema toj austrijskoj "dobronamjernosti".

Mi potomci njihovi znamo za onaj istorijski pucanj 1914. i za riječi Principove izgovorene na sudskom saslušanju:

"... Glavni motiv koji me je potakao na to djelo bila je osveta za sve muke koje podnosi moj narod pod Austrijom."

Čin i ove riječi bili su izraz fanatičnog buntovnog nemirenja sa političkom i nacionalnom inferiornošću, pred lažnim sjajem carskih znamenja, širita, isukanih sablji i konjice, koja je na lafetima vukla svoje samopouzdanje i kulturu kao štafažu svojih političkih namjera.

To su bile riječi prenapregnute smjelosti, odvažnosti koja je 27 godina kasnije, 1941, na poziv Komunističke partije Jugoslavije, ponovo sa patriotskom zanosom progovorila.

I, konačno, riječi se počеше pretvarati u djela, a djela u legende, čiji junaci opet bijahu izraz nemirenja sa silom i čizmom, pred čijim neljudskim obličjem mnogi pokleknuše. I opet je hrabrost bila najmoćnije oružje. I pucnji se ponoviše. Pucnji na Romaniji, Sokocu, Drvaru...

Umnožice se ruke sa oružjem i bez oružja, spremne da se ukoštac uhvate sa naoružanim njemačkim okupatorom. Riješene na nadljudske napore, odlučne da oružanom revolucijom riješe sudbinu svoje zemlje, da oružanu revoluciju oružaju oružjem od neprijatelja otetim.

Bitke su se bile, i u istoriju ulazile. Radali se i ginuli heroji. Zamrkle okupirane, a osvitale oslobođene teritorije. Radala se Jugoslavenska narodna armija. Narodni odbori. Vlast. Radala se nova Jugoslavija. I rodila, da bi život poslije toliko usahljih godina, potekao svojim prirodnim tokovima. Istjecao iz svojih izvora, i kao bremenita rijeka kroz delte uticao u svoja zahodišta...

Eto, u tom istorijskom kontinuitetu treba posmatrati i ličnost Daniela Ozme. Zato mi se ova evokacija Bosne, mada samo skromno označena, učinila neophodnom za shvatanje duhovne fizionomije Daniela Ozme, na kojoj su nanosi istorije ostavili duboke i trajne tragove. Takvu istoriju, u čijim su maticama završavala trupla njenih pravih činilaca, htio je da na svjetlo dana iznese Daniel Ozmo, slikar, grafičar, vajar i revolucionarni borac, čovjek koji je i u umjetnosti i u životu bio podijeljen između realnosti i njene plemenite humanitarne vizije,

U krčmi, linorez nastao između 1932. i 1940.

između njene surove svakidašnjice i revoltivne potrebe za njenom negacijom i poetskim prevazilaženjem. Razapet isključivim htijenjima svoje osjećajne, romantične prirode i duboko trpeći unutarnju katarzu uvijek iznova izazivanu nepomirljivošću dviju realnosti koje je iracionalno u sebi nosio, on je, rekao bih, zakonito patio i trpio u jednoj sredini okrenutoj sitnim filistarskim idejama i interesima, pa je, izgleda, toj sredini bio isto toliko apstraktan kao i ona njemu. U tom vidim razloge lične drame koju je Daniel intimno nosio, često je utapajući u impresionističku muziku, koju je, po pričanju svojih prijatelja, veoma volio, možda baš zbog toga što se u njoj gubio oštri kontur njegovih linoreza, oštri kontur realnosti koja ga je ranjavala i koju je čežnjivo želio da prevaziđe. Zato je za Daniela muzika bila veliko intimno utočište, a slika revolucionarna imaginacija

svijeta, u kojoj je apologetski želio da pomiri sve suprotnosti svakidašnjice. U njoj, u slici, mogućnost je postojala stvarnost jedne uzbuđljive, zanosne ljudske solidarnosti, koja bezbrojne individualne humanističke potrebe projicira u objektivnu, imaginativnu fakturu likovnog djela, i tako otvara put beskonačnom broju ličnosti da se nadu, emocionalno i psihološki izlive u konkretnom, ma koliko apsurdnom ili nepovoljnom istorijskom trenutku, ne čekajući ostvarenje objektivnih i realnih ekonomsko-socijalnih i humanitarnih uvjeta.

U tom duhovnom prostoru treba tražiti osjetljivu, senzitivnu, pomalo zatvorenu, introvertnu i "odsutnu" ličnost Daniela Ozme. Samo tako mogu se objasniti tople riječi sjećanja njegovog sestrića dr Ivana Fochta, kad kaže:

*"Kao pri sjećanju na jednu umjetninu, ostao mi je od moga ujaka samo jedan cjelovit utisak, bez svih onih detalja kojim su opterećena živa prisutna lica. I danas mi izgleda kao da nije fizički postojao, kao da je iz svakodnevnice neprestano odlazio, nošen i zanošen svojim dalekim i blagim idealom."*¹

Ta Ozmina tako često naglašavana odsutnost, povučенost, to njegovo fino, diskretno prisustvo, praćeno sjetnim i pomalo melanholičnim raspoloženjem, bilo je izraz jedne izuzetne osjetljivosti i tananosti, jednog opservativnog, intelektualnog stava koji se nije mirio sa prividnom slikom života, nego težio da shvati njegovu bit, da ukaže na fatalnost okolnosti u kojima je čovjek zapreten i zarobljen, okolnosti koje treba mijenjati, humanizirati – protiv kojih se treba boriti.

Sa fatalnim značenjem i karakterom tih društvenih okolnosti Danko se sreo već u najranijem djetinjstvu u rodnom Olovu, u sredini proleterizovanih seljaka, i radnika, u sredini u kojoj su bijeda i neimaština presrele njegove prve dječeačke osmjehе. Ti ljudi iz djetinjstva, šumski i pilanski radnici sa zabačenom sjekirom ili capinom preko ramena, oštih crta lica, na kojima je život izbrazdao svoje tragove, snažnih šaka, iscrpljeni prekomjernim radom – koji uspravno ili pognute glave stoički podnose svoju sudbinu, prkoseći joj ili pokoravajući se – bili su prve slike sa kojim se Daniel sreo i čiju je socijalnu i humanu disharmoniju do kraja života uvijek iznova doživljavao, bolno titrajući pred svakim novim socijalnim podatkom koji je njegovo osjetljivo oko zapažalo.

Zahvaljujući svojoj izuzetno socijalnoj prirodi, Ozmo je postao središtem u kome su se stjecale, prelamale i lomile brojne socijalne refleksije, osjećajne i misaone prirode, i, iščlašene u prostoru i vremenu, tražile da budu harmonično objedinjene u nečijoj stvaralačkoj ličnosti. Tako je Daniel, poput seizmografa, "prinudom" svog humanog senzibiliteta bio opterećen ličnim sudbinama sredine u kojoj se kretao i, još više, sudbinama koje je naslućivao, postajući tumač njenih egzistencijalnih interesa.

Toj izvanredno teškoj i odgovornoj obavezi on je jednostavno "morao" da podleagne, da joj se "pokori", jer je nečija savjest tu obavezu morala da preuzme, a njegova ljudska priroda tražila je da se izrazi u intimnim, ljudskim relacijama. Daniel je van tih relacija bio nezamisliv. On nije bio tip egocentričnog čovjeka, koji je u životu težio svom "spasu", jer je njegova ličnost bila iskreno humanitarno podijeljena između mnogih ličnosti sa kojima je živio, koje je poznavao ili samo sretao. On je bio zaista duboko humanitarno i socijalno utemeljen, pa je tražeći svoj identitet prodirao do našeg, srećući se s njim kao sa dijelom zajedničkog interesa,

1) Dr Ivan Focht, "U spomen Danielu Ozmi", *Izraz*, Sarajevo, august-oktobar 1961, 168.

naše zajedničke sudbine, u čiju je harmoničnu mogućnost vjerovao, pod pretpostavkom zajedničke angažovanosti. Ozmo je bio uvijek iskreno i angažovano prisutan u svom djelu, zainteresiran egzistencijom čovjeka u njenom bitnom, socijalnom značenju, pa se, razumljivo, odmah nameće pitanje kako je Ozmo tu bit shvatao, i u kojim je relacijama pokušavao da je u granicama svojih kreativnih mogućnosti determinira.

Već po karakteru tema koje su ga privlačile (šumski i pilanski radnici, seljaci, gradska sirotinja, starci i starice, fabrički radnici, noćni život), po tome "šta" je vidao i zapažao, on je očigledno puko egzistiranje negirao kao pravu egzistenciju. On egzistenciju shvata kao daleko složeniji, artikuliraniji, potpuniji, humanitarniji i socijalniji pojam od onog koji tu, neposredno pred njim, traje. On je upravo, protiv svih oblika "trajanja" i dotrajavanja, i u njima vidi samo posljedicu tragičnih okolnosti pod kojima se to "trajanje" odigrava, odgadajući i unedogled produžujući ostvarenje prave ljudske egzistencije, koju ne mogu zatomiti ni alkoholna narkoza ni narkoza noćnog života, ni pasivno podnošenje kao izraz religioznog ili mitskog mirenja sa sudbinom.

On jasno, oštro i gotovo plakatski jednostavno opservira nad kompleksom egzistencije uvjetovane koliko objektivnim i društvenim okolnostima, toliko i subjektivnim, racionalnim odnosom prema tim okolnostima. I upravo pokrećući čovjeka protiv tih okolnosti, on pokušava da to istorijsko trpljenje i podnošenje revoltira, da ga transponuje u odlučnu negaciju fatalizma, sugerirajući mu tu potrebu snažnim formama i odlučnošću stavova, ruku, pokreta, energičnom fakturom poteza. On pokušava da svoja lica pokrene iz stanja pasivnog otpora da statičku humanističku energiju revolucioniše, da postupke ličnosti saobrazi njihovim stvarnim interesima, koje oni, ponekad, nisu u stanju da bez posredstva spoznaju. Zato autor preuzima ulogu posrednika, a slika karakter čas običnog, čak konkavnog ogledala, na kome se realno ili uvećano ogledaju ljudi, koje autor podvrgava analizi, i kritički predmeće njihovom oku, sa željom da preko jedne nove humanizirane optike vide i shvate svoju vlastitost, u relacijama ličnih i društvenih odnosa.

Po svom interesovanju za probleme socijalne egzistencije, po svojoj opservativnoj naklonosti prema humanim kompleksima koji tu egzistenciju prate i opterećuju, njegovo djelo pripada socijalnoj umjetnosti, pri čemu se umjetnost "artizma" ne bi trebala shvatiti kao njena socijalna antiteza, što bi se međutim, po oštrim polemikama vođenim u četvrtoj deceniji našeg vijeka, moglo zaključiti, mada je u stavovima i jedne i druge strane bio prisutan taj sporni "socijalni i humanitarni ekvivalent" oko koga se u suštini spotala ova polemika. Razlike su po mom mišljenju bile u tome, kako je taj ekvivalent shvatan, tumačen, i kako je kreativno objektiviran.

Zato je danas, pri naknadnom posmatranju i analiziranju te filozofsko-estetičke problematike, u čijem se kontekstu nalazi i djelo Daniela Ozme, potrebno zadržati neophodnu objektivnost, u razlučivanju ignorantskih salvi ispaljivanih sa obje strane, od smirene i razložne argumentacije.

Ukoliko se, socijalni ekvivalent izjednači sa temom, kao isključivim vrijednosnim mjerilom, onda bi "artizam" bilo izvanredno lako dokazati kao "antisocijalan". Ali, ako problem socijalnog ekvivalenta shvatimo u jednom širem misaonom humanitarnom, etičkom i estetičkom osvjetljenju, doći ćemo do zaključka

da je pojam "socijalno humanitarnog" daleko kompleksniji nego što to na prvi pogled može da izgleda. Tako je na primjer, socijalno humanitarni ekvivalenat jednog muzičkog poretka, egzistentan nezavisno od njegove literarne transkripcije, ukoliko taj poredak u nama izaziva humana emocionalna i misaona raspoloženja a to humano i socijalno shvatam u jednoj tendenciji harmonizovanja, uravnotežavanja, emocionalnog i misaonog osmišljavanja i plemenitog prevazilaženja svih objektivnih i subjektivnih okolnosti, koje usporavaju i priječe naše istorijsko sretanje sa punom i pravom vrijednošću istinskog ljudskog bitka. Prema tome, pred socijalnim humanitetom otvara se bezbroj oblika, u kojima on može da se ostvari, a svaki od tih otkrivenih ili neotkrivenih modaliteta, predstavlja mogućnost u kojoj može biti sadržana humanitarna i socijalna egzistencija ličnosti, pri čemu se, razumljivo, postavlja pitanje da li će ličnost biti u stanju da otkrije, spozna i doživi taj humanitet, što se opet samo po sebi ne može uzeti kao objektivni dokaz, u razmatranju njegovog postojanja ili nepostojanja. Umjetničko djelo je egzistentno, nezavisno od toga da li smo ga, ili nismo shvatili, kao što je i muzičko djelo egzistentno u obliku partiture, nezavisno od toga, da li je mi znamo ili neznamo dešifrirati.

Bilo je, međutim, nerealno pretpostavljati, da sva misaona shvatanja nije poznavala i jedna i druga strana, reprezentovana izvanrednim intelektualnim figurama, pa se onda tim prije postavlja pitanje, kako je pak do sukoba došlo.

Socijalna umjetnost pojavila se u periodu ideološko-političkih nastojanja KPJ da u misaoni prostor svoga doba, što uvjerljivije, intenzivnije i sugestivnije unese društveno-političku problematiku, projiciranu sa borbenih stanovišta svojih revolucionarnih ideala, i da je pri tom smatrala poželjnim, da se u tom cilju, angažuju sva pa i literarna i likovna sredstva izražavanja, kao osoben jezik, koji je manje podvrgavan režimskoj kontroli, što potvrđuje i dr Mladen Iveković, čije mi stavove, radi obima, nije moguće u cijelosti donijeti, pa ga radi objektivnijeg uvida, samo u važnijim fragmentima navodim:

"Paralelno s jačanjem i regeneracijom klasnog radničkog pokreta i sve jačim otporom širih narodnih redova u čitavoj zemlji protiv diktatorskih režima. u Zagrebu su se, jedan za drugim, pojavljivali listovi, publikacije i časopisi koji su – pronalazeći pukotine u režimskom sistemu cenzure – pokušavali legalnim putem plasirati među radništvo i lijevu inteligenciju "lijevi pogled" na svijet i na politička i literarna domaća zbivanja. (...) Sličan proces odvijao se u to doba u Beogradu, Ljubljani, Sarajevu i dr. (...) Opća politička situacija, naime, bila je takva da je u šestojanuarskom radzoblju KPJ ostala bez svoje štampe, da su i poslednji njeni listovi, na koje je imala uticaj ili kojima je rukovodila, bili ugušeni. Treba, dakle, shvatiti okolnosti da je u takvoj situaciji lijeva u Hrvatskoj pokušavala, i to ne bez uspjeha, ovaj "vakuum" iskoristiti na specifičan način kanalizirajući antirežimsku propagandu i postulate marksističke naobrazbe radnih ljudi kanalima kojima je u tom vremenu "lijevi pogled" jedino mogao još probiti zapreke cenzure i reakcionarnog zakona o štampi."²

Tada se pojavila i socijalna umjetnost, koja je izazvala žestoke već dobro poznate polemike.

Razumljivo da revolucionarne intelektualne snage, koje su se u tom periodu borile protiv preživjelih društvenih odnosa, nisu mogle u okviru tih odnosa,

2) Dr Mladen Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*, I, Zagreb 1970, 217.

smatrati bitnim, razriješavanje izvjesnih suptilnih razlika u shvatanju estetičkih fenomena, unatoč njihove problemske prisutnosti, dok su istovremeno bile suočene sa daleko krupnijim, humanitarnim zahtjevima, nastalim u okvirima jedne društvene prakse u kojoj je umjetnost uopšteno govoreći po svom pristupu stvarnosti imala apstraktan karakter, jer je na opštu bijedu odgovarala "misaonom superiornošću", a na vanjsko sužanjstvo "unutarnjom slobodom", pa je stoga, u toj četvrtoj deceniji, deceniji ideološkog pregrupisanja, i revolucionarnog konstituisanja našeg lijevog političkog pokreta, bilo i te kako važno, unijeti što više podataka revolucionarno socijalnog karaktera, makar i u obliku vizuelnih informacija, za čiju je morfologiju i aksiologiju bilo manje važno, da li je u krajnjoj liniji briljantno kreativno donešena, koliko da je "alarmantna", da na bilo koji način podstiče na socijalno-politička razmišljanja, da se solidariše sa revolucionarnim interesima sredine kojoj je namijenjena, čije spoznajne mogućnosti ni iz daleka nisu imale iznijansirane, inteligibilne osjetljivosti, pa je realni problem bio, kako tu sredinu ponukati da revolucionarno misli i reagira, kako je trgnuti iz jednog istorijski letargičnog osjećanja otuđenosti, sa kojim je ponekad bila sklona da se miri. Prirodno da su u to vrijeme u redovima revolucionarne inteligencije prevagnuli interesi društveno-političkog, a ne estetičkog karaktera, iako nesumnjivo dijelom lucidno viđeni u granicama svoje estetičke optike koja je težila da se konstituiru unutar zahtjeva vlastitih interesa koji u tom trenutku nisu mogli biti u središtu pažnje društvene sredine koja je tako suptilna intelektualna htijenja mogla sa razumijevanjem da prati samo u onom opsegu, u kome je bila oslobođena surove egzistencijalne prinude, i nesocijalnih uslova, pod kojim se ta prinuda odigravala. Prema tome, u trenutku u kome su bili nezadovoljeni elementarni interesi, razumljivo da je pažnja revolucionarne inteligencije bila više okrenuta njima, nego estetičkim razmatranjima pod kojim se oni umjetnički, kreativno objelodanjuju, jer bi se u suprotnom ta ista inteligencija zajedno sa svojim shvatanjima našla u vakuumu ideološki izoliranog misaonog prostora, pa ma kako taj prostor bio estetički utemeljen.

Mislim da u tome leže pravi razlozi zbog kojih je došlo do različitih pa i pamfletskih tumačenja koja upravo ilustrativno pokazuju kako su se bili duboko isprepleli politički i estetički aspekti ove problematike.

Danas u novim humanitarnim uslovima, svaki od ovih aspekata ostvaruje se u svom primarnom mediju: politika u karakteru društveno-političkih i ekonomskih odnosa, a likovna estetika u odnosima svojih sredstava izražavanja, linije i boje. Međutim, to ne isključuje njihovu međusobnu uvjetovanost: uvjetovanost karaktera nadgradnje od karaktera kvalitativnih, socijalno-humanitarnih odnosa u njenoj materijalnoj bazi, s tim što se čovjek, u svim oblicima svoje egzistencije, ne može shvatiti kao prosta posljedica tih odnosa jer mu se otvara mogućnost da na te odnose utiče u istoj mjeri, koliko i oni na njega. I baš u toj eventualnoj razlici između objektivnih uvjeta i vrijednosti subjektivnog djela, izražava se vrijednost ličnosti, vrijednost njenih stvaralačkih moći.

Mada sarajevska kritika nije u ozbiljnijoj mjeri uzela učešća u ovim raspravama o socijalnoj umjetnosti, iako su pojedina njena istaknuta pera bila na pozicijama socijalne umjetnosti, ipak se i u sarajevskom likovnom životu pod uticajem društveno-političkih kretanja i ovako konsteliranih širih odnosa počela vršiti izvjesna snažnija diferencijacija podstaknuta dolaskom i entuzijazmom

mladih slikara: Daniela Ozme, Voje Dimitrijevića i Ismeta Mujezinovića, koji su se poslije završenih studija našli u Sarajevu i uz značajno intelektualno prisustvo Marsela Šnajdera, Stjepana Tomića, Kalmija Baruha i drugih vršili izvanredan kulturni uticaj. Oni su istina imali svoje prethodnike u socijalnoj tematici Karla Mijića, Petra Tiješića, Atanasija Popovića i Romana Petrovića, ali u idejnom smislu umjetnost njihovih prethodnika nije bila ni praćena ni objašnjavana revolucionarno socijalnim shvatanjima, nego je kao što su to njeni autori svojim kasnijim životom i djelom pokazali bila više izraz njihovog humanog saosjećanja koje nije bilo ideološki fizionimirano.

Školovan u beogradskoj umjetničkoj školi u klasi profesora Ljube Ivanovića od koga je naslijedio ljubav prema crtežu i predjelu, a ponesen idejnim socijalnim shvatanjima beogradskog literarnog kruga koji je pripremio pojavu beogradskog socijalnog slikarstva, zatim socijalnim shvatanjima Mirka Kujačića, zagrebačke "Zemlje", sa kojom je preko Krste Hegedušića stajao u posrednoj vezi, Daniel je na studijama u suštini samo nastavio sa njegovanjem, školovanjem i kultiviranjem svojih socijalnih predispozicija i simpatija, koje je ponio od najranijeg djetinjstva u kome je izgleda bio sudbonosno određen. Već za vrijeme studija Ozmo održava zavidne veze sa mnogim kulturnim ličnostima, vrši razmjenu kataloga i grafičkih listova o čemu svjedoči njegov prijatelj i saradnik, slovenački slikar Stane Kumar, organizator slovenačke grupe "Gruda" koja je 1938. godine osnovana pod neposrednim uticajem Krste Hegedušića i okupljala slikare samouke.

Kumar upoznaje Ozmu 1934–1935. godine kao političkog istomišljenika u Školi rezervnih oficira u Sarajevu gdje su se zajednički našli na odsluženju redovnog vojnog roka:

"Sjećam se da je Ozmo imao zbirku monografija, kataloga i drugog materijala naprednih socijalnih umjetnika (Grosz, Zille, Dix, "Zemlja", "Novi Hudožnici"). volio je korespondirati, i pokazivao mi je poštu raznih kulturnih radnika domaćih i stranih. Posjedovao je grafičke listove koje je dobivao u zamjenu sa drugim slikarima.

Za vrijeme služenja vojnog roka u Sarajevu 1935. često sam sa Ozmom izlazio i crtao po siromašnim predjelima grada. Preko Ozme smo dobijali partijsku literaturu (časopise i letke). Prilikom pretresa u mjesecu martu dio ove literature zajedno sa drugom Čopom izbacio je na ulicu spasavajući nas disciplinske odgovornosti, dok je drugi daleko opasniji dio bio sakriven u žitu vojnog magazina."³

Ispod prividnog mira Ozminog blagog izraza lica pulsirao je jedan vrlo osjetljiv duh, nimalo indiferentan prema svemu onom što se oko njega zbivalo. Distanciran prema sredini ličnom kulturom i sklonošću ka intelektualnom poimanju "stvari", on je samo površnom oku odavao utisak nezainteresiranog čovjeka dok se u njemu istinski zbivala drama iskrenih razmjera, drama koja ga je dovela u središte socijalnih i političkih događaja u kojima je Ozmo na različite načine doprinosio svoj lični udeo. Ne mogu se oteti utisku da bi taj udio bio daleko veći da nije zločinački umoren u svojoj trideset i prvoj godini života. Njegovo fragmentarno sačuvano djelo koje nepotpuno oživljava uspomenu na njegov uništeni ili bez traga nestali opus, odaje upornog i postupnog radnika koji se istina kretao u granicama svojih kreativnih

3) Iz pisma S. Kumara, akademskog slikara, Ljubljana, upućenog O. Vukeliću.

moći, ali nikada nije bio žrtva površnih raspoloženja izazvanih željom da se okuša u ovom ili onom maniru. On je povode uvijek duboko u sebi tražio, nezavisno od toga da li im je nalazio odgovarajuću likovnu transkripciju. To, ozbiljno, odgovorno, lično i kontinuirano traženje je prisutno, pa je očigledno da mu je tek predstojao period sazimanja, sublimiranja, iskustva koje se tako postupno nagomilavalo i obećavalo sve finije, složenije i subjektivnije likovne refleksije. Ta postupnost ogleđa se prije svega u velikom broju crteža (koji su nažalost najvećim dijelom izgubljeni ili nestali), u njegovom odnosu prema karakteru forme, u težnji da se njeni problemi savladaju u različitim tehnikama i materijalima (crtež, akvarel, linorez, ulje, skulptura), u njegovom neprestanom vraćanju sličnoj tematici kojoj nastoji da otkrije nove dimenzije, neprestano se suočavajući sa problemima likovnog objektiviranja, pokušavajući da otkrije dublje unutarnje biti i tokove likovnog izraza.

"Odista mu nisu dali vremena." On vrijeme svoje životne zrelosti nije dočeka, pa otuda i naša moralna odgovornost u pristupu prema svemu onom što se kao htijenje osjeća, nazire ili sluti. Otuda to naše uzajamno upitno promatranje, pogledima koji se neprestano stiču u zajedničkim fokusima, koji nam se čas primiču čas odmiču, pa naša sigurnost ne ovisi samo od grafičke slike nego i od titraja duha koji emanira, koliko iz optičke simbolike djela, toliko i iz naših slutnji, u kojima je on najvećim dijelom sadržan. U tom unutarnjem oku svoje ličnosti, koja se samo prividno realno izrazila. Realnost koju je nosio bila je mnogo, mnogo dublja i složenija. Otuda i utisak njegovog savremenika:

*"To je Bosna, teška polukolonijalna zemlja, Bosna s likovima nadničara i šumskih radnika, teškim kao od tuča salivenim i životom težim od najtežeg bremena. Nešto neobično, socijalno teško i proživljeno udahnuto u te slike zatvorenih boja koje se ne gube čak ni sa Ozminih akvarela."*⁴

I upravo to "olovno teško" u ličnostima, situacijama, to ljudsko, a olovno sivo, tu našu ličnu i društvenu moru, donio je Ozmo već 1934. godine u ciklusu linoreza *Noćni život*. Izgubljene, inertne i pod dejstvom alkoholne omame i bizarne kafanske erotike, ličnosti ovog ciklusa ogledaju se na desperativnoj atmosferi bosanske kasabe, u bezdanu šuplje dokolice, čulnog, nagonskog života. On je umio da osjeti tu opsjenu kafanskog prizora u kontrastu između njenog privida i stvarne duhovne bijede, pri čemu se služi velikim, crnim, teškim i sumornim plohamama, otvarajući prostor prodorima svjetlosti, koja osvjetljava i razara formu u želji da još drastičnije naglasi kontraste. Ozmo boravi 1935. godine u Jajcu i provodi vrijeme među fabričkim radnicima, skicira materijal za svoj drugi ciklus linoreza, od koga su ostale sačuvane samo dvije novinske bilješke:

*"Daniel Ozmo, čija je grafika na ranijim izložbama privukla pažnju kritike i publike izložiće jednu seriju novih grafika koje je nedavno završio u Jajcu."*⁵

*"Noćni život bio je potresno ilustrativan u ovim novim stvarima, ostao je intelektualno hladan, fotografski objektivan."*⁶

Ove bilješke, objavljene u sarajevskom Jugoslavenskom listu i Brazdi, za sada su jedini dokaz o egzistenciji ovih uništenih ili nestalih grafičkih listova, čiju opisnu problematiku Ozmo, izgleda, nije uspio likovno dokraja da savlada, pa mu

1) "Bosna na platnima sarajevskih slikara", *Jugoslavenski list*, 31. maja 1939, 5.

2) "Izložba mladih slikara", *Jugoslavenski list*, 8. decembra 1935.

3) "Dve izložbe", *Brazda*, februar 1936, 59.

se stoga i prebacuje da je ostao u granicama "hladne" faktografske konstatacije. Međutim, zanimljivo je podsjetiti se da je ovom ciklusu iz Jajca prethodila mapa drvoreza Đorda Andrejevića Kuna, Krvavo zlato, sa sličnom tematikom, otisnuta 1934. godine, koja je u beogradskoj Politici naišla na povoljniji komentar:

"On nam iznosi pred oči činjenice trudeći se da ove ne izmeni svojim raspoloženjem, uveren da sadržina tih činjenica govori dovoljno ubedljivo." ⁷

Možda je likovni kritičar Brazde bio prema Ozmi stroži? Ostaće to tek pretpostavka, sve dok se ne nađu ovi nestali listovi. Za sada je izvjesno samo to da Brazda nije bila neprijateljski raspoložena prema socijalnoj umjetnosti, nego se, naprotiv, borila za njena shvatanja, pa kritički odnos prema Ozminom ciklusu treba razumjeti kao izraz objektivnog vrijednovanja, tim prije, što mu zamjera odsustvo "toplije" interpretacije.

U godinama koje slijede poslije završenih studija 1934, umjesto toliko očekivane vedrije budućnosti, Ozmi su nailazili neprijatni dani, ispunjeni neizvjesnošću materijalne egzistencije, u odsustvu elementarnih uvjeta za život i rad, godine velikih moralnih iskušenja, političke diskriminacije i svih onih neugodnih posljedica koji takva šikaniranja prate.

Poslije završenog ispita na Umjetničkoj školi u Beogradu, Ozmo žuri u Sarajevo sa željom da pomogne roditeljima, prema kojima je osjećao veliku ljubav i privrženost, jer su i sami živjeli u nezavidnoj materijalnoj situaciji. Taj povratak zabilježila je i sarajevska štampa riječima da su "naši mladi sugrađani gg. Daniel Ozmo i Vojo Dimitrijević diplomirali" i da će "obojica izložiti svoje umjetnine na nedeljnoj izložbi koju priređuje društvo prijatelja umjetnosti "Cvijeta Zuzorić." ⁸

Iz školskih klupa krenula su oba mlada čovjeka neposredno u život. Ozmo nije odmah mogao da nađe zaposlenje pa je radio u veoma teškim materijalnim prilikama.

"Vrlo talentovan vajar osjetljiv za plastičnost ne može da nađe ni toliko zarade da isplati najprostiji materijal, a izloženi radovi najbolje kazuju kako bi se njegov talenat korisno razvijao." ⁹

U tom periodu nastaje veliki broj crteža, krokija, akvarela, linoreza, pa i skulptura, od kojih je slučajem sačuvana samo jedna: portret Vlatka Fochta, dječaka koji je 1941. godine, sa roditeljima, saradnicima NOR-a, uhapšen i ubijen, i u čiji spomen u Sarajevu danas postoji jedna dječija biblioteka.

Interes za skulpturu Ozmo je ponio sa umjetničke škole, gdje je od profesora Sime Roksandića stekao osnovne pouke o vještini modelovanja i materijalu, a sudeći po sačuvanom portretu Vlatka Fochta, i fotodokumentaciji autoportreta i portreta umjetnikovog brata, ova skulptura je imala realističan, opisan, taktilan, ali i amaterski karakter, koji je, istina, nosio obilježje talenta, ali i odsutnosti smisla za snažnije i odlučnije interpretativne plastične zamisli. Ukoliko je i ovo njegovo bavljenje plastikom, prema utisku koji se stiče, na osnovu škratih podataka, ostalo u granicama privatnog značenja, koje je, istina, u našoj sredini bez tradicija u toj tehnici rada, imalo izvjestan kulturnoistorijski značaj.

7) Ž.N. "Osma jesenja izložba beogradskih umetnika", *Politika*, Beograd, 2. novembra 1935. 8.

8) "Otvorenje novih prostorija i božićne izložbe 'Cvijeta Zuzorić'", *Jugoslavenski list*, 18. decembar 1934, 6.

9) "Izložbe mladih", *Jugoslavenski list*, decembar 1935, 2.

Pored navedenih skulptura, u tekućoj likovnoj hronici nalaze se podaci i o sljedećim radovima: portret Tina Ujevića, Torzo i Nosač, uz konstataciju da pokazuje "talenat za sirovo naturalističko oblikovanje".

Unatoč nepovoljnih okolnosti, Ozmo je relativno veoma produktivan, i u tom periodu iza njega stoji veliki broj crteža, skica, studija, akvarela, linoreza, poneko ulje i skulptura. Redovno učestvuje na zajedničkim izložbama, razmišlja o potrebi veće ideološke kohezije, udružuje se sa grupom "Mladih", koji zajednički nastupaju i čiji su najistaknutiji predstavnici Daniel Ozmo, Vojo Dimitrijević i Ismet Mujezinović, grupom koja je očigledno u ideološkom smislu, po karakteru shvatanja svoje društvene prisutnosti, predstavljala antitezu grupi "Krug", pa je četvrta decenija sarajevskog slikarstva protekla u znaku konfrontiranja ove dvije grupacije.

"Čitav jedan niz mladih umjetnika koji živi u Bosni i koji su ponikli iz Bosne, upiru svoja nastojanja u tome pravcu da se već jedanput nakon tolikih lutanja dade pravi izraz bosanske sredine i njene neposredne stvarnosti", izjavljuje Daniel Ozmo.¹⁰

On istovremeno veoma aktivno učestvuje u različitim oblicima kulturno-političkog rada, preko koga KPJ propagira svoju revolucionarnu društvenu politiku. U jevrejskoj radničkoj omladinskoj zajednici "Matatja" režira djelo Irvina Šoa *Zakopajte mrtve*, učestvuje u organizaciji priredbi sa kojih se šalju dopisnice sa pozdravima istaknutim komunistima na robiji, neposredno pred publikom crta socijalne motive, političke karikature, a na studentskim usmenim novinama u Sarajevu drži zapaženo predavanje "U službi narodu". Sa istaknutim intelektualcima ljevičarima Marselom Šnajderom, Stjepanom Tomićem, Dušanom Perovićem, Kalmi Baruhom i drugima, Ozmo se kao kulturni radnik i nastavnik u Prvoj muškoj gimnaziji u Sarajevu "desolidariše s naredbom Antona Korošeca (pov. br. 921 od 15. IX 1936) koja je uperena protiv komunizma i podstiče socijalno-politički defetizam"¹¹, radi čega je, odlukom uprave Prve muške gimnazije, broj 30524, od 27. IX 1937, otpušten iz službe. O obimu i karakteru te njegove revolucionarne političke djelatnosti dovoljno ilustrativno govori već i sam podatak da je u Prvoj muškoj gimnaziji zaposlen 24. oktobra 1936, a već sljedeće godine, 27. septembra 1937, na predlog Banske uprave, otpušten zbog komunističkih uvjerenja.¹²

Nailaze teške godine političke šikane, diskriminacije, materijalne bijede, ali i godine još upornijeg stvaralačkog umjetničkog i društveno-političkog rada, godine u kojima, unatoč velikih odricanja, još intenzivnije i plodonosnije radi i izlaže.

U tom periodu Ozmo se za trenutak vraća svom rodnom Olovu, zatim Zavidovićima, i moralno osvježava u kontaktu sa radničko-seljačkom, proleterskom sredinom, kojoj se sav posvetio i u čijem je neposrednom prisustvu želio da prikupi nove snage za još žešće okršaje, koji su predstojali, u to kritično istorijsko doba.

Tu, u predvečerje revolucije, kada su se na sumornom horizontu tek navještali znaci onih istorijskih događaja koji će kao plamen zahvatiti Bosnu i cijelu našu zemlju, Daniel Ozmo žuri u Olovo i Zavidoviće da još jednom vidi i

¹⁰) "Izložbe sarajevskih slikara Mujezinovića i Ozme", *Jugoslavenski list*, 26. maj 1939, 6.

¹¹) Franc Cengle, "Beleška o Marselu Šnajderu", *Praxis* 3, 1970, 451.

¹²) Iz programa "Collegium artisticuma".

skicira dobro poznate figure svojih šumskih radnika i seljaka, sa pilama, sjekirama i capinima, na splavu, u pilani pri utovaru, istovaru, odlasku i ponovnom jutarnjem dolasku, jer oni će se kroz dvije ili tri godine naći u revolucionarnim ustaničkim redovima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Iz tih mnogobrojnih skica, krokija, studija, nastaje poznata mapa linoreza Kroz bosanske šume, objavljena 1939, koja je bila dostojan i impresivan odgovor na sve političke šikane i progone, odgovor koji je nedvosmisleno pokazao karakter i smisao njegove angažovanosti. Mapom linoreza Iz bosanskih šuma on je to svoje angažovano uvjerenje htio još dublje i trajnije da ureže u društvenu savjest, da dramatično i demonstrativno žigoše socijalnu bijedu i nepravdu, jer je "uvijek računao na to da svoje radove razdijeli i rasparča poput propagandnih letaka... da pokaže ... u kakvom paklu "žive" oni kojima je svoju grafiku namijenio. U tome možda treba i tražiti razloge što se tako često obraćao linorezu, pri čemu se kretao u granicama jednog manje ili više realističkog izraza, ekspresivno sublimirao i naglašavao pojedine partije težeći, ponekad, da brutalno prodre u predio emocionalne svijesti. Utoliko su i listovi sa preeksponiranom socijalno-psihološkom tematikom manje uspjeli od onih u kojima je ta tematika harmonično uskladena sa elementima likovne interpretacije.

Crteži, koji redovno prate njegov rad u linorezu, ostavljaju svjež, neposredan utisak, ali po svom značenju imaju vrijednost ovlaš notirane senzacije, pa se stiče utisak da su to bile tek bilješke, koje su mu možda služile kao podsjetnik. U svakom slučaju, to je jednostavan, mek i topao crtež, koji fino ilustrira kako su u njemu bile istovremeno prisutne lirske i socijalne naklonosti.

Uz crteže treba spomenuti i nekoliko akvarela, od kojih je najupečatljiviji Jasenovac na kome se naizmjenično smjenjuju staklasto prozračni i dramatično zgusnuti pejzaži modrog, zelenog i zemljastosmedeg.

Jedan ili dva rada u ulju ne otvaraju mogućnost da se o njima ma šta uopštenije kaže, izuzev da je na jednom od njih otvorio mirnu, klasično uravnoteženu, pomalo elegičnu vizuru na gradski predio, a na drugom pokušao da donese tipičan planinski pejzaz sa sočnim zelenim odnosima.

U periodu od 1935 do 1941, Ozmo redovno izlaže u Sarajevu, a u Beogradu 1938. sa grupom sarajevskih slikara, 1939. sa Ismetom Mujezinovićem i 1940. sa Vojom Dimitrijevićem.

Od sarajevskih izložbi iz tog perioda treba skrenuti pažnju na izložbu u organizaciji "Collegium artisticuma" – "Bosansko selo", 1940, na kojoj "svoje radove stvorene u neposrednom kontaktu sa našim selom i seljacima", pored Ozme, izlažu i Vojo Dimitrijević, Ismet Mujezinović i Rizah Štetić, kao i na izložbu 1941, organizovanoj u okviru nastupa istog udruženja, osnovanog 1939. na inicijativu dr Oskara Danona, Voje Dimitrijevića, Jahiela Fincija i Ane Rajs, sa ciljem da preko jednog vida udružene umjetničke aktivnosti doprinesu oživljavanju kulturne i ideološko-političke atmosfere u Sarajevu:

"Htjeli smo pokazati da nismo uzalud proveli tolike godine učeći po školama, po radionicama, u životu. Htjeli smo pokazati da nam nije težak nikakav napor, nikakva žrtva kad je u pitanju podizanje našeg ambijenta", izjavljuju osnivači "Collegium artisticuma", u kome nije izostao ni Ozmin doprinos u svim akcijama ovog jedinstvenog udruženja proskribovanog u policiji kao "kolegijum komunistikum".

U tom periodu objavljen je i veliki broj njegovih ilustracija u časopisima i publikacijama: *Brazdi*, *Pregledu*, *Omanutu*, *Selu i seljaštvu* i drugim, te knjige *Zašto plače Ema*, Nore Fried i zbirka pripovjetki *Šljive*, Milorada Gajića sa ilustracijama Danijela Ozme.

Najčešće se Ozmino djelo veže za uticaje Grosa, Maserela, Hegedušića, što se po karakteru njegovog opšteg socijalnog opredjeljenja ne bi moglo negirati, jer je u svakoj od ovih ličnosti našao ponešto blisko svojoj vlastitosti, ali u osnovi taj socijalni objektivizam ima svoje začetke u realizmu koji ide preko Karavada, španskog realizma Kaloa, Goje, Kurbea, Milea i Domijea, da bi, prošavši kroz optičku prizmu srednjoevropskog ekspresionizma, stigao do socijalne umjetnosti i njenih humanitarno-revolucionarnih shvatanja. Šta je ko iz tog nedoglednog raspona preuzimao ili nadograđivao, teško je sa sigurnošću i precizno utvrditi, jer je to zadatak koji zahtijeva daleko obimnije predradnje od onih koje je u ovom slučaju, s obzirom na vrijeme i prostor, moguće poduzeti, ali je, mislim, sasvim sigurno da u tako jednom izvanredno širokom, dubokom, gotovo nesagledivom prostoru leže zajednički počeci likovnog objektivizma, pa je njihov pratrenutak sadržan ko zna gdje i ko zna u čijoj slutnji. Za nas je važno to da se Ozmo u tom duhovnom rasponu kretao, tražio, nalazio i gubio, da bi se ponovo sretao sa varljivim i neuhvatljivim stvaralačkim htijenjima, koja po zakonitosti pojavnih oblika uvijek nadmašuju ličnost stvaraoca upravo za onoliko koliko on u svakom novom obliku pokušava da prevaziđe prethodni. Tim prije je za ostvarenje svakog cilja potrebno i vrijeme, koje je u Ozminom slučaju bilo okrenuto u onoj istoj mjeri protiv njega, koliko i protiv njegovih proletera, kojima je pohitao u susret onog kobnog dana 1941, kada je, iznenađen izdajom, pao u ruke neprijatelju, dok je jutro o kome je sanjao tek svitalo, a istok izgledao rumen kao velika raskrvavljena rana...

1971.

(Odlomci)

Pejzaž, akvarel nastao između 1932. i 1940.

JAKOB VASERMAN:

Zašto bijete ruku koja za vas stvara?

Jakob Wassermann (1873–1934)

Jedva je prošlo četrdeset godina od smrti Jakoba Vasermana. Sav kulturni svijet znao je tada za njega; njegova djela – uglavnom novele i romani – prevedena su na sve svjetske jezike, bio je "slavan i čuven" književnik, jedan među prvima na njemačkom Parnasu, koji u tom periodu nije oskudijevao velikim i blistavim imenima. Bili su tu Hauptman, Tomas i Hajnrih Man, Hofmanstal, Ber-Hofman, Šnicler, Hese, Stefan i Arnold Cvajg, Verfel i Kafka. Niko od njih nije sumnjao da tom krugu pripada i Jakob Vaserman.

Ipak, Vaserman je bio i ostao usamljena ličnost u njemačkoj književnosti. Bio je umjetnik-prorok starog kova: najčešći i vrhovni princip koji on pridaje stvarima ili pojavama jeste princip pravde. Na svoju nesreću, Vaserman traži taj duh pravde i tamo gdje nije mogao da ga nađe; vjerovao je da će u visokim sferama umjetnosti naići na

riješenje jevrejske problematike. U toj opsesiji, on u svom književnom radu stiže do labirinata. Sve proizlazi iz njegove težnje za otkrićem pravde, iz tame njegovog životnog iskustva. Književnoj vrijednosti njegovih djela, njihovom autentičnom stilu i savršenoj kompoziciji vrijeme nije naudilo, jer su ona izvirala iz genijalne nadarenosti i iz života samog.

Vaserman ispašta prokletstvo vidovitosti i vizije pravde. Sve svoje sposobnosti, svoje jevrejsko i evropsko obrazovanje, stavlja u službu književnog stvaranja. Bačen u maticu života, on pišući postaje svjestan kontrasta između rasa, suprotnosti religija, protivurječnosti ideja, na pola puta između kršćanske transcendentnosti i magije jevrejskog golema, intelektualnih saznanja i zanosa hasidizma, drevnih mitova i prigušenih glasova iz doba djetinjstva. Nedostižan je u razgolićavanju oblasti podsvjesnog, nagonskog, potisnutog i sputavanog.

Šnicler je popratio jedno od prvih njegovih djela *Priča mlade Renate Fuks* riječima: "Kao da je rasvijetljeno bljeskom od hiljadu munja. Djeluje poput prve

stepenice koja vodi do velikog romana, do onog posve velikog, koji se u naše vrijeme u Njemačkoj još nije pojavio, ali bi Vaserman mogao da ga napiše."

Bilo je to 1900. godine, u kojoj je Vaserman navršio dvadeset i sedmu godinu. Sljedeće godine pojavila se knjiga Bundenbrokovi, koju je napisao njegov dvije godine mlađi prijatelj Tomas Man. Pa ipak, sva tadašnja kritika, od Maksimilijana Hardena preko Hofmanstala do Rone Šikelca, veliča Vasermana: o *Renati Fuks* pisale su se slavopojke, *Aleksandar u Babilonu* i *Sestre*, prikazivani su kao vrhunac književnog stvaranja, a *Slučaj Mauricijus* upoređivan je s djelima Dostojevskog. Premda tematika tih djela nije gotovo ništa izgubila od svoje aktualnosti, Vaserman je donedavno bio gotovo zaboravljen pisac. Nakon četrdeset godina, najveća njemačka izdavačka preduzeća počela su da pripremaju ponovna izdanja njegovih djela. Vaserman je predosjećao mnoge obrte i mnoga previranja. "Najvažnije je – treba na vrijeme umrijeti", rekao je kratko vrijeme prije smrti. I umro je na vrijeme, na Silvestrovo 1934, kad je forma kojom se služio u svom stvaralačkom radu počela da gubi umjetničku snagu i kad se na društvenoj sceni u Njemačkoj podigao zastor krvavih događaja.

Tomas Man objasnio je ovu situaciju još 1929. godine u Minhenu prilikom drugarskog sastanka: "Vaserman je taj koji još danas umije da napiše pravi roman na najvišem nivou. Ja sada više ne vjerujem u roman, odnosno, ja vjerujem u njegovu budućnost. Po mom mišljenju, on je sada u krizi. U stvari, romanu ja više ne vjerujem. Vaserman, taj veliki talenat, još ga za sada održava. Griješim kad kažem održava, jer njegov roman još slavi triumf." S Vasermanom se "stari roman" još jednom vinuo u visine prije nego što je nestao. A i sam Vaserman je bio svjestan da se "starom romanu" približava kraj. U jednom pismu, što ga je Vaserman uputio u januaru 1904. svom izdavaču S. Fišeru, on pita: "Da li se zna koje se klice smrti i truleži nalaze u našim djelima? Toliko malo se zna, kao i o nama samima. Priroda stvara posmatrajući, ali ne pokazuje svoje namjere, neda ni da ih naslutimo. Klica koju moja noga nadmeno, nepažljivo odbacuje u stranu može da se pretvori u jako stablo i da rodi plodom, kada od mojih kostiju ni praha više neće biti."

Vaserman se rodio u Firtu 1873. godine. U djetinjstvu se nije prepustio svijetu igre, rastao je kao zazidan u uskom prostoru. Njegovu viziju ne prati ono surovo osjećanje beznadežnosti i nesnalaženja, koje iz djetinjstva ponesu napuštena djeca. Njegova izolovanost posljedica je njegove darovitosti i psihičke konstitucije. Prvi spontani književni sastavi javljaju se iz grča razbudenog duha i sagledavanja nepremostivog jaza. Najveći dio života proveo je u Austriji, opisujući njemačke pejzaže i njemačke ljude, a bio je Jevrej koji se sa svojim jevrejstvom sreće kao vjernik sa božanstvom.

Tek prošle godine pojavio se njegov autobiografski roman *Engelhart Ratgeber*, koji je napisao u Beču između 1902. i 1904. godine i u kojem je dao detaljne podatke o svom djetinjstvu i porodici. Prije 70 godina znalo je tek nekoliko ljudi za taj roman, čiji je rukopis predao svom prijatelju baronu Filipu Šaju, uz uvjet da nikada ne smije da se objavi. Raniji biografi Vasermanovi imali su prilike da se upoznaju s tim rukopisom, pa su neke pasuse i citirali. Za taj rukopis znala je i njegova žena Marta Karlvajs, kad je objavila knjigu svojih uspomena 1935. godine. Poslije toga taj rukopis je nestao. Znalo se, međutim, da postoje i prepisi, pa je takav jedan prepis pronađen u jednom sanduku koji četrdeset godina niko

nije dirnuo. Izdavač Albert Langen u Minhenu, koji je 1896. objavio Vasermanov prvijenac *Meluzina*, a poslije toga čuveni roman *Jevreji iz Cirndorfa*, objavio je sada i taj autobiografski roman.

Kad je knjiga *Jevreji iz Cirndorfa* (1897) ugledala svijetlo dana, Vaserman je napustio Minhen i nikada se više nije vratio u svoju domovinu, gdje su mu preci vijekovima živjeli. Bilo je to djelo u kojemu je riječ o "teretu sudbine" i njegovom životu, o praštanju i fenomenu nasljedstva, o jevrejstvu u relacijama duševnosti i razrastanja unutrašnjeg čovjekovog lika.

"Gdje sam, što sam i gdje stojim", pitao se na kraju svog života, kad su se sve jasnije očitavali tragovi boli i srdžbe. "Nešto me je silovito gonilo", piše on u svom *Životnom pregledu*. "da uđem u bit one disharmonije koja se vuče kroz cijeli moj život i moj rad i koja je s vremenom postajala sve jasnija i bolnija. Najproblematičniji dio mog života bilo je vrijeme kolizije sa mojim jevrejstvom i mojom egzistencijom koju sam stvorio kao Jevrej, i to ne samo kao Jevrej nego kao njemački Jevrej, a taj pojam i prostodušnom čovjeku otvara horizont pun nesporazuma, tragike, protivurječnosti, sukoba i patnje."

Godinu dana nakon umorstva Ratenaua, 1923, znao je: "To važi za tebe, to ti oduzima najznačajnije: pripadnost, povjerenje, veze koje su ti bile drage, tlo otadžbine pod nogama, čar zajednice i uzajamne pomoći, sve to oduzima i donosi smrt na način koji se ne može predosjetiti... Nestala je iluzija od životne važnosti, možda posljednja koja je još davala nade za stanovito regulisanje socijalnog postojanja i humanog poretka..."

Nahoće, tudinac; tako se osjećao i kao dijete, i kao mladić i kao odrasli čovjek, cijelog života u "domaćoj" tuđini. Preci s očeve strane bili su sitne zanatlije i trgovci u Firtu, Švabahu, Bambergu i Cirndorfu: oni s majčine strane posjednici većih vinograda u okolini Virzburga kroz četiri stoljeća. Majka, plava Jeta Traub, čuvena ljepotica u tom kraju, udala se za oca slomljena srca: volila je jednog kršćanina, no morala je da pođe za jevrejskog trgovca Vasermana. Umrla je tužna, kad je jedincu sinu bilo devet godina.

Malom "Jakeleu" usjeklo se sve to duboko u sjećanje. Iza i ispred njegovog sna, tradicija stare porodične loze prenosila se sa generacije na generaciju. Prve izraze mržnje i prve neprijateljske postavke djece protiv njegovog jevrejstva nisu ga mnogo uzbudile, jer je osjećao da su uperene manje protiv osobe, a više protiv zajednice s kojom tada nije imao "dublje veze". Vjera je za njega bila disciplina bez duše, jevrejski bog-sjena ("šemen"). No kad je jednom prilikom služavka rekla malom dječaku: "Od tebe bi se dao napraviti dobar kršćanin, ti imaš kršćansko srce", zastao mu je dah i nešto poput straha leglo mu je na dušu. Taj je strah prerastao u neumoljivu beskompromisnu težnju za pravdom. "Pravda", zabilježio je kada je napunio šezdeset godina, u martu 1933, "ne iskazuje se samo kao misao, kao inkarnacija božanskog bića, nego i kao etički zahtjev najvišeg ranga, moralni i legislativni, politički i vjerski fundament jevrejstva... Niko ne može poreći da to nije tako. Sudbina je od mene stvorila Jevreja, to znači čovjeka koji će sve poduzeti i sve žrtvovati, krv, i dušu i život da dođe do stanja ravnoteže i jednakosti."

U njegovom djetinjstvu, u njegovoj mladosti nije bilo pravde, jer nije bilo ni izjednačenja. Siromašan, Jevrej i pripovjedač – to svijetu nije godilo. Otac ga je ismijavao kad je sanjario, a maćeha mu je oduzimala knjige i bacala u vatru

njegove prve pismene sastave. U školi, batinjanje bez kraja. Kuda da krene? "Niko nije tražio moju pripadnost, ni pojedinac ni zajednica, ni ljudi mog porijekla, ni oni koji su me privlačili, ni oni mog soja. Odlučio sam da napravim izbor. Od onih sam se rastao više iz unutrašnjeg poriva nego slobodnom voljom, a ovi me nisu prihvatili..."

Od svoje šesnaeste godine, pošto je završio školu, bio je prepušten sam sebi. Deset godina, koje su slijedile, opisao je u romanu *Engelhart*. Tu je opisano kako je stigao do ujaka u Beč i kakav je bio početak njegove trgovačke karijere, kako je nakon nekoliko mjeseci pobjegao, kako i drugi put odlazi u Beč, kako ponovno bježi, kako u Virzburgu služi vojni rok, doživljavajući beskrajna poniženja, kako pokušava da se probije u Nirnbergu, Cirihi, Frajburgu, kako mu u Minhenu dvaput vraćaju rukopise. Svuda se kreće bez ikakvih sredstava, gladan luta šumama danima i tjednima, nalazeći sklonište jedino kod seljaka, gdje mu djeca donose hljeb, jer im priča priče koje izmišlja. Spasila ga je priroda i – riječ.

Književnik Ernst fon Volcogen spasio je dvadeset i trogodišnjeg Vasermana od propasti: uzeo ga je za sekretara, otvorio mu vrata kod izdavača Alberta Langena i počeo da ga "lansira" u javnosti. No društvena diskriminacija nije se dala stresti kao voće s grana: "Kako da se prodre do izolovanih, odvojenih krugova? Stajao sam na periferiji, a meni su bili potrebni sredina, priključak, ljudska djelatnost, socijalno iskustvo, sloboda kretanja, veza predanosti. Umjesto toga, bio sam odbačen uz trostruko otežavajuće okolnosti: kao pisac, kao Nijemac bez društvene legitimacije, kao Jevrej bez pripadnosti." Vaserman je bio spreman da plati svaku cijenu za doživljaj velike avanture oslobođenog, spontanog i cjelovitog čovjeka. Kad je vidio da to u Minhenu neće moći da ostvari, ponovno donosi odluku da se udalji. Odlazi u Beč, koji ga je dvaput odgurnuo. Ovog puta ga je prihvatio.

Trideset i pet godina živio je u Austriji, najveći dio toga u tišini pitoresknog štajerskog gradića Altaussee. Prijatelji iz njegovih prvih dana, Hofmanstal, Šnicler i Ber Hofman ostali su mu vjerni do kraja. Austrijski ljudi činili su mu se "slobodniji, otvoreniji, negoli njemački". Austrija je na njega djelovala i "svojom muzikom"; ona ga je liječila, obnovila i preobrazila kad je nakon brodoloma bio tamo primljen. "Učila me što je forma, vaspitanje čula, ritam linije. Tamo sam postavio stubove, ovdje sam mogao da oblikujem lukove." Pa ipak je to bila njemačka građevina koju je podigao u tih trideset i pet godina.

Tomas Man, koji ga je od početka njegove književne karijere, još kad je ono kratko vrijeme u Minhenu s njim saradivao u Langenovom "Simplicisimusu", cijenio i poštivao, nije bio jedini koji je primjetio da se u Vasermanovom fenomenalnom pripovjedačkom daru krije i "orijentalna nota": pripovjedač bajki na levantinskoj pijaci, oko koga se skuplja mnoštvo i sluša otvorenih usta, a on iz nepresušnog bunara fantazije pune slika i boja vadi priču za pričom. I u svima je riječ o pravdi, kojoj inercija srca zatvara vrata. Sam je priznao da u njemu ima nešto od Šeherezade, beskrajnog prediva "hiljadu i jedne noći", ali bilo je tu i nečeg od arapskog trgovca ćilima sa njegovim neiscrpnim talentom pronalaženja priča, koje su bile ipak najviše zasnovane na tradiciji stare jevrejske kulture i hasidskih priča. Da li je sve to što je ponio iz sumornog njemačkog pejzaža ovdje primilo svjetliji, topliji ton?

Godine 1921. izložio je obračun sa samim sobom u djelu *Moj put kao Nijemca i Jevreja*. Tu kaže: "Borio sam se za svoju dušu i za dušu njemačkog

svijeta. U sebi samom nalazio sam uvijek izvore i rezerve; do njemačkog svijeta nisam se probio. Mogao sam samo da nad njim bdijem, da ga posmatram, i da ga osluškujem. Morao sam da uložim krajnje napore, da se poslužim najupornijim ubjedičanjem – bez uspjeha – on mi nije povjerovao..."

Nije mu vjerovao ni onda kad je svojim najuspjelijim djelom *Kaspar Hauzer* osvojio najšire njemačke čitalačke krugove. "Vjerovao sam", priznaje Vaserman, "da sam Nijemcima dao njemačku knjigu, iz dna duše naroda; vjerovao sam to baš zato što ju je napisao Jevrej i da će moći da posluži kao dokaz da Jevrej ne samo odlukom ili slučajem nego i svojim unutrašnjim bivstvom može da potvrdi svoju pripadnost, da pobijedi predrasudu o tudincu.

Prevario se Vaserman. Dobronamjerni su nagovještavali da je sve to dobro i lijepo, ali da je to pisac ipak tuđeg porijekla, da psihološa tehnika kopkanja i ispitivanja nema ništa zajedničkog sa nemačkim načinom života i njegovim pogledima. Drugi su bili otvoreniji tvrdeći "da ja kao Jevrej ne mogu da uđem u njihovu dušu, da se približim njihovoj srži. Tamo gdje je prevladavalo nesvjesno ili transparentno, bio je to za njih plod jevrejske umještosti, jevrejskog lukavog stava i izvrtanja, opasne jevrejske moći obmanjivanja i očaravanja. Doznao sam da nisam u stanju da osvojim ni pedalj zemlje u oblasti do koje mi je stalo." I upitao je: "Zašto bijete ruku koja za vas stvara?" Sve je uzalud, sve je uzalud, sve je uzalud – poput glomaznog čekića udaraju te tri riječi u prekidima na početku pretposljednog poglavlja u njegovom djelu *Moj put kao Nijemca i Jevreja*. "Sve je uzalud", za njih živjeti i za njih umrijeti. Uvijek će isto govoriti: on je Jevrej. Čini mi se da bi za žive pravda jedino još mogla da se nađe kod mrtvih. Više se ne može podnijeti to što oni čine."

Vaserman je poslao ovu ispovijest Tomasu Manu, koji mu je odgovorio dugačkim pismom, pitajući se da li je tu samo riječ o pjesničkoj hipohondriji. "Vaša prirodna nadarenost, karakter i talenat podigao Vas je visoko, duhovno i socijalno. Vaše se ime blista, svim instrumentima javne djelatnosti vi možete po volji da raspolazete. Vaša djela imaju široku publiku. Nacionalni život iz kojega bi se isključili Jevreji time što bi im se iskazalo nepovjerenje – ima li toga uopšte? Naročito Njemačka u svom kosmopolitizmu, u nastojanju da sve prihvati, zar bi ona mogla da bude zemlja u kojoj bi biljka antisemitizma mogla da pusti dublji korijen?"

Vaserman je Tomasu Manu također odgovorio dugim pismom, ukazujući da to mogu da budu sitnice za onog koji nije morao da ih iskusi. "Zar Vaša fantazija ne prodi u tu neprekidnu životnu patnju bezbroj ljudi, u gaženi ponos, u zaobilaženje ljudskog i građanskog prava. Kad sam sve to iznio u mojoj knjizi, uz to i moju ličnu muku, onda sam to smio samo stoga jer sam se probio do priznanja, jer znam da je dijelić duhovnog svijeta uza me, inače bi se radilo naprosto o resentimanu."

Vasermanova žena objavila je tu korespondenciju 1935, dvije godine nakon muževljeve smrti. Uvodne riječi napisao je Tomas Man: "Vidimo da je njegov (Vasermanov) odgovor teži i puniji nego sve ono što sam ja naveo. No ni on ni ja nismo tada slutili da će on u svemu biti u pravu..."

Istini za volju, treba priznati da je Vaserman naslućivao ono što će se dogoditi: on je to predosjećao u srži svojih kostiju. Posmrtnu riječ Valteru Ratenauu, napisanu jedva godinu dana nakon autobiografskog djela, završio je riječima: "Kako da se dalje živi? Možda jedino orkan, koji će uništiti dobre i loše i odnijeti svijet sa nanesenim talogom, može da nas oslobodi atmosfere

odvratnosti i strave i brda đubreta što su ih je oko nas naslagala politika i politizacija života."

Kad je to pisao, Vaserman se nalazio u zenitu svoje slave, u kojoj će ustrajati još puni decenij. Bio je to posljednji decenij "velikog romana" i jednog od najvećih njegovih autora.

Kad je navršio šezdesetu godinu počeli su se nazirati počeci orkana i teški bolesnik nije više pitao: "Kako da se dalje živi?" U martu 1933. objavio je u *Neue Rundschau* svoj testament: "Staza je to bijede i suza kakove nije bilo otkako su bilježena ljudska djela i patnje. Zaboravlja se to i briše u svijesti, ne preostaje čovjeku ništa drugo; kako bi se inače dalje živjelo? Pojedinaac neće da sudjeluje u zločinima savremenika i da se pita da li je stotinu hiljada ili tristo hiljada izdahnulo na lomačama ili pod rukom ubojica umjesto da od staračke slabosti nakon ispunjenog života izdahne u svojim posteljama. Mnogi će se smiriti u spoznaji da čovječanstvu nema pomoći i da je stvar propala... A žarište zlodjela, izvor infekcije opet je Njemačka. To boli. Ta divna zemlja, taj neuporedivi narod! Ne bih mogao da se smirim i da nisam Jevrej." Šta vrijedi i šta je pomoglo što su pojedinci umakli 'divovskom getu'? Ništa, još manje od toga: Ta manjina predstavlja upaljivu tvar za peći antisemitizma, milioni će ionako u njoj biti spaljeni..."

Gospodin fon Šilings, predsjednik Pruske akademije umjetnosti, uputio je odmah nakon toga Vasermanu drsko pismo, isključivši ga iz akademije.

A njegova djela ostala su da opominju.

1974.

DR MORIC LEVI, SARAJEVSKI NADRABIN

Dr Moric Levi (1878–1942)

Sredina u kojoj se rodio, rastao i živio dr Moric Levi bila je patrijarhalna. Većina naroda živjela je vrlo siromašno, od danas do sutra. Ljudi bez sigurne egzistencije, opterećeni mnogobrojnom djecom, nisu imali perspektive. Apatični, nisu vjerovali u svoje snage i sposobnosti da mogu mijenjati postojeće stanje i sebi stvoriti bolji i ljepši život.

Dr Moric Levi, po prirodi osjećajan i bistar, duboko je osjećao ove teške i potresne prizore i dramu toga svijeta. Pratio je neimaštinu svoje sredine i s nevjerovatnom upornošću razmišljao što se može i mora učiniti da se takvo stanje što brže popravi. On traži uzroke tom stanju. Pita se, šta bi mogao učiniti da se takova situacija izmijeni i život poboljša. Njegovi životni ideali stalno su ga nadahnjivali i podsticali i u njima je nalazio snage inspiracije. On vidi jedno od rješenja ovoga složenog problema u brzom i pravilnom vaspitanju. Trebalo je unijeti što više svjetla i kulture ako je htio da svoju sredinu izvuče iz patrijarhalne učmalosti i fatalističkoga drijemeža u koji je bila utonula i da je uputi novim saznanjima, novim putevima i novim tekovinama.

Vjerovao je da treba djecu što više slati u škole i da će se prosvjeđivanjem riješiti mnogi životni problemi. Malo je imao saradnika na tome poslu. Konzervativna i primitivna sredina opirala se svakom uvođenju novih i modernih reformi. Zato je posao, kome se posvetio cijelog života, bio ne samo vrlo težak nego i nezahvalan. Uporan i izdržljiv, ne napušta posao na pola puta. Sa puno takta prilazi i svojim protivnicima. Sa propovjedaonice širi i propovjeda svoje napredne misli i u tom prelomnom vremenu predstavlja predsudnu epohu u životu naše zajednice. Kada je naša zajednica prelazila iz tradicionalnog u moderno, on je bio taj koji je nosio dobar dio tereta na svojim leđima.

DJETINJSTVO I ŠKOLOVANJE

Moric Levi rodio se u Sarajevu 27. februara 1878. godine. Već od djetinjstva pokazivao je znake naročite nadarenosti. Njegova porodica bila je vrlo pobožna, pa je i on vaspitan u tome duhu. U djetinjstvu je pohađao *meldar* (jevrejska osnovna škola), a kada je ovaj završio, onda je nastavio učenje u višoj školi koja se zvala "la alaha". U toj školi učila se *Biblija* i *Talmud*. Ova škola je osposobljavala niže svećenstvo. Glavni učitelji u Sarajevu su mu bili: Rav ham Avram Abinun, Avram J. Romano, Ješua Salom i drugi rabini. Učitelji su ga cijenili i proricali mu lijepu teološku karijeru.

Družeći se sa svojim vršnjacima Izidorom Sumbulom, dr Josefom Salomom i drugima, uvidio je da će njegova naobrazba biti vrlo jednostrana i oskudna ako ne stekne opću naobrazbu, pa je zato odlučio da se upiše u gimnaziju. Privatno je položio sve gimnazijske razrede sa maturom u rekordno brzom vremenu, za svega dvije godine.

Učio je vrlo lako. Imao je naročiti dar za učenje jezika. Sem grčkog, latinskog i njemačkog jezika, učio je još turski, arapski, francuski i hebrejski.

Otac mu je umro dok je još bio dijete. Sem svoga školovanja morao se brinuti još i za izdržavanje svoje siromašne i bolesne majke, koja se borila s oskudicom.

Na Teološki fakultet u Beču upisao se 1901. godine, istodobno upisavši i Filozofski fakultet u Beču. Na Filozofskom fakultetu doktorirao je 1906. godine, a 1907. godine diplomirao je na Teološkom fakultetu.

Za vrijeme studija u Beču izdržavao se iz zadužbine pokojnog Daniela Saloma, sarajevskog dobrotvora i bogataša.

BORAVAK U BEČU

Njegov dolazak u Beč znatno je uticao na cjelokupan njegov život. Tu je ispoljio sve svoje sposobnosti. Zdrav, ambiciozan, uporan i željan znanja, izgrađuje svoju ličnost ne samo u jevrejskoj nauci, istoriji i filozofiji, nego i u svjetskoj. Znanje stiče na izvorima, zato je ono temeljitije. Principijelan i logičan, traži u svome studiju uzroke pojava i stvari u istoriji kulture i nauke.

Čovjeka sa tako ispoljenim osobinama brzo su zapazili i njegovi profesori. Oni mu poklanjaju osobitu pažnju i razvijaju njegov talenat. Na Univerzitetu u Beču bio mu je profesor poznati orijentalista David Hajnrih Miler, a na Teološkom fakultetu profesori Švara, Fridman, Bihler i drugi. Od njih je naučio kako se prilazi naučnom radu. Od prirode pedantan i tačan, stekao je naučnu erudiciju i naučnu metodu.

DRUŠTVENI RAD U BEČU

Pored svestranog angažovanja na studijama, Moric Levi nalazi vremena da ispolji svoju aktivnost i u društvenom radu. U Beču, žarištu kulturnog, umjetničkog i naučnog života svjetskog jevrejstva, bio je vrlo razgranat i društveni život. Sa nekolicinom drugova Sefarada iz drugih balkanskih zemalja osniva

akademsko društvo sefardskih Jevreja "Esperansa" ("Nada"), u kome su se okupili sefardski studenti iz Rumunije, Bugarske, Srbije, Grčke, Turske i oni koji su živjeli unutar granica bivše Austrijske carevine. Osnova za okupljanje studenata iz tako jezički raznorodnih zemalja bio je španski jezik (*ladino*), koji su svi dobro znali i među sobom se služili njime.

Mladi esperansisti su mislili da u istorijskim promjenama koje su tada nastajale i javljale se u svijetu i Sefardi treba da nađu svoje mjesto. Njihova dotadašnja inertnost, vjekovima pothranjivana teškim materijalnim uslovima, a naročito orijentalnim fatalizmom, trebalo je što prije da iščezne. Trebalo je aktivirati njihove latentne i uspavane snage i dovesti ih do toga da nastave slavnu tradiciju svojih predaka iz Španije, koji su svijetu dali velike i učene ljude, ljekare, filozofe, diplomate i pjesnike. "Esperansa" je htjela povezati i okupiti sve Sefarde ne samo evropskih zemalja nego i one u zemljama Istoka i Latinske Amerike. Najprije se mislilo na kulturnu regeneraciju sefardskog elementa, a poslije na njegovu političku i socijalnu afirmaciju. U "Esperansi" je nikla ideja o sefardskome pokretu.

Članovi "Esperanse" su se još za vrijeme studija spremali za aktivan rad i rukovodioce u svojim sredinama kada se poslije studija vrate svojim kućama. Bili su svjesni odgovornosti koja ih u tome radu čeka, jer su oni predstavljali prvo kolo sefardske inteligencije. Članovi "Esperanse" afirmisali su se kasnije u javnom, kulturnom i političkom životu svojih zemalja. "Esperansa" je dala nekoliko krupnih i u svijetu priznatih imena u nauci, istoriji, lingvistici itd. Na taj način oni su stvarali svijetlu tradiciju i oreol "Esperanse".

"Esperansa" je posjedovala vrlo bogatu biblioteku na svim jezicima. Naročito je bila čuvena "Biblioteca Sefardica", u kojoj su se nalazile sve knjige štampane na ladino jeziku. Zasluga je Morica Levija što je ova biblioteka dobivala knjige iz Carigrada, Soluna, Madrida, Amsterdama, Beograda.

VEZE MORICA LEVIJA SA ANHELOM PULIDO

Anhel Pulido bio je profesor na univerzitetu u Salamanki, član Senata u Madridu, akademik, poznati javni radnik i publicista. On je započeo vrlo oštru borbu protiv španske reakcije, predvođene crkvenom reakcijom, koja je davala ton svim zbivanjima i cjelokupnom životu ove zemlje. Pulido je naučno dokazivao da se progon Jevreja Španije još i danas osjeća. Taj događaj kočio je njen kulturni i ekonomski razvoj.

U XX vijeku javljaju se hrabri i smjeli intelektualci u Španiji koji uvidaju nepravdu učinjenu Jevrejima. Oni žele i hoće ovo da isprave. Jedan od tih ljudi bio je Pulido. On je autor više djela i članaka, u kojima traži da se Jevrejima Sefardima dozvoli i omogući povratak u Španiju. Za svoje akcije pridobio je mnoge ugledne ličnosti u politici i nauci. Mnogi napredni listovi i časopisi su mu otvorili stupce za tu akciju.

Svoje prosefarske akcije iznio je u knjigama *Españoles sin patria y la raza e Sefardi*, Madrid, 1905. godine, *Los izraelitas españoles y el idioma castellano*. Madrid, 1904. U njima je tražio uspostavljanje odnosa između Sefarada i Španije u doba kada borbe između konzervativaca i liberala nisu popustile. Pulido je u tim knjigama svestrano obradio život Sefarada u raznim zemljama gdje su živjeli.

Kao član Senata u Madridu, održao je više značajnih govora u Senatu na ovu temu. Išao je više puta u audijenciju kod kralja Alfonsa XIII u svrhu repatrijacije izgnanih Jevreja i pokrenuo akciju u tome smjeru. Njegov rad u korist sefardskih Jevreja bio je veličanstven i nesebičan.

Pulido je pozvao i bečku "Esperansu" da mu se pridruži i pomaže njegov pokret. "Esperansa" mu je odgovorila jednom adresom. Odgovor su sastavili dr Moric Levi i ing. Izidor Sumbul. Njihov odgovor predstavljao je stav i program sefardske omladine u Beču; a poslije i program sefardskih javnih radnika u cijelome svijetu. Dr Moric Levi će ostati u prijateljskim vezama sa Pulidom i po svome povratku u Sarajevo, odakle mu šalje podatke o jeziku, folkloru, pjesmama sefardskih Jevreja iz Bosne. Saradivao je s njime u njegovom djelu *Españoles sin patria*.

DOLAZAK U SARAJEVO

Odmah po završetku studija u Beču, dr Moric Levi se vraća u Sarajevo, jer ga je Jevrejska sefardska opština angažovala za svoga rabina. U to vrijeme je Sarajevo imalo više rabina, ali dr Moric Levi je bio prvi akademski diplomirani i osposobljeni rabin. Godine 1916. Sefardska opština ga je izabrala za nadržabina. Na toj dužnosti bio je pune 24 godine, od 1916 do pogibije 1941. godine. Na dužnost nadržabina je došao poslije smrti Avrama Abinuna, koji mu je bio jedan od učitelja i koji je uživao veliki ugled.

Njegovim dolaskom u Sarajevo Sefardska opština i njeni vjernici su mnogo dobili. Mlad i poletan, pun znanja, sa iskustvom koje je sticao prateći rad i djelovanje rabina u Beču i drugim jevrejskim centrima, sa puno energije i dobre volje, on stupa u središte javnog života. Ulogu i funkciju rabina nije uskogrudno i birokratski shvatio. Radijus njegova djelovanja je vrlo raznolik i svestran. On unosi moderan i napredan duh u Jevrejsku opštinu. Unosi reforme koje su više odgovarale savremenom životu. Traži od Jevreja da izidu iz svoga zatvorenog kruga, da se približavaju i povezuju sa svojim susjedima nejevrejima, da se solidarišu s njima, da podijele teret sa svojim sugrađanima i ponesu svu odgovornost za svoj posao i rad. Naglašava potrebu školovanja naše omladine i učenja modernih zanata. Obrazovanje omladine sticano je uglavnom u *meldaru*, a bilo je i takvih koji nisu ni *meldar* završili. Program gradiva bio je isti za sve uzraste. Zastarjele metode izvođenja nastave su se svodile na memoriranje i učenje gradiva napamet. Mnogi koji su predavali u *meldaru* bili su daleko od svake pedagogije.

Pored dužnosti rabina i nadržabina, dr Moric Levi je bio stalni profesor vjeronauke u sarajevskim gimnazijama i drugim srednjim školama. U istoriji prve klasične gimnazije u Sarajevu našao sam ovaj podatak: "Dr Moric Levi počeo je predavati vjeronauku za Jevreje sefardskoga obreda od godine 1907."

Njegova predavanja iz ovoga predmeta su bila moderna i interesantna, izložena savremenom pedagoškom metodom. Osim poznavanja obreda i molitava, centralnu pažnju u svojim izlaganjima posvetio je izučavanju hebrejskog jezika, istorije i kulture. Boljim učenicima davao je referate iz oblasti *hasidizma*. Psalmi, Hajne, Mendelson, Juda Halevi, Majmonides, Spinoza, Buber, samo su neke teme iz tih referata. Pun ljubavi za poziv koji je obavljao sa entuzijazmom, on ne žali ni truda ni vremena da otkrije i razvije prave sposobnosti svojih učenika. Znao je da

će ono što se nakalemi u duše najmladih biti siguran osnov za daljni tok njihova života.

Naglašavao je da obrazovanje treba da bude odraz savremenosti, da odgovara potrebama vremena i zahtjevima sredine. On je shvatio da nastavnik treba da spremi i uputi omladinu u sva potrebna znanja za život i rad. Razvijao je kod svojih učenika stvaralačke snage i sposobnosti. Upravo takvim radom uspio je da kod druge generacije sefardskih intelektualaca stvori svoje vjerne i sposobne saradnike u javnom jevrejskom i nejevrejskom radu. Omladina i inteligencija bili su mu glavni oslonac, dok je bio kritikovan od konzervativnih vjernika i rabina. Duboko uvjeren u opravdanost i čistotu svojih principa, on ulazi u borbu s njima i pobjeđuje.

Posvećenje sinagoge Jevrejske vjeroispovedne opštine sefardskog obreda, Sarajevo, 14. septembar 1930, s leva na desno dr Bendžamin Urbah, sarajevski nadrabin, dr Isak Alkalaj, vrhovni rabin Jugoslavije i dr Moric Levi, sarajevski nadrabin, iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

POLITIČKI I JAVNI RADNIK

Rad i djelovanje Morica Levija nisu se iscrpljivali samo u tome što je bio rabin, nadrabin i profesor. On je vrlo aktivno učestvovao u svim društvenim, karitativnim i političkim ustanovama. Slobodno se može reći da nijedna akcija pokrenuta među Jevrejima Sarajeva, ako je računala na uspjeh, nije bila bez njegovog aktivnog angažovanja. On je ciljeve i korisnost tih akcija brže i bolje sagledavao od drugih. Njegov ugled i popularnost koju je uživao bili su garancija za uspjeh svih akcija.

Moric Levi je djelovao i na političkom polju. On je neustrašivi borac za političke slobode. U doba aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, ministar za Bosnu grof Štefan Burijan nagovjestio je izborni sistem za Bosnu prema kome bi Jevreji bili isključeni iz aktivnog i pasivnog prava glasa na izborima za Sabor. Jevreji su povelu borbu protiv ovoga ataka na njih. U toj borbi muški je istupio dr Moric Levi. On je napisao članak u "Sarajevo Tagblatt". U tome članku je podvukao da nagovješteni izborni red znači oduzimanje građanskih i političkih prava bosanskim Jevrejima. To je bio program slijedeće političke akcije. U tu svrhu upućena je delegacija u Beč, u kojoj je bio i dr Moric Levi. Delegacija je uspjela, bosanskim Jevrejima je dato jedno mjesto stalnog civilnog člana u Saboru i mogućnost da izaberu još jednog iz svoje sredine po koncesionalnom ključu.

Drugo mjesto trebalo je da dobije nadrabin. Kako u to doba dr Moric Levi još nije bio nadrabin, to je drugo mjesto za jevrejskog zastupnika u Saboru ostalo prazno.

Poslije atentata na austrijskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. godine, Sabor se više nije ni sastajao, tako da se ono mjesto koje je bilo rezervirano u bosanskome Saboru za dr Morica Levija nije popunilo.

Čitav izborni sistem bio je nedemokratski. Od 92 člana Sabora, 25 su bili vizilisti. Oni su, na osnovu funkcija koje su obavljali, dobivenih od cara Franje Josipa, ulazili u Sabor.

SREDNJI TEOLOŠKI SEMINAR

U Savezu Jevrejskih opština u Beogradu nikla je ideja o osnivanju jednog jevrejskog teološkog seminara. Seminar je trebalo da bude ustanova za osposobljavanje mlađeg i modernog sveštenečkog kadra.

Starija generacija sveštenika, naročito u provinciji, nije više odgovarala zahtjevima vremena. Ona se formirala pod specifičnim uslovima, jer tadašnja sredina i vrijeme nisu postavljali neke izričite zahtjeve. Od sveštenika se tražilo da bude *hazan*, *šohet* i *moel*. Sve tri funkcije bile su usredotočene u jednoj osobi i *hazan* ih je obavljao.

Neko temeljitije i dublje poznavanje jevrejske nauke od njih se nije ni tražilo. Poznavanje liturgije i vršenje funkcije *šoheta* bili su primarni zahtjevi koji su postavljani *hazanu*. Svoje osnovno znanje oni su sticali u učilištima "Degel Atora", "Talmud Tora" i "Maldarim".

Veće opštine kao što su Zagreb, Beograd, Osijek, Subotica i Sarajevo imale su visoko školovani sveštenečki kadar, koji je sticao univerzitetska znanja i titule u inostranstvu. Osjećala se neminovna potreba za otvaranjem jevrejske ustanove u

kojoj bi se osposobljavao stručniji kadar. Trebalo je vršiti zamjenu starijeg svešteničkog kadra i obnavljati ga mladim i savremenijim kadrom, koji je dobro poznao srpskohrvatski jezik i pedagogiju. Zahtjevi vremena i narasle potrebe nalagali su ovu orijentaciju. Stariji vjeroučitelji, iako su, neosporno, imali zasluge za svoj rad, djelomično su pomrli, a preostale je vrijeme pregazilo. Bilo je očito da je seminar nužno potreban. To su bili glavni razlozi koji su diktirali osnivanje srednjoškolskog zavoda za obrazovanje jevrejskog sveštenstva.

Savez Jevrejskih opština u Beogradu odlučio je 1923. godine da se obrazuje Srednji teološki seminar. Usvajajući prijedlog Glavnog odbora Saveza, od 2. decembra 1923, Drugi kongres Saveza je donio odluku, da se u Sarajevu osnuje Srednji teološki seminar. Glavnom odboru je stavljeno u dužnost da se odmah pristupi realizaciji. Savez se obratio tadašnjem ministru vjera Vojislavu Janjiću za pomoć i subvenciju. Ministar se oduševio idejom i zagovarao je seminar u Sarajevu, pa je obećao da će izići u susret traženju Saveza.

Izbor Sarajeva kao mjesta gdje će biti smješten i djelovati seminar nije bio slučajan. Sarajevo je imalo više prednosti i konkretnih realnih mogućnosti od ostalih naših većih centara i opština. Uslovi za osnivanje takve ustanove bili su vrlo podesni. Sarajevo je imalo najstariju jevrejsku opštinu u Jugoslaviji. Ova Opština je bila po broju svojih članova velika i poznata po staroj jevrejskoj tradiciji. Posjedovala je velike biblioteke jevrejskih knjiga. U Sarajevu je bilo više jevrejskih sinagoga i sveštenika, koji su neosporno imali zasluga u odgojnome radu, odavno su postojale neke škole za pripremanje kadra *hazana*, kao i škola za učenje hebrejskog jezika "Safa Berura". Bile su tu dvije opštine, Sefardska i Aškenaska, i dva nadrabina. Osim toga sarajevska opština posjedovala je prostorije podesne za smještaj škole.

Nastavni plan i program za Teološki seminar sastavio je dr Moric Levi. Ovaj je jednoglasno prihvatio i odobrio Glavni odbor Saveza. Zavod je stajao pod upravom Glavnog odbora. Ime seminara na hebrejskom jeziku je glasilo: "Musadi ivri teologi tikuni", ili na srpskohrvatskom jeziku: *Srednji teološki seminar sa sjedištem u Sarajevu*.

Školske 1928/29. godine otvoren je Srednji teološki seminar u Sarajevu. Za rektora seminara imenovan je dr Moric Levi, sarajevski nadrabin.

Zamisao o osnivanju seminara bila je dobro prostudirana, organizacija temeljito pripremljena, pa na njenu realizaciju nije trebalo mnogo ni čekati. Raspisani konkurs za upis kandidata bio je uspješan; izbor kandidata srećan. Upisali su se mladi i ambiciozni ljudi, sposobni, uporni i izdržljivi, sa željom da steknu solidno znanje. Predavači su bili izabrani među najboljim stručnjacima i pedagozima kojima je Sarajevo raspolagalo. I učenici i nastavnici takmičili su se da Zavod stekne što bolju reputaciju i što ljepšu tradiciju. Stvarani su solidni temelji za ustanovu koja će iškolovati ne samo nužno potreban kadar nego koja će biti rasadnik kulture, jevrejskoga znanja, napretka i progressa u ovim krajevima.

Spomenućemo neke nastavnike: dr Moric Levi, nadrabin, dr Hinko Urbah, nadrabin, profesor Avram Papo za njemački jezik, profesor Jakob Maestro za hebrejski jezik i književnost, profesor Suzin za muziku, profesor Poljanec za srpskohrvatski jezik, profesor Popović za svjetsku istoriju.

§ 7. Statuta Seminara predviđao je "da se za nastavnike mogu imenovati samo kvalifikovane osobe sa javnom fakultetskom spremom, te da su državljani

SHS. Za *Talmud*, *Midraš* i *Šulhan* aruh može biti imenovan nastavnik i bez fakultetske spremne, ako se naročito istakao u poznavanju ovih disciplina."

Svrha seminara je određena § 2. Statuta. "Svrha seminara je odgoj kvalifikovanog i u jevrejskoj nauci dovoljno spremnog sveštenečkog podmladka: rabina, zamjenika rabina, vjeroučitelja, *hazana* u interesu vjerskog prosvjetnog napretka jevrejstva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca."

Školovanje je trajalo 4 godine. Poslije svršene četvrte godine polaže se matura. Ovaj se ispit sastoji iz pismenog i usmenog dijela.

Zavod je uspio da osposobi samo dvije generacije. Treća generacija, koja je počela svoje školovanje školske 1937/38. godine, nije uspjela da ga završi. Došla je kataklizma i tragedija Jevreja, koja je onemogućila svaki daljni rad.

Malobrojni preživjeli iz prve dvije generacije nastavili su svoje školovanje. Stekli su zavidno mjesto i položaj i time opravdali valjanost i ugled seminara. Pomenućemo neke od njih, koji su se i u stranom svijetu istakli svojim sposobnostima: dr Salamon Gaon, glavni rabin u Londonu i Komenveltu, Eliezer Abinun, rabin španske i portugalske opštine u Londonu, Rabi Kasorla, rabin Sen Lazare Sefardi, vjerske opštine u Parizu, dr Asaria Cvi Helfgot, bivši rabin u Frankfurtu, sada profesor u Tel Avivu, dr Emanuel Bulc, glavni rabin u Luksemburgu, dr Moris Levi, rabin u Ženevi, Abraham Altarac, kantor u Njujorku. Neki su nastavnici u Izraelu (Lezo Abinun, Moric Romano, Jakob Maestro, Isak Papo), Cadik Danon, rabin u Beogradu.

Da je seminar bio poznat izvan granica naše države, dokaz je i to što je 16. januara 1931. godine u Sarajevo stigao Mangustu Sanvatu iz Adis Abebe (Abisinijska). Rođen je u abisinskom gradu Gondoru. Otac mu je bio krojač, koji je osim njega imao još devetoro djece. U Evropu ga je poslala filijala Svjetske organizacije "Agudat Jisrael", koja je smještala siromašnu jevrejsku djecu po cijelom svijetu. Mangustu Sanvatu, kada je stigao u Sarajevo, nije znao nijedan drugi jezik osim hebrejskog.

Za ocjenu valjanosti Zavoda i njegovih nastavnika, neka posluži jedan citat iz zapisnika IV sjednice Glavnog odbora Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština u Beogradu od 14. februara 1937. godine. Dr David Albala referiše o svojoj posjeti Zavodu: "Ono što sam vidio u Zavodu vrlo me oduševilo. Nastavnici dr Moric Levi, dr Urbah, Jakov Maestro tumačili su svoja predavanja onako kako sam ja to zamišljao da se radi u hederu ili ješivi. Predavanja nastavnika, ispitivanja i odgovori učenika odvijali su se samo na hebrejskom jeziku. Nastavnici su doista postigli onaj uspjeh koji smo od njih očekivali."

SVEČANA SJEDNICA POVODOM 60 GODIŠNJICE DR MORICA LEVIJA

U sali Sefardske opštine u Sarajevu održana je 19. marta 1939. godine svečana sjednica povodom 60 godišnjice dr Morica Levija. Na ovu sjednicu pozvana su vijeća svih jevrejskih društava iz Sarajeva, predstavnici svih jevrejskih opština iz Bosne i Hercegovine, predstavnici aškenaskih opština, najintimniji prijatelji nadržabina i njegova bliža familija.

Sjednicu je otvorio predsjednik Sefardske opštine dr Samuel Pinto, a poslije govorio dr Vita Kajon. Oni su govorili o ličnosti, radu i ulozi koju je odigrao dr

Moric Levi u našoj sredini. U velikoj jevrejskoj opštini kakva je bila sarajevska, on je zauzimao centralno mjesto. Neumoran je bio u kulturnom i duhovnom jačanju zajednice, gledao je u tim faktorima najmoćnija sredstva za održanje zajednice. U svome obimnom i mnogostrukom radu uvijek je osjećao odgovornost za svaku izgovorenu riječ.

Tim povodom, njegov kolega iz *Bet-Dina* Ham Josef Finci ispjevao je u njegovu čast prigodnu svečanu pjesmu. Jevrejske i nejevrejske novine u Sarajevu i van Sarajeva donijele su iscrpne izvještaje o toj svečanosti i napise o ličnosti dr Morica Levija.

POSLJEDNJI DANI I POGIBIJA

Nekoliko dana poslije ulaska Nijemaca i ustaša u Sarajevo, nadrabini dr Moric Levi je uhvaćen i odveden u Grac 1941. godine. Njegov sin Albert je sa grupom naprednih Jevreja odveden noću iz kuće i strijeljan na Vracama, a supruga Rifka u logor Kruščicu, odatle u Lobar grad.

O pogibiji dr Morica Levija kolaju razne verzije. Jedna je da je ubijen u Gracu, u nekom tamošnjem logoru, druga u Aušvicu, zatim da su ga ubile ustaše kada je htio da se prebaci u Dalmaciju. Međutim tačno je samo ono što mi je rekao i napisao dr Jozef Konforti, sarajevski ljekar.

"Ja sam lično razgovarao sa dr Moricom Levijem u ljeto 1942. godine u logoru Jasenovac, gdje sam bio na prisilnom radu kao ljekar."

Po njegovom kazivanju, dr Moric Levi je bio interniran još 1941. godine u Grac, gdje je dobivao redovno penziju od NDH. U maju ili početkom juna 1942. godine, mjesne njemačke nacističke vlasti naredile su mu da se vrati u državu NDH, u mjesto koje on želi, i da će dobiti isprave za put. U nedoumici, konačno se odlučio da ide u Zagreb, vjerujući da će mu se možda pružiti prilika da se nađe sa svojom ženom Rifkom. Na putu za Zagreb morao je noćiti u Ljubljani. Time je, po vlastitom priznanju, učinio fatalnu grešku. Odsjeo je u hotelu, u kome se prijavio pod punim imenom i prezimenom kao penzionisani rabin. Mjesne vlasti Ljubljane otpremile su ga pod stražom u Zagreb. Tu se sastao sa ženom i mogao se nekoliko dana slobodno kretati po Zagrebu, kao i drugi zagrebački Jevreji, koji do maja te godine nisu još bili odvedeni u logore. Odmah je uvidio da mora što prije da bježi, jer je bio pod prismotrom ustaša.

Po nagovoru supruge, pristao je da ga neki taksista, kome su unaprijed platili vrlo visoku cijenu, odveze do italijanske granice. Slijedećeg dana, kada su sjeli u taksi i skoro bezbrižno pošli, šofer ih je odvezao ravno u Ustaško redarstvo na Savskoj cesti. Tamo ih je predao sa napomenom da su Židovi i da su htjeli bježati u Italiju. Oboje su tu zadržani i poslije nekoliko dana odvedeni u Jasenovac.

U Jasenovcu sam saznao da je jedna grupica zatočenika Jevreja iz Banjaluke i Sarajeva bila pod zaštitom ustaškog zapovjedništva i nije tjerana na rad. Oni su izjavili da u mjestima bivšeg stanovanja imaju sakrivenog novca i zlatnine. Ustaše su im obećale da će ih pustiti na slobodu ako im pokažu ta mjesta.

Dr Jozef Konforti je ležao u bolnici od dizenterije, pa ga je dr Moric Levi posjećivao. Tom prilikom on mu je povjerio da će i njega voditi s tom grupicom u

Sarajevo. Dr Jozefu Konfortiju bilo je jasno šta će se s njima desiti. Oni su ih za par dana odveli, pa su ih ponovo vratili u Jasenovac, odakle su odvezeni preko Save u Gradinu i likvidirani.

"To je sudbina i kraj života nadrabina dr Morica Levija, koga sam dobro poznao i poštivao kao bivši predsjednik Jevrejske opštine u Travniku." Isto mi je rekao i Salamon Altarac, koji je takođe bio zatočenik logora Jasenovac sve do konca rata i koji danas živi u Sarajevu.

PUBLICISTIČKI I ISTORIČARSKI RAD

Dr Moric Levi je prvi u našoj sredini počeo pisati sistematski i baviti se modernom naučnom metodom. Kada je počeo svoj naučno-istorijski rad, nije se mogao osloniti na nekog prethodnika. Sve što je napisao provjeravao je i pregledao vrlo temeljito i studiozno. Za svoje mišljenje ili tvrdnje tražio je sigurne dokumente u arhivskom materijalu, koje je kritički provjeravao i analizirao. Već kao student, od svojih bečkih profesora naučio je kako treba prići naučnom djelu.

Mada je bio marljiv, bistar, uporan, krcat znanjem, njegov publicistički i istorijski rad nije obilan. Razloge treba tražiti u tome što mu je ondašnje društvo nametalo toliko obaveza i dužnosti da je pravo čudo kako je stizao pisati. Bio je prvi sefardski intelektualac kome je sredina nametala iz dana u dan nove zadatke. On je volio tu sredinu pa je nepoštedno trošio svoje snage, kao pokretač i reformator duhovnog života sarajevskih Jevreja.

Napisao je bezbroj članaka u svim jevrejskim novinama, zbornicima, spomenicima, kalendarima u zemlji i van zemlje. Bio je hroničar svih zbivanja u vremenu u kome je živio. Njegovi napisi su imali prigodni, istorijski, socijalni i filozofski karakter. Nijedna manifestacija u zemlji ili van zemlje od većeg značaja nije se mogla dogoditi, a da ju on ne registruje i kritički se na nju ne osvrne. Njegove analize zadivljuju pronicljivošću rezonovanja i sigurnošću zaključivanja.

Njegov naučni rad je originalan, pa zaslužuje naročitu pažnju.

Objavio je nekoliko studija, od kojih su najvrijednije ove: "David Pardo", "Fragmenti iz života Sefarada", "Rav Danon i Ruždi-paša", priredio je "Spomenicu o Majmonidesu", napisao knjigu *Die Sephardim in Bosnien*, sakupio veliku zbirku sefardskih romansi i poslovice.

Evo nekoliko najnužnijih informacija o tim djelima. *Die Sephardim in Bosnien* je prvi ozbiljan i dokumentovan rad o osnivanju i razvoju jevrejske zajednice u Bosni. Knjiga je štampana u Sarajevu 1911. godine, u štampariji Daniela Kajona. Ima 127 strana sa slikama. Danas se vrlo rijetko može naći koji primjerak, pa je Savez jevrejskih opština u Beogradu izdao 1969. godine prevod pod naslovom *Sefardi u Bosni*. Ova knjiga govori o osnivanju i razvoju jevrejske zajednice u Bosni i dragocjeni je izvor podataka o prošlosti Jevreja na ovom prostoru. Podaci ilustruju prilike i događaje u jevrejskoj opštini kroz punih 200 godina: osnivanje opštine i rabine, kulturni, politički i pravni položaj Jevreja, njihov odnos prema vlastima u doba Turaka, uz dragocjeni materijal o jevrejskim ljekarima i apotekama.

Knjiga je pisana koncizno i studiozno. Tko god hoće danas da se obavijesti o tim pitanjima, mora potražiti ovo djelo. To su radili mnogi strani i domaći naučni radnici. Ovim djelom autor je upoznao strani svijet sa prošlošću Sefarada u Bosni.

Studija o Davidu Pardu štampana je u *Jevrejskom almanahu* za godinu 5686 – 1925, pod naslovom "David Pardo, sarajevski haham", izdanje Saveza rabina SHS, Vršac 1925.

David Pardo bio je plodan pisac. On se rodio u Veneciji 1719. godine u veoma siromašnoj porodici. Rabin i ugledni član Bet-Dina u Veneciji Jakov Belilius primio je Davida Parda u ješivu. Učitelj ga je uveo u *Talmud* i vjerske znanosti. Valja naglasiti da je u to doba Venecija bila čuveni jevrejski centar. Tu je postojala i jevrejska štamparija, koja je izdavala literarna i naučna djela mnogih jevrejskih učenjaka. Poslije svršetka studija u Veneciji odlazi u Dubrovnik, a iz Dubrovnika u Sarajevo, gdje je djelovao kao haham od 1765. do 1781. godine.

David Pardo štampa 1752. godine u Veneciji svoje prvo djelo *Šošanim le – David*, u 2 sveske, kojim je stekao priznanje odličnih vjerskih učenjaka onoga vremena. U tome djelu nalazi se komentar vjerskog i civilnog kodeksa *Mišne*. Svoje drugo djelo *Maskil le-David* objavljuje 1760. godine u Veneciji. To je komentar za Petoknjžje. Godine 1765. izdao je u Solunu svoje djelo *Lamnaceah le-David*, gdje je pokušao protumačiti mnoga nejasna mjesta u *Talmudu*. U Solunu 1769. godine izlazi njegova knjiga *Mihtam le-David*. To je zbirka odluka (dekreta) koje je uputio u razne krajeve, gdje se tražilo njegovo stručno i autoritativno mišljenje o vjerskim i civilno-pravnim pitanjima. Godine 1776. izdao je svoje remek-djelo *Hasde David*.

Potkraj života David Pardo se iselio u Jerusalem, a sarajevska jevrejska opština slala mu je penziju.

U kratkom napisu "Fragmenti iz života Sefarada" kaže se da su Sefardi, dolazeći na Balkan, zanemarili i zapustili svoj prijašnji visoki kulturni položaj. Sefardi koji su se uselili u Englesku, Holandiju i druge kulturne krajeve Evrope dali su dobre primjere svoje duhovne sposobnosti. Oni koji su živjeli u Turskoj carevini asimilirali su se i primili su način života sredine u kojoj su živjeli. Živjeli su skromno, primitivno, ali mirno i spokojno. Opisuje stanove i nošnju, društveni život, obrazovanje, život žene. Žene su gajile narodnu pjesmu, pjevale po sijelima i svadbama romanse. Španski filolozi Menendez Pidal i Rudolfo Gil izdali su razne zbirke takovih romansi. U većim varošima bilo je starih žena koje su profesionalno pjevale romanse udarajući uz def. Njih su zvali "las tanjideras". Za svaku pjesmu znale su i posebnu melodiju. Osim romansi bilo je i narodnih pjesama. One se dijele na: religiozne, moralne, šaljive, zabavne, ljubavne, svadbene i prigodne. Navode se pjesme koje su se pjevale u Sarajevu: "Pjesma o rođenju proroka Samuela", "Za slobodu zarobljenog muža", nekoliko svadbenih i ljubavnih pjesama, među kojima vrlo popularnu "Oh que relumbror de novia hermosa". U napisu se navode i neke poslovice, kao i tri fotografije rukopisa iz stare arhive jevrejske opštine u Sarajevu.

Rad "Rav Danon i Ruždi-paša" štampan je u godišnjaku "La Benevolencia" i "Potpore" Sarajevo – Beograd 5694 – 1933. godine. Štamparija Menahema Papa, Sarajevo.

Kratak sadržaj: U Sarajevu su svake godine Jevreji slavili dan 4 Marhešvan (u oktobru) kao uspomenu na čuveno spasenje od ugnjetača Ruždi-paše.

Ovaj bosanski valija bacio je u tamnicu 1820. godine čuvenog haham-bašu Mojsija Danona i desetoricu najvidenijih Jevreja. Zaprijetio im je da će ih svu jedanaesticu pobiti ako mu u roku od dva dana ne isplate 500 kesa groša (jedna kesa je 1000 groša). Ta svota je u ono vrijeme predstavljala ogroman imetak, koji Jevreji nisu mogli skupiti.

U Sarajevu je u to doba živio Rafael Levi, saraf-baša. On je bio vrlo ugledan među muslimanskim sugrađanima – prvacima Sarajeva. On je zamolio prvake za pomoć i oni mu obećaše da će sutradan osloboditi uhapšene. Svoje obećanje su i ispunili, a Ruždi-paša pobjegne u Travnik. Posredovanjem Jevreja u Carigradu, sultan naredi da se svrgne Ruždi-paša sa vlasti i kao sužanj dovede u Carigrad. Sarajevski muslimani su sastavili predstavku protiv Ruždi-paše i sa svojim potpisima uputili sultanu u Carigrad. Ovaj dokumenat je dokaz pravičnosti sarajevskih muslimana. Oni se nisu bojali da u korist Jevreja napišu optužbu protiv samog valije.

Haham-baša Moše Danon zapisao je taj događaj o nasilju Ruždi-paše protiv Jevreja i o njihovom sretnom spasenju od smrti.

Deset godina poslije tog događaja (5590 – 1830), već u dubokoj starosti, haham Moše Danon odluči da se iseli u Palestinu. Na putu za Dubrovnik zateče ga nagla smrt u Stocu, i tu mu je grob.

Uz ovaj rad nalaze se fotokopije predstavke uglednih muslimana protiv Ruždi-paše i rukopisa haham-baše Moše Danona, kao i prevod sa hebrejskog na srpskohrvatski jezik i fotografija groba Rav Danona u Stocu.

Spomenica Majmonides (1135 – 1935) izdanje "La Benevolencija", Sarajevo, štampana je u knjižari A. Kajona. Sadrži 135 stranica sa slikama.

Povodom 800-godišnjice rođenja Majmonidesa održana je svečana proslava u njegovom rodnom gradu Kordobi. Zvanična Španija dokazala je organizacijom ove proslave da izgon španskih Jevreja smatra istorijskom zabludom. Jevreji iz Sarajeva poslali su na svečanost kao svoje izaslanike dr Morica Levija i Rafaela Tolentina, uglednog javnog radnika.

Proslava 800-godišnjice rođenja Majmonidesa bila je 23. marta 1935. godine. Tim povodom javno je izdata proklamacija, koju je potpisao ministar predsjednik Lerua. U njoj se između ostaloga, kaže: "Republika koja je uvijek spremna pridonijeti svoj tribut divljenja i poštovanja uspomeni sinova Španije, koji su njeno ime uzdigli i izvan granica zemlje pronijeli, želi da se identifikuje sa ciljevima komiteta organizovanog za proslavu 800-godišnjice Majmonidesa. Ministarski savjet je odlučio u tu svrhu 1) da svim priredbama ovog komiteta da zvanično obilježje, 2) da Ministarstvo prosvjete i lijepih umjetnosti saraduje u svim tim priredbama."

Za pripremu ove proslave obrazovan je naročiti Komitet pod pokroviteljstvom njegove ekselencije predsjednika španske republike g. Niceta Alkale Zamore i drugih prominentnih ličnosti moderne Španije. Poslani su pozivi raznim jevrejskim korporacijama iz cijeloga svijeta, a osobito većim sefardskim centrima.

Proslava je trajala punih šest dana, od 25. do 30. marta. Značajno je da je Španija prognala sve Jevreje, a sada slavi i veliča duh velikog jevrejskog mislioca Majmonidesa. Za vrijeme proslave bile su sve škole šest dana zatvorene.

Sadržaj Spomenice:

Predgovor

I deo Proslava

– Dr Moric Levi, Proslava osamstogodišnjice od rođenja Majmonidesa u Kordovi

– Govor dr M. Levija

II deo Prikazi

- Dr Moric Levi, Rambam
- Dr Kalmi Baruh, Španija u doba Majmonidesovo
- Dr Leopold Fišer, Književni rad Majmonidesa i njegovo značenje
- Vili Has, Razgovor sa filozofom Mojsijem Majmonidesom povodom njegovog 800-og rodendana (s nemačkog preveo I. Samokovlija)

III deo Iz dela Majmonidesovih

- Prevodiocu - Iz jednog pisma Samuelu ibn Tibonu iz Linela
- Ljubav prema Bogu - iz *Mišne Tora*
- Putevi i ciljevi - iz *More Nebuhim*
- Ljudska volja i providenje - iz *Mišne Tora* (preveo I. S.)
- Rambamova poslanica Jevrejima u Jemenu (preveo Jakov Maestro)

IV deo Bibliografija

- Dr Ladoslav Šik, Bibliografija maimonidica

Rambam je kratica od Rabenu Moše ben Majmon, a u istoriji filozofije poznat pod imenom Majmonides.

On je objavio više znanstvenih i naučnih djela iz medicine na arapskom. *Hohmat Aibur* (nauka o jevrejskom kalendaru). U ovome djelu pokazao je veliko znanje iz matematike i astronomije. U traktatu *Pirke Avot* (mudre izreke otaca) on kritički obraduje ovu naučnu granu praktične filozofije. Time postavlja glavne temelje znanstvenoj etici jevrejske religije. U djelu *Mišne Tora* je naučno-kritički i sistematski obraden zakonik. Ono što je *Corpus iuris civilis romani* za rimsko pravo, to je *Mišne Tora* za jevrejsku nauku. *Mišne Tora* je glavni temelj cjelokupnog jevrejskog vjerskog i civilnog zakonodavstva. Zakonik obuhvata ne samo civilne nego i sve religiozne zakone. U djelu *More Nebuhim (Voda zalutalih)*, objašnjava pojam profetizma. Tu on nastoji da jevrejsku nauku dovede u sklad sa pozitivnim znanostima, naročito Aristotelom, koga je mnogo cijenio.

U tekstu "Španija u doba Majmonidesa" dr Kalmi Baruh kaže da za ovu temu postoji ogromna literatura. U Španiji prije pojave Majmonidesa stvorena je ekonomska osnovica koja će biti sigurna poluga za izgradnju kulture i blagostanja. U takvoj atmosferi Majmonides je mogao da dode do svoga zenita.

Leopold Fišer veli: "Veliki značaj Majmonidesa leži u njegovim mnogobrojnim talmudskim, filozofskim, medicinskim i astronomskim raspravama i raznim spisima koji su nastali kao rezultat vremenskih prilika. Svi njegovi spisi odlikuju se ogromnim znanjem, širokim pogledom, jasnoćom i sadržajnom istinitošću. Njegova djela su naučni spomenici, koji su ovjekovječili njegovo ime."

U prevodu Isaka Samokovlije, Majmonides za prevodioca kaže: "Prevodilac najprije treba da razumije tok misli, a onda da ga saopšti i opiše, tako da u drugom jeziku bude jasan izraz i razumljiv, kako to odgovara duhu jezika na koji se prevodi."

Svakome čovjeku je dana sloboda. Hoće li da ide putem dobra i da bude pravednik ili da ide putem zla i da bude grešnik, slobodno mu je da bira. To je ono što je napisano u *Tori*, čovjek spoznaje dobro i zlo sam, po svome spoznanju i po svome razumu, on čini što hoće i niko ga ne spriječava da čini dobro ili zlo.

Rambamovu poslanicu Jevrejima u Jemenu preveo je Jakov Maestro. Tom poslanicom Majmonides hoće da ohrabri Jevreje Jemena koji podnose teške muke i nevolje. Poučite žene i djecu da je u njihovim dušama istina od koje se ne smijemo udaljiti. Znajte, da je naša *Tora* istinska nauka gospodnja.

Dr Lavoslav Šik sakupio je i sistematizovao svu bibliografiju o Majmonidesu na bilo kojem jeziku da je napisana. Ova bibliografija sadrži 25 štampanih stranica i dokazuje sa kolikom je ljubavlju, strpljenjem i marljivošću autor obavio svoj posao .

Pismeni rad dr Morica Levija obuhvata i mnogo članaka u prvim jevrejskim novinama koje su tada izlazile u Sarajevu kao što je list *La Alborada (Zora)*, koji je izdavao Avraham Kapon. Pored Zeki eff., Javer eff., Avrama Levi –Sadić, dr Jozefa Saloma, dr Isaka Izraela i Daniela Kajona, dr Moric Levi je bio jedan od najmarljivijih saradnika.

Malo je poznato da je on sa francuskog jezika preveo na španski Molijerove *Skapenove podvale* i *Uobraženog bolesnika*. Sistematski je sredio zbirku od 400 sefardskih poslovice i mnogo sefardskih narodnih pjesama i romansi.

ZAKLJUČAK

Život dr Morica Levija bio je ispunjen mnogostrukim radom i velikom odgovornošću. Bio je reformator duhovnog života sarajevskih Jevreja. Nosilac progresivnog, naprednog i borac za nove ideje. Hrabro se uhvatio u koštac sa zastarjelim i konzervativnim mišljenjem svoje sredine. Posjedovao je silnu moć ubjeđivanja. Rječit i iskren, uporan i principijelan, mogao je da osvaja ljude i da mu oni vjeruju. Sa puno takta prilazio je svojim protivnicima i postepeno ih razoružavao svojim ubjeđivanjem i pridobijao ih za prijatelje i istomišljenike. Njegove reforme su se osjetile u hramu, školi, društvu i odnosima među ljudima. U svoj rad unosio je širinu i toleranciju. Glavni oslonac u njegovom djelovanju su mu bili inteligencija i omladina, prema kojoj je pokazivao mnogo ljubavi. Greške omladine mogao je da shvati, pa joj je rado praštao, upućivao je na pravi put i gledao da joj uvijek pomogne.

Svojski je prijanjao za svaki rad kao redov. Svoje djelovanje nije završavao davanjem savjeta i blagoslova.

Svoj visoki položaj nikada nije iskoristio u lične svrhe. Za svoj rad nikada nije tražio ni nagrada ni dobitaka. Vrlo skroman, nije volio svečanosti i spektakularne manifestacije njemu posvećene.

Imao je duboko uvjerenje o vrijednosti jevrejske kulture i prošlosti i kritički usađenu naklonost za sve ono što se moralo mijenjati i prilagođavati duhu vremena, ako se htjelo da vrijeme prave vrijednosti ne pregazi i ostavi pustoš iza sebe. U prošlosti je tražio inspiraciju za svoj rad. Govorio je da bi nauka trebalo stalno da se uči i da napaja generacije koje dolaze. Njegova stremljenja borca-lučonoše bila su zasnovana na kulturnim i društvenim osnovama. Izgarao je u borbi za istinu, pravdu i humaniji život čovjeka koji bi mu osmislio rad i olakšao sudbinu.

Funkcije koje je dr Moric Levi obavljao:

1. Nadrabin Jevrejske sefardske opštine u Sarajevu,
2. Stalni profesor vjeronauke u svim sarajevskim srednjim školama,

3. Rektor Srednjeg teološkog seminara u Sarajevu,
4. Potpredsjednik Saveza cionista u Kraljevini SHS,
5. Član uprave Saveza rabina Jugoslavije,
6. Član Glavnog odbora Saveza Jevrejskih opština u Beogradu,
7. Član Izvršnog odbora "La Benevolencije" do svoje pogibije,
8. Predsjednik akcije za ogradu Velikog sefardskog groblja u Sarajevu,
9. Predsjednik akcije za gradnju Velike sinagoge u Sarajevu,
10. Saradnik svih jevrejskih publikacija u zemlji i nekih van zemlje,
11. Publicista i javni radnik, hroničar,
12. Član Bet Dina,
13. Osnivač Akademskog društva "Esperansa" u Beču i njen predsjednik.

1975.

(Odlomci)

PRILOZI ISTORIJI JEVREJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Veoma je težak i nezahvalan posao prihvatiti se rada na temi koja je već obrađivana, ali ne potpuno i temeljito na osnovu arheoloških i drugih nalaza, koji su bili, doduše, dostupni samo užem krugu. Radi toga sam se pitao da li je uopće uputno ponovo obrađivati takvu temu.

Odgovor na to pitanje našao sam u knjizi prof. dr Mithada Šamića *Kako nastaje naučno djelo*. Na str. 23 kaže se da se može obraditi i neka nedovoljno istražena tema, ili neka oblast istraživanja koja nije obrađena adekvatno, tj. u potpunosti i na način koji zadovoljava.

To me je ohrabrilo u namjeri da se prihvatim dopune istorije Jevreja u Bosni i Hercegovini.

O toj temi postoji, možemo reći, samo djelo dr Morica Levija *Die Sephardim in Bosnien*, koje važi kao jedini izvor za istoriju Jevreja u Bosni i Hercegovini, i koje citiraju noviji istoričari Bosne, kako domaći, tako i strani, pa i *Jüdischer Lexikon*, kao jedini izvor podataka o Jevrejima u Bosni.

Ali, gledajući danas objektivno i kritički to kapitalno djelo o Jevrejima u Bosni i Hercegovini, može se reći da ono ima propusta. Prvo, Moric Levi polazi od pretpostavke da istorija Jevreja u Bosni i Hercegovini počinje naseljavanjem španjolskih Jevreja (Sefarda) na Balkansko poluostrvo i njihovim postepenim naseljavanjem u Sarajevo iz Dubrovnika, počev od 1541. godine, najpre sporadično, a kasnije u većem broju, tako da se nakon desetak godina mogla osnovati i organizovana jevrejska opština, kakve su se osnivale po cijeloj dijaspori od razorenja Drugog hrama. Drugo, Moric Levi polazi od pretpostavke i tvrdnje da su se Jevreji doseljavali na Balkansko poluostrvo preko turskih gradova Jedrena, Smirne i Soluna, te da su tim putem dospjeli i u Bosnu. Treće, Moric Levi potpuno zanemaruje arheološka istraživanja i izvore iz Dubrovačkog i drugih arhiva.

Međutim, ranija arheološka i druga (arhivska) otkrića i saznanja govore sasvim suprotno, tako da danas možemo da stvorimo sasvim drugu predodžbu o prisutnosti Jevreja u Bosni i Hercegovini.

Već je naš poznati istoričar Tihomir Đorđević utvrdio, logičnim nizom događaja, da su Jevreji počeli da se naseljavaju na Balkan od najstarijih vremena, kada su ih Rimljani počeli raseljavati iz njihove pradomovine. Na Balkansko poluostrvo su došli Jevreji kao kolonisti i poslije razorenja Hrama 76. godine n. e.

i poslije konačne pobjede Rimljana nad jevrejskim pobunjenicima 135. godine n. c. i zabrane cara Hadrijana da se ne smiju ni približiti svojoj domovini Palestini. Arheološki nalazi u Solinu (stara Salona), Sarajevu i Mogorjelu kod Čapljine iz skoro istog perioda (II–IV vijek) govore rječito o tome da su Jevreji pod Rimljanima živjeli i radili kao ravnopravni građani, ali van svoje domovine Palestine, pa ih tako susrećemo i na Balkanskom poluostrvu.

Dr Lavoslav Šik, naš najbolji poznavalac historije Jevreja jugoslovenskih zemalja, navodi u svojoj studiji "Židovi u slovenskim zemljama nekad i sad" (*Nova Evropa*, knj. V, sv. 9 i 10, od 21. VII 1922) da je u Logavinoj ulici u Sarajevu pronađen "kamen" iz II vijeka, na kojem stoji uklesano "Jehova Adonaj" ("u ime Boga", na hebrejskom jeziku). Dr Šik nije dao nikakve bliže podatke o ovom kamenu: ko ga je pronašao, kada, kakav je i gdje je isti pohranjen i da li je fotografiran. Ovako površni i nepotpuni podaci zadaju često mnogo posla i truda. Zato nam je bilo otežano provjeravanje pravog identiteta toga kamena, što je podrazumijevalo oslanjanje na druge izvore.

Pošto je ovaj predmet vrlo interesantan, smatramo da na njemu treba da se zadržimo malo dulje i da osvijetlimo sve što nam je dostupno o gnostičko–judaiističkim spomenicima.

Tragajući u literaturi, uspjeli smo pronaći opis kamena nadenog u Sarajevu, koji spominje dr Šik, u djelu E. Diella *Inscriptiones latinae christianae veteres*, u kojem je opisan kamen (*abraxas gema*) od ahata, s lica sa čovječijim trupom, glavom pijetla i raširenim nogama, a na drugoj strani s natpisom kako slijedi u originalnom tekstu:

In parte antica ... $\text{I} \alpha \omega \dots \text{A} \beta \rho \alpha \sigma \alpha \zeta \dots$
 in anersa: ... $\alpha \beta \rho \alpha / \sigma \alpha \zeta / \text{A} \iota \eta \omega \epsilon / \text{A} \delta \omega \nu \zeta \dots$

(Sl. III. 14339 in achate ornata rep. prope Sarajevo, ubi exstat effing itur anaglypho Abraxus cum capite gallinaceo et pedibus anguinis dextra cuticam tenens.)

a) Prof. Branimir Gabričević, u svom članku "Jevrejska općina u antičkoj Saloni (*Jevrejski almanah* 1959–1960), u fusnoti 7 b, citira rad don Frane Bulića "Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu", i u fusnoti 8 b navodi dragi kamen (ahat) s natpisom:

$\text{I} \alpha \omega \text{ A} \iota \eta \omega \epsilon \text{ A} \delta \omega \nu \zeta$

naden negdje u Bosni (dakle, ne u Sarajevu!), a čuvan u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (CIL 14339).

Iz posmatranja opisa i natpisa kod E. Diella i F. Bulića, nametnula se potreba za daljnjim traganjem.

Zahvaljujući upozorenju dr Đ. Bastlera, višeg kustosa Zemaljskog muzeja, pronašli smo u *Glasniku zemaljskog muzeja* u Sarajevu za god. 1893, na str. 55–552, prikaz jedne *abraxas gema*, koji je dao kustos dr Ćira Truhelke. U opisu se tvrdi da je ista pronađena na jednoj oranici u okolini Prijedora. Ovalnog je oblika, 29 i 25 mm u promjeru, od sivog ahata sa mrkim i žutim prugama, s obje strane izvajana.

Abraksas lik na njoj sastoji se od trupa sa zmijolikim nogama. Na trupu je dvostruka pasja glava (za razliku od Diellovog opisa game sa glavom pijetla), okićena perjanicom, a na trupu su dodana dva para ruku. Na naličju game je ovaj natpis:

...IAΩ...CABAWEICTAHA...ABPACAΞ....

Prva riječ IAΩ označuje egipćanskog boga, a možda je identično sa "Jehovah". Prema tome ovaj natpis možemo i ovako čitati:

I A O S A B A O T I S R A E L A B R A S A X

Takve abraxas-geme održale su se do kasnog srednjeg vijeka, a naročito su ih slavili mističari i alhemičari kao čudotvorne amajlije.

Prikaz abraxas game dr Ćire Truhelke, detalj ilustracije iz Glasnika zemaljskog muzeja u Sarajevu 1893, 55-552

Zemljana svjetiljka iz IV st.n.e, pronađena u Nagorjelu kod Čapljine, sa menorom na gornjoj strani, Antička zbirka Zemaljskog muzeja u Sarajevu

Iz navedenog možemo sa sigurnošću utvrditi:

1) da je riječ o dvije slične, ali različite game (glava pijetla na jednoj, a dvije glave psa na drugoj), da su pohranjene u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, ali privremeno nisu pristupačne za uvid, iz tehničkih razloga.

2) Da nije pouzdano i ubjedljivo da su ove dvije abraxas-geme donijeli upravo Jevreji u ove krajeve. Možda su to bili gnostici, koji su kao je-retici prakticirali neku mješavinu egi-patsko-judaističko-helenističke kul-

ture. No ne bi se mogla isključiti vjerovatnost da je među tim jereticima moglo biti i Jevreja.

Ako bi se i osporavalo jevrejsko porijeklo abraxas-geme, s obzirom da su je upotrebljavale i neke jeretičke kršćanske sekte, imamo jedan mnogo ubjedljiviji dokaz da su Jevreji bili prisutni u Bosni i Hercegovini. Još prije desetak godina upozorili su me moji prijatelji Julijana Šušnik, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, i dr Đura Bastler, viši kustos istog muzeja, da se u depou arheoloških predmeta (neizloženih) nalazi zemljana kulturna svjetiljka sa utisnutom menorom, pronađena u rimskom kasteletu Mogorjelu kod Čapljine u Hercegovini. Svjetiljka je datirana u IV vijek, kao što i objekat i svi arheološki nalazi potječu iz IV vijeka.

Veljko Paškvalin, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, u svojoj monografiji *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*, opisao je gore pomenutu svjetiljku kao jedini kulturni predmet monoteizma u našim krajevima. Ta svjetiljka predstavlja važan nalaz za izučavanje jevrejskog monoteizma u našim krajevima.

Da li je bilo Jevreja u Bosni za vrijeme bosanske državne samostalnosti i narodne dinastije, ne raspolažemo za sada nikakvim pouzdanim dokazima. Ali, pošto ih je bilo u isto vrijeme u Bugarskoj, Srbiji i Hrvatskoj, nije isključena mogućnost da su živjeli i u Bosni, ako ne u većim kolonijama, a ono bar sporadično. To ćemo pokušati da dokažemo obilaznim putem – dedukcijom.

I pored teških životnih uslova i progona za vrijeme jačanja moći kršćanske crkve, rasla je i mržnja protiv Jevreja, jer nisu htjeli da prime kršćanstvo. Mnogi se sele na sjever, tako ih srećemo u Kölnu i na Volgi, gdje u državi Hazara uvode Mojsijevu vjeru. Naročito za vrijeme borbi protiv ikonopoklonstva, carevi, protivnici ikona, pojačavaju progone Jevreja, kako bi pokazali da borbu protiv ikona ne vode pod njihovim utjecajem. U drugoj polovini IX vijeka, oni propovijedaju jevrejstvo u Bugarskoj.

Španski Jevrej Benjamin od Tudele (umro 1173) nalazio ih je svuda u južnom i istočnom primorju Balkanskog poluostrva. Godine 1294, i docnije, nalazimo ih u Bugarskoj, a bugarski car Jovan Aleksandar (1331–1365) bio je oženjen Jevrejkom. U ovo vrijeme ima o njima spomena i u Srbiji. Potvrđujući svoje priloge manastiru Treskavcu, car Dušan je dao ovom manastiru zemlje oko Prilepa, čije su međe na "dol jevrejski" i "rječište jevrejsko". Godine 1442. javljaju se jedan Đenovljanin i jedan Jevrej kao zakupnici glamskog srebra.

Ako se prema navodima dr Šika, teze učenog šibenskog biskupa Antuna Josipa de Foscia, u knjizi *I nomi antichi e moderni della citta di Sebenico spiegati colla lingua ebraico-fenicia*, i ne mogu prema izvodima današnje nauke doslovno uzeti, jasno je da su Jevreji davno prije dolaska Hrvata i Srba u svoju novu domovinu, nastanjivali ove krajeve. Ti autohtoni Jevreji brzo su se privoljeli novim gospodarima države, i za vrijeme hrvatske narodne dinastije vidimo ih gdje igraju veliku ulogu na kraljevskom dvoru.

Kako bilježi arapski kroničar Almakari, primio je jednom Hasdaj ibn Šaprut, ministar na dvoru arapskog kalifa u Kordobi, poslanstvo kralja iz zemlje "Gebalim", u kojem su bila i dva Jevrejina. Taj kralj iz zemlje Gebalim je bio hrvatski kralj Krešimir (prema engleskom prevodu Almakarijeva ljetopisa).

Kod nas su ove teme još dosta neobrađene i sva odgovarajuća arhivska građa neispitana čeka na vrsne poslenike.

Ako je, dakle, prema napred izloženim dokazima, bilo Jevreja u Bugarskoj, Srbiji i Hrvatskoj u starom i srednjem vijeku, prije Turaka, a dokazali smo da ih je bilo u starom vijeku i u Bosni i Hercegovini, logičan bi zaključak bio da bi Jevreja trebalo da bude u Bosni i u srednjem vijeku, za vrijeme bosanske države--kraljevine. Da je naša pretpostavka umjesna, dokaz je da je bosanska kraljevska dinastija bila u rodbinskim i tazbinskim vezama sa ugarskom dinastijom, a neko vrijeme Bosna je pripadala i kroz nasljedstvo pod ugarsku krunu. Istorijske podatke i pojedinosti o tome nećemo citirati, jer su općepoznati. Zna se da su Jevreji u to vrijeme u Ugarskoj igrali značajnu ulogu u kulturnom, privrednom i javnom političkom životu svoje zemlje, pa bi bilo logično da su bar Jevreji iz Ugarske dolazili u Bosnu po trgovačkim ili upravno--političkim poslovima. U sarajevskim arhivama za sada nismo našli nikakvih tragova o tome, a i informacije od jednog historičara iz Budimpešte su negativne. Značajno je da se spominju u turskim sudskim protokolima (sidžilima) u XVIII vijeku (Temišvarski sidžili, Sarajevski arhiv) trgovačke veze temišvarskih Jevreja sa Jevrejima iz Beograda. Značajno je pri tome napomenuti da temišvarski Jevreji nisu imali prezimena, nego oznaku po ocu. Dakle, nismo imali sreće ni sa ugarskim izvorima.

Međutim, izgleda da smo bili malo bolje sreće u Dubrovačkom arhivu. Prof. dr Desanka Kovačević sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu pronašla je jedan spisak građana rudarskog mjesta Srebrenica u Bosni, koji potječe iz XV vijeka. a pisan je bosanskom goticom. Između ostalih, spominje se *Rajko de Isak* – vjerovatno iz Dubrovnika, pošto je poznato da su Dubrovčani imali svoje trgovačke kolonije pri svim bosanskim rudnicima, gdje su otkupljivali rudarske i metaloprerađivačke proizvode, a prodavali tekstilnu i ostalu prekomorsku robu. Međutim, prema preporuci prof. Kovačevića, treba i ovaj podatak primiti sa izvjesnom rezervom, dok se ne izvrše još neka ispitivanja u vezi sa pomenutim spiskom. Poštujući preporuku prof. Kovačevića da taj podatak primimo sa rezervom, ipak smatram da se može uzeti i kao pouzdan, povlačeći analogiju sa jednim, doduše kasnijim, jevrejskim spomenikom iz XVII vijeka. Viši kustos dr Bastler upozorio me je na podatak o jednom jevrejskom nadgrobnom spomeniku s natpisom u starobosančici, koji je objavljen u časopisu *Novi prijatelj Bosne*, za hrvatsko čitateljstvo (uredio Božić fra Josip – Dobroslav – Potočanac, br. 2066 sv.II, 1890, Narodna biblioteka u Sarajevu).

Radi karakteristike i značaja samog nadgrobnog natpisa, dajem cijeli opis inekstenso, kako sam ga prepisao iz spomenutog časopisa:

"Str. a) Blizu Foče (Plehan) u kotaru Derventskom, nad selom Seočanica ima otvoreno groblje starobosansko. U pol njega sa sjeverne strane ima drvo lipa. Ovo je dugo 100 koraka, a široko 80. Od istoka na jednom spomen--stečku, jedan metar nad zemljom visoku i pol široku, imade spomenik pokojnih radnika. On doslovčice glasi: 'Asie grob Cej', to jest ovo je grob zboru radnika.

b) U istoj okolini, selu Velikom Prnjavoru, više kuće Ilije Jurića, zove se jedno otvoreno groblje 'Kaursko groblje'. Na jednom dobro ugladenom stečku ima slijedeći natpis u starobosančici:

OIDI LEŽI
TUNGELOSO TO--
ME IS MLE--
KCID ČIJUD

Ovaj se Tangeloso izgovara kao prezime Tangeloso, a Tome mu je ime. 'Čijud' od perzijskog džifud (čifut) – 'Jahudija' je oznaka vjere, a 'Mlekcid' znači Mletke, to jest mjesto odakle je u Bosnu došao. Sva je prilika da se spomenuti Izraelčanin bavio u Bosni trgovinom, i u Prnjavoru Velikom umro i bio pokopan.

Dok se u ovom groblju nalazi mnoštvo kršćanskih križeva bez ikakva natpisa, mogao je spomenuti Židov biti pokrštenik, pa mu je ostalo kao nadime 'Čijud'. Takvih je pokrštenih bilo i u Dubrovniku, te su ih zvali 'Žudio' od koljena do koljena."

Po tumačenju dr Đure Bastlera, vjerovatno je riječ o jednom Jevrejину iz Mletaka koji je u ove krajeve došao kao trgovac ili putujući ljekar, kakve i kasnije susrećemo sa talijanskim imenima (Lisoglio Salamon, Moro) u Bosni krajem XVII i u XVIII vijeku. Taj Tangeloso se vjerovatno razbolio u tom selu, a pred smrt, kad su mu ponudili zadnju pomast, onda je rekao da je Jevrejin, pa mu zato nisu stavili na grob krst nego stećak.

Posljednja primjedba autora u vezi sa dubrovačkim Jevrejima nije tačna, jer ime "Žudio" je španskog porijekla i piše se "Judio". Dokaz da se ne radi o prekrštenicima jeste da se i danas ulica u Dubrovniku, gdje se nalazi hram i gdje je bio "geto" koji su nastanjivali nepokršteni Jevreji, zove "Žudioska" ulica.

Kao prilog diskusiji da li je bilo Jevreja u Bosni prije dolaska Turaka, navešćemo interesantnu polemiku vođenu između akademika Hamdije Kreševljakovića i dr L. Šika (vid. Kušan, *Zdravstvene prilike starog Sarajeva*), gdje Kreševljaković tvrdi da Jevreja nije bilo prije njihova dolaska iz Španije, a L. Šik tvrdi da ih je bilo.

Da je pitanje prisutnosti Jevreja u Bosni prije dolaska Turaka izazivalo vrlo žive diskusije sa prilično ubjedljivim dokazima i pro i contra rečene teze, navešćemo samo dva primjera:

Dr Moric Levi, prof. Jorjo Tadić, prof. Vladimir Ćorović, Vladislav Škarić i Hamdija Kreševljaković su odlučno zastupali stanovište da su se Jevreji pojavili u Bosni i Hercegovini tek poslije dolaska Turaka, tj. poslije izгона iz Španije.

Dr Lavoslav Šik je naprotiv, mišljenja, na temelju napisa Vladimira Mažuranića, Šuflaja, Piskera i drugih da su se i Jevreji u jugoslovenske krajeve doselili sa Južnim Slovenima iz stepa Volge i Kavkaza. To potkrepljuje i tvrdnjom da i bosansko jevrejsko zdravstvo ima mnogo sličnosti sa zdravstvom poljskih i ruskih Jevreja. Osnova je vjerovatno u elementima talmudsko–medicinske literature.

Bilo kako bilo, to pitanje ostaje još otvoreno, ali ne treba da nas obeshrabri. Onaj jedan nalaz u Dubrovačkom arhivu može samo da bude indikator da će se daljnjim istraživanjem u tom i drugim arhivima pronaći i ubjedljiviji dokaz od onog jednog u spisku građana rudarskog mjesta Srebrenice.

NASELJAVANJE JEVREJA U KIKINDI I OKOLINI U PRVOJ POLOVINI XIX VEKA

Velikokikindski dištrikt (1774 –1876) uspostavljen je Poveljom austrijske carice Marije Terezije od 12. novembra 1774. godine. On je obuhvatao deset srpskih naselja u severnom Banatu, koja su graničari ukinute Pomoriško–potiske vojne granice sredinom XVIII veka naselili ili osnovali prilikom koloniziranja ovog austrijskog krunskog područja. Kada je sedamdesetih godina XVIII veka slobodan život nekadašnjih graničarskih porodica ponovo postao ugrožen ukidanjem Banatske zemaljske milicije i provincijalizovanjem Banata, na uporne i energične zahteve Srba, uspostavljen je Dištrikt kao privilegovani srpski samoupravni okrug, koji je zaštitio svoje žitelje od neposrednog feudalnog ugnjetavanja. Jedna od dištriktskih povlastica bilo je pravo dištriktskog magistrata i opština da samostalno odlučuju koje će žitelje primati u svoju sredinu i dozvoliti im da se nastane na području Dištrikta.

U tač. 7 caričine Povelje doslovno se kaže:

"Neka nitko nije vlasan ove opštine neterivati da protivu svoje volje stranca kontribuenta među se prime, no na svaki način i svaki put stoji im od volje da to mogu činiti iz vlastitog pobudjenja, osobito u pogledu rukodelji i zanatlija, no koji (kao što ovim ozbiljno i premilostivo zapovedamo) nikad ne smedu od druge koje vere biti, osim rimokatoličke, grčko–sjedinjene i nesjedinjene".¹

Na osnovu ove odredbe u Dištrikt su mogli da se naseljavaju isključivo hrišćani, naročito zanatlije iz okolnih nemačkih kolonističkih sela, dok je Jevrejima i pripadnicima raznih protestantskih ili reformatskih crkava nastanjivanje u Dištriktu bilo zabranjeno. Ova izričita zabrana ostala je na snazi sve do izdavanja nove carske povelje Franca I, od 1. augusta 1817. godine, kada je ova zabrana ublažena. U tač. 5 ove Povelje se navodi:

"Počem se pak predviđa da isti Dištrikt sposobnih hudožnika i zanatlija potrebuje, zato će Dištrikčani žitelji dužni biti dobrog vladanja strance bez razlike verozakona i narodnosti, osobito pak sposobne hudožnike i zanatlije primati, koji će svi svojim načinom primljeni uživati jednaka prava sa urođenim žiteljima, koje da se tim lakše uzmože postići, slobodno kupovanje i prodavanje kuća i zemalja,

¹) Vasa Stajić, *Velikokikindski dištrikt*, Novi Sad 1950, 42.

Nekadašnja sinagoga u Kikindi, srušena. iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

koje i inače postoji, imaće se rasprostrti i na strance koji hoće u ovom Dištriktu da se nastane..."²

Ipak, ostavljeno je magistratu i opštinama pravo da konačno o tome odlučuju, pa je u praksi, na osnovu ovog prava, činjeno po pravilu dosta smetnji življenju naseljavanju Jevreja u Kikindu i okolna srpska mesta. Za praćenje procesa postepenog useljavanja Jevreja u Kikindu i Dištrikt ove dve odredbe su od bitnog značaja.

Prema ipak nesigurnim podacima prilično oštećenog arhiva Velikokikindskog Dištrikta, naročito spisa iz XVIII veka, prvi Jevrejin se u Dištriktu pominje oko 1785. godine.³ Naime, Jevreji trgovci iz bližih gradova Ugarske i Erdelja krajem XVIII veka povremeno su dolazili u Dištrikt prvenstveno kao kupci hrane i stoke, a i kao prodavci pojedine zanatske robe. Ovaj dolazak jevrejskih trgovaca i zanatlija u Dištrikt omogućavala je Vašarska privilegija, koju je 2. aprila 1784. godine varošici Velikoj Kikindi podario austrijski car Josif II. Ova Vašarska privilegija, od velikog značaja za privredni razvitak kraja, a naročito Kikinde, sadržavala je tzv. garantni apel upućen trgovcima i zanatlijama cele zemlje da slobodno posećuju odobrene vašare u Kikindi i Vranjevu, pa samim tim i nedeljne pijace. Taj apel glasi:

"Usled toga sve vas, kako pojedine trgovce i zanatlije, tako i torbare i ostale putnike, uveravamo i osiguravamo da bez ustručavanja ili bojazni dodete, pohitate

2) *Isto.* 161.

3) Istorijski arhiv, Kikinda (IAK), Fond Dištrikta, kutija 1785.

ili svratite na napred pomenute obične vašare... na njih dodete slobodno sa vašim dobrima, sigurni za svoju ličnost, stvari i robu, a pošto sve vaše poslove obavite, opet se vratite u svoja, ili pak, ako više želite, u druga mesta, svagda nepovredeni da ostanu vaša ličnost i stvari pod našom naročitom kraljevskom zaštitom i odbranom"⁴

Baš ova garancija, koja nikad nije ukinuta, podstakla je prve jevrejske trgovce i zanatlije da dođu u ovaj čisto srpski okrug i, u početku, privremeno se zadrže radi trgovine. Magistrat je tolerisao i duža zadržavanja jevrejskih trgovaca, a naročito zanatlija, jer je u Dištriktu, čiji su se srpski žitelji skoro isključivo bavili poljoprivredom, postojala velika potreba za zanatlijama raznih struka. Zato su u poslednjoj deceniji XVIII veka neke jevrejske porodice odlučile da se stalno nastane u Kikindi, iako su bile svesne da za to, s obzirom na prilike, nisu mogle dobiti od vlasti potrebnu dozvolu, tj. inkolat. Prve jevrejske porodice koje su odlučile da se nastane u Kikindi bile su porodice Švarc (1790), Volf, Levinger i Fišer.⁵ Odakle je došla porodica Švarc nije poznato, ali se zna da je Mojsije Volf došao iz nekog mesta u Češkoj sa svojih šest sinova, od kojih se sin Filip više puta spominje u istorijskim spisima. Porodice Fišer i Levinger došle su iz Erdelja.

Na osnovu jednog službenog popisa kikindskih Jevreja iz 1842. godine, koji smo našli u Istorijskom arhivu u Kikindi, mogli smo utvrditi kojih godina su se naseljavali.

Evo izvoda iz tog popisa:⁶

Godina naselja- vanja	Broj poro- dica	Godina naselja- vanja	Broj poro- dica	Godina naselja- vanja	Broj poro- dica	Godina naselja- vanja	Broj poro- dica
1790.	1	1811.	1	1819.	1	1832.	2
1795.	2	1812.	1	1820.	1	1833.	1
1800.	1	1814.	2	1824.	12	1835.	2
1805.	2	1815.	3	1828.	1	1838.	2
1806.	1	1816.	1	1831.	1	1840.	5

Od 52 jevrejske porodice koje su te 1842. godine bile stalno nastanjene u Kikindi, za 3 nema nikakvih podataka sem prezimena, a za 6 nisu navedene godine nastanjivanja u Kikindi. Ovde treba dodati da se iskaz odnosi isključivo na tada postojeće jevrejske porodice u Kikindi, mada su u međuvremenu, u toku pola veka, u Kikindu dolazile i druge jevrejske porodice, ali su se pre popisa 1842. godine odselile u druga mesta, pa i u sela Kikinskog dištrikta. Prema jednoj statistici iz 1839. godine⁷, na području Dištrikta Jevreji su živeli u 8 mesta, i to:

Kikinda	196	Karlovo	16
Vranjevo	60	Bašaid	14

4) IAK, Original Povelje pisan je na latinskom jeziku. Prevod Povelje objavljen u Arhivskom almanahu br. 1/1958. Vidi Milivoj Rajkov, "Vašarske privilegije Kikinde u XVIII veku", str. 81-87.

5) IAK, Fond Grad.magistrat Kikinda, br. 1629/1842.

6) Isto

7) *Geografsko-statistički rečnik* Elek Fenješ, Budimpešta 1839.

Mokrin	48	Krstur	6
Jozepovo	20	Kumane	2

Ukupno na području Dištrikta bilo je te godine 362 Jevreja. U Melencima i Tarašu nije iskazan nijedan jevrejski žitelj.

Ako se pogledaju izjave kikindskih jevrejskih porodica o tome odakle su došle u Kikindu, dobija se sledeća slika: Iz Makova je došlo 5 porodica, iz Oroslamoša isto toliko, iz Starog Arada i Velikog Svetog Mikloša po 3, a po jedna porodica je došla iz Lenberga (Poljska), Novog Arada, Češke, Mokrina, Gotlina, Pape, Lugoša, Velikog Bečkereka, Segedina i nekog mesta u Nemačkoj. Devet porodica nije izjavilo odakle su došle u Kikindu, dok je 16 porodica reklo da su u Kikindi starosedeci, tj. da su se doselile još krajem XVIII veka.⁸ Ovi podaci su nesumnjivo zanimljivi, mada su, verujemo, nepotpuni pa i, nesigurni iz izvesnih razloga. Da su prvi jevrejski doseljenici u Kikindi imali prilično poteškoća i nesporeda sa starosedecima Kikinde i Dištrikta govore sačuvani dokumenti. O tim poteškoćama govori i Simon Fišer, potomak jedne od najstarijih jevrejskih porodica u Kikindi.⁹

Jevrejin Filip Volf tužio se 14. juna 1793. godine Magistratu Kikinskog dištrikta da su mu arendatori krčmi u Kikindi zaplenili bure vina od 5 akova kao krijumčarsku robu, iako je on sam vino spravio po zakonima Mojsija, a namenio delom sebi, a delom pak za druge Jevreje u prolazu (koji svraćaju na kikindske vašare i pijace), a koji ne smeju da piju drugo vino osim onog koje se zove košer. Isti Volf se u jesen 1794. godine ponudio magistratu da ječam koji se nalazi u magazinima Dištrikta o svom trošku prorešeta, tako da za svaki požunac prorešetanog ječma plati 45 krajcara. Odbijen je, jer je upravo otpočela gladna godina, a cene hrane su zbog toga počele naglo da skaču.¹⁰

I u selima Dištrikta dolazilo je do sukoba. U Mokrinu se 1793. godine bez potrebne dozvole naselio Jozef Švimer, raniji trgovac u Crnoj Bari. Kada je zatražio inkolat, bio je odbijen sa motivacijom da mu se ne može dati dok Dištrikt ne dobije novu privilegiju koja će to pitanje regulisati.¹¹ Krsturski Jevrejin Mihael Majtinski došao je u sukob sa svojim meštanima zbog dugova. Naime, pojedinim Krsturcima, od kojih je kupovao žito, ostao je dužan oko 80 forinti, pa mu je na kuću i nekretnine stavljen sekvestar.¹² I žitelji Taraša, najjužnijeg i najmanjeg dištriktskog sela, tužili su se na svog Jevrejina Rozenšvajga 1802. godine da na pustarama oko sela drži mnogu stoku, a odbija da plaća popašu kao i ostali Tarašani. Magistrat je brzo reagovao odgovorom da imenovani ima pravo na pustarama da drži samo po 20 komada od svake vrste stoke bez plaćanja takse, dok je obavezan da se za veći broj stoke nagodi sa opštinom u pogledu plaćanja takse.¹³ Karlovački žitelji, sudeći prema sačuvanim spisima, lepo su se slagali sa svojim sugrađaninom Davidom Heršlom, trgovcem.

U privrednom životu Kikinde, Jevreji su u XIX veku imali zapaženu ulogu u trgovini, zanatstvu i ugostiteljstvu, i pored povremenih ograničavanja njihove

8) IAK, Fond Grad.magistrat Kikinda, br. 1629/1842.

9) Fischer Simon, "Geschichte der izr. Kultusgemeinde in Nady Kikinda" u *Gross Kikindaer Zeitung*-u XXXVII, br. 33 od 13. avg. 1911. i br. 34 od 20. avg. 1911. Ova se "istorija" pre može nazvati "uspomene", jer autor u 81 godini života više piše o svom detinjstvu i školovanju.

10) V. Stajić, *nav. delo*, 346.

11) *Isto*.

12) *Isto*.

13) IAK, Fond Dištrikta, Prot. 377/1802.

privredne delatnosti. Joakim Fišer, užar u Kikindi 1814. godine, verovatno je ded već spomenutog Simona Fišera, i prvi zanatlija kojeg po struci poznajemo.¹⁴ Josef Vajs je u drugoj deceniji prošlog veka bio ciglar. On se 1818. godine, kad je u Kikindi otpočela izgradnja reonskih osnovnih škola, obavezao dištriktskom magistratu da će ispeći 700.000 cigala po 10 forinti za hiljadu komada. Plaćeno mu je 7000 forinti.¹⁵

Do nesporazuma i sukoba dolazilo je ne samo između hrišćana i Jevreja već i između samih Jevreja. Tako, na primer, Ignac Fišer, Jevrejin iz Padeja, tužio je 1825. godine kikindske Jevreje Laurenta Šterna, Hirša Galicera, Jakoba Volfa, Jozefa Brinera i Abrahama Glaubera, ali nije navedeno zbog čega. S obzirom na mali broj jevrejskih porodica u Kikindi, ispada da je tužena polovina jevrejske crkvene opštine u Kikindi.¹⁶

Interesantno je da su Jevreji Poveljom Franca I dobili pravo nastanjivanja u Dištriktu, pa ipak im se često, do 1848. godine, ne samo ne daje inkolat, već se čak proteruju pod izgovorom da tako predviđaju državni zakoni. Dobija se utisak da dištriktske vlasti priznaju i poštuju dištriktske privilegije prema potrebi i raspoloženju, a da im razni propisi služe samo kao izgovor za postupke. Tako je, na primer, Josef Gutman, koji je već godinama stanovao u Kikindi, odbijen 1825. godine kada je zatražio i formalni domicil¹⁷, a slično je prošao i Herman Polak u Vranjevu 1834. godine, iako je tokom vremena toj dištriktskoj opštini činio razne usluge.¹⁸ Štaviše, 1828. godine naredeno je da se proteraju jevrejske porodice iz Dištrikta "koje su se useljavanjem umnožile"¹⁹, tj. doselile poslednjih godina. Iste godine regulisano je pravo rada zanatlija Jevreja. Naime, bilo je određeno da zanat mogu obavljati lično ili uz pomoć kalfi isključivo jevrejske narodnosti, dok hrišćanski esnafi, koji u Dištriktu postoje od 1820. godine, nisu obavezni da ih prime u članstvo. Na taj način jevrejski majstori ostali su izvan esnafskih organizacija i nezaštićeni.²⁰ Osam godina kasnije, 1836, Jevreji zakupnici krčmi, a one su donosile velike zarade, postali su obavezni da u krčmama zapošljavaju kao krčmare isključivo hrišćane.²¹ O pojedinim Jevrejima koji su živeli u selima Dištrikta opštine su povremeno dostavljale magistratu svoja zapažanja. O Jozefu Krausu 1834. godine opština Vranjevo izveštava da "već 20 godina" živi u varošici "kao miran i pošten čovek"²², a o Tomi Vasbergeru, koji je živeo u Karlovu te godine, opština kaže da "pošteno trguje".²³ Izrael Švimer, mokrinski Jevrejin čija se porodica doselila u Dištrikt još krajem XVIII veka, 1834. godine je tu okolnost pokušao da pretvori u izvesnu privilegiju. Naime on se 19. marta obratio dištriktskom magistratu ponudom da godišnje uplaćuje u dištrikstki bolesnički fond po 100 forinti za isključivo pravo prodaje robe po kućama (torbarenje), s tim da se Jevrejima sa strane to zabrani u Mokrinu. Magistrat mu nije izašao u susret.²⁴

14) IAK, isto, kutija 1814.

15) IAK, isto, br. 576/1818.

16) IAK, isto, Prott.1039/1825, i V.Stajić, *nav. delo*

17) IAK, isto, Prott.1161/1841.

18) IAK, isto, Prott.796/1934.

19) IAK, isto, kutija 1828.

20) Isto.

21) IAK Zrenjanin, Fond VK Dištrikt.

22) IAK, Prott.1311/1834.

23) IAK, isto, Prott.1355/1834.

24) IAK, isto, Prott.622/1839.

Ugarski sabor je 1836. godine doneo IV zak.članak koji je trebalo da zavede red u naseljavanju na području Ugarske. Po tome lice koje želi da se nastani u nekom mestu mora imati otpusnu listu iz ranijeg mesta stanovanja sa potpisom podžupana ili sreskog suca, a takode mora dokazati da je rođen na teritoriji Ugarske. Ovaj zakon želeo je da spreči suviše useljavanje iz drugih zemalja, pa je ova odredba pre svega pogodila Jevreje. Na osnovu ovog zakona Berhardu Vajsu 1839. godine odbijen je inkolat u Mokrinu²⁵, mada je dištriktski magistrat 1837. godine, dakle posle donošenja zakona, dao pravo nastanjivanja Heršlu Leviju u Kikindi, Jozefu Neju u Vranjevu, Mojseju i Abrahamu Neju i Isaku Dajču u Jozepovu, Marku Galiceru u Krsturu i Marku Šlezingeru u Bašaidu. Pošto je imenovanima inkolat dat bez odobrenja viših vlasti, svi su naknadno upućeni da odobrenje za nastanjivanje zatraže od Komorske administracije u Temišvaru, koja je bila viša vlast Velikokikindskom dištriktu.²⁶

Kada je 1840. godine ugarski sabor na svom zasedanju u Požunu doneo XXIX zak. članak koji je Jevrejima priznao pravo boravka u celoj zemlji pod uslovom da su rođeni na teritoriji Ugarske, da imaju uredno pravo nastanjivanja i da im se u moralnom pogledu ništa ne može zameriti²⁷, Dištrikt se energično suprotstavio. Pošto se Jozef Kraus iz Bašaida 1841. godine obratio Torontalskoj županiji molbom da mu se dozvoli da kupljenu kuću uknjiži na svoje ime, Županija je o tome zatražila mišljenje magistrata. Magistrat je u svom odgovoru bio kategoričan: istina da § 5 Zak. članka XXIX iz 1840. godine dopušta Jevrejima da kupuju nekretnine, ali samo u onim mestima gde su i dosad to pravo uživali, ali u Dištriktu to nikad nisu imali, jer magistrat ima isključivo pravo davanja inkolata na osnovu tač. 5 Privilegije Franca I iz 1817. godine, pa je Krausova molba odbijena.²⁸

Najstariji potpuni popis jevrejskih porodica u Kikindi imamo iz 1841. godine. Prenećemo ga ovde sa najcophodnijim rubrikama:

<i>Redni broj</i>	<i>Prezime i ime domaćina</i>	<i>Broj sinova</i>	<i>Broj kćeri</i>	<i>Ukupno</i>
1	Markus Volf	2	2	6
2	Lazar Švarc	6	–	8
3	Buzić Sali	3	–	5
4	Dominus Samuel	–	3	5
5	Jarmović Moris	1	–	3
6	Švarc Jozef	1	1	5
7	Klajn Mozeš	1	3	7
8	Gutman Jozef	2	4	8
9	Jarmović Lebl	4	1	7
10	Lebl Istirka	1	2	4
11	Jarmović Ignac	–	–	3
12	Šlezinger Elijas	–	–	2

25) IAK, isto, Prott.612/1839.

26) V.Stajić, *nav. delo*, 348.

27) *Isto*, 349.

28) IAK, br.2841/1841.

<i>Redni broj</i>	<i>Prezime i ime domaćina</i>	<i>Broj sinova</i>	<i>Broj kćeri</i>	<i>Ukupno</i>
13	Volf Aron	4	1	7
14	Lebl Gabriel	3	1	6
15	Šlezinger Leopold	–	–	3
16	Klajn Salamon	2	3	7
17	Brumel Abraham	2	2	6
18	Brumel Jakob	3	3	8
19	Švimer Markus	–	3	5
20	Levi Heršl	1	1	5
21	Štajn Jakob	–	–	2
22	Rajnhoh David	4	2	8
23	Lebl Jakob	2	4	8
24	Engelman Samuel	2	3	8
25	Fišer Pinkus	6	2	10
26	Morgenštern Šifera	1	2	5
27	Vajs Katarina	1	1	3
28	Hevald Rebeka	2	2	5
29	Heler Hani	4	–	5
30	Lazar Hauber	1	1	6
31	Polak Jakob	2	2	6
32	Šlezinger Arval	2	3	6
33	Liberman Firt	1	–	2
34	Bezon Jakob	1	2	7
35	Vajs Jakob	3	1	7
36	Abraham Hauber	2	1	5
37	Šlezinger Isak	1	–	3
38	Kon Abraham	1	–	3
39	Doman David	–	1	3
40	Molvuš Polaček	2	2	6
41	Brumer Gašpar	–	1	3
42	Gašpar Švimer	–	–	4
43	Firt Moris	1	–	3
44	Bretner Salamon	1	1	4
45	Bretner Jakob	3	2	6 ²⁹

Dakle, 1841. godine u Kikindi je živelo ukupno 45 jevrejskih porodica sa 238 članova. Sedam porodica imalo je u svojim domaćinstvima poslugu: 5 slugu i 3 služavke. Ukupno godišnje poresko opterećenje svih jevrejskih porodica u Kikindi iznosilo je 4.324 forinti. Najkrupniji platiša bio je Bezon Jakob, koji je sam plaćao 2.000 forinti. Veće platiše poreza bili su još: Vajs Jakob (600), Levi Heršl i Gutman Jozef (400) i Volf Markus (300). U spisku nisu navedena zanimanja domaćina porodica, ali, s obzirom na prilike u Dištriktu, najveći poreski

²⁹) IAK, Fond Grad. magistrat Kikinda, 1459–I/1841. Broj u koloni "ukupno" daje zbir svih članova porodice – roditelja, dece i, eventualno, bliskih rodaka koji su živeli u istom kućanstvu.

obveznici nesumnjivo su bili arendatori, jer je to zanimanje bilo veoma unosno. Kako su sve ostale jevrejske porodice, dakle, njih 40, plaćale ukupno 624 forinti poreza ili prosečno 16 forinti po domaćinstvu, možemo slobodno zaključiti da su one bile pretežno siromašne. Kada je sledeće godine izvršen ponovni popis jevrejskih porodica u Kikindi, nadeno je da ih ima 52. Kako za dve porodice nisu navedeni podaci o broju članova domaćinstva, u ostalih 50 bilo je ukupno 247 žitelja. Najbrojnije porodice bile su Rajnholda Davida (11 članova), Fišera Ninkusa i Gutmana Jozefa (sa po 10 članova).

Kikindski Jevreji su vrlo rano osnovali svoju crkvenu opštinu. Prema jednoj belešci, oni su to učinili u poslednjim godinama XVIII veka, a već oko 1800. godine imali su svog rabina, potom učitelja i predmolitelja. U isto vreme oni su osnovali i svoje sveto udruženje – Hevra Kadiš. Prvi rabin u Kikindi, u prvim godinama prošlog veka, bio je Franja Dominus.³⁰ On je 1819. godine "bivši" rabin, koga 20. oktobra tuži novi rabin Levin Kon "zbog uvrede časti".³¹ Već spomenuti Simon Fišer navodi da je Dominusa na položaju rabina nasledio Mojsije Jakob Heler. Pedesetih godina prošlog veka rabin je bio Lazar Laca, ali, zbog mnogobrojnih protivnika koje je imao među kikindskim Jevrejima, morao je da taj položaj napusti. Zbog sukoba koji su tada postojali u jevrejskom društvu u Kikindi, njega su nasledila dva rabina – Velder i Tauber, a kada je sukob posle dužeg vremena prevaziđen i izgladen, rabin je postao dr Mojsije Rozenštajn³², a Jevreji su, najzad, 1880. godine uspeali da saznaju svoju sinagogu u najužem centru Kikinde. U to vreme u Kikindi je živelo oko 200 jevrejskih porodica.

1979.

30) *Jugosloven* Kikinda, III–5, od 1.febr.1931.

31) IAK, Fond Dištrikta, 658.

32) Fišer Simon, *nav. delo*.

ILUMINACIJA HEBREJSKIH RUKOPISA

UVOD

Vrlo dugo se pitanje postojanja jevrejske umetnosti uopšte, a naročito jevrejske figurativne umetnosti, zanemarivalo, prvenstveno na osnovu zabrane izrečene u drugoj Zapovesti: "Ne pravi sebi *lika ni obličja* bilo čega što je gore na nebu, ili dolje na zemlji, ili u vodama pod zemljom" (*Biblija*, Izlazak 20/4). Još obuhvatnija zabrana se nalazi u Ponovljenim zakonima (4/17), iako možda manje česta u navođenju. Dalje, u prilog tom zanemarivanju išla je i snažno razvijena literarna tradicija. Još je Muhamed nazvao Jevreje narodom knjige, i time stavio slepu tačku na područje vizuelnog. Tim pitanjem odnosa reč–slika bavio se i Sigmund Freud. On smatra da druga Zapovest po *Bibliji* označava u stvari: "podređivanje percepcije apstraktnoj ideji, trijumf spiritualnosti nad osećanjima." Međutim ovakvo rigorozno posmatranje biblijske zabrane može da se dovede u pitanje već pri čitanju njenog drugog dela: "Ne klanjaj im se niti im služi" (Izlazak 20/5) – što znači da niti jedna predstava ne sme biti načinjena u cilju obavljanja nekog rituala prema njoj, niti kao predstava, niti kao zamena za Božanstvo. Da bi se izbeglo dogmatsko shvatanje tog biblijskog ikonoklazma, prvenstveno mora da se sagleda dinamičnost judaizma, koji je, u razdoblju od 3000 godina istorije, omogućio uspon različitih oblika života i izraza, svakog sa drugačijim pogledom na biblijske zabrane. Ponekad je primena zabrane bila apsolutna, i nikakve predstave ljudi, životinja ili ptica nisu bile dozvoljene. A ponekad su ljudi išli ka drugom ekstremu – ljudske figure su slobodno dodavane na predmete te povezane sa bogoslužjenjem. Zabrana je jedino održana u odnosu na trodimenzionalne predstave ljudskih bića, tj. biste i statue. One se ne pojavljuju kod Jevreja sve do 17. ili 18. veka. Kao primer liberalnog stava u odnosu na biblijske zabrane može da se navede mišljenje Profiata Durana, špansko–jevrejskog naučnika iz 15. veka. On smatra da: "Kontemplacija i proučavanje ugodnih oblika, lepih slika i crteža, širi i stimuliše um i jača njegove sposobnosti" (Maáse Efod, 19). Ipak, vrlo je često uzrok variranja odnosa prema drugoj Zapovesti ležao i u samoj okolini koja je okruživala Jevreje. U davnini, paganski susedi, kojima su kipovi bili predmet obožavanja, uticali su na automatsko pojačavanje biblijske zabrane i ikonoklazma. Dalje popuštanje i snaženje zabrane teklo je kroz istorijski razvoj, ovisno o prilikama. Pri odbacivanju ove dogme mora da se uzme u obzir i činjenica o uvek postojećem razmimoilaženju između teorije, koju šire verske vođe u određenim društvenim

prilikama, i prakse. To je svakako važno kako za hrišćanstvo, tako i za judaizam. Sv. Bernar iz Klervoa (Clairvaux), 12. vek, kritikovao je "nerazumne nakaze isklesane u klaustrima", a isto tako je i rabin Meir ben Baruh, Rotenburg (Rothenburg), 13. vek, smatrao da životinje i ptice u tadašnjim jevrejskim iluminiranim molitvenicima odvlače pažnju onih koji se mole s njihove molitve. Međutim, obe zabrane nisu bile poštovane.

Počeci iluminiranja rukopisa kod Jevreja slabo su poznati, ništa nije sačuvano, a literarni izvori su takođe retki. Prećutno se prihvata hipoteza o postojanju iluminiranih rukopisa u periodu antike, jer danas nema postojećih rukopisa iz tog razdoblja. Prema rabinskim izvorima ("Pismo Aristeesa" 176. pre n. e., te vavilonski *Talmud*) saznajemo da se u ponekim kodeksima ime Boga ispisivalo zlatnim slovima. Oba navedena primera osuđuju taj običaj ispisivanja tetragrama¹ u svicima *Tore*.² Prema *Talmudu* (Sabath 103 b) ovaj ukras je negativno prokomentarisano: "Ako neko napiše imena Gospoda u zlatu, svici ispisani na taj način moraju da se odlože." Neobično snažan dokaz, koji je poremetio školsko verovanje u strog jevrejski ikonoklazam, bila su arheološka otkrića u toku našeg veka na području Bliskog istoka. Kao najznačajnija se ovde ističu otkrića zidnih fresaka sa starozavetnim scenama u sinagogi u Dura-Europosu, u Siriji, 3. vek. Isto tako su značajni i mozaici na podovima sinagoga u današnjem Izraelu, 5 – 7 vek. Otkriće fresaka u Duri i njihova tematika vezana za biblijska zbivanja svakako da su predstavljali snažan zaokret i nov materijal na području proučavanja ranohrišćanskog i uopšte hrišćanskog zidnog slikarstva. Međutim, kao uzorci fresko-slikarstva Dure ne mogu da se prihvate iluminirani rukopisi, kako se pre smatralo. Savremena istraživanja na tom polju pokazuju da su to pre bili predlošci. Razlike su uočljive na samim slikama: biblijske slike u Duri ne slede narativni red i nisu bile namenjene objašnjavanju biblijskog teksta (što je značajno za iluminacije knjiga). One se vezuju za određene teme izabrane iz različitih delova *Biblije* i posebne biblijske literature s namerom da objasne i zorno prikažu teološki program tadašnjeg judaizma. Ipak, interesantno je povezati dva primera identičnog ikonografskog motiva koje deli vremenski period od 11 vekova.

Radi se o prikazu scene pronalaženja Mojsija na freskama u Duri i na stranicama špansko-hebrejskog rukopisa iz 14. veka. U oba slučaja naga egipatska princeza sama dolazi do košare u vodi i otkriva dete u njoj, međutim, u Duri sluškinje čekaju odevene na obali, dok na španskoj minijaturi (*Zlatna hagada*) one stoje nage u vodi, iza svoje gospodarice. Scene u Hagadi i Dura-slikarstvo su sigurno bazirani na sličnim literarnim izvorima (osnova je svakako biblijska priča, Izlazak 2/5), ali direktan model špansko-jevrejskih minijatura nije Dura-slikarstvo, već je to verovatnije hrišćanska ilustracija, iz kasnog, 12. veka, iste epizode u *Pamplona-Bibliji* (Slika 1). Osim veza sa hrišćanskom minijaturom, značajne su i one sa muslimanskom, odn. islamskom, što i nije toliko neobično ako se uzmu u obzir propovedi i jevrejske legende adaptirane docnije od hrišćanskih i muslimanskih pisaca. Karakteristični su primeri iluminacija koje se odnose na

1) Tetragram – grč. "četveroslovlje", oznaka za pojam Jahve (ime Boga) koji se iz strahopoštovanja pisao samo sa 4 slova, J H V H. Dodavanjem vokala došlo je i do pogrešnog izgovora Jehova, umesto pravilnog Jahve.

2) *Tora* – Petoknjižje, prvi od tri dela hebrejske *Biblije*.

3) *Talmud* – zbornik biblijskih komentara i rabinskih tradicija u dva dela (Mišna i Gemara).

umetnicima. Zasebnu ulogu je imao pisar koji je bio zadužen za dodavanje vokala (u originalu, hebrejski tekst je bio bez vokala). On je obično dodavao i masorah⁴, položen na vrh ili dno stranice sa tekstom, u postraničnim marginama ili između stubaca teksta. Zbog toga se u kolofonu često nalaze imena pisara zaduženih za vokale i masorah, ali retko i imena umetnika–iluminatora.

Iako stilski i dekorativni elementi hebrejskih rukopisa slede osnovna kretanja sredine u kojoj nastaju, ili čak pokazuju nazadnjačke tendencije, naročito u provincijskim krajevima (Nemačka 15. vek), na području ikonografije je primetna znatna razlika. Budući da hebrejsko pismo nema početnih velikih i dominirajućih slova – klasični inicijal, toliko omiljen u ilustraciji ostalih rukopisa, ovde nije mogao da dođe do izraza. Umesto toga razvilo se ukrašavanje i naglašavanje čitave početne reči, koja se uklapa u dekorisanu površinu. Ponekad se ipak ukrašava i samo početno slovo, koje tada stoji pod direktnim uticajem latiničnog slova. Hebrejsko slovo, iako ima svoje određene oblike, pokazuje regionalne razlike. Tako je ono u Španiji i Portugalu zaobljenije pod uticajem arapske kaligrafije, dok je na severu slovo uglatije. U nemačkim rukopisima 15. veka može čak da se vidi i izravan uticaj gotskog pisma na hebrejska slova (Slika 3). Značajna je i upotreba

Slika 3: Hebrejski tekst uz sliku. Siddur (molitvenik), treća četvrtina 15. veka, Južna Nemačka (Jerusalem, Israel Museum)

mikrografije (sitnog pisma) za masorah, koja se pojavljuje u hebrejskim rukopisima ranog muslimanskog perioda, a nastavlja se upotrebljavati još dugo u rukopisima srednjovekovne Evrope. Upotreba mikrografije poznata je još iz doba helenizma. "Carmina figurata", odn. "Pesme u slikama", ispisivane su sitnim slovima koja su tvorila oblik jaja, flaute, krila Kupidona itd. Pubilius Porfirius (pesnik na dvoru Konstantina Velikog), u 4. veku pisao je pesme u obliku oltara ili orgulja. U 6. veku se geometrijski ili floralni oblici mikrografskog pisma pojavljuju u muslimansko–hebrejskim rukopisima, a u kasnom srednjem veku takode i u obliku biljke,

4) Masorah – reč znači "tradicija", ali ovo ime se pripisuje svim zabeleškama koje su dodavali učeni pisari, to su zabeleške svih vrsta koje se odnose na sve detalje biblijskog teksta. Sadržina masoraha: slični pasusi koji su mogli lako da se zamene zbog istih reči i imena, neobični oblici, reči koje su pisane, ali se ne čitaju, različite varijacije itd. (Carlo Bernheimer, "Hebrew Manuscripts", *Manoscritti Biblici Ebraici Decorati*, Milano 1966).

životinje, groteske, pa čak i ljudskih figura (Slika 4). Iako su često ikonografski motivi hrišćanskih i islamskih izvora adaptirani za potrebe hebrejskih rukopisa, postoje liturgijske i ceremonijalne scene koje pripadaju isključivo različitim jevrejskim zajednicama. Specifično je i izbegavanje prikaza Boga u toku srednjeg veka. Njegova prisutnost nagoveštavana je pomoću prikaza ruke ili zraka.

Područje iluminacije hebrejskih rukopisa nije još dovoljno ispitano i u usporedbi sa snažnim tokovima rukopisne umetnosti Vizantije, ili Karolinga, ono može da izgleda siromašno i neuko. Međutim, zaustavljajući se na njegovoj simbolici, upečatljivoj priči boja i oblika, koja se provlači uz tekst, dopire se do jedne nove poruke – do ideografski date suštine srednjovekovnog jevrejskog duhovnog iskustva.

Slika 4: Mikrografski prikaz Jone koga guta velika riba, Pentateuh, Biblija, rani 14. vek, Nemačka (London, British Library)

Joseph Gutmann u svom pregledu iluminacija hebrejskih rukopisa, pod naslovom *Hebrew Manuscript Painting*, London 1979, izvršio je grupisanje minijatura prvenstveno prema teritorijalnoj (zapad–istok) i verskoj razgraničenosti (hrišćanstvo–islam). Ove različite sredine, koje su se ponudile jevrejskim zajednicama, odredile su ujedno i različite uticaje na sva područja njihove kulturne delatnosti, razvoj misli i život uopšte.

Osnovna podela hebrejskog minijaturnog slikarstva:

I Hebrejsko minijaturno slikarstvo islamskog Istoka

II Hebrejsko minijaturno slikarstvo hrišćanskog Zapada

I dalje se deli na:

a. Egipat – Palestina, 9 – 12. vek

b. Jemen, 15. vek

c. Persija, 17. vek

II dalje se deli na:

a. Španija – Portugal, 13 – 15. vek

b. Francuska – Nemačka, 13 – 15. vek

c. Italija, 13 – 15. vek.

HEBREJSKO MINIJATURNO SLIKARSTVO ISLAMSKOG ISTOKA

a. Palestina – Egipat:

Stil i motivi ovih hebrejskih rukopisa nose mnoge karakteristike savremenih rukopisa *Kurana*. Prevladavaju apstraktni i geometrijski motivi sa nagoveštajima floralnog ukrasa. Često su palmete koje se poput okvira nižu uz iluminacije formata čitave stranice. Ovakve iluminirane stranice, koje prethode tekstu *Biblije*, podsećaju na uvodne stranice rukopisa *Kurana*. Većina ukrašenih hebrejskih rukopisa Egipta i Palestine su bile biblije, ali iluminirale su se ponekad i dečje knjige s tekstovima, ženidbeni ugovori (ketube), liturgijske i naučne knjige. Za sve primere karakteristična je geometrijsko–apstraktna ornamentacija, koja se nalazi i u savremenim islamskim rukopisima.

Primeri:

Kao primer za ovu skupinu mogu se navesti iluminacije dva rukopisa. Prvi se nalazi danas u Kairu, u sinagogi Karaita.⁵ (*Moshe ben Asher Codex of the Prophets*), a potiče iz Tiberijasa, Palestina (danas Izrael). Godina 895. n. e., određuje ga ujedno i kao najstariji iluminirani hebrejski rukopis ove skupine. Drugi primer se datuje u 929, a potiče iz Palestine ili Egipta. Danas je u Lenjingradu (Public Library, Pentateuch, Ms. II 17).

Iluminirana stranica *Knjige Proroka* iz Tiberijasa (prvi od gore navedena dva primera) predstavlja dobru kombinaciju dekoracije i teksta, pri čemu su upotrebljena plava i zlatna boja. Veštim izmenjivanjem kružnica boje i linija mikrografskog pisma, simetričnim rasporedom likova (mandorle, palmete, zvezdice), te bogatom rozetom u sredini, postignut je efekat veza istočnjačkih ćilima. Stilski se na ovaj primer nadovezuje stranica lenjingradske *Biblije* (Slika 5). Ova iluminirana stranica takode ima dekoraciju u obliku isprepletenog, uvijenog lišća i stilizovanih palmeta na spoljašnjem okviru. U središtu, uokviren, nalazi se shematski prikaz šatora sa Zavetnim kovčegom i sasudi koje ovde pripadaju. Četvrtasti sedmokraki svećnjak (menora) dominira u centru. Iznad njega je Zavetni

⁵) Karaiti – jevrejska sekta nastala u 8. veku, odbacuju *Talmud* i pridržavaju se *Biblije* kao osnovnog autoriteta.

Slika 5: Minijatura s prikazom tabernakla, Pentateuh, Palestina ili Egipat (Lenjingrad, Public Library)

kovčeg, flankiran sa dva lista koji verovatno simbolizuju heruvime (prema biblijskom opisu oni su flankirali Kovčeg u pustinjskom šatoru). Dve pravougaone ploče unutar kovčega predstavljaju ploče sa deset Zapovesti pohranjene po *Bibliji* u Zvetni kovčeg. Na stranama se nalaze sasudi, oltar, Aronov rascvetali štap, vrč mane.

b. Jemen

Iz Jemena potiču biblijski rukopisi datovani u 15. vek, verovatno dela jevrejskih pisara. Karakteristična dekoracija i boje inspirisani su glaziranim staklenim predmetima kao i ukrasima radova u metalu.

Pisari i iluminatori ovde su pažljivo kombinovali umetničke odlike dalekoistočnog i hebrejskog porekla. Upotreba mikrografije i ovde postoji, međutim sada se njome ne ispisuju više samo floralni i geometrijski oblici masoretskih tekstova, kao što je bio slučaj u ranijim muslimansko-hebrejskim rukopisima, već oni poprimaju i likove životinja. Zlatna i plava boja, omiljena u carskoj umetnosti, zamenjena je jednostavnijim pigmentima crvene, zelene i plave, što je karakteristično za provincijske centre. Nažalost, iz ovog perioda ima malo ostataka muslimansko-jemenitskih rukopisa, pa je tako njihovo upoređivanje sa hebrejskim rukopisima otežano. Najznačajnija odlika je spajanje islamskih i jevrejskih tradicija.

Primeri:

Rukopis *Petoknjižja*, koje je ovde uzeto za primer, danas se nalazi u Londonu (British Library, Ms. Or. 2348), a potiče iz 1469, Jemen. Njegove iluminirane stranice predstavljaju tipičan primer minijatura 15. veka načinjenih u Jemenu.

Stranicom dominira centralna kružnica, u čijem je središtu mikrografskim pismom upisan oblik cveta sa šest latica. Oko njega je obavijen splet shematski prikazanih riba, takođe oblikovanih slovima hebrejskog pisma. Središnji rundel s gornje i donje strane pridržavaju dva trougla prekrivena "ljuskastim" uzorkom, uameri da predstave planinu. Međuprostori su ispunjeni arabeskom, a boje podsećaju na glazirano staklo tog perioda. Prevladavaju, naime, ružičasta, ljubičasta, amnozeleno i plava. Svi uzorci (ljuske, ribe, rundeli, cvet u središtu) kombovani su od mikrografski ispisanih stihova uzetih iz psalama 119. i 121. Čitava kompozicija može da predstavlja i muslimanski kosmološki prikaz: sunce u

središtu, krug vode sa ribama okolo, tj. ocean koji okružuje zemlju, dva trougla, tj. planina koja sve to pridržava. Ova simbolična slika može takođe da se nađe u Psalmima (104/5–6: "Zemlju si stavio na stupove njene: neće se poljuljati u vijeke vijekova, pokrio si je vodama bezdanim ko haljinom").

Potpuno se razlikuje od ove iluminirane stranice ona na kraju rukopisa, koja svojom dekoracijom floralnog karaktera, arabeskama i sa četverolistom u središtu, kao i natpisom na arapskom jeziku, sasvim naliči na islamske iluminacije.

c. Perzija

Za hebrejske rukopise koji dolaze iz Perzije 17. veka značajno je da jedini sadrže figuralnu dekoraciju.

To su hebrejsko-perzijske rukopisne kopije biblijskih legendi koje je pisao jevrejski pesnik Maulan Šahin u 14. veku i Imrani u 16. veku. Ovi rukopisi su i ikonografijom i stilom povezani sa safavidskim⁶ provincijskim stilom, koji se opet nalazio pod uticajem stilova Isfahana.

Primeri:

Navedeni primeri se nalaze u *Ardašir–knjizi* (danas u Tübingenu, Universitätsbibliothek, Ms. Or. qn, 1680. godina), a potiču iz regije Isfahana, Perzija. (Slika 6).

Ardašir–knjiga pisana je na judeo-perzijskom jeziku, a predstavlja kombinaciju perzijskog jezika i hebrejskih slova. Sastavljena je kao ep o *Bibliji*, odn. jevrejskoj prošlosti, a načinom izlaganja se ugleda na sličan ep o iranskoj prošlosti, koji potiče iz 10. veka. Pojedina poglavlja su čak i preuzeta, i u takav okvir je dodata biblijska priča o Esteri⁷, u kojoj glavne ličnosti dobivaju perzijska imena (npr: Ardašir odgovara biblijskom kralju Ahašveru). Ilustrovanje priče o Esteri poznato je i iz srednjovekovne jevrejske i hrišćanske umetnosti. Naročito su poznati kožni svici na kojima se ispisivala priča o Esteri, tzv. *M'gila Ester*⁸, koja se ilustruje u Evropi od 17. veka nadalje.

Ilustracija br. 6 nosi natpis "Bešotan sakuplja kćeri okolnih oblasti za Šah Bahmana". Ovde Bešotan najve-

Slika 6: Bešotan (Haman) sakuplja devojke za šah Bahmana (Ahašvera), *Ardašir knjiga*, Perzija, druga pol. 17. veka (Tübingen, Universitätsbibliothek)

6) Safavidi – šiitska muslimanska dinastija, vladala 1483 – 1736. u Perziji, Azerbejdžanu i delu Armenije

7) Estera – jedna od knjiga *Biblije*, napisana u vremenu od 300 – 80. pre n. e. u perzijskoj državi.

8) Megila – hebr. m'gila, kožni svitak rukopisa.

rovatnije predstavlja biblijskog Hamana, a Šah Bahman – kralja Ahašvera. Radi se naime o epizodi kada je Ahašver, oteravši svoju ženu Vašti, počeo da traži novu ženu za kraljicu (Ester 2/8–9). Odeća likova, njihovi ukrasi na glavi, a naročito floralna dekoracija ćilima, te pojava ptica i kunića na zidu u pozadini odaje tadašnje perzijske uzore. Kralj, obeležen zasebnim mestom u kompoziciji i krunom ukrašenom perom, sedi na postolju dok mu sluga dodaje vino. Šest devojaka je raspoređeno u donjem delu kompozicije. Sve su zaustavljene u nekom pokretu, što daje izvesnu živost minijaturi. Jedna od devojaka izabranica drži def. Boje su žive i odgovaraju tadašnjim perzijskim uzorima, jer ova iluminacija svakako predstavlja provincijsku izvedbu dvorske umetnosti Isfahana.

U istoj knjizi je i kompozicija "Mordehaj veša deset sinova prokletog Hamana" (Ester 9/7–10, 13–14). Minijatura odaje pomalo neveštog umetnika, koji je više težio narativnoj preciznosti događaja, nego slikarskoj pravilnosti. Da bi svih deset sinova stalo u kompoziciju slike, umetnik joj je jednostavno proširio plan, a smanjio visinu. Hamanovi sinovi, obešeni konopcima o zajednička vešala, prikazani su većinom u profilu, ali ima ih i u tri-četvrt profilu, dok je jedan lik prikazan en-face, a drugi s leđa. Bosi su i nose svetlu odeću – narančastu, ljubičastu, maslinastozelenu, zlatnožutu. Četvorica konjanika–strelaca, prikazanih u prvom planu slike, odapinju strele u već mrtva tela obešenih. Pejsaž je tek naznačen, razbacanim busenima trave, valovitom linijom planine u pozadini i plavom trakom neba.

HEBREJSKO MINIJATURNO SLIKARSTVO HRIŠĆANSKOG ZAPADA

a. Španija – Portugalija

Islamska umetnička tradicija bila je nastavljena u Španiji, gde su se pod kalifatom Umajada i naslednika Emirata Jevreji uzdigli do visokih pozicija na dvoru. Nažalost, nema ostataka iluminiranih hebrejskih rukopisa iz perioda 10 – 11. veka, koji je označen kao "Prvo zlatno doba" za Jevreje u muslimanskoj Španiji. Hebrejske minijature se ne pojavljuju ovde sve do 13. veka, kada Jevreji doživljavaju "Drugo zlatno doba", ovog puta u hrišćanskoj Španiji. Naime, u toku 13. i 14. veka, noseći nasleđe kompleksne urbane ekonomije, koju je islam razvio u Španiji, Jevreji su bili pozvani da služe novim vladarima u ključnim pozicijama, kao što su nastojnici dobara, savetnici (advokati), lekari. Na taj način se uzdigla privilegovana jevrejska aristokracija, kojoj je bilo omogućeno da se uzdigne i do najviših dvorskih krugova, kao i da stekne najviše kulturno i umetničko obrazovanje hrišćanske Španije.

U tom periodu u Španiji umetničke tradicije gotike (svet hrišćanskog Zapada) i mudejara (svet islamskog istoka), nastavljaju da postoje jedna uz drugu, kao što je očito i iz hebrejskih rukopisa. Najranije hebrejske iluminacije dopiru iz takvih centara kao što su Toledo i Burgos. Ova dva centra su produkovala biblijske rukopise poznate po preciznosti teksta i odlične kvalitete pisma. Minijature koje su ukrašavale biblije iz Toleda i Burgosa 13 veka bile su ornamentalnog karaktera, smeštene preko čitavih stranica koje su prethodile ili sledile pojedine osnovne delove *Biblije* i delovale na taj način kao uvez, korice knjige. Taj običaj ukrašavanja potiče iz islamsko–hebrejskih biblija, a ima uzor u iluminiranim stranicama *Kurana*. Osnovni uzorak (isprepletene

vitice, floralni ukras, geometrijski oblici) može da se prati unazad sve do islamske zidne dekoracije. Sličan motiv može da se pronade i na drvenim pločama džamije El Aqsa u Jerusalimu, a koje potiču iz 8. veka. Uspostavom omejadskog kalifata, ove dekoracije su putovale na Zapad i mogu dalje da se prepoznaju u džamiji u Kordobi iz 10. veka. Iz samog Toleda klesane kamene ploče (mermer) s kraja 11. veka pokazuju takode sličan ornamente.

U 14. veku dolazi do obnavljanja islamske tradicije u hebrejskim rukopisima. U tom pogledu svakako najznačajnije delo je *Farhi-Biblija*, koju je napisao Elisha ben Abraham ben Bevehiste ben Crescas iz Katalonije 1366 – 1382. godine. Ova *Biblija*, čije se iluminacije oslanjaju na uzore kao što su dekorativne stranice iz *Kurana* (Valencija, Španija 1882, danas: Istanbul University Library Ms. A 6754), te radove u štuku, keramičkim pločicama i drvorezima mudejarske umetnosti, samo je deo jedinstvenog ikonografskog razvoja u špansko-hebrejskim biblijama, koji je započeo u kasnom 13. veku. Iz ovog perioda danas je ostalo oko dvadeset iluminiranih rukopisnih biblija.

Od 14. veka nadalje *Bibliju* je u Španiji bilo uobičajeno nazivati Svetilištem Boga (Mikdašiah). Naime, pripisivanjem takvog imena hebrejskoj *Bibliji*⁹ povlačila se ujedno paralela između trojne podele Solomonovog hrama (ulam = narteks, hehal = naos, devir = svetinja nad svetinjama) i trojne podele same *Biblije* (Tora = Petoknjižje, N'viim = Proroci, K'tuvim = Spisi). Da bi se ta povezanost još više naglasila, na uvodnim stranicama, prethodeći biblijskom tekstu, postalo je uobičajeno da se prikazuje zlatan i srebrni pribor, koji je, sledeći rabinsku tradiciju, stajao u Solomonovom hramu. Većina ovih kulturnih predmeta i sasudi prikazanih u špansko-hebrejskim rukopisima citirana je u *Bibliji*, ostale se nalaze opisane u *Mišna-Tori*¹⁰, zbirci propisa najuticajnijeg špansko-jevrejskog filozofa 12. veka, čuvenog Majmonidesa.

Glavni razlog naglašavanja te paralele između *Biblije* i Hrama ležao je u vrlo izraženom mesijanskom duhu onovremenog judaizma. Prema Majmonidesu, sve prikazane kultne posude postojale su u Solomonovom hramu, kojeg će kralj Mesija ponovo sagraditi u mesijanskoj budućnosti. Daljnje isticanje veze kulturnih potreština i budućeg Hrama očituje se u drugoj četvrti 14. veka uvođenjem određenih ikonografskih varijanata na osnovnu temu: muzičkih instrumenata koje su sveštenici upotrebljavali u toku službe u Hramu, te male Maslinove gore koja se prikazuje okružena svetilišnim posudama. Španski komentatori, kao, na primer, David Kimhi, tvrde da će pravednici uskrsnuti na Maslinovoj gori, u zemlji Izraela, nakon što dospeju do tamo putem koji vodi kroz podzemne spilje, da bi posmatrali raskoš mesijanskog Hrama. Kada je španski Jevrejin uvrštavao predstave svetilišnog pribora na početne stranice svoje *Biblije*, on je time izražavao na vizuelan način nadu u mogućnost prisustvovanja ponovnoj izgradnji Hrama od strane Mesije. Tu nadu izrazio je rečima ispisanim na istočnom zidu sinagoge El Transito, Toledo 1357, don Samuel ha-Levi Abulafi, rizničar kralja

9) *Biblija* – za Jevreje predstavlja versku svetinju samo prvi deo *Biblije*, na hebrejskom nazvan *Tnah*, prema početnim slovima naslova pojedinih delova! Tora – Nauk, Pet knjiga Mojsijevih, Petoknjižje, Zakon, N'viim – Proroci, k'tuvim – Spisi. Početno slovo u imenici k'tuvim, k/kaf/, se na kraju reči čita kao h, otuda dolazi T'nah.

10) *Mišna-Tora* – delo rabi Moše ben Majmona (Majmonid, Rambam), zbornik u kome su uhodani ali obavezni propisi, razasuti inače po *Talmudu*, donekle sredeni po nekom logičnom redu (Eugen Werber).

Pedra I od Kastilje, kada ju je podigao. Natpis govori o tome da će donator "... možda biti vredan posmatranja ponovne izgradnje Hrama, tako da on i njegovi sinovi mogu zauvek da služe Bogu." Umetnički modeli za neke od hramovskih posuda izgleda da vuku koren i iz islamskih keramičkih i metalnih posuda. Postoje primeri predstavljanja kulturnih predmeta i pre ovih iluminacija iz 14. veka u Španiji. Kao primer mogu da se navedu zidne slike iz sinagoge u Dura Europosu (3. vek) ili podni mozaici sinagoga u Palestini (5–7. vek). Međutim, u oba slučaja prikazan je ili Zavetni šator ili stvarni ormar sa svicima Tore okružen prikazima kulturnih predmeta koji su i bili u stalnoj upotrebi. Ali niti u jednom od ova dva navedena primera nema podloge ni dokaza o njihovom povezivanju sa mesijanstvom, kao što je to slučaj sa iluminacijama u ovim španskim biblijama.

Prateći put od ornamentalnih, apstraktnih uzoraka, preko realističnih prikaza svetišnih sasudi, kao da se sve više približava konačnoj pojavi ljudske figure u iluminacijama špansko-jevrejskih biblija.

Jednim takvim prelaznim primerom mogla bi da se smatra tzv. *Kennicott-Biblija* (naziv je dobila po imenu naučnika iz 18. veka) koja potiče iz 1476. iz La Corunne, Španija (danas: Bodleian Library, Oxford). Tekst je ovde u dva stupca, ornamentisan je na sredini i na stranama arhitektonskim dizajnom i gotičkom čipkom, ali ponekad uključujući i životinje. Tu se mogu naći i apstraktni ornamenti slični onima iz *Farhi-Biblije*, ali dok ona potpuno izostavlja ljudsku figuru, ovde se ponekad zabrana i krši. Karakterističan je prikaz kralja Davida kao marginalne minijature za Kraljeve I, glava I. Svakako najinteresantniji je piščev kolofon (potpis) izveden zoomorfnim dekorativnom pismom. Kao uzor kolofonu u *Kennicott-Bibliji* poslužila je nešto starija *Cervera-Biblija* iz 1330. godine. Ovakvim načinom pisanja slova, koja se kombinuju iz delova životinjskih i ljudskih tela, oživljene su mozarapske tradicije 9 – 11. veka. Poneki motivi (npr. ptica koja drži ribu u kljunu) česti su od 8 – 9. veka u merovinškoj i karolinškoj umetnosti. Upotreba zoomorfnih i antropomorfnih slova takode je poznata i u 12. veku, u armenskim rukopisima, te islamskoj umetnosti.

Najvažnija iluminirana knjiga uvedena u vreme hrišćanske Španije bez sumnje je *Pesah-hagada*¹¹, namenjena kućnom vršenju obreda. *Hagada* je zbir biblijskih i propovedničkih stihova, pesama, religioznih običaja i pesama za pevanje. Osnovna tema vezana joj je, kao i sam praznik Pesah, za izlazak starih Hebreja iz Egipta, njihovo oslobađanje iz ropstva, nadu u spasenje s dolaskom Ilije, mesijanskog glasnika. *Hagada* (kazivanje) čita se u tradicionalnim jevrejskim domovima za vreme službe poznate kao Seder (pravilo, red ceremonijala) u toku prve dve večeri praznika Pesaha. Kao rezultat rabinskog uma, *Hagada* je originalno bila deo zbirke molitava, i po svemu sudeći neiluminirana. Glavni deo teksta bio je ustanovljen još u 9. veku n.e. u Vaviloniji. Najranije nezavisno iluminirane hagade verovatno potiču iz Zapadne Evrope 13. veka.

Iz Španije je preživelo oko 15 iluminiranih rukopisa hagada, većinom iz 14. veka. One jasno pokazuju francuski i talijanski stil gotike. Rukopisima obično prethode iluminirane, netekstualne stranice, čije se minijature vezuju za teme izlaska (iako neki rukopisi, kao napr. *Sarajevska hagada*, počinju ilustracijama knjige

11) *Hagada* – naziv obredne knjige u kojoj je zapisan ceo domaći ritual prve dve večeri praznika Pesah, sa blagoslovima, molitvama i pričama o izlasku Jevreja iz Egipta pod vodstvom Mojsija. Hagade su se vrlo davno počele iluminirati, a jedna od najpoznatijih u svetu je tzv. *Sarajevska hagada* (Eugen Werber).

Postanja, a završavaju scenama slavlja Pesaha iz vremena samog autora, što predstavlja svakako jedan oblik žanr-slikarstva). Stilski uticaji na ove hagada-rukopise, njihove regionalne varijacije i datovanje još uvek zahtevaju istraživanje.

Pojava privatnih, liturgijskih hebrejskih knjiga, kao što je *Hagada*, nije iznenadujuća, budući da od 13. veka manastiri nisu više držali monopol nad proizvodnjom knjiga. Socijalno-ekonomski razvoj gradskog života u Evropi, pojava univerziteta, uzdizanje nove građanske klase, prouzrokovali su rastući zahtev za privatnom iluminiranom knjigom. Zahtev koji se stavio pred umetnike u novoorganizovanim umetničko-zanatlijskim cehovima. Vrlo omiljene su bile raskošne kopije *Psaltira* u 12. veku, i 13. takode, u Francuskoj i Engleskoj. Često su kao dodatak ovim privatnim psaltirima bili umetani i slikovni prikazi delova *Starog zaveta*. I kao što je slikovni *Stari zavet*, kao uvod u *Psaltir*, činio jasnim ono što je naznačeno *Psalmima*, tako je i ciklus iluminacija *Hagade* činio jasnim ono što je implicirano u njenom tekstu. Iako u stilu, dekoraciji i obliku *Hagada* često sledi savremene hrišćanske rukopise, kao npr. *Psaltir*, sama *Hagada*, kao literaran izraz, nema suparnika među srednjovekovnim hrišćanskim ritualnim knjigama. Silovitim uništavanjem jevrejskih zajednica u Španiji 1391. i konačnim proterivanjem Jevreja 1492, završio se ujedno i period delovanja nekoliko važnih centara iluminacije hebrejskih rukopisa u ovoj zemlji.

Primeri:

Kao primer biblija ukrašenih ornamentalnim uzorkom može da se uzme uvodna stranica *Farhi-Biblije* od Elishe Crescasa iz Španije ili Provanse, 1366 – 1382. Mnoge stranice ove *Biblije* podsećaju na fine muslimanske tepihe i tapiserije, uz dekorativnu upotrebu stihova *Psalama* i velikih slova naglašenih zlatnom bojom.

Na datom primeru (Slika 7), središnji panel uokviren je rubom isprepletenih traka tipičnih za islamske iluminacije. U središtu je simetričan uzorak: dva dijagonalno preklapljena kvadrata, od kojih je jedan izveden jednostavno, pravim linijama, a drugi shematično prikazan pomoću krstastih uzoraka čiji su krakovi usmereni ka uglovima okvira.

Slika 8 predstavlja, verovatno, jedan od najranijih primera jedinstvene ikonografske tradicije prikazivanja svetilišnih sasudi i kulturnih objekata danas, nalazi se u *Bibliji* koja potiče iz Perpignana, kraljevstva Aragona, iz 1299. g. (Paris, Bibl. Nationale, Ms, hebr. 7). Pisao ju je i iluminirao Solomon ben Rafael. Plavi okvir okružuju crvena slova s natpisom: "Svijećnjak bijaše skovan od zlata, skovan od svog podnožja do svoje čaške. Svijećnjak je bio napravljen prema uzorku što ga je Jahve pokazao Mojsiju" (Brojevi 8/4) i dalje: "Na samome svijećnjaku neka budu četiri čaše u obliku bademovog cvijeta, svaka s čaškom u laticama." (Izlazak 25/34). U uokvirenom prostoru koji je iznutra podeljen plavim linijama na 5 nejednakih delova, prikazana je velika zlatna menora (sedmokraki svećnjak), njeni useknjivači (za gašenje plamenova) i mašice (za prihvatanje žari). Uz podnožje minore stoji sa svake strane po jedan kamen sa tri stepenika, koji vodi do svećnjaka. U odseku ispod minore prikazan je vrč sa manom, koji je flankiran ogolelim i propupalim Aronovim štapom. U levoj polovini iluminacije odozgo naniže se nižu: heruvimi, koji sede na pokrivalu Zavetnog kovčega, tablice sa Deset zapovedi, dve posude za tamjan, a najniže se nalazi sto za beskvasni hleb, na kojem se okomito, kao u otvorima nekih lestvica, nalazi dvanaest beskvasnih

Slika 7: Dekorativna uvodna stranica Farhi Biblije od Elisha Crescaca, Španija ili Provansa, 1366–1382

Slika 8: Svetilišni sasudi, Perpignan, Aragon, 1299 (Pariz, Bibl. Nat)

hlebova. Sve nabrojane predstave izvedene su zlatnom bojom, jedino su kamen sa tri stepenika, okvir, stopa i držač vrča za manu plavi, dok su ogoleli Aronov štap i podloga tablica sive boje. Dve posude za tamjan iznad stola sa hlebovima, raspored ovih beskvasnih hlebova u dva okomita reda po šest, heruvimi sa licima bradatih mladića, plavi kamen sa tri stepenika, dekorativni elementi na svećnjaku sa šest plamenova okrenutih centralnom – nisu pomenuti u *Bibliji*. Oni pomno prate opis ovih predmeta, koji se nalazi u osmoj knjizi (Avoda, Knjiga službe u Hramu) *Mišna–Tore*, Majmonidesovog zbornika iz 12 veka.

Okretanje ka prikazivanju figuralnih predstava pojavljuje se već u *Kennicott–Bibliji*, iz La Corunne, Španija, 1476 (danas: Oxford, Bodleian Library, Ms. Kennicott I; slika 9). Kralj David pojavljuje se kao marginalna minijatura, kako sedi na prestolu s krunom na glavi i skiptrom u obliku toljage u desnoj ruci.

Kolofon ove *Biblije* može da se uporedi sa starijim primerom *Biblije* iz Cervere, Španija, 1300 (danas: Lisabon, Bibl. Nac. de Lisboa, Ms. Hebr. 72; slika 10). Zoomorfna i antropomorfna stranica starijeg primera nosi potpis umetnika: "Ja, Josef Francuz, ilustrovao sam i dovršio ovu knjigu". Potpis je smešten u pet polja odvojenih crvenim okvirom. Slova imaju elegantni oblik sefardskog pisma, a izrađena su od floralnih motiva, ljudskih glava, riba, ptica i dr. životinjskih glava i tela. Ovaj rukopis, koji je između 1299. i 1300. završio Samuel ben Abraham ibn Natan u Cerveri, dospio je do La Corunne, gde ga je Josef ibn Hajim, umetnik *Kennicott–Biblije*, kasnog 15. veka upotrebio kao model. On je uveo i nove motive - oblike prvotno poznate iz savremenih igraćih karata i sl. grafičkih izvora.

Slika 9: Kralj David, marginalna minijatura za Kraljeve I. Glava I. Josef ibn Hajim, La Corunna, Španija, 1476 (Oxford, Bodleian Library)

Slika 10: Pošast u Egiptu, Zlatna Hagada, Katalonija, Španija, 1320–1330 (London, British Library)

Kao primer iluminiranja *Hagade* može da posluži stranica *Zlatne hagade* koja potiče iz Katalonije, Španija, 1320 – 1330 (danas: London British Library, Ms. Add 27210; slika 10). Prema odlikama minijatura ove *Hagade* može da se razlikuje rad dva majstora različitih kvaliteta, ali istog stila – prisutan je snažan uticaj francuske gotike sa ponešto talijanskih karakteristika u prikazivanju građevina i prostornom komponovanju. Iluminirana stranica pod nazivom "Pošast u Egiptu" putem »S« položaja tela, nabora tkanine, kovrdžave i valovite kose, pokreta i gesta figura, odaje veštog majstora visoke gotike. U skladu sa čitanjem hebrejskog pisma – zdesna nalevo, i minijature se tematski "čitaju" istim redosledom. Stranica je podeljena na četiri pravougaonika crvenom ukrašenom trakom i zlatnim kvadratima. Pozadina, na kojoj su smeštene figure, zlatne je boje. Naliči tkanini oživljenoj dijagonalnim prugama, koje se ukrštaju, a na preseccima su utisnuti, poput glavica, mali, ornamentom ukrašeni čavlići. Čitajući s desne strane, u gornjem redu nailazimo na pravougaonik s prikazom faraona koji sedi na prestolu, dok pred njim Mojsije dodiruje vodu Nila svojom palicom. Iz vode iskaču žabe i ulaze u posude, poredane u otvorima jednog višespratnog arhitektonskog zdanja, karakterističnog za period, a smeštenog u pozadini. Natpis: "I žabe su se pojavile" (Izlazak 8/2), određuje sadržinu slike. Boje su vrlo žive (dominiraju plava, crvena i zelena), a mekoća draperije, razigranost linije koja određuje nabor tkanine i kosu, kao i gesta figura izražena položajima ruku, doprinose jednoj nemirnoj i bogatoj naraciji, koju pružaju ove iluminacije. Na

preostala tri pravougaonika prikazane su daljnje scene vezane za ovaj deo biblijskog teksta: pojava gama-di na ljudima i životinjama, napad divljih životinja (rabinska tradicija i tumačenje biblijskog teksta), pomor stoke. U sve kompozicije je u pozadini ukomponovana i arhitektura, karakteristična za period nastajanja iluminacija.

Primer žanr-scene *Hagade* može da nam pruži stranica sa prikazom večere uoči Pesaha (Seder večera). Minijatura potiče iz španske *Hagade* 14. veka, (danas: British Museum, London; slika 11). Takođe pod uticajem francuske gotike, ali nešto mlade i grublje, manje razigrane od one u prethodnom primeru, ova minijatura svojom središnjom predstavom, smeštenom u pravougaoni okvir, i viticama koje se izvijaju iz tog okvira, obuhvata u stvari natpis: "Ovde oni piju pehar." U srednjem delu minijature prikazana je porodica kako sedi za dugim stolom, prekrivenim čaršavom. Najstariji član, na čelu stola, drži veliki pehar sa vinom. Likovi su smešteni u gotičku prostoriju, o čemu govore elementi gotske arhitekture na vratima ili prozoru u levom uglu. Pas je izbačen sa minijature i među slovima glode svoju kost. Na samom dnu stranice prikazan je domaćin kako mu se pomaže da opere ruke (jedan od rituala u toku Seder-večere).

Slika 11: Obrok za Pesah, minijatura preko čitave stranice u španskoj *Hagadi*, 14. vek (London, British Museum)

b. Francuska – Nemačka

Prelazeći od Španije do Francuske, mora da se naglasi da je područje Provanse u južnoj Francuskoj pre pripadalo španskom nego francuskom području, a provansalski iluminirani hebrejski rukopisi teško se stilski mogu odvojiti od španskih. Uopšte, ovo područje sa centrom u Avignonu bilo je izuzetno kulturno jako, naročito u iluminaciji biblija. Kao i u Španiji, i ovde je bio običaj da se iluminacije odvajaju od teksta, a među njih uvode predstave svetišnih sasudi. Verovatno je da su francuski Jevreji produkovali neke od najuspešnijih iluminiranih hebrejskih rukopisa u srednjem veku. Nažalost, paljenjem hebrejskih knjiga 1240. godine i kasnije mora da su uništena mnoga ovakva dela, dok je proterivanje Jevreja u 14. veku zaustavilo dalji razvoj. Ipak, preživelo je nekoliko srednjovekovnih iluminiranih rukopisa koji predstavljaju izuzetnu vrednost. Najznačajniji je verovatno rukopis iz 1277 – 78. koji se danas nalazi u Britanskom muzeju (Add. Ms. 116/39). To je zbirka koja se sastoji od *Petoknjižja*, *Proroka* i

ostalnih delova *Biblije*, sa izabranim liturgijskim tekstovima. Prateći tekst i umetničke ilustracije su raznovrsne. Na ovom kodeksu radilo je više umetnika. Iako su Jevreji kao trgovci prihvatili snažniji razvoj trgovine i novčane ekonomije u staroosnovanim i novopodignutim gradovima Nemačke 10. veka, kao i u Francuskoj, ni ovde nema iluminiranih rukopisa iz ovog ranog perioda njihovog uključivanja. Najraniji dostupni rukopis je Raši-komentar¹² *Biblije* u dva toma, sastavljen u predelu Würzburga, Nemačka, 1233. godine. Ovaj würzburški rukopis ima 17 minijatura, pretežno iz *Knjige postanja*, a sve su smeštene u inicijalne reči. U njima se reflektuje kasnoromanički stil južne Nemačke.

Sama *Biblija* je takođe često iluminirana. Tu se ilustracije biblijskih događaja nalaze ponekad unutar samog teksta. *Biblija* iz 14. veka ima iluminiranu uvodnu stranicu *Knjige postanja*. Ovde je reč "Berešit" (hebr. postanje) uokvirena sa 46 rundela, na kojima su prikazane biblijske scene, a sve to podseća na savremene vitraže. Iz ranog 14. veka potiče *Petoknjižje* čije iluminacije spadaju u grupu hebrejsko-latinskih rukopisa, iluminiranih u južnoj Nemačkoj. Islamsko-hebrejska tradicija mikrografije nastavila se naročito u nemačko-hebrejskim biblijskim rukopisima. Masoretske zabeleške nisu više bile posvećene posebno geometrijskim i biblijskim oblicima, već su pokazale i inovacije u groteskno prikazivanim životinjskim i ljudskim likovima.

Bez sumnje najvažnije rukopisne iluminacije u aškenaskim¹³ komunama nalazile su se u mahzorima¹⁴ – knjigama koje su sadržavale komplet molitava i liturgijskih pesama za sve praznike. Ne postoje tako bogato oslikani sefardski mahzori. Velik po formatu i pisan velikim, monumentalnim aškenaskim pismom, iluminirani mahzor je nastao na području Nemačke u drugoj polovini 13. veka. Težina kao i veličina knjige govori da su ovi mahzori bili najverovatnije namenjeni sinagogama. Na neki način to je bio suparnik brevijaru, crkvenoj knjizi koju je većinom upotrebljavalo rimokatoličko sveštenstvo, čiji je format ustanovljen u 13. veku. Čak i natpis na jednom *mahzoru* podvlači tu vezu, nazivajući ga *Breviarum Judacum*. Najznačajniji je Leipziški *mahzor*, verovatno urađen u Gornjoj reinskoj oblasti, oko Jezera Konstanze, 1320 – 1330.

Luksuz i kvalitet ranijih nemačko-hebrejskih knjiga nedostaje u rukopisima 15. veka. Nije više bilo bogatih trgovaca i pozajmljivača.

Jevreji su bili primorani da se bave sitnim zanatima uz česte progone. Ne samo umetnost već i književnost tog perioda otkriva smanjenu kreativnost. Uvodi se nova ikonografija sa mesijanskim temama i mučeništvom.

U toku 15. veka najčešće se ilustruje *Pesah-Hagada*. Pretežno su to marginalne ilustracije koje pokrivaju ceremonijalne, tekstualne, biblijske i eshatološke aspekte liturgije Seder-večeri. Naglašen folklor i humor, linearan potez crteža ispunjenog bojom, realistično i naivno pokazuje uticaj novih grafičkih tehnika, kao npr. drvoreza.

12) Raši – skraćena imena rabi Šlomo Jichaki, velikog komentatora *Thaha (Biblije)* i *Talmuda* iz 11. veka. Njegovi su se komentari u štampanim knjigama *Talmuda* slagali iz posebnog tipa slova, koji je bio svojevrsna stilizacija kvadratnog pisma, pa su se ta slova kasnije nazvala Raši-slovima (E. Werber).

13) Aškenazi – prema hebrejskom nazivu za Nemačku od srednjeg veka, znači deo jevrejskog naroda čiji je govorni jezik jidiš (ili nemački, odn. neki srednjoevropski ili istočnoevropski jezik. Aškenaski Jevreji imaju neke obrede drugačije od sefardskih.

14) Mahzor – hebr. kruženje, obrtanje (u najstarijoj upotrebi ova se imenica upotrebljavala za astronomski, ali godišnji krug. Kod Sefarada Mahzorom se naziva molitvenik za celu godinu, a kod Aškenaza su to molitvenici u kojima su sabrane molitve i pijutim – versko pesništvo, za pojedine praznike.

Slika 12: Aron pali sedmokraki svećnjak, Zbirka biblijskih i liturgijskih tekstova, Francuska 1277–1278 (London, British Museum)

Slika 13: Uvodna stranica u Postanje, Schocken Biblija, Jugozapadna Nemačka, rani 14. vek (Jerusalem, Schocken Institute Library)

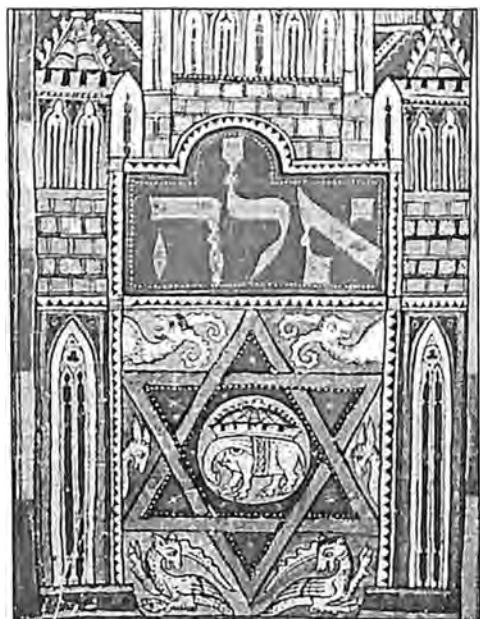
Primeri:

Na primeru iluminacije rukopisa koji potiče iz Francuske, 1277–78 (danas: MS 116/39, British Museum) uočljiv je uticaj gotike (Slika 12). Ovde je predstavljen Aron kako pali sedmokraki svećnjak. U dotadašnjim prikazivanjima Zavetnog šatora i njegovog pribora nije bilo obuhvaćeno i prikazivanje ljudske figure. Međutim, ovde, u Francuskoj, ona se ustalila sa svim obeležjima gotskog manira: vitkost tela, bogatstvo draperije, naglašena gesta i pokret.

Uvodna stranica rukopisa *Knjige postanja*, potiče iz tzv. *Schocken–Biblije* poreklom iz jugozapadne Nemačke iz ranog 14. veka (danas: Jerusalem, Schocken Institute Library, Ms 14840; slika 13). Za razliku od španskih biblija, gde su iluminacije prethodile tekstu, (odn. otvarale ga i zatvarale poput korica), ovde se one nalaze uklopljene u samu knjigu odn. tekst, opisujući ga. Na svetloplavoj pozadini postavljeno je 46 rundela obojenih naizmenično plavom i crvenom bojom, koje su bile i omiljene boje vitraža, a mogu da se nađu i u savremenim hrišćanskim rukopisima. Scene u rundelima koje obuhvataju zbivanja Knjige postanja, od Prvog greha do Valaama (a čitaju se kao i hebrejsko pismo zdesna nalevo), svojim malim i čvrstim figurama odaju stil specifičan za umetnost Nemačke ranog 14. veka. Ikonografija je izvedena po ugledu na hrišćanske cikluse *Biblije* tog vremena, iako su uvedeni i neki jevrejski motivi zasnovani na legendama.

Iluminacija uvodne stranice *Knjige ponovljenih zakona* razlikuje se od iluminacija latinskih rukopisa 14. veka samo po hebrejskoj reči "ele(h)" ("ovo su reči...") kojom započinje poslednja knjiga Mojsijeva. Uvodna stranica navedenog Deuteronomija pripada *Petoknjižju* iz južne Nemačke, iz ranog 14. veka (danas:

London, British Library, Ms Add. 15282; slika 14). Ispisan na finom pergamentu, ovaj rukopis je nekad bio u vlasništvu grofa Sussexa. Na tamnoplavoj pozadini postavljen je vrlo vešto izrađen arhitektonski okvir, koji po svom bogatstvu bifora, tornjića, prelomljenih i saracenskih lukova u potpunosti odgovara prikazu jedne gotske katedrale u Nemačkoj iz tog razdoblja. Crvena, žuta i zelena boja dominiraju u ovom arhitektonskom delu iluminacije. U sredini se nalazi ispisana reč "eleh" zlatnom bojom, a ispod nje Davidova zvezda, heksagram, koji se u ovom periodu nije povezivao samo sa judaizmom već kao magičan simbol bio od značaja i za hrišćanstvo i za islam. Zvezdu okružuju groteskni likovi životinja, a u njenom centru nalazi se neobično prikazan slon, verovatno izrađen prema opisu u *Bestiariju*. Ikonografski najinteresantnije su iluminacije mahzora. Kao primer ovde je uzeta stranica iz *Leipzig-mahzora*, koji potiče iz područja Gornje Reine, a datovan je u prvu četvrtinu 14. veka (danas: Leipzig, Karl Marx-Universität-sbibliothek, Ms. V 1102/1-II; slika 15). Iluminacija koja prati jednu od pesama posvećenih prazniku Purima¹⁵ koja započinje rečima: "i oni obesiše Hamana", upravo i prikazuje taj događaj vezan za *Knjigu o Esteri*. Medutim prikaz Hamana i njegovih deset sinova kako vise na istom drvetu, kao i dramatska sekvenca koja se odigrava u donjem levom uglu, uključujući istovremenost radnje, baziran je na razradama i legendama vezanim za tu istu priču datu u *Bibliji*. Obešeni ovde vise zavezanih ruku i očiju. Haman na vrhu je istaknut i svojom veličinom u odnosu na svoje sinove. U levom donjem uglu prikazan je ponovo (ovde još živi Haman), kako vodi na konju Mordehaja, kome je karakterističan srednjovekovni jevrejski

Slika 14: Uvodna stranica u *Ponovljene zakone, Pentateuh*, Južna Nemačka, rani 14. vek (London, British Library)

Slika 15: *Vešanje Hamana i njegovih sinova, Leipzig Mahzor*, Nemačka, prva četvrtina 14. veka (Leipzig, Karl Marx Universitätsbibliothek)

15) Purim – jevrejski praznik, vezan za događaje koji su se zbili u perzijskoj državi u vreme Kserksa I, 486–465 pr. n.e., a koji se nalaze zabeleženi u *Knjizi o Esteri*.

šešir (Pileus Cornutus) zamenjen krunom. Iza njegovih leđa uzdiže se srednjovekovna kula sa gotskim elementima (fasadni otvori), s čijeg se vrha naginje Hamanova kćerka i izliva iz posude sivozelenu prljavu tekućinu na glavu svoga oca. Kada je uvidela da je na taj način obeščastila svoga oca, a ne Mordehaja, kao što je želela, skočila je kroz prozor i tako izvršila samoubistvo, što može da se "pročita" iz opružene ženske figure u podnožju drveta. Tamni obrisi koji daju plastičnost draperiji, male glave figura, opasane haljine i uski rukavi odaju karakteristike nekih savremenih hrišćanskih rukopisa.

c. Italija

Italija je zemlja u kojoj je zabeleženo najduže postojanje jevrejske zajednice. Već u toku 13. veka pa nadalje, Jevreji su ovde bili pozvani da kao trgovci i bankari aktivno učestvuju u radu i razvoju trgovačkih gradova—država u Italiji. Jevrejska naselja, osim što su upravo ovde najstarija u Evropi, duboko su i povezana sa talijanskom kulturom.

Vremenski se ne može odrediti početak iluminacije rukopisa. Najstariji primeri ne dopiru dalje od 14. veka, ali mora da se prihvati i sasvim verovatno ranije iluminiranje hebrejskih kodeksa. Uopšte uzevši, mirni i gostoprимljivi uslovi, te snažan razvoj umetnosti u svim vidovima, rezultirali su najraznovrsnijom i najkvalitetnijom iluminacijom hebrejskih knjiga u Italiji. Za razvoj stila od velikog je značaja i činjenica da je Italija dugo bila zemlja u koju su migrirali progonjeni Jevreji, donoseći sa sobom svoje umetničke tradicije na polju iluminiranja. Na taj način se javljaju iluminirani rukopisi mešanog stila — npr. nemačkog i talijanskog. Naime, u toku 14. i 15. veka mnogi Aškenazi su bežali u Italiju, pretežno iz Nemačke, odakle su donosili svoje umetničke tradicije, pa čak i nedovršene rukopise koje su započeli iluminirati na severu, a dovršili ih pod uticajem novih smerova, na jugu. Pred kraj 15. veka u Italiju je dospeo novi val doseljenika, ovog puta sa Iberskog poluostrva. Ovaj val ostavio je manji trag na području iluminacije nego nemački, delom i zbog toga jer je umetnost iluminiranja rukopisa za to vreme već opadala. Ipak, postoje i rukopisi koji su započeti u Španiji, a dovršeni u Italiji.

U toku 15. veka umetnost iluminiranja se u Nemačkoj nalazila pod snažnim uticajem drvoreza, dok je u Italiji uzor postala štafelajna slika. Konačno, sredinom istog veka pojavio se i niz rivala koji su započeli da prete rukom pisanim i iluminiranim knjigama. To je prvenstveno bila veština štampanja pokretnim slovima, sa ilustracijama dobijenim putem drvoreza, a kasnije i gravira.

U iluminaciji talijansko—hebrejskih rukopisa značajno je uvođenje novih ikonografskih tema kao i pojava novih knjiga izabranih za ilustraciju. Pored aškenaskih hagada koje u Italiju dospevaju zajedno sa izbeglicama sa severa, iluminiraju se i biblije. Najranija njihova iluminacija potiče iz Rima, 13. vek. Tu se početne reči izrađuju u vidu ukrašenog panela, a postoje i marginalni ukrasi. Kao novost pojavljuje se zaseban, minijaturama ukrašen hebrejski psaltir. Dekorativno izrađene početne reči i marginalne ilustracije predstavljaju uvode u svaki psalam, a neki psalmi imaju i tekstovne ilustracije. Do tada, naime, psaltir među hebrejskim rukopisima nije tretiran kao zasebna knjiga, niti je bio iluminiran. Bolonjska škola minijature od 13. veka nadalje uvodi ilustraciju

zakonskih tekstova. To se odražava i na hebrejske knjige, jer se od 14. veka nadalje nailazi na niz iluminiranih hebrejskih zakonika.

Najlepši iluminirani rukopisi potiču iz perioda renesanse, kada su Jevreji delovali uključeni u humanističke krugove. Tada dolazi do iluminiranja i svetovnih rukopisa. Među najbogatije rukopise renesanse u Italiji spada zbirka od preko 300 tekstovnih ilustracija, tzv. Rotschildova zbirka.

Takođe su bili vrlo popularni mali molitvenici sa marginalnim ilustracijama koje govore o jevrejskim praznicima i običajima vezanim za pojedina razdoblja života.

Primeri:

Kao primer iluminiranog pravnog kodeksa može da posluži *Arba-turim*, pisan u Mantovi 1435, Jakova ben Ašera (danas: Rim, Bibl. Apostolica Vaticana, Ms. Rosa. 555; slika 16). *Arba-turim* je zbornik koji sadrži propise o verskom i obrednom životu sakupljene i sredene iz oba *Talmuda* (vavilonskog i jerusalim-

Slika 16: Uvodna stranica drugog dela Arba turima Jakoba ben Ašera, Mantova, Italija, 1435 (Rim, Bibl. Apostolica Vaticana)

Slika 17: Unutrašnjost sinagoge. Arba turim Jakoba ben Ašera, Mantova, Italija, 1435 (Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana)

skog), talmudskih komentara i ostale ranije izdate rabinske literature. Jakov ben Ašer, koji je bio nemački Jevrej, rođen na kraju 13. veka, a umro u Španiji, u Toledu, 1340. godine, napisao ga je u toku 14. veka.

Za primer je uzeta uvodna stranica drugog od četiri dela *Arba-turima*. Taj drugi deo zbornika govori o zakonitom i nezakonitom, odn. o dozvoljenom i nedozvoljenom. Kao njegov početak navedena su pravila u vezi sa ritualnim klanjem i ritualno nečistim postupcima. Na uokvirenoj minijaturi prikazana su u pozadini dva čoveka kako kolju perad, a u prednjem planu nalaze se još dvojica, od kojih jedan

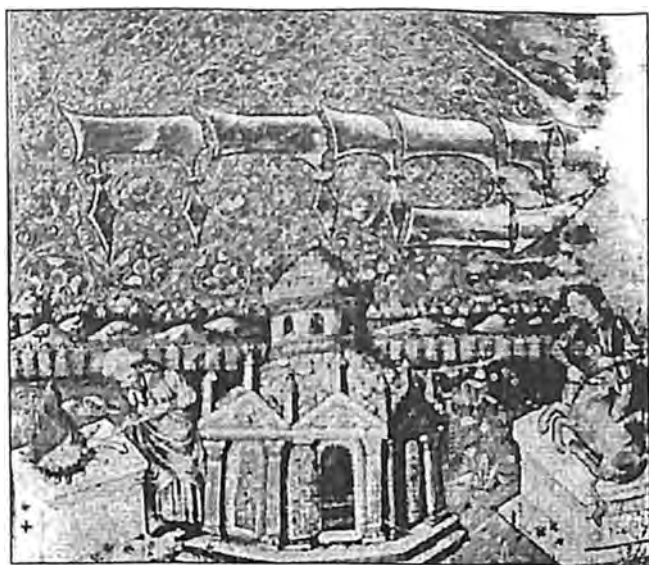
obavlja ritualno klanje vola, a drugi proverava da li je već zaklani vo ubijen prema ritualnim propisima. Jedna žena se naginje kroz lučni otvor u prostoriju, promatrajući šta se zbiva. Naglašena je želja za što uverljivijim prikazivanjem dubine prostora, kako pomoću kasetirane tavanice, tako i pomoću poda, te postraničnih zidova koji se sužavaju nagoveštavajući svojim otvorima unutrašnjost nekih prostorija u pozadini. Postavljanje figura u dva plana takođe doprinosi razvoju željenog efekta. Vrlo širok i bogat okvir uramljuje minijaturu i tekst kurzivnim talijansko-hebrejskim pismom Isaka ben Obadie iz Mantove. Okvir čini jedan preplet listova vinove loze, cveća, ljudskih figura i malih putta i ptica.

Još jedan primer iz istog kodeksa (Slika 17) prikazuje unutrašnjost sinagoge i na taj način nam dozvoljava da prisustvujemo delu jevrejske službe vezane za razdoblje 15. veka u Italiji. Kovčeg Tore primer je gotičkog klesanja, kao i čipkaste atike u gornjem delu kompozicije, ali blago zaobljeni lukovi koji se oslanjaju na tanki stub u sredini kao da su već deo neke renesansne arkade. U unutrašnjosti prostora postavljena je kongregacija okupljena oko predmolitelja. Svi vernici su obavijeni molitvenim šalovima. Kao i u prvom primeru, i ovde isprepletene biljke i životinje tvore okvir. Elegantne figure, bogata dekoracija i žive boje oživljuju internacionalni stil gotike u Lombardiji.

Takođe iz Lombardije potiče Majmonidesova *Mišne-Tora* u dva dela, datovana u drugu polovinu 15. veka (danas: Rim, Bibl. Apostolica Vaticana, Cod. Rossiana 498). Na početnoj stranici treće knjige Majmonidesovog zbornika ispisana je hebrejska reč "zemanim", godišnja doba, a na njoj se govori o svetkovinama Šabata (subote) i praznicima. U najdonjem od tri horizontalna dela minijature pomalo nespretno su razgraničene dve prostorije, u kojima se u desnoj proslavlja praznik Purim, a u levoj Sukot. Proslava Purima je označena sa dva para kako plešu, dok u pozadini čovek u odeći dvorske lude svira frulu (verovatno vezano uz običaj da se za Purim maskira). U drugoj prostoriji, s leve strane, za trpezom sede četiri čoveka držeći po pehar vina, što se opet vezuje za Sukot, praznik kolibe, jesenji praznik kojim se proslavlja bogatstvo žetve i plodova, a ujedno, izgradnjom male kolibe (lisnate grančice na stropu ukazuju na taj običaj) obavlja se reminiscencija na nomadski život Jevreja u pustinji pre dolaska u "Obećanu zemlju". Odeća likova vrlo je bogata, u skladu sa vremenom nastajanja minijatura. Kao i kod *Arba-turima*, minijatura i tekst su uokvireni spletom biljne i životinjske dekoracije.

Još jedan primer vezan za *Mišne-Toru* (Slika 18) takođe ujedinjuje kaligrfski ispisani natpis na bogato dekorisanoj pozadini i minijaturu koja ilustruje sadržinu traktata. Ovde je prikazano ilustrovanje dela povezanog sa obavljanjem službe u Hramu. Hram je postavljen u centar i prikazan kao oktogonalna građevina, možda pod uticajem Omarove džamije u Jerusalimu. Dva oltara flankiraju Hram. Nadesno mladić žrtvuje vola, a nalevo sveštenik priprema žrtvu paljenicu. Pejzaž je naznačen u prednjem planu slike busenima trave i cvećem, da bi se u pozadini, iza zida, pretvorio u brežuljke i drveće. Vrlo je oštra disproporcija između Hrama i sveštenika i mladića, ali nevešta perspektiva ipak daje iluziju dubine.

Rothschildova zbirka (pre je pripadala ovoj porodici) predstavlja talijansku zbirku kasnog 15. veka, koja sadrži izvanredne iluminacije, ali zahteva i dalje proučavanje (danas: Jerusalem, Israel Museum Ms. 180/51). U njoj se, u središtu

Slika 18: Služba u Hramu, Mišna Tora Majmonidesa, 15. vek, sev. Italija

minijature s početka Davido-
vih psalama, koja je uokvirena
pozlaćenim okvirom (tipično
za talijansko-jevrejske ruko-
pise, ugledanje na štafelajno
slikarstvo), nalazi kralj David.
Prikazan je kako sedi na
crvenom jastuku sa harfom u
rukama, svirajući, dok mu,
kao mitskom Orfeju, prilaze
jeleni i srne, bez straha, da bi
ga slušali. Pejsaž je dat vrlo
vešto, odvlačeći pogled u
dubinu, ka uokvirenoj ini-
cijalnoj reči. Kralj David sedi
u pravom vrtu, prepunom
cveća, dok staza vijuga u
pozadini prolazeći pored gr-
mlja i gubeći se među razli-
stalom šumom.

Kao primer iluminacije molitve-
nika, koji su bili vrlo popularni u Italiji,
uzeta je stranica molitvenika iz Pesara,
datovanog u 1481. (danas: Budapest,
Hungarian Academy of Sciences, Kau-
fmann Collection, Ms. A 380/II; slika
19). Tekst je ovde uokviren marginal-
nim ilustracijama koje govore o jevrej-
skim praznicima i običajima. Specifi-
čnosti, kao što su široko otvorene
čашice cvetova, filigranski ornament-
sana pozadina, zasebno izdvojeni i
uokvireni paneli sa životinjama, vezuju
se za ferarsku školu.

Zaključak:

Iako se iluminacije hebrejskih
rukopisa povinuju i slede osnovne
smerove kretanja stila prihvaćenog od
strane naroda-domaćina, specifična
tematika uslovljena razlikama verskih
propisa odredila je ove minijature kao
zasebnu skupinu, zaokružen sistem, sa
svojim unutrašnjim podelama i razvo-

*Slika 19: Dekorativna stranica uz praznik
Sukota, Mahzor, 1481, Pesaro, Italija
(Budimpešta, Hungarian Academy of Sciences,
Kaufmann Collection)*

jem. Bogatstvo religiozne literature može da se navede kao prvi uzrok razlika, jer je upravo ono poslužilo kao tema za ilustrovanje, koje se prilično udaljava od *Biblije*, tog osnovnog izvora inspiracija srednjovekovnog iluminatora. Ilustracije talmudskih legendi, *hagada*, *Mišna-Tore*, *Arba-turima*, te ostalih kodeksa, koji se nadopunjuju na *Bibliju*, zaista predstavljaju interesantan i karakterističan momenat u celokupnom srednjovekovnom minijaturnom slikarstvu.

Pitanje Jevrejina-umetnika, takođe je vrlo kompleksno. Često se, naime, dešavalo da su hebrejske tekstove iluminirali i nejevreji. Retki su rukopisi sa potpisom ilustratora, a još ređi oni koji govore o problemima ilustriranja, kao što je npr. "*Traktat o umetnosti iluminiranja*", portugalskog Jevreja Abrahama ben Jude ibn Hajima (*Libro de como se facem as cores*). Traktat govori o pripremanju boja, pre svega zlatne boje. Njegovo delo je na portugalskom jeziku, a pisano je hebrejskim pismom.

O poreklu majstora može da govori i postavljanje iluminacija zdesna nalevo, u skladu sa smerom čitanja hebrejskog pisma.

Konačno posmatrajući u celini ličnost srednjovekovnog jevrejskog umetnika, sputanog s jedne strane vlastitim verskim zabranama (zabrana prikaza trodimenzionalnih likova), a s druge strane spoljašnjim zabranama (neprihvatanje u cehove), on je nalazio u iluminaciji knjiga jedini vid ispoljavanja svog talenta. Upravo iz tog razloga srednjovekovne iluminacije imaju toliko značenje za jevrejsku umetnost uopšte. One su dokaz tvrdnji o postojanju vizuelne umetnosti kod Jevreja u srednjem veku, dokaz o njihovom interesu i osećanju za oblik i boju.

Literatura:

Franz Landsberger, "Hebrew Manuscript Illumination During Middle Ages and Renaissance", *Jewish Art* (An Illustrated History, edited by Cecil Roth), Massadah – P.E.C. Press Ltd., Tel Aviv, Israel, 1961, 377–425.

Joseph Gutmann, *Hebrew Manuscript Painting*, Chatto and Windus Ltd., London, 1979.

Dodatna literatura i priručnici:

Carlo Bernheimer, "Hebrew Manuscripts", *Manoscritti Biblici Ebraici Decorati*, Edizioni Dell'Adei-Wizo, Milano 1966, 29–33.

Biblijski leksikon, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1972.

Eugen Werber, "O jeziku, pismu i knjizi Jevreja, Usmena i pisana književnost", *Jezik, pismo i knjiga Jevreja u Jugoslaviji*, Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, Beograd 1979, 7–20.

Eugen Werber, "Objašnjenja pojedinih jevrejskih naziva i pojmova iz kataloga", *Jezik, pismo i knjiga Jevreja u Jugoslaviji*, Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, Beograd 1979, 56–63.

Izvori fotografija: J. Gutmann, "Hebrew Manuscript Painting", *Jewish Art* (An Illustrated History, edited by Cecil Roth)

JEVREJI U KULTURI I PROSVETI ZRENJANINA

MUZIČKA KULTURA

Kada se proučava razvoj muzičkog života u Zrenjaninu, negdašnjem Velikom Bečkereku, a naročito učešće Jevreja u ovoj kulturnoj oblasti, mora se imati na umu da materijal za bibliografiju, hroniku i istoriju toga života nije ništa oskudniji od književnog, likovnog i pozorišnog, kojim treba da se bavi zavičajna zbirka.

Jevreji su bili zapaženi učesnici muzičkog života u gradu za sve vreme življenja u njemu, bilo kao organizatori muzičkog života, kompozitori, interpretatori muzike u svim oblastima, učitelji i predavači muzike i pevanja ili kao horovođe i dirigenti horova ili orkestrara. No prilikom razmatranja muzičkog razvoja u gradu ne mogu se zaobići ni oni Jevreji koji su, kao vlasnici ili zakupci kafana, sala, lokala i drugih objekata, omogućavali razmahivanje muzičkog života.

Jevreje nalazimo među prvima koji su imali razne muzičke instrumente, kao što su klaviri, harmonijumi i sl. Nalazimo ih i među interpretatorima na raznim instrumentima, među solo pevačima i u raznim sastavima, duetima, tercetima, kvartetima, sekstetima i oktetima itd. Oni su, zatim, članovi štrajh i duvačkih orkestrara i redovni učesnici na koncertima svih vrsta, u igrama, u baletu, u školama igranja, u muzičkim školama; zatim, oni su prodavci, popravljači, štimeri muzičkih instrumenata, što utvrđuje uverenje da su Jevreji u oblasti muzičkog života Zrenjanina odigrali zaista veliku ulogu.

Dr Leopold Binder
(lekar i muzičar)

Dr Binder je rođen u Velikom Bečkereku 1824. godine i jedan je od prvih lekara koji se borio za iskorenjivanje praznoverja u ovom kraju, naročito lečenja bajanjem i vraćanjem, što je u to vreme bilo veoma rašireno, naročito među seoskim stanovništvom.

Postavši sreski lekar u Velikom Bečkereku, on je decenijama, po svakom vremenu, na seljačkim kolima odlazio u sela, vršeći svoju lekarsku dužnost, i spa-

savao ljudske živote. U uspomeni građana on je ostao, kao jedna od retkih, žrtava svoga poziva. Naime, jedne zimske noći zakucao je neko na njegov prozor na kući u današnjoj ulici Nikole Tesle, gde je stanovao, i zamolio ga da dođe kod jednog bolesnika. Ni mrak ni strahovito nevreme nisu sprečili ovog savesnog lekara da pođe i izvrši svoju lekarsku dužnost. Bolesnik je, kako se priča, ozdravio, a dr Binder se od prehlade razboleo i umro u sedamdesetoj godini, 20. aprila 1894, ne dočekavši puštanje u rad nove bolnice u Zrenjaninu, koja je tada bila u izgradnji.

Sem što je bio velik teoretičar i praktičar u svojoj struci, dr Binder se mnogo bavio muzikom i decenijama u Bečkereku nije bilo muzičke manifestacije u kojoj nije učestvovao. Visokom nivou ovog grada u muzičkom pogledu dr Binder je mnogo doprineo. Bio je ugledan član i aktivan saradnik raznih odbora u gradu. Nije poznato kada je postao član katoličke zajednice, pošto je bio Jevrej.

Jožef Gajdušek

Porodica Gajdušek, od tri člana, došla je u Veliki Bečkerek 1822. godine iz Hodsa. Tu se 1838. godine rodio Jožef Gajdušek.

Završio je Jevrejsku osnovnu školu u Velikom Bečkereku, a o daljem školovanju nema podataka.

Kao životni poziv Gajdušek je izabrao rad sa omladinom, podučavajući je u plesu i igri. Naime, on je postao učitelj igranja i lepog ponašanja. Kroz niz decenija pratili smo njegov rad u ogromnom broju kurseva i tečajeva igranja koje je u svojoj školi držao. Svakako da je Gajdušek mnogo putovao, a naročito u Beč i Budimpeštu, odakle je donosio novitete u igranju i lepom ponašanju. Na taj način je Gajdušek stekao kod omladine veliku popularnost. Najviše tečajeva i kurseva održao je Gajdušek u salama hotela "Kruna", današnja "Tisa", i "Kasina".

Doživeo je veliku starost. Umro je 22. juna 1922, u 84. godini. Stanovao je u današnjoj Pupinovoj ulici br. 5.

Ladislav Hiler (kompozitor)

Porodica Hiler (Hiller) došla je u Veliki Bečkerek iz Slavonske Požege i poznata je po fabrikaciji špiritusa i esencije još od 1869. godine.

Ladislav se rodio u Velikom Bečkereku, 1870. godine. Tu je učio i završio gimnaziju, a zatim je sa ocem i bratom bio suvlasnik i rukovodilac fabrike špiritusa i likera.

Iako veoma poslovan, radio je neobično mnogo i sa uspehom na muzičkom polju. Još 1891. izdao je album kompozicija, u kome su bili tri valcera i jedna mazurka.

Kasnije je štampao više kompozicija, koje su mu donele slavu širom Evrope. Godine 1909. izvedena je u kupalištu Marijenbad prvi put njegova *Romansa*, pred Edvardom VII, koji je bio oduševljen Hilerovim delom i pozvao ga je kod sebe na prijem. Njegovu *Vals serenadu* izdala je Filharmonija u Bečkereku 1912. godine, a prvi put je izveo orkestar čuvene banje Marijenbad.

Prilikom osnivanja biblioteke i muzeja u Velikom Bečkereku, Hiler je poklonio Muzeju vanrednu zbirku starog novca.

Umro je u Beču 1938. godine.

Mano Kiršner

Jedno od važnijih imena koja je Zrenjanin u prošlosti dao na polju muzičke kulture grada bio je poznati umetnik na violini i upravitelj muzičke škole Mano Kiršner.

Rođen je u Velikom Bečkereku 1884. godine, i nakon završene Jevrejske osnovne škole maturirao je u ondašnoj Gimnaziji 1902. godine. Prve svoje muzičke korake započeo je u rodnom gradu, a svoje umetničko muzičko obrazovanje je stekao na Budimpeštanskoj umetničkoj akademiji u klasi profesora Hubai Jenoa, gde je diplomirao. Za vreme studija imao je državnu i županijsku stipendiju Torontalske županije.

Po završenim studijama postao je najpre dirigent orkestra Šaljive opere Narodnog pozorišta u Budimpešti, a zatim prva violina Mađarske opere u Budimpešti. Nakon toga je prešao u Pečuj, gde je postavljen za direktora muzičke škole, koju je podigao na umetnički nivo, a gde je lično predavao violinu. Tu je ostao do svoje smrti.

Kiršner je priredivao umetničke violinske solističke koncerte u razvijenim muzičkim centrima, postižući sjajne uspehe. U rodnom gradu je nastupao češće kao gost, a svaki njegov nastup predstavljao je pravi muzički i umetnički doživljaj.

Ostavio je za sobom brojne i vredne kompozicije.

Herman Levin

Jedan iz plejade muzičkih veličina negdašnjeg Velikog Bečkereka s kraja prošlog i s početka ovog veka, perioda koji se inače smatra "zlatnim" u razvoju muzičkog života u gradu, bio je Herman Levin. On je, po mišljenju svojih stručnih savremenika, bio čovek sa najčudnijim glasom koga je Zrenjanin u svojoj prošlosti imao.

Levin je rođen 1849. godine u Lublinu u Poljskoj i kao Jevrejin došao je u Veliki Bečkerak za kantora Jevrejske sinagoge i učitelja pevanja Jevrejske osnovne škole, 1877. godine. Učitelj je bio šest, a kantor preko trideset godina.

Svojim čudesnim baritonom pročuo se ne samo u gradu u kome je živeo već i širom Austrougarske. Levin je 1890. godine otišao iz Bečkereka u Nadvarad, ali se ubrzo vratio i nastavio da radi u gradu na Begeju. Tu je sve vreme učestvovao u poduhvatima ovdašnjih pevačkih društava, a svaki njegov lični nastup je izazivao senzaciju i punio priredbe publikom do poslednjeg mesta.

Levin je učestvovao u stvaranju Filharmonije u Bečkereku, a u muzičkom životu grada naročito se pamte njegovi nastupi u operama gostujućih operskih trupa i na koncertima koji su u gradu bili organizovani 1895, 1896. i 1899. godine.

Levin je umro u Velikom Bečkereku u novembru 1918. godine, odmah po oslobođenju grada.

Spisak Jevreja kompozitora

1. *Aladar Banjai*, rođen u Zrenjaninu, živio u Budimpešti. Bio je sin učitelja Jakoba Banjajija (ranije Goldberga).
2. *Sigmund Vajs*, rođen u Zrenjaninu, gde je i umro 1910. godine.
3. *Arnold Grimbaum*, rođen i umro u Zrenjaninu.
3. *Jozef Kirhner*, učitelj iz Ečke kraj Zrenjanina.
3. *Jozef Kiršner* iz Zrenjanina.
4. *Jozef Magenbauer*, živio u Zrenjaninu.
5. *Andrija Santo*, živio i radio u Zrenjaninu.
6. *Mano Kiršner*, rođen u Zrenjaninu; umro u Pečuju.
7. *Ladislav Hiler*, rođen u Zrenjaninu, umro 1938. u Beču.

Jevreji učitelji muzike i pevanja

Krajem prošlog veka

Nadkantor Mor Šor, specijalista za pevačku umetnost, davao nastavu pevanja za muške i ženske, po metodi bečkog Konzervatorijuma.

Roza Šor (žena Morova), davala časove klavira.

Supruga Ignaca Bredera, učiteljica muzike.

Mano Kiršner, profesor muzike.

Početkom XX veka

Berta Gutman

Ida Šarkodi

Lili Kende

Edmund Jakobović

Jelisaveta Rubin

Lenke Hubert

Etel Edelman.

Koncert Ignaca Lasnera iz Beča

Znameniti violončelista iz Beča priredio je 15. juna 1858. koncert u pozorištu u Velikom Bečkereku. Za ovaj koncert, koji je izveden uz saradnju ovdašnjih amatera, muzički kritičari toga vremena rekli su da je Lesnerov instrument progovorio svom svojom moći, i da će proći još dugo vremena dok se to ne ponovi.

Izvedene tačke su bile:

1. *Bolero* Ofenbaha.

2. Transkripcija Šubertove *Serenade*.

3. *La muzette* Ofenbaha.

4. Fantazija iz Šubertove *Serenade*.

5. *Uspavanka* uz pratnju na fisharmonici.

6. Meditacije Gunoa, *Kvartet za violinu, čelo i harmoniku*.

Između ovih tačaka izveden je vokalni koncert:

Štorhova *Ljubičica*, kvintet, uvodni duet iz Mocartovog *Tita* i Nekerova *Marica*, solo bariton.

Koncert je ponovljen 19. juna 1858, a deo čistog prihoda umetnik je ustupio Pevačkoj školi ovdašnje Gimnazije.

Još jedan koncert Ignaca Lasnera

Mesni list *Wochenblatt*, od 12. aprila 1859, objavljuje da je čuveni bečki violončelista Ignac Lasner ponovo došao u Bečkerek, gde je održao koncert uz saradnju sa mesnim diletantima. Na programu su bile umetničke tačke: 1. Vagnerova *Uvertira*, 2. Falkeov *Nokturno*. 3. *Veliki galop* Lezepureca. Sem muzičkih tačaka bile su na programu i recitacije.

Koncert sestara Šenberger

Dvadeset i drugog oktobra 1864. godine održan je u pozorištu u Velikom Bečkereku koncert sestara Terezije i Ide Šenberger, uz učešće domaćih diletanata. Na programu je bilo deset tačaka: pevanje, klavir, violina i recitacije.

Kao prva, Terezija je pevala ariju iz komada *Davo Robert*. Zatim je besprekorno izvela ariju iz *Lukrecije Bordžije*, uz korektnu pomoć svoje sestre, a potom je pevala mađarske narodne pesme *Siroma' seljak* i *Ljubičasto plavo*. Safiovu *Veselu pesmu* izvela je Ida Šenberger. Zatim su sa uspehom nastupili V. Grinbaum, sa nekim arijama na violini, a uz pratnju E. Mahalickog. Špejerovog *Trubača* izveo je G. Fišl, a Jovan Mahalicki i mali N.Đ. izveli su fantaziju iz *Travatora*.

Koncert u korist podizanja spomenika Knezu Mihailu u Topčideru

Odbor Torontalske županije organizovao je 15. septembra 1868. koncert sa igrankom u korist Honvedskog fonda i podizanja spomenika Knezu Mihailu, koji je ubijen u Topčideru. Organizacijom koncerta je rukovodio A. Lerinci, a muzičkim delom Lorenc Helcel, učitelj.

I. deo:

1. *Uvertira* za operu *Leonore (Fidelio)* Betovena, u četiri ruke na klaviru izvode gđa Adela Piracki i Jovan Kokić.

2. *Švajcarsko tugovanje za zavičajem* Karla Proha, peva Lujza Helcel uz pratnju klavira i harmonijuma.

3. *O domovini* Petefija, deklamuje Al. Lerinci.

4. *Spustiće se nebo*, narodna pesma, peva Kornelija Sabo.

5. *Fantasiebrillante sur la somnambula* Belinija, za klavir, od J. Lajbaha, peva Lujza Helcel.

6. *Putnik* Šuberta, peva Leopold Mangold.

Koncert Velikobečkerečkog jevrejskog ženskog udruženja

Velikobečkerečko jevrejsko žensko udruženje priredilo je 4. marta 1874. godine, radi potpomaganja sirotinje, muzički koncert.

Na programu su bili:

1. Uvertira opere *Seviljski berberin* odsvirana na klaviru i gudačkim instrumentima.

2. Pjesma *Romanca pčele*, pevala Vilma Bilek.

3. Pesme na nemačkom jeziku: *Ich grolle niht* (Ja se ne ljutim) i *Nach Sevilla* (Ka Sevilji), zatim *Marš* i *Rondo* Vebera, muzički komad sviran na klaviru uz pratnju gudačkih instrumenata.

4. Duet iz opere *Trubadur*.

Isto udruženje sakupilo je po selima 600 forinti u korist sirotinje.

"Mnogi su mišljenja da se diletanti ne mogu kritikovati. Možda imaju pravo, no ovom prilikom učinimo izuzetak. I kretaćemo se u granicama dozvoljenog da bismo izrazili svoju želju.

Uvertira *Seviljskog berberina* interpretirana je na klavir-fisharmonici. Ova laka muzika data je kao skladna celina i požnjela je opšte dopadanje. Sledila je *Romanca pčele*, pjesma Janoša Aranja, koju je gospođica Vilma Bielek recitovala tako ljupko da mi sa svoje strane nismo mogli da odlučimo šta je bilo ljupkije – da li pjesma ili interpretacija pomenute dame. Burno odobravanje, ispoljavanje dopadanja i pozivanje pred rampu pokazalo je da su i drugi identičnog mišljenja sa mnom. Tek što su prestali naši aplauzi, ponovo smo morali da se koristimo našim dlanovima, u korist g–ce Matilde Mesnik, koja je dve pesme: *Ich grolle niht* i *Nach Sevilla*, s takvom umetnošću otpevala da je, po mom mišljenju, svaki primetio da se ovde ne radi o diletantu, već o rutiniranoj pevačici. Pesme su nagrađene burnim aplauzom pa su morale biti ponovljene. Iza toga sledila je ponovo recitacija, povodom koje je g–ca Ples požnjela zasluženi aplauz.

No, teži deo koncerta je tek sada nastupio. *Marš* i *Rondo* Vebera. Težište se nalazilo u rukama g–đe Ignaca Eizenstetera, jer je ona interpretirala klavirski deo, i to sa takvom umetničkom staloženošću i tehničkom lakoćom da je zaista zaslužila ushićeni aplauz kojim je njena igra nagrađena.

Mi smo već i ranije čuli o toj gospođi da i najteže komade odsvira sa umetničkom lakoćom, i ta vest koja o njoj već odavno kruži, sankcionisana je njenom današnjom igrom.

Najzad su g–ca Mesnik i G. Mangold otpevali duet iz opere *Trubadur*. G. Mangold Herman ima prijatan i snažan bariton i čudi nas da ovaj naš valjani mladić nije izabrao pevačku struku gde bi pobrao lovorike, jer bi ovaj kao salonski pevač svakako uspeo. I glas g–ce Mesnik je bravurozno blistao i prirodno da to nije ostalo bez dejstva. Zatim je otpočela igranka koja je trajala do 4 sata ujutro a igralo je 80 parova" (Torontal 19, 1874, str. 3, stub 3).

Koncert Lili Kraus

"U siromašnom muzičkom životu Velikog Bečkereka, koncerat Lili Kraus, koji je održan u subotu 24. septembra 1927. godine, znači pravi praznik. Mlada pijanistkinja prikazala je svoje izuzetno muzičko znanje programom velike vrednosti i retke raznovrsnosti. Mnogostranost produkcije omogućila je raznovrsnost programa, koji je bio tako sastavljen da je klasična muzika bila u njemu zastupljena u svim svojim vidovima. Hromatska fantazija i fuga Baha,

zatim smo čuli Mocartovu *A-dur sonatu* živahno i sa tehničke strane savršeno interpretiranu. U Bramsovima i Listovim koncertima sjajno je došao do izražaja topao ton umetnice, koji široko teče, nadmoćna tehnička sprema, nadahnuće i istinsko muzičko produbljenje. Naredne dve tačke činile su dela Debisija i Kodulja, čiji modernizam nije u larmi niti u na silu stvorenim muzičkim efektima. Same poetske tajanstvene muzičke fraze kratkog daha, koje tek što su krenule već i usahnule. Koduljeva dva komada za pijanino, u kojima do kraja teče osnovni motiv, sadrže i iznenadne muzičke erupcije, noviji muzički jauk, koji češće izvire iz osnovnog motiva, a iz sasvim su drugog tona, što daje interesantan muzički kolorit. Treba zaista retkim i izuzetnim darom reprodukcije raspolagati da bi se ovi različiti muzički utisci i muzički efekti podjednakim osećajnim intenzitetom mogli prenositi na slušaoce. Lili Kraus međutim, povrhu potpunog uživanja u specifičnost svakog pojedinog komada, raspolaže takvom suptilnošću, svoju svirku crta takvim tananim sredstvima da je najbolji uspeh u svome obilatom programu baš sa ova dva piesa poznijela. Poslednji komad programa bila je Dohnanijeva *C-dur rapsodija*. Iskričavu melodiju tumačila je plamenim temperamentom, a forte partije sa polifoničnom zbijenošću, tako da je neodoljiva čar njenog izvođenja prosto plenila publiku, koja je gledalište ispunila do poslednjeg mesta i koja je oduševljeno slavila mladu umetnicu" (Torontál 222, 1927 str. 3, stub 4).

Koncert Lenhart – Dajč

"7. januar 1933. godine. Jučerašnji koncert odvijao se u znaku potpunog uspeha. Lenhart Ilonka pevala je 4 tačke, od kojih bi bile dovoljne dve da stave pred težak zadatak jednu koloraturnu pevačicu. No ona je igrajući se savladala sve teškoće. Njen stakato i triliranje uspeli su sjajno, njeno uzimanje tona i rezonancija, ukazuju umetnički osećaj i dokazuju i ogromno napredovanje. Najveći uspeh postigla je u Mocartovoj varijaciji *Dinorao – Ples u senki* – davno nismo čuli u boljem izvođenju, ali je sjajno uspeo i *Valcer poljubaca* od Artia. Publika je posle svake tačke oduševljeno slavila umetnicu koja je bila prinuđena da svoj program upotpuni sa još tri tačke.

Dajč Laslo, violinista, već davno nije diletant u strogom smislu reči, iako za svoj poziv smatra operacioni nož, a ne violinu. Njegove sjajne trile, fuge i dvostruki tonovi ukazuju na čudnu odmerenost, a pored toga na punoću osećaja. Pored dražesnog Mocartovog koncerta, svirao je Šopenov *Nokturno*, Betovenovu *F-dur Romansu* i cigansku pesmu od Sarazatea. Sa velikim uspehom je izvodio i jednu Ružićevu serenadu. Publika lepog broja i njega je posle svake tačke honorisala burnim ovacijama. Rubin Beške je sa puno razumevanja i tehničkom doteranošću podupirala oba umetnika."

6. januar 1931. Dajč Laslo priredio je na Beogradskom radiju jednočasovni violinski koncert, kojim je očarao slušaoce raznovrsnim muzičkim programom. Mladi bečkerečki umetnik dao je i ovom prilikom dokaza da ima pred sobom lepu i veliku budućnost.

16. mart 1932. Laslo Dajč se ponovo pojavio na talasima Radio-Beograda na Velikobečkerečkom koncertu Sokolskog društva.

Muzičke priredbe Jevreja u Zrenjaninu

20. februar 1875. Jevrejsko žensko dobrotvorno društvo održalo je zabavu sa koncertom, na kome je izveden umetnički program. Svirao je orkestar Gajdušeka.

1. februar 1893. Jevrejsko žensko društvo održalo je u "Kruni" bal u dobrotvorne svrhe.

5. februar 1893. Održan je Purim-bal u "Kruni".

15. januar 1895. Jevrejsko žensko društvo priredilo je dobrotvornu priredbu pod nazivom "Nož i kašika".

9. februar 1895. Povodom gostovanja violiniste Lea Altmana prisustvovalo je 200 Jevreja i 18 hrišćana.

1. februar 1897. Održan je u "Kasini" kostim-bal Jevrejskog ženskog dobrotvornog društva.

8. januar 1898. Održana je zabava Jevrejskog ženskog društva.

1. februar 1899. održano je "Domino večer" Jevrejskog ženskog društva.

14. maj 1921. Velikobečkerečka trgovačka omladina. "Vindzorske vesele žene", koncert, "Behar serenada", Salonska igra, igrali Ana Ciner i Leo Trebić.

29. maj 1923. Kulturni odsek Sportskog kluba "Kadima" daje po treći put "Laže muzika", pred punom kućom.

9. april 1926. Diletantska grupa Sportskog kluba "Kadima" dala je operetu *Kraj pesme* učestovali: Paci Kirhner, Erna Špira, Boriška Keveši, Lipot Fleš, Karolj Špicer, Rudi Vecl i dr.

4. januar 1931. Gimnazijalac Ladislav Dajč koncertirao je na Beogradskom radiju.

1. januar 1926. održan je u "Kasini" bal Jevrejskog ženskog dobrotvornog društva.

27. februar 1921. Priredio je Sport klub "Kadima tradicionalni" Purim-bal.

23. i 24. maj 1926. Sportski klub "Kadima" i Atletski klub "Obilić" priredili su zajednički kermes u bašti Županije.

6. juna 1926. Jevrejsko dobrotvorno žensko društvo "Humanitas" priredilo je baštensko veselje u Plankovoj bašti. Ovo udruženje osnovala je supruga Manuela Šajnbergera, ne žaleći truda i sredstava, te je postigla velike uspehe. Svirala je vojna muzika do zore.

21. mart 1927. Priredio je Sportski klub "Kadima" Purim-bal velikog stila.

5. jun 1927. Jevrejsko dobrotvorno žensko društvo "Humanitas" priredilo je veselje većeg stila, "garden-parti", u Plankovoj bašti. Svirao je orkestar udruženja i vojna muzika.

14. decembar 1927. Jevrejsko dobrotvorno žensko društvo "Humanitas" priredilo je igranku sa programom.

6. januar 1928. Dobrotvorna ženska jevrejska zadruga priredila je bal sa raznovrsnim programom. Svirao Grifl na violini, Rot i Laura Fraj pevanje, Edita Vajs na klaviru itd.

19. decembar 1928. Dobrotvorno žensko jevrejsko društvo "Humanitas" dalo je priredbu u suterenu hotela "Vojvodina".

27. decembar 1928. "Humanitas" je dao priredbu sa programom, u kome su se istakli: Janka Grinberger, Geza Grinberger, Evgenije Jermović, Gabor Kon, Pavle Reh. Konferansije je bio Laslo Jene, novinar zvani Vekonj Naci.

17. februar 1929. Priredeno je "Popodne literature" na kome su učestvovali: dr Deže Anau, dr Lajoš Boršodi, Lajoš Fekete, Tibor Frajnd, dr Ferenc Ivanji. Svirao je kvartet Fišer.

9. decembar 1930. Mesno jevrejsko dobrotvorno društvo priredilo je u suterenu hotela "Vojvodina" uspeli čajanku.

14. februar 1931. Jevrejsko žensko društvo u velikoj sali doma Narodne odbrane priredilo je "Mendelsonovo veče" uz učešće supruge Huga Bihlera i Ervina Temera, Beške Rubina, Lasla Dajča, Edite Vajs i dr.

10. mart 1931. Održan je tradicionalni "Purim-bal". I. nagrada Anuš Vajs, II. Danica Cigler i III. Mancij Laslo.

10. septembar 1932. U Velikom Bečkereku nastupio je Jozef Papo, odlični kvalitetan glas čistog baritona. Publika je burnim aplauzom zahtevala od pevača da pojedine tačke ponovi i umetnika je na kraju programa oduševljeno pozdravila. Na klaviru ga je pratila Beške Rubin odličnom tehnikom i zaslužila je svako priznanje.

9. oktobar 1932. Ladislav Dajč se ponovo pojavio na Beogradskom radiju.

14. februar 1934. održano je u Zrenjaninu veče pesama "Hai guma" (nemačko-jevrejskog pevačkog hora evropskog glasa. Bio je to jedini koncert ovog hora).

27. februar 1879. Održana je igranka Jevrejskog ženskog društva u dobrotvorne svrhe. To je bila jedna od najuspešnijih priredbi toga vremena. Za to je zaslužna gđa Ajzenšteter, pri čemu su joj bile od pomoći supruge Mih. Švarca i Samuela Engela.

4. mart 1880. U pozorištu je priredjen veoma uspeli bal pod maskama mesnog Jevrejskog udruženja za potporu bolesnika i sahranu umrlih.

11. mart 1880. Šah-klub u Velikom Bečkereku priredio je zabavu sa programom i komičnom scenom uz učešće Leopolda Mangolda, Kadelburgera i drugih.

11. jul 1887. Održana je diletantska predstava u korist sirotišta; između tačaka bili su i arija iz *Figarove ženidbe*, pevala je Ženi Ekštajn, i duet Najman i Mesinger, uz pratnju klavira.

15. novembar 1891. Jevrejsko žensko dobrotvorno društvo održalo je muzičko veče. Posle programa rabin dr Mor Klajn održao je predavanje sa temom: Jevrejske u-službi kulture.

18. avgust 1893. Veče mađarskog kola, na kome je čitao svoju duhovitu raspravu jevrejski rabiner dr Mevro Klajn, a zatim je Arnold Grinbaum majstorski odsvirao dva komada, zatim je pevao glumac Elemer Zajongi, uz pratnju Arnolda Grinbauma na klaviru.

13. januar 1894. Jevrejsko žensko dobrotvorno društvo priredilo je u "Kruni" predstavu sa programom i igrankom.

26. februar 1894. Dobrotvorno društvo "Maskil el Dol" održalo je u "Kruni" igranku. Kadril je igralo 50 parova.

13. januar 1896. Održan je u "Kasini" bal u korist unutrašnjeg uređenja sinagoge.

3. januar 1898. Prema tradiciji, održano je u Velikom Bečkereku Silvestrovo veče u prostorijama Mađarske čitaonice u "Kasini". Veče je otvorio dr Kardoš (Jevrejin), koji je čitao humoresku.

Iste večeri Udruženje trgovačke omladine održalo je zabavu u "Kruni". U programu su učestvovali Jevreji: Leo Weis, Bela Gutman, Albert Bilic, Adela Špicer, Mor Hiršl, i Albert Dajč.

1981.

(Odlomak)

Edita Valdner, violinistkinja iz Starog Bečaja, ubijena u Aušvicu 1942. iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

BANATSKI JEVIJEJI U DOBA JOSIFA II

I

Srednjoevropska istoriografija podseća se ovih dana dvestogodišnjeg jubileja vladavine habsburškog vladara Josifa II (1780–1790). Svečanosti jubileja su započete međunarodnim simpozijumom, koji je održan u Beču oktobra 1980. godine. Glavno pitanje ovog simpozijuma bilo je, da li je sa Josifom II otpočeo novi period u srednjoj Evropi ili nije? U toku izlaganja i razgovora iskristalisalo se veoma zanimljivo mišljenje da se desetogodišnja vladavina Josifa II pre može smatrati nastavkom politike iz perioda Marije Terezije no što bi bila početak novog revolucionarnog vremena. Gotovo sve osnovne postavke ekonomskih, društvenih, kulturnih i crkvenih gledišta Josifa II mogu se gotovo bez izuzetka, pronaći, bar u začecima u pojedinim naredbama Marije Terezije. Tako je, na primer, Marija Terezija inicirala priključenje Temišvarskog Banata Mađarskoj i prodaju kameralnih poseda u Banatu, a to je samo sproveo i završio Josif II.

Stvarna revolucionarna nastojanja Josifa II odnose se gotovo isključivo na versku toleranciju, a u okviru toga i na olakšanje legalnih životnih uslova Jevrejstva, te je time prekinuta ranija tradicija habsburških vladalaca. Naime, položaj Jevreja je postajao sve teži u državi Habsburgovaca, počev od vladavine Leopolda I pa do smrti Marije Terezije. Vladarske naredbe su sve više sužavale mogućnosti zarade i životne uslove Jevreja; u najvećem broju gradova Jevreji nisu mogli da dobiju dozvolu ni da prenoće, zabranili su im zakupljivanje regalija, zemljišta, krčmi, a zaduživali su ih posebnim porezom, itd.

Josif II je institucionalno ublažio sudbinu Jevreja u Habsburškoj monarhiji. Edikt o toleranciji izdat 1782. godine odnosio se, u stvari, samo na protestante i pravoslavne, no to je otvorilo put i za emancipaciju Jevreja, a krajnji, konačni plodovi toga su se pokazali 81 godinu posle Edikta o toleranciji, kada je zakon iz 1861. godine Narodne skupštine Mađarske proklamovao: "Stanovnici države jevrejske veroispovesti se proglašavaju ravnopravnim sa hrišćanskim stanovništvom u pogledu vršenja svih građanskih i političkih prava".¹

Stoga nije čudno što se ni jedan narod Habsburške monarhije nije sećao Josifa II sa toliko zahvalnosti i poštovanja kao Jevreji. Ovu činjenicu iznosi i Hans Magenschab u nedavno objavljenoj biografiji Josifa II ističući da je Josif II bio

1) Dubnow Simon, *A zsidòsàg története*, Budapest 1934, 349, 356.

"idol prosvećenog Jevrejstva", i da su Jevreji u XIX veku stalno negovali kult Josifa II.²

Dovoljno je da bacimo samo letimičan pogled na naredbe Josifa II pa da se uverimo koliko je bila opravdana blagodarnost Jevrejstva Habsburške monarhije prema ličnosti Josifa II.

Godine 1782. izdat je Edikt o toleranciji. Kao što je napred rečeno, ovaj Edikt je izričito liberalizovao samo obavljanje verskih obreda protestanata i pravoslavaca u Madarskoj, no sa njim je započelo i poboljšanje položaja Jevrejstva. Naime, vladar Josif II je tim Ediktom proglasio štetnim svako nasilje nad savešću, a postavio je trpeljivost kao centralnu tačku odnosa između ljudi drugačijih shvatanja, te je već samim tim zahtevao promenu do tada netrpeljivog društvenog ponašanja prema Jevrejima. Kao što i sam Edikt ističe: " omnem coactionem quae conscientiae hominum vim inferat, quam maxime nocere, contra vero plurimam utilitatis ... e tolerantia promanare" – "najštetnije je ako se vrši pritisak na ljudsku savest, a najveća korist proizilazi iz trpeljivosti".³

Neposredno posle naredbe o toleranciji, Josif II je 1782. godine izdao Edikt o školovanju, trgovanju i upotrebi jezika Jevreja.⁴ Suština naredbe je podizanje prosvećenosti Jevreja i omogućavanje da se bave mnogim zanimanjima. Vladareva naredba izriče da Jevreji mogu da osnivaju štamparije i škole, a gde za to nemaju mogućnosti, tamo jevrejska deca mogu da pohađaju hrišćanske škole, u kojima neće učiti hrišćansku veronauku, nego svoju koju će im predavati njihovi jevrejski veroučitelji. Josif II je, u interesu dizanja nivoa opšte kulture Jevreja, zabranio da nastavni jezik u jevrejskim školama bude jevrejski, odnosno "jiddisch". Jedini izuzetak je bila jevrejska veronauka, koju su učenici i dalje mogli da uče na jevrejskom. Nadalje je propisao da se moraju prevesti na nemački sve isprave sa jevrejskog ili jidiš jezika. Vladar je takođe naredio da 10 godina po stupanju naredbe na snagu nijedan Jevrejin ne može da bude ni trgovac, ni zanatlija, ni zakupac ako nije pismen i ako nije završio školu. Takođe je ovim naredbama dozvolio da svaki Jevrejin može slobodno da se bavi trgovinom ili zanatom na teritoriji cele države. Zbog toga je, izuzev severnih rudarskih gradova, stavio van snage gradske i županijske naredbe kojima se zabrinjivalo slobodno naseljavanje Jevreja, te je dozvolio da i Jevreji mogu da budu učlanjeni u hrišćanske esnafa. Prema naredbi, Jevreji, članovi esnafa, mogli su i unutar esnafa da zadrže svoje propise o ishrani, te da nose i brade, a bilo je zabranjeno naterati Jevreje da nose bilo kakvu oznaku kojom bi se razlikovali od drugih ljudi.

Josif II 1785. proširio je mogućnost trgovanja Jevreja daljim pogodnostima, te je ukinuo svako ograničenje koje bi ih ometalo da učestvuju na nedeljnim i godišnjim vašarima, kao i svaku zabranu koja bi sprečavala Jevreje da trguju kao torbari.⁵

Godine 1787. Josif II je olakšao položaj Jevreja sa još tri naredbe, odnosno omogućio je dalju emancipaciju Jevreja.

U *prvoj naredbi* je Josif II dozvolio je Jevrejima da se u Habsburškoj monarhiji bave zemljoradnjom. Glavna svrha dozvole je "die Umschaffung eines

2) Hans Magenschab, *Joseph II*, Wien 1980, 196.

3) Arhiv Vojvodine, Sremski Karlovci, Tamiška županija, Generalna kongregacija, 18. febr. 1782, br. 4.

4) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija, 121/1782, 236/1783, 318/1783.

5) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija, 217/1786., 492/1785.

bishero meistens dem Wucher und dem herumirrenden Leben ergebene Volkes in nützliche Landwirth" – "pretvaranje jednog naroda koji je do sada bio odan pretežno zelenašenju i lutanju okolo u korisne zemljoradnike". U tu svrhu je naredba omogućila nastanjanje Jevreja na državnim imanjima, dalje, na imanjima kameralne uprave, na imanjima religionarnog fonda i na podržavljenim jezuitskim posedima. Oni Jevreji, na državnim imanjima koji su bili voljni dobili su iste pogodnosti kao i hrišćanski kolonisti: besplatan građevinski materijal, materijal za podizanje kuće i sporednih zgrada, šestogodišnji oprost od poreza i, ukoliko posvećuju svu svoju snagu i vreme isključivo zemljoradnji, vladar bi ih oslobodio i od plaćanja tolerancijske takse. Ista naredba je dozvolila Jevrejima koji su se odlučili za zemljoradnju da mogu za prve tri godine da zaposle hrišćanske slugе, od kojih bi naučili sve pojedinosti znanja u vezi sa zemljoradnjom, jer im je to do tada bilo nepoznato. I na kraju je vladar dao punu slobodu Jevrejima zemljoradnicima u pogledu obavljanja verskih i ritualnih običaja. ⁶

Drugom naredbom, iz 1787. godine, Josif II je zabranio pokršćavanje jevrejske dece bez izričito date dozvole njihovih roditelja. U protivnom kažnjavaju se novčanom globom od 1.000 dukata i zatvorom od 6 meseci oni koji bi vršili pokršćavanje, a i one babice koje bi se ogrešile o naredbu. Izričito je zabranjeno babicama da pokršćavaju jevrejsku odojčad koja su se nalazila u životnoj opasnosti. Prema shvatanju Josifa II, "derley Kinder immer den Aeltern gehören, und es also auch nur diesen allein zustehen kann, sie taufen zu lassen oder nicht" – "ova deca pripadaju uvek roditeljima, te stoga uvek imaju oni isključivo pravo da odluče hoće li ih dati pokrstiti ili neće". ⁷

Treća naredba, iz 1787, takođe je važna i reguliše imena i naziv Jevreja. Prema dotadašnjoj praksi, Jevreji nisu imali zvaničnih prezimena, a u društvenom životu su ih nazivali biblijskim imenima: Avram, Aron, Mojsije, David, Salomon itd. Prema vladarevoj naredbi, od 1. januara 1788. svaki Jevrejin je trebalo da odabere nemačko prezime, koje za života nije smeo da menja. Dete je moralo nositi prezime oca, a žena muževljevo. ⁸

Godine 1788, neposredno pre Austrijsko-turskog rata, Josif II je doneo poslednju naredbu u odnosu na Jevreje. Tom naredbom je otvorio Jevrejima i put u vojsku, omogućivši im službu u njoj. S obzirom na rat koji tek što nije izbio, svaka županija u Mađarskoj morala je sastaviti izveštaj o Jevrejima sposobnim za vojnu službu. ⁹

Neosporno je da su za Jevreje ove naredbe Josifa II značile veliko olakšanje, pa i oslobodenje. No, moramo utvrditi i to, a na osnovu brižljive analize teksta i duha ovih naredbi, da Josifa II pri njihovom donošenju nisu rukovodile naročite simpatije prema Jevrejima ili neka humana osećanja. Kao što je ovaj vanredni vladar svakim svojim postupkom nastojao da služi interesima Monarhije, tako su i ove njegove odredbe *htele da aktiviraju privredne sposobnosti Jevreja u korist države*. Josif II je želeo, u interesu države, da uzdigne opštu prosvećenost Jevreja i da otvori za njih sve privredne grane, itd. Naše je lično mišljenje (iako time prividno dolazimo u sukob sa svojim ranijim tvrđenjima, naime, da se naredbe

6) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija, 200/1787.

7) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija, 951/1787.

8) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija, 1026/1787.

9) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija, 23/1788.

Josifa II o Jevrejima smatraju revolucionarnim u odnosu na stanovišta njegovih prethodnika) da su, gledajući *u perspektivi*, i težnje Josifa II bile iste kao i svih njegovih habsburških prethodnika – da Jevreje pretopi u hrišćanske narode putem olakšavanja asimilacije i dodeljene emancipacije.

Sve ovo, naravno, ne umanjuje činjenicu da je Josif II bio taj koji je ukinuo obespravljenost i poniženost Jevreja koji su živeli u sramnim uslovima u habsburškoj državi i omogućio im građanski razvitak. Istorija banatskih Jevreja iz XVIII veka ubedljivo dokazuje da su Jevreji habsburške države veoma uspešno koristili mogućnosti koje im je pružio Josif II.

Računi i reklamni leci jevrejskih firmi iz Vojvodine, iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

II

Jevreji su živeli u Banatu i za vreme vladavine Turaka, koja je trajala preko 150 godina (1552–1716). Prvenstveno ih je bilo u Temišvaru. Ovo dokazuje i natpis na nadgrobnom spomeniku na temišvarskom jevrejskom groblju, a koji je još postojao krajem XIX veka. Prema tom natpisu, u grobu se nalaze zemni ostaci Azrijela ili Asaela, koji je umro u Temišvaru 1631. godine, a vodio je poreklo iz Soluna. Kada je Evgenije Savojski 1716. godine zauzeo Temišvar, tu se nalazilo 12 porodica turskih ili španskih Jevreja. Njihov se broj uskoro uvećao jevrejskim porodicama iz Nemačke, koje su pristizale u Banat sa nemačkim kolonistima. Tako su 1730–ih godina živele u Banatu 84 jevrejske porodice. Banatski Jevreji su za vreme Mersijeve (Mercy) vojne uprave (1716–1734) imale sopstvenog sudiju u Temišvaru, a i dva rabinera. Od jevrejskih sudija znamo za ime Adama Policera, a znamo da su rabini bili Amigo Majer, Salomon Menahim i Markus Menahim. U to vreme su Jevreji u Temišvaru uredili svoju bogomolju u zasvođenoj hali koja se nalazila u gradskoj kapiji posvećenoj uspomeni Evgenija Savojskog.¹⁰

Pre Josifa II, za sve vreme dok se Temišvarski Banat nalazio pod neposrednom upravom dvora u Beču, prema banatskim Jevrejima se primenjivala politika bečkog dvora. Kameralna uprava je nastojala da broj Jevreja ograniči u što većoj meri, kako u Banatu, tako i u samom Temišvaru. Zbog toga su početka dozvolili u Banatu naseljavanje 23, a docnije i 60 jevrejskih porodica.¹¹ Prema podacima kojima raspolažemo, stanovale su u Banatu 1755. godine 23 jevrejske porodice, 1772. godine 53 porodice, 1776. godine 76 porodica. S obzirom da u srpskim i nemačkim opštinama uopšte nisu trpeli Jevreje, najveći broj Jevreja je živeo u gradu Temišvaru, u tvrđavi, naime, i u predgrađu zvanom "Fabrique". Prema podacima popisa iz prve polovine 1780. godine, u Temišvaru su živele svega 62 jevrejske porodice, dok je u ostalim delovima Banata bilo 24 porodice, i to u Vršču 5, u Čakovu 1, u Najhofu (Neuhof) 1, u Novom Aradu (Neu Arad) 1, u Velikom Svetom Miklošu (Gross Sent Miklos) 4, u Turskoj Kanjiži (današnji Novi Kneževac) i okolini 12.

Temišvarski Banat je 1779. godine priključen teritoriji Mađarske, i na teritoriji Banata uspostavljene su 3 srednjovekovne banatske županije: Tamiška, Torontalska i Krašovska županija. Ovim priključenjem, tzv. Inkorporacijom, Jevreji koji su živeli u Banatu potpadali su pod iste zakone kao i Jevreji u Mađarskoj, a prestala su i sva ograničenja koja su sprečavala slobodnu seobu Jevreja između teritorija Mađarske i Banata. Godine koje su dolazile posle Inkorporacije i u periodu nakon Josifa II pokazuju znatan porast Jevreja; na primer, na osnovu popisa Torontalske županije, 1792. godine stanovalo je u toj županiji 35, a 1801. godine 56 jevrejskih porodica.

Zvanični podaci o odraslim jevrejskim muškarcima na teritoriji Torontalske županije pokazuju da je 1785. godine bilo 37; 1819.–533; 1837.–1051; 1846.–1374 odrasla jevrejska muškarca.

U procentima porast između 1785. i 1846. godine iznosio je 3613,51%, sličan nije pokazala nijedna nacija u Banatu u tom periodu.¹²

10) Samuel Borovszky, *Temes várnegye és Temesvár monográfiája*, Budapest 1911, 50, 75–76, 355.

11) Sonja Jordan, *Die Kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München 1967, 25, 26.

12) Antal Hegediš, *Agrarni odnosi u Torontalskoj županiji 1779–1848*, Disertacija, Novi Sad 1981, 41–54.

Na osnovu popisa iz vremena Josifa II i sve do kraja XVIII veka, Jevreji koji se naseljavaju u Banat dolaze sa susednih teritorija, i to najviše iz Makova, Arada, Baje i Segedina. Talas jevrejskih doseljenika iz severne Mađarske i Galicije stiže u Banat tek u drugoj deceniji XIX veka. Jevrejski naseljenici koji stižu ovamo prvih godina žive pretežno bez stalnog boravišta seljakajući se, iz jednog mesta u drugo, i tek krajem XVIII veka naseljavaju se definitivno u pojedinim mestima i tamo osnivaju, nakon potrebnog broja, svoje verske opštine. Ovu činjenicu potvrđuje, pored ostalog, i podatak da su 1792. svi Jevreji Torontalske županije plaćali svoju godišnju tolerancijsku novčanu taksu u gradovima Makovu, Segedinu, Baji itd., to jest prema mestu svog porekla.¹³

Tolerancijalnu taksu zavela je Marija Terezija i plaćali su je svi Jevreji koji su stanovali u Habsburškoj monarhiji sve do 1846. godine. Naime, prema shvaćanju nemačkog javnog prava, Jevreji su smatrani kmetovima dvorske Komore, i zbog toga je trebalo da porez plaćaju neposredno caru, već i zato što ih je tolerisao na teritoriji države. Josif II, smatrajući Jevreje punopravnim, a ne "tolerisanim" građanima, promenio je ime tolerancijske takse u "katedralnu taksu – Katedral Taks" dakle, u porez koji se plaća dvorskoj Komori. Međutim, posle smrti Josifa II. porez koji je plaćalo Jevrejstvo ponovo je dobio naziv tolerancijske takse.

Jevreji koji su 1787. živeli u Banatu plaćali su sledeće iznose:

– Tamiške županije	287. Ft. i 27 xr.,
– Torontalske županije	189. Ft. i 8 xr.,
– Krašovske županije	49. Ft. i 9 xr. ¹⁴

Iznos tolerancijske takse po jednoj porodici koja je plaćala porez iznosio je uglavnom 6,5 % od čistog prihoda porodice.

Pored tolerancijske takse, trebalo je da plaćaju takozvani "Schutzgeld" oni Jevreji koji su stanovali na teritoriji pojedinih privatnih vlastelina, na osnovu toga što ih je vlastelin "štutio", dalje, oporezovano im je bilo i trgovanje; taj se iznos pre Inkorporacije (priključenja Banata Mađarskoj) ulivao u blagajnu Komore, a nakon toga u županijsku domaću blagajnu i blagajnu ratnog poreza – kontribucije.¹⁵

Način plaćanja poreza banatskih Jevreja pre Inkorporacije regulisao je "Banater Juden Ordnung" iz 1776. godine, i na osnovu toga porez se plaćao:

I Samostalni Jevrejin sa porodicom:

– glavarinu	8 Ft.
– ratni porez (Casernen Baytrag)	– 30 xr.
– tolerancijsku taksu	6 Ft.
Ukupno	14 Ft. i 30 xr.

II Jevrejski sluga sa porodicom plaćao je:

– glavarinu	6 Ft.
– ratni porez	– 22 1/2 xr.
– tolerancijsku tasku	6 Ft.
Ukupno	12 Ft. i 22 1/2 xr.

13) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija, Generalna kongregacija, 21. aug. 1792, br. 45.

14) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija 980/1787.

15) Felhő-Vörös, *Helytartáségi Levéltár*, Budapest 1957, 90 – 92.

III Udovica i služavka Jevrejka plaćala je:

– glavarinu	2 Ft.
– ratni porez	– 7 1/2 xr.
– telorancijsku taksu	3 Ft.
Ukupno	5 Ft. i 7 1/2 xr.

Posle Inkorporacije, kada su državna imanja Komore pokupovali vlastelini, porez koji su plaćali Jevreji izdiferencirao se više, a i povećao se. Jevreji koji su plaćali porez podeljeni su u dve grupe: na trgovce i na druge.

I Trgovci su plaćali:

– županiji: glavarinu	1 Ft.,
kućarinu	15 xr.,
trgovački porez	5 Ft.,
svega	6 Ft. i 15 xr.
– vlastelinu: zemljarinu	1 Ft.,
kućarinu	30 xr.,
trgovački porez	10 Ft.
svega	11 Ft. i 30 xr.
– vladaru, na ime tolerancijske takse	8 Ft. i 30 xr.
To je sve skupa iznosilo	26 Ft. i 15 xr.

II Jevreji koji nisu bili trgovci su plaćali:

– županiji, glavarinu	1 Ft.,
kućarinu	30 xr.,
svega	1 Ft. i 30 xr.
– vlastelinu, zemljarinu	1 Ft.,
kućarinu	20 xr.,
svega	1 Ft. i 20 xr.
– vladaru, na ime tol. takse	5 Ft. 30 xr.
To je sve skupa iznosilo	8 Ft. i 20 krajcara. ¹⁶

Iznos ukupnog poreza koji su plaćali trgovci odgovarao je otprilike ukupnom porezu koji su plaćali kmetovi sa celom sesijom na teritoriji Banata, a koji je iznosio u proseku 20 – 40 forinti, u zavisnosti od klasifikacije i kvaliteta zemljišta. Iznos ukupnog poreza koji su plaćali Jevreji koji nisu bili trgovci odgovarao je ukupnom iznosu poreza koji su plaćali na teritoriji Banata kmetovi sa jednom četvrtinom sesije, a što je takođe u zavisnosti od klasifikacije i kvaliteta zemljišta, iznosilo 5 – 10 forinti. Ukoliko su Jevreji eventualno bili u nepovoljnijem položaju zbog toga što su posebno morali da plaćaju tolerancijsku taksu, položaj im je u odnosu na hrišćanske kmetove bio povoljniji, jer, za razliku od tih kmetova, Jevreji nisu imali rabotne obaveze.

Banatsko Jevrejstvo se u XVIII veku bavilo isključivo trgovinom, sve dok im Josif II nije dozvolio da uzimaju u zakup regalije (krčme i mesare), da upražnjavaju zanate i da se bave zemljoradnjom. Početkom XVIII veka Jevreji su u Temišvarskom Banatu držali u svojim rukama znatan deo trgovine. Međutim, kada se u drugoj polovini XVIII veka umnožio broj srpskih, cincarskih i grčkih trgovaca, značaj jevrejskih trgovaca je znatno opao.¹⁷

16) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija 215/1782.

17) Sonja Jordan, nav. delo, 96.

Način trgovanja Jevreja posebno je regulisao "Banater Juden Ordnung" izdat 1776. godine. U Temišvaru je dozvolu dobilo 8 trgovaca i 6 staretinara. Međutim, prodajom namirnica nisu mogli da se bave. Van gradova je torbarenje bilo zabranjeno, dok im poseta državnim i nedeljnim vašarima nije bila zabranjena.¹⁸ Trgovci iz pojedinih naselja nastojali su svim silama da se Jevrejima zabrani i posećivanje državnih i nedeljnih vašara, te da se spreči da se u njihovoj sredini nastane jevrejski trgovci, budući da su u njima videli opasne konkurente. Prema žalbama iz vremena Josifa II, pretežno su im u Velikom Bečkereku, Velikom Svetom Miklošu i Kikindi zabranjivali da se bave trgovinom i da učestvuju na vašarima.¹⁹

Uprkos naredbama Josifa II i kasnijim saborskim odlukama, u Velikom Bečkereku i Kikindi Jevreji nisu mogli da se bave trgovinom na nedeljnim pijacama još ni 1825. godine.²⁰ Isto tako, u selima bez posebne dozvole vlastelina nisu mogli da trguju. Klasični primer ponižavanja i problema s tim u vezi predstavlja slučaj Samuela Mojsija, trgovca iz Makova, sa vlastelinom Andrašom Močonjijem iz Fenja. Ovaj Jevrejin, putujući trgovac, čim je stigao u Fenj, prema propisima prvo se javio opštinskoj kući. Iz nje je u pratnji kišbirova (opštinskog poslužitelja) otišao u kuću veleposednika, prikazao je propisno izdati pasoš i trgovačku dozvolu i s poštovanjem je molio vlastelina za dozvolu da na teritoriji njegovog imanja kupuje sirovu kožu. Međutim, vlastelin mu to nije dozvolio, nego ga je isterao iz svoje sobe. Kada je pak Jevrejin u kuhinji vlastelinovoj zapalio lulu, a vlastelin koji je tada ušao to primetio, naredio je da Jevrejina vežu za klupu, da ga nemilosrdno izbatinaju, te ga je nakon toga isterao iz sela.²¹

Slično Samuelu Mojsiju, i drugi Jevreji su kupovali zečju i životinjsku kožu, duvan, vunu, a prodavali su kao trgovci torbari raznovrsnu mešovitu robu i duvan. Način života i teškoće Jevrejina početnika plastično osvetljava zapisnik sa saslušanja Jozefa Majera, osumnjičenog za krađu.²²

Bogatiji jevrejski trgovci stanovali su u Temišvaru, Makovu i drugim gradovima. Takvi su bili, primera radi: Majer Amigo, Jakov Gerzon, Lazar Hel, David Lihtenstein. Iz njihovih redova su se regrutovali oni koji su već s manjim i većim zajmovima pomagali ne samo na to prisiljene siromašne kmetove već i vlasteline i županijske činovnike.²³ Za vreme Austrijsko-turskih ratova, javili su se već i prvi ratni liferanti, kao, na primer David Lihtenstein, koji je isporučio 1.000 merova hmelja temišvarskom utvrđenju.²⁴

Prva generacija banatskih Jevreja koji su živeli van Temišvara bila je prilično siromašna, a ukorenjivanje, naseljavanje i obezbedenje svakodnevnog oskudnog parčeta hleba vezivali su im svu snagu. Županija ih je sve do prve decenije XIX veka označavala sa "misera sonditio" – označavajući time njihovo jedno siromaštvo. Izuzetak su bile one porodice koje su, koristeći dozvolu Josifa

18) *Sámuel Borovszky*, nav. delo, 278.

19) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija 260/1782, 880/1783, 203/1784, 270/1784, 709/1784, 1284/1784, 1042/1787, 1154/1787.

20) Antal Hegediš, nav. delo, 53.

21) Spisi o celom ovom slučaju objavljeni su u *Godišnjaku društva istoričara Vojvodine*, 1978, Novi Sad 1980, 69, 70.

22) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija 317/1787.

23) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija, 101/1787, 929/1787, 1175/1787, Tamiška županija 452/1779.

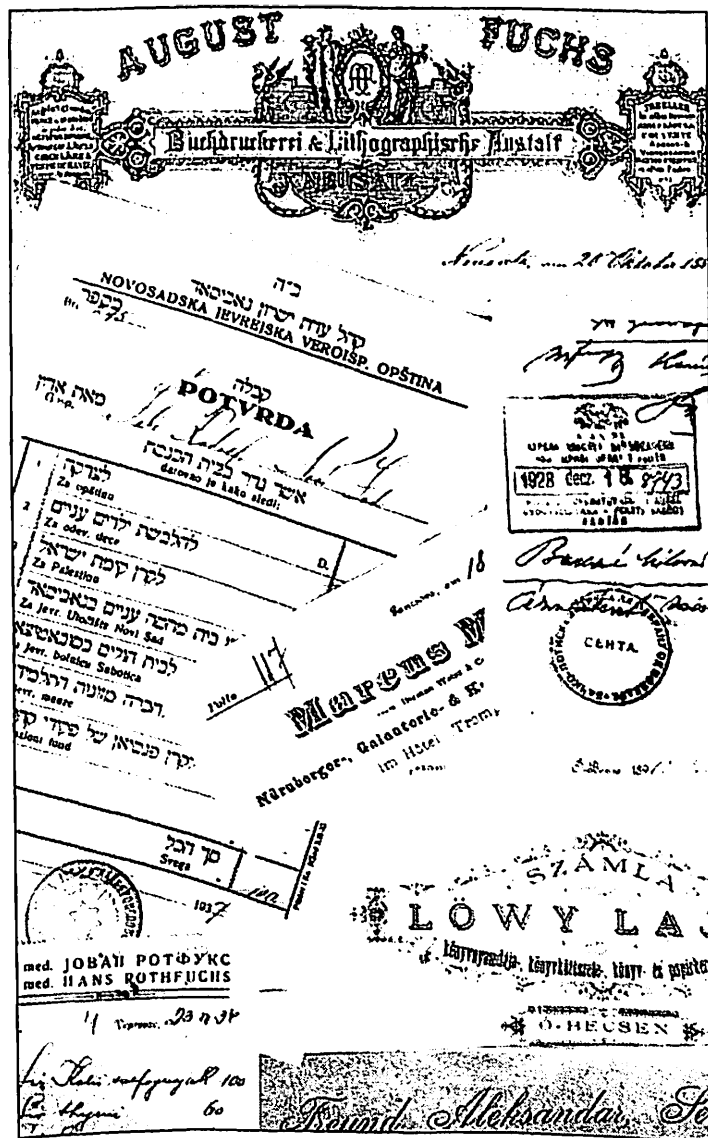
24) Arhiv Vojvodine, Torontalska županija 577/1788.

II, počele da uzimaju u zakup krčme i mesarnice nove banatske vlastele. S ovim zakupima je uglavnom počelo poboljšanje materijalnog položaja Jevreja. Takve porodice su bile, na primer, porodice Jakova Mojzesa i Izaka Salamona u Kanjiškom srezu. Prvi je plaćao 300 forinti godišnje, a drugi je plaćao 558 forinti godišnje kao zakup vlastelinu za krčmu i mesarnicu.

Plodove oskudice i vrednoće prve generacije, slično drugim nacionalnostima u Banatu, mogle su da uživaju tek druga i treća generacija banatskih Jevreja.

1981.

(Odlomak)

Računi i reklamni leci jevrejskih firmi iz Vojvodine, iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

JEVREJI NA PIRINEJSKOM POLUOSTRVU OD ISKONA DO IZGONA

PRVI JEVREJI NA PIRINEJSKOM POLUOSTRVU

Pirinejsko poluostrvo obuhvata dvije savremene države -- Španiju i Portugal .

Do kraja srednjeg vijeka istorija Portugala se odvija kao i na cijelom poluostrvu.

Do VI stoljeća prije n. e. nema pisanih tragova o istoriji ili o stanovnicima poluostrva. O prvim stanovnicima pisali su Grci i Kartadžani.

Grk Scylax iz VI stoljeća prije n. e. opisao je plemena sa područja rijeke Ebra (Iberus), koja naziva Iberima ili Iberijancima.

Ima istoričara koji podržavaju teoriju da su Iberijanci srodni starim Kaldejcima i Asircima, koji su preko sjeverne Afrike ušli u Španiju sa juga.

Prema nekim autorima savremeni Baskijci iz sjeverne Španije i Berberi iz sjeverne Afrike potomci su istog naroda. Neki istoričari tvrde da je u XV stoljeću prije n. e. postojala velika imperija iberijanska, koja je obuhvatala sjevernu Afriku, Španiju, južnu Francusku, sjevernu Italiju, Korziku, Siciliju i možda druge zemlje. Poražena u borbama za prevlast na Mediteranu sa Egipćanima i Feničanima, ova imperija je ispala iz igre negdje u XII ili XI stoljeću prije n. e. kada su Feničani ušli u Španiju.¹

Span ili Spania na feničanskom jeziku znači skrivena ili udaljena zemlja. Smatra se da su u XI stoljeću prije n. e. Feničani zauzeli Kadis (Cadiz).

U vezi sa istorijom Jevreja na poluostrvu pokušaćemo utvrditi kada su se na njemu pojavili prvi Jevreji.

1) Charles E. Chapman, *A History of Spain*, Collier-Macmillan Canada, Toronto 1966.

Poznati jevrejski historičar Dubnov smatra da su jevrejska naselja na Pirinejskom poluostrvu ujedno i najstarija naselja Jevreja u Evropi. Mišljenja je da su Jevreji stigli u Španiju za vrijeme Rimljana, a da su se tokom prvih stoljeća kršćanske ere učvrstili na tom tlu.²

Prema španskom autoru José Amadoru de los Rios, najstariji španski dokument koji spominje Jevreje je XLIX kanon iliberitanskog (Elvira) crkvenog koncila održanog 300/301. godine n. e.³

Jevrejsko–aleksandrijski filozof Filon (rođen 25. godine prije n. e.) piše da su za vrijeme Kaligule (I stoljeće prije n. e.), osim u metropoli Judeji, Jevreji živili u mnogim provincijama, gdje postoje jevrejska naselja (kolonije), kao u Egiptu, Feniciji, Siriji, Siciliji, Panfiliji, Bitiniji, Pontu, Euxiniju i, na kraju, u svim cvatućim i bogatim gradovima Azije, Afrike i Evrope.

Premda Filon izričito ne spominje Španiju među provincijama, Jose Amador de los Rios kaže da nema razloga za sumnju da je Jevreja bilo i na Pirinejskom poluostrvu ("no creemos repugnante ni fuera de camino el sospechar que las tuviesen tambien en la peninsula iberica... que los hebreos... llevaron sus colonias")⁴.

Jevrejski autor Dimont kaže da su Jevreji živili u Španiji već u II stoljeću prije n. e. kao trgovci, vojnici i robovi. On navodi kako je jevrejska država Makabejaca (167 – 141. godine prije n. e.) održavala intenzivne trgovačke odnose sa svim narodima Mediterana. Nadalje kaže da je poslije razorenja Jeruzalema (70. godine prije n. e.) bilo mnogo Jevreja po trgovištima Rimljana u svojstvu robova. Jevreji, koji su odranije tu obitavali, otkupljivali su dovedene Jevreje robove, pa su ovi oslobođeni ropstva nastavili, kao slobodni građani, život na Pirinejskom poluostrvu.⁵

Amador de los Rios kaže da je mišljenje mnogih autora visokog autoriteta, da je u Španiji bilo Jevreja od davnina. Neki dodaju kao dokazanu stvar da dolazak Jevreja datira od vremena Nebukadne cara (VI stoljeće prije n. e.). Ovo tvrde najviše po imenu vrlo starog grada Toleda, koje vjerovatno potiče od hebrejske riječi "toledot", što znači "generacija" ili "dogadaji".⁶ Istina, Amador izražava sumnju u to, jer se Toledo nalazi u kontinentalnom dijelu Španije, dok su se Jevreji nastanjivali u obalskim gradovima. Međutim, u nastavku navodi da mnogi historičari vjeruju da su Jevreji došli u Španiju s Feničanima, s kojima su održavali tijesne odnose.

Istoričarka Barbara Tuchman⁷ doslovno kaže da su "Feničani moreplovci starog vijeka bez kompasa i sektanta plovili nekartiranim morima, čak i Atlantskim oceanom". Nadalje ista autorka navodi da su "Feničani, prema biblijskoj Knjizi o kraljevima, upravljali brodovima kralja Salamona do Taršiša (stari naziv za Kadis)".

Prednji navodi Tuchmanove su nas zaintrigirali da posegnemo za *Biblijom* i drugim izvorima radi iznalaženja eventualnih drugih tragova o prvim Jevrejima na Pirinejskom poluostrvu.

2) S. Dubnov, *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, IV i V, Jüdische Verlag, Berlin 1926.

3) José Amador de los Rios, *Historia de los Judios*, Madrid 1848.

4) José Amador de los Rios, *nav. delo*

5) M. Dimont, "Origen de la Colectividad Judia Norteamericana", *Le Judaisme Sephardi*, No. 28, London 1964.

6) José Amador de los Rios, *nav. delo*

7) Barbara W. Tuchman: *Bible and Sword*, Ballentin Books, New York 1956.

U španskom izdanju istorijskog atlasa Kindera i Hilgimana⁸ nalazimo slijedeći tekst: "Hiram I de Tiro (969 – 936); acumulacion de grandes riquezas debido al amplio comercio desarrollado en el mar Rojo y en el Mediterraneo, en socieda con Salomon... (u prevodu: "akumulacija velikog bogatstva zahvaljujući proširenju trgovine razvijene u Crvenom moru i na Mediteranu, u zajednici sa Salomonom...").

"Salomon (966 – 926); las grandes riquezas acumuladas como producto del comercio con Arabia, en asociacion con Hiram de Tiro..." (u prevodu: "veliko bogatstvo akumulirano kao produkt trgovine sa Arabijom, u zajednici sa Hiramom iz Tira...").

U hrvatskom izdanju prevoda *Biblije*,⁹ u drugoj knjizi Ljetopisa, u odjeljku "Salomon i gradnja hrama" piše:

Poglavlje 8, tačka 12: "A Hiram mu je poslao po slugama lađe i mornare vične moru. te su otišli sa Salomonovim slugama u Ofir,..."

Poglavlje 9, tačka 10: "Hiramove sluge, koje su sa Salomonovim slugama donosile zlato iz Ofira, dovezle su također sandalovine i dragulja,..."

Tačka 21: "Kraljeve su lađe išle u Taršiš s Hiramovim slugama; svake treće godine vraćale su se i dolazile taršiške lađe donoseći zlato i srebro, slonovu kost, majmune i paune..."

Iz prednjih biblijskih citata se vidi da su u Ofir išle Hiramove lađe i mornari sa Salomonovim slugama, dok su u Taršiš išle Salomonove lađe s Hiramovim slugama.

Podvlačimo činjenicu da su lađe za Taršiš obavljale putovanje u trogodišnjim ciklusima, tj. zbog velike udaljenosti plovidba je trajala dugo preko Mediterana, valjalo je pribaviti svu robu i ponovno ploviti nazad.

Na geografskoj karti o naseljenim područjima naroda potomaka Noahovih uzetih iz Bagsterove *Biblije*¹⁰ može se zapaziti da postoje tri naziva Taršiš (Tarshish) i to:

- na Pirinejskom poluostrvu (južni dio),
- na istočnoj obali Afrike pored Ofira i Shebe i
- u Maloj Aziji.

Postavlja se pitanje da li se biblijski naziv Taršiš odnosi zaista na Španiju, tj. Kadis, kako tvrdi istoričarka Tuchman u svojoj knjizi?

Da bismo provjerili na koje se geografsko područje ili mjesto odnosi naziv Taršiš potražili smo odgovor u drugim dostupnim izvorima, koje navodimo:

a. U rodoslovlju "Od Adama do Izraela" u Prvoj knjizi Ljetopisa prikazane su Tri velike skupine Noahovih potomaka.

Taršiš se nalazi među potomcima Jafeta, a ovi su obitali u Evropi i sjevernoj Aziji. Pored naziva Taršiš (Tarshish) za južni dio Pirinejskog poluostrva, isti se naziv nalazi i na zapadnom dijelu Mediterana kao Sea of Tarshish of Great Sea.

Ofir se spominje kod potomaka Hama uz Šebu na istočnoj obali Afrike (tu je država kraljice od Sabe, tj. Šebe!)

8) H. Kinder i W. Hilgeman: *Atlas zur Weltgeschichte*, špansko izdanje, Hijos de E. Minuesa, Madrid 1976.

9) *Biblija – Stari i Novi Zavjet*, Stvarnost, Zagreb 1968.

10) *Biblia Hebraica*, The English Version of The Polyglot Bible, Printed for Samuel Bagster, London 5599 Anno erae judaicae (1839).

b. Hakim¹¹ referišući o njizi D. Yellina koja obrađuje opus Tadrosa ben Jehude Abulafia, španskog rabina iz XIV stoljeća, navodi da je Saul Abdallah Joseph iz Bagdada (1849 – 1906), vrstan poznavalac hebrejske literature, kritikovao pjesničko djelo Jehude Halevija i Moše ben Ezre u svojoj knjizi *Mišbesot hataršiše*, tj. *Pogrešni principi Taršišana*. Dakle, spomenutu dvojicu španskih pjesnika naziva Taršišanima.

Izgleda da je pored naziva Sefarad za Španiju, prema Bibliji (Ovadija I.20), praktikovan među Jevrejima i naziv Taršiš.

c. U biblijskoj knjizi proroka Ezekijela piše:

Poglavlje 27; "Tužaljka nad propašću Tira",

tačka 12; "Zbog bogatstva tvoga golemog čak i Taršiš s tobom trgovaše plaćajući srebrom i gvoždem, olovom i kositrom trg tvoj..."

Dakle, Feničani su čak iz Taršiša dobavljali rude i metale.

d. William Borlase, kako navodi Tuchmanova¹², tvrdi da su Feničani "otkrili" Britaniju još 1400 godina prije n. e., pa su u XI stoljeću, tj. 300 godina kasnije, zauzeli Kadis i sve do Galisije (Galicia) okupirali Španiju.

e. U klasičnom oksfordskom riječniku¹³ spominje se riječ Tarsus, koja se odnosi na Tarsus, grad u Maloj Aziji, u današnjoj Turskoj.

Pod nazivom Tartessus je označeno "područje" južne Španije, oko srednjeg i donjeg Betisa (Baetis), tj. Gvadalkivira (Guadalquivir). Ime je dato rijeci i gradu na njenom ušću. Vjerovatno su ga posjećivali Minoanjanji (Minoans), a povremeno okupirali Feničani. Oko 650. godine prije n. e. tuda je naišao Samianjanin Koleus (Samian Colacus); oko 600. došli su Feničani kao saveznici sa tartesijskim vladarom... Oko 500. grad su vjerovatno razorili Kartazani. Geografi ga zamenjuju sa Gadesom (Kadis). Kasnije pjesnici primjenjuju Tartessus za cijelu Španiju ili za cijelu zapadnu Evropu. Tartessus je vjerovatno biblijski Taršiš (Tarshish)".

f. U Grossovom hebrejskom riječniku¹⁴ za riječ Taršiš nalazimo slijedeće značenje: akvamarin (dragi kamen), Tartessus, Kartaga.

Iz svega što je izneseno u izvorima pod tačkama a, b, c, d, e i f, može se zaključiti da geografski pojam Taršiš predstavlja Španiju i južni dio Španije.

Ako sada rekapituliramo naprijed navedeno, nepobitno je da su Jevreji u većem broju obitavali u Španiji početkom IV vijeka n. e.; Dubnov tvrdi da su se učvrstili za vrijeme Rimljana; Dimont kaže za vrijeme Makabejaca u II stoljeću prije n.e.; neki historičari misle da je bilo Jevreja u Španiji za vrijeme Nebukadnecara, odnosno poslije razorenja Prvog hrama 586. godine prije n. e.

Na kraju, naše je mišljenje da nije isključeno da su prvi Jevreji boravili povremeno još u X stoljeću prije n. e. sa Hiramovim mornarima na Salomonovim ladama.

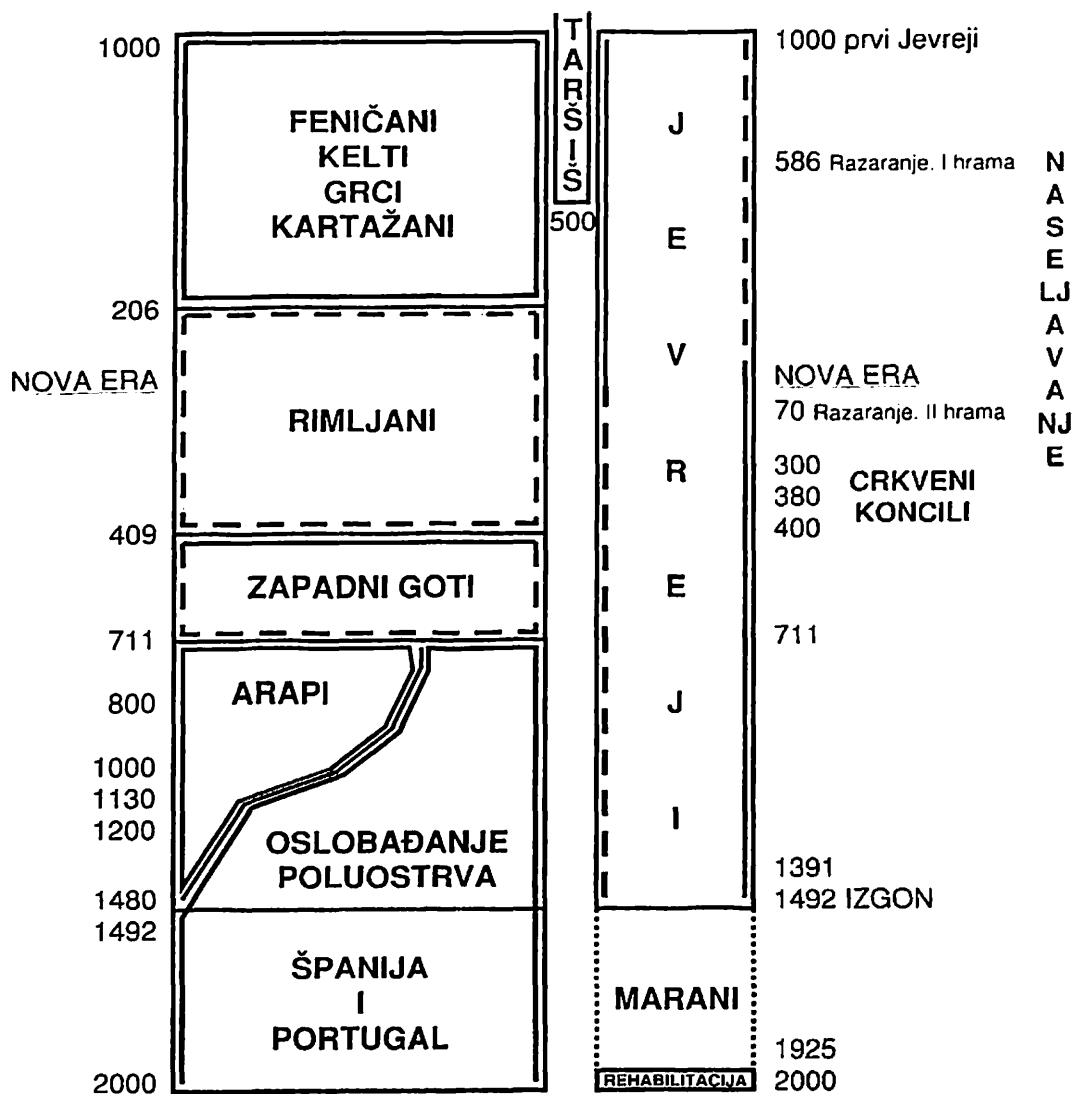
Na slijedećoj slici prikazali smo hronološki pregled za 30 stoljeća.

11) S. Hakim: "Tadros ben Yéhud Abulafia, et son Jardin des Proverbes et Enigmes", *Le Judaïsme Sephardi*, No. 10, London 1956.

12) Barbara W. Tuchman: nav. delo

13) N. C. L. Hammond i H. H. Scullari: *The Oxford Classical Dictionary*, Clarendon Press Oxford, 1970.

14) M. D. Gross: *Hamilton haschalem*, hebrejsko-njemački, Hebräischer Verlag, Menorah, Wien 1924.

Pirinejsko poluostrvo, hronološki pregled

PERIOD DO DOLASKA ARAPA POČETKOM VIII STOLJEĆA

Prvi historijski narod koji je uspostavio kontakt sa Pirinejskim poluostrvom bili su Feničani. Negdje u XIV stoljeću prije n. e. doplovili su do Britanije, a poslije 300 godina zauzeli su Kadis.¹⁵

15) Barbara W. Tuchman, *nav delo*

Feničani iz grada Tira osnovali su 814. godine prije n. e. grad Kartagu (Quarthadash, tj. Novi grad). Kada su kraljevi Asirije i Babilonije zauzeli Feniciju u VI stoljeću prije n. e. feničanska kolonija na tlu Afrike, Kartaga, osamostalila se i postala nezavisna.

Stanovnici Kadisa su u to vrijeme vodili rat s jednim domorodačkim plemenom i pozvali Kartażane u pomoć. Kako se to često u istoriji događalo, Kartażani su ostali u Kadisu i zavladao njime.

Godine 630. prije n. e., došli su Grci u Kataloniju (Catalonia) iz Marseja, te formirali naselja u Andaluziji, Portugaliji, Galisiji i Asturiji.

Dok su Kartażani razvili rudnike srebra i bili zauzeti trgovinom, Grci su donijeli vinovu lozu i masline.

Neki istoričari smatraju da su Kelti također stigli tada u Španiju preko Pirineja, ali je sigurno da su u IV stoljeću prije n. e. ovdje obitali.

Sredinom III stoljeća prije n. e. Kartażani su došli u sukob s Rimljanima, te nakon poznatih Punskih ratova morali 206. godine prije n. e. napustiti Španiju.

Ako se Rimu pripisuje da je formirao špansku civilizaciju, treba imati na umu da su Feničani, Grci i Kartażani pripremili put za to. Svakako, latinska civilizacija koju su Rimljani donijeli sobom dala je pečat daljnjem razvoju Španije. Ono što su Rimljani darovali Španiji, ostajući ondje sve do 409. godine n. e., dakle 600 godina, to su: zakoni i administracija.

Premda su Rimljani proganjali kršćane, u IV stoljeću n. e., kršćanstvo je proglašeno državnom crkvom Rimskog carstva. U to vrijeme se osnivaju samostani i održavaju crkveni koncili. Tako npr.:

- 300/1, održan je Koncil o celibatu u Iliberisu (Elvira),
- 380. Koncil u Saragosi (Saragoza) raspravljao je o herezi,
- 400. Koncil u Toledu je imao na dnevnom redu jedinstvo Crkve.

Održavanje crkvenih koncila i kanoni koji su na njima doneseni protiv Jevreja predstavljaju početak teškog vremena koje za njih nastaje.

U XLIX kanonu na Koncilu u Iliberisu piše: "Amonéstese á los duenos en estos términos de las hacienda no permiten que los judios bendigan los frutos que Dios les da, para no hagan frustránea nuestra bendicion", tj. "Opomenite vlasnike poljoprivrednih dobara da ne dozvole da im Jevreji blagosivlju Božje plodove da se ne osujeti naš blagoslov."

U slijedećem Kanonu piše: "El clérigo ó fiel que coma con los judios, sea apartado de la comunion, para que se enmiende", tj. "Sveštenik ili vjernik koji jede s Jevrejima, neka bude odstranjen iz crkvene opštine da bi se popravio."

Početkom V stoljeća postojala su mnoga jevrejska naselja na Balearskim ostrvima Minorki i Majorki.

Pod vodstvom biskupa Severusa, za vrijeme crkvenog slavlja 418. godine n. e. počelo je proganjanje Jevreja. Tako je na Majorki silom pokršteno 540 Jevreja.

Dakle, očigledno je da početak pisane istorije Jevreja u Španiji ima dvojako obilježje: s jedne strane donose se kanoni na crkvenim koncilima, s druge pak započinju akcije pokrštavanja koje su poduzimali strogi biskupi.

Na kraju XIV kanona III koncila u Toledu piše: "... alejámos de los cargos públicos y prohibiéndoles tener mugeres, mancebas o esclavas cristianas", tj. "... udaljavajući ih iz javnih službi i zabranjujući im da drže žene, djevojke i ropkinje kršćanke".

Jevreji su bili prisiljeni da žive u odvojenim gradskim četvrtima, tzv. juderias.

Ovdje treba napomenuti da u LVII kanonu istog Koncila piše: "que no habian de ser obligados los judíos á creer por fuerza", tj. "da Jevreje ne bi trebalo primorati da vjeruju pod prisilom".

Naravno da se kasnije nisu biskupi držali tog kanona, već je i te kako bilo prisilnog pokrštavanja.

Za neko vrijeme u V stoljeću, dolazak Zapadnih Gota u Španiju, predstavlja pauzu u tim pothvatima katoličke Crkve prema Jevrejima.

Krajem V stoljeća Zapadni Goti su se učvrstili u Galiji i Španiji, ali kako su oni bili Arijevci, dok su Rimljani već primili kršćanstvo, to su Jevreji cijelo VI stoljeće mirno živili. Dakle, jedan od razloga za miran život leži u tome što su Zapadni Goti istom početkom VII stoljeća prihvatili kršćanstvo, a drugi je bio u antagonizmu Gota i starosjedilaca.

U nastavku ćemo prikazati neke zapadnogotske kraljeve i izneti pojedinosti njihovog odnosa prema Jevrejima.

Alaric II (484 – 507) objavio je 506. godine Kodeks u kojem su Jevreji pribrojani Rimljanima.

Atanagild (554 – 567) proglasio je Toledo prijestolnicom.

Leovigild (573 – 586) bio je najveći zapadnogotski vladar u Španiji. On pokazuje izvjesne simpatije prema Jevrejima.

Reccared (586 – 601) je 587. ili 589. prešao na kršćanstvo. U maju 589. godine sazvaio je crkveni Koncil u Toledu, poslije kojeg su se svi Goti pokrstili i tako je stvorena jedinstvena katolička Španija.

Na ovom Koncilu u prisustvu 70 biskupa, donesena su 23 kanona. U nekim od ovih kanona propisani su odnosi prema Jevrejima. Tako npr. Jevreji ne smiju stupiti u brak niti konkubinatu s nejevrejkom, a slučajna djeca iz takve veze morala su biti pokrštena.

Prvi put se kralj saglasio sa crkvenim kanonima. Od tog vremena započinje zla sudbina Jevreja na poluostrvu. Crkvi je postojanje Jevreja izgledalo opasno za vjeru kršćanskih masa, a još opasniji uticaj Jevreja u svim društvenim krugovima.

Provođenje principa postojanja jedne državne religije je neizbježno moralo dovesti do kolizije s jevrejstvom.

Za vrijeme *Sisebuta* (612 – 621) došlo je do prvog sukoba, naime 613. pokršteni su prisilno mnogi Jevreji.

Potaknut od Heraklija, vladara Konstantinopola, 620. godine Sisebuto je objavio Edikt po kojem Jevreji moraju da se pokrste ili napuste Španiju. Ovaj Edikt je uvršten u *Fuero Juzgo*, tj. *Lex Visigotorum*, da bi imao karakter zakona. Međutim, kako je 621. godine umro Sisebuto, oni koji su se pokrstili vratili su se jevrejstvu.

Sisenant (631 – 636) okupio je na Koncilu u Toledu 62 biskupa, koji su donijeli 75 kanona, od kojih se 10 odnosi na Jevreje koji su se vratili jevrejstvu. Neke odredbe ovih kanona zahtjevaju:

- oduzimanje djece,
- Jevrej u mješovitom braku se mora pokrstiti ili da ženu ostavi s djecom,
- slično važi za Jevrejku u mješovitom braku,
- pokrštenim Jevrejima je zabranjeno održavanje bilo kakve veze s nepokrštenim.

Pod kraljem *Hindaswintom* (642 – 649) Jevreji su živili mirno.

Za vrijeme *Receswinta* (649 – 672) održani su VIII, IX i X koncil.

U XII poglavlju zakona *Lex Roman Visigothorum* riječ je o Jevrejima i krivovjericima. Između ostalog, zabranjeno je slavljenje Pashi i drugih blagdana, te subote. Za prekršaj bilo koje zabrane slijedila je smrt kamenovanjem ili na lomači. Smrtna kazna mogla je biti zamijenjena doživotnom robijom.

Kralj *Wamba* je pozvao otjerane Jevreje nazad, kako jedan biskup piše, "contra statuta gothorum judeos in patriam revocavit".

Situacija se nešto s vremenom izmijenila. Naime, Hilderoc iz Nimesa se digao protiv Wambe i tražio pomoć Jevreja. Pošto je Wamba zauzeo Narbonu 673, otjerao je sve Jevreje iz grada.

Za vrijeme *Erwiga* (680 – 687) održan je 681. Koncil u Toledu, na kojem je biskup Julijan (porijeklom od onih Jevreja koje je Sisebuto pokrstio 613. godine) tražio zabranu jevrejske vjere. Na tom koncilu je usvojeno pravo prisile u pokrštavanju Jevreja, pa su mnogi prebjegli u Afriku.

Egica (687 – 702) od svog očuha *Erwiga* naslijedio je protivjevrejske mjere. Prema kanonima iz 681, Jevreji su morali svetkovati sve kršćanske praznike: nedelju, Uskrs, Božić i Novu godinu, dan Svete Marije. Ako bi na te dane obavljali kućne ili poljoprivredne poslove, imali su biti bičevani sa 100 udaraca ili im je trebalo iščupati kosu (tzv. dekalvacija).

Sada, za vrijeme *Egice*, na XVI koncilu u Toledu 693, ovaj je podnio na odobrenje Dekret o prednjim mjerama, uz onemogućavanje trgovine i posjedovanja nekretnina (kuće, zemlje, vinograda) i robova. Kršćanima je zabranjeno da stupaju u trgovačke veze s Jevrejima. Jevreji se nisu smjeli zadržavati u morskim lukama niti imati prekomorske trgovačke veze. *Egica* je 694. sazvao XVII koncil u Toledu i podnio Memorial, u kojem je izrazio veliku potrebu izbacivanja svih Jevreja iz Španije, kako kaže *Amador de los Rios* "para evitar el que llevase á cabo el proyecto que tenian concebido de entregar a los moros la peninsula, de acuerdo con los hebreos que moraban en Africa", tj. "da se izbjegne da ostvare projekat koji su začeli da predaju poluostrvo crncima, u dogovoru sa Jevrejima koji su obitavali u Africi". U VIII kanonu ovog Koncila je propisano: "que todos los judios fuesen dados por esclavos, siendo confiscados sus bienes, para que la pobreza sintiesen mas el trabajo, y arrebatándoles sus hijos, luego que llegasen á la edad de 7 anos para educarlos conforme á las practicas cristianas", tj. "da se svi Jevreji daju u robove, pošto im se konfiskuju njihova imanja, da bi u siromaštvu osjetili više rad, te oduzimajući im djecu čim dostignu dob od sedam godina, radi njihovog odgoja u kršćanskoj vjeri".

Pokršteni Jevreji su dobro bili primljeni u tadašnjim najvišim društvenim slojevima, pa *Amador de los Rios* smatra da oštre mjere koje preduzima kralj *Egica* nisu znak nedosljednosti, naprotiv, prigovara Jevrejima i piše: "por mano de *Egica* el presente, inestimable para aquellos tiempos, de la nobleza; que se vian colocados de pronto al nivel de las primeras familias del reino, pues que poseian grandes riquezas, provocaron con su oscura conducta aquella medida extrema; á los judios debe, pues, acusar únicamente la critica histórica, no pudiendo en esta ocasion libertarlos, cuando menos, del titulo de ingratos, para con un rey que tanta benevolencia les habia mostrado", tj. "iz ruke *Egice* su primili dar plemstva, neprocjenjiv za ono vrijeme, i bili su odmah stavljeni na

nivo prvih porodica kraljevine. Pošto posjeduju velika bogastva, izazvali su nerazumnim ponašanjem onu krajnju mjeru. Jevreje, dakle, treba optužiti. Istorijska kritika, nije ih mogla ovom prilikom osloboditi u najmanju ruku naziva nezahvalnih prema jednom kralju koji je prema njima pokazao toliku blagonaklonost".

Kralj Vitiza (702 – 710) obnovio je ranije mjere protiv Jevreja.

Unutrašnji nemiri su iz temelja uzdrmali državu, pa je bila na putu propasti.

Pored nehumanog ponašanja znatnog dijela starosjedilaca prema Jevrejima, ono se naročito ogledalo u odnosu visokog klera Španije prema njima.

U Sjevernoj Africi Arapi i Berberi su hrlili prema Pirinejskom poluostrvu.

Prikriveno ili otvoreno, Jevreji su osvajače očekivali kao spasioce.

Ove nade su se ostvarile u julu 711. godine.

PERIOD OD POČETKA VIII DO KRAJA XV STOLJEĆA

Invazija i okupacija poluostrva od strane Arapa

U vezi sa upadom Arapa iz Sjeverne Afrike na Pirinejsko poluostrvo i radi boljeg razumjevanja statusa Jevreja pod Arapima na okupiranoj teritoriji, iznosimo podatke Bensimona¹⁶ o zauzimanju Sjeverne Afrike od strane Arapa u VII stoljeću.

Malo vremena poslije Muhamedove smrti prvi kalifi su osvojili susjedne zemlje Arabije, nametnuli su islam Siriji, Egiptu i Perziji.

Plodne zemlje Sjeverne Afrike su ih također privukle. Tako 647. Arapi napadaju stare rimske provincije i izazivaju otpor Berbera.

Okba ben Nafi je 668. zauzeo Tripolitaniju; 669. Ifrikiju nakon poraza Grka. Jevreji su se u tvrđavi Bizerte suprostavili Arapima krvavim, ali uzaludnim otporom.

U sukobima sa Berberima Okba je poginuo, a Konceila prvi kralj Berbera je vratio Ifrikiju.

Konceila je poginuo u bici sa arapskim generalom Zabeiorom.

Mnogi Jevreji, bilo da su primili islam ili ostali vjerni judaizmu, aktivno su učestvovali u arapskoj armiji pri zauzimanju Maroka i Španije.

Pravni položaj jevrejskih opština u islamskim zemljama, a takav će biti i na Pirinejskom poluostrvu, regulisan je na osnovu Kurana te tradicionalnih komentara Hadisa i Šerijata.

Prema Kuranu postoje 3 vrste ljudi:

– vjernici, koji čine tzv. Uma

– nevjernici i

– "ljudi knjige" ili Al el Kitab, tj. oni koji su prihvatili božansku pojavu.

U "ljudi knjige" spadaju Jevreji i kršćani, koji su u osvojenim zemljama od strane Arapa mogli obitavati pod posebnim pravnim statusom tzv. džimis, tj. "zaštićeni".

16) Ch. Bensimon, Les Juifs Marocain et la conquête Arabe, *Le Judaïsme Sephardi*, No. 28, London 1964.

Da bi uživali taj status morali su se držati nekih pravila života.

Osnovni i bezuvjetni uslovi života odnose se na poštovanje islama, muslimanske žene i lojalnost prema zemlji.

Drugorazredni uslovi se odnose na nošenje drukčije odjeće, visinu kuća, diskretno praktikovanje religije, ponašanje u vezi sa propisima o uživanju vina i uzgajanju svinja, kao i sa propisom o sahranjivanju, te držanja zabrane korištenja konja plemenite pasmine.

Jevrejske opštine su mogle imati vlastite sudove, gdje je pravda krojena prema Mojsijevom zakonu.

Džimisi su morali plaćati islamskim glavarima glavarinu, tzv. Dežesiju (Dejéssia) od čega su bili oslobođeni: žene, djeca i stalno bolesni.

U vrijeme kada su u Evropi kršćanski vladari dopuštali slobodan razvitak fanatizma, dozvoljavali progone, rasplamsavali lomače, izagnali i opljačkali čitave narode, status "džimi" omogućio je opstanak jevrejskim opštinama, štiteći njihov život i njihova dobra.

Istina, u praksi je bilo nekada i nekog ponižavanja u provođenju ovih propisa, ali su ovi ekscesi bili neuporedivi s progonima u kršćanskim zemljama.

Dok su se Arapi i Berberi pripremali za invaziju na Pirinejsko poluostrvo, u Španiji su vladale nesuglasice između plemstva i kralja oko prijestolja.

Witiza je nastojao da osigura prijestolje svom sinu Achili bez pristanka plemstva, što mu je uspjelo. Međutim, u građanskom ratu Roderic kandidat plemstva je pobjedio i krunisao se 710. godine.

Achilovi pristalice tražili su pomoć od Arapa iz Sjeverne Afrike.

Chapman¹⁷ kaže da je invazija Arapa imala podršku samih Španaca tj. Achilinih odmetnika, a potajno su je želili i španski Jevreji pritješnjeni strogim mjerama.

Slično tome Amador de los Rios¹⁸ predbacuje Jevrejima za nevjernost odnosno nezahvalnosti prema Španiji, gdje kaže: "Y cuál fué la conducta que el pueblo hebreo observó en medio de tanto estrago?... El amor de la patria, es decir, el amor del suelo en que se ha nacido y la gratitud á las últimas disposiciones de los reyes godos, parecían exigir de aquel pueblo que reunise sus fuerzas con de la nacion espanola, para rechazar la invasion extranjera, abriendo al propio tiempo sus arcas para acudir a las apremiantes necesidades del Estado. Pero en contrapaso de estas razones existian los antiguos odios y los recuerdos de pasados ultrajes... los judios abrigaban un rencor profundo contra los cristianos y ansiaban el momento de poder saciar su venganza: Sin amor ninguno al suelo en que vivian: sin afeccion alguna de aquellas que ennoblecen á un pueblo; sin sentimientos de generosidad finalmente, solo aspiraron á alimentar su codicia y á labrar la pérdida de los godos; faltandoles el tiempo para manifestar su encono, y haciendo alarde de los odios que habian atesorado en tantos siglos."

Prevod bi glasio ovako: "Kakvo je bilo ponašanje jevrejskog naroda u takvoj nevolji?... Ljubav prema otadžbini, odnosno ljubav prema tlu na kojem se čovjek rodi, te zahvalnost za posljednje sklonosti gotskih kraljeva, očekivalo se od tog naroda da ujedini svoje snage sa španjolskim narodom, za sprečavanje strane invazije, otvarajući u pravo vrijeme svoje trezore da bi se priskočilo u pomoć

17) Charles E. Chapman, *nav. delo*

18) José Amador de los Rios, *nav. delo*

neophodnim potrebama države. Ali, protivno ovim razlozima postojale su stare mržnje i sjećanja prošlih uvreda... Jevreji su krili duboku mržnju prema kršćanima i željno čekali momenat da mogu zadovoljiti svoju osvetu: Bez ikakve ljubavi prema tlu na kojem su živili: bez onih naklonosti koje oplemenjuju jedan narod; na kraju bez osjećanja velikodušnosti, samo su čekali da zadovolje svoju lakomost i da prouzrokuju štetu Gotima; nisu imali vremena da manifestiraju svoju zlobu, te pokazujući mržnju koju su skupljali toliko stoljeća."

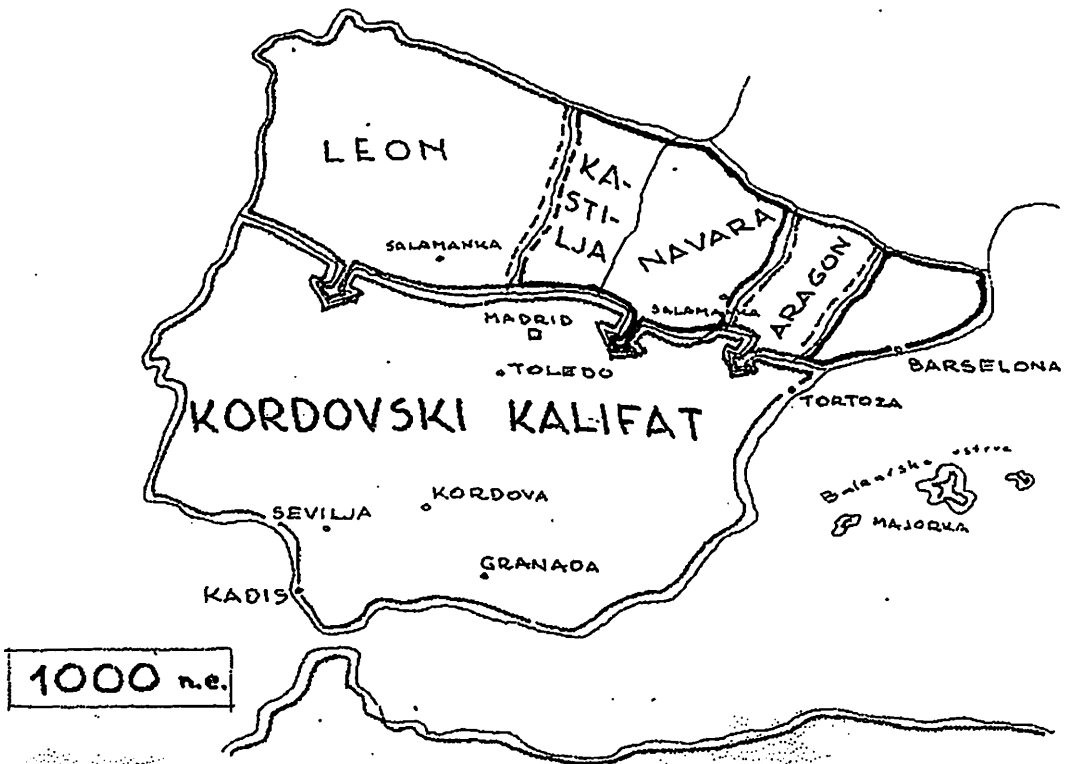
Dok Chapman navodi da je jedan od razloga invazije Arapa bila želja Jevreja i priznaje da su bili izloženi strogim mjerama, jedino im pripisuje određenu djelatnost, kad kaže "the Spanish Jews plotted for a Moslem invasion", tj. "španski Jevreji su potajno radili za islamsku invaziju", Amador de los Rios sa puno gorčine opisuje ponašanje Jevreja, spočitavajući im vrlo oštro što nisu radili protiv te invazije.

Na svaki način, nije moguće shvatiti toliko nerazumjevanje situacije u kojoj su se Jevreji nalazili i živili gotovo cijelo VII stoljeće. Stalno su bili proganjani od strane crkve, tj. klera i samih kraljeva.

Neobjektivno je očekivati od žrtve da se sa svojim dojučerašnjim mučiteljem i istrebljivačem ujedinjuje protiv invazora i okupatora od kojega zapravo očekuju spasenje!

1984.

(Odlomak)

Kordovski kalifat oko 1000 g.n.e, crtež autora

MUZIKA JEVREJA SAGLEDANA KROZ OSOBNOSTI MUZIČKE TRADICIJE SEFARDA, JEMENIĆANA I AŠKENAZA

Istorija Jevreja, narodne i verske zajednice poreklom iz Mesopotamije, počinje nomadskim periodom iz 2000. godine pre nove ere. Jevreji su, sa kratkotrajnim mirnim periodima tokom istorije, zadržali nomadski način života, koji je bio uslovljen velikom netrpeljivošću naroda ostalih veroispovesti, odnosno stalnim ratovima i proganjanjima. Te stalne migracije su dovele jevrejsku kulturu u blizak kontakt sa svim nacijama Evrope i većinom nacija Azije, pa je tako i došlo do mnogobrojnih međusobnih uticaja na relaciji judaizam–hrišćanstvo/muslimanstvo.

U ovom radu će prvenstveno biti razmatrana muzika jevrejske sinagoge, kao najjačeg predstavnika muzike i kulture ovog naroda. Njen razvoj je posebno zanimljiv zbog otežanih uslova održavanja kontinuiteta, i biće sagledan kroz tri glavne jevrejske tradicije – sefardsku, jemensku i aškenasku.

Istorijski, započinjemo posle rušenja Drugog hrama, 70. godine naše ere, kada muzika Jevreja gubi svoje teritorijalno jedinstvo, rasipa se i postaje odraz migracije Jevreja po svetu. U Hramu je brigu o muzici vodilo odabrano pleme – Leviti; njihova umetnost je predstavljala strogo čuvanu tajnu: bila je bogato razvijena i brižljivo negovana.

Postoje tri glavne tradicije u istoriji jevrejske muzike: jemenska, sefardska i aškenaska. One neosporno imaju zajedničku tradiciju, koja se u liturgiji ogleda u tome što su sve tri zasnovane na Mišna–tipovima molitvenih melodija, a muzički su zasnovane na palestinskim i vavilonskim tradicijama iz III veka naše ere.

Sledeća tabela pokazuje teritorijalnu rasprostranjenost svake od tri pomenute tradicije:

JEVREJI JEMENA	
Etiopija	Vavilonija
AŠKENAZI	
Zapadna Evropa (<i>Francuska/Nemačka</i>)	Istočna Evropa (<i>Istočni Sloveni</i>)

	SEFARDI		
	Italija (<i>Đerba, Maroko</i>)	Balkan	Bliski Istok (<i>Kurdistan, Alepo</i>)
Severna Afrika	Južna Francuska (<i>Provansa</i>)	Holandija	Engleska

SEFARDI

Razgranata tradicija Sefarda potiče iz jednog jezgra – Španije. Glavni uzrok rasprostranjenosti sefardsko–španske tradicije je progon Jevreja iz Španije 1492. godine, posle koga se većina Jevreja nastanila duž obala Mediterana (Jevreja je u ovom području bilo i ranije), odnosno u nešto severnijim evropskim državama.

Stara, jedinstvena tradicija Sefarda (koja podrazumeva i muzičku tradiciju), raspala se nakon proterivanja iz Španije na tri glavna područja, koja su obuhvatala:

1. *levantsku grupu* /Istočno Sredozemlje (Palestina, Severna Afrika, Turska, Sirija, Irak, Grčka), koja je bila pod jakim uticajem turske i arapske kulture.

2. *romansku grupu* /Italija (Livorno kao centar) i Južna Francuska (Bordo, Marselj), koja je bila pod uticajem Italije i Francuske.

3. *holandsku grupu* /Holandija i delom Engleska, koja je bila pod uticajem anglosaksonskih i nemačkih tradicija.

Izuzetno mesto u razvoju sefardske tradicije predstavlja činjenica da su Jevreji iz regiona francuskog Mediterana (Avinjon, Karpentras) bili pod papskom jurisdikcijom i zaštitom sve do Francuske revolucije. Zahvaljujući tome, u sefardskoj tradiciji su sačuvani pojedini starinski hebrejski elementi, što je rezultovalo verodostojnim očuvanjem stare tradicije, ali i izvesnom strategijom; tako se pojanje Sefarda u poslednjih 250 godina uopšte nije razvijalo. Njegova umetnička interpretacija je poslednjih desetleća oživela, naročito u Francuskoj, ali uz striktno pridržavanje tradicije. Sa druge strane, Sefardi iz levantske grupe su donekle primili turske i arapske uticaje, pa se zahvaljujući tome njihova tradicija proširila daleko na Istok, iz Bagdada.

Muzika italijanskih Jevreja

Tokom mnogih vekova pojanje u sinagogi je bilo na nivou stilizovane narodne pesme; prelazak u sferu prave, umetničke muzike započeo je u periodu rane renesanse, i bio je najuočljiviji i najrazvijeniji u Italiji.

Najpre treba objasniti instituciju geta, njen nastanak i uticaj na jevrejsku muziku uopšte.

Četvrti lateranski savet, pod papom Inoćentijem III (godine 1215) odlučio je da što je moguće više odvoji Jevreje od njihovih hrišćanskih sugrađana smeštajući ih u odvojene delove grada (naselja), koji su bili nazvani "Ghetti" i zatvarani sa prvim sumrakom. Tako je socijalna ili profesionalna komunikacija postala praktično neizvodljiva. Trebalo je da prođu otprilike dve generacije, pa da odluke ovog dekreta počnu da se striktno sprovode u delo; tako su od 1270. godine pa sve do kraja XV

veka Jevreji bili gotovo potpuno izolovani, a istovremeno izloženi neprijateljskom raspoloženju svojih sugrađana, koje su na sve moguće načine forsirali franciskanski i dominikanski monasi.

Pod takvim okolnostima, kada je svaka tradicija bila verno i dosledno čuvana unutar geta, nije bilo nikakvih mogućnosti za razvoj. Geto nije ubio judaizam i njegove institucije, ali ih je primorao na stagnaciju i postepeni pad – zbog toga je i logično da iz tog perioda praktično nema nikakvih podataka o jevrejskoj muzici.

Po jevrejske muzičare stvari kreću nešto nabolje već u XV veku; postoje dokumenti koji govore o angažovanju dva jevrejska muzičara na dvoru pape Lava X (1515/21). Bili su to Jacob Sansecolo (pretpostavlja se da je ovaj kompozitor poslužio kao model Rafaelu za sliku *Apolo u Mont Parnasusu*) i Đovani Marija (Giovanni Maria), koji je svome prezimenu u čast pape, dodao – "De Medicis". U XVI veku je bilo dosta jevrejskih muzičara – "spoljnih saradnika", od kojih su najznačajniji bili oni angažovani na dvoru vojvoda od Mantue: Abramo dall'Arpa Ebreo, Isacchino Massarano, David da Civita i Allegro Porto.

Krajem istog veka na scenu stupaju dve izvanredne ličnosti: rabin Leon da Modena i njegov štićenik Solomon de Rossi il Ebreo; njih dvojica su podigli sinagogalnu muziku na visok nivo tadašnje hrišćanske muzike. Inicijativa je došla od rabina, jedne od najinteresantnijih ličnosti jevrejske muzičke tradicije i istorije. Sjajan, pravi skolastičar, čovek koji je promenio (kako sam navodi) 26 različitih zanimanja (između ostalog bio je kompozitor i dirigent, alhemičar, kockar, plodan pisac) – osnovao je muzičko društvo u getu, u Veneciji.

Jedan od njegovih sledbenika – Giulio Morosini – daje nam opis Modenine "Accademia Musicale": "Praksu koja je podrazumevala dvostruke horove, tada veoma popularnu u Veneciji, rabin iz Modene uveo je u Geto, s tim da je sam komponovao horove u stilu Gabrijelija."

Ipak, najveća rabinova zasluga jeste u tome što je naveo Solomona de Rossija da komponuje knjigu sinagogalne muzike. Taj rad, nazvan *Pesme Solomonove*, koji je Bradagino objavio u Veneciji 1620. godine, sadrži 30 horova. Rosijeva saradnja sa Monteverdijem, koja se ogleda u zajedničkom komponovanju drame *Maddalena* (Sacra Rappresentatione di Giov. Batt. Andreini Fiorentino), 1617. godine, uticala je na njegov stil komponovanja, koji je veoma sličan Monteverdijevom stilu. Nažalost, Rosijeve kompozicije sadrže vrlo malo elemenata jevrejske tradicije.

Zasluga za očuvanje delova stare jevrejske tradicije na muzičkom planu (teritorija Italije) pripada venecijanskom plemiću, hrišćaninu, Benedettu Marčelu (Benedetto Marcello), (1686–1739). On je sakupljao tradicionalna pojanja (ili pesme) venecijanskih Jevreja, i koristio ih kao cantus firmuse u svojim kompozicijama (prvih 50 psalama – "Estro poetico–armonico" – objavljeno je 1724/27).

Potreba za očuvanjem starih psalmodičnih melodija može se objasniti zakasnelim interesovanjem (koje vuče korene iz ranijih sličnih humanističkih ideja) za naučnim proučavanjem i iskorišćavanjem oblasti jevrejske istorije i literature.

Danas, zahvaljujući dokazima koje su pronašli Idelson i Werner, znamo da je izvestan broj Marčelovih jevrejskih melodija nastao između XII i XIV veka u

Španiji i centralnoj Evropi. Evo tri najinteresantnija primera u kojima je uočljiv arapski, pa i gregorijanski uticaj:

(a) Intonazione degli Ebrei spagnuoli sopra *Od'cha ki anilhani*

The musical notation for (a) consists of two staves. The first staff shows a melodic line with a series of eighth and sixteenth notes, starting on a G and moving generally upwards. The second staff continues the melody with similar rhythmic patterns and note values.

(b) Intonazione degli Ebrei tedeschi sopra *Maos Zur*

The musical notation for (b) consists of three staves. The first staff begins with a G and features a mix of eighth and sixteenth notes. The second and third staves continue the melody, showing a more complex rhythmic structure with some longer note values.

(c) Intonazione degli Ebrei spagnuoli su'l Salmo: *Shiru Ladonai*

The musical notation for (c) consists of three staves. The first staff starts on a G and features a melodic line with many eighth notes. The second and third staves continue the melody, characterized by long, sweeping lines and a mix of note values.

Muzika Jevreja centralne Evrope

Muzika Jevreja centralne Evrope je od posebnog značaja za muzikologe, zbog asimilacije stranih elemenata, ali i očuvanja sopstvenog identiteta.

Najznačajniji muzički dokument je zbirka svećanih pesama za festivale i velike praznike, koja je već u XV veku bila poznata pod nazivom *Missinai melodije* ili *Melodije sa Sinaja*. One predstavljaju najviše muzičko ostvarenje nemačkih Jevreja, sve do XIX veka, a ujedno su u svakoj muzičkoj i tekstualnoj frazi verni odraz mističnih čežnji progonjenog naroda.

Nekoliko motiva *Missinai melodija* nastalo je u burgundskoj umetničkoj muzici sa kraja XII i početka XIV veka, i pokazuje prilične sličnosti sa nekim kompozicijama Gijoma de Mašoa; zajednički elementi predstavljaju potpuno integralne delove tradicionalnog stila evropske sinagogalne muzike.

Ovaj stil je bio prepun tzv. "lutajućih motiva", koji su se ubrzo sjedinili sa izvesnim hebrejskim idejama i muzičkim frazama, te su s vremenom prerasli u prave lajtmotive. Evo tih zajedničkih elemenata:

(a) From *Kol Nidre*
 From Machaut's compositions
 From *'Olenu* (Adoration)

(b) From *Tal-Kaddish*
 From Machaut's compositions
 From *Tefilla* (Chief prayer)

The image displays two columns of musical notation, labeled (a) and (b). Each column contains three staves of music. The first staff in each column is labeled 'From Kol Nidre' and shows a specific melodic line. The second staff is labeled 'From Machaut's compositions' and shows a similar melodic line. The third staff is labeled with a specific liturgical piece: 'From 'Olenu (Adoration)' in column (a) and 'From Tefilla (Chief prayer)' in column (b). The notation is in a medieval style, using square notes on a four-line staff with a clef and a key signature of one flat.

Region u kome je izvršena ova asimilacija elemenata sa burgundskom muzikom obuhvata stare jevrejske zajednice Rhinenlanda – i to gradove: Vorms, Majnc, Spejer, Treves i Strazbur; tamo je pronadena iznenadujuće velika srodnost sa zapadnonemačkim i istočnofrancuskim narodnim psmama, od kojih su mnoge kasnije integrisane i pridodate starijim elementima i u stilu jevrejskog pojanja. Mnoge nemačke pesme su modifikovane u ritmu i tonalitetu (transponovanje u druge moduse), postavši deo centralnoevropske sinagogalne muzike. Ova vrsta adaptacije se, međutim, završila oko 1600. godine, kada su mnogi Jevreji, podvrgnuti pritiscima i uznemiravani čestim regionalnim ratovima, bili primorani da se sele u Poljsku, Rusiju ili Italiju.

Ove migracije su uslovile ubrzani pad zapadnoevropske i centralnoevropske sinagogalne muzike.

Za razliku od Jevreja iz arapskog sveta, evropski Jevreji su pokazivali vrlo malo interesovanja za muzičku teoriju.

Postoji, ipak, izuzetak, koji vredi pomenuti: godine 1342. izvesnog Lea Hebraeusa (rabin Levi ben Gerson/Gersonides), zamolio je Filip de Vitri da "pokaže izvesne pretpostavke o muzičkoj nauci". Da bi odgovorio zahtevu, Leo Hebraeus je napisao delo *De numeris harmonicis*, u koje je uvrstio i de Vitrijeve sisteme prolacija, baziranih na čvrstim matematičkim osnovama; ovaj sistem se, kao što je i poznato, ubrzo pokazao najpovoljnijim za dalji razvoj Ars nove, kao i sistema koji su usledili.

JEVREJI JEMENA

Jemenska tradicija je najstarija i u liturgijskoj molitvi najčistija od stranih uticaja. Ova činjenica ima istorijske i političke osnove.

Jevreji Jemena su, za vreme kritične epohe hašmonejskih kraljeva, izišli iz Palestine (to je period koji obuhvata oko 1000 godina pre i posle Hristovog rođenja) i nastanili se na jugu Arabijskog poluostrva (današnji Jemen). Sa ostalim Jevrejima su veoma retko dolazili u dodir, mada je očigledan uticaj koji je na njihovu liturgijsku ceremoniju izvršila vavilonska Akademija rabinskog judaizma. Sa hrišćanstvom gotovo da nisu imali kontakte; posle perioda ratova, Jevreji su potpali pod vlast islamskih imama iz Jemena.

Različite dinastije imama držale su jemenske Jevreje u strogoj izolaciji pa su, u situaciji kada nisu mogli da asimiliraju strane uticaje, niti da dođu u dodir sa drugim Jevrejima, sačuvali u izvornom obliku svoje tradicije sve do XIX veka. Tome je doprineo i "zakon" po kome je svako odstupanje od starih običaja smatrano grehom i strogo kažnjavano. Tek od ponovnog naseljavanja Jevreja u Palestinu (od 1875.) Jevreji Jemena su počeli da napuštaju svoju staru domovinu. Otprilike u isto vreme, dakle negde krajem XIX veka, Idelskon je započeo sa studijama folklora Jevreja Jemena.

Utvrđeno je da su oni govorili arapskim jezikom, ali su za molitve i verske obrede koristili isključivo hebrejski jezik, odnosno tekstove na njemu.

Srednjovekovni hebrejski izvori iz Jemena (XII i XIII vek) tačno pokazuju kontinuitet liturgijskih tekstova; kako za proučavanje muzike nedostaje notacija, upućeni smo na metod upoređivanja.

Pre svega pada u oči mali ambitus jemenske duhovne muzike. Malo koji napev, odnosno melodija, dostigne raspon oktave; intervalski skokovi preko velike terce su retki, kao i skokovi kvinte. Uprkos mini-intervalima, jemenski Jevreji su poznavali trećinske i četvrtinske tonove, a tonalni sistem im je po karakteru bio tetrahordan, i počinjao je modalno. Još je Idelskon uočio sličnost jemeničanskih sa gregorijanskim melodijama.

AŠKENAZI

Najviše zapisanih pesama, ali i najviše odstupanja u stilu i izvođenju, nalazimo kod Aškenaza, to jest Jevreja koji su živeli na području između istočne Francuske i Nemačke, i između Lenjingrada i Moskve. Kako nam je poznato da sefardska tradicija potiče iz Vavilona i severne Afrike, tako znamo i da aškenaska dolazi iz Palestine.

Jevreji Aškenazi su došli iz Palestine u karolinšku Evropu pa im se javljaju i tragovi u delu *Manzor Vitry*. Kompilator melodija za ovu zbirku je, verovatno, živeo u severoistočnoj Francuskoj, i ostavio nam tačnu predstavu o liturgiji Aškenaza. Nije mu bila poznata muzička notacija, samo mozarapski akcenti (sistem ekfonetskih oznaka, detaljnije u poglavlju o notaciji). Otprilike iz istog perioda, a to je XI vek, potiče i najstariji rukopis jevrejske muzike: *Himna povodom Mojsijeve smrti*, čije je stihove, a može se pretpostaviti i melodiju, napisao izvesni Amr ibn Sah'l. Ova himna je bila zapisana lombardijskim neumama, na četvorolo-

nijskom sistemu; pronađena je u Kairu, mada se pretpostavlja da je napisana u severnoj Italiji, možda u Raveni.

Melodika je modalna – modulira iz dorskog u, uslovno nazvan, hipofrigijski modus; očigledno je napisana u slobodnom metru, ali postoje naglasci za stihove. Postoji izvesna sličnost sa onovremenim tropama, odnosno nama poznatim gregorijanskim pesmama:

Himna povodom Mojsijeve smrti:

Muzika Jevreja istočne Evrope

Jevreji, koji su u periodu od XIV do XVI veka iz zapadne Evrope emigrirali u Poljsku i Rusiju, naišli su, u svojoj novoj domovini, na već formirane jevrejske komune. Većina tih starosjedelaca, odnosno ranijih doseljenika, posle bega iz Persije ili Vizantije, živela je u jugoistočnim oblastima i govorila staroslovenskim ili tatarskim jezikom. Nakon dolaska nemačkih Jevreja, koji su posedovali superiorniju kulturu, razni jezici, kojima se komuniciralo, stopili su se u judeo-nemački, koji je kasnije postao novi jezik – idiom jidiša sveevropskih Jevreja.

Pošto su prihvatili tradicionalne pesme došljaka, kod starosjedalaca je nastupila nova faza, pa je zbog toga 1620. godine usledilo ponovno oblikovanje sinagogalne pesme, u kome je glavnu ulogu odigrao kantor. On je imao zadatak da komponuje nove, prigodne pesme za službu u Petak i za Šabat, i da u njima objedini kulturne težnje obe grupe vernika. Dobar kantor, odnosno "hazán" morao je da ima prijatan glas (u orijentalnom smislu reči), što je podrazumevalo lirski tenor sa nazalnom bojom glasa; takođe je trebalo da bude dobro uvežban da bi postigao blistave kolorature i vičan improvizacijama na osnovu nekog tradicionalnog modusa, upravo onako kako improvizuju arapski ili turski pevači na sisteme makama. Istočnoevropski Jevreji su nazivali ovu vrstu modusa "gust" (od italijanske reči "gusto") ili "Steiger". Improvizacije su bile striktno modalnog ili poliritmičkog karaktera, ponekad inspirisane zapadnoevropskim sistemima ritma i metra.

Omiljeni modusi istočnoevropskih Jevreja su bili:

1. *Ahava-Raba modus* (Velika ljubav) = E F Gis A B C D E

Ovaj modus je poznat grčkoj pravoslavnoj crkvi, a pretpostavlja se da mu je poreklo tursko-tatarsko.

2. *Tefila modus* (Molitelj): melodijski uzor koji dosta podseća na peti gregorijanski psalam; lestvica mu je miksolidijska.

3. *Magen Avot modus* (Zaštita očeva): odgovara dorskoj lestvici sa malom sekstom i kreće se do kvinte, zahvata oktavu, da bi zatim naglo došao naniže do finalisa.

Stil kantora iz ovih krajeva se odlikovao, poput svih sličnih stilova, improvizacijama i ornamentisanjem, koji su povremeno ugrožavali integritet melodije. Ipak, takav način izvođenja je uspešno postizao svoj cilj – sva pažnja slušaoca je bila usredsređena na majstorsko pevanje i sadržaj. Tokom XVIII veka je ovaj stil nepovratno izgubio na originalnosti i autentičnosti.

TABELA JEVREJSKE NOTACIJE:

Od I veka naše ere kod Jevreja dolazi do stvaranja ekfonetske notacije, ili NEUMA, koje se razvijaju u tri sistema:

V vek naše ere	PROTOPALESTINSKA NOTACIJA	crte i tačkice srodna starom sirijskom sistemu notacije
VII–VIII vek naše ere	VAVILONSKI SISTEM NOTACIJE	sadržala se od velikih slova koja su označavala trope slogovi notacije označavaju grupe motiva ili tropa
IX–X vek naše ere	TIBERSKO MASORETSKI SISTEM NOTACIJE	tačke i crtice stavljane ispod i iznad suglasnika u stihovima to su bili simboli koji su označavali precizno izvočenje melodije

(Detaljno o ovom najsavršenijem sistemu notacije u poglavlju – "Kantilacija Svetog pisma".)

UNUTRAŠNJA STRUKTURA JEVREJSKE MUZIKE

Modusi sinagogalne muzike

Sve hebrejske melodije potiču od određenih modusa, koji su se s vremenom polako izgubili u Evropi. Uopredni pregled karakteristika melodijskih formi različitih tradicija ukazuje na oko 20 različitih modusa, od kojih je oko 8 – 9 bilo rezervisano za recitovanje Svetog pisma. Svi modusi se oslanjaju na tetrahord oktave; osim tetrahordalne strukture, egzistiraju i arhaični ostaci pentatonskih i još starijih melodijskih formi u kojima se ne može prepoznati sistem podele oktave.

U ovu poslednju kategoriju spadaju najstarije psalmodije. One imaju egzaktne paralele i u nekim gregorijanskim, vizantijskim i jermenskim psalmima, i u takozvanim "biblijskim odama".

Kada se govori o jevrejskim modusima, treba imati u vidu činjenicu da oni, uprkos svojoj oktavnoj strukturi, nemaju ničeg zajedničkog sa sistemom lestvice. Modus se može posmatrati kao psalmodizacija jednog broja fiksiranih motiva u formi kadence – on nije ni identičan lestvici, niti se njome može verno preneti. To je postepen sled tonova koji dele oktavu na iste ili različite delove; modus kod Jevreja predstavlja rezultat matematičkog načina mišljenja. Ako se, na primer, pojedini modusi identifikuju sa nama poznatim lestvicama, često dolazi do "raštimavanja", jer se tonske komponente jednog modusa u različitim oktavama najčešće razilaze, odnosno ne podudaraju. Modusu nedostaje postupni sled tonova (intervala), koji je prirodan za lestvicu.

Na starom Orijentu je još u prvom milenijumu pre naše ere bio poznat sistem od osam modusa, koji je bio zasnovan na kosmologiji i kalendaru. Neke vrste psalama su nadene rasporedene na taj način, ali se tek u hrišćanstvu taj sistem razvio i ušao u upotrebu kao "Oktoehos" ili sistem osam psalmodija.

Teorijska potka svih hrišćanskih psalmodija nije jedinstvena, pa se ni psalmo-tonovi tih crkava ne mogu svesti na zajednički imenitelj, a još manje podvesti pod Oktoehos. Slična je situacija i u jevrejskoj muzici: modusi su, tokom vremena, išli silaznom linijom ka laganom slabljenju i padu; u sefardskom kulturnom krugu su se gotovo izgubili zbog ranog prodora sistema arapskih makama. Kod aškenaza su poneki modusi još uvek prepoznatljivi, dok su se drugi deformisali i "ušli" u tonalitet.

alte Tradit. / old tradition

neue Praxis / current practice

alte Gebetsweise der Hohen Feiertage / old tune of Holydays

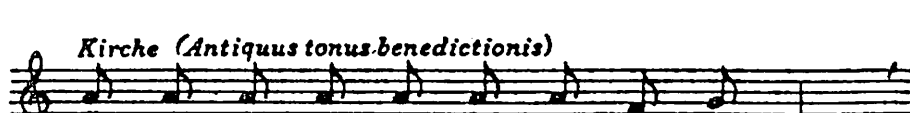

Kantilaciona melodija Pentateuha, koja je praižvor prirodnog mola (mala seksta i septima), u sledećem primeru ima arhaičnu formulu kadence, koja se nalazi i u gregorijanskim pesmama:

Synagoge

Kirche (Antiquus tonus benedictionis)

Be - ne - di - cat nos Pa - ter ae - ter - nus

Među modusima kod Jevreja, osim grupe "glavnih" (7 sačuvanih), postoji i određeni broj drugih izvora, koji teško podležu sistematizaciji. Jedan od takvih modusa se smatra glavnim elementom psalmodije aleksandrijskih Jevreja, i svojevremeno ga je, kao izuzetan, izdvajao Kliment od Aleksandrije/Aleksandrijski, početkom III veka. On je veličao dominirajuću psalmodiju koja je bila pevana u *Tropos Spondeiahos*. Prilično precizan opis ovog modusa se može naći kod Plutarha; on se još uvek nazire u najstarijim slojevima jevrejske, vizantijske i rimokatoličke crkvene pesme.

Najvažniji tipovi formi hebrejske muzike, koji su se održali još od biblijskih vremena do danas, a koji će ovde detaljno i pojedinačno biti razmatrani, jesu:

- a. psalmodije
- b. rezponzorije
- c. antifonija
- d. melizmatika
- e. kantilacija Svetog pisma
- f. pevanje himni.

Psalmodije

Jednostavne psalmodije se sreću samo u svakodnevnim molitvama u sve tri glavne jevrejske tradicije. Psalmodični tonovi koji su se zadržali tokom vremena su sledeći:

Idelsohn, Thesaurus II p. 65, No. 7
(Idelsohn, Thes. I, No. 126)
(Idelsohn, Thes. II, No. 181)
(Idelsohn, Thes. II, p. 60, No. 2)
(Idelsohn, Thes. I, No. 80)
(Idelsohn, Thes. II, p. 46, 1)
Lewandowski, Saar, Idelsohn and others
(Idelsohn, Hist. Jewish Mus., p. 76 - Adonai-molokh)
(Idelsohn, Thes. II, p. 115, No. 103)

(Idelsohn, Thes. II, p. 67, No. 49)
(Idelsohn, Thes. II, p. 112, No. 93)
(Idelsohn, Thes. II, No. 27)
(Werner: Pessach-Gesänge der Lithauischen Juden)
(Gershayim) (Tifha) Sillug
Tora accents of the Ashkenazic Jews.
Azla Munah :Zakuf

Osnovna struktura ovih i svih psalmodija jeste paralelizam, koji potiče direktno od tekstova *Starog zaveta*, ali je ovaj poetski prototip bio poznat i u literaturi drugih semitskih i homitskih naroda, dok ga, sa druge strane, nije bilo u iransko-indogermanskoj poeziji. Posle grčkog i latinskog prevoda *Biblije*, paralelizam je osvojio i indoevropske jezike i literaturu.

Dvojna podela (sa polukadencom) svih psalmodija vraća se na paralelizam teksta. Drugi element svih pravih psalmodija su mali melizmi, koje kruti, silabični uvodni tekst razbija na polovini kadence i na kraju stiha.

Razvučene forme naglašenih reči (zovu se "tafcim" u arapskoj, a "pe'ur" u hebrejskoj gramatici) imaju ekvivalente u tzv. "interpunktivnoj melizmatici" psalmodije. Uglavnom je najveći deo teksta psalmodija izvođen na jednom tonu – tonus recitationis – ili tenor. U gregorijanskoj i sinagogalnoj psalmodiji se često nalaze primeri za dva recitatorska tona; u pojanju istočne crkve i sinagoge je to skoro pravilo, dok je psalam sa jednim recitatorskim tonom vrlo redak.

Vratimo se sada na istorijske činjenice vezane za poreklo i vreme nastanka psalama. Isprva su neki skolastičari smatrali da su jevrejski i gregorijanski "psalmi" bili ostaci liturgije iz Hrama. Dokazano je da je ovo nemoguće, jer čitavih 150 godina posle pada Hrama rabini nisu uspeli da se slože oko načina pevanja najsvečanije zbirke psalama – *Hallel zbirke*.

Svi mogući oblici rezponzorijalnog i antifonog izvođenja su pomenuti u delovima *Talmuda* u kojima se govorilo o Hallelu. Bliskost između jevrejske orijentalne psalmodije, sa jedne strane, i gregorijanskih jermenskih i sirijskih psalita, sa druge, navode nas na zaključak da je rana sinagoga, a ne Hram, poslužila kao zajednički izvor.

Tipično psalmodične oblike, kao što su rezponzorije, antifone, refren-psalmi itd., prenela je celokupne hrišćanska crkva. Razumljivo je što su crkveni oci tvrdili da su teoretičari Basilius, Flavian ili Diodorus pronašli antifono pevanje, jer su iste bile poznate vekovima pre uspona hrišćanstva.

Sličnosti, odnosno elementi preuzeti od Jevreja, jasno su uočljivi pri poređenju rimokatoličkih psalmo-tonova i jevrejskih psalmodija:

Psalm-Tones

The image displays musical notation for various Psalm tones and chants, organized into two columns. The left column contains: 'Jewish version', 'Pa. 114 in Easter-time', 'Yemenite', and 'Solemn Chant of Scripture on High Holy days'. The right column contains: 'Roman version II. Tonus', 'IV. Tonus (ancient version)', 'VI. Tonus', 'VIII. Tonus', 'Tonus Peregrinus', 'Lamentations', and 'Tonus solemnis lectonis (Conclusio)'. Each entry is accompanied by a line of musical notation on a five-line staff.

Responzorije

Responzorijum se, kao i psalmodija, rodio iz duha hebrejskog paralelizma; može se izvoditi na sledeća dva načina:

a. pevač je naspram unisonog hora: prva polovina stiha se intonira od soliste, dok drugi deo stiha daje hor, kao odgovor,

b. u većim sintaksičkim strukturama, što znači – kod dužeg teksta – prvi, veći deo peva solista, a drugi deo ili refren izvodi hor.

Ni sinagoga ni rana crkva nisu imale profesionalne horove. U prva tri veka naše ere je šaliah cibur (u prevodu: izaslanik skupa ili veća), odnosno honorarni horovoda, bio praćen poštovaocima – vernicima. Rana crkva je koristila termine: psalmista, lutor, anagnostes ili kantor, za imenovanje funkcije istog čoveka.

Tek nakon prodora uticaja monaštva, u crkvi se počelo sa uvežbavanjem monaških horova, koji su kasnije postali nezaobilazan deo hrišćanskog običaja.

U judaizmu je ovaj razvoj započeo otprilike dva veka kasnije, što znači oko godine 650 – 700, kada su studenti talmudskih akademija iz Vavilona formirali stalne horove. To je mogla da bude imitacija uspešne hrišćanske prakse, mada ne postoje nikakvi istorijski dokazi koji bi potvrdili da su vavilonski Jevreji dolazili u bilo kakav dodir sa jednom od hirišćanskih crkava.

Antifonija

Antifonijska praksa potiče iz istih izvora kao i responzorija, ali se danas izvodi i neguje samo kod orijentalnih Jevreja.

Prave antifonije su ponekad izvodili ženski i muški horovi naizmenično; to je bila praksa u starom i srednjem veku, koju su, sa druge strane, stalno potiskivali rabini. Farisej Paulus/Pavle to i potvrđuje: "Na skupovima žene treba da ćute!"

Ipak su pojedine regionalne grupe – na primer, Jevrejke iz severne Afrike, naročito iz Đerbe, sačuvalе svoje naizmenične horove za posebne prilike, uglavnom svadbe. Te antifone su bivale praćene tamburinima i drugim malim udaraljkaма.

Oblik antifona sa psalmo–stihovima i refrenima, kakav nalazimo u gregorijanskoj tradiciji, nije pronađen u hebrejskoj muzici. U takozvanim *Himnama zahvalnicama* iz rukopisa sa teritorije oko Mrtvog mora, nađeni su stihovi, odnosno tekstovi, koji su po strukturi veoma slični klasičnim antifonima, međutim, nije pronađena muzička podloga za njih, tako da, faktički, nema muzičkih dokaza.

Melizmatika

Melizmatske pesme su česte u svim tradicijama sinagogalnih pesama, i kao i u gregorijanskoj tradiciji – melizmatika svakog liturgijskog komada stoji u direktnoj vezi sa rangom liturgijske prigode. To znači – što je viši rang nekog dana ili svetkovine, to se više melizmatičnih elemenata upotrebljava. Od toga su izuzeti samo osnovni delovi bogoslužnja: *Oče naš* u crkvi i *Sch'ma* u sinagogi.

Dok je u skripturalnoj kantilaciji i psalmodiji melizam imao isključivo funkciju muzičkog označavanja cezure u sredini melodije i punctusa na kraju stiha, on odvojeno od ova dva sinagogalna oblika doživljava punu dominaciju. Melodija melizama je autonomna u *Alelujama*, gde je potpuno nezavisna od reči. Isidore de Sevilla je poznavao dobro sinagogalne originale Aleluje, i rekao: "Hvalenije, to jest pevanje *Aleluja*, jeste pesma Jevreja."

U *Alelujama* princip formula igra najvažniju ulogu; te formule su bile prastari muzički uzori, koji su, spojeni zajedno i kroz stalna ponavljanja, često preuzimali funkciju i karakter vodećih motiva.

One predstavljaju prve oblike apsolutne ili autonomne jevrejske muzike.

Vrat ćemo se ponovo na melizme u crkvi i sinagogi:

Dok je crkva jubilacije podržavala, a istovremeno i ohrabivala njihov razvoj, jevrejski autoriteti su za to vreme bili prilično nepoverljivi prema, kako su ih nazivali – "beslovesnim pesmama", jer su u njima videli jeretičke ideje, i, za Božju kuću neprimereno (čak i sujetno) isticanje kantora. Dva puta su jevrejske "pesme bez reči" bivale proterivane, ali su se opet pojavljivale. Njihova treća i ujedno najvažnija pojava vezuje se za kraj XVIII i početak XIX veka, od kada prodiru i zadržavaju se u svetovnim i duhovnim izraelskim pesmama, kao npr.: "nigunim".

KANTILACIJA SVETOG PISMA

Kantilacije Svetog pisma su od svih prototipa hebrejske muzike najkomplikovanije i najinteresantnije. Nijedan drugi oblik pesme nije toliko duboko srastao sa hebrejskim tekstom, kao i duhom jezika, poezijom i gramatikom, kao kantilacija.

Kantilacije su notirane ekfonetskim akcentima ili retorijskim neumama još iz VI veka, u tri različita sistema. Poznat je veoma star i rasprostranjen običaj da se sveti spisi javno govore i da se uz njih zápêva (način recitovanja), što je u drugim kulturama karakteristika prethrišćanskih vremena.

Izvođenje i čitanje tekstova svetih spisa nije nigde tako precizno i jasno određeno kao u postbiblijskom judaizmu. Ovo brižljivo negovanje je bilo više od običaja: zakonski je utemeljeno u rana talmudska naređenja vezana za javno čitanje svetih knjiga. Evo rečenice koja najbolje ilustruje gore navedeno: "Na onoga koji čita pismo bez pevanja, odnosi se stara biblijska izreka – Dao sam vam zakone, a vi ih ne poštujuete!"

Ovakva strogost je bila tipična za farisejsko-rabinske tradicije, dok su sa druge strane rabini naklonjeni Grcima dopuštali više slobode – u njihovim sinagogama nije bilo kontinuiranog čitanja Pisma.

Podatke o kantilaciji imamo zahvaljujući mnogim tekstualnim izvorima jevrejskog i nejevrejskog porekla, ali se o njihovom muzičkom karakteru, na žalost, zna vrlo malo.

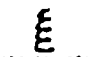

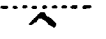

Od VI veka se javljaju pokušaji fiksiranja interpretacije Pisma – kako tekstova, tako i pesama, i tada je kantilacija do izvesnog stepena bila regulisana trima uspešnim sistemima jevrejske ekfonetske notacije.

Tri škole masoreta (godine 500 – 900) uvele su veoma pedantnu kodifikaciju–vokalizaciju i kritičko razmatranje starih tekstova, i ujedno pripremile temelje za primitivnu notaciju kantilacija, odnosno zapisa.

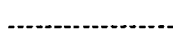

Prvobitno im to nije bila namera, ali je njihova revnost u želji za čišćenjem tekstova od svih nejasnoća, mogućih grešaka ili pogrešnog čitanja, rezultirala neprestanim pokušajima da se kodifikuje sistem interpunkcije koji bi čvrsto zadržao najfinije nijanse svakog stiha. Tek treći ili četvrti pokušaj je dao prave rezultate: sistem interpretacije tiberijanskih masoreta, to jest njihova škola, postavio je svaku biblijsku reč u određen odnos sa gramatičkom i sintaksičkom strukturom svakog stiha. Ovaj sistem – poznat pod imenom "tiberijansko–masoretski" – predstavlja najbolji sistem jevrejske notacije, i posle 900. godine bio je opšteprihvaćen u svim centrima tadašnjeg sveta Jevreja. Ovom prihvatanju je neposredno prethodila naredba duhovnog poglavara tadašnjih Jevreja – rabina Gaona iz Vavilonije – da masoretski akcenti budu osnova čitanja tekstova, te da i kantilacija treba da se uskladi sa njima. Time je bila uspostavljena i zvanična veza između masoretskih znakova/akcenata, kao i znaka za interpunkciju, i njihove funkcije kao ekfonetskih akcenata.

Spoljašnja forma, kao što će se videti iz sledećeg primera, a i neka imena tih akcenata, nagoveštavaju mogućnost da su stvoreni po uzoru na vizantijske akcente, međutim, ostaje činjenica da upravo vizantijski akcenti nisu nikada dostigli nivo preciznosti i razvijenosti kao masoretski.

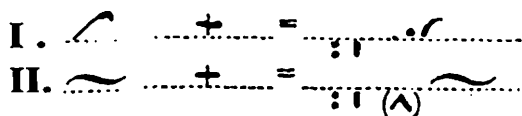
Aškenaska kantilacija Tore ima čistu tetrahordalnu strukturu, sa pojavom nekih pentatonskih motiva od XV veka do danas. Opseg retko prelazi oktavu, tonalitet je u suštini čisti dur, koji povremeno kadencira u paralelnom molu ("unutrašnje kadence"). Recitatorski tonovi su uglavnom tonika i dominanta, mada one, izraženo u procentima, čine samo 20 % nota po stihu – što znači da se sreću mnogo ređe nego u čistoj psalmodiji. U ovoj tradiciji postoje dve vrste melizmatike pesama "svetih spisa":

Byzantinische Zeichen	Ekphonetische Bezeichnung	Lateinische Neume	Hebräische Zeichen
	όξει̇α	Acutus (<i>Virga</i>)	Tifha
	βαρε̇α	Gravis	Legarmeh
	ὀπόκρισις	Quilisma descendens	Darga or Shalsholet
	καθίστη κρημαστή ἄπ' ἕξω	Circumflexa	Zarqa
	συρματκή -περισπωμένη	Flexa	Atnach
		Circumflexa	Zarqa-silluq

Notacija kantilacija, 8–9. vek

Byzantinische Zeichen	Ekphonetische Bezeichnung	Lateinische Neume	Hebräische Zeichen
	όξειᾶ	Virga	Tifha or Yetib
	όλιγον (ισον)	Virga iacens	
	κρημασρή ἀπ' ἔξω	Flexa or clivis	Atnach
	κρημασρή ἀπ' ἔξω	Podatus	Shofar or baby- lonian Thifa
	ρέλεια	Punctus	Sof Pasuq

Die häufigsten Akzentkombinationen gewöhnlich zu Ende des Verses, sind:

Notacija kantilacija, 11–12. vek

1. *interpunkcijski melizmi* (o kojima je već govoreno u poglavlju o psalmodijama), koji su nerazdvojivo povezani sa formama hebrejskih tekstova;

2. *ukrasna melizmatika*, koja pre svega ima zadatak da organski veže krajnje tačke kantilacije, odnosno njene najdublje i najviše momente u melodiji.

Modus aškenaskih proročkih pesama je takođe tetrahordalno–dijatonski, ali nema nikakvih pentatonskih obrta, pa se ujedno približava čistom molskom tonalitetu; u zapadnom izvođenju kadencira na velikoj donjoj terci, dok se pojedini zasebni stihovi završavaju molskom tonikom. Opseg je manji od opsega Torakantilacija. Recitatorski tonovi su tonika i gornja kvarta. Karakteristične melodije su u kadencama uvek subtonalno obojene u Tori i proročkim melodijama, dok se svi ostali delovi kantilacije drže supratonalnih prostora.

Sefardska kantilacija Tore se sastoji od dva tetrahorda hipofrigijske skale sa finalisom na tonici. Opseg retko prelazi sekstu, melizmi i intervalski skokovi su ređi nego kod Aškenaza. Zbog toga pesme *Zapisa* više naginju psalmodiji. Recitatorski tonovi su tonika i mala gornja terca, ponekad i kvarta. Subtonalni karakter je očit i označava veliku starost tradicija. S tim se slažu proročke kantilacije sefardskih dorskih i hipodorskih lestvica, koje sadrže rečitative. Tu su recitatorski tonovi: tonika, gornja kvarta i obe kvinte. Sefardska kantilacija je notirana tek krajem XVI i početkom XVII veka i od tada se gotovo uopšte nije menjala.

Za tradiciju kantilacija jemenskih Jevreja bi se moglo reći isto, s tim što je ona zapisana još kasnije – u XIX veku.

Tonalitet ove kantilacije je, doduše, precizno određen, ali ne odgovara nijednom evropskom sistemu lestvica.

Obim jemenske kantilacije skoro nikad ne prelazi kvartu – izuzetak su melodije *Biblijskih oda*. Intervalski skokovi su veoma retki, melizmi uglavnom

samo u pauzalnim formama. Mnogo jasnije nego u sefardskim ili aškenaskim izvođenjima, kod Jevreja Jemena su uspravne forme motiva: kantilacija Tora se sastoji od 6 – 7 takvih oblika, a proročke melodije samo od tri.

Tora-melodija ima recitativan ton na maloj gornjoj terci u odnosu na tetrahord g a b c, a proročke melodije imaju za recitativan ton – D – u tetrahordu c d e f, koji se može javiti i kao završni ton. Najčešće je izvođenje čisto slogovno, uvek sa izuzimanjem intervalskih melizama, pa se tako približava psalmodiji.

Svi ovi elementi dokazuju veliku starost i autentičnost jemenskog izvođenja. Već je ranije govoreno o njihovoj sličnosti sa gregorijanskim formama i strukturama.

Posebno su interesantne jemenske melodije *Ode*, koje sadrže mnogo više melizama nego kantilacije praznih tekstova; često se izvode u oštroj ritmičkoj melodiji, koja je bliska jasno propisanom stilu ode. Iz ovoga se može lako izvući zaključak da su biblijske ode bile u stvari metrički zapisane, i da je metričko izvođenje bilo ono najpravičnije.

Među kantilacijama ostalih knjiga Starog zaveta, najinteresantnije su knjige *Jeva* i *Tužbalice*, jer obe imaju sličnosti sa crkvenim pevanjem jermenske i rimske crkve. Tužbalice u svim jevrejskim varijantama, odnosno tradicijama, imaju velikih sličnosti, tako da se nameće ideja o zajedničkom izvoru.

Za kraj ovog poglavlja o biblijskoj kantilaciji, može se reći da ona predstavlja najstariji i najsadržajni element hebrejske muzike. Kantilacija je egzistirala i u ranim hrišćanskim liturgijama iz Jerusalima, za šta postoje pisani dokazi u zapadnoevropskom hrišćanstvu. To objašnjava sličnost izvesnih fraza rimskog "tonus-lectionis" (baziran je na zapadnim neumama) sa jevrejskim motivima kantilacije.

The Half Close

Jewish versions

Levanite Italy Yemenites

Roman versions

Climacus resupinus Benedi - - cti - o - ne per - petua.

Detailed description: The image shows two staves of musical notation. The top staff is titled 'The Half Close' and 'Jewish versions'. It contains three distinct melodic lines labeled 'Levanite', 'Italy', and 'Yemenites'. The bottom staff is titled 'Roman versions' and shows a single melodic line with the Latin text 'Climacus resupinus Benedi - - cti - o - ne per - petua.' written below it. The notation uses a treble clef and a key signature of one flat (B-flat).

PEVANJE BIBLIJSKIH HIMNI

Biblijske himne ili pesme predstavljaju jedinu kategoriju jevrejske muzike koja po starosti ne pripada biblijskim vremenima, već, po nekim činjenicama, ima strano poreklo.

Najpre treba objasniti značenje reči "himna". Helenistički autori pod "himnom" podrazumevaju oblik "cantica", dok u kasnijoj upotrebi "himna" označava tekstualno-muzičku metričku kompoziciju. Takva poezija i pesme došle su u Palestinu preko Sirije i Vizantije, gde su, uprkos oštrm protivljenju rabina, prodrle u sinagogu. Ovo se dogodilo skoro slučajno, kao posledica čuvene "Novele" cara Justinijana iz 146. godine naše ere, kojom je Jevrejima zabranio da

u Božjoj službi koriste oblike "denterosis", "homileutic" i "exgesis". Ukoliko se naredba ne bi poštovala, vlasti bi srušile sinagogu. Jevreji su, naravno, pronašli pravo rešenje: preuzeli su sirijski oblik himne i u njega ugradili sve zabranjene elemente, pa su istovremeno mogli i u sopstvenim sinagogama da neutralizuju privlačnu moć rimske i sirijske crkve.

Od tog trenutka im je, međutim, bio potreban literarno i muzički obrazovan personal, koji je bio u stanju da odmah zapiše i izvede metričku poeziju.

Tako je na mesto dotadašnjeg počasnog svetovnog službenika nastupio profesionalni pevač, muzičar i pesnik u istoj osobi – kantoru (na hebrejskom – "hazán"). Mesto kantora se tokom šest vekova toliko učvrstilo da se ni posle osvajanja Palestine, kada su Jevreji ponovo dobili potpunu religioznu slobodu, nije moglo poljuljati. Teološki osnov ovih himni – pijutim automatski je otpao i više nisu bili potrebni muzičari–pesnici, ali se, zahvaljujući simpatijama vernika, ipak u praksi zadržao, i nikakve zabrane mu nisu naškodile.

Od 730. godine nove ere je duhovni poglavar Judeje, već pominjani rabin Jehuda Gaon, stabilizovao situaciju uzevši pod ličnu zaštitu kantore i postaravši se za njihovo školovanje. Od tada, pa do emancipacije Jevreja u XIX veku, položaj kantora je bio veoma čvrst, pa je tako jevrejska himnodija nastala kao tvorevina kantora.

Prevelika sloboda kantora je ipak, na neki način, predstavljala mač sa dve oštrice: oni su, ubedeni u veličinu i važnost svoje uloge u muzičko–religioznom životu, uveli u sinagoge novi stil izvođenja, koji je, uprkos zasnovanosti na tradicionalnim elementima, često zanemario tekst i preterano negovao ukrase i kolorature. Paradoksalno je da je himnodija, koja je upravo naglašavala metričku strukturu kompozicije, postala oblik nedisciplinovanog stila punog ponavljanja reči isprekidanih melizmima i glasovnim "koloraturama". Pri tom je i obim stiha bio potpuno zanemaren, umesto da bude muzički nadgrađen.

Razne političke krize su očigledno delovale presudno na razvoj jevrejske muzike: prva je proizvela ovaj stil, a druga dovela do njegovog iščezavanja i pojave novog, mnogo značajnijeg. Radi se o progonu Jevreja na Zapad, koji je započeo sa prvim krstaškim ratovima, a trajao sve do XVI veka. U periodu od XII do XVI veka kantori su u Srednjoj i Zapadnoj Evropi stvorili najlepša muzička ostvarenja hebrejske muzike srednjeg veka – takozvane *Missinai melodije*.

Njihova tematika odražava dugogodišnje patnje progonjenog naroda i upravo je ona očistila kantorski stil od koloratura, a što je još važnije, učvrstila status ovih melodija.

Missinai melodije su nastale u periodu od XII – XV veka u oblasti reke Rajne (Nemačka); imale su zajednički stil, koji, za razliku od najstarijih slojeva sinagogalnog pevanja, nije zasnovan na određenim modusima ili formama, već dvema muzičkim komponentama:

1. pojavi mnogih lajtmotiva koji imaju asocijativnu funkciju i povezuju izvesne motive ili liturgijske tekstove;
2. preuzimanju nekih nemačkih, burgundskih ili francuskih melodija, koje su, naravno, preinačene u skladu sa tradicionalnom jevrejskom melodijom starijeg perioda.

Posebno su zanimljivi elementi kompozicija truvera (burgundska ballata) Minozengera, kao i elementi ranoreformatorskih korala.

Iz ovog istorijskog razvoja su bili isključeni Sefardi i azijski Jevreji, pa je zato njihovo pojanje bliže starijim tradicijama, ali i statično. Samo su Aškenazi doveli sinagogalno pevanje do stadijuma pravog istorijskog razvoja tokom niza godina.

U XV veku su himne počele polako da gube popularnost, čemu je jedan od uzroka pojava kabalističkih tekstova, koje većina vernika još nije razumevala, a čije su objašnjavanje kantori zanemarivali, iako su se redovno koristili tim tekstovima.

1986.

(Odlomak)

O JEVREJIMA U UGARSKOJ XVIII I XIX VEKA

JEVREJI U ZEMUNU I PETROVARADINSKOJ REGIMENTI

U XVIII i prvoj polovini XIX veka najveća naseobina Jevreja bila je u Zemunu, kao jednoj od najvažnijih trgovačkih varoši na putu Solun–Niš–Beograd–Beč. Ipak, u znatnijem broju Jevreji u Zemun nisu došli odmah posle proterivanja Turaka 1716, nego tek posle povlačenja Austrijanaca iz Srbije 1739. godine. Od 1716. do 1739, dok su Austrijanci vladali Srbijom, Jevreji su se zadržavali najviše u Beogradu, a preko Zemuna su većinom samo prolazili na svojim trgovačkim putovanjima, budući da je u privrednom pogledu Zemun bio potpuno u senci Beograda, a uz to i pod drugom upravom – do 1728. pod Slavonskom komorskom inspekcijom, odnosno Direkcijom, a od te godine pod privatnom, spahijskom vlašću, manje sklonom Jevrejima kao verskoj i narodnoj skupini.

Iz komorskog i spahijskog vremena, kao stanovnici Zemuna poznati su nam samo Jevreji Josif Isak i Isak Mojsej. Za Josifa Isaka zabeleženo je da je marta 1726. godine, preko carinarnice u Petrovaradinu, nosio 25 štavljenih govedih koža, na koje je platio 2,25 forinti carine, a juna te godine da je za Požun odneo 40 takvih koža ocarinjenih sa 3,60 forinti. O Isaku Mojseju, pak, znamo da je 1727. godine kroz Petrovaradin nosio 15 obradenih junećih i 15 telećih koža, na koje je platio 4,40 forinti kaldrmarine, kao i da je marta 1730. umro u Carigradu, ostavivši iza sebe poveliki dug od 2.000 forinti, koje je intabulisao na svoju kožaru (Loderey) u Zemunu.¹

U prvi mah, 1730, iz Beograda u Zemun prešlo je između pet i osam jevrejskih porodica. Prvih meseci 1742, pet se odlučilo da ostane u Zemunu, pa je Slavonska zemaljska uprava tamošnjem spahijskom provizoru preporučila da im se podalje od Save izdvoji prostor na kome će moći da podignu svoje kuće.

Starešini šeste porodice, ili, možda, samcu Ledereru, odobreno je da za tri meseca pokupi dugove i rasproda imovinu, a zatim da napusti varoš.² Nepune

1) MOL, E-709, cs. 8, svež. "Surzin" Schreiben"; E-711, cs. 2: Prometni protokol carinarnice Petrovaradin iz 1726. godine; E-715, cs. 5: Dnevnik kaldrmarine u Petrovaradinu 1727. godine

2) S. Gavrilović, "Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i slavonsko-sremskoj vojnoj granici (XVIII-XIX vek)", *Istraživanja VII*, Novi Sad 1979, 467. Verovati je da su među njima bili i Jevreji Avram Lebl, za koga je 1742. na Carinarnici u Petrovaradinu zabeleženo da je iz Mađarske nosio 45 koža (vrednost 270 forinti) i pet akova kreča, na koje je u Budimu platio određenu carinu, i Mojsej Isak, koji je iz Mađarske nosio tri cente starog gvožđa, vrednosti 15 forinti, na koje je u Petrovaradinu platio 27 dinara carine (MOL, E-715, cs. 6, 1742. god.)

četiri godine posle toga, krajem 1745, Zemun je ispod spahijske vlasti prešao u sastav Slavonsko-sremske vojne granice, da bi 1751. dobio status slobodne graničarske vojne varoši – komuniteta, u kojoj će, pored ostalog, biti rešavano i pitanje opstanka jevrejske zajednice.³

U vreme uključenja Zemuna u Vojnu granicu, u njemu se zateklo osam jevrejskih porodica, čije su starešine poimenično poznate: Simon Markus, Mandel Polak, Baruh Tešinger, Jakob Tašil, Abraham Lederer (koji se i posle 1742. zadržao u Zemunu), Kolman Brandajz, Rafael Salomon i Salomon Hiršl.⁴ Sledećih godina u Zemun se doselilo još nekoliko jevrejskih porodica⁵, iako im je budućnost bila sasvim neizvesna pošto, u načelu, Jevrejima nije bilo dozvoljeno da se naseljavaju u Vojnu granicu. Za Jevreje u Zemunu ipak je načinjen izuzetak pa su oni, u jesen 1753. godine, od carice Marije Terezije dobili privilegiju radi opstanka u njemu.⁶ S izuzetkom porodice Hiršl u Petrovaradinu, bili su to jedini Jevreji sa pravom domicilija u Vojnoj granici, mada ceo jedan vek bez drugih prava koja su imali hrišćanski stanovnici u njoj. Kao grad na sredokraći trgovačkog puta Solun–Beč, Zemun je bio vrlo privlačan za sve trgovce, pa i za Jevreje čiji se broj 1750-ih godina kretao između 18 i 21 porodice, odnosno oko 150–170 duša.⁷ Iz popisa 1755. i 1756. godine vidi se da su raspolagali sa 15 do 19 kuća, a da su se bavili trgovinom starim gvoždem, preprodajom raznih proizvoda, pečenjem rakije, kožarskim, krojačkim i staklarskim zanatom, kiridžijskim poslom i raznošenjem vode. Manji deo njih bili su turski (španski) Jevreji–Sefardi, a većina nemački Jevreji – Aškenazi.⁸

Budući da nisu hrišćani, Jevreji su morali da stanuju odvojeno, pa je vremenom došlo do stvaranja posebne ulice – "Čivutskog sokaka" – u kojoj su, pored privatnih kuća, nikle i njihova bogomolja i škola. U jednoj od kuća stanovali su njihov kantor, učitelj, školski poslužitelj i ritualni koljač (Schachter). S proleća 1755. godine, jevrejskim sudijama i crkvenim ocima je Slavonsko-sremska generalna komanda priznala pravo suđenja u privatnim sporovima između Jevreja, a Zemunskom gradskom magistratu je naredeno da jevrejskim sudijama pruža podršku i pomoć u vršenju njihove dužnosti. Izbor jevrejskog sudije trebalo je vršiti svake godine, a on je bio obavezan da krajem godine, u prisustvu jednog člana gradskog saveta, podnosi opštinske račune. Pored sudije, biran je i po jedan prisežnik. Svi Jevreji trebalo je da se pokoravaju njima, odnosno svojoj Opštini i da im iskazuju dužno poštovanje, dok je Gradski magistrat trebalo da nadzire rad Opštine, da podstiče na slogu u njoj i da o njoj izveštava Generalnu komandu.⁹

3) L. Čelap, "Zemunski vojni komunitet (1717–1881)", Spomenik SANU CXVII, Odeljenje društ. nauka, nova serija 19, Beograd 1967.

4) S. Gavrilović, *nav. delo*, 467–468.

5) Tako je već u leto 1746. godine zabeleženo 13 nastanjenih porodica i tri koje su slovile kao turski podanici. To su: Mandel Polak (četiri člana porodice), Jakob Abraham (4), Simon Markus (5), Kolman Brandajz (2), Salomon Hiršl (2), Rafael Salomon (2), Baruh Tešinger (3), Majer Rehnicher (2), Bela Gajs, udovica i sinovi Lazar i Mandel sa decom (6), Abraham Lederer (8). U iznajmljenim kućama bili su Hercl Fihter (4), Samson Isak (3) i Volf Enoh (3) dok su u turskom podanstvu bili Saul Majer (4), Elias Goldšmit (3) i Abraham Majer (7). – Svega 83 lica (MOL, E-709, cs. 8: Specification von 23. VII 1746).

6) L. Čelap, "Jevreji u Zemunu u vreme Vojne granice", *Jevrejski almanah*, Beograd 1957–1958, str. 59.

7) L. Čelap, "Zemunski vojni komunitet", 34.

8) L. Čelap, "Jevreji u Zemunu", 59–60.

9) *Isto*, 60.

Međutim, dešavalo se da su pojedini Jevreji zaobilazili svoju Opštinu i sitnijim sporovima dosađivali Gradskom magistratu, odnosno da nisu poštovali odluke sopstvenog suda, zbog čega se maja 1799. godine Jevrejska opština obratila Magistratu moleći da se nikome od Jevreja ne dozvoli direktno obraćanje njemu, nego tek u slučaju da stranke ne budu zadovoljne presudom jevrejskog suda; ukoliko se pred tim sudom stranke poravnaju, presuda treba da ostane nepromenjena. Opština je molila da se njenom sudiji da pravo kažnjavanja Jevreja zatvorom od dva dana, a da se gradski sud u to ne meša. Magistrat se saglasio s molbom Opštine i uz to rešio da se nikome od Jevreja ne daje pasoš bez znanja jevrejskog sudije, a obavezao je mesare da s vremena na vreme Jevrejskoj opštini daju potrebno goveđe meso, kao što je i sve članove Opštine obavezao na srazmeran doprinos radi održavanja njihovog hrama. Slavonska generalna komanda, pak, naredila je da se Jevreji uvek služe istim imenima i ne stvaraju zbrku i nepotrebnu prepisku zbog toga.¹⁰

Ortodoksni Jevreji u Senti, fotografija Stevana Kragujevića iz 1938, iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

Dosta rano su Jevreji u Zemunu imali i svoju školu koja je bila isključivo verskog karaktera. Škola se pominje već u popisu Jevreja 1755. godine. U njoj se učilo čitanje i pisanje na njihovom jeziku, a davana je i verska obuka.¹¹ Iako je

10) *Isto*, 66,67.

11) L. Čelap, "Zemunski vojni komunitet", 90.

škola imala posebnog učitelja, on, bar u početku, nije živeo samo od svoje profesije, nego i od pečenja i prodaje hleba, zbog čega ga je tužio nemački pekar i zatim onemogućio u tom poslu. Uostalom, poslovna aktivnost nije bila strana ni zemunskim rabinima, od kojih su potkraj XVIII veka dvojica bila u ortakluku sa zlatarom Isakom Simonom; kad su sa ovim došli do spora, za njegovo rešavanje pozvan je izborni sud od dvojice novosadskih rabina i jednog učitelja.¹²

Svojim narodnim jezikom i pismom Jevreji su se služili sve do kraja 1781, kad im je naređeno da ih uklone iz upotrebe u javnim poslovima te da u roku od dve godine na njihovo mesto uvedu nemački jezik i pismo, na kojima će se sastavljati ugovori i testamenti, voditi računi i poslovne knjige, dok će hebrejski ostati samo u čisto verskim poslovima.¹³ Nemački je postao i jezik jevrejske škole, koju je, inače, izdržavala Jevrejska opština, a nadzirao Gradski magistrat.¹⁴

Kao posvuda, i u Zemunu su Jevreji plaćali porez – kontribuciju, koji je u drugoj polovini XVIII veka iznosio 150–180 forinti, zatim taksu tolerancije i namet koji je, prema imovnoj snazi pojedinaca, ubirao Gradski magistrat.¹⁵

Iako su se zemunski Jevreji uspešno uključili u privredni život grada i, pored ranije navedenih poslova, bavili se bačvarskim, a naročito zlatarskim zanatom, a zatim trgovinom, kao komisionari austrijskih fabrika i bečkih novčanih kuća, plaćali veće dažbine od hrišćanskog stanovništva, oni su stalno imali velikih neprilika zbog ograničavanja njihovog broja, restriktivnog tumačenja privilegije o naseljavanju u Zemun, kao i zbog nedovoljne tolerancije hrišćanskih sugrađana, Nemaca i Srba.¹⁶

Naime, privilegija od 8. oktobra 1753. odnosila se samo na 21 jevrejsku porodicu, zatečenu u Zemunu, odnosno doživotno samo na domaćine i njihove postojeće kuće, s tim da se privilegija ne prenosi na njihove naslednike, da se nikako ne povećava ni broj porodica ni kuća, nego da uvek ostanu u malom, ograničenom broju. Izuzetak od pravila može biti samo na osnovu carske "previšnje milosti". Pravo sticanja novih kuća i nekretnina bilo im je uskraćeno, dok je pitanje opstanka njihovih potomaka ostalo otvoreno.¹⁷

Do prvog nesporazuma oko jevrejske privilegije došlo je 1768. godine, kad je Gradski magistrat optužio "privilegovane" Jevreje da pravo na naseljavanje u Zemunu prenose na svoje sinove i zetove, koji žive izvan njihovih kuća, odnosno porodica, i na taj način povećavaju broj jevrejskih domaćinstava. Na to je septembra iste godine usledila odluka Dvorskog ratnog saveta da iz Zemuna i Vojne granice bude udaljen svaki Jevrej, njegova deca i služinčad, ukoliko nije lično doživotni korisnik privilegije. Od Gradskog magistrata je zatraženo da onemogući uvlačenje Jevreja u grad i da spreči da se kuće privilegovanih Jevreja otuđuju onima na koje se privilegije ne odnose, kao i da se privilegije, posle smrti

12) L. Čelap, "Jevreji u Zemunu", 61, 62.

13) *Isto*, 65.

14) L. Čelap, "Zemunski vojni komunitet", 90.

15) *Isto*, 25, 27; Isti, "Jevreji u Zemunu", 60.

16) *Isto*, na više mesta.

17) S. Gavrilović, "Ispisi za istoriju Jevreja", 473–475.

njihovih uživalaca, prenose na njihove potomke, a još manje na strane Jevreje. Ratni savet je ocenio da je nezakonito i stvaranje posebne jevrejske opštine sa rabinom, šahterom, učiteljem i školskim poslužiteljem (Schulklopper), jer se njihovo postojanje ne pominje u privilegiji.¹⁸

Pošto su se Jevreji žalili na ovu odluku i molili za punu slobodu naseljavanja u Zemunu, Dvorski ratni savet je decembra 1768. saopštio da ta odluka ostaje na snazi pošto deca, ukoliko se sama ne mogu izdržavati, i tako ostaju u porodici, a ona koja to mogu, moraju napustiti Zemun i Vojnu granicu pa drugde mogu zasnivati svoja domaćinstva.¹⁹ Posle toga, Jevreji su se pritajili, ali su 1772. godine ponovo zatražili stalno boravište u Zemunu, pozivajući se na status svojih sunarodnika u Temišvaru. Iz Beča im je ponovo stigao negativan odgovor, uz objašnjenje da se boravak u Zemunu dozvoljava udovici i najstarijem sinu umrlog, privilegovanog Jevrejina, kao i bavljenje profesijom sve dok se dotični potomak bude besprekorno držao i društvu bio od koristi. No, ukoliko neka od privilegovanih porodica izumre ili se odseli, njena privilegija se ne može prenositi na neku drugu neprivilogovanu doseljeničku porodicu.²⁰

Da su ove odredbe striktno sprovedene u delo, opstanak Jevreja u Zemunu bio bi skoro onemogućen, odnosno njihov broj bi bio veoma smanjen i sveden samo na direktne muške potomke privilegovanih iz 1753. godine. Neki Jevreji su svakako morali da napuste grad, a nekima nije ni dozvoljen pristup u njega, ali je život tekao i mimo restrikcija, a Jevreji su nalazili načina da se na duže ili, pak, stalno zadrže u Zemunu, izgleda, češćim menjanjem imena, ženidbama i adopcijama.

Patent o verskoj toleranciji cara Josifa II nije zemunskim Jevrejima doneo nikakve olakšice, pa nije došlo ni do ukidanja takse tolerancije osim, možda, do njenog pravičnijeg razrezivanja. Tumačeći careve namere, Dvorski ratni savet je 1781. naglasio da se ne ide za tim da se poveća broj Jevreja u državi niti da se oni šire po njoj, nego da tamo gde su dotad bili tolerisani budu što korisniji za državu. No, taj načelni stav pratila je već pomenuta zabrana jevrejskog jezika i pisma u javnim poslovima.²¹ Da li je careva poznata dobra volja prema podanicima donela Jevrejima određenije koristi, teško je reći, osim u slučaju Davida Isaka, kome je 1783. odobreno da, radi uspešnijeg vođenja trgovačkih poslova, sagradi sebi novu kuću.²² Stav prema Jevrejima nije se promenio ni prvih godina XIX veka, o čemu svedoči dopis Dvorskog ratnog saveta od avgusta 1806, po kome se postojeći propisi prema njima ne smeju ublažavati pa im ne treba dopuštati nikakve zakupe iz kojih mogu nastati nepoželjni dugovi. Štaviše, na Jevreje u Beogradu i Zemunu se sumnjalo da su u vezi s Francuzima i da francuski konzul u Travniku nastoji da preko njih utiče na srpske ustanike.²³

Iz ranije pomenutih razloga i zbog nedovoljne budnosti Gradskog magistrata, broj jevrejskih porodica se povećao preko dozvoljene granice pa ih je već 1781. bilo devet više (dakle 30), što je podstaklo Dvorski ratni savet da od Slavonske generalne komande zatraži njihovo udaljavanje iz grada, utoliko pre što

18) *Isto*, 474.

19) *Isto*.

20) *Isto*, 474–475.

21) *Isto*, 469.

22) *Isto*, 469.

23) *Isto*, 471.

se u izveštaju Magistrata tvrdilo da je reč o prekupcima koji žive najviše od zele-
našenja.²⁴

Iz jednog, očigledno nepotpunog, popisa Jevreja u Zemunu iz 1812. godine, prema kome je bilo svega 27 porodica, odnosno 143 lica, vidi se da gotovo niko od privilegovanih iz 1753. nije bio živ, a njihovu privilegiju su preuzeli njihovi sinovi i unuci, odnosno zetovi, kao starešine novih porodica. Izuzetak su bili samo Mojsej Hercl i Jakob Volf, kao prvobitno privilegovani Jevreji.²⁵ Potpunu sliku o Jevrejskoj opštini pruža popis iz 1815. godine; prema njemu, bilo je, svega, 45 porodica, odnosno 221 lice. Od njih, sopstvene kuće imalo je 11 porodica, dok je 28 stanovalo u jevrejskim ili u drugim kućama "pod kirijom". Za šest porodica u pogledu kuće, odnosno stanovanja, nije ništa zabeleženo; među njima su bile porodice rabina, šahtera, učitelja i poslužitelja u sinagogi. Od porodičnih starešina, 21 je bio rođen u Zemunu, a 24 su bili došljaci. Zabeleženo je 27 trgovaca, osam trgovaca-sitničara, jedan pečač rakije, dva staklara, po jedan krojač, muzičar i vodonoša i četiri versko-školska službenika.²⁶

Slavonska generalna komanda, i pre nego što je dobila ovaj popis Jevreja, pozabavila se njihovim privilegijama i brojnim stanjem i utvrdila veliko prekoračenje zbog stvaranja novih porodica deobom postojećih, uvođenjem zetova u privilegovane porodice, odnosno prodajom kuća novopridošlim sunarodnicima, koji su sticali status "štićenih Jevreja" (Schutzjuden). S tim u vezi, naredila je Zemunskom magistratu:

– da nikome od Jevreja ne dozvoli kupovanje kuće i da takve njihove molbe bez daljeg odbija;

– da se, u tom smislu, odbijaju molbe Perla Majera iz 1811. i 1812. godine, podnete Generalnoj komandi;

– da se odbija primanje u red "štićenih Jevreja" Jakoba Vajsa kome zapravo nikad nije bio dozvoljen boravak u Zemunu;

– da se Jakobu Folio, koga je Magistrat 1814. preporučio radi dodeljivanja građanskog prava, isto uskrati, kao i

– da se sinovima privilegovanog Isaka Frankla dozvoljava opstanak u porodičnoj kući, da u njoj zajedno stanuju, ali kao jedna porodica.

Inače, Generalna komanda je insistirala na besprekornom držanju Jevreja, kao uslovu za opstanak u Zemunu, i na njihovim dobrovoljnim ratnim doprinosima, kao izrazu njihovog patriotizma.²⁷

U vezi sa brojem Jevreja i njihovim pravima, iskrslalo je i pitanje onih koji su u Zemun prelazili u toku Prvog srpskog ustanka. Neki su se uključivali u postojeće privilegovane porodice (ženidbom ili kao sluge), dok su se drugi zadržavali u kontumacu i u varoši u sasvim neodređenom statusu, ponekad samo privremeno, i to kao turski podanici.²⁸ Veći broj ovih poslednjih Jevreja došao je iz Beograda u

24) *Isto*, 468–469, Zemunska vojna komanda zapazila je da se pod vidom slugu i pečača rakije u gradu nastanjuje jevrejski ološ, a pridolaze i turski Jevreji sa porodicama, koje kao nepoželjne treba odstraniti iz grada (L. Čelap, *Jevreji u Zemunu*, 65).

25) S. Gavrilović, *nav. delo*, 472.

26) *Isto*, 478–481. Detaljan poimenični popis videti u Prilogu!

27) S. Gavrilović, *Ispisi za istoriju Jevreja*, 473–477. Jedan od "izraza patriotizma" bilo je obećanje Zemunske jevrejske opštine s početka 1816. da će deset godina u fond za pomoć invalida uplaćivati po 50 forinti doprinosa. Za prve dve godine zaista je uplaćeno 100 forinti, ali je kasnije uplata bila neredovna pa su se dugovi protezali do 1827. godine, a možda i duže (*Isto*, 487).

28) L. Čelap, "Jevreji u Zemunu", 67.

Zemun u vreme sloma ustanka 1813. godine. Austrijske vlasti su ih primile, ali je već 22. septembra tekuće godine Dvorski ratni savet naredio da svi oni budu vraćeni u Beograd čim se srede prilike u njemu. Ipak, oni su se zadržali u Zemunu i do avgusta 1815. godine, kad je Ratni savet, zbog Drugog ustanka u Srbiji, saopštio Slavonskoj generalnoj komandi da ih i dalje treba trpeti, s tim da se u potpunosti pridržavaju postojećih propisa o turskim podanicima i da trguju samo "na veliko", odnosno da se bave tranzitnom trgovinom i uvozom austrijske robe u Tursku, ukoliko se njihove firme i ortačka udruženja dovoljno legitimišu kod delegiranih vojnih sudova u Granici. Budući da im je, kao turskim podanicima, bilo zabranjeno trgovanje "na malo", odlučeno je da se odmah zatvori takva trgovina Isaka Koena, dok je, istovremeno, odlučeno da se boravak u gradu dozvoli Abrahamu Eliasu, Eliasu Mojzesu, Danielu Albahariju de Majo, Isaku Salomonu Koenu, Anlu Hajmu i Salomonu Amaru.²⁹

Neki Jevreji boravili su u Zemunu zbog trgovačkih poslova, a na osnovu pasoša Slavonske generalne komande, kao što pokazuje slučaj Salomona Koena, turskog podanika, koji je 1815. molio dozvolu za brak sa "nemačkom" Jevrejkom iz porodice Almoslina, što mu je odobreno, ali uz izričitu napomenu da iz toga nikako ne sme da usledi zahtev za njegovo stalno naseljavanje odnosno stalno zadržavanje u Zemunu; ukoliko pak on poželi da svoju ženu sa sobom prevede u Tursku, moraće za to tražiti posebnu dozvolu.³⁰

Iz izveštaja Zemunskog magistrata i popisa Jevreja, Slavonska generalna komanda je ocenila da su se prilike u jevrejskoj zajednici veoma izmenile, pa je krajem septembra 1815. od Magistrata zatražila obrazložen odgovor o sudbini prvobitno privilegovanih porodica i njihovog potomstva, te koje jevrejske porodice, osim rođenih u Zemunu, svojim dotadašnjim držanjem zaslužuju da budu uključene među privilegovane.

Podnoseći sredinom novembra 1815. izveštaj o tome, Magistrat konstatuje da su skoro sve od 21 prvobitno privilegovane jevrejske porodice pomrle, dok njihovo potomstvo sada broji 30 porodica, koje stanuju delom u vlastitim, delom u tuđim kućama, pod kirijom, a izdržavaju se od trgovine i zanatstva. Njihovo držanje bilo je ne samo besprekorno nego su svoju privrženost vladaru i državi potvrdile mnogim patriotskim delom pa zaslužuju carsku milost. Pod istragom je samo Haim Almoslino, zbog prevare, ali ni njegova porodica ne bi trebalo da bude izuzeta od carske milosti, pošto deca ne moraju ispaštati grehove svojih očeva, utoliko više što njegov sin Mojsej Almoslino služi kao kaplar u zemunskom domobranstvu. Magistratu je teško da kaže koje od postojećih 30 porodica treba da budu privilegovane, pošto sada imaju ista prava i iste zahteve, pa predlaže da niko između njih ne bude lišen privilegija datih njihovim precima. Pored tih 30 porodica, Magistrat je preporučivao još u Zemunu rođene porodice Ošne Amiga i Salomona Komanda, pošto je reč o trgovcima dobrog držanja, kako bi dobile privilegiju da mogu posedovati kuće s pravom da ih predaju u nasleđe svojim potomcima.³¹

Ovaj izveštaj, preko Slavonske generalne komande i Dvorskog ratnog saveta, podnet je caru, koji je sredinom januara 1816. ocenio da se broj jevrejskih

29) S. Gavrilović, "Ispisi za istoriju Jevreja", 477.

30) *Isto*, 482.

31) *Isto*.

porodica u Zemunu znatno uvećao samo zato što nadležne vlasti nisu dosledno postupale prema postojećim naredbama, pa je rešio da dalji opstanak dozvoli za svih onih 30 porodica koje potiču od prvobitno privilegovanih, s tim što će posle smrti očeva (starešina) porodica njihove udovice sa po jednim sinom moći ostajati u Zemunu i posedovati 30 kuća i školsku zgradu; čim se neki sin odvoji od privređivanja u porodici ili se neka od kćeri uda za stranog Jevrejina, moraće se isti udaljiti i iz Zemuna i iz Vojne granice, kao što se u roku od dve godine iz njih mora iseliti i onih 14 porodica koje su se, pored 30 pomenutih, kasnije i bez odobrenja vrhovne vlasti naselile u njima. Na kraju, car je naredio da se ubuduće nijednom stranom Jevrejину ne dozvoli boravak i naseljavanje u Zemunu.

Šaljući carevu odluku Slavonskoj generalnoj komandi, Dvorski ratni savet je naglasio da je Jevrejima odobreno i posedovanje školske zgrade, u kojoj su prvobitno stanovale četiri porodice, zadužene za crkvene i školske poslove. Pošto brigu oko crkve i škole kod Jevreja vode rabin, kasapin, pojac i učitelj, oni će se, kao i dosad, moći smestiti u školsku zgradu, ali čim nekome od njih prestane dotična služba, moraće isti, ukoliko ne spada u red 30 privilegovanih jevrejskih porodica, da se bez ikakvog izgovora udalji iz Zemuna. Ratni savet je dodao da je Jevrejima kupovina kuća dozvoljena samo u smislu pomenute carske naredbe, ukoliko dotični mogu da dokažu da poseduju dovoljno imovine ili mogu da nađu jemce za sebe. Ako su nekim Jevrejima potrebne sluge, a ne mogu ih naći među članovima 30 privilegovanih porodica u samom gradu, biće im dozvoljeno da iz drugih naselja dovode samo neoženjene Jevreje, ali u ograničenom broju i po odobrenju Zemunskog magistrata. Čim prestane potreba za takvim slugama, moraju iste biti udaljene iz Zemuna. O izboru jevrejskog kneza-sudije ne može biti ni govora, pošto Jevreji podležu jurisdikciji Magistrata Komuniteta.³²

Carevu odluku o uklanjanju prekobrojnih Jevreja Slavonska generalna komanda je protumačila još restriktivnije, pa je od Magistrata i Vojne komande u Zemunu zatražila da sve takve u roku od samo pola godine preseli ili u Beograd ili u ugarski Provincijal.³³ Da bi to izbegli, neki od tih Jevreja su otišli u Novi Sad, prijavili se za tamošnje kontribuyente i sa propisnim pasošima vratili u Zemun, odugovlačeći ili obnavljajući svoj boravak u njemu. Kad je Generalna komanda doznala za to, upozorila je magistratu u oba grada na potrebnu opreznost pri izdavanju pasoša, kako bi se u Zemunu omogućio, i to samo na kratko vreme, vezano za obavljanje poslova, boravak samo onim Jevrejima koji se mogu legitimisati da su novosadski podanici, o čemu treba voditi tačnu evidenciju.³⁴

Među onima koje je trebalo odstraniti iz Zemuna bilo je i desetak porodica koje su, navodno, došle pre 20–30 godina, imale besprekorno držanje i uredno ispunjavale svoje podaničke obaveze prema državi, što je podstaklo zemunskog rabina Jakoba Fridenberga da od cara zamoli da se njima ne uskrati boravak u gradu. Car je molbi udovoljio utoliko što je potkraj decembra 1817. rešio da se mogu zadržati samo one od tih porodica koje u Zemunu borave već 30 godina; prema ostalima nije trebalo imati obzira, nego postupiti prema ranijem naređenju.³⁵

32) *Isto*, 483.

33) *Isto*, 483–484.

34) *Isto*, 484.

35) *Isto*, 486.

Nije nam poznato koji su Jevreji i kada udaljeni iz Zemuna, ali je sledećih godina očigledno došlo do smanjenja njihovog broja i to, izgleda, baš iz redova privilegovanih. Tako je 1824. godine od 30 privilegovanih porodica ostalo samo 15, a 1835. godine bilo je svega 19.³⁶

Bila je to posledica stalnog ograničavanja u poslovanju, zakupu, članstvu u cehovima, ženidbi i nasleđu. Tako je krojač Heršl Klopfer 1816/1817. jedva dobio majstorsko pravo, dokazavši da je 20 godina boravio u Zemunu, redovno izučio zanat, činio državi usluge u ratu protiv Turske i Francuske i da potiče od privilegovanih Jevreja. Interesantno je da je Dvorski ratni savet, ovom prilikom, istakao da Klopferova religiozna pripadnost ne treba da bude prepreka za prijem u cehovsku organizaciju, pošto država nastoji da Jevreje odvrti od njihovog nestalnog načina života pa stoga izlazi u susret onima koji se odaju nekom građanskom zanatu.³⁷ U slučaju, pak, Rozine Almuli, koja je nasledila "privilegovanu" kuću, ali se udala za trgovca Albaharija, turskog podanika, insistiralo se da kuću proda nekom austrijskom podaniku, pošto njen muž, kao stranac, ne može posedovati nikakve nekretnine.³⁸ U isto vreme Jakobu Foliu nije dozvoljeno da svoje trgovačko pravo prenese na beogradskog Jevrejina Izraela Hajma³⁹, dok 1831. godine Leblu Sonenfeldu nije dopušteno da kupi kuću svog sunarodnika pošto je patentom iz 1816. bilo predviđeno da Jevrejini može posedovati samo jednu kuću.⁴⁰ U duhu te careve naredbe, godine 1833, odbijena je i molba Jevrejske opštine za otvaranje bogomolje – sinagoge.⁴¹ Diskriminacije je bilo i prilikom otvaranja trgovina i krčmi. Tako je 1834. godine Generalna komanda odbila molbu Lebla Sonenfelda da otvori posebnu trgovinu za jevrejske obredne artikle, a kad je istu ipak "izuzetno" dozvolio Ratni savet, naglašeno je da se ne sme uticati na povećavanje broja jevrejskih porodica u Zemunu.⁴² Slično je bilo 1835. godine, kad je Abrahamu Leonu dozvoljeno da prekupi krčmu "Kod crvenog vola" od svog sunarodnika Lebla Heršla, ali da kupac ne stvara novu porodicu, nego da se tretira samo kao krčmar bez kuće i da piće toči lično, a ne da za to unajmi nekog Jevrejina, kako se Jevrejska opština bročano ne bi uvećavala.⁴³ Odbijanje, pak, molbe Jakoba Fajšla da otvori trgovinu mešovitom robom motivisano je postojanjem prevelikog broja takvih dućana.⁴⁴

Istovremeno, sve molbe za iseljavanje jevrejskih devojaka u Beograd radi udaje, po pravilu su odobravane, pa je i to doprinosilo smanjenju broja Jevreja u Zemunu.⁴⁵

U takvim prilikama izgleda da su Jevreji došli do zaključka da im je bolje da se prikazuju kao turski podanici i da se sa pasošima dobijenim od beogradskog paše zadržavaju u Zemunu i dosta slobodno obavljaju svoje poslove, skoro kao i privilegovani zemunski Jevreji, s kojima su se i dalje mešali, kod njih ili u njihovim porodicama stanovali, trgovali, obavljali zanate i priženjivali se.

36) *Isto*, 489, 497.

37) *Isto*, 485.

38) *Isto*, 489.

39) *Isto*, 489–490.

40) *Isto*, 493.

41) *Isto*, 494.

42) *Isto*, 495, 496.

43) *Isto*, 497.

44) *Isto*, 497–498.

45) *Isto*, 486, 493, 497, 499, 500.

Pošto je Austriji bilo u interesu održavanje dobrih odnosa s Turskom, ona je tolerisala njene podanike, pa i Jevreje, u pograničnim oblastima ukoliko su imali uredne pasoše od svojih vlasti, s naznačenom dužinom i svrhom boravka u njima. U tom smislu, juna 1820. godine, Dvorski ratni savet obavestio je Slavonsku generalnu komandu da se turskim Jevrejima u Zemunu može produžiti boravak ako dokažu da im je to neophodno za obavljanje trgovačkih poslova. Potrebne dokaze trebalo je da pruže lokalnoj vlasti – dakle Gradskom magistratu i Vojnoj komandi u Zemunu – kako bi od nje dobili potvrdu, odnosno austrijski pasoš da bi legalno poslovali, naravno uz znanje i odobrenje Slavonske generalne komande. U tom smislu Generalna komanda je odgovorila Magistratu da uz naplatu uobičajene takse može izdati pasoše jevrejskim turskim trgovcima Menahemu Rusou i Sabataju Eškenaziju za obavljanje poslova u Zemunu.⁴⁶

U jesen 1820. godine, Generalna komanda je dozvolila poslovanje u Zemunu turskom Jevrejину Emanuelu Farhiju preko njegovog ortaka, takode turskog jevrejskog trgovca, Mateusa Rusoa. Pošto je Farhi podneo pasoš od turskih vlasti i dokaze u svojoj trgovačkoj firmi, utvrđeni su uslovi pod kojima oni mogu poslovati, i to: da Ruso može uvoziti i prodavati samo tursku robu, i to samo "na veliko", da može izvoziti domaće austrijske proizvode i fabrikate, kao i da slobodno vodi tranzitnu trgovinu u najširem smislu reči. Od Rusoa se tražilo da svoje trgovačke teftere vodi prema ovdašnjim zakonskim propisima i da svake godine, dok boravi u Zemunu, ovdašnjem Magistratu podnese potvrdu o plaćenom porezu u Turskoj.⁴⁷

Mateus Ruso je, izgleda, poštovao postavljene uslove i stekao poverenje Magistrata, koji je 1828. godine predložio da mu se dozvoli stalan boravak u Zemunu, ali je Dvorski ratni savet to odbio upozoravajući na načelnu odluku da ne treba povećavati broj Jevreja sa stalnim boravištem u Vojnoj granici.⁴⁸ Ipak, ni posle ove odluke nije prekinuto poslovanje Mateusa (Matije) Rusoa u Zemunu, o čemu saznajemo iz zahteva da mu on i Josif Hercl plate određenu taksu na uvoz i izvoz robe kroz grad.⁴⁹

U ulozi ortaka, odnosno komisionara bečkog jevrejskog trgovca Samuela Rafaela Nisima, privremeni, mada neograničeni, boravak u Zemunu još 1816. godine odobren je turskom Jevrejину Josifu Almoslinu, o kome je tamošnji Magistrat imao dobro mišljenje. Uslov za boravak bilo je obavljanje špediterskih poslova za Nisimovu bečku firmu, besprekorno ponašanje i dozvola od turskih vlasti za zadržavanje u Monarhiji.⁵⁰ Stupanjem u špeditersku službu trgovca Jakoba Albaharija 1816. godine, privremeni boravak u Zemunu omogućen je i turskom Jevrejину Danielu Albahariju sve dok 1822. njegov poslodavac Jakov Albahari sa svoja dva sina nije došao u Zemun i sam preuzeo vođenje poslova. Tada je, naime, rešeno da Daniel Albahari bude vraćen u Beograd, a Jakovu

46) *Isto*, 486–487. Eškenazi je boravio u Zemunu još od 1807. godine obnavljajući dozvolu boravka, ali kako Delegiranom vojnom sudu u Petrovaradinu nije podnosio svoje ortačke ugovore i podatke o firmi, a protivzakonito je vodio "trgovinu na malo", iako je više puta zbog toga opomenut, Slavonska generalna komanda naredila je marta 1822. da mu se uskrati dalje zadržavanje u Monarhiji i da bude proteran u Tursku (*isto*, 488).

47) S. Gavrilović, "Ispisi za istoriju Jevreja", 487.

48) *Isto*, 491.

49) *Isto*, 493.

50) *Isto*, 493.

Albahariju, pošto je vodio značajnu trgovinu, da se dozvoli šestomesečni boravak i poslovanje prema propisima koji važe za turske podanike.⁵¹

Jednogodišnji boravak u Zemunu u proleće 1822. odobren je trgovcu Menahemu Rusou, s tim da vojnim vlastima podnese potvrdu o porezu plaćenom u Turskoj. Potkraj avgusta 1823. boravak mu je produžen za još godinu dana, a pošto je Magistrat ocenio da grad ima od njega dosta koristi, predložio je da bude primljen u austrijsko podanstvo, pogotovo što se broj stalno nastanjenih, privilegovanih Jevreja u to vreme smanjio na polovinu. Generalna komanda je to odbila i ukorila Magistrat zbog podnetog predloga, ali je car uvažio njegove razloge i činjenicu da je Ruso 30 godina boravio u raznim mestima Vojne granice, pa je, početkom jeseni 1824, odlučio da on postane njegov podanik i kontribuent u Zemunu. U obrazloženju careve odluke, Dvorski ratni savet je naglasio da je ona doneta i stoga što je Menahem Ruso pristao da kuću osiromašenog Jevrejina Abrahama Levija, intabulisano na 2.400 forinti bečke vrednosti, otkupi za 3.000 forinti i namesto nje podigne kuću na sprat od tvrdog materijala; što će u gradsku kasu umesto 16 forinti na staru kuću od nove plaćati 40 forinti srebra, a kao trgovac još 40 forinti srebra godišnje; što će se posvetiti samo krupnoj trgovini, a ne torbarenju i sitničarstvu, i što će podmiriti i 130 forinti i 36 krajcara srebra Levijevog duga na kuću.⁵²

Iste, 1824. godine, pozitivno je rešena i molba Haima Almoslina, koji je više godina bio pod istragom zbog dugova i, navodno, samoinicijativnog proglašenja za bankrotiranog trgovca; on je, zapravo, ponovo vraćen u krug 30 privilegovanih porodica, pod uslovom da mu buduće držanje bude besprekorno.⁵³ Tri godine kasnije, avgusta 1827, među privilegovane Jevreje i u austrijsko podanstvo primljen je i dotadašnji turski podanik i trgovac Salomon Semajo Albahari, koji se, pored ostalog, obavezao da u toku od osam godina dozida još jedan sprat na kući svoje odranije privilegovane supruge.⁵⁴

Uvođenjem u protokol Delegiranog vojnog suda, juna 1836. trgovina turskom robom "na veliko" dozvoljena je turskim Jevrejima Naftali Eškenaziju i Isaku Majo; pored toga, mogli su se baviti i izvozom austrijskih proizvoda i tranzitnom trgovinom, pod uslovom da se drže korektno i uredno vode trgovačke knjige. Pošto su platili po dve forinte i 15 krajcara srebra, Slavonska generalna komanda im je dala pasoše i legalizovala njihov boravak u Zemunu.⁵⁵ Godine

51) *Isto*, 487.

52) *Isto*, 488, 489. Menahem (Matias) Ruso, sa Samuelom Nisimom, bavio se i trgovinom žitaricama, koje je kupovao u zapadnoj Srbiji u velikoj količini i 1833. godine na ime skelarine kod Klenka trebalo da plati čak 714 forinti i 32 krajcare, odnosno, po devet krajcara po centi žitarica, (*Isto*, 495).

53) S. Gavrilović, "Ispisi za istoriju Jevreja", 482, 483, 490, 501.

54) *Isto*, 490–491. Izgleda da je ovde reč o istom Albahariju koji 1823. godine, kao turski podanik, nije mogao da preuzme kuću svoje supruge Rozalije Almuli (*Isto*, 489). Po svemu sudeći, S. S. Albahari uspešno je poslovao i imao veze s bečkim Jevrejima, kojima je, početkom 1834. godine, preko Josifa Almoslina, slao 15.317 forinti i 30 krajcara srebra. No, Almoslina su između Maradika i Indije opljačkali razbojnici s kojima je u vezi, navodno, bio Jevrejin Hirš Špicer, koga je Županijski sud u Vukovaru smatrao kao sukrievca i tražio da naknadi štetu S. Albahariju. No, Špicerovi branioci na sudu tvrdili su da novac nije pripadao Albahariju, nego beogradskim Jevrejima, kao i da su krađu inscenirali on i Almoslino da bi se dočepali novca a kao, tobož, opljačkani, proglasili za bankrotirane itd. (*Isto*, 495–496). Izgleda da je odbrana uspeła da dokaže krivicu J. Almoslina, koji je osuđen na osam godina tamnice, ali je za njega intervenisao beogradski paša pa je 1835. godine Dvorski ratni savet rešio da zemunske vlasti Almoslina proteraju u Beograd (*Isto*, 497).

55) S. Gavrilović, "Ispisi za istoriju Jevreja", 497.

1841. tako je postupljeno i sa turskim trgovcem Samuelom Nisimom – dozvola trgovine "na veliko" i podvrgavanje redovnom oporezivanju.⁵⁶

Vojne vlasti su posebno insistirale na oporezovanju Jevreja, te da svi nađu zaposlenje i zaradu, pošto se dešavalo da su pojedine porodice ili zaista bile siromašne ili su se tako prikazivale da bi izbegle plaćanje dažbina. To se odnosilo prvenstveno na one bez kuća, koje bi Generalna komanda najradije proterala, ali je Dvorski ratni savet smatrao da i one treba da ostanu u Zemunu, jer imaju vladarevu dozvolu, insistirajući na doslednom poštovanju naredbe iz 1816. o odvajanju odraslih sinova od porodica, odnosno o ograničavanju broja Jevreja u tom gradu.⁵⁷

Ipak, pozitivnim rešavanjem niza molbi o boravku i trgovini i uključivanjem pojedinih porodica u rad privilegovanih pa, svakako, potajnim doseljavanjem uz prećutno odobrenje lokalne vlasti, broj Jevreja se početkom 1840-ih godina ponovo počeo povećavati i unekoliko premašati 30 privilegovanih porodica. Tako se krajem 1842. ili početkom 1843. godine postavilo pitanje 11 jevrejskih porodica koje su molile dozvolu za stalni boravak tvrdeći da su neke od njih i preko 30 godina u Zemunu. Pošto se ispostavilo da su dotične porodice dobile samo privremeni boravak, Dvorski ratni savet je krajem marta 1843. odbio da im dozvoli stalno nase-
ljavanje, smatrajući da tako postupa u duhu carskih odluka o ograničavanju broja Jevreja u Zemunu i Vojnoj granici.⁵⁸ Decembra 1844. godine, pošto je konstatovao da se zbog nebrige lokalne vlasti broj Jevreja nedozvoljeno uvećao, Dvorski ratni savet je zatražio da se prekobrojni u razumnom roku odstrane iz Zemuna. Na to se Zemunska jevrejska opština obratila caru moleći da i dotičnih tada 12, odnosno 14 porodica (oko 50 lica), dobiju pravo privilegovanih, budući da sve one imaju vrlo veliku ulogu u trgovini sirovinama između Austrije i Turske. Opština je, dalje, predlagala da se svakom ovde rođenom i oženjenom sinu dozvoli da ostane u svojoj porodici, a ne da se udaljava iz grada, kao i da se u slučaju kad u jevrejskoj privilegovanoj porodici nema muškog naslednika, kćeri iz te porodice bude dozvoljena udaja za stranog Jevrejina i njegovo uključenje u porodicu kao nosioca prava na privilegiju. Molba i predlozi Jevrejske opštine naišli su na podršku Magistrata, ali ne i Generalne komande, koja je tvrdila da se iz priloženog popisa Jevreja vidi da se svi oni ne bave trgovinom, odnosno uvozom sirovina iz Turske, nego da među njima ima sitničara, a i zanatlija, koji ne doprinose trgovini s Turskom. U pogledu oženjenih sinova koji bi mogli ostati u porodici, Generalna komanda je unekoliko popustila i predlagala da se ostanak dozvoli po dvojici, dok je molbu u pogledu priženjenih stranih Jevreja odbila. Ali, ne samo to: ona je tvrdila da bi se davanjem većih prava i sloboda Jevrejima Zemun, vremenom, pretvorio u njihov grad, a tada se ista prava ne bi mogla uskratiti ni Jevrejima u drugim komunitetima u kojima ima ponešto privilegovanih Jevreja, što bi moralo dovesti do potpune promene zakonskih propisa o Jevrejima u Vojnoj granici.⁵⁹

Pošto su Jevreji i Magistrat potencirali, a Generalna komuna umanjivala ulogu Jevreja u trgovini s Turskom, Dvorski ratni savet, pre donošenja konačne odluke, rešio je avgusta 1847. da o tome čuje i mišljenje Zemunske vojne

56) *Isto*, 500.

57) *Isto*, 491, 499.

58) *Isto*, 500.

59) *Isto*, 501–502.

komandē i Austrijskog konzulata u Beogradu, verujući da su oni najbolje posvećeni u trgovačke probleme i da ono treba da bude merodavno za sudbinu Jevrejske opštine u Zemunu. U međuvremenu, trebalo se uzdržati od bilo kakvih promena u odnosu na jevrejske porodice, posebno u pogledu broja oženjenih sinova u njima.⁶⁰

Iz dopisa Generalne komande Vojnoj komandi u Zemunu saznajemo da je u jesen 1847. u gradu bilo 269 Jevreja, odnosno 34 porodice, od kojih 14 nepriviligovanih⁶¹, što će reći da broj privilegovanih porodica nije prešao dvadeset, jer su se neke od njih ugasile ili zbog nepostojanja muških naslednika ispale iz reda privilegovanih, tako da stvarnog povećanja broja Jevreja u odnosu na ranije vreme nije bilo.

Zemunska vojna komanda i Konzulat priznali su da je uloga Jevreja u trgovini s Turskom vrlo značajna, pa su predložili da se spornih 14 porodica zadrži u Zemunu i da se ne samo prvom nego i drugom sinu u porodici dozvoli ženidba i ostanak u porodici, a kćerima naslednicama omogući udaja za stranog Jevrejina koji se tim uključuje u red privilegovanih. Na osnovu tih mišljenja trebalo je doneti konačnu odluku, ali pošto je u međuvremenu došlo do revolucije i Dvorski ratni savet ustupio mesto Ministarstvu rata, a u Zemunu, u okviru srpskog pokreta, došlo do stvaranja Građanskog odbora, celo pitanje je prepušteno tom Odboru na rešavanje.⁶² No, pošto Odbor nije smatrao da treba da donosi neku odluku, za Jevrejsku opštinu je zadržan status quo, te su sve porodice ostavljene u Zemunu.⁶³

U drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX veka susrećemo se i sa nekoliko jevrejskih trgovaca u Mitrovici i Rači. U popisima 1780-ih godina, kao stanovnik Mitrovice, s kućom, pod rednim brojem 105, pominje se Jevrejini David Levi. U toku 1786. zabeleženo je da je uvezao dva komada krupne stoke, a da je na kuću plaćao jednu forintu poreza i na sebe dve forinte tzv. "zaštitnog novca"⁶⁴. Posle njega, Jevrejini se pominje tek 1823. godine: reč je o zakupcu svilarstva (Seiden Contrahent) Lihtenštajnu, koji je u fond za mitrovačku bolnicu priložio 30 forinti u srebru.⁶⁵

Još dvojicu Jevreja susrećemo u Mitrovici, ali ne kao njene stanovnike nego samo kao poslovne partnere. Prvi je bio Novosađanin Marko Šajnberger, koji je dobrom i jeftinom kožom snabdevao mitrovačke obučare. Protiv njega ustali su domaći kožari, ali je Slavonsko-sremska generalna komanda 1835. godine dozvolila da on svoje kože jednom mesečno šalje u Mitrovicu, budući da se takva trgovina ne može smatrati kao torbarska, koja je zabranjena u Vojnoj granici.⁶⁶ Drugi takav Jevrejini, Viljem Hiršl, takođe iz Novog Sada, prodavao je u Mitrovici svoju robu preko domaćeg trgovca Jovana Jankovića kao svog komisionara. Bilo

60) *Isto*, 502.

61) *Isto*, 503.

62) *Isto*, 505-506; L. Čelap, "Jevreji u Zemunu", 68.

63) L. Čelap, "Jevreji u Zemunu", 68.

64) Istorijiski arhiv u Sremskoj Mitrovici, svežanj "Mitrovica", Bereohnung... 1786; S. Gavrilović, *Mitrovica - trgovište u Sremu XVIII i XIX veka*, SANU, Beograd 1984, 39, 187.

65) Muzej Srema u Sremskoj Mitrovici, T. br. 331; Spomenici Mitrovačke bolnice.

66) S. Gavrilović, *Mitrovica*, 105.

je to oko 1840. godine, a vrednost robe upućene u Mitrovicu procenjena je na poveću sumu od 26.570 forinti i 57 krajcara bečke vrednosti.⁶⁷

Jevrejski trgovac u Rači zvao se Ignac Hiršl. Njega nalazimo u protokolima tamošnje Carinarnice 1847–1849. godine, za koje vreme je u Bosnu izvezao 28 akova vina i jednu lovačku pušku, a iz nje uvezao: 2.660 požunskih merova suvih šljiva, 41 merov suvih krušaka, 7.304 funte oraha, 706 funti luka, 125 funti arpadžika, 168 funti pasulja, 14 merova žita, četiri merova ječma, 13 merova zobi, 27 merova kukuruza i 112 funti brašna, zatim, 14 svinja, 135 ovaca, sedam goveda i prilične količine ogreva (27 hvati), drenovine, drveta za buradske obruče i zanatske potrebe.⁶⁸

Kad se Hiršl nastanio u Rači i kakav je bio njegov status u toj tvrđavici na Savi, nije nam poznato.

1987.

(Odlomak)

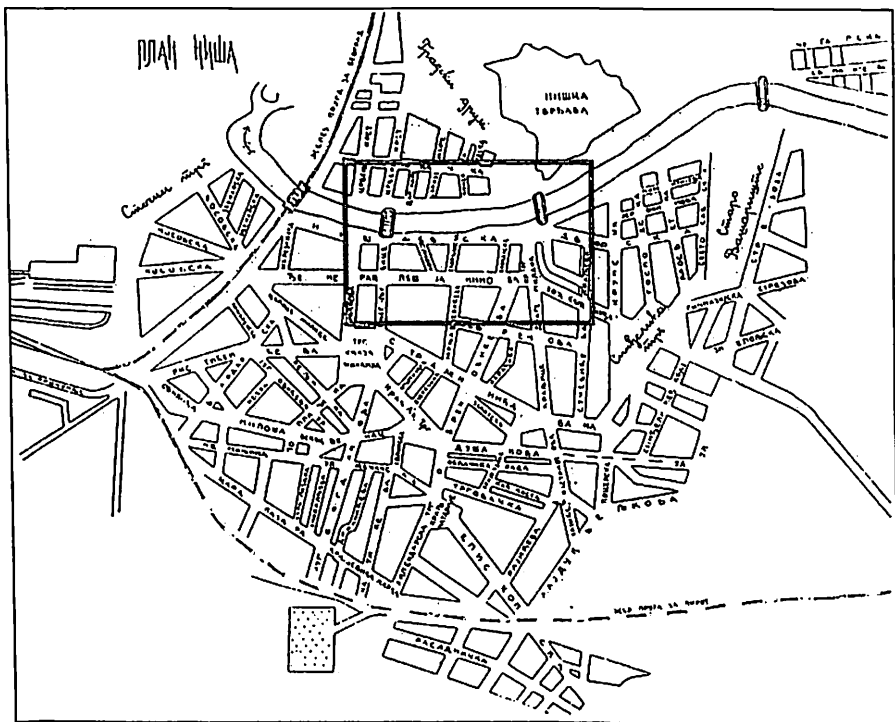
67) *Isto*, 140.

68) S. Gavrilović, "Građa za istoriju trgovine Bosne i Srbije sa Austrijom 1789–1849", *Zbornik MS za društvene nauke* 44, Novi Sad 1966, 104–119.

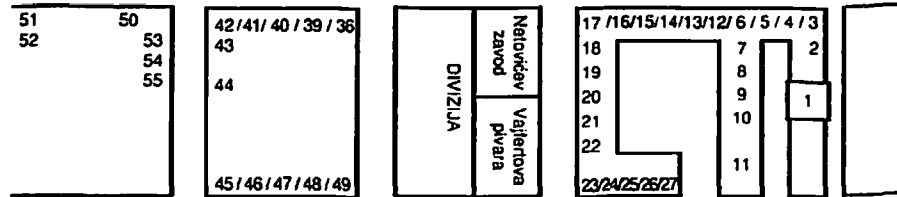
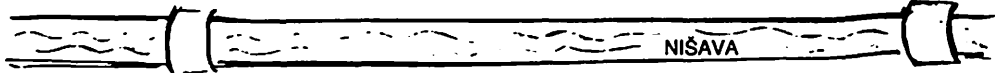
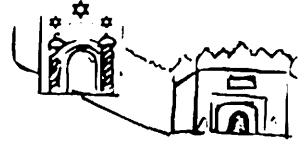
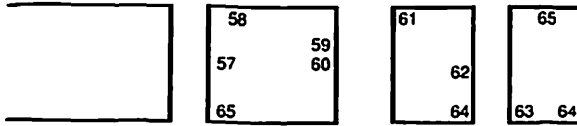
JEVREJI U NIŠU

Grad Niš je važan saobraćajni centar, u blizini ušća Nišave u Južnu Moravu, u prostranom polju iznad koga se na istoku proteže Suva planina. Niš je okružen vencem lepih brežuljaka, među kojima se po lepoti ističu Bujanj, Vinik i Gorica.

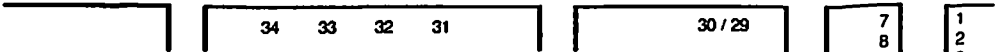
Rimski, Konstantinov *Naisus*, a kasnije Nemanjin Niš, nalazio se na desnoj obali Nišave, istočno od današnjeg grada, na blagoj kosi Vinikovoj, kraj manastira Sv. Pantelejmona. Bio je opasan zidinama i kulama. Kasnije su Turci počeli da podižu grad na levoj obali Nišave, gde se i danas nalazi. Zahvaljujući svom geografskom položaju, Niš je od postanka bio važna raskrsnica puteva koji spajaju Zapad sa Istokom i važna vojna baza.

Plan Niša iz 1903. godine na kome je zaokružena jevrejska mahala. Ulice su iscrtane pravolinijski prema regulativnim sugestijama Vinterovog plana, Kriigsarchiv, Beč, F-17.

Generala Lešjanina

OBJAŠNJENJE PLANA JEVREJSKE MAHALE U NIŠU
(Po nacrtu dr Avrama Nisima)

1. "El Kal Grande" –
Veliki hram	26. David Alkalaj,
krojač, nagluv	52. Aron Alfandari
2. "El Mildar" –
Jevrejska škola	27. Hajim Mandil –
Šemaja Mandilović	53. Braća Mevorah:
Geršon i Dano
3. Haham Jichak	28. Jichak Nisim
(Kučo el Vlaho)	54. Geršon Mošić
4. Avram Hason,
dugogodišnji famulus	– sinovi: Zdravko,
Čibi, Moric, Šaul	55. Geršon Bukiš
5. "Tikun hacot"	29. Haham Persjado	56. Rafael Hason
6. Čelebon Mandil	30. Jakov Alkalaj
– Biti Mandil	57. Bohor Geršon
Isaković (Del Derven)
7. "El Kaliziko"
– Mali hram	31. Solomon Ruso	58. Marko Nahmijas
8. Čika Marko Mandil	32. Jeuda Eškenazi	59. Marko Alkalaj,
optičar
9. Meir Alkalaj	33. Binja Gedalja	60. Meir Levi, El šamaš
10. Leon (Juda) Eli	34. Moric Mandil	61. Jekutiel Carfati
11. Mošon Konforte	35. Šabetaj Mandil	62. Šaja Bejakov
12. David Nahmijas	36. Nařali Karijo	63. Josef Alkalaj
13. Lejače (Eljiau) Veron	37. Tijo Binjo –burekdžija	64. Moše Haravon, otac
Meira i Rahamima
14. Bohor Abenšoam
(Moša Šoamović)	38. Jakov Karijo	65. Alkalaj, otac
Meira i Rahamima
15. Leon Bahar Moše
(Moric Leonović)	39. Jisrael Alfandari,
El Šohet	
16. Moša Mandil	40. Moša Eškenazi	
17. Rafael Bahar Jaakov	41. Leon Karić	
18. Tija Venuča, La
Mastra – Gan jeladim	42. Zaharije Čelebonović	
19. Šabetaj Karijo	43. zet mu Samuilo Levi	
20. Ašer Mandil
– Demuse – Moric
Mandil – dr Jakov
Mandil	44. Rafael Almoznino	
21. Reuben Mandil
(Josif Mandilović,
fotograf, docnije u
Beogradu)	45. Nahman Hazan sa
sinovima: Tejo
(Jisrael), Hajim i Sava
(Samuilo)	
22. Štedionica	46. Josef Levi	
23. Persjado Gedalja
(Deda Bate Gedalja)	47. Jichak (Kučo)
Adanja i ćerka mu
Rejna, babica	
24. Kuća za rabinera	48. Hajim Mandil	
25. U dvorištu Samuel
El Šamaš	49. Nisim Ezra	
	50. Kučo Nahmijas	
	51. Menchem Hazan i
sinovi: Haim i Israel i
unuk dr Sami Hazan	
		10. Mordehaj Konfino,
jorgandžija
		11. Moša Konforte
i sinovi
		12. Šebetaj Karijo,
bankar
		13. Salamon Varon
i David Abenšoam,
konfektionari
		14. Jichak Nisim
(Kučo el Vlaho, žitar)
		15. Persjado Gedalja i sin
Benjamin, žitari
		16. Meir Mevorah i
sinovi, žitari
		17. Nehmijas, Karijo i
Levi, žitari i kořari

GLAVNA ČARŠIJA
– Obrenovićeve ulica:

1. Dva prijatelja
Kalderon i Aladžem
2. Braća Levi
3. Mile Popić
i Hajim Veron
4. Andon Andonović
i Jichak Mandil
5. David Levi
(dečje igračke)
6. Čika Marko,
konfekcija
7. Salamon Ruso, bankar
8. Moše Geršon i sin
Geršon Mošić, menjači
9. Jekutiel Carfati,
kubedžija – špengler

GORE:

- Iza broja 11. Moni Levi
Iza broja 12. Jevrejska
štedionica 13a
Iza broja 13. Nahman
Hazan 13b
Iza njega Menchem
Hazan, bankar, niški
Montefiore

Naissus, antičko ime Niša, keltskog je porekla. Za "municipijum" je proglašen posle 169. godine. Kraj Niša je Klaudije porazio Gote 269. godine. Od Dioklecijana, grad je pripao provinciji Dardaniji.

U Nišu se rodio car Konstantin I Veliki (274–337), prvi rimski car koji je u hrišćanskoj crkvi pronašao oslonac za svoju vlast i za tadašnji robovlasnički sistem u Imperiji. Hrišćanstvo je postalo zvanična državna vera ("In hoc signo vinces" = "Pobedićeš u tom znaku"). Proglašen je za sveca. Arheološka iskopavanja u Nišu otkrila su deo monumentalne statue cara Konstantina, doduše samo glavu, koja se smatra najlepšim primerkom (čuva se u Narodnom muzeju u Beogradu).

U doba Vizantije Niš je bio važan trgovački grad i oružnica. Za vreme tzv. Scobe naroda porušen je, ali je obnovljen za vlade cara Justinijana i docnijih vladara.

U sastav srednjovekovne srpske države Niš je ušao kao veliko i bogato naselje 1183. godine, za vladavine Stevana Nemanje. Šest godina kasnije u njemu je Nemanja dočekao krstaše i sklopio savez sa Fridrihom Barbarosom.

Godine 1386. Niš je pao u ruke Otomana, pod čijom je vlašću ostao do 1878. godine.

<i>Izvor</i>	<i>Godina</i>	<i>Stanovnika</i>	<i>Jevreja</i>	<i>%</i>
Gopčević	1874.	oko 12.800	1.076	8,46
Godišnjak	1878.	12.817	900	7,02
Kanitz	1887.	21.056	812	3,85
Enc. Brit.	1900.	24.451	800	3,27
Popis	1921.	25.109	537	2,13
Popis	1931.	35.465	376	1,06
Nezvanično	1941.	oko 46.000		
Jevreja starosedelaca			366	
Došljaka			64	
Izbeglica–Niška Banja			160	
Izbeglica–Kuršumlijska Banja			380	
Ukupno			790	

JEVREJSKA ZAJEDNICA U NIŠU

U Godišnjaku grada Niša iz godine 1938, piše o Jevrejima da su oni stanovnici Niša još iz doba Rimljana, ali se za njihovu crkvenu opštinu zna tek od 1695. godine, kada su u grad u većem broju stigli "Sefardini".

"Od tog doba počeli su i niški Jevreji da učestvuju sa više poleta u raspravljanju problema i etike svoje vere, te je tako bilo među njima i nekoliko istaknutih. U izvesno vreme Niš je za Jevreje bio možda dosta značajan, kada se istorijski spominje da ga je, posle Carigradskog kongresa, posetio i genijalni Majmonides..."

Zna se da je Mehmed–paša, gospodar Soluna i sin bosanskog vezira, imao u Nišu 1736/37. godine dva Jevrejina, Isaka i Eliasafa, kao svoje "bazrdan–baše" (turski: bazirgan = trgovac).²

1) Godišnjak grada Niša, 1938, 16–17. Citat prenosimo doslovno. Ne zna se ko je autor, niti izvori podataka.

2) Vuk Vinaver, "O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku", *Jevrejski almanah*, Beograd 1959–60, 72.

PODACI IZ HEBREJSKIH IZVORA

Prvi pisani dokument do koga smo mogli doći o Jevrejima u Nišu je iz 1651. Reč je o nestanku Jakova, trgovca vunom iz Niša. Dva svedoka su potvrdila da je Jakov ubijen u blizini Aladža–Hisara (Kruševca) i da mu je leš bačen u Moravu. Rabin Avraham Hananja, koji je tada boravio u Beogradu i kome je predmet upućen, došao je do zaključka da su svedočenja prihvatljiva, te je Jakova proglasio mrtvim, a njegovu vezanicu ("aguna") udovicom.³

Godine 1723 (nama nepoznati) zastupnik rabina postavio je pitanje kako na hebrejskom jeziku treba pisati ime grada i reke koja protiče kraj njega – Niša i Nišave: da li posle slova "šin" dolazi "alef", da li se piše "bet" ili duplo "vav", da li na kraju reči treba napisati "alef" ili "hej" i sl. Sve to da bi venčanice, razvodi brakova i slični dokumenti bili propisno napisani, jer bi se u suprotnom proglasili bezvrednima.⁴

Iz istog izvora saznajemo da je u Nišu bilo problema oko ritualnog kupatila (bet hatevila). U pitanju je bio dovod vode pomoću točka specijalno sagrađenog u tu svrhu. Na tom drvenom točku bilo je udubljenja za vodu, koja se kroz oluk, pod nagibom, slivala u kupatilo. Voda nije bila iz "živog izvora", kako je po pravilu trebalo da bude, pa su zato izmislili "rešenje": da bi pumpana voda izgledala "živa", izbušene su rupe na udubljenjima u točku, pa je, dok se točak okretao, voda prskala i ličila na "živu". Točak su okretale ne samo životinje već i ljudi.⁵

O pravilnom pisanju imena grada Niša postavilo se opet pitanje pedesetih godina XVIII veka.⁶

Početakom tridesetih godina XVIII veka služila su u Beogradu dva rabina, Sefard rabin Moreno i Aškenaz rabin Levi Jichak Jerušalmi. Rabin Moreno odlučio je da se preseli u Erec Jisrael, ali je obećao svojoj pastvi da će se pobrinuti da im obezbedi dostojnog naslednika. U međuvremenu je rabin obe zajednice bio Levi Jichak Jerušalmi, koji je znao i dudzmo. Stigavši u Carigrad, zamolio je rabin Moreno Hajima Geršona Levija da se primi dužnosti beogradskog sefardskog rabina, na šta je ovaj i pristao. Međutim, na putu za ovaj grad, u Nišu, ubedila ga je niška jevrejska zajednica da je on neophodan ovom gradu, te je u njemu i ostao.⁷

Sledeći niški rabin bio je Jakov de Majo, a 1756. postavljen je za rabina Rahamim Naftali Gedalja, koji je služio tamo do smrti, 19. tišrija 5541 (krajem 1780. godine).

Sahranjen je na trećem po redu jevrejskom groblju. Prvo je bilo na mestu gde je sad centar Niša, a drugo u blizini manastira Sv. Pantelejmona. Poslednje jevrejsko groblje bilo je na mestu današnje ciganske mahale...⁸

S kraja 1794. godine ostala su imena članova duhovne zajednice u Nišu. Doznali smo to iz dokumenta o nestanku Jakova ben Mošea na putu između Batočine i Rače. Na osnovu svedočenja jednog Turčina, koje je slučajno čuo

3) Moše ben Nisim Benvenisti, *Response "Pene Moše"*, II tom, Carigrad 1671, pitanje 27.

4) Moše Hajim ben šlomo Amariljo, *Response "Davar Moše"*, I tom, Solun 1742. Even Haezer, pitanje 51.

5) Isto, pitanje 24.

6) Šmuel Šalem, *Response "Meleh Šalom"*, Solun 1769, pitanje 12.

7) Isto, I tom, Jore dea, pitanje 40.

8) Rabin Avram Daniti, "O niškoj jevrejskoj zajednici", *Vesnik Sefardske jevrejske opštine u Beogradu* 5/1939, 8.

David Mandil iz Niša, Jakov je ubijen i opljačkan. Ovo svedočenje je bilo veoma važno da bi se vezanica ubijenog proglasila udovicom. David Mandil dao je svoju izjavu 29. kisleva 5555. godine, pred sudom u sledećem sastavu: Šimon Mordehaj ben Rahamim Hajim, Rafael Baruh, Hajim Nisim, Šlomo ben Jakov i Jehuda Moše Eli.⁹

U XVIII veku Niš je bio jedan od važnih trgovačkih centara Otomanske imperije. Jevreji su ispunjavali sve obaveze prema državi, redovno plaćali namete i danke, i sami se starali o svojoj zajednici, davali priloge i za sirotinju u Erec Jisraelu, za fondove koji su se starali oko otkupa zarobljenika i sl.

Još od početka XVIII veka dolazili su u Niš izaslanici (šadarim ili šlihim) iz Erec Jisraela, koji su sakupljali priloge za sirotinju. Do propasti niškog Jevrejstva 1941. godine čuvane su u arhivi zajednice potvrde o priložima. Jedna od najranijih, koju je potpisao rabin Eljakim Geron, datira iz 1717. Postojale su i potvrde iz 1754, 1758 i 1765. godine.¹⁰

U Nišu su boravili, duže ili kraće, i Jevreji iz ostalih gradova na Balkanu, naročito iz Kastorije. Ponekad su dovodili i svoje porodice, koje su ostajale u gradu godinama, ali su odbijale da učestvuju u izdacima jevrejske zajednice, iako su uživale sve njene usluge, tvrdeći da već plaćaju takse i poreze u Kastoriji. Pošto je beogradska jevrejska zajednica imala iste probleme, Nišljije su pitale svoju beogradsku braću kako su rešili to pitanje. Beogradski rabin Jichak Behar Moše odgovorio je niškoj braći da su u pravu ako zahtevaju od došljaka koji ne dolaze samo da obave poslove, već se i nastanjuju, da prinesu svoj deo niškoj zajednici.¹¹

Bilo je i iseljavanja iz Niša. Krajem VIII veka preselilo se nekoliko jevrejskih porodica iz Beograda, Niša, Vidina i Edirne u novi grad Určuk (Ruščuk), u kome dotad nije postojala jevrejska zajednica.¹²

Krajem XVIII veka odlučeno je da se u Nišu sagradi nova sinagoga. Zanimljivo je da je tada još bila na snazi zabrana podizanja novih sinagoga. Bilo je to za vreme službovanja rabina Rahima Naftalija Gedalje.

Krajem 1799. godine boravio je u Nišu poznati Rahamim Avraham ben Šabtaj Ventura, koji je bio rabin u nekoliko većih mesta na Balkanu (Bukurešt, Sofija, Plovidiv). Prilikom svog boravka u Nišu potvrdio je nekoliko odluka niškog rabina.¹³

U to vreme veoma mnogo se polagalo na vaspitanje dece. Po broju učitelja može se videti da je zajednica bila prilično velika. Vaspitači predškolske dece bili su Nisim Eli i Izrael Alkalaj, a učitelji u jevrejskoj školi "Talmud-Tora" bili su Avraham Eli i Jehošua Tuvi.

Rabin Gedalja prekinuo je običaj da predmolitelj (hazan) bude istovremeno i ritualni koljač (šohet). On je smatrao da hazan mora da obavlja svoju službu na zadovoljstvo cele zajednice, te zato mora da se čuva od prehlade i da pazi na ličnu higijenu, pa su za ove dve dužnosti angažovana dva službenika. Za hazana je postavljen Jehuda ben Moše Eli, zvani Haham Merkado, autor knjige *Kemah solet*

9) Jakov ben Avraham Geron, *Response "Abir Jakov"*, Solun 1838, Even haezer, pitanje 17.

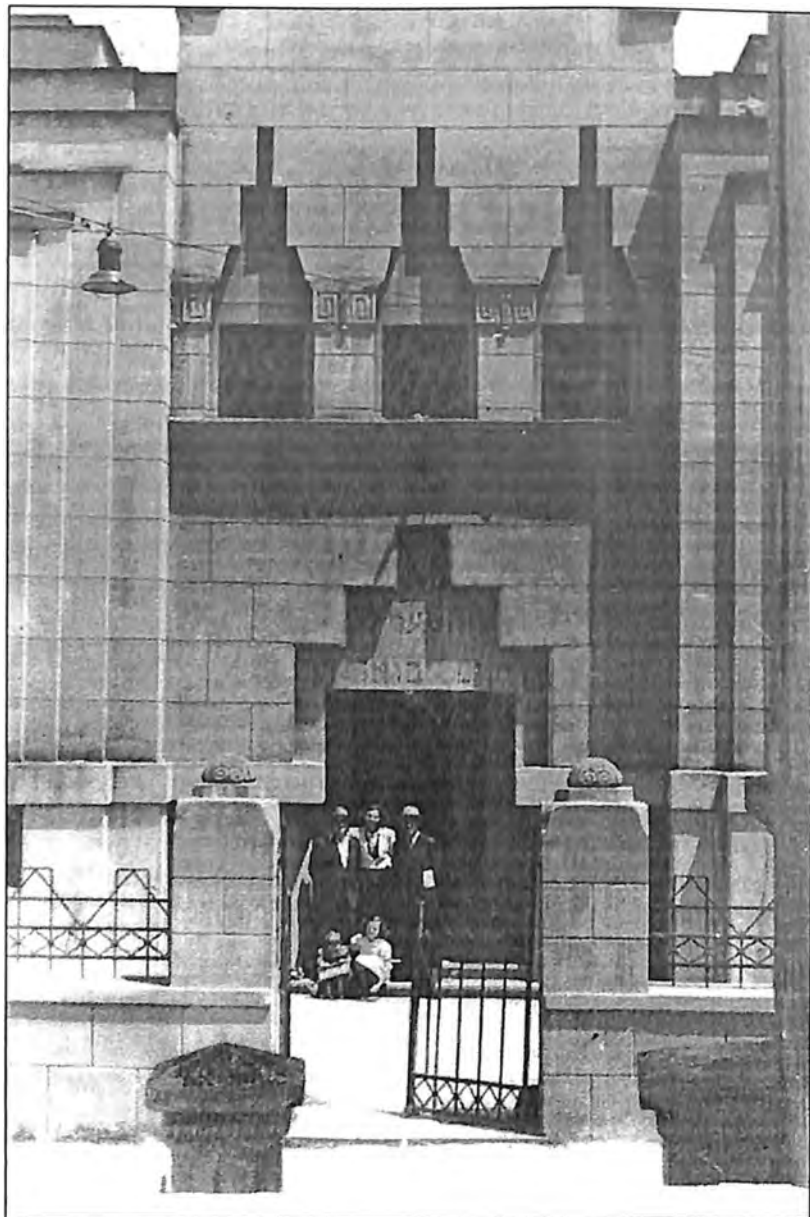
10) Vesnik beogradske sefardske opštine 5/1939, 8.

11) *Spomen-knjiga Or-Meir za rabina Ben-Ciona Meira Uziela*, Jerusalim 1950, 95-100.

12) Rafael Josef ben Hajim Hazan, *Response "Hokre lev"*, II tom, Solun 1813, Hošen mišpat, pitanje 111.

13) Rahamim Avraham ben Šabtaj Ventura bio je sin glavnog splitskog rabina Šabtaja Venture, pisca knjige *Nahar šalom*, Amsterdam 1775, otac glavnog vidinskog rabina Elijahu Venture, pisca knjige *Kolha dešavit*, Solun 1799.

(Solun 1798). Devet godina kasnije, piginuo je njegov zet, učitelj Izrael Alkalaj, zvani Behor. Alkalaj je pošao na put sa Jevrejinom iz Sofije po imenu Menahem ben Mordehaj Pijade. Oni su putovali iz grada Pazarčika, ali u Samokov nisu stigli. Bilo je to zimi, pred praznik Pesah 1809. godine. Svedočenje o obistvu ove dvojice primio je pirotski rabin Moše Jichak Halevi.¹⁴

Sinagoga u Nišu, snimak iz 1949, iz arhive Ž. Lebl

14) Eliezer ben Šmuel de Avila, *Response "Beer majim Hajim"*, II tom, Livorno 1806, pitanje 6.

NIŠ POSLE 1878. GODINE

Niš je bio u rukama Otomana do 1877. godine. Berlinski kongres 1878. potvrdio je srpsku vlast u gradu. Tada je u Nišu živelo 12.817 stanovnika, od toga oko 900 Jevreja (preko 7%).

U jevrejskoj osnovnoj školi radili su 1879. kao učitelji Jakov Mevorah, sa 44 učenika prvog razreda, M. Levi, sa 34 učenika drugog razreda, i David Eli, sa 20 učenika u trećem razredu. Ova škola bila je, prema izveštajima, "slična muhamedanskoj, samo što joj je zaostajala vaspitna strana... i ophodjenje je malo kruće i oštrije... Verczakonska jevrejska opština sa drage volje pristade da svoju decu oba pola da u srpske škole, ali ne subotom, nedeljom i o njihovim praznicima, da bi deca učila svoju veru..."¹⁵

Petnaestog avgusta 1879. buknuo je veliki požar, u kome je, pored hamama u Tvrđavi, izgorela i čitava Jevrejska mahala na levoj obali Nišave.¹⁶

Niški Jevreji bili su ubedeni da će im pod srpskom vlašću biti mnogo lakše nego pod Turcima. Međutim, u Srbiji tog vremena bili su još na snazi zakoni koji su ograničavali Jevreje, pa su se ti zakoni primenili i na novopriključene krajeve. Od Jevreja su oduzete nekretnine, koje su ovi legalnim putem kupili od Turaka još mnogo pre njihovog bekstva iz grada. Odmah je zahtevano od jevrejske zajednice da plati 1.500 cekina (oko 6.000 rubalja). Tri jevrejska trgovca uhapšena su i odvedena u nepoznatom pravcu. Njihove porodice predale su vlastima veliku sumu novca za njihovo oslobađanje, ali niti su oslobođeni, niti je dozvoljeno da im se donosi kašer-hrana. Osim toga, srpske vlasti donele su neke naredbe, koje su teško pogodile jevrejsko stanovništvo.

Pazarni dan, koji je dotad bio svakog ponedeljka, prebačen je na subotu. Niški Jevreji uputili su molbu knezu Milanu Obrenoviću da se ta odluka povuče. Molbu su u ime niške jevrejske zajednice potpisali: Solomon Nahmijas, Behor Benjamin, Hajim Levi, Elija Varon, Avram David, Avram Geršon, Saadija Almozlino, Isak Ruso, Avram Zaharija i Šabtaj Kario.

Jevreji su bili prinudeni da zatvaraju radnje u nedelju i na srpske praznike, što im je pričinilo ogromne gubitke, jer niko od njih tada nije otvarao radnje i radionice ni subotom i na jevrejske praznike.

Ni molba niti velike sume novca koje su Jevreji platili nisu dovele do povlačenja odluke. Jevreji su odvođeni na prisilni rad, uz teške namete koje su morali da plaćaju. Po ulicama su bili izvrgnuti ismejavanju i izazivanju, njihovom šohetu nije bilo dozvoljeno da odlazi na klanicu i priprema meso na ritualni način. Ono što ih je naročito pogodilo bila je odluka vlasti da poruše neke spomenike na jevrejskom groblju. I ne samo to: leš Hajima Karioa, koji je preminuo 1. oktobra 1878, izvađen je iz groba 11. novembra 1878. i unakažen. Četiri dana posle toga oskrnavljena su još četiri groba, a posmrtna odežda (tahrihim) pokojnika nađena je na ulici. Jevreji su podneli žalbe protiv ovih slučajeva, ali su im lokalne vlasti cinično odgovorile da je jevrejsko meso oprobani lek protiv stočnih bolesti...¹⁷

15) Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete, F XIV, br. 37/1879.

16) D. Đorđević, "Kako je izgledao stari Niš na dan oslobodenja od Turaka", Politika, 24. juna 1937.

17) Po izveštaju Alliance Israélite Universelle, Hamelic, br. 2/14. januar 1879, 17.

JEVREJI IZ PROKUPLJA

Posle oslobođenja našlo se u Nišu i desetak jevrejskih porodica iz Prokuplja, udaljenog oko 30 kilometara od Niša. Oni su hteli da se vrate u svoj rodni grad, ali ih tamo nisu primali. Januara 1878. uputile su izbeglice iz Prokuplja molbu knezu Milanu:

"Gospodaru,

Znamenjem pravde i čovečnosti krunisao si se lovorikama. Razvivši zastavu jednakosti pridobio si srca sviju balkanskih naroda. I mi, sa strahopoštovanjem potpisati, pribegavamo Tvom moćnom zakrilju, prigrljavamo željno podanstvo Tvog kraljevstva, proniknuti ubedenjem da ćemo pod Tvojim skiptrom stupiti iz mraka u svetlost. Samo Te, milostivi Gospodaru, još molimo da blagoizvoliš narediti da nas, potpisate trgovce iz Prokuplja, ne gone tamošnji neki hrišćanski trgovci, koji prezaju od obrta i utakmice, izgovarajući se i potvarajući na nas da smo mi s Turcima pobešli.

Gospodaru, kad su nam tamošnji Čerkezi, kivni na nas što smo ih tužili vlastima za njihova bezakonja, za krađe koje nam učiniše, zapretili ognjem i oštrim rezom, mi se patnički udaljismo iz Prokuplja u Niš, da žive duše spasemo. Za sobom ostavismo kuće i imanja, uzdajući se u Boga da nepravda mora okončati. A kad se, Gospodaru, kućama vratismo svojim, nekoliko tamošnjih ljudi ne mogaše savladati svoju samoživost i ne ponositi se u sili, nego nas vratiše u Niš. Smiluj se, Gospodaru, i naredi da nas ne gone iz varoši u kojoj se rodismo i u kojoj smo kao poštteni građani sebi i svojim porodicama kuru hleba zarađivali.

U Nišu, 24. januara 1878. godine.

S najdubljim poštovanjem Tvoji verni podanici:

Josif Eškenazi, Moša Mandil, Josif Isak, Nisim Isak i drugi."¹⁸

Članice upravnih odbora WIZO (Svetska organizacija cionističkih žena) i "Debore", lokalne humanitarne organizacije, Niš oko 1930, iz arhive Ž. Lebl

18) Istorijski arhiv Niš, Fond: Crkvenoškolska jevrejska opština, Niš.

Godine 1892. predsednik JVO u Nišu bio je Salomon Ruso, delovoda Isak G. Levi, a članovi uprave: Moša H. Levi, Aleksa Robiček i Binja Mandil.

Petnaestog januara 1892. održana je zabava u korist fonda za podizanje nove sinagoge.

Godine 1900. predsednik JVO bio je Meir S. Levi, a šahter Josif M. Levi.

KRATKA HRONIKA DOGAĐAJA

1904: Moša Kario otvorio je u Nišu štampariju, pod nazivom "Trgovačka štamparija M. Karića". 1906. uortačio se sa Đordem Đordevićem Muncom, ali ova zajednička štamparija nije bila dugog veka. Moša Kario – Karić otvorio je 1909. godine samostalnu štampariju, koja je imala i svoju filijalu u Leskovcu.

1909: Osnovan je Crkveni jevrejski hor "David". Potpredsednik hora bio je S. Hazan, a horovoda Drag. Španić.

1910: Predsednik JVO je Isak I. Beraha. Pod rukovodstvom Jakova Alkalaja, Jevreji Niša delili su hranu "prolazećoj sirotinji".

1. juna 1910. Moiz Makse Šaban postao rabin u Nišu.

1. jula 1910. Ruben I Geron stupio na službu kao đakon i učitelj i stalno se nastanio u Nišu.

Đorde Munc i Moša Karić ponovo su se uortačili, s tim što je jedna njihova štamparija ostala u Nišu, a druga je prenetu u Beograd. Ova niška zajednička štamparija nosila je naziv "Prva električna štamparija Đorda Đ. Munca i M. Karića" i radila je u Nišu sve do Prvog svetskog rata.

Maja 1910. dogodio se nemio slučaj, koji se ipak dobro završio. Policijsko odeljenje Načelstva okruga Niškog izdalo je, pod br. 12433/13. juna 1910, na molbu Davida Nahmijasa, jednog od najpoznatijih Jevreja Niša, sledeće uverenje:

"1. Da se 27. Maja t. god. po podne pronco glas po Nišu, da je jedna devojka iz sela Vrezine nestala i da je zaklana u kući Davida Nahmijasa, zbog čega je masa seljaka htela silom da prodre u njegovu kuću, da sveti smrt devojčice, no u tome je sprečena od strane policijske vlasti; i

2. Da je ista devojčica posle izvesnog vremena od pronetoga glasa o njenom nestanku nađena u Vrežini kod svoje kuće, gde je bila otišla, pošto je trešnje prodala u domu Nahmijasovom i novac primila. Devojčica je bila potpuno zdrava, prema čemu je jasno, da je pronet glas o njenom ubistvu samo izraz neosnovanog verovanja, da se Jevreji pričešćuju hrišćanskom krvlju..."¹⁹

Predsednik JVO Isak I. Beraha sazvao je tom prilikom vanrednu sednicu odbora JVO, koja je odlučila da se i pismeno zahvali Ljubomiru Markoviću, načelniku Okruga niškog, "na pravom starešinskom i taktičnom držanju, jer ste kao pravi starešina našli za potrebno da lično obaveštavate onu masu, da od izmišljenog događaja nema ni pomena..."²⁰

17. septembra 1910. uputio je Isak I. Beraha molbu komandantu XVI pešadijskog puka u Nišu:

"U mesecu Septembru ove godine nastupaju veliki praznici Mojsijeve veropovedi, koje Jevreji na najsvečaniji način svetkuju prema religioznim običajima,

19) Isto.

20) Isto.

tako da 21. i 22. Septembra praznuje se "Nova Godina" – Roš–Ašana – a 30. Septembra veliki praznik "Suden–dan" – Jom Kipur. Pa kako ove naše velike praznike, prema religioznim običajima Mojsijeve veroispovedi praznuju, na najsvečaniji način sa svima članovima u svom hramu, to Uprava Niške Crkvene školske Jevrejske opštine učtivo moli G. Komandanta, da svima vojnicima Mojsijeve vere, koji služe kadar, kao i rezervistima, u područnoj Vam komandi, za napred označene dane odobrite potrebno odsustvo, kako bi na jedan dan ranije pre praznika svi bili u svojim kućama radi crkvenih obreda."

Dan kasnije odgovorio je komandant puka, pod brojem 6519, da će se vojnici–kadrovci pustiti na odsustvo, ako to bude služba dozvoljavala, a da se obveznici ne mogu pustiti, "jer se nema zakonskog oslonca".²¹

Tim povodom intervenisao je dr. Isak Alkalaj, zastupnik rabina JVO u Beogradu (pismo br. 65/18. septembra 1910), ali bez uspeha.

Sa istim problemom suočio se Nišlija Čelebon Josifa Konfino, koji je tada služio svoj vojni rok u Vranju.

7. marta 1912. on piše predsedniku JVO u Nišu:

"Sedoh davam napišem nekoliko reči i davaz zamolim i davam kažem štaje bilo samnom.

Danas utornik biosam na raport komandantu puka i tražio sam da me pusti deset dana osustvo, za naš pesah, ida idem kući i jon menije pustio, nego to mije kazo, da on nemože dami pusti bez dok nedobije naređenje od komandanta divizije, i jondak može dame pusti čim naredi komandant divizije, i kazomije davaz kao presednik naše opstine, da vam pišem davi idete kod komantanta divizije ida ga zamolite idamu kažete kaki je taj praznik veliki da moram ga čuvati, idamu sve kažete, i tako čim dobija moj komandant puka naređenje od komandant divizije, odma mora dame pustu, tako mije kao moj komandant puka da tako radim da vam pišem kako treba vi da radite, ija sam odma seo davam opet pišem sve štami je komandant kazo kako da radite, Još mije to kazo, da za takvi veliki praznici izlazi uvek naredba dase svi mojsijevaca pustu kući, radi izdržavanja vere.

Sad vas pokorno molim da budete tako dobri da to učinite, jer je greota od boga da ja nebudem kući sad za taj praznik, i greota je ida jedem hamec, kad se može sve učiniti samo ako vi očete da uradite dame pustu...

Ostajem vaš ponizni Čelebon Josifa Konfino vojnik u prvi puk, Vranje"²²

1915: Predsednik JVO je David Pinto, rabin Moše Šaban, šahter Isak I. Levi, a članovi uprave: Avram I. Levi, Jakov Rubenović, Leon Mošić, Rufa Almuzlinović, Geršon Mošić i Samuilo Melamed.

30. jula 1915. Šaul Karić, slovoslagač štamparije "Novosti" Munca i Karića, oglašen je za stalno nesposobnog, po članu 4, tačke 57, Uredbe o oslobodenju obveznika od službe u narodnoj vojsci.

17. oktobra 1915. održana je u Nišu vanredna sednica zajedničkog odbora niške i beogradske Crkveno–školske jevrejske opštine. Verovatno je to bila poslednja sednica pred bugarsku okupaciju Niša.

21) Isto.

22) Isto. Porodica Čelebonović iz Niša nazivala se Konfino. Prvi koji je promenio prezime bio je Zaharija, sin Čelebona Konfina, rođen u Nišu 1856, streljan na Bubnju 1941.

31. decembra 1915: Crkveno–školska jevrejska opština u Pirotu ostala je bez rabina i šahtera. Niš je uputio svog dakona (sic!) i šahtera Rubena Gerona da u pirotskoj sinagogi vrši verske obrede do povratka rabina te opštine.

"CION"

Jula 1902. god. posetio je Niš Jakov Moše Kalev, član Izvršnog veća cionista Bugarske. 11/24. jula 1902, tačno u 23:10, napisali su članovi provizornog komiteta društva "Cion" u Nišu Akcionom komitetu cionista u Beču pismo sledeće sadržine:

"Povodom cionističkog predavanja g. Jakova Moše Kaleva, člana Izvršnog veća cionista Bugarske, obrazovali smo mi, niški Jevreji, cionističko udruženje u našem gradu. Da živi predsednik nacionalnog pokreta dr Herc! Živeli članovi Akcionog komiteta!"

Pismo je na francuskom jeziku, napisano na formularu "Niškog jevrejskog školskog odbora", a potpisali su ga Isak Beraha, Salomon Mandil, Zaharija Čelebonović, Moše Aladžem, Salomon Mandil i Sabitaj Djaen.²³

Šabitaj (Sabitaj) Djaen (1883–1946) došao je kratko vreme pre toga u Niš. Rodom iz Plevne (Bugarska), završio je u Carigradu rabinski seminar i u Nišu postavljen za učitelja hebrejskog jezika. Tamo se oženio Zimbulom, kćerkom Davida Nahmijasa. U gradu je ostao samo oko dve godine. Tu je počela njegova veoma bogata, burna i kontroverzna karijera (učitelj u Travniku, Sarajevu i Beogradu, novinar i pisac pozorišnih komada, reditelj i glumac, propagator cionizma, bitoljski nadrabini, glavni sefardski rabin u Argentini, u Bukureštu...).

3. septembra 1902. molili su Isak Beraha, predsednik društva "Cion" u Nišu i sekretar S.J. Djaenović (sic!), da im Akcioni komitet pošalje 4–5 blokova "šekela".²⁴

Od 1902. do 1911. nisu sačuvani dokumenti o cionističkoj delatnosti u Nišu. Za vreme velikog školskog raspusta 1911. godine, boravio je u rodnom gradu Avram Nisim, koji je studirao medicinu u Beču i tamo bio član "Esperanse". A. Nisim osnovao je te godine u Nišu srednjoškolsko cionističko društvo "Maks Nordau", za čijeg je prvog predsednika izabran Mordehaj – Konfino, tada učenik VI razreda gimnazije.²⁵

1913. godine osnovano je društvo "Hašahar" (Zora). Na čelu "Hašahara" bio je tada Samuilo Nisim, Avramov brat.²⁶

Prvi svetski rat prekinuo je cionističke aktivnosti.

Duša cionističkog pokreta posle rata bio je Leon Eškenazi, koji je bio neko vreme učitelj u jevrejskoj školi, a kasnije je otvorio agenturu. Leon Eškenazi znao je nekoliko jezika i bio je veoma aktivan, naročito među omladinom. Za pojmove starijih Nišlija bio je "fantasta", dok su ga omladinci veoma cenili.

Učestvovao je u skoro svim jevrejskim nacionalnim skupovima. Za svoje zasluge upisivan je nekoliko puta u Zlatnu knjigu KKL–a, Jevrejskog nacionalnog fonda.

23) Centralni cionistički arhiv, Jerusalem, Z1/336.

24) Isto, Z1/337.

25) Arhiv Hitahdut ole Jugoslavija, B–58.

26) Isto, A–50.

Izvesno vreme predsednik MCO (Mesne cionističke organizacije) bio je dr. Borivoje Beraha.

8. januara 1934. održana je u Nišu Pokrajinska konferencija Saveza cionista, kojoj su prisustvovali delegati iz gradova Srbije, Makedonije i Kosova.

Posle skupštine od 6. marta 1936, za predsednika MCO Niš izabran je Šaul Nisim, za potpredsednika Jakov-Žak Varon; sekretar je bio Danilo Bukiš; poverenici za KKI David Levi i Marko Abenšoam; poverenici za šekel bili su Bora Alkalaj i Bukus Koen; članovi uprave MCO: dr. Borivoje Beraha, Binja Levi, Rudi Varon i Mika Varon; delegat WIZO (Svetska ženska cionistička organizacija): Lenka, supruga Šaula Nisima; delegat za Keren hajesod (Osnovni fond Jevrejske agencije): Samuilo Elazar.

Pokrajinska konferencija cionista Srbije u Nišu, 7 – 8. I 1934.

Ispred zgrade Sinagoge u Davidovoj ulici:

Leon Kamhi iz Bitolja, Šaul Nisim i Bora (Avram) Alkalaj iz Niša, Josef Behar, Priština–Skoplje, dr Žak Kalderon, Nišljija iz Beograda, Leon Eškenazi iz Niša, gdja Lande iz Skoplja, dr Avram Verber–Avišur iz Beograda, dr Žak Konfino iz Leskovca, mr ph Ašher Ašerović, Priština–Skoplje, Danilo Bukiš i Izrailo Hazan iz Niša, Rita Koen iz Skoplja, Moše Aškenazi, šalijah Hašomer hacaira iz kibuca Merhavija u Bitolju.

Pokrajinska konferencija cionista Srbije u Nišu, 7 – 8. I. 1934, ispred niške sinagoge. iz arhive Ž. Lebl

NIŠKI JEVREJI U RATOVIMA SRBIJE

Drugi balkanski i Prvi svetski rat i rodoljublje članova jevrejskih zajednica Srbije i Bugarske doveli su do mnogih porodičnih tragedija. Često je polovina porodice živela na jednoj od zaraćenih strana, a polovina na drugoj, te je ponekad

pucao brat na brata. O takvoj situaciji pisao je u svojim sećanjima Hajim – Mika Levi (Mika Lević–Lektres), obućar iz Beograda, poreklom Nišlija.

Mika Lektres rođen je 1895. u veoma siromašnoj porodici. Od četrnaestoro dece ostalo je živo samo četvoro. Dva brata blizanca smrznula su se za vreme Prvog srpsko–bugarskog rata 1885. Lektres se prijavio kao borac–dobrovoljac. Za hrabrost u borbama protiv Bugara 1913. odlikovan je i proizveden u čin kaplara. Posle jedne teške borbe, pomogao je bugarskom zarobljenom vojniku Leonu Rafajlovu iz Sofije da previje prebijenu ruku i prebacio ga do bolnice. Godine 1914. pao je Mika u bugarsko zarobljeništvo. Iako promrzlih i potpuno crnih tabana, bio je određen na težak rad po drumovima i klanicama, od četiri sata izjutra do kasno u noć. Leon Rafajlov, koji je kao ratni invalid vršio dužnost stražara u garnizonu, uspeo je da premesti pobratima Miku na rad u fabriku obuće.

"Bugarske vlasti dopustiše da zarobljenici mojsijeve vere mogu prisustvovati proslavi jevrejskog praznika Jom Kipur u sofijskoj sinagogi... Sutradan su naši, francuski i italijanski zarobljenici slušali posle molitve divnu besedu rabina Pipano. Govorio je na bugarskom i tekle su mu suze. I mi smo svi plakali pod utiskom njegovih reči: 'Braća koja su se na Jedrenu borila protiv zajedničkog neprijatelja, ustala su danas jedan na drugoga. Mnogi bugarski Jevreji u srodstvu su sa srpskim Jevrejima, pa ipak su se borili među sobom...' Rabin je istakao primer Leona Rafajlova i Mike Levića: "Mika je spasao život Leonu. Sudba je htela da prvo jedan dopadne ropstva, pa onda drugi. Evo ih danas u ovom svetom hramu, stoje jedan uz drugoga kao rođena braća..."²⁷

U balkanskim i Prvom svetskom ratu poginuli su sledeći niški Jevreji:

Moša Avramović
Rafael Avramović
Mordehaj Bora Alkalaj
Josif Benvenisti
Binja Daniti
Mika P. Gedalja
Rahamim Sason Kapon
Jakov Kario–Karić
Ašer M. Levi
Avram Rahamim Mandil
Josif B. Meir
Danilo Mevorah
Geršon Mevorah
Zdravko I. Nisim
Avram Pelosof
Nisim Pelosof
Benjamin Rafael
Moša S. Ruso.

U vezi s tim zanimljivo je doneti crticu iz pera dr Avrama Nisima:

"Bilo je to za vreme Balkanskog rata 1912/13. godine, u kome sam učestvovao kao dobrovoljac – student medicine – kao lekarski pomoćnik u Vojnoj bolnici "Čelekula" u Nišu. Prilikom moje prve posete u oslobođeno Dušanovo Skoplje, sreo sam

27) Iz rukopisa Mike Levića–Lektresa, str. 38.

svog bivšeg školskog druga, tada aktivnog oficira Tasu Dinića (pred drugi svetski rat bio je narodni poslanik, koji je u Skupštini pucao na predsednika vlade dr Milana Stojadinovića). Taj moj drug Tasa Dinić iznenadio me je rečima: 'E, moj Avrame, da nije bilo našeg 'filozofa' sumnjam da bismo stigli u Skoplje pre 'braće Bugara!'

Taj njegov 'filozof' je bio Nišlija, Nisim Pelosof, sin ćevabdžije Solomona Pelosofa, zvanog 'Salamon el Arap'.

Po pričanju moga druga Tase, koji je bio njegov komandir, u odsudnoj borbi kod Kumanova počeli su naši da odstupaju, a naš Pelosof digne zastavu i povikne: 'Napred, Nišlije, za Kralja i Otadžbinu!'

Na taj povik vojnici pođu napred i probiju front.

Sem junaka Pelosofa, niški Jevreji dali su još nekoliko žrtava u Balkanskom ratu:

1) Ašer Levi, rezervni poručnik, u mirno doba bankarski činovnik iz Beograda, umro je na vojnoj dužnosti u Štipu.

Kratak nekrolog sa njegovom fotografijom izašao je u "Ilustrovanom albumu" Balkanskog rata, koji je izdao Šijački;

2) Zdravko Nisim, konjički podnarednik, stariji brat Braće Nisim, trgovaca iz Niša, koji su streljani 1942. na Bubnju kod Niša;

3) Jakov Karić, obučar iz Niša, brat Braće Karića, stampara iz Niša, koji su se docnije preselili u Beograd.

Poslednja dvojica poginula su na Merdarima pri jurišnom napadu na Turke zapadno od Vranja." ²⁸

Godine 1929. podignut je kraj Niške Banje spomenik borcima Niša i okoline, koji su pali u Prvom svetskom ratu. Na ploči koja se nalazi na istočnoj strani, uklesana su imena Jevreja.

U Nišu je 1915. boravilo dosta Jevreja iz Beograda, među njima i advokat David A. Koen (1854 – 1916), brat slikara Leona Koena. David je bio poznat kao veliki srpski rodoljub. Njegovi patriotski govori, koje je držao u Beogradu i po gradovima Srbije gde je bilo jevrejskog življa odmah posle Ustava iz 1888. godine, koji je ukinuo ograničenja za Jevreje, objavljeni su 1897. u vidu brošure pod naslovom *Besede posvećene srpskoj omladini Mojsijeve vere*. Prihod od prodaje brošure bio je namenjen fondu siromašnih velikoškolaca i Srpsko-jevrejskoj omladinskoj zajednici. Posle balkanskih ratova, David A. Koen napisao je knjigu *Bog čuva Srbiju* – Apoteoza srpskom geniju u svetlosti religije. Knjiga je objavljena u Beogradu početkom 1915. U Jednoj od svojih beseda Koen je govorio o nasilju nad srpskim življem u Makedoniji. Kada su Bugari okupirali Niš, pozvali su Koena i zahtevali od njega da se odrekne svojih stavova, što je Koen odlučno odbio. Poveden je u internaciju, ali je na putu za "staru Bugarsku" – u Surdulici – ubijen.²⁹

"JEVREJSKA TRAGEDIJA"

Veoma je zanimljiva činjenica da su u Nišu sahranjeni ne samo vojnici koji su pali u redovima srpske vojske već i vojnici i oficiri koji su se borili i pali u protivničkom taboru, možda baš od metka nekog Jevrejina.

28) Iz ostavštine pok. dr Avrama Nisima.

29) Rista St. Delić, *Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd 1938, 60.

Na Tiša beav 1923. godine, Hevra kadiša u Nišu održala je pomen i tim vojnicima. U listu "Židovska svijest" navode se i imena tih vojnika:

Heinrich Friedmann iz Pešte
Franc Kohn iz Bukovika
Mono Stein
Heinrich Beck iz Pešte
Anton Steiner
Nathan Strinblig
Max Gazer
Josef Schwarz iz Baranje
Simon Holzer iz Slavonije
Borkan Krauss iz Marijenbada
Simon Weinberg iz Osijeka
Bertold Blau iz Madarske
Mathias Klein iz Pešte
Wilhelm Basch iz Praga
Bernard Suess iz Beča...³⁰

*Spomenik na jevrejskom groblju u Nišu. iz arhive
Ž.Leb1*

30) Židovska svijest 230/13. jula 1923, 2.

Julius Basch iz Praga, otac jednog od vojnika iz austrougarske vojske, koji je ranjen kraj Niša i kasnije podlegao ranama, pisao je 9. novembra 1915. niškom rabinatu da je preko Srpskog društva Crvenog krsta u Nišu saznao o smrti sina jedinca Wilhelma, koga je za vreme dok je ležao u garnizonskoj bolnici negovao učitelj Moša Šoamović. Otac je molio da mu se izda umrlica za sina, da se obeleži jevrejski datum smrti i da mu se napiše da li njegov sin počiva na jevrejskom groblju. Na poledini molbe vidi se da je Wilhelm Basch preminuo 16. maja 1915–14. nisana 5675 – i da je sahranjen na jevrejskom groblju.

Za vreme okupacije Niša, 28. maja 1916. primila je jevrejska zajednica molbu da se omogući dr Jakobu Singeru, vojnom rabinu, da održi bogoslužjenje za Jevreje nemačke vojnike, u petak, 3. juna 1916, u niškoj sinagogi.

Od 15. novembra 1916. datira i pismo bugarskom načelniku Moravske vojne inspekcione oblasti sa priloženim spiskom niških Jevreja koji su internirani u Staru Bugarsku i molbom da se oslobode i vrate iz internacije. Ni vojne ni civilne vlasti nisu objasnile porodicama zašto su ovi ljudi internirani. Niška jevrejska zajednica bila je prinuđena da izdržava mnoge siromašne porodice interniranih.³¹

Trećeg januara 1916. predsednik JVO u Nišu bio je David Pinto, a pod bugarskom okupacijom, od 24. januara 1916, sastav JVO bio je sledeći:

Rabin: Isak Josef Levi (63); pomoćnik rabina: Moše Šaban (45); predsednik JVO: Solomon Ruso; sekretar za nemački jezik: Azriel Ezra iz Beograda; članovi uprave: Markus Nahmijas, Rufa Almuzlino, Geršon B. Moše, Geršon Mevorah, Presijado Gedalja, Isak H. Levi.

1988.

(Odlomak)

31) Istorijski arhiv Niš.

IMENA I PREZIMENA ŽIDOVA SPLITA

UVOD

Prema povijesničarima koje navodi Mirč, prvi Židovi su došli u Evropu krajem VI stoljeća prije naše ere, i to kao robovi koje su fenički trgovci dovodili i prodavali po jonskim otocima.

Ruševine sinagoga iz I stoljeća dokazuju da su u to vrijeme već morale postojati židovske općine u Ateni, Patrasu, na Eginu i Delu.

U Poslanicama apostola Pavla u *Novom zavjetu*, iz I stoljeća n. e, riječ je o raspravama koje su vodili s njime rabini u sinagogama.

Prva židovska naseobina u Rimu stvorena je u vrijeme Pompeja. Nakon rušenja Drugog hrama, 70. godine n.e, u nekim gradovima južne Italije postojale su židovske općine. U samom Rimu je živilo oko 30.000 Židova, a bilo je 13 sinagoga, od jedne su do danas sačuvani ostaci u Ostiji.

Na Balkanskom i Apeninskom poluotoku postojale su brojne židovske općine u antičko doba. Ostaci židovskog hrama i ritualnog kupatila u Stobima u Makedoniji, koji potječu iz III i IV stoljeća, pokazuju da je tu bila brojna tzv. romaniotska židovska općina.

U isto vrijeme, tj. u III i IV stoljeću, u antičkoj Saloni kod Splita postojalo posebno židovsko groblje, pa se zaključuje da je tu bila židovska zajednica. To dokazuju menora na jednom sarkofagu, kao i geme te uljana svjetiljka, također s menorama.

Pored hebrejskog jezika u vjerskim obredima, Židovi su se asimilirali i u novoj sredini služili se grčkim i latinskim, što se vidi iz uklesanih tekstova na spomenicima, i to na stubu iz hrama u Stobima na grčkom jeziku, te latinskog natpisa na nadgrobnom spomeniku iz okoline Senja.

Nastajanje Židova Splita od antičkog vremena do danas odvijalo se u ovisnosti o povijesnim prilikama. Ovamo su stizali iz raznih područja svijeta, sa istoka, zapada i sjevera.

Židovi porijeklom s istoka, iz Bizanta i s Balkanskog poluostrva, zvani su Levantini, oni s Pirinejskog i s Apeninskog poluotoka zvani su Ponentini, dok su oni iz Njemačke zvani Tedeschi.

Međutim, Židovi koji su izgnani iz Španjolske i Portugala 1492. godine stizali u naše područje nazvani su Sefardi (prema hebrejskom nazivu Španjolske), a oni iz Zap. Evrope Aškenazi (prema hebrejskom nazivu Njemačke).

Budući da su u Split kroz povijest stizali Židovi sa raznih strana svijeta, to su im imena i prezimena ovisna o običajima nadjevanja imena židovskoj djeci u ranijim prebivalištima, ali prihvaćeni su običaji nastali u novoj sredini.

Naime, dok je redovno kod Aškenaza usvojeno bilo da pored hebrejskog imena dijete dobije i neko narodno (tj. sredine), kod Sefarada djeca su dobivala samo jedno hebrejsko (biblijsko ili povijesno) ime.

Za Split ovo "pravilo" ne važi; sva su židovska djeca dobivala, pri upisu u knjige rođenih, često dva, a ponekada i tri imena.

Sefardska prezimena su nastala kroz povijest, obilježavajući mjesto porijekla, stranu svijeta, zanimanje i sl. Međutim, Aškenazi su prezimena dobili tek u XVIII stoljeću, negdje osamdesetih godina, te su pri upisu u registre uz plaćenu taksu stekli prezime.

U povijesti Splita se Židovi, poslije pada Salone, počinju spominjati u XIV stoljeću. Godine 1397, u popisu biskupskih dobara, spominje se "Sdorium", židovska sinagoga. Ta se sinagoga nalazila ondje gdje se danas nalaze krasna vrata, koja su iz nutarnjosti Dioklecijanove palače vodila u kriptoportik. Tu je kasnije podignut samostan Sv. Klare.

Govoriti o Židovima u Splitu nije moguće, a da se pri tome ne spomene Mletačka republika, odnosno Venecija. Tu moramo navesti što o tome kaže dr Grgo Novak: "Za vladanja Venecije, Židovi, zaštićeni državom protiv Sv. Inkvizicije, šire se ne samo u Veneciji, već i u mjestima, njoj podložnim. Još u prvim stoljećima nalazimo Židove u Veneciji, obično kao trgovačke putnike velikih grčkih trgovačkih kuća. God. 1152. ima u Veneciji već 1300 nastanjenih Židova, koji su po svoj prilici sasvim slobodno trgovali, kako su se slobodno bavili liječništvom.

God. 1268, venecijanska vlada je imenovala Židova Davida, za njegove zasluge, građaninom Venecije god. 1331. i priznala rad glasovitog liječnika Leona God. 1386. venecijanska vlada im dozvoli da podignu svoje groblje na Lidu. Židovi su u Veneciji, a po tom i u državi imali ne samo potpunu slobodu, što se tiče vjeroispovijesti i kulta, već je država kaznila sve one, koji su im vjeru grdili. One sve slobodštine i sva prava, koja su Židovi imali u Veneciji, imali su i u svim gradovima republike."

Pošto je, poslije višestoljetne "reconquiste", Španjolska oslobodila Granadu 1491. godine, a kraljevski bračni par, "los reyes catolicos" Isabela Kastilijanska i Fernando Aragonski, donio poznati edikt o izgonu Židova 1492. godine, ovi su se naselili najviše po gradovima Otomanske imperije, stigli u Veneciju, Solun i Split.

"Tako dodoše ovi španjolski Židovi i u Split", kaže Grgo Novak, "gdje su već davno prije njihovi sunarodnjaci bili našli prijatan dom"...

U XVI stoljeću se povećala židovska kolonija u Splitu. Iz ovoga vremena, godine 1573. nalazimo prve židovske grobove na Marjanu.

Među izbjeglicama sa Pirinejskog poluotoka, budući da su također iz Portugala bili Židovi istjerani 1496. godine, u Splitu se našao poduzetni portugalski Židov Daniel Rodriguez. Godine 1566. podnio je Rodriguez venecijanskom senatu svoj plan o izgradnji pristaništa, tzv. skele, u Splitu. Već 1580. plan je prihvaćen, te su carinarnica i lazaret, tj. karantin za robu i ljude, dovršeni 1590. i otvoreni za promet 1592. godine.

Broj Židova nastanjenih u Splitu poslije XVI stoljeća neprekidno se mijenjao.

Prema povijesnim podacima, 1607. godine, od ukupno 1.045 žitelja Splita, Židova je bilo samo 60.

Inače, u vrijeme mletačke uprave broj obitelji se kretao od 20–30, sa ukupno 200–300 članova.

Navodimo nekoliko podataka o tome. Tako je 1621. g. bilo 30 obitelji, sa oko 200 članova. Godine 1628. bile su 24 obitelji (broj članova nije zabilježen). Godine 1638. bilo je 29 obitelji sa 271 članom. Godine 1778. zabilježene su 54 obitelji sa 279 članova.

Od 1817. godine počinje vođenje evidencije i spiska rođene dece. U samoj splitskoj židovskoj općini su tijekom XIX stoljeća vršeni popisi, i to 1837. i 1855. godine. I na početku XX stoljeća, također je obavljen popis 1903. godine. Pored toga, vođena je evidencija vjenčanih i umrlih. Godine 1918. urađena je statistika obitelji.

Svi spomenuti popisi su sačuvani, dijelom se nalaze u Matičnom uredu Općine grada Splita, nešto u Židovskoj općini, a popisi iz godina 1837, 1855. i 1903. nalaze se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

PREZIMENA

Prezimana splitskih Židova nisu nastala, po pravilu, u Splitu, već su ih oni donijeli sobom, pa ista potječu iz raznih izvora.

Neka prezimena imaju svoj korijen u povijesti tj. u dijaspori, u ovisnosti o funkciji i položaju, kao npr. Gaon iz vremena babilonskog ropstva odnosno talmudista na teritoriji Babilonije i Perzije. Druga, opet, vezana su za svećenički položaj i funkcije u jerusalemskom Hramu, kao što su: Levi i Koehn, tj. radi se o Levitima i Koanim.

Treba spomenuti da ta prezimena jednako postoje i kod Sefarada i kod Aškenaza, gdje su donekle izmjenjena u Levy i Kohn.

Prezimana nekih Židova koji su došli iz Italije predstavljaju ime mjesta ranijeg obitavanja, kao: Ancona, Fermo, da Livorno, Morpurgo, Tolentino i dr.

Izbjegllice iz Španjolske i Portugala imaju odgovarajuća prezimena, kao: Rodriguez, Campos, Franco, Percera, Pinto i dr.

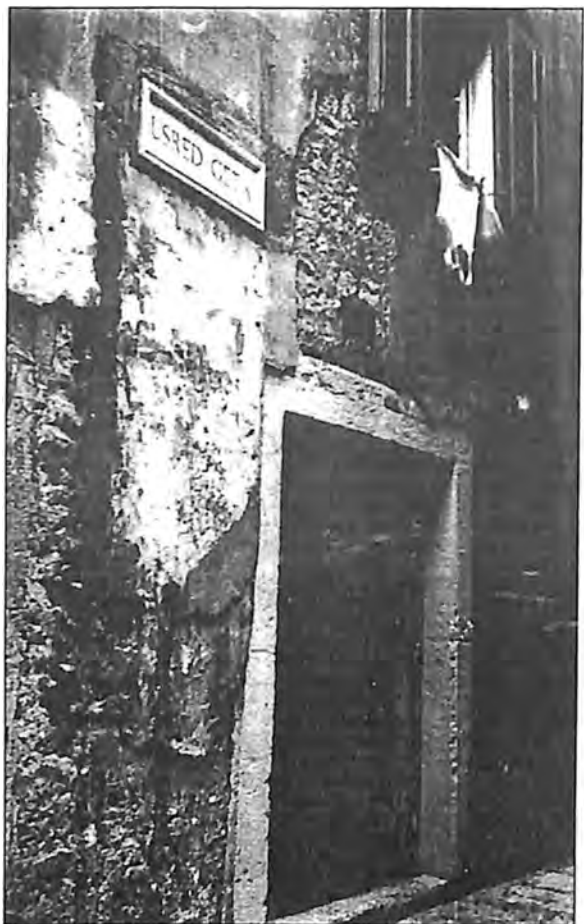
Došljaci sa Orijenta imaju prezimena svojstvena porijeklu, kao: Israel, Jesurun, Katan, Misrai (Mizrahi), Papo i dr.

Aškenazi iz Zap. i Ist. Evrope su dobili prezimena od matičara, ljepša ili obična, ovisno o visini takse, kao: Bauer, Goldstein, Kurzrock, Spiegel, Rothbart i dr.

Koristeći raspoložive popise i matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih, izrađeni su u nastavku spiskovi prezimena splitskih Židova, pri čemu su po jedna ili dvije obitelji iz obližnjih mjesta također uključene, jer su tako registrirane u knjigama. Slijedeća mjesta su obuhvaćena: Makarska, Metković, Novi kod Trogira, Rijeka, Sinj, Supetar, Šibenik, Vela Luka i Zadar.

XVI stoljeće: Rodriguez

XVII stoljeće: Aboab, Abraff, Baruch, Gabai, Gabaj, Franco, Haban, Israel, Levi, Lima, Luccina, Lombroso, Lumbroso, Melamed, Montiglia, Papo, Penach,

*Ulica Usred geta, Split,
iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu*

Penso, Pesca, Pessa, Piazza, Russo, Santo, Seralvo, Senior, Seureca, Tobi, Thobi

XVIII stoljeće: Curiel, Dauer, Dessa, Citta Nouva, Fermo, Gentilomo, Gioserum, Joserum, Jesurun, Jona, Levi, da Livorno, Lucato, Luzzato, Lopis, Machioro, Mandolfo, Mondolfo, Misrai. Navaro, Navaro, Parolo, Pedrochi, Penso, Pessa, Piazza, Russi, Russo, da Seraglio, Signior, Senior, Schenasi, Ventura

XIX stoljeće: Do 1837. godine

Ancona, Bachrach, Campos, Coen, Fano, Fermo, Gentilomom, Finzi, Jesurun, Jona, Latis, Levi, Liberman, Macchioro, Mondolfo, Montiglia Morpurgo, Musafia, Navaro, Pardo, Penso, Perera, Piazza, Pollach, Porlitz, Rothbart, Russi, Tedesco, Tolentino, Valenzin, Ventura, Viterbi, Wolf

Do 1855. godine

Albachari, Altaras, Ancona, Bachrach, Basevi, Camerini, Campos, Coen, Coen-Luzzatto, Eisenstädter, Eschkenasi, Fermo, Frölich, Gentilomo, Goldstein, Hajon, Hayon, Hirsfeld, Iobesco, Isurun, Jesurun, Jona, Giona, Kurzrock, Königsberger, Lampranti,

Leoni, Levi, Liberman, Luzzatto-Coen, Macchioro, Mandl, Montiglia, Montiglio, Morpurgo, Navaro, Pardo, Pasches, Penso, Piazza, Polack, Pollack, Porlitz, Rotbach, Rothbart, Steiner, Stock, Tedeschi, Tedesco, Tolentino, Valentin, Valenzin, Ventura, Vital, Viterbi

Do 1903. godine

Abinun, Albahari, Altaras, Brodawka, Brodawski, Campos, Coen, Coen-Sacerdoti, Eisenstädter, Erdös, Finzi, Frölich, Goldstein, Gentili, Gentilomo, Gleichner, Hajon, Hayon, Kabiglio, Kajon, Klaber, Krau, Kreilsheim, Kurzrok, Levy, Luzzatto, Milion, Mondolfo, Montiglia, Morpurgo, Mussafia, Mustachi, Papo, Paschkes, Perera, Pinto, Polacco, Poretz, Reiter, Rittigstein, Stener, Stock, Schwager, Viterbi, Weiner, Weinstein

XX stoljeće: Do 1918. godine

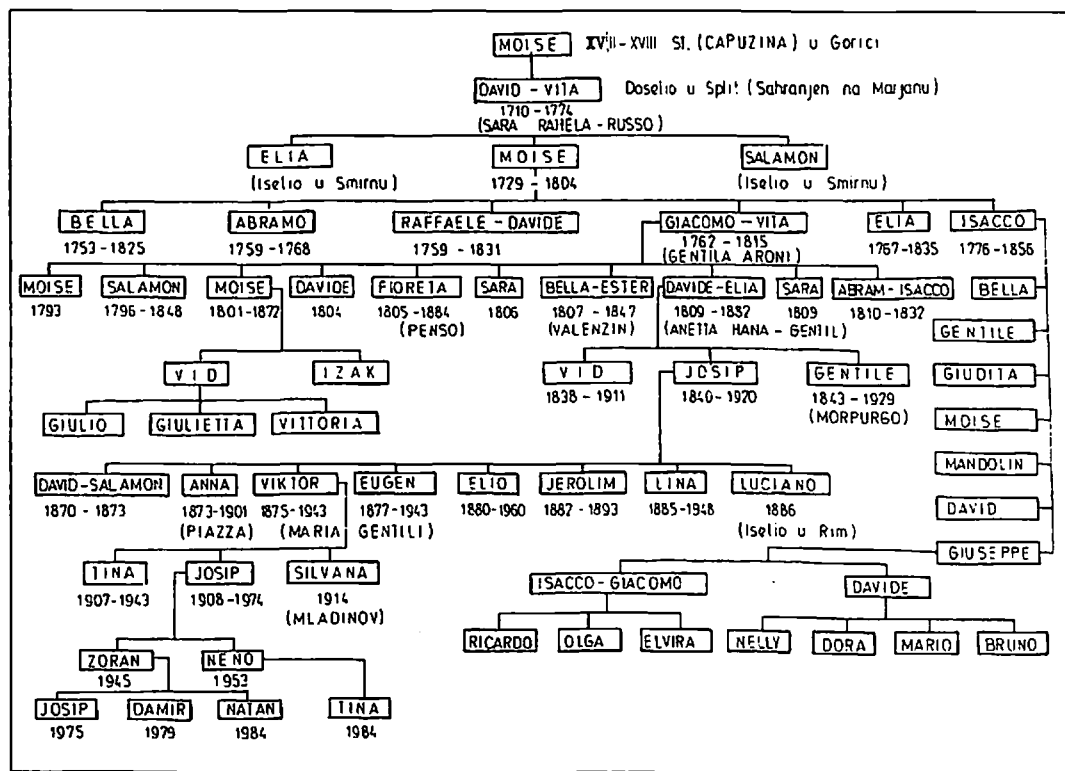
Altarac, Berger, Buldowski, Dicker, Grenzbauer, Korn, Lauer, Mojzes, Neumann, Pisk, Rübner, Spiegel, Schächner, Švarc, Tisminicky, Wagner

Period od 1918. do 1953. g. sa emigrantima pristiglim u 1941. godini i 1942. godini.

Albahari, Alkalaj, Altarac, Altaras, Atijas, Bahar, Bachrach, Berger, Bronner, Davidson, Davidzon, Daniti, Danon, Daur, Demajo, Deutsch, Dicker, Duttersdorf, Drutter, Engel, Eschkenasi, Esckenazi, Fermo, Finzi, Fleisch, Fogel, Freljh, Gaon, Gleicher, Glück, Graf, Hajon, Hamburger, Hndler, Heller, Herzl, Jesurun, Kaiser, Kalderon, Kapper, Katan, Kaufmann, Larić, Lepeši, Levi, Levi-Judić, Levi-Mortera, Lewenstein, Markus, Milhofer, Mondolfo, Montiglia, Morpurgo, Mortera, Münz, Njemirovski, Papo, Paschkes, Perera, Picno, Reiss, Rosenberg, Rosenfeld, Röller, Schächner, Schwarzmann, Schönauer, Šimunov, Špicer, Vogel, Waldner

Od 1953. do 1988. godine

Abinun, Akerman, Altarac, Altaras, Atias, Baruh, Barić, Bezinović, Bondi, Brailo, Broner, Čakić, Čapeta, Čenan, Čip, David, Drutter, Eškenazi, Fulgosi, Garbin, Gertner, Gorjan, Grzunov, Hajon, Hiršl, Janković, Jung, Kabiljo, Koen, Kraus, Kurir, Lebl, Levi, Maestro, Malz, Markus, Mileta, Milić, Mimica, Mišić, Mladinov, Montiljo, Mohorović, Moreno, Morpurgo, Mosse, Nikolić, Papaj, Papo, Paškes, Perera, Picno, Polak, Prelević, Reich, Reić, Samokovljija, Sinjski, Stipanović, Šefer, Šcnauer, Špicer, Šodan, Šupe, Tauber, Templ, Toch, Vukušić, Vrdoljak, Zvezdić

Rodoslovlje obitelji Morpurgo koja je igrala značajnu ulogu u povjesti Splita od XVII stoljeća do danas

ANALIZA SEFARDSKIH PREZIMENA

Abenum, Abenun, Abinun – pretpostavka je da je to složenica od A-ben-nun, tj. sin Nunov. Nun je biblijsko ime, Mojsijev nasljednik bio je Jošua ben Nun.

Aboab – riječ "ab", tj. av = otac, pa je iz toga vjerovatno izvedeno. Amador de los Rios kaže da je posljedni Gaon "que tuvieron los judios en Castilla" bio R. Isahak Aboab, pošto je 1492. s prijateljem Abarbanelom napustio Španjolsku.

Abraff – to je složenica od "ab" i "raff", hebr. "rafef" znači "sloboda", pa bi kombinacija značila "Slobodan".

Albachari, Albahari – sastavljeno od dvije riječi: "al" je određeni član arapski, "Bahar", odnosno "bah'r", na arapskom znači "more". Za ovakvo tumačenje nalazimo podršku kod dvojice autora: Zlatar daje podatke o Jacobu Josephu Albacariju, "hebreus mercator Alexandriae", trgovcu iz Aleksandrije u Egiptu (čija je pomoć registrirana u Dubrovniku 2. VI 1570. godine), dakle riječ je o nekoj osobi vezanoj za more. Daron izričito kaže: "Albahari – Alboher – čovjek mora, jer je 'bahar' more."

Alkalaj – nastalo je od španskog naziva mjesta Alcala. U hramu su se prozivali k Tori kao Alkalai, od čega je došlo do Alkalaj.

Altarc, Altaras – riječ je o istom maranskom prezimenu u Španjolskoj Altaraz. Židovi u Splitu su se prezivali Altaras, a oni doseljeni iz Bosne su zadržali svoje Altarc. Tu se radi o čitanju španjolskog slova "z", koje se pravilno izgovara kao "s", dok u Bosni čitaju kao "c", vjerovatno prema njemačkom pravilu. Danon je dao i značenje "Al taraz – šnajder ili onaj koji je ručno izvezivao odijela", dakle možda je u pitanju zaista terzija, tj. krojač. U Španjolskoj su Altarcima objašnjavali da je riječ o "Alta-raza" tj. o "visokom rodu", kao "high society".

Ancona – čovjek iz Ancone u Italiji.

Angelli – u pitanju je španjolska riječ "angel", tj. anđeo, ali su nosioci tog prezimena usvojili dvostruko "ll".

Atias, Atijas – Amador de los Rios citira ovo prezime kao Atias i Athias, prema tiskari Josepha Atiaša iz XVI i XVII stoljeća u Amsterdamu, kao i izdanju poznate Biblia de Ferrara od istog tiskara (sada ga navodi prezimenom Athias) godine 1661. Pretpostavili smo da bi moglo biti riječi o arapskoj oznaci za "dar, poklon", što nedvojbeno tvrdi i Danon u svom tumačenju ovog prezimena.

Azurin – je moglo nastati od španjolske riječi "azul", odnosno, kako se često izgovara, "azur", što bi značilo "plav" ili "modar", nešto kao kod Aškenaza prezime Blau.

Bahar – hebrejski bahur = mladić, ili kako Danon kaže, bahar = more; ipak u konkretnom prezimenu prednost bi imala hebrejska riječ (nije vezano za arapski član "al") možda ipak značenje treba tražiti u hebrejskom bahir = izabrani!

Baruch, Baruh – pojavljuje se i kao ime i kao prezime. U prijevodu sa hebrejskog znači "blagoslovljen". Među znamenitim rabinima koje spominje Amador de los Rios u Španjolskoj, nalazi se i R. Isahak Bar Baruq. Ovdje se već ime transformiralo u "prezime" (bar = sin, aramejski).

Basevi – prezime se prvi put spominje u 1855, prilikom rođenja male Elene Josipu Basevi i Gentili rođ. Torti, koja je došla iz Padove. Neizvjesno je da li pripada španjolskom korijenu ili je pak riječ o italijanskom.

Campos – to je nadvojbeno španjolskog porijekla, budući da postoji ondje područje Tierra de Campos.

Citta Nouva – to je mjesto u Italiji, pa je postalo i prezime.

Coen i *Koen* je zapravo isto prezime pisano različito, riječ je o svećeničkom redu u Hramu u Jeruzalemu. Kod Aškenaza je prezime glasilo Kohn. Na svaki način, muški članovi su se morali u sinagogi držati posebnih pravila pri bogoslužju.

Curiel – prezime se prvi put spominje godine 1706, kada Mosé Curiel ide sa još dva splitska židovska trgovca s robom u Zadar. Godine 1749, u popisu židovskih obitelji nalaze se imena Isach i Daniel Curiel. Možda ima neku vezu sa hebrejskom riječi "kor" i Božijim imenom "El" kao nastavkom, jer kor znači žitnu mjeru (njem. Getreidemass)

Daniti – vjerovatno potječe od hebrejske riječi "dan" = veliki zemljani vrč, pa bi moglo značiti kao keramičar.

Danon – ovo prezime Zlatar u studiji o Dubrovniku (vid. lit.) spominje kao Bendanon, pored uobičajenog formiranja prezimena koje isti navodi: Bencastiel, Benmelech, Bencaim i sl. Danon bi također moglo potjecati od hebr. riječi "dan" = vrč i značiti osobu koja pravi zemljane vrčeve.

Demajo – možda je sastavljeno od dvije riječi "de mayo". Riječ "mayo" znači visok, pa bi se značenje De mayo moglo shvatiti kao "visokog roda" ili, što bi Englezi rekli, "high society". Na kraju treba reći da to prezime i nije splitsko, već je to bila jedna obitelj izbjegla iz Bosne.

Dessa – Kečkemet dodaje u zagradi Pessa, pa stoga izostavljamo eventualno značenje i porijeklo istoga.

Esckenazi, Eschenasi, Eškenazi, Schenasi – sve te varijante u stvari predstavljaju riječ "Aškenaz", koja na hebrejskom jeziku znači Njemačka, odnosno, Aškenaz bi bio Židov iz Njemačke. Međutim, pošto je mađarski kralj Lajoš I otjerao svoje Židove (Aškenaze) 1364. godine, te je iste blagonaklono primio u Bugarskoj kralj Joan Šišman, ovi su se nastanili po balkanskim provincijama. Osnovani su posebne općine, pored postojećih romaniotskih židovskih općina. Sobom su doneli svoj jezik jidiš. Stigli su čak do Soluna. Kada su početkom XVI stoljeća došli na Balkan, i posebno u velikom broju u Solun, mnogi Aškenazi su naučili španjolski jezik, primili način života i kulturne tekovine donesene sa Pirinejskog poluotoka. Ovako "posefardizirani", dobili su u početku samo nadimak, a kasnije i samo prezime Aškenazi, tj. onaj Aškenaz, da bi na kraju postali Sefardi Eškenazi.

Fano i *Fermo* – to su prezimena prema istoimenim mjestima na italijanskoj obali Jadranskog mora, sjeverno, odnosno južno od Ancone.

Finzi – to je tipično židovsko italijansko prezime, te postoji i u Italiji. Izgledalo bi da je riječ o Sefardima. Ali, same obitelji Finzi, za vrijeme izbjeglištva iz Jugoslavije i boravka u Italiji, dobile su informacije da su Finzi, u stvari, onamo stigli iz Mainza u Njemačkoj, dakle da su Aškenazi. U početku su se zvali Minzi, što se vremenom transformiralo u Finzi. Kao dokaz navode sličnu transformaciju Venecije odnosno Mletaka u Mleci.

Franco – Amador de los Rios spominje pisca Josepha Franca Serrano iz polovice XVII stoljeća, prevodioca biblijskog Petoknjižja. Zlatar spominje Davida i Moisa Franca.

Gabai, Gabaj (u jednom spisku pogriješno napisano Babaj), označava predstojnika u sinagogi, koji se brine za red i pravilno odvijanje ceremonije bogoslužja.

Gaon – naziv za vrhunske talmudiste u Babiloniji sve do X stoljeća. Tada je Hazdaj ibn Šaprut osnovao vjersku akademiju u Španjolskoj i posljednji gaoni napustili su Suzu i Pumbaditu. Ovdje su dobivali titulu rabina učenjaci. U 1460. godini u Tolosi je ubijen Židov imenom Gaon, navodi Amador.

Giora – navodeći pojedinosti iz "Istorije jevrejskog rata", Alkalaj kaže da je Simon bar Giora bio jedan od dvojice židovskih vojskovođa u opkoljenom Jeruzalemu.

Haban – u hebrejskom jeziku "havana" znači razum, razboritost, pa bi ovo prezime moglo označavati mudrog čovjeka. Uz ovo prezime u spiskovima iz XVII stoljeća Kečkemet navodi dodatno Sagiad. Hebrejska riječ "agad" znači sagibati se, pa bi cijelo prezime Haban Sagiad imalo značenje mudrog i poniznog.

Hajon, Hajone, Hayon, Kajon – varijante su istog prezimena. Španjolska riječ "cajon" znači trgovačka tezga, pa bi ovaj korijen mogao obilježavati trgovca, što bi se reklo, "težgaroša".

Iobesco – pročitati li se slovo "I" kao "J", onda se dobije prezime Jobesko, prema biblijskom Jobu, s izvjesnim prizvukom rumunjske formacije prezimena.

Israel – u početku je to bilo ime, a predstavlja drugo ime praoca Jakova. Amador de los Rios spominje: R. Israel–ben Nagara, Daniel Israel, ali isto tako Menasheh ben Israel, što je, s vremenom, otpadanjem "ben", postalo pravo prezime.

Iona i Isurun – biće niže obrađeni pod slovom "J".

Jesurum, Jesurun, Joserum, Gioserum, Isurun – sve su to varijante istog prezimena. Amador bilježi dvije varijante: Robel Jesurun i Daniel Yesurun (član Akademije učenjaka u Amsterdamu u XVI i XVII stoljeću). Prezime Gioserum nalazimo u Splitu u spiskovima od 1749. do 1953. godine, dakle punih dvije stotine godina. Riječ "Ješurun" je biblijskog porijekla i predstavlja treće ime praoca Jakova. U stvari, ona znači židovski narod, umjesto Israel, te poetski naziv Židova. U Blagoslovu Izraela (prema knjizi Izaija 44.2) stoji: "Ovako kaže Jahve, koji te stvorio, koji te od utrobe sazdao i pomaže ti: Ne boj se, Jakove, slugo moja Ješurune, kog sam izabrao..." Prema Enciklopediji Judaici, Septuaginta kaže da znači – voljeni, što uzima i Vulgata (doslovno – rectissimus).

Jona, Giona – to je, u stvari, ime proroka Jona, koji nije htio otići u Ninivu da prekori narod židovski ondje, već je sišao u Jafu i pokušao pobjeći u Taršiš (Španjolsku), ali je doživio avanturu sa Levijatanom, morskom nemani.

Kabiglio, Kabiljo, Caviglio – sve su to varijante istog prezimena. Prema Danonu, riječ je o mjestu u Maroku istog imena, što se može prihvatiti kao mjerodavno značenje.

Kajon – je obrađeno gore pod Hajon.

Kario – vjerovatno da je nastalo od španjolske riječi "caro" = drag, mio, ili "caricioso" = ljubazan, nježan. U XV st. nadbiskup Toleda se prezivao Carrillo (carrillo = obraz).

Katan – hebrejska riječ i znači malen.

Koen – obrađeno je pod Coen.

Levi, Levi–Judić i Levy – varijante su istog prezimena i predstavljaju Levite u jeruzalemskom Hramu.

Lima – ovo se prezime vrlo rano, još u XVII stoljeću, spominje u Splitu. Nije izvjesno porijeklo. Sama riječ označava turpiju, vjerovatnije će biti da je riječ o rodnom mjestu.

Da Livorno – bez dvojbe je riječ o osobi iz grada Livorna u Italiji, koji je bio kulturni centar Židova sa poznatom tiskarskom djelatnošću.

Lombroso, Lumbroso – možda potječe od riječi "lombriz" = crv, ili pak od "lumbre" = plamen, sjaj, što bi više odgovaralo.

Luccina – potječe od mjesta Lucena na Pirinejskom poluotoku.

Lopis – je najvjerovatnije nastalo od čestog naziva rabina, kao: Abraham Lopez, Daniel Israel Lopez Laguna, koje spominje Amador de los Rios.

Macchioro, Machioro, Marchioro – varijante su prezimena porijeklom iz Španjolske. Amador de los Rios među znamenitim učenjacima u Amsterdamu i Hamburgu spominje Eliasa Menchorro. U Bosni su se pisali Matschoro (Mačoro), što bi moglo potjecati od "macho" = jak, snažan, ili "machorro" = neplodan, jalov.

Melamed – prezime nastalo od hebrejske riječi "melamed" = učitelj.

Misrai – pravilno pisano je Misrahi, što znači "sa Istoka", tj. istočnjak, spomenuti Misrai u Splitu imao je nadimak Levantin.

Montiglia, Montiglio, Montiljo – isto prezime u varijantama, porijeklom je iz gradića Montilla blizu Cordobe u Španjolskoj. Tu je rođen poznati apostata pjesnik Daniel Levi de Barrios (XVII st. Holandija).

Mortera – prezime spominje Amadora de los Rios kao: Rabbi Saul Mortera iz XVII stoljeća, izbjeglica, i njegovo djelo Tratado de la verdad de la ley de Moshe y providencia de Dios con su poeblo.

Mussafia – najistaknutiji splitski rabin porijeklom iz Jeruzalema, četrdesetih godina prošlog stoljeća bio je Jakov Musafija. Porijeklo samog prezimena tj. njegovo značenje je dosta neizvjesno. Možda je na Orijentu nastalo od arapskog izraza Musa za Mojsija, pa bi podsjećalo na Mojsijevca, tj. Židova.

Mustachi – ako bi se čitalo prema španjolskom pravilu, to bi značilo "brkovi", dakle neki "brko"; ostaje da se još istraži porijeklo.

Navaro, Navarro i Nauaro – varijante su prezimena obitelji iz Navarre, ranije pokrajine na Pirinejskom poluotoku.

Pardo – ovo prezime još egzistira u Španjolskoj. Sama riječ "pardo" znači smeđ, ili ptica, vrabac, a postoji nedaleko od Madrida malo mjesto Pardo.

Papo – to je svakako jedno od najstarijih safardskih prezimena, ako se izuzmu Levi, Koen i Gaon. Danon kaže (vjerovatno prema automatu u muzeju Bet Hatfucot u Tel Avivu) da se prvi put spominje 275 godina prije novc ere, i to: Papo Lucio i Papo Kasio. Obojica su bili konzuli u rimskoj vojsci, te se spominju kao vojskovođe u borbama protiv Gala i Etrurčana. Navodi dalje matematičara Papo u III stoljeću u Aleksandriji, u Babilonu rav Papo je jedan od sastavljača babilonskog Talmuda.

Parolo – postoji u zoologiji ptica sjenica zvana "paro", pa možda je od toga nastalo i prezime, ili pak od "parola", što znači krasnorječivost.

Penso – staro prezime u Splitu iz prve polovice XVII stoljeća, vrlo ugledna obitelj. Kako je Jozef Penso 1635. godine otputovao u Tursku u vezi sa trgovinom iz te zemlje preko splitske skele, može se zaključiti da je govorio dobro turski, pa je vjerovatno sa Orijenta. Ovo potvrđuje i navođenje istog prezimena u Zlatarovoj studiji za period 1612–1622 u Dubrovniku.

Perera, Perrera – ovo je prezime nedvojbeno sa Pirinejskog poluotoka. Danas postoji ondje prezime *Perreira*. Sama riječ bi mogla potjecati od "perro" = pas, odnosno "perrero", što znači ljubitelj pasa, ili još šire, prijatelj životinja.

Pesca – znači ribolov, pa bi to mogli biti ljudi koji se bave ribolovom, tj. ribari.

Pessa – nije izvjesno porijeklo, nije nastalo od prethodnog *Pesca*, jer se spominju u spisku iz 1749. oba prezimena sa 3 odnosno 4 obitelji.

Piazza – možda prema italijanskoj riječi za "trg", ujedno označava i osobu poslovno vezanu za trg ili trgovinu, tj. trgovac.

Pieno – upućuje na italijansku riječ "pieno", što znači pun, zadovoljan.

Pinto – ovo prezime postoji još uvijek na Pirinejskom poluotoku, u Španjolskoj i u Portugalu, kao i u Latinskoj Americi. U knjizi *Amadora* vidno mjesto zauzima pjesnik Moseh Pinto Delgado iz XVI stoljeća, koji je u djetinstvu pokršten. Zbirka njegovih poema, posvećena kardinalu Richelieu, tiskana je u Parizu za vrijeme Luja XIII.

Rodriguez – to je staro španjolsko prezime nežidova prema Ciudad-Rodrigo. Autor zapisa o disputaciji između 14 rabina i brojnih biskupa na čelu sa Papom Benedictom XIII, održanoj u Tortosi 1413, bio je Jose Rodriguez de Castro. U prvoj polovici XVI stoljeća u Split je stigao Maran Daniel Rodriguez iz Portugala i tu započeo svoju akciju za izgradnju splitske skele (luke) i lazareta, što mu je uspjelo uz veliko lično zalaganje i djelomično vlastito finansiranje investicija. Godine 1592. skela je konačno otvorena.

Russi i *Russo* – premda postoji razlika između ova dva prezimena, ipak pretpostavljamo da je riječ o istom. Istina, *Russo* se pojavljuje već u XVI stoljeću, a *Russi* se spominje u prvoj polovici XIX. Međutim, uvidom u Popis rođenih, konstatujemo da se bračnom paru Jakovu i Rachelini *Russi*, godine 1849, rodila kći Fanny, a i sin Giulio 1852. Budući da se prezime *Russo* spominje u Beogradu i Bosni, to se porijeklo mora tražiti negdje na Orijentu. Na primer, Moise Russo u Splitu imao je nadimak Grk, što dokazuje porijeklo koje smo pretpostavili.

Samokovlija – prezime novijeg datuma u Splitu. Izvorno, ovo je za obitelji Baruh u Bosni iz bugarskog mjesta Samokova bio samo nadimak, da bi, vremenom postalo prezime.

Santo – ovo je prezime nastalo od imena Šem-Tov, hebrejski – dobro ime. Za ovu tvrdnju imamo dokaz u imenu poznatog pjesnika iz XIV stoljeća u Španjolskoj Rabbi don Santo de Cerrion. Amador izričito navodi hebrejske riječi. Ovaj rabin i pjesnik pokrstio se. Rođen krajem XIII stoljeća, živio je za vladavine Pedra I, oko 1360. n. e.

Senior, Signior – ovo prezime spominje Amador u vezi sa Isahakom Senior Teixeira (predstavnik švedske kraljice Cristine u gradu Hamburgu 1650. godine). U grupi od desetak istaknutih pjesnika Sefarada u XVI i XVII stoljeću u Amsterdamu, Amador spominje i Daniela Seniora.

Da Seraglio i *Seralvo* – oba prezimena predstavljaju obitelji porijeklom iz Sarajeva, što te riječi znače.

Seureca – negdje 1638. godine, među uglednim obiteljima u Splitu spominje se obitelj Sentob Seureka. Nije izvjesno porijeklo samog prezimena. Poslije XVII stoljeća više se ne pojavljuje.

Thobi, Tobi – prezime se javlja već u XVII vijeku u Splitu, a nastalo je iz imena. Zlatar spominje ime Abram Tobi u Dubrovniku negdje 1553–1610. Mirč kaže da je rabinsku školu u Kosturu (Kustoriji), oko 1060. godine, završio pjesnik Tobija ben Eliezer.

Tolentino – ovo prezime ima svoje porijeklo u italijanskom gradu Tolentinu. Najbrojnije su obitelji Tolentino u Dubrovniku. U Splitu su živjeli početkom XIX stoljeća i zatim 1855. iselili u Kotor.

Aškenaska – njemačko–mađarska prezimena

Akerman
Bachrach, Berger, Brodawka, Bronner, Budlowski, Bondi, Bauer
Camerini, Camerino, Coen–Luzzatto, Coen–Sacerdoti
Daur, Davidson, Deutsch, Dicker, Dittersdorf, Drutter
Eisenstädter, Engel, Erdős,
Flesch, Fogel, Vogel, Frelich, Frölich
Gentili, Gentilli, Gentilomo, Gentilomo, Gertner, Gleicher, Glück,
Goldstein, Graf, Grenzbauer
Hamburger, Handler, Hartmann, Hertmann, Heller, Herzl, Hirsfeld, Hiršl
Jung
Kaiser, Kapper, Kaufman, Klaber, Kon, Königsberg, Korn, Krau,
Kreilshheim, Kurzrock, Kurzrok
Larić, Latić, Lampronti, Lebl, Leoni, Lepeći, Levi–Mandolfo
Lewenstein, Liberman
Malz, Mandl, Mandolfo, Mondolfo, Milhofer, Milion, Mojzes, Moreno,
Morpurgo, Mosse, Münz
Njemirovski
Paschkes, Paškes, Pedrochi, Pisk, Pollack, Polacco, Polak, Perlitz, Poretz
Reich, Reiss, Reiter, Rittigstein, Röller, Rosenfeld, Rosenberg, Rosler,
Rotbach, Rothbart, Rubner
Schönauer, Šenauer, Schwanger, Schwarzmann, Spiegel, Steiner, Stener,
Stern, Stock, Spicer
Tauber, Tedeschi, Tedesco, Templ, Tisminicky, Toch
Wagner, Widner, Weiner, Wolf
Zvezdić
Slavenska prezimena mješovitih brakova
Barić, Bezinović, Brailo
Čakić, Čapeta, Čienan, Čip
Fulgosi
Garbin, Grzunov
Janković
Milić, Mileta, Mimica, Mladinov, Mohorović
Nikolić
Prelević,
Reić
Sinjski, Stipanović
Šefer, Šodan, Šupe
Vukošić, Vrdoljak

ANALIZA NEKIH AŠKENSKIH PREZIMENA

Ovdje nećemo ulaziti u značenje pojedinih riječi, već ukazati samo na pojedine slučajeve posebno važne.

Akerman – grad u Njemačkoj.

Camerini, Camerino – mjesto u Italiji.

Coen – Luzzatto, Coen – Sacerdoti – to su prezimena prilagođena duhu italijanskog jezika i sredini.

Davidson, Davidzon – su obitelji porijeklom iz Sjeverne Evrope. Dok su Davidsonovi došli iz Beča 1874. i kasnije iselili u Haag, Davidzonovi su stradali 1943, tj. odvedeni su u logor smrti.

Citta Nouva – prezime prema istoimenom gradu u Italiji. U Splitu se pojavljuje u spisku 1749.

Eisanstadter – obitelj potječe iz istoimenog mjesta (Željezno) u Austriji.

Engel – ova obitelj potječe iz Lemberga.

Gentili, Gentilli, Gentilomo, Gentilhomme – prijevod od hebr. "hefec" = dopadljiv, porijeklom iz Italije.

Kuzrock, Kurzrok – ista obitelj iz Zadra, pojavljuje se 1875. iz Zagreba.

Levi – Mondolfo, to je italijanska obitelj prezimena Levi, prilagođeno sredini.

Milion – neobično prezime obitelji iz Zadra, bračni par Wilselmo i Rosa rod. Tanenbaum se pojavljuju 1893.

Lampronti – mjesto u Italiji kod Ferrare.

Moreno – nije tipično aškenasko prezime, promjenjeno vjerovatno od ranijeg Schwarz. U Splitu tek od rata 1941.

Morpurgo – jedno od najstarijih prezimena. Kroz tri stoljeća obitelj Morpurgo obitava u Splitu; odigrala je posebnu ulogu u kulturnom i privrednom životu grada, a posebno u životu židovske zajednice. Zbog svih tih razloga i detaljno opisanih djelatnosti ove obitelji u navedenim knjigama D. Kečkemeta, dali smo genealogiju sa izvjesnim komentarom o pojedinim generacijama.

Pedrochi – vjerovatno je riječ o italijanskom korijenu same riječi Pedro, tj. Petar ili pedra tj. kamen.

Porlitz – porijeklom iz mjesta Pornice u Moravskoj, javljaju se tri obitelji od 1845. i dalje.

Puretz – zvuči slično kao Porlitz.

Tauber – obitelj doselila poslije II svjetskog rata u Split.

Tadeschi, Tadesco – oba su prezimena porijeklom iz Italije, gdje su pod tim nazivom obilježeni došljaci iz Njemačke, pa su neke obitelji taj naziv usvojile kao prezime.

Templ – nije splitsko židovsko prezime, već je riječ o obitelji doseljenoj prije dvije decenije.

Tisminicky – prezime potječe negde iz Poljske, sudeći po sklopu, a u Splitu se pojavljuje tek od 1918, iz jedne neregistrirane veze.

Zvezdić – prezime prevedeno od ranijeg Stern. U Splitu se pojavljuje tek 1956. godine.

Literatura

- D. Kečkemet: "Židovi u povijesti Splita" Split 1971
D. Kečkemet: "Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu" Muzej grada, Split 1963.
D. Kečkemet: "Vid Morpurgo", Jevrejski Almanah, Beograd 1961/62
G. Novak: "Židovi u Splitu", knjižara Morpurgo, Split 1920.
V. Morpurgo: "Li rinominati Ebbrei di Spalato", rukopis 1941.
L. Glesinger: "Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj" Jevrejski Almanah, Beograd, 1954.
L. Petrović-Mevorah: "Rukopis Viktora Morpurga o Danielu Rodriguezu..." Jevr. Alm. 1954.
L. Čelap: "Jevreji u Zemunu za vrijeme Vojne granice" Jevr. Almanah 1957/58
Don K. Stošić: "O Jevrejima u Šibeniku" Jevr. Alm. 1961/62.
M. S. Mirč: "Jevreji na Balkanskom poluostrvu i u staroj srpskoj državi do dolaska Turaka" Jevr. Al. 57/58
Y. Baer: "Historia de los Judios en la España cristiana traducida del ebreo" Madrid
J. A. de los Rios: "Historia de los Judios" Madrid, 1848.
D. Goldstein: "Židovska mitologija", "Ot. Kerš." Opatija 1988.
W. Beltz: "Biblijska mitologija" Zagreb, 1984
D. Beritić: "Dubrovnik", "Spektar" Zagreb, 1986.
Z. Zlatar: "Trgovina balkanskih Jevreja preko Dubrovnika u XVI i XVII stoljeću" "Zbornik 4" Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1979.
S. Kalderon i J. Levi: "Istorija jevrejskog naroda" Beograd, 1935.
M. Molho: "In memoriam", Thessalonique, 1973.
J. Kaštelan i B. Duda: "Biblija" Stari i Novi Zavjet, izdanje "Stvarnost" Zagreb, 1968.
I. Danon: "Nešto malo o sefardskim prezimenima u Jugoslaviji", "Bilten" Udruženja Jevreja Jugoslavije u Izraelu, Tel Aviv, Br. 2-3, maj 1989
M. D. Gross: "Hamilton hašelem", "Menora", Wien, 1924.
A. Alkalaj: "Josif Flavije i pad Judeje", Jevr. Alm. 1963/64
V. Ivančević: "Udio Židova u pomorstvu starog Dubrovnika" (1751-1808), Jevr. Alm. 1963/64 "Enciclopedia Judaica", Vol. 10. Jerusalem, 1974.

1989.

Odlomak

MANES SPERBER I ZAGREBAČKI LJEVIČARSKI INTELEKTUALCI

Manes Sperber (1905–1984)

Godine 1984. umro je u Parizu književnik, romanopisac, esejist i kulturolog Manes Sperber, jedan od posljednjih mislilaca porijeklom iz židovske i austrougarske tradicije. Manes Sperber nije nikada krio to postanje, premda ga je prerastao postavši "evropskim misliocem". On prati književna, umjetnička, politička i znanstvena zbivanja iz univerzalno-evropske perspektive, te ih obrađuje u esejima, kritičkim studijskim napisima, pripovjestima. (Popis naslova obuhvaća otprilike 4000 jedinica.)¹

S Jugoslavijom Manesa Sperbera vežu dubokosežni, slojeviti i na stanovit način proturječni odnosi, koji još nisu rasvijetljeni u svim vidovima². Svoje ponovljene posjete i boravke u Zagrebu između 1929. i 1937. godine, kao i u Dalmaciji i na dalmatinskim i kvarnerskim otocima (Korčula, Hvar, Rab), Sperber ne obrađuje samo književno, "internalizirajući" susrete s ljudima u gradovima i selima, prikazujući ih ne kao apstraktne ličnosti i tipove, nego kao individualne karaktere. Susret s jednim krugom prijatelja postaje utjecajnim na način koji jedino indirektno proistječe iz njegova intelektualnog i psihičkog razvoja, a o kojem svjedoče njegovi memoari *All das Vergangene* (Wien, 1983).

Usredotočujem se upravo na ovaj aspekt njegova druženja u Zagrebu, o kojemu je bilješke ostavio Miroslav Krleža u svom *Dnevniku 1958–1969*³ i u razgovorima s Enesom Čengićem.⁴

1) Magda Strebl, Uvodno predavanje na "Simpoziju Austrijske Nacionalne biblioteke o Manesu Sperberu" povodom dodjele "Nagrade Manes Sperber" 1987, *Zbornik predavanja* u izdanju Austrijske Nacionalne biblioteke, 3.

2) O književnoj obradi usporedi Tomislav Bekić, *Das Jugoslawienenerlebnis bei Manes Sperber*, isto 123 i slj. O tom i o estetici M.Sperbera vid. Mirjana Stančić, *Manes Sperbers Jugoslawienbild / über die ästhetische Legitimierung der Historie*. Neobjavljen rukopis.

3) *Dnevnik 1958–1969*, Svezak V, Sarajevo 1977, 14 i slj.

4) Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan* (1978–1979), Svezak III, 14 i slj, 55 i slj.

Manes Sperber se, naimc, kretao u krugu zagrebačkih lijevo i komunistički opredjeljenih intelektualaca, prenoseći im individualnu psihologiju. U citiranim Krležinim sjećanjima, Sperber se spominje kao začetnik individualne psihologije Alfreda Adlera (Beč) u Zagrebu. Njegovi sugovornici i recipijenti su zagrebački liječnici, fizičari, književnici, partijski radnici, istaknuti komunistički aktivisti i simpatizeri KPJ. Svima je njima zajednička opozicija prema Januarskoj diktaturi i opasnost od progonstva režima zbog njihove komunističke aktivnosti. Znanstveno umjetničke djelatnosti postaju stoga ne samo zamjena nego i privid – jedina mogućnost nazovi legalnog druženja, i put sve izraženijeg otuđivanja od dogmatizma službene partijske "linije" mišljenja, na stanovit način staza oslobađanja od tabua i ugnjetavanja osobnih uvjerenja.

Ali front sukobljavanja ne postoji samo prema režimu. Rascjepi su i unutar tih krugova zbog osnovnih principa usmjerenja, u vezi sa perspektivama u razdoblju nadolazećih opasnosti. Ambivalentnost između osjećaja "smaka svijeta" i vjere u napredak i budućnost pogoduje bavljenju prishoanalizom, tim skandaliziranim i anatematiziranim naučavanjima o čovjeku, "trećom dubokom uvredom čovječanstva poslije Keplera, Galileja i Darwina" (Sigmund Freud). Problematiziranje i problematičnost "subjekta", subjekt kao osnovno pitanje svakog orijentiranja i obilježja razdoblja "Fin de siècle" ⁵ vraća pogled na značaj subjekta i položaj individue. Iz ove perspektive valja gledati na zanimanje za sve antropološke discipline, pa i na recepciju Adlerove škole individualne psihologije među tim intelektualcima.

Da li je individualna psihologija ili psihoanaliza, odnosno "froidomarksiizam" ⁶, bliža materijalističkom mišljenju, osnovnom znanstvenom opredjeljenju komunističkih intelektualaca (i "generalnoj" partijskoj liniji)?

Unutar toga aspekta raspravlja se i recipira kako psihoanaliza, tako i individualna psihologija. Značaj ishoda te rasprave i doprinos Manesa Sperbera toj diskusiji valja ustanoviti, imajući na umu da su mnogi Sperberovi sugovornici studirali u inozemstvu i već ponijeli u domovinu znanje o toj disciplini.

Drugo je pitanje slijedeće: ti su znanstvenici bili upoznati i sa teorijskim diskusijama koje su rušile tradicionalnu fiziku i antropologiju, kao i spoznajnu filozofiju. Suočavani s tim novim teorijama o svijetu i o čovjeku, mnogi su od njih naslutili potres koji će poljuljati njihovu privrženost Dijamatu i Histomatu i dovesti u pitanje osnove njihova intelektualnog angažmana, koji je usko povezan s njihovom vjerom u (tada ilegalnu) komunističku partiju.

Samosvijest partije kao avangarde ne ograničava se samo na ulogu u klasnoj borbi nego se očituje i u naprednom znanstveno utemeljenom antimetafizičkom i antidogmatskom mišljenju. Te rasprave izazivaju zbunjenost; one ne ostaju na racionalnoj razini, već stavljaju pred točku iskušenja intelektualnu iskrenost i narušavaju mnoga prijateljstva i međuljudske odnose.

I Manes Sperber osjećao je stanovite sumnje i rezerve prema vlastitom komunističkom opredjeljenju još vrlo rano; ali one su se odnosile na političku liniju partije u zbivanjima u Evropi, a teoretski nije preispitivao osnove svog

5) O značenju tog pitanja "subjekta"; Norbert Leser, "Wien um 1900. Die Wiederentdeckung des Subjekts. Ein kulturgeschichtlicher Zusammenhang", *Neue Zürcher Zeitung*, 21. 10. 1988.

6) Božo Kovačević, *Psihoanaliza i ljevica*, Zagreb 1989. O sudbini Freudove psihoanalize u Sovjetskom savezu i stavu kominterne prema njoj vidi nav. djelo, 16 i slj.

materijalističkog mišljenja. Da li je u krugu zagrebačkih intelektualaca primio neke poticaje presudne za njegov daljnji razvojni put koji ga je doveo do raskida s partijom?

Pobuda za bavljenje krivuljama Sperberova psihološkog političkog razvoja povezana je s mojim historičarskim interesovanjem za dvije pojave međusobno povezane: za kritiku ideologija u uvjetima diktature i rastućeg fašizma s jedne strane, i boljševizacije komunističkih partija diljem Evrope i razilaženja intelektualaca s njima, s druge strane. Kako je u tim okolnostima bilo moguće sačuvati "ispravni hod" (Ernst Bloch)?

Drugo, Manes Sperber bio je i ostao Židov, vjeran baštini što ju je naslijedio od svoje ortodoksne židovske obitelji: svijest da on potječe iz duboko "spiritualne kulture", iz svijeta "Svete knjige" i obaveze trajnog proučavanja, premišljanja i propitkivanja; što se crpi iz te knjige dužnost je da se živi pravedno i istinito. Iako ga kriza još vrlo rano otuđuje od religioznih korijena njegova porijekla, on traži te vrednote u sekulariziranom oslobađanju čovjeka od fizičke bijede i ugnjetavanja, u borbi protiv prisile savjesti i uvjerenja. Mesijansko isčekivanje svog naroda on projicira na "Revoluciju proletarijata".

Manes Sperber – Židov i komunist, individualni psiholog iz židovsko – komunističkih korijena – koje je poticaje dao i primio u krugu svojih zagrebačkih prijatelja i "suboraca"? Što ih motivira na borbu za slobodu uma i savjesti, protiv dogmatizma, netrpeljivosti i tabua? Kakvu alternativu su našli u dvojbi: Hitler ili Staljin? Kako se opredijeliti, znajući da odabir alternative može odlučiti i o fizičkom preživljavanju?

Ovo moje povijesno zanimanje rodilo se iz aktualne rasprave Austrijanaca o "prevladavanju prošlosti". Povijest kao temelj individualnog i kolektivnog identiteta, povijest kao pomoć i orijentacija za budućnost, ne povijest kao "muzealno nagomilanje iskustava".⁷ Aktualnost takvim pitanjima daju nova stremljenja u zemljama realnog socijalizma, kao i začeci "perestrojke" u njima. U tom pogledu je književni opus Manesa Sperbera od značaja, jer je dokument doživotnog suočavanja s pitanjem: da li je i kako moguće živjeti pravedno i istinito unatoč manipulacijama savjesti; bavimo se, dakle, djelom što ga je napisao Židov i marksistički individualni psiholog, koji je nakon svih neprevladanih i prevladanih iskušenja postao "humanist i moralist... koji crpi iz života" ⁸.

MLADOST U BEČU

Manes Sperber, rođen 27. januara 1905. u galicijskom gradiću ("Schtetel") Zablotovu, bježao je sa svojom obitelji 1916, kad se austrougarsko–ruski front opasno približavao njegovom rodnom mjestu. Ortodoksna židovska obitelj odlučila je potražiti utočište u samom glavnom gradu Monarhije, nadajući se zaštitu od pogroma Židova, zbog kojeg je carska Rusija bila na zlu glasu, a u dječakovoj je svijesti ostavio duboke tragove: sela u plamenu, jecanje žena i djece, siromaštvo i

7) Manes Sperber, *All das Vergengene*, Wien – München – Zürich 1981, 178

8) Herman Lübbe, *Die Aufdringlichkeit der Geschichte. Herausforderung der Moderne vom Historismus bis zum Nationalsozialismus*, Graz – Wien – Köln, 1989.

9) Tomislav Bekić, nav. djelo, 124.

neimaština, bezakonje... Naročito je otac bio uvjeren da će Austrougarska monarhija osiguravati građanska prava i zaštitu od samovolje, te pružiti mogućnost solidnog školovanja djece, čak i u ratnim uvjetima.¹⁰

Obitelj je stigla u Beč 27. jula 1916. godine (Manes je navršio jedanaest godina). Ono što je dječakova mašta povezivala s Bečom, tim carskim gradom punim sjaja i raskoši, izbljedjelo je naočigled posljedica što ih je već ostavila ta druga ratna godina. Jednako je izbljedjela i uspomena na "Schtetel" i siromaštvo što ga on i njegova obitelj nisu zapravo ni iskusili. Način na koji je Sperber kasnije opisao Beč i mnogobrojna mjesta svojih zrelih godina postat će obilježjem njegovih opisa krajolika: fizionomije mjesta, gradovi i pejzaži su jedino elementi krajnje intimnog i internaliziranog doživljavanja i osjećanja... Vanjština postaje paradigmom psihičke dispozicije i duševnih stanja¹¹. To isto važi, uostalom, i za karaktere protagonista njegovih romana jednako kao i krajnje psihologiziranje samih događaja. Povjesničaru se stoga postavlja ne tako rješiv problem točnog kronološkog slijeda biografskih podataka u njegovim memoarima, jer ga zanemaruje isto tako kao i preciznije određenje fizičkih osobina.

Za Manesa Sperbera Beč, dakle, znači duhovno i materijalno siromaštvo izbjeglištva, nezaustavljiv pad u bijedu i samoprijezir, gubitak vlastitih korijena i obeščaćenje, nestanak svake sigurnosti i produbljivanje psihičke krize koja se pojavila još u najranijem djetinjstvu, izražena skepsom u vrijednosni sustav roditeljskog doma i distanciranjem od ortodoksne židovske tradicije. Ta je kriza protkala njegov život, odražavajući se kao svijest o trajnom rastanku s nečim, o ponovljenim gubicima čvrstih stajališta i potrebi neprestanog "prestrojavanja": motivi su to koji poput crvenih niti prožimaju Sperberove memoare i osnovni su pokretači djelovanja junaka u njegovim romanima.

Kako se vanjski uvjeti, i zašto baš u tolikoj mjeri, zrcale u ljudskoj psihi – pitanje je na koje će Manes Sperber pokušavati odgovoriti kasnije, pod dojmom Adlerovih psiholoških spoznaja. Ali, to pitanje jedanaestogodišnjaka, koji besciljno luta Bečom, usmjerava njegova interesovanja već tada, psihološki, politički, u odabiru lektire i prijatelja. Sperber sluša razgovore odraslih, u koje se, uz jadikovanje zbog rata i ratnih posljedica, miješa sve agresivniji antisemitizam. Dječak ubrzo spoznaje kako je taj antisemitizam uperen protiv nepoznata protivnika, da on znači ponižavanje i omalovažavanje svega i svakog stranog, da to jest prijezir starosjedilaca prema pridošlicama bez ikakve razlike.

Unatoč tada već daleko narasloj krizi identiteta i religioznosti, on u takvim razgovorima postaje svjestan vlastitog porijekla iz kulturnog kruga u kojem je mjera kriterij "pravednosti", ali ne pravednosti u pravom smislu "neutralnosti", nego, oprečno, "pristrasnosti" u korist onoga koji pati. Sperberovo intelektualno oblikovanje toga poticaja najtjesnije je povezano sa njegovim doživljajem židovstva, urodivši humanizmom kao "suosjećanjem s čovjekom u njegovoj ogo-
ljeloj egzistenciji".¹² Čak kad je već davno izgubio svu svoju religioznu supstancu, on će se i nadalje deklarirati kao Židov, sve dok još i poslednji Židov bude proganjen i omalovažavan radi svog židovstva. Židovstvo i humanost su jedno, međusobno najtješnje povezani, uvjetovani uspomenom na progone i na

10) M. Sperber: *All das Vergangene*, 128 i slj., 145 i slj.

11) Na tu veoma karakterističnu crtu upozorila je Mirjana Stančić u svom neobjavljenom eseju. Vid. bilj. 2.

12) Manes Sperber, nav. djelo 178 i 221.

ponižavanje čovjeka po čovjeku, koje se, eto, potenciralo u tom do tada najkrvavijem ratu. Manes Sperber će svoje židovstvo, posebice pod ratnim dojmovima, a kasnije u "Shoa", doživljavati kao transcendiranje religiozne substance u pravcu etičke obaveze humanosti i pravednosti.

Ono što je Manes Sperber naučio od starozavjetnih proroka potvrđivat će mu se u ratnoj stvarnosti: u čovjeku mogu obitavati okrutnost i dobrota u istoj mjeri i u isto vrijeme. U to doba on je najčešće svjedok okrutnosti i bešćutnosti: to kako su Bečani doživljavali rat, vrlo je značajno iskustvo. Osjećajući stvarnost rata na vlastitoj koži, u vlastitoj sredini, u obiteljima, oni mu se doimaju kao da je ne žele poimati. Sa samodopadljivošću svog "zlatnog srca" uživaju u krvoločnim novinskim izvještajima sa bojišta, u kojima tragedija pojedinca postaje potpuno beznačajnom. On postaje svjedokom kako oni slave "svoje heroje", svoje "ratne ciljeve", a i toga kako se mediji sa punom manipulativnom snagom trude da se ne pojavi ni trunka sažaljenja prema žrtvama ili tračak kritičkog propitkivanja o opravdanosti rata, bilo moralnoj, bilo političkoj. Bijes zbog besomučnog ubijanja i beskrupoloznih laži glasila vladajućeg Dvora usmjeravaju ga na primjer Rose Luxemburg i Karla Liebknechta i na socijalizam.¹³

Smrt cara Franje Josipa u deziluzioniranom dječaku nije probudila nikakve emocije, ponajmanje uvjerenje da ona znači kraj ne samo dinastije nego jednog svijeta (kako otac ganut primjećuje; on govori djetetu o teškim vremenima koja predstoje židovstvu).¹⁴ Manes Sperber doživljava pogrebnu povorku za cara kao simbol propadanja lažnih slika i privida, kao paradigmu smrti svih obmana i prevara.¹⁵

Ponukan jačanjem antisemitizma ne samo u Beču nego diljem Evrope, Manes Sperber postaje cionist. Tom je opredjeljenju ostao vjeran, unatoč mnogobrojnim lomovima i kolebanjima, ali i unatoč pokušajima da se definitivno razračuna sa svojim židovskim nasljeđem. U to se vrijeme formira, po uzoru na njemački "Omladinski pokret" ("Wandervogel"), židovski ogranak tog pokreta, "Hašer Šomer".¹⁶

Organizaciju *Hašer Šomer* u to vrijeme vodi psiholog freudovac, cionist i socijalist Siegfried Bernfeld. Pokret djeluje striktno u pravcu "Erec Israela", protiv asimilacije i protiv "Galut-židovstva", židovstva u tuđini i dijaspori. Uključivanje u "Šomer" urodilo je vrlo proturječnim odnosom prema vlastitom židovstvu, a i

13) Manes Sperber, nav. djelo, 181 i slj.

Isti, *Essays zur täglichen Weltgeschichte*, Wien – München – Zürich, 1981, 39.

14) Manes Sperber, nav. djelo 190.

15) Zoran Kostantinović govori o nekoj "paraleli doživljavanja stare Austrije i monarhije kod Miroslava Krleže ("Manes Sperber und Miroslav Krleža. Eine mitteleuropäische Parallele). U zborniku simpozija (vid. bilj. 1) str. 134 i slj. Pojam "Mitteleuropa" i kod Krleže i kod Sperbera treba, prema Zoranu Konstantinoviću, biti izraz određenog osjećanja i emotivnog odnosa ("Lebensgefühl"). Paralela se očituje u opoziciji prema staroj Austrougarskoj monarhiji, u "ljubavi u mržnji" prema tom svijetu. "Srednja Evropa" ("Mitteleuropa") definira se kao negacija vrednota tog svijeta, ali ne i antiteza. U tom kontekstu taj pojam ne označava geopolitički i/ili kulturnopovijesni identitet. Zoran Konstantinović se u tom kontekstu osvrće posebice na Krležino djelo *Banket u Blitvi*.

Ali Manes Sperber nikad nije govorio o posebnoj kulturi ili o društvenom identitetu "Srednje Evrope". Žarišta njegova djelovanja su prije svega Berlin, Pariz, Beč – ali niti Beču niti Zagrebu on ne pripisuje neko istaknutije mjesto. Za njega se u pravom smislu riječi može govoriti o "evropskom misliocu". – Pojmovanje "Mitteleuropa" u smislu Claudija Magrisa "Il mito absburgico" (u tom smislu se njime služi i Z. Konstantinović.)

16) M. Sperber, nav. djelo 232. – Hašer Šomer: Podatke o tome vid. kod Bože Kovačevića, nav. djelo 35 i slj.

prema obitelji. Borivši se protiv asimilacije unutar obitelji, on se zapravo bori i oslobađa utjecaja premoćna oca. I njegova je religiozna kriza otuđivanje od njega, tog strogo ortodoksnog Židova, ali osjećajnog i nježnog oca. Po očevu uvjerenju, sin zastupa židovstvo koje je, lišeno religiozne supstance, izgubilo svoj smisao. Sin se pak opredjeljuje za "aktivno židovstvo", za suradnju u izgradnji nove domovine Židova u Palestini, za moralnu obavezu solidariziranja s "Alijom" i iseljenicima, ali i za akcije solidarnosti sa Židovima u Evropi radi rastućeg antisemitizma.

"Šomer" priprema plodno tlo idejama cionizma i socijalizma odgojem mladih u duhu romantizma njemačkog "Omladinskog pokreta": zajedništva, kao "postati Ja da bismo postali Mi", ograđivanja od obiteljskih veza u korist zajednice istomišljenika. Ljubav članova obitelji zamjenjuje se romantizmom druženja i "slobodne ljubavi". Siegfried Bernfeld, i sam freudovac i psihoanalitičar, usaduje zanimanje za Freudovu psihoanalizu "šomerovcima". Ona nailazi na plodno tlo već zbog izraženog mladenačkog zanimanja za tajne odnosa među spolovima, kako se sjeća Manes Sperber.¹⁷ "Šomer" je, dakle, duboko utjecao na njega, i po svoj prilici usmjeravao i razvijao usađene sklonosti: zanimanje za čovjeka i suosjećanje s njime, za odnose među ljudima i funkcioniranje ljudskih zajednica, pa osjećaj za sve što je pravo, pravednost i istinitost. Ali rigidnu dosljednost, kojom je u te mlade dane zastupao to svoje uvjerenje, ublažavat će lektira Dostojevskog, spoznaja ambivalentnosti čovjeka kao "conditio humana". Pod njegovim utjecajem, on odbija vjerovati u "zlo" kao princip, isto kao što gaji kritičnu skepsu prema Nietzscheovu "natčovjeku". Odbojnost prema bilo kakvu "kultu ličnosti" usaduje mu, kao trajno opredjeljenje, upravo Dostojevski. Oprezna distanca i prema najbližnjima plod je ne samo spoznaje ambivalentnosti čovjeka (spoznaje što ju je Manesu Sperberu posredovala lektira Dostojevskog) nego i usađene svijesti o povijesti i o kontinuitetu porijekla njegovog naroda, o Židovima u dijaspori, o progonima tog naroda i njihovom nepovjerenju u "druge", u potencijalne progonitelje. Manes Sperber se tek u Beču počeo oslobađati tog nepovjerenja: "drugi" prestaju biti "drugi" tek u zajedničkoj bijedi te "conditionis humanae". Treba naučiti ne biti zlopamtilo", poručuje Manes Sperber.¹⁸

Tih godina traženja i lutanja kroz ratni i poratni Beč stupao je u kontakt sa mnogim razočaranjima, sa rubnim i slomljenim životima, koje su poraz u ratu i svakodnevnica bez perspektive učinili i fizički i psihički bolesnima. Upoznao je i utopiste koji su sanjali o "Oktobarskoj revoluciji", nadajući se sveopćem oslobođenju radnika i seljaka. Ali ratni su zarobljenici i povratnici iz revolucionarne Rusije ponijeli sa sobom najoprečnije vijesti o teroru "bijelih", ali i o strahu što su ga sijali "crveni". Manes Sperber, suprotno strahu Dostojevskog od "lažne alternative", smatra: u općoj smetenosti u toj zemlji valja zaboraviti strogu principijelnost i opredjeljivati se.¹⁹ Poriv opredjeljivanja između alternativa, pravih i lažnih, obilježava Sperberov put od socijalizma do komunizma: njemu i njegovoj generaciji postavlja se pitanje: fašizam ili Staljin; ali opredjeljenje protiv fašizma, vjera u "Revoluciju, nalaže mu obavezu braniti greške, mada ih osuđuje, živjeti sa suprotnostima. Sperber jest, a i ostao je do posljednjog trenutka čovjek

17) Manes Sperber, nav. djelo, 182 i 286.

18) Isto.

19) Isto, 351.

proturječnosti: sva iskustva života ostaju utkana u njemu, i kad boje i šare izbljeđuju." 20

Oduševljen pričama povratnika iz Rusije o dostignućima "Revolucije", mladi će Sperber dopustiti da ga zanesenjaci uvuku u diletantske pokušaje organiziranja nezadovoljnih slojeva radništva radi ustanka. Ta su nastojanja, što je bilo i za očekivati, promašaji; ali kod Manesa Sperbera se rađa zanimanje za funkcioniranje "političkog života" i mehanizme utjecaja na istomišljenike. Položaj radnika i "radničko pitanje" izazivaju ga utoliko više što u poratnoj Evropi (u Mađarskoj, Bavarskoj, pa i u Austriji) dolazi do proglašenja kratkokrajnih sovjetskih republika. U to vrijeme Sperber se postepeno udaljuje od ideja "Šomera" i cionizma, tražeći rješenje "židovskog pitanja" u ostvarivanju socijalizma u zemljama domaćinima Židova, tj. u Evropi i u Americi.²¹ Što mu je ostalo od njegova angažmana u "Šomeru": doživotno suočavanje sa svojim židovstvom i istančano zanimanje za čovjeka i uvjete ljudske egzistencije, zanimanje za vlastito "Ja" i njegov odnos prema socijalnoj sredini. Temelj je svim šomerovcima zajedničko propitkivanje osjećaja izgubljenosti i obeskorijenjenosti.²² Bavljenje Freudovom psihoanalizom, međutim, nije urodilo odlučnim opredjeljivanjem za Freudovu školu. Poznavao djela Manesa Sperbera postavili su pitanje da li je Manes Sperber bio "preodređen" za Adlerovu individualnu psihologiju, a ne za psihoanalizu.²³ Utvrditi koji su utjecaji i raniji dojmovi usmjeravali opredjeljenja i razvoj, uvijek mora ostati samo spekulativan pothvat. Zacijelo se, dakle, može samo pretpostaviti da se nasljeđe porijekla spojilo s doživljajem zajedništva "Shomera" i urodilo izrazitim zanimanjem za funkcioniranje ljudskih zajednica i ulogu jedinke u njima.²⁴

1989.

(Odlomak)

20) Jenka Sperber u pismu autorici: Pariz, 18. 9. 1989 (Manes Sperber je često govorio o životu kao "einem riesigen Webstuhl; in dem Muster und Farben bestehen bleiben, auch wenn sie verblassen".)

21) M. Sperber, nav. djelo, 351.

22) Isto, 320.

23) Hans Schiesser, Isto, "Der Pädagoge Manes Sperber". *Zbornik*, 110 (vid. bilj.1).

24) Hans Schiesser, na istom mjestu. (*Zbornik predavanja* Nacionalne biblioteke u Beču, vid. bilj.1) 110 i slj.

ZEMLJA

PROLEGOMENA ZA STUDIJU O ISTORIJSKIM ATLASIMA

Jedini narod koji svoju državu sasvim jednostavno, kratko i prisno zove – *zemlja*, tj. EREC ili HAAREC, je jevrejski narod. Sličnost sa značenjem u nazivu Holandije ne bi smela da opovrgne gore navedenu tvrdnju, jer je u slučaju Holandije reč o pridevskom atributu za geografsko svojstvo tla – za nisku zemlju, za zemlju ispod nivoa standardnog tla, a ne samo za zemlju.

U svim ostalim slučajevima naziv vlastite teritorije vezuje se za državu, primeri *Magyarország, Österreich*; ili za ime naroda, odnosno najznačajnijeg plemena, koji su bili osnivači države: *Italia, France*; u obzir dolaze reči i složenice po geografskoj ili geološkoj osnovi: *Ecuador, Argentina*, uz mnoge druge, razne varijetete.

Ovaj naziv *Erec* (ili *Haarec*) prethodio je današnjem zvaničnom imenu države Jevreja, *Erec Izraelu*, pa se u tom specifično kratkom obliku javlja još u *Bibliji*, odnosno *Starom zavetu*; a i naziv *Erec Izrael* sadrži u sebi ime zemlje, uz naznaku čija je, što je, očigledno, prilagođeno savremenim standardima tzv. političke lingvistike.

Međutim, jevrejska istorija ne počinje u *Erec Izraelu*, već znatno ranije, pre 4.000 godina, na tlu nekadašnjeg Vavilona, preciznije, u i oko grada *Ura* u *Haldeji*. Iz tog grada je *Avraam* (Avram), kasnije prozvan praotac, pokrenuo svoju porodicu i deo svog naroda na predugi put u "obećanu zemlju", u koju i danas pristižu Jevreji iz dijaspore, širom sveta. (O spornim elementima vezanim za Avramovu ličnost ili za tačno određivanje vremena seobe, ili o nekim sličnim pojedinostima, nema svrhe ni razloga da se na ovom mestu raspravlja; ipak, u fusnoti nekoliko prigodnih opaski).¹

1) Pored stavova nekih naučnika da je problematično postojanje Avrama kao ličnosti, pa tako i njegovog puta u Haran, druge naučnike više zanima vreme u kojem je ta seoba ostvarena. Procene su različite: Max I. Dimont, *Jews, God and History*, Signet, New Yourk 1962 – oko 2000 pre n.e.; Simon Dubnov: *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd 1962 (prevod) – celu vavilonsko-kanaanu epopeju smešta u vreme od 2000. do 1700. pre n.e.; Emmanuel Dehan, *Unser Besuch in Israel*, Steimatzky, Jerusalem 1982 – Avramov put od 2000–1900. pre n.e.; Cecil Rot, *Histoire du peuple Juif*, Stock, France 1980 – daje detaljniji opis života Avrama, bez spominjanja datuma, uz naslov prvog poglavlja "Israel" naznaku 1600–586 pre n.e.; Jacques Bonde, *Chronologie universelle*, Bordas, Paris 1983 – ne spominje Avramov polazak iz Ura, ali navodi da je 1850 pre n.e. napustio Haran i krenuo ka Kanaanu; Esmond Wright, *History of the World*, Viscount Books, London 1985 – navodi da je između 2500–2400. pre n.e. izvršena infiltracija Semita u Lagaš i Uruk, a u hronološkim tablicama prvi put spominje Jevreje 1600. pre n.e. za vreme boravka u Egiptu; Elie Kedourie, *The Jewish World*, Mercatorfonds, Tames and Hudson, London 1979 –

Zašto je Avram pokrenuo svoje pleme – koje je jedno vreme pre toga živelo u *Aram Naharaimu* (Paddan Azam) u Mesopotamiji – nije poznato. Pretpostavke su raznolike, a među njima je i predanje, koje se trajno zadržalo, da se bog javio Avramu i uputio ga u "obećanu zemlju"² Ali, zato je izvesno i istorijski pouzdano utvrđeno da Jevreji jesu ostvarili taj put koji ih je doveo u Kanaan. Najverovatnija trasa tog puta označena je u mnogim, ali ne svim istorijskim atlasima, dakle, u najmerodavnijem sredstvu koje likovnim i grafičkim oznakama pruža predstavu o tokovima istorijskih zbivanja. Napred izrečeno, da je taj put predstavljen "u mnogim, ali ne svim istorijskim atlasima" deo je osnove ovog rada, čija je svrha da prouči i predoči na koji način razni istorijski atlas, odnosno mape, tretiraju jevrejsko učešće u istoriji, državu Izrael i njene, imenom različite, prethodnice.

Da ih nabrojimo: HARU, KINOHI (ili KINAHNA), KANAAN, EREC HAEMORI, EREC HAIVRIM, EREC JISRAEL, IZRAEL I JUDA, PALESTINA (ili PILISTIM), FILISTIN, FENIKIJA, JUDEA, TERRA SANCTA, TERRA PROMISSIONIS; dopunjujući to nazivima povremenih i privremenih osvajača, koji su davali posebno ime tim teritorijama, kao što behu: BAHRI MAMLUK, JERUSALIMSKO KRALJEVSTVO (krstaša), ABASIDSKI KALIFAT, ili pak osvajača pod kojima se čak ni ime osvojene teritorije i zemlje posebno ne spominje: EGIPAT, SIRIJA, PERSIJA, VIZANTIJA, TURSKA i druge.

Ovo mnoštvo naziva pruža dodatni razlog za proveru kako su atlas i karte registrovali i prikazivali te promene, uključujući u ta ispitivanja i opšte stavove prema Jevrejima, njihovom tlu i državi.

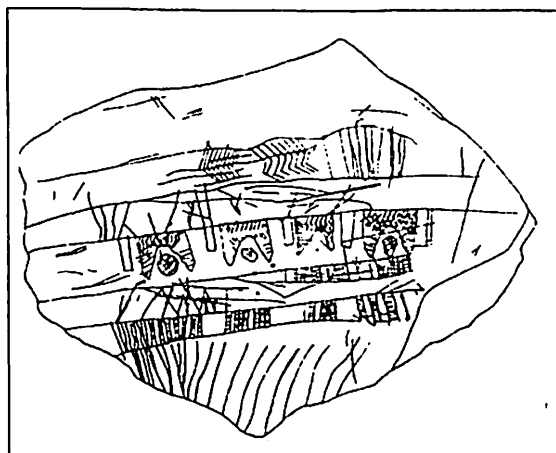
Nešto ranije o atlasu je rečeno da on likovno, grafičkim oznakama, daje predstavu o istorijskim zbivanjima. Ovo nije definicija, već jedna od značajnijih karakteristika tog obrazovnog i informativnog sredstva, koje ima mnoge vrednosti, ali i manjkavosti i ograničenja. Bitnija zapažanja o njima koristiće pri praćenju ove studije.

Nastanak istorijskih atlasa neposredno je vezan za geografske mape i atlase, a posredno za prve crteže u vidu tlocrta, "itinerera" naših dalekih plemenskih predaka, primitivnih planova naselja i sličnih topografskih crteža, koji se odnose na geografske pojmove.

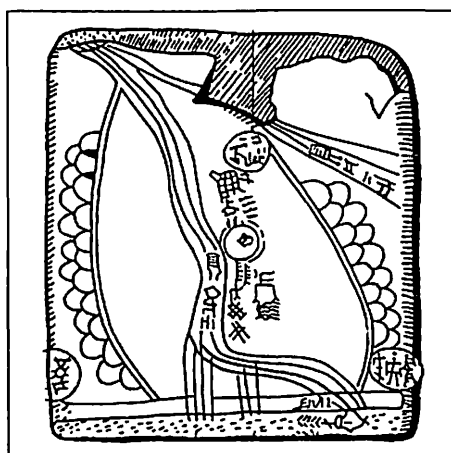
Od do sada pronađenih crteža ove vrste, najstariji se približno datiraju u period oko 6000. godine pre naše ere. Međutim, neki crteži otisnuti u kamenu bili su predmet proučavanja kao primeri sa geografskom simbolikom, ili bar inicijacijom te vrste još starijeg porekla, ali nije bilo dovoljno čvrstih dokaza koji bi to mogli da potvrde. Ni prikazani rani crteži, naravno, nisu mape u savremenom smislu te reči, već pre uprošćeni i pojednostavljeni začetnici budućih mapa i kartografije. Za lakši i bolji uvod u niz raznovrsnih mapa koje će ilustrovati ovu studiju, započinjemo ovo milenijumski starom (Slika 1), kako bismo kroz vremensku uzastopnost mogli da uočimo razvoj, ali i smisao i svrhu tog razvitka.

datira u najraniji deo drugog milenijuma pre n.e.; *Enciklopedija Biblije* (prevod *The Lion Encyclopedia of the Bible*) V. Britanija 1980 – u hronološkom pregledu Avramovo napuštanje Ura stavlja u sredinu između 2000–1900. pre n.e.

2) Ako se prihvati da je Avram pokrenuo jevrejsko pleme na seobu oko 2000. pre n.e, onda je to bilo u periodu koji Lewis Mumford, arhitekta i filozof, pisac dela: *Grad u historiji*, izdanje prevoda Naprijed Zagreb 1988, ovako prikazuje:... "procena Leonarda Wolleya koja se odnosi na zidom ograđeni "Stari grad" Ur bitno se ne razlikuje, on smatra da je imao 34.000 stanovnika, ali ističe da je to bila svega jedna šestina šireg gradskog područja Ura, kasnijeg proizvodnog centra s nadaleko razvijenom trgovinom. Ova metropola imala je po njegovoj proceni do četvrt milijuna stanovnika."

Slika 1. Crtež na mamutovoj kljovi, Ukrajina

Slika 2. Mapa s klinastim tekstom, Vavilon

To je doba u istoriji ljudskog roda koje se može okarakterisati kao vreme usvajanja psihičke spoznaje o prostoru i značaju tog prostora za čoveka.

Sa velikom verovatnoćom može se reći da je ovim prvim slikama prostora i svega što taj prostor sadrži ljudska zajednica postala trajni "vlasnik" tog oslikanog prostora, odnosno neizbrisive predstave svog prirodnog okruženja. Tim slikama ovaj, istina prilično mali, prostor postaje duhovno vlasništvo čoveka. Međutim ograničenost tog prostora odgovara ograničenostima tadašnjeg čoveka, čije su mogućnosti saznavanja svedene na ono što on može, što ima i što ume. Za veće poduhvate bilo je potrebno novo vreme. Za Jevreje ono je nastupilo nešto kasnije.

Jevreji su u vreme prvog boravka na tlu Mesopotamije bili nomadi, koji su živeli u zajednici plemenskog tipa, a stalno u pokretu sa svojim stadima. Takav način života pruža priliku za izvanredno upoznavanje terena, i to širih areala, ali ne omogućuje trajnije zapisivanje. Glinene pločice, jedino sredstvo za trajnije zapisivanje tog vremena (papirus će upoznati tek u Kanaanu) traže i pisca i onovremeni "skriptorij", sušaru za glinene pločice, čak i neku vrstu ostave za njih, što je, razumljivo, bilo nedostupno nomadima. Zato je shvatljivo zašto oni, u to vreme narod bez teritorije, i nisu ostavili zapise i crteže, a Vavilonci i još neki narodi na tom području, kao npr. Sumeri, jesu.

Možda se moglo očekivati da i Jevreji ostave znakove svoje scobe i poruku na koži ili drvetu, kao što je gore prikazana ilustracija (Slika 2), koju je u drevno vreme ostavila svojim saplemenicima grupa Indijanaca Mejn. Ova poruka je u vidu slikovnog pisma kombinovana sa topografskim prikazom, a po istraživaču Malleryu (1893) znači: "desetero ljudi na čamcima iz plemena 'riba' otišli su ka jezeru". (Ovde su jezero i putevi kartografsko obeležje). Međutim, takvih poruka i da je bilo, ne bi mogle da budu sačuvane zbog nepovoljnih klimatskih uslova u tim krajevima, a odlazak Jevreja i nije bio takav da bi zahtevao poruku. Jevreji su pošli u neizvesno traganje za "obećanom zemljom".

Međutim, predanje o začecima "usmene" kartografije ostalo je kasnije zabeleženo u *Bibliji*. Ono govori o tačnim oznakama rastojanja između mesta; o

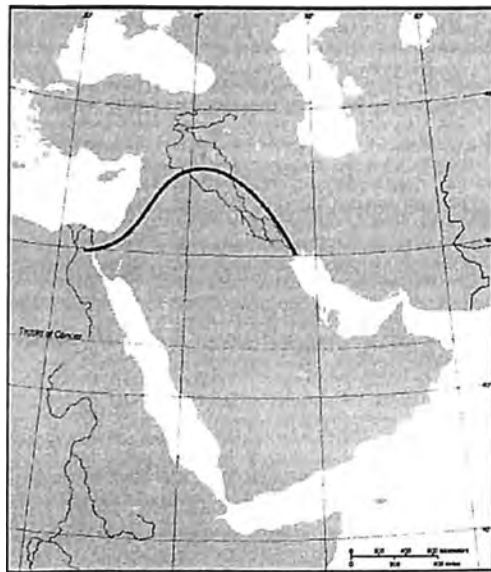
pravcima kojim treba povlačiti granične linije zemlje Izraela; o rasporedu i ubikaciji dvanaest plemena u Kanaanu i dr.³

Potpuno je izvesno da je put od Ura do Kanaana preden stazama kojima su nomadi išli za svojim stadima. Izabrana trasa bila je najsvrsishodnija. Vodila je od Ura na severozapad do grada Harana, a potom od Harana jugozapadnim pravcem do Kanaana, sve vreme kroz teritoriju poznatu kao "plodni polumesec". To je put koji započinje iznad Persijskog zaliva, ide kroz Irak do južne Turske pa se, prolazeći kroz Siriju, Liban, Izrael i Sinajsko poluostrvo, završava na tlu današnjeg severnog Egipta.

Nekoliko značajnih momenata treba naglasiti povodom ove seobe. Prvo, iako je period od kraja trećeg milenijuma do, otprilike, 1700. godine pre naše ere doba poznatih seoba raznih plemena na prostoru prednje Azije, "plodnog polumeseca" i Medurečja (Mesopotamije), npr. Hetita, Luvijaca, Hurita, Amorejaca, Akadijaca, Sumerana i dr, nijedan put se, ni pravcem ni trasom, ne poklapa sa onim kojim je pleme Jevreja, tada poznatih pod imenom IBRIM (IVRIM), za koje nije utvrđeno da li je nastalo od imena legendarnog pretka EBERA ili po smislu koji bi značio: "oni koji su došli preko reke" (Eufrata), dakle, putem kojim je pleme Avramovo došlo do Egipta.⁴

Zatim, ova seoba nije bila ratnički pohod, čiji bi cilj bio osvajanje nekog grada, neke teritorije ili pokoravanje nekog drugog naroda. I, konačno, ovaj put je označio preobražaj u duhovnoj sferi tog naroda, koji je od uobičajenog, u ono vreme, politeizma, bio prvi narod u celokupnoj istoriji čovečanstva koji je uveo i prihvatio monoteizam, što je postepeno postalo zajedničko za sve religije savremenog sveta.

Proučavajući sadržaj većeg broja istorijskih atlasa raznih zemalja, od kojih je pretežni deo prikazivao svetsku, a manji deo nacionalne istorije, odnosno iz 56 istorijskih (među njima 4 specifična, isključivo biblijska atlasa) korišćeni su relevantni podaci za temu o kojoj je reč. Od tih 58 istorijskih atlasa ukupno 11 ih je prikazivalo na mapi Avramov put od Ura do Kanaana (tj. do mesta njegove smrti Hebrona) i dalje put Jevreja do oblasti Gošen u Egiptu (Slika 3). Prividno mali broj (manje od četvrtine) istorijskih atlasa koji aktueliziraju Avramov put lako je objašnjiv. Mnogi istorijski atlas započinju sa kasnijim periodima svetske istorije; nadalje, izvesni autori su skeptični prema istorijskom realitetu Avramove

Slika 3. Trasa Avramovog puta

3) Detaljnije u J.B.Harley i D.Woodworth, *The History of Cartography*, Chicago, 1987; E.Werber, Talmund, Rijeka 1982.

4) Pravce seoba tog doba prikazuju: *The Times atlas svjetske povijesti* (prevod Cankarjeva založba, Ljubljana 1986, str. 54, mapa 3; *Grosser Atlas zur Weltgeschichte*, Lingen Verlag, Köln 1988., str.16, mapa 2; *Atlas Sadarah*, Djambatam, Indonezija 1956., str. 25, mapa 1; *Atlas historyczny swiata*, PPWK Warszawa

ličnosti; konačno, metodologija nekih sastavljača je specifična i upućena na prikazivanje statične hronološke sukcesije, zapostavljajući pohode seoba za račun ratnih pokreta. U ovom konkretnom slučaju neprikazivanje seobe Jevreja od pre skoro 4.000 godina, može da se shvati kao uobičajena metodološka praksa koja je u ovim atlasima primenjivana. Ali, ako sama seoba nije privukla pažnju, morala je to učiniti izabrana trasa. Ta putanja je kasnije, posle nekoliko vekova, postala vrlo često korišćeni put za mnoge ratne i druge poduhvate, što je u istorijskim atlasima mnogostruko prikazivano.

Viševjekovno ropstvo i boravak Jevreja u Egiptu ovlašno su tretirani na mapama u istorijskim atlasima; izuzetak su biblijski i izvorno izraelski atlas.⁵ Međutim, izlazak Jevreja iz Egipta pod Mojsijevim vođstvom izazvao je znatno veće zanimanje u istorijskoj literaturi nego u atlasima. Razlog je očigledan: dok je Avram samo nagovestio monoteizam, Mojsije ga je ostvario i sprovodio s nedoglednim posledicama po duhovnost i kulturu ljudskog roda.

Nužno je, iako prividno van konteksta, ukazati na neke sličnosti u analizama Avramove i Mojsijeve ličnosti. I jednom i drugom je pripisivano da su mitske, neutvrđene osobe, a obojici se pridaje nejevrejsko poreklo; Avramu amorićansko, a Mojsiju egipatsko.⁶ Stiće se ubedenje da ovo proizlazi iz potrebe da se razreši davnašnja dilema o specifičnosti jevrejskog duhovnog bića, koje je ili samosvojno ili nastalo pod nekim spoljnim uticajima. Podimo od pretpostavke da su oba faktora uticala na oblikovanje i jevrejskog etnosa, karaktera i njegove posebnosti. No (u delu navedenom u fusnoti 5), Frojd kaže: "...Našli smo da im je čovek Mojsije utisnuo karakter time što im je dao religiju koja je njihovo samoosećanje toliko uzdigla da su sebe smatrali nadmoćnim u odnosu na sve druge narode. Zatim, održali su se na taj način što su se držali daleko od ostalih..." što nam dozvoljava da zanemarimo Mojsijevo poreklo, jer monoteizam je sproveo kroz istoriju čovečanstva taj, jevrejski narod. Istina, bilo je to skopčano sa mnogim preprekama koje su postavljali pripadnici tog istog naroda, sa značajnim reziduama koje su nasilno nadvladavane i nikako čistom i uzlaznom linijom, jer su poznati zaostali primeri henoteizma; a talmudski tekst nagoveštava kako se u II veku naše ere na tlu Izraela kiša još doziva igrom hramanja.⁷

Vratimo se još jedanput Frojdu i njegovom već citiranom delu. On piše: "...Zna se da je od svih naroda koji su u starom veku živeli oko Sredozemnog basena, jevrejski gotovo jedini koji je još i danas sačuvao svoje ime a i svoju prirodu."

Zahvaljujući vlastitim istraživanjima, S. R. Kolingvud⁸, profesor u Oksfordu, upoređivanjem starih legendi i drugih starih spisa, navodi: "...Tendencija pomeranja od partikularizma u pravcu univerzalizma neprekidno je djelovala na teokratsku istoriju Jevreja kao i na mitologiju. Za razliku od vavilonske legende o

1986, str. 25, mapa 1; *Genel Tarih Atlası*, Inkilap kitabevi, Istanbul 1987., str. 1, mapa 1; *Atlas istorijdrjevneva mira*, GU GIK, Moskva 1986, str. 3, mapa 2; *Tarih Atlası*, Kanaat Yayinlari, Istanbul 1987., str. 2, mapa 1; *The Atlas of World History*, The Penguin, London 1988, str. 32, mapa 1; *Der Grosse Bildatlas zur Weltgeschichte*, Unipard-Verlag, Stuttgart, str. 446, mapa 2; *Atlas Historique*, Hachette, Paris 1987, str. 19, mapa 2.

5) Isto tako u većini atlasa nije zabeleženo da je samo deo Jevreja prešao u Egipat, a da se u Kanaanu, približno između 1600–1200. pre n.e, izvestan deo Jevreja zadržao.

6) Značajan je u tom pogledu tekst: Sigmund Frojd, *Mojsije i monoteizam*, Grafos, Beograd 1988.

7) C.L. Stros, *Les Danses sacrees en Israel et a l'entour*, Paris, Paris 1963.

8) Robin Dž., Kolingvud, *Ideja istorije*, Sarajevo 1986.

stvaranju, jevrejska legenda sadrži pokušaj da se objasni ne samo porijeklo čovjeka uopšte, nego porijeklo različitih naroda na koje je čovječanstvo, kao što je to autorima legende poznato, bilo podijeljeno. Doduše, neko bi bezmalo mogao reći da je osobenost jevrejske legende u poređenju s vavilonskom u tome što zamenjuje teogoniju etnogonijom." Ova Klingvudova razmatranja odnose se na IX vek pre n.e, kada etnogonijsko ili etnogenetičko razmišljanje nije bilo svojstveno postojećim narodima. A Klingvud nas upućuje da je jevrejska teološka misao vodila ovaj narod već tada na put ka etničkom jedinstvu.

Sva gore navedena kazivanja izrečena su da bi se moglo ustvrditi da će jevrejska osobenost i načini njenog ispoljavanja izazvati oprečne stavove mnogih naroda, religija i državnih zajednica. Ta oprečnost će se izražavati od oponentstva, poricanja, čak do totalne negacije. Da rute "izlaska" iz Egipta nisu čvrsto i pouzdano utvrđene, može da se ustanovi po mapama koje slede.

Uostalom "izlazak" se i opisuje uvek kao lutanje kroz pustinju. Ali, lutanje kao posledica bega implicite nosi opasnost od rasturanja, pa Mojsijev dekalog, poznatiji kao deset božijih zapovesti, u stvari beše jedna vrsta društvene zabrane, a poznato je da su i zabrane uslov za održanje. Ovo potkrepljuje i mišljenje prof. A. Gamsa, koji kaže: "Kod Jevreja od prvog razdoblja verske norme su istovremeno i društvene norme."

Ipak, samo zabrane nisu dovoljan uslov za opstojanje, čak ni u tako specifičnim uslovima kao što je to bežanje kroz pustinju. Sigurno da je Mojsijev zakon, koji izriče da je hleb od boga i da svakom pripada njegov deo, a koji se s pravom smatra prvim socijalnim zakonom, zakonom društvene pravde, i te kako doprineo održavanju lutajućeg naroda i ostvarenju željenog cilja, tj. dolasku u Kanaan.

Ulazak u Kanaan bio je prožet mnogim teškim i osvajačkim ratovima. I slično stavu koji su ispoljili prema boravku Jevreja u Egiptu, i ovaj borbeni put u Kanaan nije naišao na poseban odziv u istorijskim atlasima, s izuzetkom, opet, onih atlasa koji su specijalno rađeni na osnovi biblijske tematike, ili izvorno jevrejsko—izraelskih istorijskih atlasa.

Završni čin te lutalačke epopeje, koji se ogledao u rasporedu i rasprostranjenosti dvanaest plemena, koja su sačinjavala jevrejski narod na palestinskom prostoru bio je prikazan na zaista velikom broju istorijskih atlasa, koji su za ovaj rad obrađeni.

Dolazak u Kanaan bio je preduslov za ostvarenje državne zajednice, što je iskorišćeno za narednih pet vekova, naime, od približno 1225. pre n.e, kada je formirana vlast SUDIJA, pa preko vlasti kraljeva Šaula, Davida, Solomona, deobe na kraljevstva Jude i Izraela, vreme proroka, pa sve do 722. pre n. e, kada su Asirci razorili prestonicu i državu.

Ovaj period je zapaženo predstavljen u velikom broju atlasa, s tim što je prednost data kraljevstvu Davidovom i razdvojenim državama Jude i Izraela.

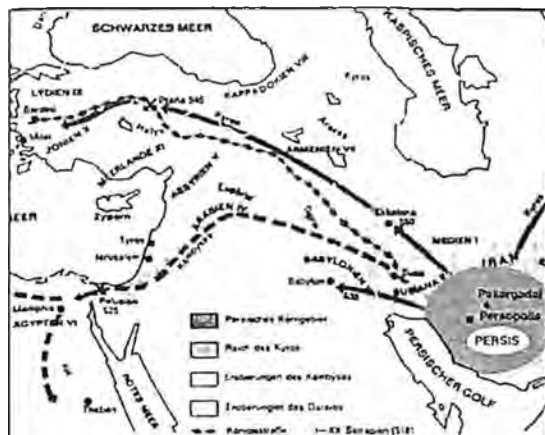
Asirsko osvajanje teritorije na kojoj je formirana država Jevreja bilo je uvod u niz uzastopnih promena osvajača i izгона naroda iz zemlje i vraćanja u nju. Posle Asiraca te prostore osvajaju Vavilonci, nakon njih Persijanci, sledi Aleksandar Veliki i Grci, nakon njih egipatski Ptolemejci, pa Sirijci, da bi listu, bar u doba koje se označava kao pre nove ere, zaključili Rimljani, čija vlast prelazi i u vreme koje se naziva: posle nove ere.

Odmah treba istaći da su ova vremena i države ovih osvajača sadržaj, tako reći, svih korišćenih atlasa, i to prikazani na tri različita načina. Prvi, ponajčešći,

prikazuje i tekstom označava samo osvajača, dok se natpis osvojene zemlje uopšte ne spominje (primer je priložena mapa na slici 4).

Drugi način obeležava osvajača, a sa natpisom Sirija, ili češće Palestina, isključujući bilo kakvo spominjanje ili označavanje imena Jevreja ili teritorije na kojoj su oni živeli. (Slike 5 i 6).

Konačno, treći, malobrojniji slučajevi, jesu oni u kojima se na mapama prikazuju osvajači uz natpise da su osvojene zemlje Izrael ili Juda (Slika 7).

Slika 4. Mapa sa naznakom imena osvajača

Slika 5. gore i 6. levo:
Mape sa imenom osvajača
i Sirija ili Palestina

Slika 7. Mape sa imenom
osvajača i Izrael ili Juda

Spominjanje ova tri načina na koji su razne mape rešavale prezentaciju osvajanja potvrđuje da su posebna shvatanja, različit pristup (uslovljen drukčijim ubeđenjima i stanovištima), kao i određeni politički stavovi vrlo značajan činilac u oblikovanju mapa i istorijskih atlasa. Takvi stavovi se objektivno i primetno reflektuju na čitaoca istorijskih karata i vrše, očigledno, snažan psihološki pritisak na receptivnu i misaonu sferu korisnika. Znatno efektivnije to može da se uoči na sledećem primeru:

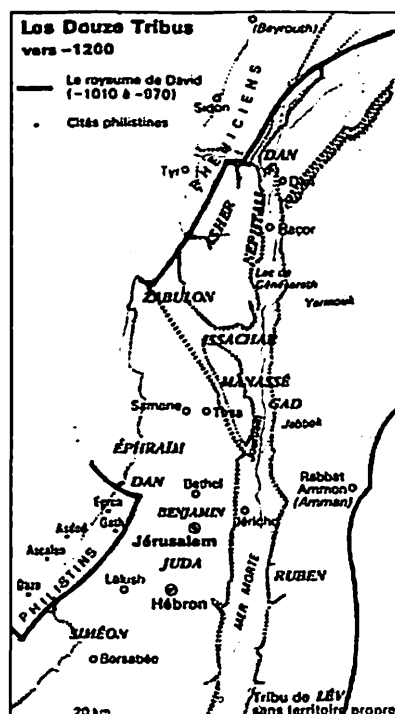
Naseljavanje Kanaana, nakon egzodusa iz Egipta, izvršeno je na osnovu plemenskog rasporeda i plemenskog posedovanja teritorija. Veliki broj istorijskih atlasa to registruje na način koji bi mogao da se shvati čak kao shematičan, jer su odstupanja u prikazivanju do te mere beznačajna da se mogu smatrati neprimetnim. Evo kako se, uglavnom bez izuzetka što se tiče rasporeda i ubikacije plemena, to čini (Slika 8):

Karakteristično je za ove mape, koje potiču iz raznih izvora i država, a i po nastanku pripadaju različitim vremenima, da sve one konsekventno situiraju jevrejska plemena s obe strane reke Jordana. Ova činjenica, koja je skoro u celom svetu prihvaćena kao istorijska realnost, u svom savremenom reprodukovanju izaziva žestoke reakcije. No, o tome podrobnije kada bude reči o savremenim relacijama vezanim uz aktuelnu situaciju države Izrael.

Pre prelaza na period rimske vlasti i jevrejskog otpora njihovom osvajanju, jedna značajnija napomena o tome da je kralj David proglasio Jerusalem za "sveti grad", a skoro 2.000 godina docnije, jedan od vojskovođa trećeg krstaškog rata – Amarlik I – proglašava osvojene zemlje za "svete hrišćanske zemlje". To će biti moto mnogih papskih poziva krstaškim ratnicima da pođu u osvajanje svete zemlje i Hristovog groba. Ti pohodi će višestruko obeležiti taj period.

Posebne okolnosti nastaju s rimskim osvajanjem i podvrgavanjem Jevreja njihovoj vlasti. To je doba prelaska iz starog u novo računanje vremena, upravo doba ulaska u savremenije tokove društvenih zbivanja, period nastanka hrišćanstva na tom tlu i njegova širenja prema zapadu, a istovremeno i jevrejskih ustanaka, razaranja Jerusalima, Hrama, dijaspora i poslednjeg ustanka Galilejaca protiv Rimljana, koje će ubrzo naslediti novi osvajači Vizantinci, a njih Arapi, koji zaposedaju prostranu muslimansku teritoriju od Atlantika (Španija) sve do Indije.

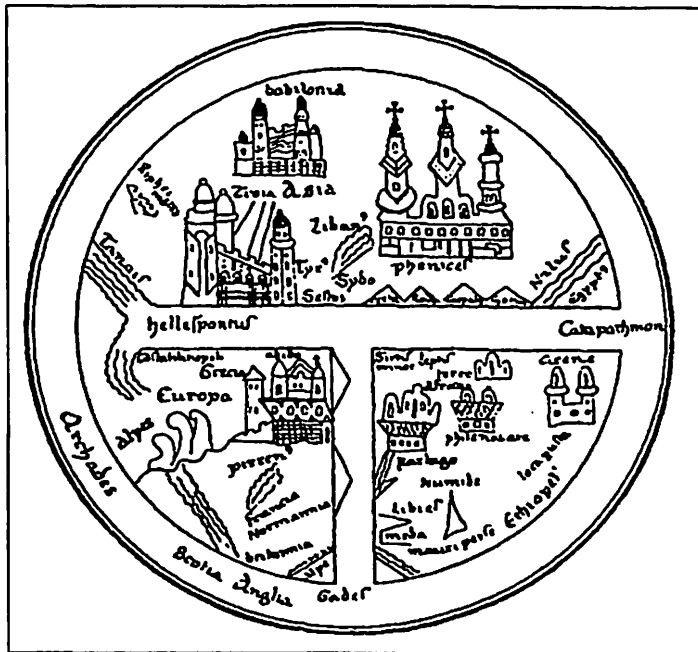
Sva ova osvajanja prikazana su na kartama po sličnom principu koji je primenjen i u već ranije navedenim slučajevima, a karakteriše ga uglavnom označavanje zauzete teritorije kartografskim simbolima: ocrtanim novim granicama, često novim imenima koje je osvajač namenio zauzetim gradovima i jedinstvenom bojom za teritorije i osvajača i osvojenih zemalja.

Slika 8. Dvanaest plemena

Novinu u kartografiji predstavljaju precizniji podaci o novoupoznatim prostorima, čemu su redom doprineli Feničani, Egipćani, Grci, Rimljani i dr, a ostvarili Ptolomej, Pomponije Mela, Konstantin iz Antiohije itd.

Do preokreta u kartografiji dolazi pod uticajem klera. Nosioci pismenosti, posjednici starih mapa, a učenici Svetog pisma prenose hrišćansku simboliku u kartografiju. Njihovi putevi su usmereni prema glavnim religijskim svetištima, a ona su u Jerusalimu. Karte kojima su oni predstavljali svet bile su načinjene saglasno toj simbolici, a nazvane su TO mape (po nekima T od Theos – bog, po drugima od Terrarum Orbis – svet). Na tim kartama u središte sveta stavljan je Jerusalim i tri poznata kontinenta: Azija, obično postavljena na severu (po savremenim shvatanjima), Evropa jugozapadno, a Afrika jugoistočno, a slovo O na mapi okruživalo je sva tri kontinenta i predstavljalo je okean (Slika 9).

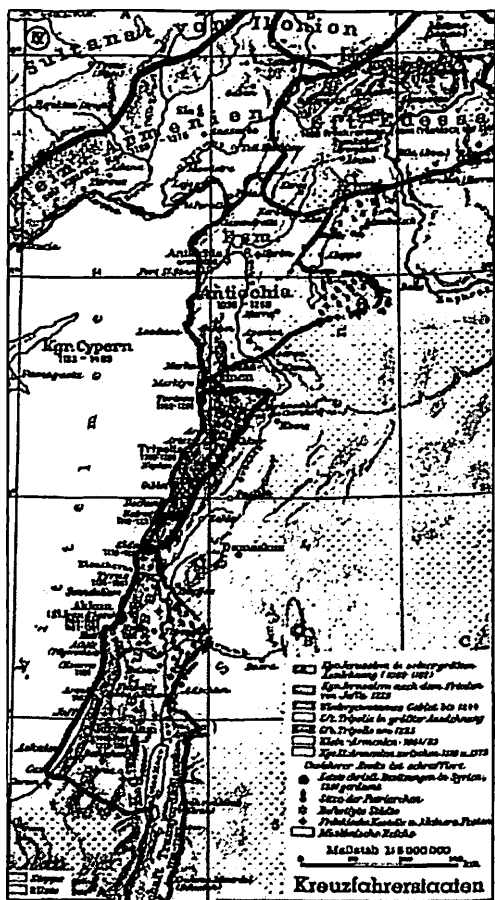
Slika 9. TO mapa

Ova forma prikazivanja bila je nova, ali geografska istraživanja i kartografiju nije pomerila, već je za dugi period zaustavila. Ova tehnika je imala i svoje određene reperkusije, navela je na shvatanje da je to teritorija koja pripada crkvi, hodočasnici i krstašima. Krstaški pohodi su bili na pragu; u istorijskoj i političkoj literaturi tretirani su kao pohod za oslobođenje Hristovog groba i cele zemlje od tadašnjih nehrišćanskih posjednika muslimana.

O pravim razlozima krstaških ratova nema potrebe mnogo izlagati. Rascepkanu, rastrganu Evropu pogađaju i ekonomske nedaće, a u prednjoj Aziji Seldžuci ugrožavaju Vizantiju. Dobrodošao poziv papi za pomoć preobražava krstaške pohode od oslobođenja Vizantije od Seldžuka u osvajanja Jerusalima i zemalja u toj regiji od muslimana. Zvanično, krstaških pohoda je osam, međutim,

krstaških ratova druge vrste bilo je još, tako protiv albigenza 1208–29, bogumila 1234–39, husita 1419–38, Slovena 1230. (Nemački viteški red) i kasniji koalicioni antiturski pohodi. Ovo sigurno omogućuje bolje shvatanje krstaških pohoda, pa i neosporno utvrđenih pokolja nad Jevrejima u Jerusalimu, koji tada nisu bili vladajući sloj i nisu bili posednici bilo kojeg hrišćanskog mesta hodočašća. Povežimo to s prvim velikim pogromom Jevreja u Evropi koji je zabeležen 1096. godine, i to na teritoriji današnje Nemačke. Uzroke, odnosno neposredniji povod za ovaj krvavi čin istraživači pripisuju prvom krstaškom ratu. U toj obesnoj pomami stradalo je oko 12.000 Jevreja. Pogromi slični ovome, veći i manji, nastavili su se, pa su čak i generacije našeg vremena svedoci njihovog trajanja.

Krstaški ratovi su doveli do osvajanja Bliskog istoka i do osnivanja nekoliko hrišćanskih država. Vrlo je malo istorijskih atlasa koji su ove događaje izostavili iz svog sadržaja, poneke mape prikazujemo, uz napomenu da su to krstaško delo različito tretirali sastavljači. Negde im je kartografskom konstrukcijom, tehnikom i simbolima posvećena izrazita, a u drugim slučajevima manja pažnja i značaj. Mape iz različitih država na očigledan način demonstriraju tvrdnju koja je u prethodnoj rečenici iskazana (Slika 10).

Slika 10. Krstaški ratovi

Analizom većeg broja istorijskih atlasa može se zaključiti da su karte poreklom iz nekih zemalja "bile usmerene da u formi vrlo čvrste konstrukcije" prikažu države koje su osnivali krstaši (iako je njihovo trajanje jedva bilo od značaja), dok su autori iz drugih zemalja tek površno naznačili krstaške tvorevine. Pokolj Jevreja ni na jednoj mapi nije označen. Nestajanje poslednje krstaške države datirano je na 1291. godinu i označeno je.

Kartografija je dobila svojevrstan nastavak nestalog krstaškog poseda u vidu široko rasprostranjenog prikaza tzv. *TERA SANCTA* sive *PROMISSIONS* olim *PALESTINA*, odnosno, u savremenijoj i modernijoj verziji, *HOLY LAND*. Od srednjeg veka do danas te su karte česti simboli prošlosti koja se nameće i koja se trudi da traje. A Palestina, ili Judeja, ili Izrael, ponovo dobija novu vlast.

Tu novu vlast personificira Saladin, koji osvaja Jerusalim, za njim njegovi naslednici Ajubidi, a zatim Mameluci. Ova muslimanska osvajanja završavaju Turci, koji će zadržati vlast nad ovim krajevima sve do uspostave britanskog mandata, uz kraći prekid od 1801. do 1840. godine, kada vlast pripada Egiptu.

Nužno je navesti da ova ponovljena vlast muslimana (prethodno je bila u VII veku nove ere) praktično nije bila vlast nad Jevrejima, jer njih skoro i nije više bilo. Progoni, pogromi i izgoni učinili su da su na ovom tlu ostale grupe i porodice koje su izbegle sve nasrtaje. Turska vlast bila je znatno tolerantnija prema Jevrejima od mnogih drugih prethodnih.

Podsetimo se da su već prvi rimski carevi – hrišćani vršili teror nad stanovništvom Jerusalima i drugih jevrejskih naselja.

Za odmazdu što nisu prihvatili njegovu veru, Muhamed je uništio mnoga jevrejska plemena u severnom delu arabijskog poluostrva. Krstaši su svoje ratničke nagone prvo ispoljili u Evropi, pri polasku, a u Palestini po dolasku nad Jevrejima. No, ni izbeglicama nije bilo mnogo bolje. Oni koji su prognani ili su pobjegli u Španiju, ostvarivši u toj zemlji zapažen udeo u mnogim oblastima delatnosti, prebegli su 1492. u Portugaliju, gde ih je dočekala istovetna sudbina 1498. godine. Raspoloživi istorijski atlas španskog i portugalskog porekla⁹ nisu useljenju i progonu posvetili nijednu naznaku na kartama. U pratećem, tekstualnom delu španskog izdanja, spominju se dva podatka: "objavljivanje knjige o Jevrejima" iz 650. godine nove ere i "kažnjavanje nezadovoljnih Jevreja" 694. godine nove ere, a u pratećem delu portugalskog izdanja: "ustanak naroda protiv Jevreja" 1506. godine nove ere.

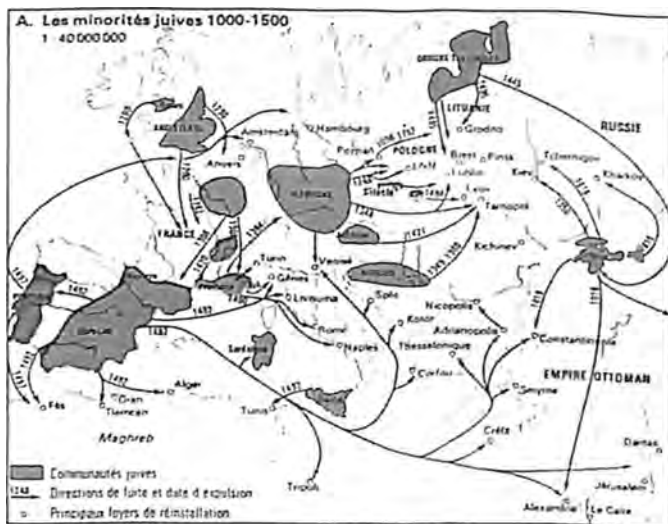
Posebna i jedinstvena, a u stvari jedina država van teritorije Palestine koja je prihvatila judaizam, tj. jevrejsku religiju, bila je država neznabožackog nomadskog naroda Hazara, lociranih u centralnoj Aziji. Oko 700. godine nove ere njihov kralj prihvata jevrejsku veru. U državu se useljavaju Jevreji iz Vizantije, sklanjajući se od vizantijskih progona. Višestruki ruski nasrtaji velika su pretnja i, konačno, od XIV veka nove ere, udruženi s Vizantijcima, razaraju hazarsku državu, a izgonjen narod nestaje.

Drugi poznati primer je himjazitski kralj Dhu Nuvas u Jemenu, južna Arabija, koji je prihvatio judaizam. Za razliku od hazarskih kraljeva, on nije zaveo judaizam kao državnu religiju. Ali judaizam, odnosno Mojsijeva vera, široko se rasprostranila u VI veku nove ere u tom kraljevstvu, a njihovi potomci prihvativši tu veru, zadržali su je do naših dana.

Na slikama koje slede su i putevi raspršenja Jevreja, turska vlast nad Palestinom i hazarska država (Slike 11, 12, 13).

Zanimljivo je da se mape puteva Jevreja i mesta njihovog boravka u zemljama van Palestine izrazito retko pojavljuju u istorijskim atlasima. Razumljivo, izuzetak su atlas koji obrađuju jevrejsku istoriju. Ova mapa, odnosno reprodukcija koja je gore prikazana, potiče iz atlasa poreklom iz Belgije. Vrlo retka u stranim, ovakva i mape slične tematike česte su, upravo nezaobilazne, u jevrejskim publikacijama, jer odražavaju neprekidnost u trajanju tog naroda, koja se nastavlja u "galutu" na zapadu. No, iako to na mapama nije prikazano, Jevreji su, makar malim delom, bili prisutni uvek na tlu Palestine. Tako su se prognanici iz Španije s kraja XV veka u znatnom broju vratili na staro tlo. Pravo i organizovano vraćanje u "zemlju otaca" počinje 1881. godine. Veliki podstrek za povratak bila je tzv. Balfurova deklaracija iz 1917. godine o stvaranju "nacionalnog ognjišta" u Palestini za Jevreje.

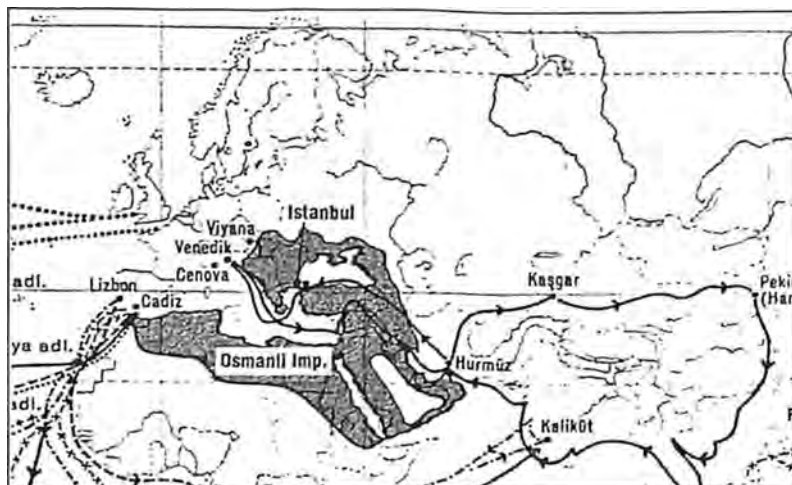
9) *Atlas de Historia de Espana*, Editorial Teide, Barcelona 1986; *Atlas de Historia de Portugal*, Edicoes Asa, Lisboa 1987.

Slika 11. Galut

Slika 12. Hazarska država

Slika 13. Turska vlast

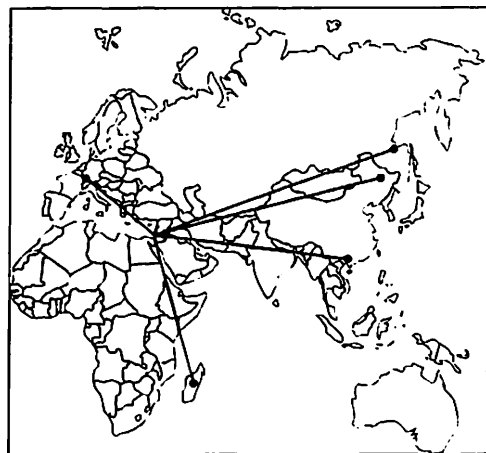
Pregledom jevrejskih istorijskih atalasa može se ustanoviti da je kroz dugi srednji vek, pa i u novom dobu, bilo vrlo specifičnih antijevrejskih metoda (poznatiji je naziv antisemitizam, iako je smisao te reči neadekvatan, pošto Jevreji nisu jedini Semiti, ali su jedini bili izloženi antisemitizmu). Poneke od njih smo naveli, ovde dodajemo samo GETA, posebne delove grada u kojima su jedino izdvojeni smeli da žive Jevreji (izraz potiče iz Venecije iz 1516. godine); zabrane naseljavanja u velikom broju evropskih i vanevropskih zemalja, uskraćivanje građanskih prava (što prva prekida Francuska revolucija 1789. izjednačavajući Jevreje sa ostalim građanima); spaljivanje religioznih knjiga (posebno *Talmuda*); prisilna pokrštavanja, a da pogrome i istrebljenja ne spominjemo ponovo. Neverovatno je malo ostalih atalasa koji su uvrstili te podatke u svoje mape.

Britanski mandat trajao je relativno kratko. Na svim mapama je prikazan na istovetan način u vidu Palestine, najčešće ocrtane ružičastom bojom (klasično obeležavanje Britanije i njenih poseda) sa oznakom: britanski mandat. Paralelno s tim, široko na svetskoj sceni gde su bili naseljeni Jevreji jača *cionistički pokret*, sa glavnim ciljevima iseljavanja u Palestinu, stvaranja jevrejskih naselja i preduslova za obnovu države u Palestini.

Dvadeseti vek uneo je neke nove oblike i antisemitizma i načina za "rešavanje jevrejskog problema". Prvi takav pokušaj bio je stvaranje *Autonomne oblasti Biro-bidžan*, na krajnjem istoku Sovjetskog Saveza, u Sibiru. Na ovoj teritoriji trebalo je naseliti Jevreje iz SSSR-a i "dati" im "njihovu vlastitu" ravnopravnu administrativnu vlast. Ovaj projekat je ubrzo nakon pokušaja propao. Drugi slučaj odnosi se na prvobitno "rešavanje jevrejskog pitanja" koje su imali u vidu glavari nacističke Nemačke. Po tome planu sve Jevreje iz Nemačke i okupiranih zemalja trebalo je naseliti na Madagaskaru. Ovaj plan su nacisti sami odbacili i zamenili su ga tzv. "konačnim rešenjem", koje je rezultiralo koncentracionim logorima i krematorijumima. Pored ovoga, poznati su i predlozi Japana (za vreme II svetskog rata) da Jevreje nasele u Mandžuriji i, konačno, predlog Ho Ši Mina da Jevreje prihvati Vijetnam.

Slik 14. Ustanak u varšavskom getu

Slik 15. Pet rešenja jevrejskog pitanja

Dodajmo, bez komentara, poslednji predlog: "Libijski vođa Moamer El Gadafi dao je izjavu za štampu u kojoj odlučno traži da svi Jevreji iz Izraela napuste zemlju, jer im inače pretili neizbežno uništenje. Gadafi je dao tu izjavu septembra 1989. u improvizovanom jednočasovnom govoru na IX samitu nesvrstanih. On je predložio da Jevreji budu iseljeni u Alzas i Lorenu, objašnjavajući da je to "ionako ničija zemlja, oko koje je vođeno nekoliko ratova". Gadafi je opširno elaborirao svoj predlog poričući Jevrejima bilo kakvo pravo naseljavanja u Izraelu. (Ovaj navod potiče iz štampe.)

Jevreji su pred nasrtajem u nacističkoj Nemačkoj i tokom Drugog svetskog rata pokušali i sami da pronađu rešenje za svoju egzistenciju, prvenstveno napuštanjem i bežanjem iz fašističkih zemalja u demokratske zemlje i u Palestinu. Iseljenje u Palestinu je, međutim, bilo ograničeno kvotom useljeničkih dozvola

Slika 16. Konclogori u Evropi

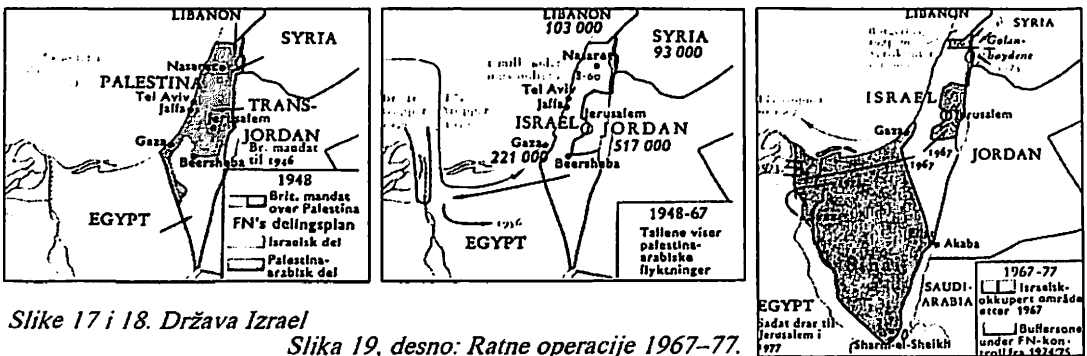
britanskog mandatora. Zapaženo je bilo i vojno učešće Jevreja u britanskoj, sovjetskoj i drugim armijama, kao i u pokretu otpora u Jugoslaviji, Francuskoj, Poljskoj itd. Za Poljsku je simptomatično da se otpor Jevreja prikazuje na mapi samo u atlasu namenjenom inostranstvu (*The Historical Atlas of Poland*), ali ne i u velikom atlasu na poljskom jeziku (*Atlas historyczny swiata*, 1986).

Na priloženim mapama su geografsko predstavljane "rešenja" jevrejskog pitanja u relaciji prema državi Izrael; raspored koncentracionih logora u Evropi u vreme Drugog svetskog rata i prikaz jevrejskog otpora u varšavskom getu (Slike 14, 15, 16).

Pravo i stvarno rešenje bilo je na pomolu 1948. godine proglašenjem države Izrael. OUN je usvojila rešenje o podeli Palestine na dva dela, jevrejski i arapski.

Međutim, Arapi su, kao što je poznato, odbili da prihvate rezoluciju OUN. Njihovo neprihvatanje rezultiralo je ratom "za bacanje Jevreja u more". Za ovim, usledili su i drugi ratovi u Palestini i okolnim zemljama.

Zanimljivo je da su ratovi u bliskoistočnom regionu najzastupljeniji na mapama u istorijskim atlasima. U većem broju atlasa prikazane su čak i pojedinačne faze i povremena ratna dejstva. Evo primera za ilustraciju ovog izobilja prikaza (Slike 17, 18, 19):

Slika 17 i 18. Država Izrael

Slika 19, desno: Ratne operacije 1967-77.

Jevrejsko-arapski odnosi kroz susedski život nisu uvek bili neprijateljski i ratni. Ako zanemarimo Muhamedove akcije (o kojima je već bilo reči), konstatovaćemo da je arapsko-jevrejski odnos u Španiji prolazio i kroz negativne, ali i prihvatljive faze. Kasnije, u mnogim afro-azijskim državama, pored pogroma bilo je i dužih perioda snošljive koegzistencije, čega i danas ima u nekim muslimanskim zemljama. Slučaj s Jemenom je već spomenut. Državni sporovi praćeni "antisemitizmom" dostižu klimaks nakon stvaranja države Izrael. Filip

Hiti, poznati historičar iz USA, arapskog porekla, u delu *Istorija Arapa*, navodi vrlo određene doprinose Jevreja arapskoj kulturi, privredi, obrazovanju itd. On čak kroz poglavlja svog obimnog dela i pojedinačno navodi koje su to oblasti, dela i ličnosti. Spomenimo samo neke: "...za prenos severnog voća (šipak, jabuke, kajsije, lubenice, šećerna trska...) treba zahvaliti Jevrejima i Nabatejcima; ili, skoro sve historijske priče u *Kuranu* imaju svoje paralele u *Bibliji*..."

"Kuran pokazuje više paralelizma sa prvih pet knjiga Starog Zavjeta nego i s jednim drugim dijelom Biblije... pošto Arabljani nisu znali grčki, u prvo vrijeme bili su ovisni o prevodima, koje su za njih vršili njihovi podanici Jevreji..." (Izgleda da je prevodilački udeo bio velik, jer se o njemu govori na raznim mestima u knjizi još nekoliko puta).

Egipatska medicina bila je uglavnom u rukama Jevreja... "egipatski pionir škole 'duhovne ljekarije', lični liječnik Salama-al-Dina porijeklom je Jevrejin"; o uticaju filozofa takođe se govori više puta, a i o nekim drugim ličnostima u nauci, sve u svemu, zaista podrobno i iznad svega objektivno, međutim, pojam "Izrael" spominje se na 679 stranica knjige ukupno dva puta: povodom preseljenja jemenskih Jevreja u Izrael i usputno, u jednoj rečenici između dva tirea: "...koji je posle završio u stvaranju Izraela." Ovo navodimo samo kao ilustraciju osporavanja. Taj metod, primenjen i u ovom izvanredno dokumentovanom i iscrpnom delu, u kojem se nalazi i ova rečenica: "Geografski su Hebreji bili najbliži susjedi Arabljana, a rasno im najrodniji", biće zastupljen u velikom broju arapskih stavova prema Jevrejima i Izraelu.

Razni pokušaji deobe Palestine bili su neka vrsta specijalnosti mnogih međunarodnih, mandatnih, stranačkih i sl. foruma i komisija, naročito između dva svetska rata. Razumljivo, razvoj političkih događaja, novonastale konstelacije i drugi sociopolitički faktori učinili su ih nereálnim i bespredmetnim.

Zanimljivo i svakako ne beznačajno je to da autor ovog rada nije uspeo da pronade zvaničnu mapu države, teritorijalnih pretenzija ili neki drugi legitimni prikaz arapsko-palestinskih aspiracija. Ali, u većem broju slučajeva nalazio je osporavanja ili negaciju jevrejskih prava na svoju teritoriju. Pri ovome se ne misli samo na verbalna osporavanja i negiranja, na šta je na prethodnim stranicama već, u nekoliko slučajeva, ukazano, nego na neprikazivanje države zvanično priznate od OUN.

Dva (raspoloživa) historijska atlasa publikovana u Turskoj zaključuju prikazivanje bliskoistočnog regiona s 1914. odnosno 1920. godinom, iako su izdata oba 1987. godine. Drastičnija je situacija s iranskim prikazom tog regiona, takođe iz 1987. godine. Na toj mapi država Izrael nije prikazana, već je na tom mestu naznačena Palestina i El Kuds (arapski naziv za Jerusalim), iako je država Izrael na tom prostoru već postojala punih 39 godina.

Zaključimo ovaj kartografski deo teksta još jednom ilustrativnom mapom, koja će prikazati državu Izrael i njeno geopolitičko okruženje (Slika 20).

Izrael je lociran u jednu "političku kotlinu" neravnomernog oblika. Države koje ga okružuju su i sa vrlo bogatim i vrlo siromašnim zajednicama, sve su povezane jednom religijom i idejom – islamom (iako sa regionalnim razlikama), u svima je nivo društvene demokratije ograničen snažnim religijskim normama i u svim tim državama je stepen tolerancije prema "inovercima" znatno ispod standardnog nivoa, a time je i prožimanje međusobnih uticaja umanjeno i sputano. Odbambeno–zaštitni refleks je visok i selektivan. Politički putevi većine od tih

Slika 23. Okruženje Izraela

država su još pod presijom bivših kolonizatora i puta ka nacionalnoj afirmaciji ili ka oblikovanju jedinstvene arapske nacije. Sve to izaziva otpor prema tzv. "stranom telu" i to "stranom telu" probuđenih aspiracija i demokratskih propulzija. Pretnja tog demokratskog izazova je "zlokobna" po ustaljene odnose vlasti, hijerarhije i društvenih odnosa. Jedan primer: "Posle pokolja Arapa u Sabri i Šatili na ulicama Tel Aviva u znak protesta manifestovalo je 350.000 Jevreja, a da se ni u jednoj arapskoj prestonici niko s mesta nije pomakao. Arapima svakako nije nedostajao osećaj solidarnosti sa stradalnicima u Libanu, nego osnovni refleksi slobodnih ljudi – izići na ulicu i iskazati svoje raspoloženje. A u Izraelu kao pluralistički ustrojenoj, slobodnoj zemlji, našlo se 350.000 Jevreja da demonstrira zbog zločina počinjenog nad Arapima." Potpisnik ovog teksta je Manzuki dr Monsef, funkcioner tuniske lige za ljudska prava.

Smemo da poverujemo da pretnja jednog drukčijeg primera društvenih odnosa ugrožava i neke kraljeve i kalife i muftije. Zato je, nažalost, put do mira verovatno još dalek.

Istorijski atlas i mape sigurno nisu sami dovoljni da sveobuhvatno prezentiraju celu oblast života i odnosa bilo jednog, bilo više naroda, međutim, oni mogu da budu izvanredan indikator za shvatanje tih odnosa, pa i istorijskih i psiholoških spona i razdora koje prate i prikazuju. Poseban značaj dobijaju kada služe obrazovnoj i informativnoj sferi. Tada je njihov uticaj i snažan i usmeravajući. Naročito je njihovo dejstvo izraženo kada se upotrebe u propagandne svrhe. Početni koraci u tom pravcu pripadaju katoličkoj crkvi i vezani su za mape. Ukratko je to u ovom radu već prikazano. Kasnije, ulogu korisnika mapa i atlasa u političke svrhe preuzimaju države i slične institucije. Istorijski atlas se pojavljuju u razvijenom srednjem veku kada su stručni razvoj i spoznavanje sveta u kome živimo sazreli, ali ne i raspodela i preraspodela tog sveta. U atlasu je društvo, ili država, videlo svoju sliku, a svako je želeo da njegova slika bude lepa, značajna, uspešna, uglavnom bolja od tuđe. A različite

slike istih događaja postaju velika slabost istorijskih atlasa. Političke tendencije koje su posledica otvorenih zahteva vlasti, npr. u totalitarnim sistemima, bile su vrlo efikasno sredstvo kojim se manipuliralo, naročito u vreme rata. Znatno kasnije, pogled na te mape izaziva podsmeh, ali u dobro tempiranom trenutku one su svoju funkciju obavile. Dok pisana reč može da varira i da pojača i ublaži sadržaj, dotle mapa svojim crtežom, grafikom i znacima, ukratko, nefleksibilnošću, stoji "nepokolebljivo" i kruto. Međutim, šta je ta slika mape rekla zavisi od psihičke konstelacije konzumenta. Njegova prethodna usmerenost i stepen znanja odlučuju šta će videti. S druge strane, šta ko prikaže ili izostavi govori mnogo o identitetu prikazivača. Ipak, i svojim prednostima i manjkavostima istorijski atlas i mape omogućuju nam da bolje sagledamo sebe i svet oko sebe u svojim neprekidnim promenama. Šta će biti sutra, ne znamo. Još juče je skoro ceo arapski svet tvrdio da Palestina pripada samo palestinskim Arapima, da Kuvajt pripada Kuvajćanima, da će pola Izraela biti sprženo, a drugi deo Arapa nas uverava da je Kuvajt devetnaesta provincija Iraka, da će Irak preseliti Arape iz Palestine u Kuvajt, i da se na osnovu toga pristupi rešavanju izraelsko-arapskog problema. Kakve će ko želje ispisati u istorijske atlase, možemo da zamislamo, a šta će stvarnost ispisati moći ćemo da vidimo. No jedno je izvesno: s Jevrejima svet je bio drukčiji, a da ih nije bilo, i svet bi bio drukčiji.

BIBLIOGRAFIJA

Ovde su navedeni samo korišćeni atlas i, jer su oni najbitniji za sadržaj rada, dok je ostala literatura uglavnom citirana u tekstu.

1. *Kiepert's Atlas Antiquus*, Weimar 1884.
2. *Kiepert's Handatlas*, Berlin 1860.
3. *A. Stieler's Handatlas*, Gotha 1866.
4. *R. Bos' Schoolatlas*, Groningen 1909.
5. *Schoolatlas der Geschiedenis*, Groningen 1923.
6. *Törtenelemi Atlasz*, Budapest 1932.
7. *Историјску атлас*, Београд 1934.
8. *Grote Historische Schoolatlas*, Zwolle 1941.
9. *Der Grossasiatischer-Amer*, Raum, Wien 1944.
10. *Istorikos Atlas*, Atina 1948.
11. *Historical Atlas*, New York 1953.
12. *Atlas Sedjarah*, Indonezija 1956.
13. *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*, Berlin 1963.
14. *Vermaseren Atlas*, Noordhoff 1968.
15. *Školski istorijski atlas*, Beograd 1980.
16. *Neos Istorikos*, Atina 1981.
17. *Cartes G. Anciennes*, Paris 1981.
18. *Atlas zur Geschichte*, Leipzig 1981.
19. *The Times Concise Atlas*, London 1982.
20. *Atlas of Recent History*, Middlesex 1982.
21. *Atlas Historique*, Paris 1983.
22. *Atlas Historique*, Bruxelles 1984.
23. *Strategic Atlas*, Middlesex 1986.

24. *Atlante Storico*, Novara 1986.
25. *The Historical Atlas of Poland*, Warszawa 1986.
26. *Atlas historyczny swiata*, Warszawa 1986.
27. *Атлас на блѣзарска историја*, Софија 1986.
28. *Maly atlas historyczny*, Warszawa 1986.
29. *Atlas de Storico Illustrato*, Milano 1986.
30. *Povijesni atlas*, Zagreb 1986.
31. *Povijesni atlas*, Sarajevo 1986.
32. *Атлас историји древнова мира*, Москва 1986.
33. *Атлас историји средних веков*, Москва 1986.
34. *Атлас новој историји*, Москва 1986.
35. *Historischer Weltatlas*, Berlin 1986.
36. *Atlas H. Espana*, Barcelona 1986.
37. *Atlas H. Illustre*, Paris 1986.
38. *"The Times" Atlas svjetske povijesti*, Ljubljana 1986.
39. *Atlas H. Portugal*, Lisboa 1987.
40. *Atlas Till Historien*, Stockholm 1987.
41. *Atlas de H. Universal*, Barceona 1987.
42. *Genel Tarih atlası*, Istanbul 1987.
43. *Атлас новејшеј историји*, Москва 1987.
44. *Tarih atlas*, Istanbul 1987.
45. *Atlas of Medieval H*, Middlesex 1987.
46. *Atlas Historique*, Paris 1987.
47. *Atlas of African History*, Middlesex 1988.
48. *Atlas of Ancient History*, Middlesex 1989.
49. *Atlas zur Weltgeschichte*, Munchen 1989.
50. *Atlas of World History*, Chicago 1989.
51. *Der Grosse Bildatlas*, Stuttgart 1989.
52. *Sch. Atlas zur Geschichte des Altertums*, (1930, ?)
53. *Atlas of The Bible*, London 1987.
54. *Atlas of The Bible Lands*, New Jersey 1984.
55. *Cartas Bible History Atlas*, Jerusalem 1982.
56. *Jewish History Atlas*, Jerusalem 1986.

1990.

(Odlomci)

SAFED, LEGENDA I STVARNOST

Arhitektura starog grada

Prije no što kročimo u Obećanu zemlju Kanaansku, želim vas pozdraviti i zahvaliti se što ste me došli slijediti, da zajedno prođemo jednim sjećanjem, putem od slijetanja do polijetanja, od dolaska do odlaska ili od početka do kraja.

Tragovi Babeljevih, Kišovih i Singerovih knjiga u meni su oduvijek tvorili želju da posjetim Izrael, zemlju ljepote i čuda, svetih grobova i proroka, zemlju legendi i bajki. Te su mi rasklopljene stranice otvarale neki stari novi svijet. I novi, kažem, jer je spuštanjem na telavivski "Ben Gurion" za mene počeo put kroz jednu kulturu i tradiciju, drugačiju od dotad upoznatih ili barem naslućenih, fascinantnu i pomalo nedokučivu.

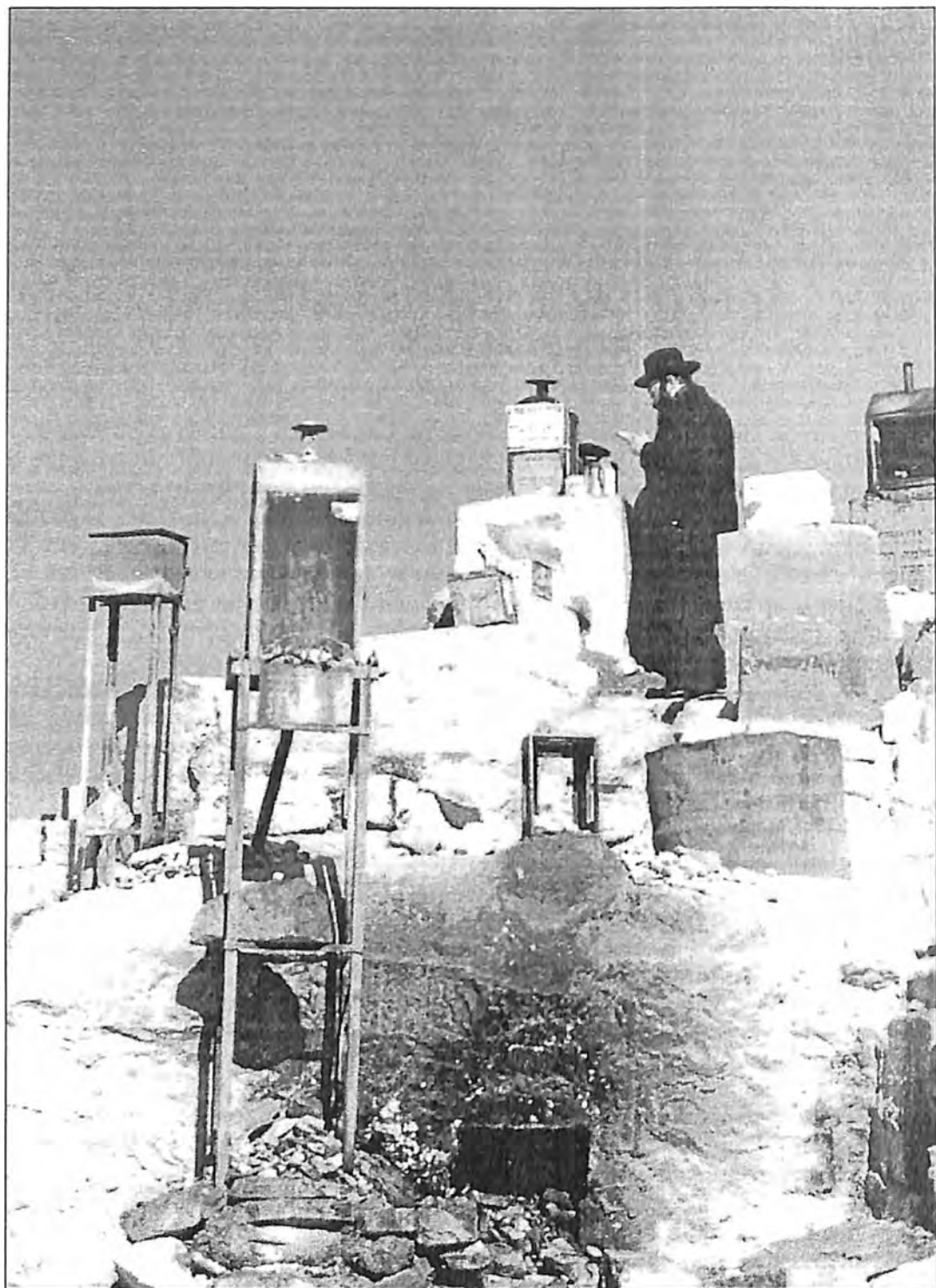
U Izraelu sam provela tri mjeseca, radeći na dokumentiranju objekata spomeničke vrijednosti. Od Safeda na sjeveru, kojim zima donese snijeg na vrhovima planina Meron i Ka'anan, do pustinje Negev, Ber-Ševe ili Dimone na jugu, mnoštvo stvari se u prostoru dešava; mnoštvo gradova živi svoju različitu istoriju i različitu ljepotu.

Teško je, stoga, govoriti samo o jednom gradu, odabrati temu po kriterijima nekakve stručne valorizacije ili, jednostavno, estetike. U tom moru okamenjene tradicije, čini mi se, selekciju je najbezbolnije izvršiti na osnovu ličnih dojmova, koji su, kod svakog od nas, vjerovatno, različiti.

Dok sam se pripremala za ovo predavanje, događale su mi se neke čudne stvari: sjećanja su se preklapala, potiskivala jedno drugo. Pa sam se pitala: da li govoriti o drevnom Jerusalimu, pred čijom se ljepotom mora zanijemiti? Ili o igri svjetla i sjene na bijelim kubusima Tel Aviva, njegovim blještavim kvartovima umrljanim zelenilom palmi; o čaroliji potpuno novog grada, izraslog kao u priči na poljanama mašti arhitekata raznih naroda, koje je u Izrael dovela želja da grade nešto što se zove internacionalnom i "Bauhaus" školom, te prave arhitekturu istu na svim meridijanima, veliku u svojoj jednostavnosti.

Govoriti o romantičnoj staroj Jafi, kombinaciji beskrajno bijelog i beskrajno plavog kamena i vode; govoriti o čudesnom urbanizmu Aka, njegovim mračnim uličicama, neočekivanim trgovima, podzemnom gradu krstaša i aromi Orijenta.

Neovisno, međutim, o konačnom izboru, mora se konstatovati da se o zaštiti, obnovi i prezentaciji graditeljskog naslijeđa može mnogo lijepog reći, te ponešto naučiti o ovoj zemlji.

Safed, grob Isaka Lurija, zvanog "Ari"

Kao i svugdje, dešavaju se i tu neuspjele interpolacije, gradi laž u pseudostilovima, replicira uništena stara arhitektura, bez pravog opravdanja. Ali, svako "protiv" ima i svoje "za", te je bitna činjenica da se, u globalu, nastoji očuvati istinska vrijednost. Čitavi gradovi su radionice arhitekata, skulptora i slikara, koji dolaze da vrijednim objektima ili ruševinama pomognu da produže svoj vijek i odžive ga što dostojanstvenije.

Jedan od takvih gradova je Safed, malo čudesno mjesto s kraja svijeta i početka istorije. O njemu bih željela da govorim. O njegovim kamenim kaskadama, plavim zidovima, o mirisu begela i susama, o hasidskoj muzici i umjetničkoj koloniji, o duhu jednog mjesta u kojem sam se zaista osjećala sretnom, a u svakom luku, prozoru i kamenu vidjela nešto što inspiriše i obogaćuje.

Safed pripada onoj vrsti gradova čija ljepota nije u pojedinačnim snažnim monumentalnim proporcijama što nas čine malim i ništavnim; vrijednost mu nisu sami sebi dovoljni spomenici, koji, neovisno od okruženja, imaju umjetničku vrijednost. Ljepota ovog grada je u njegovom specifičnom urbanizmu, mjerilu za čovjeka i prema čovjeku, u krajoliku s kojim je gotovo srastao, u naivnoj čistoti strukture i atmosferi kojom zrači.

Ovdje se može, dakle, govoriti o ambijentu, kao kategoriji koja podrazumijeva harmoničnu koegzistenciju, jedinstvo prirodnog i stvorenog, te, kao takav, predstavlja i logičan okvir za njegovanje i očuvanje nekih kulturnih, religijskih i tradicionalnih vrijednosti, na drugim mjestima gotovo zaboravljenih.

Naime, sve arhitekture, izuzev one eko-ambijentalne komponente, bezuslovno i potpuno određene konkretnim prostorom nastanka, nose i čitav niz elemenata koji o tome ne ovise, elemenata prenesenih iz drugih sredina, odnosno, estetskih, recimo, simboličkih motiva, čije je izvorište nešto posve drugo.

Tako i kamena arhitektura Safeda, potpuno unikatna i neponovljiva, građena baš po mjeri određene padine, sadrži elemente koji joj, uslovno rečeno, ne pripadaju, nisu autohtoni. Ali, ovdje ne znači da oni narušavaju kontekst; samo ga čine interesantnijim, te usložnjavaju problem njegove zaštite.

Treba, naime, znati dvije bitne stvari. Razne su vojske osvajale ovaj grad; govoreći raznim jezicima, različito misleći, različito su dolazile i odlazile. S druge strane, nalazimo u njemu i veliki broj imigranata. Ljudi koji su se od XVI stoljeća počeli naseljavati u Safedu donijeli su, među odjećom i knjigama, kao miris dunje, zadržan i dio tradicije zemalja u kojima su rođeni. Način građenja i motivi preneseni iz Istočne Evrope, Portugala, Tunisa ili Maroka čine da i u homogenoj prirodnostvorenoj cjelini jedinstvenog ambijenta nalazimo razlike: lagano penjanje od najniže do najviše tačke Starog jevrejskog kvarta u to će nas uvjeriti. Svjedoci smo iznekadjuće promjene sekvenci: razlikuju se sefardske od aškenaskih sinagoga: drugačije su stambene zgrade, dvorišta, ulice. Sve to liči na savršen mozaik; doživljavanje ga kao nedjeljivu sliku ili skup detalja, vješto slijepljenih kamenčića, ovisno o tome s koje distance gledamo. Ili, pošto je o Safedu riječ, kontekstu više odgovara usporedba sa jednim karakterističnim autohtonim vidom judačke umjetnosti. Više dušaste kompozicije su kombinacije tuša i akvarela, kaligrafije i slikarstva; figure na starozavjetnim prozorima formiraju sićušna hebrejska slova; slova tvore riječi, riječi rečenice, a rečenice pričaju biblijsko poglavlje prikazano na slici.

To je, međutim, vidljivo samo izbliza. Baš kao i ovaj grad – izdaleka lijepa slika, izbliza dramatična priča. -

Sve neobičnosti starog Cefata Safeda nisu vezane isključivo za vizualnu predodžbu, zanimljive detalje ili romantičan pejzaž. To je, kako već rekoah, idealan okvir za nešto isto tako značajno, za puls i krvotok, za život ovog grada. Činjenica da na relativno malom prostoru Jevrejskog kvarta postoji čak 15 sinagoga, veliki broj Talmud–tora učilišta i ješiva, govori da su u pitanju specifičan duhovno–sociološki milje, izuzetno jaka tradicija i osebujan način života. Stoga se pred planerima, urbanistima, arhitektima i restauratorima, problem zaštite u ovom slučaju pojavljuje kao izuzetno kompleksan. Možda par rečenica gospodina Bar–Ora, arhitekta, koje ću ovdje pokušati parafrazirati, najbolje ilustruju suštinu ideje za revitalizaciju Safeda.

Amnon Bar–Ur, koji, pored velikog dara, posjeduje još jednu osobinu duhovno bogatih, veliku ljubav za svoj grad, kaže da Safed nije i ne smije biti grad–muzej, mrtav grad. Ponovljena, replicirana arhitektura koja će služiti kao kulisa, scenografija za neku vrstu teatra, odnosno, jedan potpuno tradicionalan način života, neće ga oživjeti niti učiniti da mladi u njemu ostaju. Potrebno je, u stvari, učiniti nešto vrlo jednostavno i, istovremeno, vrlo komplikovano – da stanovnici istinski vole ovo mjesto; omogućiti im dobre uslove za život, posao, popraviti njihove trošne kuće. Jer, kad ga budu voljeli njegovi građani, voljet će ga i svi ostali – putnici i prolaznici. Istorija Safeda obiluje dramatičnim i žestokim preokretima, borbama, pomorima, glađu i epidemijama; čitave vojske raznih zala napadale su kameni grad, ali on je, nekim sretnim čudom, uvijek ostajao i opstajao, te nikad nije sasvim prestao da postoji.

Jevrejski ratovi Josipa Flavija prvi su pisani izvori u kojima se pominje Safed kao utvrđeni grad, jedna od bitnih tačaka tokom velikog otpora protiv Rimljana.

Poeme Hakalira, međutim, daju mnogo poetičniju predstavu, opis mjesta u kojem su početkom svakog mjeseca na vrhovima brda paljenc vatre – vatre radosnice – ali slika grada–utočišta svećeničkih porodica, izbjeglih iz Jerusalema poslije uništenja Drugog hrama, mnogo je bliža duši i suštini Safeda.

O nesumnjivoj starosti i arheološkoj vrijednosti ovog područja svjedoče grobne spilje iz Srednjeg kanaanskog perioda 2200–1500. godine pre n.e., otkrivene na padinama planine Ka'anan.

Linija razvojnog kontinuiteta ovdje je izlomljena, na momente veoma istanjena, ali uglavnom neprekinuta. Tako, i za vrijeme bizantinskog, sve do početka krstaškog perioda, nalazimo tragove egzistencije naselja, a sa sigurnošću se može govoriti o relativno snažnoj jevrejskoj zajednici na početku XIII stoljeća, Rabina Cagoka – vođenoj od Rabi Izadoka, glave Gaon Josef ješive.

U grafikonu uspona i padova, cvjetanja i opadanja, prva značajna tačka je početak križarskog perioda, kada su Safed i Tiberija, nakon vrtoglavog i uspješnog osvajačkog pohoda Normana Tankreda, postali najznačajniji sjeverni gradovi kraljevstva. Znamo da je tvrđava, smještena na najvišoj tački Safeda, čije arheološke ostatke vidimo i danas, rekonstruirana i dodatno utvrđena 1102. godine, kao dio odbrambenog sistema za zaštitu Galileje. Pouzdana godina izgradnje se ne zna, ali se sa sigurnošću može reći da je ova utvrda jedan od najznačajnijih srednjovjekovnih spomenika (križarskog perioda) na tlu cijelog Izraela. Citadela je rekonstrukcijom znatno proširena; odstupanja od tradicionalnog evropskog "Don John" stila bila su uslovljena karakterističnom topografijom.

Uprkos činjenici da je rana gotika već počela osvajati radoznale duše neimara, masada Safeda nosi obilježja romanike. Vitezovi Francuske su je, ustanovivši čuveni templarski red na Svetoj gori, stavili pod njegovu kontrolu.

Nemirne godine koje slijede donijele su teške i iscrpljujuće borbe, u kojim su Safed naizmjenice osvajali krstaši i mameluci. Ugovorom iz 1239, iako poraženi, križari su uspjeli zadobiti grad, te će templari 1240. po drugi put rekonstruirati tvrđavu. U kontekstu vremena, prema važećoj vrijednosnoj skali, ona se poslije intervencije zaista mogla nazvati impozantnom. Od 1247. pratimo slabljenje vlasti krstaša; Safed se tada pojavljuje kao njihovo glavno uporište u Galileji. Vladar s kojim će započeti pravo osipanje kraljevstva, mamelučki sultan Bajbars, osvojiti će grad i po treći put promijeniti fizionomiju utvrde, dodavši toranj visok šezdesetak metara. Safed postaje centar religije, koja se prostirala od Jenina na jugu do predgrađa Sidona na sjeveru, te, dakle, možemo govoriti o postojanju jevrejske zajednice i tokom mamelučkog perioda.

Događaji u svijetu, pozicije velikih država – igrača na svjetskoj šahovskoj ploči, donijeli su neke dobre vjetrove, sretne za ovaj grad, te će XVI stoljeće biti njegov zlatni vijek. Početak turske vladavine u Izraelu se, naime, poklapa sa razdobljem najснаžnije ekspanzije Carstva. U ratovima protiv kršćanskog svijeta, posebno Španije, Turska je svaku vrstu savezništva i pomoći prihvatila raširenih ruku. Veliki broj Jevreja, koji su čarobnjački pronicali u tajne medicine i različitih tehnologija, te uspješno trgovali, došao je u Izrael nakon strašnog egzila iz Španije, Portugala i sa Sicilije. Otomanske vlasti omogućit će im bavljenje njihovima profesijama i naseljavanje na čitavoj teritoriji zemlje. Njihove tradicionalno dobre veze sa Venecijom, a preko nje Mediteranom i kršćanskim svijetom uopće, bile su još jedan od faktora polaganog porasta moći i uticaja Jevreja u Turskom carstvu.

XVI stoljeće, stoljeće velikog cvijetanja i razvoja Safeda, ipak je najčuvenije po velikom broju filozofa i mistika koji su, naselivši se, počeli osnivati svoje škole, podučavati, zapisivati. Kako kaže Dov Silverman u knjizi *Legende Safeda*, najjači duhovi, krem jevrejskog naroda protjeranog iz katoličkih zemalja, odabrat će ovaj grad, privučeni dobrom klimom, niskim taksama, religijskom slobodom i mogućnošću djelovanja. Tako dolazi do formiranja neke vrste "kružoka mudrih", u tradiciji nazvanog "Sveti i ljudi zakona", koji, kroz intelektualizam i misticizam, počinju tragati za putem pravednosti, koji bi mogao ubrzati dolazak Mesije. Kameni grad postaje tako okvir za neko izvanvremensko, izvanprostorno, koncentrisano dešavanje, usmjereno samo ka jednom cilju – dolasku Mesije. Sve što se misli, čini ili osjeća, ima isti izvor i ishodište. Religijski naelektrisana atmosfera, puna blaženstva, mistike, samodovoljne duhovnosti, čini mi se, još tada je ušla kroz sve kapije ovog grada, prodrla u skrivene zakutke i labirinte, te tu, valjda ljepotom i tišinom zarobljena, ostala do današnjih dana.

Takozvano Društvo prijatelja, predvođeno rabinom Alkabecom, običavalo je silaziti u dolinu, te, sjedeći između grobova velikih, voditi kabalističke razgovore. Jedno je od osnovnih načela ove grupe bila vrlo stroga samodisciplina, koja isključuje mogućnost ljutnje i bijesa. Društvo Sukat šalom – okrilje (šator) mira – okupljalo je svoje članove jednom sedmično da bi razmatralo mogućnosti života bez grijeha, radi što bržeg mesijanskog pročišćenja. Česte su bile slike ljudi odjevenih u vreće od sargije, sa šakama punim pepela. Svakodnevni post, plač za

razorenim Hramom i molitve za njegovo obnavljanje imale su karakter apsolutnog pročišćenja srca i duše, koje omogućava komunikaciju s anđelima i primanje onoga što se zove Božija sveprisutnost – Šehina. Pripadnici društva pokajnika su, to prakticirajući, željeli biti daleko od grijeha, potpuno sljedeći Toru.

Način života "Svetih Safeda" izvršio je velik uticaj u svim klasama i na svim razinama svakodnevnog života. Pričali su mi o Rav Baruhu, koji je često budio ljude tačno u ponoć, udarajući u vrata i vičući dok muškarci ne bi izišli i krenuli u sinagogu da mole za dolazak Mesije. Roš hodeš, prvi u mjesecu, bio je dan posta za čitavu gradsku populaciju. Čitav niz humanitarnih udruženja, kao što su Društvo za školovanje siromašnih, pomoć bolesnim i slično, egzistirao je u gradu, a milostinju su davali i socijalno najugroženijim.

Ne čudi onda činjenica da su najveći umovi tog vremena odabrali ovo mjesto za svoje stalno ili privremeno boravište, te u njemu stvorili neka od svojih najčjuvenijih djela. Sve ih možemo, međutim, i danas u Safedu sresti: ulice, sinagoge, čitavi kvartovi nose njihova imena koja pamtimo, a poslije se, ponešeni nekom starom pričom, na ta mjesta vraćamo i pokušavamo priču oživjeti. Mogu reći da mi je to, uglavnom, ovdje i uspjevalo.

Najfascinantnija ličnost između mudrih Safeda, svakako je Rabin Isak Ben Solomon Lurija. Rođen u Jerusalimu, odrastao u Egiptu, postao je asketa, te sedam godina proveo živeći na otoku potpuno sam, vraćajući se porodici samo za Šabat. U Safedu nije obitovao niti napisao mnogo. Jedina objavljena knjiga mu je kratki komentar na Knjigu tajni. Međutim, osamnaest mjeseci njegovog boravka ovdje ostavilo je duboke tragove. Isak Lurija je od svojih učenika nazvan Ari, skraćeno od Aškenazi Rabi Isak, što na hebrejskom znači lav. Smatrajući ga kraljem ili lavom u izučavanju Tore, sljedbenici su nastavili gdje je stao, nastojeći da ga dostignu. Sveti Ari je umro 1572. okružen učenicima, uz zvuke flaute, a posljednje riječi uputio je pjesniku Israelu Nadari, koji je flautu svirao.

Čovjek koji je znao razgovarati s drvećem i pticama, proricati budućnost i čitati prošlost iz ljudskog lica, ostavio je dio svoje magije ovom gradu, a svoje ime dvijema najljepšim sinagogama Safeda – jednoj aškenaskoj, drugoj sefardskoj.

Josef Karo i danas je smatran jednim od najvećih autoriteta Halahe – jevrejskog zakona, odnosno, običajnog prava. Zbornik *Šulhan aruh* (postavljen sto), štampan u Veneciji 1565, još je vodič za pobožne Jevreje. Na početku sefardskog dijela starog Jevrejskog kvarta nalazi se predivna plava sinagoga koja nosi njegovo ime. Dio sa najnižim nivoom poda je ponešto modificirana, gotovo autentična prostorija, gdje se Karo običavao zatvarati danima, ne komunicirajući s ljudima, i pišući svoje knjige.

Jakov Berav, religiozni i bogati trgovac, osnivač Fondacije za kulturni i ekonomski razvoj, čuven je i po pokušaju da restaurira instituciju drevnog Sinedrijona (Sanhedrina), anatemisanu u doba Rimljana. Protivljenje jerusalimskih rabina bilo je uzrok neuspjeha ove ideje.

Šelomo Alkabete, mistik i pjesnik, autor je "Leha Dodi", himne s kojom se Šabat i danas dočekuje u svim sinagogama širom svijeta.

Moše Alšeh, član Rabinskog savjeta, bavio se problemom Maranosa, španskih Jevreja, koji su u doba inkvizicije bili prisiljeni na konverziju. Ideja njihovog vraćanja ortodoksnom judaizmu, dovela je u Safedu do izgradnje posebne sinagoge u tu svrhu, poznate "Alšeh" ili "Baalei Tešuva" sinagoga.

Generalno, škole nastale u XVI vijeku u Safedu, izvršit će veliki uticaj na razvoj religijske misli, posebno u okviru hasidskih pokreta XVII stoljeća.

U "zlatnom dobu" grad je, prema popisima obveznika plaćanja taksi, nastanjivalo 15.000 ljudi. Poznato je da su stanovnici živjeli podjeljeni u susjedstva prema etničkom porijeklu i običajima. Nekakva globalna podjela sjekla je grad na "Mosta arabim" – arapsko govorno područje, s jedne strane, te Španski, Portugalski i Italijanski kvart, s druge.

Doba blagostanja i cvjetanja potrajat će gotovo čitavo stoljeće.

Ozbiljnije nevolje nastaju sa početkom XVII stoljeća prouzrokovane ratovima Otomanske imperije, kao i cjelokupnom političkom situacijom u svijetu. Oko 1650. godine Jevrejski kvart je nastanjivalo 800, a krajem vjeka svega 100 ljudi. Zajednica je egzistirala uglavnom zahvaljujući pomoći Haluke iz inostranstva.

Imigracija oko 300 hasida predvođenih Vitevskim, 1777. godine ponešto je oživjela grad, ali zakratko; dolazak oponetske sekte "mitnagdim" sa Mendelom i Sneklovom već 1809. značit će početak borbe za vlast između dva pokreta, što vodi daljem slabljenju zajednice i opadanju njenog uticaja.

Safed će preživjeti Napoleonove ratove, ali potonju borbu za prevlast sa Jerusalimom će izgubiti. Prva štamparija Srednjeg istoka, ustanovljena 1576. u Safedu, bit će 1832. preseljenja u Jerusalim.

Mnogi pripadnici sekte "mitnagdim" će otići, te potkraj XIX stoljeća nalazimo haside kao vodeću snagu u gradu, koja će predstavljati bazu za kasniju relativno moćnu aškenasku zajednicu.

Jevreji orijentalnog porijekla i Španije, kao starosjedioci, i dalje ostaju ovdje, a pratimo nove migracije Sefarda, od kojih je možda najznačajnija ona iz 1830, kada je francusko osvajanje Alžira dovelo do velikog egzodusa Jevreja. Od tada pratimo porodično stablo Abu, ljudi koji će u životu grada odigrati vrlo značajnu ulogu.

1833. je godina kuge.

1837. godine naselje će biti gotovo uništeno strahovitim zemljotresom. Oko 2000 stanovnika, skoro polovina populacije, poginulo je u ruševinama. Posle ovoga, grad će umnogome izmijeniti svoj izgled, budući da su svi bitniji objekti tada oštećeni ili ruinirani, te kasnije obnovljeni.

27. maja. 1918. počinje razdoblje britanske uprave. Grad ponovo postaje centar Gornje Galije, ali njegov preporod i ekonomska sanacija teku veoma sporo.

Opet imamo nereda i sukobe između arapskog i jevrejskog stanovništva, te će vlasti 1929. radi njihovog suzbijanja, izgradnjom "Ole'Ha Gardom" stepeništa, presjeći stari grad na jevrejski i arapski deo.

Rat za nezavisnost, započet 30. novembra 1947, okončan je 10. maja 1948, kada su Britanci napustili Safed.

Istorija, sama po sebi, može da nas interesuje ili ne, ali činjenica da na nevelikoj teritoriji ovog grada postoji čitav etno–muzej, riznica nasljeđa raznih kultura, nameće potrebu da se u nju zaviri. Osvajači su rušili, ali i gradili novo: doseljenici interpolirali svoje običaje, udahnuli gradu dah svojih domova. Sve to učinilo je da arhitektura Safeda, kao što rekoh na početku, ima prepoznatljiv šarm i specifičan kvalitet.

SVAKODNEVNI GOVORNI BOSANSKI ĐUDEOESPANJOL

*Povodom obilježavanja 500-godišnjice od
izgona Jevreja iz Španije - "Sefarad 92",
posvećujem ovaj rad uspomeni na Jevreje
čije su živote odnijeli vjetrovi rata.*

PREDGOVOR

Jevreji imaju tri zvanična govorna jezika: *ivrit, jidiš i dūdeoespanjol*.

Đudeoespanjol (jevrejskošpanski) jezik je kojim govore Jevreji koji su svoju drugu domovinu našli u Španiji. Đudeoespanjol kojim su Jevreji govorili u toku skoro hiljadugodišnjeg boravka u Španiji, hispanolozi su naknadno nazvali ladino. Ovaj naziv se povezuje sa pronađenim prijevodima i transkripcijama jevrejskih liturgijskih tekstova s hebrejskog jezika i hebrejskog pisma – na đudeoespanjol i ladino, tj. latinsko pismo. Ovi tekstovi datirani su u kraj prvog milenijuma naše ere. Njihova naknadna transkripcija sa latinskog pisma na raši pismo, izvršena je nekoliko vijekova kasnije. Ladino je imao kao osnovu španski jezik u nastajanju, što znači sa mnogo jasnije izraženim tragovima latinskog jezika, sa znatno više hebraizama i aramita, i sa veoma mnogo arapskih riječi.

Nakon izгона iz Španije, đudeoespanjol se nastavio razvijati i mijenjati. Jedan dio izgnanika prešao je u sjevernoafričke zemlje, a drugi dio u Italiju i zatim na Balkan, tj. u tadašnje Osmanlijsko carstvo. Iako "stanice" nisu bile prostorno veoma udaljene jedna od druge, periodi u kojima su se "seobe" vršile trajali su po nekoliko stotina godina. U naše krajeve đudeoespanjol je stigao već modificiran u odnosu na ladino, s jasnim konotacijama italijanskog jezika. Te modifikacije su se produbljivale pod uticajem turskog i slavenskih jezika.

U drugoj i trećoj dekadi dvadesetog vijeka, u Jugoslaviji su se mogli diferencirati i regionalni idiomi đudeoespanjola: bosanski, dalmatinski, srbijanski, madeonski, i dr. No, i unutar pojedinih regionalnih idioma stvarali su se subidiomi. Tako, već zarana, bilo je moguće u bosanskom idiomu sagledati razvijanje literarno-intelektualnog subidioma, s jedne strane, i svakodnevnog govornog subidioma, s druge strane. Onaj prvi se logično razvijao prema svom ishodištu, tj. prema špan-

skom, ali sada već dovršenom i savremenom jeziku. Ta se tendencija nastavila i trajaće i dalje. To je i razumljivo, jer je taj subidiom još živi jezik – njime se služi, prema nekim procjenama, oko 100.000 sefardskih Jevreja širom svijeta.

Svakodnevni govorni bosanski đudeoespanjol je bio fonetski jezik, prilagođen srpskohrvatskim fonetskim karakteristikama. Nakon holokausta, taj subidiom je izgubio značajke živog jezika – nestalo je Jevreja kojima je on bio prvenstveni, a često i jedini oblik izražavanja i komuniciranja. Svakodnevni govorni bosanski đudeoespanjol "zamrzao se" u posljednjim izdisanjima nevinih žrtava.

Ima u ovim našim krajevima još uvijek izvjestan broj Jevreja koji su ili učestvovali u komuniciranju tim jezikom, ili samo prusustvovali razgovorima svojih roditelja i drugih srodnika. Memorija i sluh tih Jevreja, već podmaklih seniora, jedini su izvori za ovaj rad. Uz njih su provjeravana lična sjećanja, primani poticaji, kreirane ideje. Njima, konsultantima, pripada odgovarajuća zasluga za veliki dio riječi kojima se raspolaže u ovim razmatranjima. Evo nekih imena tih "konsultanata": Ješua Abinun, Samuel Albahari, Avram Finci, Izidor Maestro, Leon Maestro, Cadik Romano, Izidor Romano.

Oko 2.000 riječi i njihovih oblika u svakodnevnom govornom bosanskom đudeoespanjolu, koji su evocirani i sakupljeni, valjalo je svrstati u neki sistem. Ispostavilo se da je gramatički sistem najpogodniji, jer omogućava da se uspomene lingvističkog karaktera izraze i kao leksika, i kao zapažanja o pravilima promjena.

Na taj način, ovaj rad je postao izraz napora da se sačuva od zaborava specifičan komunikacioni sistem i da se doda još jedan kamenčić na obilježena i neobilježena posljednja boravišta.

RIJEČI I NJIHOVE PROMJENE

Klasifikacija riječi izvršena je po pravilima koja važe za gramatike najvećeg broja jezika, tj. onih svjetskih jezika koji u svom izražavanju imaju za osnovu glas–slovo–riječ.

Promjene riječi: broj, rod, deklinacija, konjugacija i dr. rađene su po opštim principima savremene španske gramatike. Na taj način bilo je moguće ukazati na razlike koje su nastale, u toku proteklih pola milenijuma, između tadašnjeg jevrejskošpanskog jezika (ladina) i ovovremenog đudeoespanjola.

Ovo je pokušaj da se ti opšti gramatički principi adaptiraju i primijene na jedan subidiom đudeoespanjola – na svakodnevni govorni bosanski đudeoespanjol, u onoj mjeri u kojoj su odgovarajuće gramatičke promjene bile u upotrebi.

Član

Određeni član za muški rod glasi: *il* za jedninu, *lus* za množinu. Za ženski rod: *la* za jedninu, *las* za množinu.

Prijedlog *a* (označava pravac djelovanja) sa članom *il* daje *al*, sa *lus* daje *alus*, sa *la* daje *ala*, sa *las* daje *alas*.

Primjeri: *il* amigju – prijatelj, *al* amigju – prijatelju
lus anjus – godine, *alus* anjus – godinama

la butikja – radnja, ala butikja – u radnji
las bezbas – pčele, alas bezbas – pčelama.

Prijedlog *di* (označava porijeklo) sa *il* daje *dil*, sa *lus* daje *dilus*, sa *la* daje *dila*, sa *las* daje *dilas*.

Primjeri: *il* bajlu – ples, *dil* bajlu – sa plesa
lus čujlijus – seljačine, *dilus* čujlijus – seljački
la boka – usta, *dila* boka – iz usta
las bivdas – udovice, *dilas* bivdas – udovički

Neodređeni član za muški rod u jednini glasi *un*, za množinu *unus*, za ženski rod u jednini *una*, u množini *unas*.

Primjeri: *un* bogu – neki zavežljaj, *unus* banjus – neke banje, *una* barva – neka brada, *unas* bavažadas – neke besposlice.

U značenju (u prijevodu) na srpskohrvatski jezik, neodređeni član može, pored značenja *neki*, imati i značenja: jedan, jedna, jedni, jedne, jedna. Na primjer: jedan zavežljaj, jedne banje, jedna brada, jedne besposlice.

Naglasak (akcenat) neodređenog člana je uvijek na vokalu prvog sloga (*ùn*, *ùna*, *ùnus*, *ùnas*).

Upotreba člana u ovom subidiomu jevrejskošpanskog jezika nije bila uvijek obavezna, niti tako česta kao što je to uobičajeno kod drugih romanskih jezika. Skoro da bi se moglo reći da se član upotrebljavao proizvoljno, tj. zavisno od toga da li je, i koliko je onaj koji govori želio nešto da naglasi ili posebno istakne.

No, postojao je i određen niz slučajeva u kojima je upotreba člana ipak bila obavezna: povodom formiranja neke gramatičke promjene, za ispravno razumijevanje rečenog, i sl. Evo nekoliko takvih situacija.

1. *Kod poređenja pridjeva* za povećanje, u superlativu, član je neophodan sastavni dio oblika.

Primjeri: *grandi* – velik, *il* maz *grandi* – najveći
blankus – bijeli, *lus* mas *blankus* – najbjelji
malata – bolesna, *la* maz *malata* – najbolesnija
mazalozas – sretne, *las* maz *mazalozas* – najsretnije.

2. *Kod diferencijacije: imenica – pridjev*. Postoji znatan broj riječi koje istim oblikom označavaju i pridjev i imenicu. U ovakvim slučajevima, kad se iz konteksta razgovora nije moglo jasno shvatiti o čemu je riječ, uz imenicu se obavezno stavljao član.

Primjeri: *aženu* – stran, *il* *aženu* – stranac
dizgrasjadu – nesretan, *il* *dizgrasjadu* – nesretnik
manseva – mlada, *la* *manseva* – djevojka
fečus – napravljeni, *lus* *fečus* – poslovi
savjozus – pametni, *lus* *savjozus* – učenjaci
hazinas – bolesne, *las* *hazinas* – bolesnice
saradas – zatvorene, *las* *saradas* – zatvorenice.

3. *Kod padeške promjene imenica* (deklinacije) koja se vrši uz pomoć prijedloga: *di*, *a*, *kun*, dolazio je obavezno uz imenicu i član s kojim su se spajali prijedlozi.

4. *Kod čitanja datuma*. Na primjer: *dvadeset i petog ovog mjeseca* – *il* *ventisinkju di esti mez, treća sedmica od Hanuke* – *la triseru simana dispojs di Hanuka*.

IMENICE

- adunta – sastanak
aguzador – oštrač
aguža – igla
agva – voda
ajri – vazduh
alavasjon – pohvala
albondiga – knedla
alegrija – veselje
algudon – pamuk
alhat – nedelja
alkunja – prezime
alma – duša
almendra – badem
almeša – šljiva
almešada – pekmez od šljiva
alvjana – lješnik
amargura – gorčina
amigju – prijatelj
amistad – prijateljstvo
angusja – jad, gorčina
aniju – prsten
anju – godina
ansja – briga
arapador – brijač
armarju – ormar
aroz – pirinač, riža
arvatasjon – otimačina
arvuli – stablo
asentada – sjednica
asukri – šećer
asukritu – bonbon
aškenazi – Jevrejin porjeklom
iz Srednje ili Istočne Evrope
avdala – obred povodom
isteka subote
avlador – govornik
avla – govor
avtaha – nada
azeti – ulje
aznu – magarac
ažu – bijeli luk
balabaj – domaćin
bajlu – ples
balavtaha – tupavko
banju – banja
barana – galama
baranadži – galamdžija
baridor – pometač, smetljak
barva – brada
batulin – umučeno žumanjce
bavažada – sitnica, glupost
bendisjon – blagoslov
bezba – pčela
bezu – poljubac
bidakise – zahod, WC
bilibizi – leblebija
bimbriju – dunja
biraha – molitveni blagoslov
birmila – obredno obrezivanje
bisnonu – pradjed
bisnjetu – praunuk
bivdu – udovac
blahu – hrišćanin
bočku – blizanac
boda – svadba
bogu – zavežljaj
boju – beskvasni hljeb (za Pesah)
boka – usta
bos – glas
bosku – šuma
bragas – gaće
brasu – ruka
brasus – naručje
bue – vo
bukluk – smetlje
bulanik – talog od kafe
buraku – rupa
burvetu – popara
butikja – trgovina, radnja
cicijot – rese na taletu
čadir – kišobran
čalda – zvjezdoliki kolač
od badema
čapeju – šešir
čibab – odrezak, šnicla
čiju – povik, vika
čiler – ostava, špajza
činča – stjenica

čizmedži – čizmar, cipelar
čučas – čevapčići
čuftas – knedle od mesa
čujliju – seljak, seljačina
čukundruk – cvekla
čutuk – panj
danju – šteta
dedu – prst
devda – dug
didal – naprstak
dija – dan
dimanda – pitanje
displazer – neprijatnost
disregla – nered
dišipla – kućna pomoćnica
dizajunu – svečani doručak
dizeju – želja
disgrasja – nesreća
dizmaju – nesvjestica
djenti – zub
djo – bog
dobla – veliki zlatnik
dolor – bol
dota – miraz
dukadu – dukat, zlatnik
dulsura – slatkiš
đaru – čaša
đenitor – roditelj
đoja – radost
đudiju – Jevrejin
duevis – četvrtak
đuždan – novčanik
edad – dob, starost
ermanu – brat
esperansa – nada
faldukera – džep
fambri – glad
farina – brašno
faša – povoj, zavoj
feču – posao, rad
fidor – smrad
figadu – džigerica
figju – smokva
filu – konac
fin – svršetak, smrt
finaltasi – posuda za nošenje hrane
fistikis – kikiriki

fižonis – grah
fjaru – željezo
flor – cvijet
foja – rupa, grob
fornu – pećnica, rena
foža – list
fragva – građevina
frigon – krpa za čišćenje
friju – hladnoća
fritula – uštipak od macesa
frutas – voće
fuente – izvor, česma
funtera – unutrašnji dio od tukadu
gabaj – pomoćnik sveštenika
gajina – kokoš
gajineru – kokošinjac
gaju – pijetao
galah – nejevrejski sveštenik
gana – volja, raspoloženje
ganansja – dobitak, zarada
garon – grlo
gaštador – rasipnik
gastu – trošak
gatu – mačka
gazeta – novine
gera – rat
gordura – loj, masnoća
granu – zrno
gritu – vikā na nekoga
guerfanu – siročić
guerku – vrag
guerta – bašta, vrt
guevu – jaje
guezmu – miris
gustu – ukus, želja
hadras – spremanje
hadzir – svinja
hadzirana – svinjarija
hala – sveti ormar (za Toru)
hamišoši – praznik voća
hanukijas – Hanuka svijećnjak
hamec – hrana koja nije paskval
haraganut – lijenost
hartuna – batine
hazan – sveštenik predmolitelj
hazinu – bolesnik
hvarsa – snaga

huegu – požar
 inbrolju – prevara
 inčirme – prsluk
 inimigju – neprijatelj
 intarador – grobar
 intožus – naočale
 invjarnu – zima
 invranu – ljeto
 ižu – sin
 japrak – sarma
 jarnu – zet (kćerkin muž)
 jaru – greška
 javadura – brava
 javi – ključ
 jelu – led
 jerva – trava
 kadena – lanac
 kadinadu – katanac
 kajentura – temperatura
 kaji – ulica
 kal, keila – hram, sinagoga
 kalavasa – tikva
 kaldera – velika posuda, kazan
 kaldu – čorba
 kaleža – uličica
 kalor – vrućina
 kalsa – čarapa
 kalsonis – dokoljenice,
 vrsta tjestenine
 kama – krevet
 kaminu – put
 kamiza – košulja
 kampu – polje
 kandela – svijeća
 kandil – kandilo
 kanja – starinar
 kantikja – pjesma
 kantor – sviještenik – pjevač
 kapara – žrtva
 kara – lice
 karbon – ugljen
 karni – meso
 kastanja – kesten
 kavaju – konj
 kave – kafa, kave pretu – crna kafa,
 kave blanku – bijela kafa, kave kun
 batulin

kavejus – kosa
 kavesa – glava
 kavra – koza
 kavru – jarac
 kavu – kraj, ishod
 kaza – kuća
 kazaminteru – provodadžija
 kazamjentu – vjenčanje
 keša – žalba, zamjerka
 ketuba – ženidbeni ugovor
 kezu – sir
 kiridu – dragan
 kirija – žrtva
 klavu – čavao, klinac
 kola – rep
 kolana – ogrlica
 kolča – jorgan
 kolis – kupus
 komunidad đudija – jevrejska
 opština
 kolu – vrat
 konseža – priča
 konsežu – savjet
 korason – srce
 kotula – suknja
 krijador – stvoritelj
 krijatura – dijete
 kučara – kašika
 kučaron – kutlača
 kučiju – nož
 kuentu – račun
 kuernu – rog
 kuerpu – tijelo
 kuešku – koštica
 kufer – Jevrejin koji ne poštuje
 vjerske propise
 kulada – veš za pranje
 kuletu – kravata
 kulevra – zmija
 kulpa – krivica
 kumida – jelo
 kundža – ruža od koje se spravlja
 "asukuruzadu"
 kuntentez – zadovoljstvo
 kunusimjentu – upoznavanje
 kunjadu – zet (sestrin muž)
 kurderu – janje, ovca

kurtižu – purimski vašar
kušinu – jastuk
kuzina – kuhinja
kuzindera – švalja
ladron – kradljivac
ladu – strana
lagrima – suza
lana – vuna
lavandera – pralja
laborador – radnik
lavoru – rad
leči – mlijeko
lej – vjera, zakon
lenju – drvo
leon – lav
letra – pismo, slovo
levadura – kvasac
limpjador – čistač
limud – zadušnica
lingva – jezik (govorni)
livru – knjiga
loda – prostitutka
loku – ludak
luenga – jezik (organ)
lugar – mjesto
lukum – patišpanja
lukura – ludost, besmislica
lumbri – vatra
lumbrigju – pupak
luna – mjesec (nebesko tijelo)
lunar – mjesečina
lunis – ponedjeljak
luvja – kiša
luz – svijetlo
macas – beskvasni hljeb (za Pesah)
maderu – stup, direk
madre – majka
maestro – učitelj, majstor
mal – zlo
malah – andeo
malatija – bolest
malatu – bolesnik
maldarim – jevrejska osnovna škola
maldiču – prokletnik
maldisjon – prokletstvo
malsanu – nezdrav
mangranu – nar

mandulatu – slatkiš od sjeckanih
badema
manča – mrlja
manija – narukvica
manjera – način
mansana – jabuka
mansevez – mladost
mansevu – mladić
manteka – buter
mar – more
maravija – čudo
maridu – suprug
masapan – marcipan
masapitjada – tarana
masas – devreci za Pesah
mašijah – mesija
martis – utorak
mazal – sreća
mediku – ljekar
merkador – trgovac
merkadu – tržnica
merset – milosrđe
mez – mjesec (kalendarski)
meza – postavljena trpeza
mezuz – blagoslov na kućnom
dovratku
micva – bogougodno djelo
miina – pita od sira ili zelja
mijoju – mozak
milagri – čudo
milizina – lijek
milon – dinja
mindrugu – mrvica
minha – večernja molitva
minjan – kvorum neophodan
za zajedničku molitvu
mjedu – strah
mjel – med
mjerkulis – srijeda
modu – način
moel – sveštenik osposobljen
za ritualno obrezivanje
moet – praznik
moezis – orasi
montis – brda, vrsta kolača
morada – stan
mosu – momak, sluga

moška – muha
mulad – mjesečeva mijena
muleža – žlijezda, brizla
muertu – mrtvac
mulin – mlin
mundu – svijet
muneda – novac
murtaža – pogrebna odjeća
mustačus – brkovi
mužer – žena, supruga
namoradu – ljubavnik
nariz – nos
noči – noć
nogitas – balkon za žene u sinagogi
nombri – ime
nonu – djed
novju – mladoženja
nuera – snaha
njetu – unuk
njevi – snijeg
ombri – čovjek, muškarac
oreža – uho
ora – sat (vremenski)
oru – zlato
ožu – oko
padre – otac
padrinu – kum prilikom obrezivanja
padron – gazda
palasju – dvorac
palavra – riječ
pan – kruh
panariz – čir
panderu – daire
papel – papir
pared – zid
parjente – rodbina
parmakitu – ograda od letvica
parti – dio
partidor di lenja – cjepar
pasador – prolaznik
pasatjempu – razonoda
pasensja – strpljenje
pastel – pita od mesa
paseju – šetnja
paša – odrezak od mljevenog
mesa ili dr.
psvurija – žižak za kandilo

paz – mir
penju – češalj
pera – kruška
peron – viljuška
peši – riba
peškador – ribar
petu – njedra
peškadu – ribarnica
pidasu – komad
pijadam – samilost
pikador – grijehnik
pikadu – grijeh
piležu – žlundra u mesu
pimjentu – biber
pinkas – dnevnik
pinja – kuvani klip kukuruza
pinjaderu – frizer
piožu – uš, vaška
piškeš – poklon
pitijikja – hljeb za subotu
pivitas – pečene košpice
od bundeve
pižon – golub
pjarna – noga
pjedra – kamen
pje – noga
platu – tanjur
plumas – perje
polvu – prašina
presju – cijena
primus – bliski rođaci
primura – nužda
prisa – žurba, hitnja
prnjada – trudnica
provi – siromah
puarta – vrata
pumidor – paradajz
punča – ubod
puntu – trenutak, minut
raja – bijela džigerica, pajšl
raki – rakija
raton – miš
ravja – ljutnja
razon – pravo
re – kralj
regla – red
rena – kraljica

tukadu – tradicionalna kapa
starijih žena
tutanu – koštana srž
tutun – duhan
uda – soba
unja – nokat
uva – grožđe
uzu – običaj
vaka – krava
valor – vrijednost
varda – istina
vintana – prozor
verdura – povrće
vestidu – odijelo, haljina

vida – život
vidru – staklo
vijažador – putnik
vijažu – putovanje
vinagri – ocat, sirće
vindidor – prodavalac
vizindadu – susjedstvo
vizinu – susjed
vjarnis – petak
vježes – starost
vježu – starac
vriguensa – sramota
zelenikja – pita od špinata
zinganu – Rom, Ciganin

1. *Rod imenica*. Imenice muškog roda koje označavaju srodnički odnos ili zanimanje i djelatnost, mogu imati i oblik ženskog roda. Kod imenica koje označavaju srodnički odnos ženski rod se tvorio zamjenom završnog vokala *u* u *a*. Na primjer: ermanu – ermana, nonu – nona, suegru – suegra. Kod imenica koje označavaju zanimanje i djelatnost ženski rod nastaje dodavanjem vokala *a* na oblik muškog roda. Na primjer: pinjador – pinjadora, peškador – peškadora. U slučajevima kad se imenice muškog roda završavaju vokalom, ženski rod nastaje zamjenom završnog vokala – vokalom *a*. Na primjer: vizinu – vizina, zinganu – zingana, bivdu – bivda.

2. *Množina imenica*. Imenice oba roda koje završavaju vokalom, tvore množinu dodavanjem konsonanta *s* na oblik jednine. Na primjer: ajudu – ajodus, amigju – amigjus, aniju – anijus, arvuli – arvulis, avtaha – avtahas, bidakise – bidakises, adunta – aduntas, aguža – agužas, agva – agvas, albondiga – albondigas, alegrija – alegrijas, alkunja – alkunjas.

Imenice oba roda koje završavaju konsonantom, tvore množinu dodatkom dvoglasa *is*. Na primjer: alhat – alhatis, arapador – arapadoris, bidahajim – bidahajimis, alavasjon – alavasjonis, amistad – amistadis, edad – edadis, bos – bosis.

3. *Sufiksi*: Neke imenice muškog i ženskog roda mogu biti predmet umanjivanja (deminutivi) ili pak uvećavanja (augmentativi). Ovi oblici nastaju dodavanjem sufiksa, tj. posebne rječice na kraju imenice. Za deminutive upotrebljavao se sufiks *kju* a za augmentative sufiks *on*.

a. *Deminutiv* (umanjivanje) ima značenje naziva iz milja ili ljubavi, na primjer: iža – ižikja, ermanu – ermanikju, mansevu – mansevikju, čikju – čikitikju. U nekim slučajevima deminutivi imaju i značenje stvarnog umanjivanja imenice, na primjer: pjedra – pjedrikja, pašaru – pašarikju, pastel – pastelikju.

b. *Augmentativ* (uvećanje) označava najčešće predimenzioniranje objekta, na primjer: kavesa – kaveson, butru – butron, tontu – tonton, buraču – buračon. Ponekad augmentativ stvara i potpuno nova značenja, na primjer: padre (otac) – padron (gazda), kaldera (posuda) – kalderon (kazan), kučara (kašika) – kučaron (šefaljka).

4. *Padeška promjena* (deklinacija) imenica

Deklinacija imenica vrši se uz pomoć prijedloga *di, a, kun*, pri čemu imenica ne mijenja oblik.

U upotrebi je bilo šest padeža: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, lokativ, i instrumental.

Na primjer: imenica *adunta* – sastanak

1. ko ili što	<i>adunta</i> – sastanak
2. čiji od koga ili čega	<i>dila adunta</i> – od sastanka
3. kome ili čemu	<i>ala adunta</i> – sastanku
4. koga ili šta	<i>adunta</i> – sastanak
5. gdje, o kome ili o čemu	<i>dila adunta</i> – o sastanku
6. s kim ili s čim	<i>kun adunta</i> – sa sastankom

1991.

(Odlomak)

O JEVREJIMA NA KOSOVU I U SANDŽAKU

KOSOVSKA MITROVICA

Kosovska Mitrovica nalazi se 326 km južno od Beograda, oko 30 km severozapadno od Prištine, u severnom delu Kosova polja, na stavama Ibra i Sitnice, na blagoj padini s obe strane Ibra, koji gradi mnoge peščane sprudove. Izgrađena je na mestu gde se ukrštaju i stiču, kao u kakvom roglju, važni putevi, ispred starog grada Zvečana. Kroz nju je prolazio Carigradski drum. Nastala je u 14. veku.

Već u 15. i 16. veku pominje se kao grad i veliko tržište na Kosovu. U 17. veku, zbog ustanka u vreme pohoda austrijskog vojskovođe Đovanija Norberta Pikolominija, 1689. godine, varoš je nastradala i otada gubi raniji značaj. Podizanjem železnice za Skoplje 1873, Kosovska Mitrovica počinje ponovo naglo da se razvija, stekavši, vremenom veliki ekonomski značaj, kako za Kosovo, tako i za Sandžak.

Začetak Kosovske Mitrovice je oko crkve svetog Dimitrija, po kojoj je i dobila ime. Prvi put se pominje u putopisu Arnolda Harfa, na kraju 15. veka. B. Kuripešić ubraja je 1530. u red tržišta, a svi kasniji putnici pominju je kao naselje sa 300–500 kuća, nekoliko dućana i hanova. Posle 1689. spala je na stepen sela i sve do 1873. nije imala više od 300 kuća. Godine 1873. sprovedena je vardarsko-kosovska železnica od Soluna do Kosovske Mitrovice, koja je bila završna tačka ove pruge. Brzo se razvila u varoš i 1911. imala 13.000, a sa garnizonom i preko 21.000 stanovnika.

Posle povlačenja novih državnih granica na Balkanu, 1918. godine, Kosovska Mitrovica gubi od predašnjeg značaja. Međutim, otvaranjem starog rudnika Trepče, Kosovska Mitrovica postaje važan privredni, administrativni i kulturni centar široke oblasti.¹

Godina:	1490	1590	1890	1914	1921	1933	1953
Domova:	300	350	1.300	?	2.007		
Duša:	2.100	2.450	7.000	9.354	7.923	11.500	17.195 ²

1) *Enciklopedija Jugoslavije*, V tom, Zagreb 1962, 337

2) Kosta N. Kostić, *Naši novi gradovi na jugu*, SKZ, Kolo XXV, 168, Beograd 1922, 58–63 (u daljem tekstu: Kostić).

Jevreji u Kosovskoj Mitrovici

Jevreji su masovnije počeli da se useljavaju u Kosovsku Mitrovicu oko 1900. Uglavnom su dolazili iz Prištine. Tada Kosovska Mitrovica nije imala značaj, jer je bila poslednja stanica u jednom pasivnom kraju, sa nešto oko 6.000 stanovnika, dok je Priština bila važan ekonomski centar Kosova. Železnička veza Skoplje–Beograd preko Kosovske Mitrovice i Kraljeva uspostavljena je 1927. godine, a 1929. proradili su rudnici Trepča i Zvečan, koje su eksploatisali Englezi i od kojih je živela Mitrovica tridesetih godina, sa oko 16.000 stanovnika.

Može se reći da su Jevreji iz Prištine postavili temelje trgovine u Kosovskoj Mitrovici. Među prvima su se doselile porodice Ruben i Bivas, zatim Koen i Adičes, a kasnije i drugi. Jevrejski trgovci uživali su poverenje čaršije, vladali su srdačni odnosi sa stanovništvom ostalih vera.

Tridesetih godina bio je duhovni vođ jevrejske zajednice Johanan Ruben, njen najstariji član, tada već obnevideo, ali veoma cenjen. Do 1915. godine imao je u svojoj kući jednu sobu uređenu kao bogomolju, sa svim ritualnim rekvizitima.³

Podaci o jevrejskom stanovništvu u Kosovskoj Mitrovici

Po izveštaju *Jevrejskog almanaha* za godinu 5688 – 1927/28, u Kosovskoj Mitrovici je te godine bilo 93 Jevreja, od njih je 21 bio učlanjen u opštinu.

Zgrada sinagoge nije bila vlasništvo JVO.

Groblje je utemeljeno u 1910 godini.

Broj jevrejskih dečaka u osnovnim školama: 5

Broj jevrejskih devojčica u osnovnim školama: 5

Broj jevrejskih učenika u gradskim školama: 3

Broj jevrejskih učenika u gimnaziji: 11

Broj jevrejskih učenika u srednjim školama: 14

U 1927. godini bila su tri poroda, jedno venčanje i dva smrtna slučaja.⁴

Prema izveštajima *Jevrejskog narodnog kalendara* za godine 1935–1939, u Kosovskoj Mitrovici je bilo 90 Jevreja, od toga 50 muškaraca i 40 žena. U tom periodu predsednik JVO bio je Benvenisti Koen, a rabin J. J. Ruben.⁵

Godine 1940/41. broj Jevreja u Kosovskoj Mitrovici povećao se na 116 duša.⁶

U nedostatku sveštenika, verske obrede je besplatno vršio Josef I. Ruben, rođen 1895. godine. Tek 1937. godine JVO je počela da plaća jednoga svog člana koji je vršio dužnost šoheta.

3) Nisim R. Alfandari, "O Jevrejima Kosovske Mitrovice", *Jevrejski glas* 29 (483), 1937, 3 (u daljem tekstu: Alfandari).

4) *Jevrejski almanah* za godinu 5688/1927–28, Vršac 1927, 203.

5) *Jevrejski narodni kalendar* (JNK) 5696 – 1935/36, 186; JNK 5698 – 1937/38, 157; JNK 5699 – 1938–39, 149.

6) JNK 5701–1940/1941, 185.

Kosovska Mitrovica – Tri generacije: deda haham Jakov Ruben, otac Josif Rubenović, sin mr.ph. Šmuel Rav-On

Uz obilnu pomoć skopskih Jevreja kupili su kućicu koja je služila kao sinagoga, veličine 16 m² (s placem joj je površina iznosila oko 50m²), što nije odgovaralo nameni.

Trebalo je imati u vidu da je u Kosovskoj Mitrovici bio stacioniran veliki vojni garnizon, te je bilo i dosta jevrejskih vojnika na odsluženju roka, a ponekad su se tu za vreme praznika zadržavali i trgovački putnici, koje sinagoga nije mogla da primi.

Za vreme državnih praznika, za vreme blagodarenja, zvanični predstavnici, tesno zbijeni, sedeli su unutra, a vernici su morali da se zadovolje stajanjem pred sinagogom.

Godine 1937. obrazovan je odbor za podizanje nove sinagoge. Imali su nameru da kupe još nekoliko metara uz postojeći plac, da bi podigli novu skromnu sinagogu. Obratili su se Savezu JVOJ da izdejstvuje dozvolu za sabirnu akciju, ali je dugo trebalo čekati na rešenje.⁷

Jevrejsko groblje

Godine 1937. pošli su iz Kosovske Mitrovice ugledni trgovci Josif I. Ruben, Josif B. Koen i Johanan Ruben i trgovci iz Prištine Isak B. Koen, Avram M. Adižes, Aron B. David, Buhor David Ruben i drugi da provere jednu famu, koja se prenosila s kolena na koleno, da se negde oko 30 km daleko od Prištine nalazilo prvo jevrejsko naselje, čija se starost određuje na oko 1.000 godina.

Josif I. Ruben, trgovac iz Mitrovice, koji obavlja i dužnost sveštenika, ispričao je tom prilikom da se nedaleko od sela Izvor, koje leži u planini, iznad same Krive reke, a ispod sela, nalazi groblje. Ne seosko, nego groblje jedne varošice, čijeg se imena meštani ne sećaju. Varošica je srasnuta sa zemljom, a Jevreji su odande prešli u Novo Brdo. Na tom groblju je nađeno 30–40 ploča sa

7) Alfandari, *isto*.

izbrisanim natpisima. Položaj i razmeštaj kamenih ploča odgovara jevrejskim grobovima. S leve strane groblja vide se tragovi sinagoge, a malo dalje – ostaci još jedne sinagoge.

Groblje se čuva kao svetinja, jer su vezane legende oko njegovog skrnavljenja.⁸

Kosovska Mitrovica 1937. godine

Aprila i maja 1937. godine posetio je David Levi – Dale, tada sekretar Saveza Jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, nekoliko veroispovednih opština u "Južnoj Srbiji" i o svojoj poseti podneo opširan izveštaj koji je unet u Zapisnik Saveza JVOJ. O jevrejskoj zajednici u Kosovskoj Mitrovici Levi je podneo sledeći izveštaj:

"Kosovska Mitrovica

Opšti podaci

Jevrejska veroispovedna opština u Kosovskoj Mitrovici svakako je naša najmanja opština na jugu. Teško je ovde i govoriti o nekoj opštinskoj organizaciji, jer je ona teško moguća i po brojnoj snazi Opštine, a i po primitivnosti bezmalo svih opštinarara. Ima, istina, nekoliko pojedinaca koji nastoje da se bar lično otrgnu iz začmalosti, ali je taj proces vrlo otežan opštom zaostalošću okoline.

Tih nekoliko pojedinaca nastoje da i u Opštinu uvedu nešto reda, ali i u tome teško uspevaju. Osećanje odgovornosti je slabo razvijeno. Tako neće biti bez interesa zabeležiti: da se 'ne zna' gde su opštinski zapisnici za sve vreme do 22. jula 1928. godine.

Sinagoga se nalazi u jednoj neobično primitivnoj kućici, u jednoj od najzapuštenijih mahala varoši. A ni ta kućica nije do pre tri godine bila sopstvenost Opštine, nego su je držali pod najam (od 1912. do 1934. godine). Poslednjih šest godina najamnog odnosa (1928–1934) Opština nije plaćala stanarinu, tako da je bilo došlo dotle, da im je tadašnji kućevlasnik bio pripremio da će im otkazati. Da ne bi do toga došlo, napravljen je sa vlasnikom sporazum o otkupu, do koga je uglavnom došlo zahvaljujući pomoći koju su pružila braća iz Skoplja. Kućica je kupljena za Din. 15.000 (po sumi se već vidi koliko je to mala stvar).

Bolje stojećih opštinarara ako ima svega 2–3. Ali ni oni svakako ne predstavljaju neku naročitu snagu. Trgovaca i zanatlija ima svega po 5, tako da u privrednom životu ne predstavljaju ništa. Od tih trgovaca jedan vrši besplatno dužnost hazana, a jedan od njih je šamaš. Žene opštinarara održavaju čistoću u sinagogi, pa se u tome poslu izmenjuju po utvrđenom redu.

Interesantno je da bogoslužjenje uoči subote počinje u svakom slučaju posle zatvaranja radnji, nekad i posle 8 časova uveče.

Malo statistike

U Kosovskoj Mitrovici ima u svemu 20 jevrejskih domaćinstava sa 92 glave. Opštinskih prinosnika ima 11. Odraslih muških glava ima 31, i svima se njima, u praksi, priznaje pravo učestvovanja u donošenju odluka po opštinskim

8) Alfandari, "Dopis iz Kosovske Mitrovice", *Jevrejski glas*, 31, 1937, 2,3.

poslovima. Dece između 6 i 18 godina ima u svemu 23, od kojih pohađaju školu njih 11. U narednoj školskoj godini ulazi u školu 5 novih učenika.

Finansijsko stanje opštine

Kakvo je gazdovanje u toj Opštini najbolje se može videti po činjenici da do kraja aprila još nije napravljen budžet. Praktički, on im – vele – nije u stvari ni potreban, jer nemaju prosto šta da budžetiraju, pa im se stoga i ne žuri. Ceo se godišnji budžet kreće oko cifre od Din. 3.000, tako da je opštinski verski prinos u 1936. godini iznosio svega Din. 2.400.

O računskom odnosu između te Opštine i Saveza podneću zaseban izveštaj.

Službenici

Verskih službenika nema. Funkcije sveštenika vrši – kao što već pomenuh – član opštinske uprave g. Josef J. Ruben, i to potpuno besplatno. On vodi i matične knjige. Za šoheta predviđena je u budžetu godišnja suma od Din. 1.600, a to je već više od polovine celokupnog budžeta.

Ranijih godina činila je Opština pokušaje angažovanja mladih sveštenika. Bili su to: Samuel Kabiljo (sada u Smederevu), Nisim Montilja (sada u Doboju) i Rafael Talvi (do nedavna u Rogatici).

Sa prvom dvojicom Opština je imala vrlo loša iskustva, što samo pogoršava njihovu i inače već slabu konduktlistu. Za Samuela Kabilja mi je rečeno da je 1935. godine "pobegao kroz prozor", a za Nisima Montilju da je "ukaljao prste" i tako ostao Opštini dužan 1.400 dinara, na koju je sumu dao menicu. Predstavnici Opštine nisu bili voljni da mi dadu pobliže podatke o tim žalosnim postupcima dvojice mladih sveštenika, izjavljujući – da su oni stvar predali zaboravu i da ne žele ni Savez da preduzima ikakve mere protiv pomenutih.

Trećepomenuti sveštenik, Rafael Talvi, ostao je u lepoj uspomeni; mesto je napustio jer mu Opština nije mogla obezbediti opstanak. Plata mu je iznosila Din. 600 mesečno.

Nastava veronauke

O nastavi veronauke ne brine se u Kosovskoj Mitrovici niko. Ne predaje se ni u srednjim, a ni u osnovnim školama. Međutim, interesantno je da školske vlasti ne prave od toga pitanje. One izdaju školskoj deci svedočanstva i bez ocene iz veronauke.

Uz ovo je od važnosti spomenuti: da mnogi odrasli članovi Opštine ne umeju čitati hebrejski, iz prostog razloga što se već godinama ne predaje veronauk. Od strane tih starijih izjavljeno mi je: da pitanje nastave veronauke nije od važnosti samo za školsku i ostalu omladinu nego i za starije.

Reorganizacija sveštenečke i veroučiteljske službe

S obzirom na stanje koje sam izneo u prednjem odeljku, jasno je da su svi članovi opštinski oduševljeno pozdravili plan Saveza da sa svoje strane omogući poboljšanje sveštenečke i veroučiteljske službe sa ciljem da se ona postavi na savremenu i naprednu osnovu.

Pošto sam opštinskoj upravi, a docnije i sveukupnom članstvu, sakupljenom na opštinskom zboru (24. 4. 1937) saopštio nameru Saveza da za Kosovsku Mitrovicu ne angažuje zasebnog sveštenika-veroučitelja, nego da veroučitelju jednog od susednih mesta stavi u dužnost da predaje veronauk u Kosovskoj

Mitrovici, izraženo mi je jednodušno: da Opština – koliko god ceni taj gest Saveza – sa zahvalnošću odbija takvo rešenje, jer ono nije dovoljno da potpuno i korisno reši problem zbog koga se ono donosi.

Uz ovo je potrebno još jedno objašnjenje. Prema Sveštениčkom pravilniku predviđeno je da se Kosovska Mitrovica pripaja Novom Pazaru. Biće da je Izvršni odbor odluku o takvom pripajanju doneo na osnovu pogrešnih podataka i pretpostavki. Naime: Kosovska Mitrovica je od Novog Pazara udaljena 64 km vozom i 21 km autobusom, dok je od Prištine udaljena svega 40 km železnicom i oko 4 km kolima. Dakle, ako bi se i ostalo pri odluci o pripajanju Kosovske Mitrovice jednoj od susednih opština u pogledu veronauke, ne bi to nikako mogao biti Novi Pazar, nego samo Priština.

Međutim, Opštinski zbor doneo je odluku kojom uopšte odbija svako takvo pripajanje. Drugom svojom odlukom Zbor je u celosti prihvatio Sveštениčki pravilnik ukoliko on obavezuje Opštinu, i jednodušno je rešio: da se na teret opštinskog budžeta može izdavati mesečno Din. 400 kao deo prinadležnosti sveštenika koji bi se imao da postavi. Tu odluku Zbor je popratio molbom Savezu: da uvidi da je i maloj opštini (pa makar ona bila i tako mala kao što je ova u Kosovskoj Mitrovici) potreban sveštenik, jer se bez njega nikada neće moći ni zamisliti uspešan rad u Opštini.

Umesto zasebne potvrde o prihvatu Sveštениčkog pravilnika od strane Opštinskog zbora, prilaže se ovome izveštaju overeni prepis zapisnika, iz koga sve to proizilazi.

Na samome Zboru istaknuto je da bi Opština u Kosovskoj Mitrovici bila potpuno zadovoljna, ako bi bio postavljen g. Rafael Talvi. To je istaknuto zato što Opština veruje da su zahtevi g. Talvija skromni, tako da bi Savez lako mogao naći pokriće za svoj deo.

Razno

1) U poslednje vreme vladala je među opštinarima velika zategnutost zbog jednog incidenta koji se desio u sinagogi između starog g. Josefa B. Koena (oca sadašnjeg predsednika Opštine) i g. Isaka Lazarevića, sekretara opštinskog. Stanje je bilo toliko zategnuto, da su se zbog toga incidenta bile stvorile grupe, od kojih nijedna nije htela da preuzme odgovornost za rad Opštine. Mome nastojanju je ipak uspelo da se stvar izgladi, tako da su zavađeni, na sednici Uprave, kojoj je predsedavao tadašnji predsednik g. Adižes, jedan drugoga umolili za izvinjenje "za dobro Opštine i zajednice". Rezultat toga izmirenja je bio taj, da su naredne nedelje izvršeni izbori i da su u upravu ušla lica iz obeju grupa, a za predsednika izabran jedan od sinova starog g. Koena.

2) I ova Opština ima spor u vezi sa venčavanjem. Jevrejska opština u Skoplju je izvršila venčanje jedne devojke iz Kosovske Mitrovice, premda ju je Opština Kosovskomitrovačka upozorila da devojčin otac nije podmirio svoje dugovanje Opštini.

JVO u Kosovskoj Mitrovici moli da Savez donese načelnu odluku o tome: da li se u stranoj opštini može izvršiti venčanje jednog lica čiji otac nije podmirio svoje obaveze prema svojoj opštini.⁹

⁹) Zapisnici Glavnog i Izvršnog odbora SJVOJ: Izveštaj o poseti veroispovednim opštinama u Južnoj Srbiji, 21. 4. – 8. 5. 1937.

Jevrejska veroispovedna opština u Kosovskoj Mitrovici, predstavkom broj 7 od 9. 2. 1939. godine, molila je da Savez odobri angažovanje Josefa Bitrana za sveštenika-veroučitelja po uslovima Sveštenečkog pravilnika. Bitran nije bio apsolvent Teološkog zavoda, ali je prema aktu Vrhovnog rabinata broj 289 od 10. 5. 1939. godine on posedovao sve sposobnosti za obavljanje funkcija veroučitelja, šahtera za živinu i sveštenika. Uvažujući činjenicu da JVO u Kosovskoj Mitrovici ne može da nađe službenika s Teološkim zavodom, Kulturno-socijalna sekcija, imajući u vidu izveštaj Vrhovnog rabinata, preporučila je Izvršnom odboru, da odobri angažovanje J. Bitrana po propisima Sveštenečkog pravilnika, uz uslov da od nadležnih državnih vlasti dobije odobrenje za predavanje veronauke.

Izvršni odbor odobrio je angažovanje Josefa Bitrana za sveštenika-veroučitelja po propisima Sveštenečkog pravilnika, uz uslov da mu nadležne vlasti odobre predavanje veronauke, a Opštini u Kosovskoj Mitrovici odobrio je u tu svrhu mesečnu pomoć od Din. 800.¹⁰

Jevrejskoj veroispovednoj opštini je za taj slučaj odobrena mesečna pomoć od Din. 900. Međutim, predstavkom br. 73 od 23. 7. 1939, JVO u Kosovskoj Mitrovici javila je da odobrena pomoć ne omogućava angažovanje J. Bitrana, jer je za njegovu egzistenciju potrebno najmanje Din. 1.600 mesečno, a Opština nije u mogućnosti da sa svoje strane da više od Din. 400. Stoga moli Savez da svoju pomoć povisi na Din. 1.200.- Rešenjem Izvršnog veća molba je odbijena, jer nije bilo mogućnosti za povišenje pomoći."¹¹

Okupacija

Aprila 1941. godine nemačke trupe okupirale su Prištinu, Kosovsku Mitrovicu i Novi Pazar. Međutim, dok su kasnije Nemci predali Italijanima vlast nad Prištinom, u okviru "Velike Albanije", Kosovska Mitrovica i Novi Pazar ostali su pod direktnom nemačkom vojnom upravom, kao i ostali delovi okupirane Srbije.

Odmah po okupaciji naredeno je svim Jevrejima obavezno nošenje žute trake sa Davidovom zvezdom i natpisom na nemačkom i albanskom jeziku "Jude-Izraelit". Džafer Deva, u svojstvu predsednika gradske opštine, naredio je krajem aprila obeležavanje svih jevrejskih radnji i natpisima na nemačkom i albanskom jeziku: "Jevrejska radnja". Policijski čas, koji je za ostalo stanovništvo važio od 21.00 časa, za Jevreje je bio od 18.00, posle čega se nisu smeli pojavljivati na ulici.

20. 5. 1941. godine izdao je Džafer Deva naredbu o oduzimanju celokupne jevrejske pokretne i nepokretne imovine, čime je ozakonjena pljačka velikih razmera. Imenovana je posebna Komesarska uprava za jevrejsku imovinu, a za njenog rukovodioca postavljen je trgovac Osman Ibrahim Solid, lični Devin prijatelj. Za svaku jevrejsku radnju postavljen je komesar, potčinjen komesarskoj

10) Zapisnik II sednice Izvršnog odbora SJVOJ, održane 22. 5. 1939, tačka 8.

11) Zapisnik V sednice Izvršnog odbora SJVOJ, održane 12. 9. 1939, tačka 1. Josef Bitran, rođen 1885. godine u Solunu, radio je kao veroučitelj pet godina u rodnom gradu, pa sedam godina u Bitolju i od 1928. godine bio je veroučitelj u Skoplju. Davao je i časove hebrejskog – na latinu. Pred Drugi svetski rat iselio se sa porodicom u Palestinu.

upravi. Većina komesara bili su domaći ljudi, koji su do okupacije radili u tim radnjama. Oni su dotadašnje vlasnike koristili kao fizičku radnu snagu bez ikakve naknade.¹²

Odmah po preuzimanju dužnosti otišao je Ibrahim u sinagogu i zaplenio sve što je u njoj našao. Od Josifa Rubena, koji je obavljao verske obrede i vodio administraciju Opštine, zahtevao je Ibrahim spiskove jevrejskih porodica sa svim članovima. Ruben, koji je te spiskove uništio, saopštio mu je da ih nikad nije ni vodio. Međutim, uz pomoć domaćih saradnika okupatora, spiskovi su veoma lako bili sačinjeni.

Početak avgusta uhapšeni su svi muškarci od 21 do 55 godina i sprovedeni u zatvor, za njih improvizovan kraj gradske pijace, odakle su svakodnevno odvođeni na prinudne radove, koji su se sastojali u čišćenju septičkih jama, klozeta i kanalizacije, u čišćenju ulica i slično. Jevrejke su morale svaki dan da odlaze na rad u bolnicu, gde su prale veš i zavoje, čistile i ribale bolničke prostorije i obavljale slične poslove. Krajem avgusta muškarci su pušteni kućama, ali su i dalje odlazili na prinudni rad.¹³

Prema izjavama preživelih Jevreja, u zlostavljanjima su se isticala, pored komesara Osmana Ibrahimija, dva mitrovička trgovca, Mahmut Perjuci i Ramiz Mulići.

Sredinom novembra ponovo su uhapšeni muškarci, ali ovoga puta od 16 do 60 godina. Kraće vreme proveli su u zatvoru u kome su već ranije bili, a onda su premešteni u krug kasarne nekadašnjeg 12. artiljerijskog divizionu bivše Jugoslovenske vojske, u jednu od štala, gde su radili teške fizičke poslove pod strogom stražom domaćih žandarma.

Između dva zatočenja, jednom broju Jevreja uspelo je da prebegne preko granične linije i stigne u Prištinu, tada pod italijanskom upravom. Matilda Ruben uhvaćena je prilikom pokušaja prebacivanja, iako je bila obučena u tradicionalnu muslimansku nošnju sa zarom i feredžom. Ona je vraćena u Mitrovicu i streljana u zatvoru.¹⁴

U ponedeljak, 2. marta 1942. godine, uhapšeni su svi preostali mitrovački Jevreji – muškarci, žene i deca – i odvedeni u gradske kasarne. Mogli su da donesu samo čebad, jastuk i malo veša, kao i nešto namirnica. Njihovi su stanovi zapečaćeni.

U četvrtak, 5. marta 1942. dovedeni su u isti zatvor svi Jevreji iz Novog Pazara, oko 40 porodica, koji su uhapšeni u utorak, na Purim, 3. marta 1942. godine.¹⁵

Iz izjave jedne od retkih preživelih svedoka događaja, švajcarske državljanke, nejevrejke Hedvige, supruge lekara dr Nehemije Šenfajna, koja se čuva u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, vidi se da je dr Šenfajn uhapšen polovinom februara 1942. godine, a pet dana kasnije uhapšena je i ona sa ćerkom

12) Branislav Božović – Milorad Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1991, 249 (u daljem tekstu: Božović–Vavić).

13) Božović–Vavić, 250

14) Božović–Vavić, 251

15) Vid. pisma Rake Jakova Rubena i Elijahu Adižesa.

Ljiljanom, kojoj je tada bilo 13 godina. Druga kćerka, Suzana, boravila je tada u Beogradu, te nije uhapšena. Iako je prilikom hapšenja izričito naglasila da nije Jevrejka, uhapšena je i odvedena u zatvor u kasarni. Nedelju dana kasnije oni su u zatvorenim furgonima stražarno sprovedeni do železničke stanice u Zemunu, odakle su peške dovedeni do Sajmišta. Na Sajmištu se tada nalazilo oko 8.000 zatočenika, uglavnom žena i dece iz Beograda, ostalih gradova Srbije i Banata. Uslovi su bili tako teški, a Nemci su proneli glas da će logor biti premešten "u Istočne krajeve", gde će im biti mnogo lakše. Kada su počeli transporti sa Sajmišta i traženi dobrovoljci, prvi su se javili Jevreji dovedeni iz Kosovske Mitrovice. Pred logor je dolazio veliki sivi kamion u koji je moglo da ude – u stojećem stavu – po stotinu ljudi. Tamo su ulazili, kasnije uterivani, na smrt osuđeni. Posle prelaska pontonskog mosta, na beogradskoj strani, kamion bi stao, šoferi su u hermetički zatvorenu veliku kabinu sprovedili iz ispusne cevi gas, koji je za kratko vreme ubijao žrtve. Njihova tela izbacivana su i zakopavana u jame kraj sela Jajinci.

Moša Lazar (17) iz Kosovske Mitrovice, uhapšen kao komunista, streljan u zatvoru u Kosovskoj mitrovici, iz arhiva Ž. Lebl

Donosimo dva jedinstvena dokumenta, dva poslednja potresna pisma iz logora u Kosovskoj Mitrovici. Treba naglasiti da su mitrovački Jevreji bili tradicionalni i pridržavali se propisa svoje vere. Nisu nikada pisali subotom. Kada im se baš u subotu, 7. marta 1942. godine, pružila prilika da pišu svoja poslednja pisma, to su naročito naglasili.

Prvo pismo pisao je Rahamim – Raka sin Jakova Rubena. U nastavku donosimo izjašnjenja u vezi s pismom, koja je 1980. dao autoru mr. ph. Sami Ravon. Pisma su upućena njegovom ocu Josifu Rubenoviću, sinu Jakova Rubena.

"Subota 7/3/1942

Dragi Brate!

Dobili smo danas vaše pismo, sve u redu. Milo nam je da ste živi i zdravi, samo jedino nam je žao što ste vi više bolestan nego zdrav. Bog neka vam je u pomoći.

A sada dragi Brate da znate da od 2 ov.m. tj. od ponedeljka mi svi i žene s decom, staro i mlado, svi se nalazimo u Mitrovici u kasarni. Zapečaćeni su svi naši stanovi, a što se tiče stvari dali su nam po malo da se pokrijemo, kao ćebad, jastuk i malo veša, kao i malo za jesti, a ostale stvari i namirnice što se

nalazilo u našim šupama kao žito, brašno, maslo, pasulja, krompira itd. donesene su kod nas u kasarnu do vojnog okruga ovde i stavili su u magacin za nas. Svaki dan sleduje nam hleb i za jesti imamo sa kazana i drva su nam dali jedna kola iz mitrovačke opštine.

Prekjuče došli su svi iz Novog Pazara preko četrdeset familija, s nama su ovde u kasarni i ne zna se gde će nas odvesti, neki kažu da će muškarci za Niš, a ženske sa decorn za Zemun.

Buki Ruben je dosta bolestan i njega su doveli u kasarnu; u varoš Mitrovice ni žive duše od nas, didios, nema.

Ermana Tamara (1) nije mogla da uzme sobom više od jedne bošče, ni jedan jastuk nije uzela, ni jorgan niti ćebad od vaše kuće. Ermana Tamara nema ni para. Komesar Ramiz (2*) rekao je da će mu dati, ali nije ništa do danas dao. Sreo ga je na putu na ulici i rekao je da će dati, ali nije imao kod sebe.*

Ja sam dobio od Elijasa (3) prvi put 20 din. koje ste mi poslali za Buniku (4*) i hvala vam, a danas pisma sva 3 dobili smo i za Buniku 40 dinara što ste poslali još dobio nisam. Hvala vam.*

Ermana Tamara rekla mi je za Mošu (5) da ga gledate da ne ozebe i ne mora da dođe ovamo nikako.*

Naše sve kuće su zapečaćene od strane komandature. Bog neka nam pomogne. Moša Lazar (6) je još u zatvoru. Danas i svaki dan sleduje iz magacina za hranu i hleb prema kuponu po 300 g, po osobi. Kućne stvari od svih nas dosta su ukradene prilikom iseljavanja, ali mi ništa ne marimo za stvari, samo da smo živi i zdravi. Amen.*

A sada javljam vam, dragi Brate, da stvari od vaše i naše kuće dignete ruke u vis i ništa više, a za tražene stvari od frutuna Ermana Tamara ni ja ni iko ovde ne može vam pomoći - razlog što u varoš nikako ne puštaju iz kasarne, samo za vodu sa stražarom Albanskim po 10-20 nas idemo sa poljskim kazanima za vodu.

Drugo nemamo dragi Brate za sada šta da pišemo, Bog zna, ne znamo da li ćemo se opet videti, ali nadu nećemo izgubiti. Primite puno pozdrava svima, Roditeljima,

Adijo, Vaš brat

Raka Jak. Ruben"

Drugo pismo, pisano istog dana, napisao je Elijahu Adižes.

"7. III 1942, Subota, u Kosovskoj Mitrovici

Dragi gosp. Josife,

Mislim da ti verovatno poslednji put pišem.

Nalazimo se svi skupa sa našim familijama u kasarni, ovde su i Novopazarci.

Ni sam ne znam o čemu bih ti prvo pisao, sve je u jednoj velikoj nervozi, uopšte sam izgubio nerve i ne znam šta će biti.

Objašnjenja:

(1*) Tamara, iz Bugarske, druga žena dede Jakova Rubena;

(2*) Komesar Ramiz, Albanac, okupacione vlasti ga postavile za komesara radnje; posle rata radio u Kosovskoj Mitrovici;

(3*) Kočijas Elijas, Turčin, vozio fijaker između Mitrovice i Prištine;

(4*) Vuna-Bunika, godinu i po dana stara, ćerka strica Rake Rubena, koji piše pismo.

(5*) Moše Bahar, sin Tamarin, preživeo je rat i iselio se u Izrael; živeo u Rišponu;

(6*) Moša Lazar (17) streljan u mitrovačkom zatvoru.

*Svi su tužna lica sa plačnim očima, vidiš na svakom koraku žene i nejaku decu.
Valjda ako mi nemamo sreće, neka tebe i tvoje spasi Bog svih nevolja da budete
našli puno zadovoljstva i sreće. To je moja poslednja želja.*

*Ah, ne mogu više da pišem. Oprostite što tako ukratko pišem. Sviju vas toplo
pozdravlja i šalje tople želje,
Ilijad"*

NOVI PAZAR – "ČIVUTSKI GRAD"

Početakom 20. veka Ibarskom dolinom vodio je samo konjski put, koji su Turci za vreme Srpsko-turskog rata (1876–1877) nešto popravljali. Na više mesta duž Ibra vide se tragovi starog, "kraljevskog" puta. Nekada je ovaj put bio vrlo živ, što se moglo utvrditi po duboko usečenim paralelnim tragovima.¹⁶

Osim Zvečana, ima ostataka i drugih starih gradova, između ostalih, starog grada Galića, zvanog "Čivutan" ili "Čivutski grad", u Sočanici.

Na levoj strani, pri ušću Sočanske reke u Ibar, do samog grada "Čivutana", nalazi se ogromna masa šljake, koja iznenađuje prostorom i količinom. Iz grada je preko Ibra vodio kamen most, i on nazvan "Čivutan", čiji su se stubovi još mogli videti početkom 20. veka.¹⁷

Severno od grada "Čivutana" nalazi se tzv. "Savina stena", a još severnije, u polju dobravskom, nalazi se malo jezero, za koje se vezuju i pričaju bajke o nekakvoj aždaji, koja je stanovala u jezeru i svakog dana po nekom utvrđenom redu proždiralala momka ili devojkicu iz grada. Kraj jezera je bio i neki grob, za koji se govorilo da je u njemu pokopana ta ala-aždaja.

Avr. N. Popović donosi predanje o aždaji, kako ga je tri godine ranije, 1903. godine, u Sočanici pribeležio njegov bivši učenik Komnen Popović, svršeni bogoslov prizrenske Bogoslovije:

"U gradu 'Čivutanu', nazvanom tako po viru i ćupriji koju su nekada podigli Čivuti, živeli su sve sami neznabošci.

Za njihova doba, u onom jezeru, iza grada, živela je velika haždaja, koju su neznabošci - Čivuti - morali redom hraniti ljudskim žrtvama, i svakog dana davali su joj iz grada po jedno mlado ćeljade.

Jednom dođe red na neku devojkicu nekog siromaška, i ona ode ka jezeru, pa tu plačući stane očekivati čas, kada će se 'ala' pojaviti, da je živu proguta. Baš u tom trenutku, kada je devojkica očekivala svoj poslednji čas, naiđe od nekuda Sv. Sava, pa je stane tešiti i sloboditi da se ne plaši smrti, jer će je on spasti i 'alu' ubiti, a bezbožne stanovnike u gradu pokrstiti, ili nustiti 'alu' da ih sve istrebi. Devojkica se oslobodi i umiri, a Sv. Sava umoran od puta leže da se malo odmori, pa, dok se 'ala' ne pojavi, zamoli devojkicu da ga malo pobište. Naskoro 'atalasa se modričasto jezero i aždaja se pojavi; devojkica suzama svojim orosi po licu Sv. Savu, 'coji se odmah probudi, i štakom probode glavu aždaji, za tim protne joj uže kroz glavu, priveže konju za rep, pa je dovuče u grad.

6) Avr. N. Popović, "Gornji Ibar Srednjeg veka", *Godišnjica Nikole Čupića*, XXV, 1906, 189 (u daljem tekstu: Popović).

7) Popović, 218.

*Došavši u grad zatraži od bezbožnih gradana da se pokrste, ili, ako to ne učine, pustiće 'alu' da ih sve podavi. Čivuti bezbožni pristanu, te se svi pokrste, a Sv. Sava izvede 'alu' u polje i tu je ubije, čiji se grob i danas poznaje."*¹⁸

Od Novog Pazara, za pet časova hoda, stiže se na reku Ibar, koja utiče u Moravu. Ova je reka vrlo brza i svojim tokom delila je Bosnu od Srbije. Ibar se nekad prelazio čamcem ili na konjima. Bio je to put koji je vodio prema Nišu i dalje za Carigrad, preko Kosovske Mitrovice, Vučitrna i Prištine.

JEVREJI U NOVOM PAZARU

Jeni Bazar pominje se u hebrejskim izvorima još oko 1570. godine, kada su Jevreji dolazili na tamošnji panađur da prodaju i kupuju robu.¹⁹

I oko 1725. godine pominju se Jevreji u Jeni Bazaru.²⁰

U Novi Pazar stigli su Jevreji preko Dubrovnika. Dugo je Novi Pazar bio važna trgovačka ekspoziura Skadra, Dubrovnika, Splita i Venecije i bio je naseljen brojnim Dubrovčanima i "Mlečićima", koji su u gradu imali i svoju kapelu. Dubrovačka kolonija održala se u Novom Pazaru do sredine 18. veka.

Novi Pazar spalili su Austrijanci pod Pikolominijem 1689. godine (istovremeno kad i Skoplje), ali je ponovo izgrađen, da bi ga Karadorđe spalio već na početku Prvog srpskog ustanka.

Pravac kretanja Jevreja bio je: Dubrovnik, Sarajevo, Priboj na Limu, pa dalje preko reke Uvca. Bio je to veoma poznat karavanski drum, koji je vodio preko planine Rogozne u Novi Pazar i u Kosovsku Mitrovicu i dalje na istok, u Sofiju, Carigrad, i na jug, u Solun.

Najveći uspon doživeo je Jeni Bazar, koji se tada smatrao bosanskim gradom, od 16. do 18. veka, kada je brojao oko 60.000 stanovnika i kad su Turci izgradili puno škola, hanova i karavan-seraja. Brojni rudnici gvožđa doprineli su da se razvijaju zanati iz te struke.

Avram Kaskon (Gaskon) došao je 1719. u Dubrovnik iz Novog Pazara.²¹

Iz Novog Pazara doputovao je u Dubrovnik 1730, Jevrejini Behor Tolentino, a 1734. Samuel Franko sa ženom i dvoje dece. Isak Andelo išao je poslovno u Dubrovnik, 1734. godine iz Sjenice, a 1736. iz Novog Pazara. David Gabaj došao je u Dubrovnik iz Novog Pazara 1750. godine.

Dubrovački trgovac Giković imao je krajem 17. veka veliku zgradu u Novom Pazaru; ovu kuću je dao u miraz svojoj kćeri Mariji kada se udala za trgovca Bogašinovića. Posed se sastojao od kuće, malog "bezistana", bašte i posebnih putničkih odaja. Zgrada je bila od značaja za dubrovačke trgovce koji su putovali za Srbiju i Bugarsku, a trgovci koji su boravili u Novom Pazaru imali su ovde svoje svratište. Zemljište na kojem je posed bio podignut pripadalo je jednoj džamiji, koja je primala "mukatu" za teren. Međutim, Bogašinović je bio dužan

18) Popović, 219, 220.

19) *Response rabina Šmuela de Medine*, Solun 1594/98, Even haezer, pitanje 196.

20) Josef Molho, *Response Ohel Josef*, Solun 1756, pitanje 47.

21) Vuk Vinaver, "O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku", *Jevrejski alamanah*, 1959-60, 73: Državni arhiv Dubrovnika (DAD), Sanita 1.19 (u daljem tekstu: Vinaver).

novaca jednom sarajevskom trgovcu, Danonu. Kada je u Austrijsko–turskom ratu 1737. uništena dubrovačka trgovačka kolonija u Novom Pazaru, Bogašinović je pobjegao od Turaka, pa su se izgubila dokumenta o zaduženju; ipak je vlada obećala da će celu sumu isplatiti. Kada se to odužilo, Danon i njegov prijatelj u Novom Pazaru Avram Levi rešili su da pokrenu stvar u Carigradu. Veliki vezir im je odmah izašao u susret i naložio bosanskom veziru da se ovim turskim podanicima isplati sav dug. Kuća u Novom Pazaru je zaplenjena, ali je Danon tapiju ustupio Dubrovniku, čija je vlada obećala da će platiti celi dug od 224 groša, i to nekom dubrovačkom prijatelju Danonovom.²²

Novi Pazar, tridesetih godina: jevrejska porodica, iz archive Ž. Lebl

Kuću je onda Bogašinović ostavio u nesledstvo zetu Budmaniju, a od 1751. držao je zgradu trgovac A. Kunić. Ovaj je zapostavio plaćanje naknade za teren Turcima i oni 1761. isteruju Kunićevog momka, koji je ipak nekako ostao sve do 1776. Dubrovačka vlada se uplašila da lokalne turske vlasti ne posegnu za ovom zgradom pod izgovorom da je vlasništvo "sarajevskog Jevrejina". Pored kuće nalazio se bezistan, na koji su polagali pravo i drugi trgovci. Posle dugih sporova, dobio je 1761. godine ključevce bezistana saraf novopazarskog paše Juda Levi, Jevrejina iz Novog Pazara.²³

Kako je u Dubrovniku dolazilo do sporova oko prava na zgradu, naslednici Miljkovići obratili su se jednom Jevrejinu da im bude zastupnik, da stanuje u zgradi, a od ostalih trgovaca da naplaćuje kiriju. David Levi je tada došao u

22) Vinaver, 75: DAD, Pismo iz Istambula od 15. 8. 1743, Acta 125/31649, Let. di lev. 75, 208.

23) Vinaver, 75: DAD, Div. foris 177, 262–263.

Dubrovnik i u ime oca i braće zvanično dobio ključeve 1777. godine. U toj zgradi on je stanovao sve do 1786, kada su neki Turci uspeali da dokažu da je zgrada vlasništvo lokalnog jevrejskog trgovca Judića, a od ovoga su je hteli oduzeti zbog navodno neplaćene kirije.²⁴

1807/8. bilo je u Novom Pazaru oko 15.000 stanovnika, od toga (po srpskim izvorima) 5.000 Turaka, 600 Cigana, 100 Jevreja, a ostalo su bili Srbi.

Do kraja Prvog svetskog rata živelo je u Jeni Bazaru 80 odsto Turaka, deset odsto Srba i isto toliko Jevreja.

Godina	Broj stanovnika	Broj Jevreja	
1913.	6.500	222	(Statistika)
1921.	11.185	207	isto
1931.	10.361	250	isto
1935/36.		265	(Jevrejski kalendar)
1937/38.		287	isto

1940. godine bilo je u Novom Pazaru i okolini 292 Jevreja: u Novom Pazaru 241, Sjenici 27, Dugoj Poljani deset, Tutinu devet, Raški pet duša.

Aprila i maja 1937. godine David Levi je posetio i Jevrejsku veroispovednu opštinu u Novom Pazaru i predao sledeći izveštaj Izvršnom odboru Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije:

Opšti podaci

JVO u Novom Pazaru je jedna od najbolje vođenih opština. Jedno stoga što ima na čelu čoveka koji je sklon naprednim shvatanjima, a drugo zato, što administraciju vodi stručno lice, jedan bankarski činovnik (koji je honorisan za svoj sekretarski rad, ali je u isto vreme i potpredsednik Opštine).

Kada sam u drugim mestima govorio o radu u toj Opštini i gotovosti opštinaru da doprinesu znatne žrtve za poboljšanje sveštenečke i veroučiteljske službe, rečeno mi je: da to dolazi otuda što Novi Pazar stoji više pod uticajem Bosne, gde je u manjim opštinama veoma razvijena svest opštinaru (na pr. Visoko, Rogatica, Višegrad itd.), dok u ostalim južnosrbijanskim opštinama još vlada stari mentalitet nasleđen od turskog vakta.

Sinagoga

Sinagoga im je starinska, ali uredna. Uz samu sinagogu (slično kao u beogradskoj eškenaskoj sinagozi) nalazi se jedna sala koja se upotrebljava za sednice i sastanke. Bogoslužjenje imaju svakoga dana, što također dokazuje povezanost članstva.

24) Vinaver, 75–76: DAD, Div. foris 193, 15. Pomenuti Judić je najverovatnije sin Jude Levija.

Pored sinagoge Opština ima neiskorišćen plac, koji se nalazi u glavnoj ulici. Želja je opštinaru da nekako dođu do para, pa da na tome placu podignu opštinski dom.

Groblje

Groblje se nalazi, takoreći, u samoj varoši. Opština je pristupila njegovu uređenju. Ono je sada sa jedne strane ograđeno kamenom ogradom, a sa drugih strana bodljikavom žicom.

Novi Pazar: Ostaci jevrejskog groblja, iz arhiva Ž. Lebl

Ni novopazarska opština nema tapije ni na jedno svoje imanje. Predočio sam im opasnosti kojima su izloženi ako stvari tako ostave i preporučio da to pitanje što pre regulišu.

S obzirom na to, što veći broj opština nema pitanje tapija uređeno (a neke su zbog toga imale i neugodnosti, na pr. Leskovac), mišljenja sam da bi bilo korisno da Savez tim opštinama da potrebna uputstva.

Povezanost opštinskog članstva došla je do izražaja i na zboru koji je održan 26. aprila 1937. Opština ima od-

raslih glava svega 49, od toga na selima 5; od 44 člana-varošana 3 su žene, a dvojica se toga dana nisu nalazila u mestu, tako da je ostalo njih 39. Od ovih je na zbor došlo 36 – što nesumnjivo predstavlja vrlo interesantan rekord.

U pogledu opštinskog rabinata, opštinska uprava je mišljenja da u obzir dolazi samo Skoplje.

O vremenu postanka Opštine nema podataka, ali grobova ima starih najmanje 200 godina, po čemu bi se mogao izvesti zaključak, barem približan, i o starosti Opštine.

Sinagoga koju sam napred spomenuo, zidana je 1857. godine, pod predsedništvom Hezkije Bahara – Čelebona.

U Novom Pazaru postoje tri jevrejska društva:

1. Društvo za podizanje novog jevrejskog hrama (Tavat anavim);
2. Dobrotvorno društvo "Tiferet bahurim";
3. Mesna cionistička organizacija – MCO."

1993.

(Odlomci)

LEON KOEN

Autoportret

Za srpsko slikarstvo poznog XIX veka, delo Leona Koena (1859–1934) ima samosvojno mesto i izazovan raspon. Međutim, sa svega petnaest sačuvanih radova, likovna ostavština primila je začuđujuću isprepletenost stvaralačkih moći i tragičnih nepogoda. Neodvojivost tog spoja u celini njegove umetnosti ima psihološko i istorijsko poreklo. Izvori i pretpostavke sa slikareve putanje fragmentarno iskazuju silinu osobenog temperamenta i zanesenosti, štedljivo dopuštajući analitičko i teorijsko prodiranje u celovitost njegove pojave. Rođen u Beogradu, u jevrejskoj četvrti Jalija, Leon Koen je sticao likovnu veštinu najpre na privatnim tečajevima u rodnom gradu, a potom u slikarskim klasama minhenske Likovne akademije i kroz iskušenja života u tuđini. Istrajnost njegovog opredeljenja za slikarstvo ispoljila se u odnosima sa sredinama u

kojima je boravio, naglašavajući značenja izabranih tema iz prošlosti i mitova. Svedočanstva o osetljivoj psihološkoj prirodi u povezivanju življenja i umetnosti utrla su put preranom udaljavanju od normi umetničkog prisustva u društvu i iskoraku iz vlastite prisebnosti, i to znatno pre fizičkog nestanka. Zato se u pristupu slikaru ne pruža nimalo zahvalna oblast ostavljenih tragova i otvorenih mogućnosti: tome ne doprinosi samo nepoznato ishodište većeg broja slika i skica, čuvenih u beogradskoj Jevrejskoj opštini od 1935. do pustošenja u Drugom svetskom ratu, već i sama činjenica o prevlasti duševnog rastrojstva, još iz prve decenije XX veka. Premda je, na osnovu dokumenata – pisama i jedne posvete – vidljivo da se slikar na starinski način potpisivao kao "Kojen", može se utvrditi da je reč o ličnoj odluci i hiru zbog psihološkog oslonca u zvučnosti lokalnog jezičkog oslovljavanja i, otud, potvrdi pripadanja srpskoj sredini. Među savremenicima, prezime brata Davida i cele familije, i to u većini primera u dokumentima, kao i na Leonovom nadgrobnom spomeniku, ispisano je – "Koen". Tog imenovanja, sem u citatima, pridržava se i autor ovog rada.

Tekst je sačinjen uvidom u celinu sakupljenog, ali i rasutog materijala, pokušajem praćenja tananih odlika stvaralaštva na osnovu sačuvanih likovnih dela i dokumentovanih svedočenja. Priključene su i pretpostavke o podsticajima i značenju tema i inicijalnih ideja, u pokušaju približavanja slikarevim naporima uslovljenim izabranim motivima, njihovom sadržinom, postupcima i procesima, u umetnosti i društvu.

Zbog oskudnih i protivrečnih izvora, metod korišćenja činjenica, njihovog poređenja i proširivanja mogućim saznanjima, predstavlja sakupljanje poznatih podataka za nepoznatu strukturu. Prividna sličnost tih podataka ukršta predanja, zapravo, beleške usmeno prepričanih anegdota i neproduktivnu utišanost odsutnih i nepostojećih ishodišta, stvarajući potresnu dimenziju izgubljenosti. No, taj osećaj nepotpunih i zaobiđenih pojedinosti uočava se još kod autora prvih važnijih tekstova o Koenu, pisanih između dva svetska rata. Otpočet i nedovršen umetnički raspon obiluje nerazjašnjenim obaveštenjima, udaljujući od istorijski celovitijih saznanja jednako i slikareve domašaje i umetnička htenja. Poznato je da je pouzdano uobličeno uslovljeno očuvanošću, društvenim mestom i prijemom stvaraočevog dela. U vremenskom smislu, u dostupnim pojedinostima Koenove biografije i podatka o likovnoj ostavštini, ono se potpuno podredilo izmicanju i nestajanju. Geografski posmatrano, slikar je bivao i delovao u dva mesta, pored krojačkog zanata u mladosti u Šapcu i staračkih dana provedenih pod iznajmljenom kućnom negom u Vršcu. Za umetničku biografiju ne postoje provereni podaci o bilo kakvim njegovim kretanjima van Beograda i mesta studija i aktivnog rada, bavarske prestonice Minhena, u periodu aktivnosti od 1884. do 1905, pa potom regresije, duševnog klonaća, do 1912, i povratka u rodni grad posle Prvog svetskog rata.

Koen je jedini predstavnik srpskog slikarstva koji je svojom stvaralačkom predanošću, u najvećoj meri među učenicima "minhenske škole", uspostavio idejno uporište u okeanskim dimenzijama evropskog simbolizma. Putem ukrštanja i stapanja, izražajnost i promenljivost njegovog postupka tako pokazuju dramatični vrtlog dve epohe, nadnoseći se na tematsko sabiranje nacionalnih predanja, verske mitologije i težnji prema njemu savremenim umetničkim stremljenjima. Slučaj Leona Koena može se sagledati u domenu posebnog mesta u generacijama slikara iz Srbije školovanih u Minhenu, njegovom osećanju pripadnosti tokovima evropske umetnosti, i romantičnoj religioznosti neosporno vezanoj i za jevrejsko poreklo. Koen je prvi slikar jevrejske veorispovesti iz Srbije koji se odvojio od starozavetne verske zapovesti iz Druge knjige Mojsijeve (20, 4): "Ne gradi sebi lika rezana niti kakve slike od onoga što je gore na nebu ili dolje na zemlji ili u vodi ispod zemlje."

Po sopstvenom izboru prepušten snalaženju u sredini studija, kao malo koji stvaralac iz Srbije svedočio je i iskusio vreme u kojem su u umetnosti važila načela kombinovanja, stapanja i eklekticizma, živeći u razdoblju izmešanih uticaja, etapa iščezavanja starih načela i širenja tehničkih inovacija i estetskih programa. U pokušaju osvetljavanja tih odlika, neodvojivih od evropskog konteksta slikarstva tadašnjih ideja i prakse, izražajnost u stvaranju sopstvene poetike koju je pokazao, Leon Koen ističe pripadnost kulture njegove umetničke individualnosti istoriji evropske kulture same epohe.

Na osnovu umetničkih pravaca vremena u kome se njegov slikarski izraz razvijao, ali i tumačenja koja je Hans Zedlmajr odredio u vidu sinteze "čulnog i

duhovnog" ¹, moguće je približiti se nacrtima u kojima je umetnik želeo da iskazuje sopstvena htenja. Vrednosti psihičkog života u zatvorenom sistemu kakav nudi dovršen, ili tek samo začet trag likovnog dela, naglašavaju aktivan udeo ljudskog individuuma, upućujući prema psihološkoj i tehničkoj rešenosti, prema umetniku koji postaje medijum za isticanje metafizičkog smisla. U pitanju je projekat neodvojiv od učvršćenja ličnog rukopisa, uočljivog u odličjima i pojedinih evropskih, proslavljenih slikarskih stvaralaca, koje je naknadni protok vremena izdvojio iz pojava umetnosti simbolizma, iz decenije kalendarskog završetka XIX i početka XX veka.

Strujanje Koenove individualnosti, zabeleženo na slikama i nacrtima za dovršenje, upućuje prema tendencijama neoromantičarske struje simbolizma, ali i osetljivom udaljavanju od dotadašnjih formalnih i sadržinskih pravila slikarstva u srpskoj sredini.

U slikarskom jeziku ispoljio je jasne znake potrebe za promenom, pokušavajući, kako nam saopštavaju zabeležena usmena svedočanstva, da iz obrisa tradicionalne kompozicije pređe ka idealitetu sopstvene umetničke slike. Nasleđe Koenove umetnosti, teško odredljivo u jednoj stilskoj orijentaciji, postalo je pojedinačna istorijska sadržina, pa je tumačenje ostvarljivo u pokušaju povezivanja uzroka, ostvarenih, ali i zamišljenih dela i stanja njegove ličnosti. Smislaona veza istorijske sadržine najčešće se traži u kontinuiranom izlaganju. Pojedina zapažanja i površinske pojave potrebno je povezati sa strukturama umetnikove egzistencije i njegovog verovanja. Polazeći iz očevidnog redosleda teksta proisteklog iz dostupnih saznanja, stiže se u koncepcijsku kompoziciju koja po odeljcima može da sastavi kontekst nezabeležene, izgubljene i nesačuvane historiografske građe – spletene sa analitičkim i teorijskim poređenjima i pretpostavkama za tumačenje.² Fenomenu umetnosti, Leon Koen je prišao sa neskrivenom radoznalošću i ekstatičnim stremljenjem prema stvaranju slikarstva ukupne slike čoveka i prirode. Idejna i strukturalna obeležja njegove posebnosti su jednako nezaobilazna dragocenost u osvit pravaca srpskog slikarstva XX veka i izazovno područje pretpostavki iz više disciplina.

Društvene pojave, umetnički pravci i ličnosti, u dodiru sa slikarem ili njegovim delom, upućuju na višestruke odnose umetnika, njegovog izbora, društvenog okruženja i uticajnih zračenja. Otud su vremensko merenje kretanja – datumi, kao i godine života pojedinih ličnosti, svakako i onih bez neposrednog kontakta sa Koenom, navođeni po merilu funkcionalne važnosti. Podaci i detalji perifernog porekla isto su tako, radi približavanja strukturi iščezle duhovne sadržine, približeni strukturi uvida u Koenovo slikarsko delo.

BOJE I SENKE

Još u doba Koenove beogradske izložbe 1898, objedinjavanja u južno-slovenskom podizanju zahvatila su i srpske umetnike i studente umetnosti u

1) Sinteza je data u sintagmi "intermodalna svojstva" u uvodu za tekst: Hans Sedlmayr, *Problemi interpretacije*, uvod i prevod Snješka Knežević, *Život umjetnosti* 11–12, Zagreb 1976, 107–122.

2) O tome u: Andrej Mitrović, "Misliti teorijski u historiografiji", *Istorijski časopis* XXXIX, Beograd 1992, 259–285

Minhenu. Ostalo je zabeleženo da je slika, "Josifov san" i posle izlaganja u Beogradu, ali se ne zna čijom inicijativom, bila uključena u salon na III međunarodnoj izložbi – Bijenalu u Veneciji 1899.³ Za reprezentativnije učešće u evropskim okvirima likovna umetnost iz Srbije dobila je priliku sledeće godine, u zajedničkom predstavljanju nacionalnih dostignuća, etnografskih predmeta i zanatstva sabranih – posle tri godine priprema – za Svetsku izložbu u Parizu, maja 1900. Na likovnoj izložbi u Gran Paleu, tematika umetnosti iz Srbije u delima slikara i vajara bila je prirodan izraz zahteva lokalnih potreba i nužnosti: "Srpski umetnici, kojih tada nije bilo mnogo, shvatili su to kao izuzetnu priliku da uz državnu pomoć ostvare monumentalna dela sa temama iz nacionalne istorije. Paja Jovanović je izložio "Krunisanje cara Dušana", Marko Murat "Dolazak cara Dušana u Dubrovnik", Đorđe Jovanović "Kosovski spomenik", Đorđe Krstić "Pad Stalaća", Leon Koen "Otmicu devojaka", Rista Vukanović "Dahije", Petar Ranosović "Upad Hajduk – Veljka u turski stan", dok je Petar Ubavkić pripremao monumentalnu skulpturu "Takovski ustanak". Prvi susret srpske umetnosti i Pariza te 1900. godine bio je pun sjaja i pun sumnji. Izvesne sličnosti su postojale, ali su se odnosile samo na ono što je Francuska zavanično izložila u svom odeljenju, na slike pozlaćenih akademičara i pompijera. Tu su naši majstori, vešti crtači i odlični dekorateri, bili u ponosnoj konkurenciji, ali u odnosu na onaj drugi Pariz, nezvanični, koji je vodio slikarstvo napred i određivao tok umetničkom životu Evrope, razlike su bile ogromne. – Sezan je u Eksu slikao svoja zrela dela sa geometrijskim asocijacijama. Gogen je na Tahitiju završavao poslednji ciklus, mladi Pikaso je već došao u Pariz, a Matis je pravio prve slike zvučnog kolorita. U takvom miljeu aktova, mrtvih priroda i pejzaža nije imala šta da traži naša patetična vizija prošlosti." ⁴ Koenovo učešće na izložbi – slika "Otmica devojaka" ili "Turci otimaju devojke za harem", nesumnjivo je bila doprinos istorijskoj tematici, zapravo literarnom podsticaju iz stihova pesme "Usamljeni grobovi", rodonačelnika srpskog simbolističkog pesništva Vojislava Ilića. Sačuvana skica kompozicije na papiru u olovkama, kredama i pastelu, pokazuje moguću istorijsku scenu tragedije ubistva mladića i otmice mlade devojke, njegove sestre, koju je počinila grupa Turaka.⁵ Na osnovu sačuvanog nacрта kompozicije⁶ vidljivo je organizovanje dinamične mase i pokreta. Koenovi crtački domašaji su na osnovu sačuvane skice horizontalne slike pregledni. Više figura razmešteno je u podeli prizora tipičnoj za njegova rešenja: obala reke, barka s jedrima i figurama, kao i krupna uspravna masa na levoj polovini, koju ispunjavaju dva debela stabla i, ispod njih, tanani detalji u uskovitlanoj gomili tela. Po intenzitetu predstavljenih učesnika u dramatičnom trenutku, kao malo koje Koenovo rešenje, nacrt za sliku priziva Delakroa. Takva impulsivnost izrade i pravca podređena je nagonskom opredeljenju dočaravanja u nameri da se prikaže užas jarma iz srpske istorije.

3) Podatak, Ž. Alkalaj, *Leon Koen* (monografija)

4) L. Trifunović, *Učešće Srba na svetskoj izložbi u Parizu 1900*, Umetnici članovi SANU, SANU, Beograd 1980, 501.

5) Stihove V. Ilića u svojoj disertaciji *Odnos između srpske književnosti i slikarstva u XIX veku*, navodi N. Simić – "Nejaki Jovo, da bi spaso sestru, Diže se krađom preko hladne Drine, Al' ovde pade na ovome mestu, Pogibe mučki od zasede njine" (261).

6) Slika izlagana u Parizu je, kao i "Josifov san", navedenih dimenzija: "4 x 3 metra", i po Z. Simić-Milovanović "Slikar Leon Koen", godišnjak muzeja grada Beograda, Beograd 1955, bila je dostupna "posle Drugog svetskog rata".

Psihološki razlozi u sličnosti sa pojedinostima njegovih ranijih slika naglašeni su u potmuloj zatamnjenosti neba, sugerisanom vetru i jatu raštrkanih ptica kao oznaci tragedije. Delo se nepobitno pridružilo duhu kolektivnog nastojanja, deskriptivnih pobuda, u zbirci prizora srpske prošlosti na pariskoj izložbi.

Održane u Beogradu, Prva (1904) i Četvrta (1912) jugoslovenska umetnička izložba pokušale su da, kroz svoje nazive, bez regionalnih ograda i podela, kao na dvema izložbama između njih, predstave delatnost integralnog jugoslovenskog kulturnog miljea. Nisu sačuvani pouzdani kataloški podaci o Koenovom učešću, premda se iz izvora uvida da se na Četvrtoj izložbi, u grupi "Društva srpsko-hrvatskih umetnika – Medulić", predstavio "slikama "Zemaljski raj" i "Proletnja simfonija". Slike su na izložbu dospеле zahvaljujući brizi Koenovih beogradskih prijatelja, pošto je on tih godina boravio u Minhenu, u teškim uslovima za život i rad, razjedan ličnom nestabilnošću i bolesnim nervima." ⁷ Oprečni komentari su usledili – B. Nikolajević je o slikama zabeležio: "Obe su alegorične i predstavljaju 'Proleće' i 'Leto'. Onako čarobnih predela s tropskom bujnošću flore, u intenzivnom i svetlošću preplavljenom čivit-plavom tonu, ima samo u bajkama i mašti jednog egzaltiranog slikara. Ali to je lepo, jer je iskreno, jer je duša umetnikova unutra." ⁸ S druge strane, anahrona brižljivost tema izloženih dela navela je na tvrdnju: "Slikar, u prvome redu, ima da bude slikar, pa posle poet. G. Koen je prvo poet, pa onda slikar. On je uskočio u velike koncepcije, i zaboravio na osnovne stvari: na crtež, na nauku o harmoniji, na anatomiju..." ⁹ Druženja i umetnički zahtevi u prvoj deceniji veka, u smislu priklanjanja aktuelnim oblicima, verovatno su izazvali i pripremnu "Skicu za Raj", naslikanu sirovim, nemešanim bojama na dasci. Po kompozicijskim odlikama, na pravougaonoj površini, potez ga najviše približava dekorativnim nastojanjima vremena – izuvijane linije nisu samo date u masi u levom planu, u koji je Koen obično smeštao učesnike slike: tamo se, uz Evu i zelenilo rastinja, nalazi i lik fauna, koji duva u diple – dvostruku frulu. Vijugava linija ponavlja se i na zmijama, koje, uzdignutih glava, gmižu u prvom planu kompozicije. Pozadina donosi, u shematizovanim potezima, pogled iz vazdušne perspektive na tok reke prema horizontu sa suncem – površini za življu likovnu materijalizaciju.

Govor boje

Osamostaljivanje izraza u primeni boje dovelo je do značajnih oslobađanja, ali i promena u minhenskoj sredini, gde su grupe slikara koje su delovale i van Akademije, u školi Antona Ažbea ili na drugim okupljanjima, stvarale javni život kulture. Analitički pristupi hromatskim zračenjima sa površine uneli su, u istorijskom smislu, znatnu uzburkanost među stvaraoce i posmatrače umetnosti. U Francuskoj, pored promena koje je nanela impresionistička rešenost za opazajne opite količine svetlosti kroz načine nanošenja i slaganja višebojnih celina, kraj veka donosi nova iskušenja. Podešavanje optike epohe imalo je kapacitet teorij-

7) D. Tošić, *Jugoslovenske umetničke izložbe 1904–1927*, Institut za istoriju umetnosti, Beograd 1983, 111.

8) B. Nikolajević, *Umetnost L. Koena*, Štampa 22. V. 1912; cit. u nav. delo. 111–112.

9) Branko Lazarević, *Jugoslovenska izložba*, Reč 15–20, jun 1912, Beograd, cit. u nav. delo, 217.

skih pristupa u decenijama koje su ispunile XIX vek – od Geteovog traktata o boji publikovanog 1810. do Šopenhauerovih razmišljanja u *Parergi i paralipomeni*; od Ševrelvog obimnog dela *Zakon simultanog kontrasta boje*, iz 1839, kojim je slikaru objasnio ono što je ovaj milenijumima znao, pa do radova Ogdena Ruda iz 1864; od Helmholca i njegove fiziološke trihromatske teorije boja iz 1878. do Heringovih psiholoških teorija boje.¹⁰

U spletu naučnih i filozofskih razloga, polako su i sami slikari, iz svoje prakse, ali i u težnji ka zamišljenom, pristupili teorijskim tumačenjima dejstva boja iz spektra, pridružujući se i otvarajući kompleksna i suštinska pitanja. U Parizu, sledbenik impresionista Žorž Sera, sa nadahnutim rešenjima svojih slika, oko godine 1890, bio je priklonjen mogućnostima optičkog treperenja skladno raspoređenih tonova boja u harmoničnoj divizionističkoj formuli "koje prate zakoni kontrasta, postupnog smanjivanja, zračenja".¹¹ Seraovo i Sinjakovo estetsko osećanje metodične podele tona i deonica polaganja za likovni prizor razbudilo je njihovo optičko slikarstvo neoimpresionističkog korišćenja nemešanih, čistih boja sa palete. Teorija izraza delotvornosti takve harmonije uputila je na psihološko isticanje podele hromatskog kruga. Učenje povezano sa mističnom stranom razumevanja opažanja, kao jednog od svojstava duševnosti i granice između svesnog i nesvesnog postojanja, uslovlila je i razumljivu podelu cirkularnog tipa. Sera je to i sam naznačio: od dna kruga – duševnog stanja tuge i pripadajućih silaznih linija, tamnih tonova i hladnih boja – prema gornjoj polovini, gde se nad horizontom sakupljaju vrednosti uspinjućih linija, svetlijih tonova i toplih boja. Sa posebnim naglaskom na simbolističko slikarstvo, Sinjakov prijatelj Šarl Anri uveo je psihofizički karakter estetike harmonije, primenjen na likovnu umetnost. Bio je to odraz bioloških, mentalnih funkcija prema odlikama opaženog u smislu kontrasta, ritma i mere – prirode svesti u skali koja korespondira s iskustvom simbolista. U pitanju je iskustvo harmonije, poznatije kao sinestezija, kojom se u fizičkom domenu pokušavao ostvariti paralelizam između harmonije boja i harmonije muzičkih tonova. Izražajnost zajedničkog harmonijskog principa odvela je u pokušaj usaglašavanja senzornih aparata zvučnih i vizuelnih prijema, kojom se hromatska auditivnost i auditivna hromatika približuju u idealu strukture. Da je to dosezanje napor koji nadmašuje specifične zakonitosti dveju oblasti dokazuju upravo kasnije poredbene spekulativne analize, pretvarajući mogućnosti fenomena razloženih gradacija u istorijsko obeležje, specifično za modernistički uzlet. Struktura u divergentnom uključivanju kratkih poteza spektra, od crnog do belog, nosila je teorijske postavke i praktičnu primenu čiste boje u slikama koje je od tematike ruskih evokacija prema pejzažima u Minhenu ostvarivao Vasilije Kandinski. Od 1897, u Ažbeovoj školi, uz slobodnu mogućnost uobličavanja u učenju, kasnije (1900) u slikarskoj klasi Franca fon Štuka, Kandinski je već 1901. stupio u javni, izlagački umetnički život Minhena, na secesijskim premisama likovne grupe udruženja "Phalanx". Promene su usledile: "krajem 1901. godine u njegovom slikarstvu se pojavio jedan način slikanja blizak impresionizmu u tehničkom smislu. Prava impresionistička deoba svetlosti i vazdušno treperenje izostali su u svim slikama; od impresionizma Kandinski je preuzeo samo

0) Zoran Pavlović, *Svet boje*, Turistička štampa, Beograd 1977, 101.

11) "Pismo Ž. Sera piscu Morisu Boburu", 28. avgust 1890, u: Postimpresionizam, *Krit. antologija*, Mladost, Zagreb 1979, 287.

rasvjetljenu paletu i nervozan, iskidan potez, dok je boja, naročito u donjim registrima, zadržala gustinu i kompaktnost." ¹² Simboličko okrilje odstupanja od forme zahvatilo je tada i slikarstvo pod otvorenim nebom, te je upotreba elementarnijih boja dobila pristalice i među članovima "Phalanxa". Kandinski, ali i Koen, ostvaruju pejzaže iz okoline Minhena: na drugoj izložbi članova, 1902, navode se i Koenove slike "Seoska idila" i "Seoski raj" – nastale u impresionističkom postupku nanošenja poteza, za koji se pominje da sadrži "gipkost, tananost i zvučnost" i "da deluje istinski idilično, umilno, otkrivajući jedan samostalan način posmatranja prirode." ¹³

U tom smislu korišćenje boje, pogotovo posle slika "Proleće" i "Raj", imalo je odlike spontanog kolorizma, jer "zagledani u Koenov likovni rečnik, lako zapažamo koloristički žar i poteze koji su potpuno razorili formu. Koenovi doprinosi srpskom simbolizmu mogu se samo uveličati, ali i pridodati zanemarena komponenta jakog impresionističkog vokabulara." ¹⁴ "Polazište se već nalazilo u njegovom rukopisu, uočljivo na organizaciji površina na slici "Amor universalis", koju je, po katalogu, izložio u Beogradu 1898. Po tonskim potezima boja na horizontalnoj kompoziciji (za koju su navedeni original i dve skice), impresionistički štimung eksterijera unesen je u tretman pozadinskog plana, scene što predstavlja personifikaciju Genija ljubavi, koji jaše na konju pored dugačke ograde na čije su stubove postavljeni lavovi i kontura udaljene kapije sa drugom figurom (Psihom), koja pozdravlja. Između grupa od tri i dva izrazito tanka stabla, ovlašni potezi boja prizivaju materijalizacije Odilona Redona. Prizor ima moguću temu u kasnoantičkoj bajci, iz "Metamorfoza" ili Apulejevog "Zlatnog magarca", između ostalog, najpribližnije je objašnjenje da Amor i Psiha alegorizuju potragu duše (Psiha) za sjedinjenjem sa željom (Amor). ¹⁵

Po prozračnim potezima, Koenov "Amor universalis" najviše se približuje metodi korišćenja kratkih poteza, pokazujući konstruktivnu dimenziju uobličjenja, i otkrivajući ostvareni prostor duševnosti savremenog doba, o kome je 1912. Kandinski pisao na početku oglada "O duhovnom u umetnosti": "Svako je umetničko djelo dijete svog vremena, a često i majka naših osjećaja. Sličnost unutar-njih težnji u cijeloj moralno-duhovnoj atmosferi, traženje ciljeva koji su u biti već bili traženi ali su kasnije zaboravljeni, dakle sličnost unutrašnjeg ugođaja čitavog jednog razdoblja, logičko dovodi do primjene oblika koji su u prošlosti tim težnjama uspješno poslužili." ¹⁶

Koenova koloristička obrada i verovatne prepravke sad nestalih slika simbolističkih tema bile su u dosluhu sa najsavremenijim traženjima u minhenskoj umetničkoj sredini. U Srbiji, duh konzervativizma ispoljavao se, čak, i među njegovim prisnim prijateljima, kao što je bio B. Nikolajević: "Nema očiju koje ne vredi onakav način raspolaganja boje; one ne izgledaju više kao kičicom stavljene

12) L. Trifunović, "Kandinski", *Izraz*, 7–8–9, Sarajevo 1958, u Lazar Trifunović – *studije, ogledi, kritike* – 2, MSU, Beograd 1990, 39.

13) Prevod citata kritičara časopisa *Die Kunst* – D. Medaković, "Leon Koen", *Srpski slikari XVIII–XX veka*, Matica srpska, Novi Sad 1968, 285.

14) M. Jovanović, Ka počecima srpskog impresionizma, *Zbornik Narodnog muzeja XV–2*, Narodni muzej, Beograd 1994, 159, 160.

15) J. Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, August Cesarec, Zagreb 1991, 179, nap. 131.

16) V. Kandinski, "O duhovnom u umjetnosti", prev. Jasenika Mirenić, *Umetnosti* 37, jan–mar. 1974, Beograd 1974, 63.

na platno, već kao da su mistrijom razmazivane po njemu. Kod jednih ste prinuđeni da onih nekoliko raštrkanih poteza sami vezujete u celinu, kod drugih morate sami u mislima raspoređivati gomilice, da biste došli do jedinstva."¹⁷

SLIKARSTVO EGZISTENCIJALNOG ISPUNJENJA

Delo je posmrtna maska koncepcija.
Valter Benjamin, "Jednosmerna ulica"

Načini kolorističkog naglašavanja oblika na slici pobudili su poetizovane napise o Koenovom slikarstvu, pogotovo o delima nastalim posle 1900. Izloženi hronološkom i duhovnom diskontinuitetu, njegovi likovni radovi poneli su oscilatorno značenje u istorijskim zbivanjima, koja su ga, kao središnju figuru srpskog likovnog simbolizma, upisala i među rodonačelnike ideja srpske moderne. Artikulacije unutar potrage za novim likovnim jezikom i simbolistička muzikalnost, za novu generaciju u Beogradu bilo je anahrono, ali i značajno otrgnuće od konzervativnosti sredine, tako da je izložba 1926. bila privlačno otkriće, pre za mlade književne nego likovne stvaraoce: "Leon Koen je došao da nam obelodani svet zvukova–boja, svet boja–zvukova; pogledajte: ovaj ultramar neba kune vam se morem, ovaj ultramar mora kune vam se nebom i svaka svetlost i svaka tama i svaka kob zaklala je svoju boju, zvučnu i demonsku. Te akorde zaslepljujuće, ta duhovna saltamortala, nije ih on uzeo (kako da ih uzme kad ih nema) iz Prirode, nije ih uzeo (ni tamo ih, avaj! nema) od čuvenih majstora: nadprirodne, nadrealne, on ih nalazi u sebi samome, u autentičnom paklu. Ako je iko bio 's one strane', u carstvu čistih ideja, u carstvu crnih snova, Leon Koen može reći: bio sam ja. Je li 'Skica za Raj' skica za original ili je original skica za skicu? Dekart se vara, čovek nema pojma o savršenstvu. 'Skica za Raj', vele, nije svršeno delo. Ono je samo savršeno i večno."¹⁸ Subjektivne kombinacije boja, poznate prvenstveno sa "Skice za simfoniju proleća", zasnovane na ideji isticanja i razdvajanja oblika, u duševnom smislu bile su dopune religijske krize: radilo se o rascepljenosti pripadanja, ne samo u geografskom smislu, jer Koen je, posle traumatičnih zbivanja sa administrativnim, pravnim i kolegijalnim prilikama u Beogradu, svesno želeo da ostane u Minhenu. Egzistencijalni model individualnosti produbio je njegovu krizu deliričnih identifikacija, a kao rođenom pripadniku Jevrejstva, usađenu sklonost prema pisanoj i pripovodenoj verskoj propovedi. Uvid koji je Z. Simić – Milovanović 1941. imala u primerak Koenovog "Svetog pisma" iz 1871. rezultovao je prepisom njegovih beleški uz tekst, kao i napomenama na poledini unutrašnjih korica: "Uništiti psovke i svađe to je slaviti Boga, to je sreća nad srećama." U *Novom zavetu, Jevandelju po Jovanu*, podvučene su reči "Ona svjedoče za mene", i dopisano: "I za mene", a zabeležena je i rečenica direktnog obraćanja: "A ja sam početak i svršetak, Isuse moj!"¹⁹ Pored zabeležene rečenice "Svaki čovek ima u sebi određen broj koturova za određene dispozicije. Ja

17) B. S. Nikolajević, "Prva izložba Srpskog umetničkog udruženja", Nedeljni pregled 11, Beograd, 29. un 1908, 192.

8) Moni de Buli, "Romantični krik Leona Koena", Krilato zlato, Beograd 1926, 26, 27.

19) 403. Z. Simić–Milovanović, nav. delo.

imam jedan više kotur od ostalih"²⁰, pregled *Starog zaveta* donosi isto tako identifikacione trenutke, prepoznate u ogorčenju "Knjigom o Jovu", ushićenju "Pesmom nad pesmama" ili "Knjigom Isusa Navina". Nijansirano traganje za produbljenim bojama vidljivo je iz podvlačenja naziva minerala i dragog kamenja – "topaz, hrizolit"²¹ Između istorijske kompozicije i oslobođenog gesta, Koen je u čitanjima svete knjige uspostavljao težnje prema vasseljskoj dimenziji slike kao božanskog odraza, jer ne mogu se drukčije, do secesijskim opsesijama, objasniti njegove rečenice, koje su prilikom otkrivanja spomenika nad slikarevim grobom, 1937, citirane na kraju spremljenog govora Branka Popovića: "Kada sve to budem naslikao, baciću se na najveću sliku, koju je iko ikada naslikao. To će biti aeropag genija! Naslikaću u Versalju, ispred palate, skup genija umetnosti, arhandela duga. Sakupiću ih oko stola, poput 'Tajne večere', u slavu večnoga sunca koje nikada ne zalazi!"²² Prelazak od zamagljenih tonova, i odstupanje od zakonitosti Akademije i u stvaranju tamnijih kompozicija, prema jarkim bojama i sinhronizaciji čulnih utisaka, u egzaktnim mogućnostima sinestezijskih povezivanja bio je za Leona Koena neizrečeno naslućivanje. U otpočetoj epohi reprodukcije, izgleda da se samo kroz reprodukciju nagrađene slike "Josefov san", ali i snimke svojih dela, priklonio tehničkim mogućnostima, koje, u materijalnoj oskudici, kao većina studenata iz Srbije, nije mogao da priušti i, potičući iz patrijarhalne sredine, uvaži. Njegovi doživljaji građanske kulture, kroz epsku nacionalnu tradiciju i snagu predanja, bili su u raskoraku sa savremenim kretanjima. Utoliko je autentičnija njegova mistična varijanta pohranjena u likovnim rešenjima, dugujući duhu vremena i pomaku od savremenih zbivanja. Slika "Pogrom", premda po rukopisu znatno drukčija, pripisana je Koenu i na osnovu potpisa u levom donjem uglu, upućujući i na tada savremenu temu evropske istorije s kraja XIX i početka XX veka – satiranja i uništenja jevrejskih zajednica u Poljskoj i Rusiji. Slika u tamnoj, ali rasplamteloj gami, upućuje i na ilustrativni način smeštanja statičkih stojećih figura, moguće predstavljenih u trenutku zbeга ili jadikovke u porušenom i spaljenom krajoliku. Horizontalna kompozicija kao da odgovara ekspresivnim nastojanjima u slikarstvu: slikovita tema muke i progona vezuje se za horizontalno platno Šmuela Hirsenberga "Izgon"²³, na kome je predstavljena kolona Jevreja kako korača kroz kosmičku panoramu belog snega, zdesna ulevo (u smeru jevrejskog pisma). Taj slikani prizor ima zajednički imunitet sa prikazima ljudskog bola i patnje. Na slici "Pogrom", uspravne figure u tamnom tonu daju sličan pripovedan smer. Na izvestan način opravdava se mesijanskom istorijom koja je u tim godinama, u vidu duševnih uzbuđenja, vladala Evropom. Kosmičnost vlastitih koncepata, za Koena je izbijala iz raznih simbola, od srpske prošlosti, Šekspira, arkadijskih tema, preko *Biblije*, izvršavajući i mističnu, antropološku supstanciju njegovih razumevanja spoljašnjeg sveta i istorije. Fatalizam uverenja koje se krije i u kabalističkim tumačenjima mita objašnjava: "Svet prirode i ljudskog iskustva je pozornica progonstva duše."²⁴ Uvid u istorijsku i stilističku prirodu njegovog dela zahteva sredstva za pomak u intuitivnu

20) Kazivanje slikara Bore Stankovića.

21) Isto, iz Druge knjige Mojsijeve. 409, nap. 3.

22) Nad grobom velikog slikara Leona Koena otkriven je spomenik, *Politika*, 25. oktobar 1937, 8.

23) Hirsenberg (1865–1908); Reprodukija u tekstu Milly Heyd, On two stories of the expulsion from Tel Aviv by Nahum Guttman, *Jornal of Jewish Art*, vol. 8, *Hebrew University*, Jerusalem 1981, p. 68.

24) Geršom Šolem, *Kabala i njena simbolika*, prevod Eugena Verbera, Vuk Karadžić, Beograd 1981, 135.

oblast samog slikarevog vremena, dakle, proširenje njegove likovne sintakse prema filosofiji trajanja Anrija Bergsona i objašnjenju, po Hauzeru: "Vreme više nije načelo propadanja i razaranja, nije više element u kome ideje i ideali gube svoju vrednost a život i duh svoju supstancu, to je pre oblik u kome stičemo i postajemo svesni našeg duhovnog života, naše žive prirode koja je suprotnost mrtvoj materiji i krutoj mehanici. Mi ne postajemo ono što smo samo u vremenu, nego i s vremenom. Mi nismo samo zbir pojedinačnih trenutaka našeg života, nego ishod stalno promenljivih gledišta koja se stiču svakim novim trenutkom. Protoklo vreme ne čini nas siromašnijim: baš to vreme ispunjava naše živote sadržajem."²⁵

Opesivna potreba za povratkom, koja se u maštanjima prema arhajskoj kulturi stekla i u slikarskim zamislima Leona Koena, bila je i žudnja za panteističkim integralizmom, ujedno i poštvanjem jevrejske tradicije. Vraćanje na teme i motive gotovo da je stvorilo svojevrsne cikluse "Večni Juda" i "Godišnja doba", svedočeci o principu svojevrsnog slikarskog molitvenog ponavljanja, utemeljenom u tradiciji, a svojom strukturom, formom i alegoričnošću, upućenom i ka samoj slikarevoj biografiji. Koenovo slikarstvo je fragment organicističkog, doživljajnog poretka. U odlikama minulosti i anahronog mesta razdoblja koje počinje modernom i kasnijih decenija, materijalna sudbina dela i raspršenost podataka i dalje ostaju otvoreni. Tako, s punim pravom, u pogledu na Koenovo delo odzvanja rečenica iz spisa "O duhovnom u umetnosti" Kandinskog: "U svaku sliku uključen je tajanstveno čitav život – sve životne nevolje, sumnje i dugi časovi ponesenosti i nadahnuća."

1995.

(Odlomci)

25) Hauzer, Bergson, *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*, tom II, 425.

LETOPIS KRIŽEVAČKIH JEVREJA

POGROM 1941. GODINE I LOGOR ZA JEVREJKE U GORNJOJ RIJECI

Uoči oluje 1941. godine, križevački Jevreji su instiktivno osetili šta ih čeka. Uostalom, rat je počeo još 1939. godine i oni su imali pouzdane informacije. A evo kako je bilo u Križevcima.

Prva naredba Gradskog načelnika, od 11. aprila, već je ukazivala na nacionalnu netrpeljivost. Njome su bili pozvani svi Srbi i Židovi da omah upravi grada predaju oružje, radio-aparate, bicikle, dvoglede i foto-aparate. Ti predmeti nikada nisu vraćeni vlasnicima, već su prodavani na licitacijama. Istoga dana usledila je naredba o prisilnom radu Jevreja i Jevrejki, koja je odmah sprovedena u delo. Jevreji su pod palicom čistili vagone, klozete, ulice i sajmište. Među njima je bilo i staraca.

Treća poglavareva naredba propisivala je da Jevreji istoga dana do podne sakupe i uplate 244.000 dinara. Bilo je raspoređeno i koliko ko mora dati. Pojedinci nisu posedovali zahtevanu sumu, pa su zbog toga bili uhapšeni kožar Marko Dajč i Oskar Rauhnic. Zatim su, 20. maja, Srbi i Jevreji pozvani da predaju svu zlatninu koju imaju. Izvršena je i kontrola. Jevrejima je potom zabranjeno pohađanje javnih lokala, priredbi, šetališta, a na tržnicu su mogli samo u određeno vreme. Najzad su ih obeležili znakom "Ž". Iz sinagoge su orgulje i klupe prenesene u crkvu Sv. Križa. Uskoro su preostali Jevreji oterani u logore.¹

Pripremljeni snažno vođenom propagandom, hrvatski građani su sve ove sramne mere svojih vlasti prihvatili kao nešto što je normalno.

Međutim, ono o čemu proteklih pola veka nije pisano to je postojanje specijalnog logora za Jevrejke u Gornjoj Rijeci, nedaleko od Križevaca.²

1) Rade Milosavljević, *Križevci u NOB i revoluciji*, kratak pregled, Križevci, 1982, 12–14. Ovakvim merama jevrejsko i srpsko stanovništvo stavljeno je pod najstrožu kontrolu i njihov se život nije mnogo razlikovao od onog u koncentracionim logorima.

2) Gornja Rijeka je udaljena 17 kilometara od Križevaca, na putu za Varaždin, pod samom planinom Kalnik. U velebnom dvorcu Gašpara Orehovečkog (podbana i župana Križevačke i Zagrebačke županije) iz 1663. godine, bilo je smešteno vlastelinstvo. Od 1858. godine dvorac pripada čuvenoj operskoj pevačici i ilirki Sidoniji Erdedi, udatoj za Antuna Rubida od Zagorja, dvorskog savetnika. Od 1863. godine do svoje smrti 1884. Sidonija je živela u dvorcu, koji je nasledio njen sin Radoslav, veliki župan Varaždinske županije. Od 1898. godine dvorac je vlasništvo Sigismunda Micevskog, a 1906. ga je kupio Šandor Grinvald. Pred Drugi svetski rat polovinu drži trgovac Antun Turk, a polovinu država. Prema jednom opisu iz 1741. godine, "Kaštel je zidan, stara i prostrana zgrada ima 4 tornja, 8 soba u gornjem delu, 2 podruma, 3 kuće, jednu zidanu i jednu drvenu kuhinju, 2 drvene pivnice pokrivene slamom i dve drvene stajе takode pokrivene slamom..."

Gravira stare sinagoge u Križevcima, detalj, iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

ske pripadnosti. Revnosne vlasti su doslovno bile napunile Lobor, gde se 8. novembra 1941. godine nalazilo čak 1.500 žena i dece, pa je bilo nužno pronaći novi prostor. Nema podataka o tome koliko je osoba prebačeno u Gornju Rijeku, osim što su u pitanju kamioni – kao jedinica mere. Zna se da je zapovednik oba logora bio Karl Beger, sa sedištem u Lobor–gradu. Bio je to "kulturbundovac", časovničar iz Zagreba, pomagao mu je njegov brat Vilibald.

Zatočenice Gornje Rijeke nisu bile samo žene "židovske rasne pripadnosti" već i drugih naroda.⁵

Anica Ehrenfreu–Popić, rođena Rozenberg, iz Zagreba, navodi u iskazu datom Zemaljskoj komisiji za ispitivanje ratnih zločina da je njezina grupa od 30 "pravoslavki" i tri Jevrejke morala potpuno uraditi (okrečiti i očistiti) čitav dvorac. Navodi, takođe, da je posle samo nekoliko dana obolela, te da je 31. decembra iste godine, kao vrlo težak bolesnik, upućena u Kužnu bolnicu Zagreb, odakle je posle kućne nege uspeła pobeći u Crikvenicu.

3) U daktiografisanom tekstu prvobitno je bilo napisano u Bjelovaru, ali je to prečrtano i rukom dopisano "Gornjoj Reki kraj Križevaca", što bi moglo značiti da je logor bio predviđen za Bjelovar. Rukom je ispod toga dopisano: "Izdan nalog i usmene upute zapovjedniku logora u Loboru g. Hegeru da odmah organizira sličan logor u Gornjoj Reki."

4) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, kut. 283, dok. 28335.

5) Narcisa Lengel–Krizman, u svom radu *Ženski sabirni logori 1941–42. godine*, navodi da je u oba logora bilo 200–400 osoba "grkoistočne vjere". Srkinje s decom bile su pohvatane u Bosni od avgusta do oktobra 1941. godine. U jednom dokumentu od 19. decembra 1941. godine navodi se da je u oba logora bilo 236 Srkinja s decom.

Ravnateljstvo ustaškog redarstva Nezavisne Države Hrvatske izdalo je svom Židovskom odseku naredbu, datiranu sa 12. novembrom 1941. godine, u kojoj stoji: "Savezno s izvještajem br. 5933 podnesenim Zapovjedništvu ustaške nadzorne službe o uređenju sabirnog logora za žene židovske rasne pripadnosti u Loboru, te pozivom na usmeni dogovor, koji je predstojnik Naslova imao sa Zapovjednikom i drž(avnim) tajnikom g. Kvaternikom, obavještavate se, da se po primitku ovog naloga imade odmah pristupiti organizaciji i uređenju sličnog logora u Gornjoj Reki kraj Križevaca."³

Datum 16. XI 1941, akt – ad akta!⁴

Samo nekoliko dana posle primljenog naređenja iz Logora Lobor–grad, tamošnji zapovednik Karl Heger dovezao je u Gornju Rijeku kamion zatočenica jevrej–

U Lobor–grad i Gornju Rijeku žene i deca dovodeni su iz raznih krajeva Jugoslavije. Navode se Gospić, Jastrebarsko, Kruščica, Koprivnica, Sarajevo, Bijeljina, Doboj, Bihać... Sofija Vamošer iz Osijeka dovedena je najpre u Kruščicu, gde se nalazio jedan od sabirnih logora, a odatle – kako je izjavila pomenutoj komisiji – "kulturbundovci" su je prebacili u Gornju Rijeku, pa u Lobor–grad, odakle je nekako stigla u Zagreb i napokon pobegla.⁶

Iz koprivničkog logora Danica prebačeno je 15. decembra 1941. godine 10 osoba jevrejske nacionalnosti, svakako žena i dece. Pojedine zatočenice su "prosleđivane" na dalju nadležnost. Marija Trninić, uhapšena zbog "komunističke promičbe" upućena je 30. decembra, po nalogu Ravnateljstva ustaškog redarstva, uz pratnju, na adresu: SS untersturmführer–Marguar–Zemun. Time je sudbina zatočenica najčešće bila zapečaćena.⁷

Ubrzo posle osnivanja logora, zbog slabe ishrane i loših higijenskih uslova, došlo je do prvih oboljenja od tifusa, što već početkom 1942. godine prerasta u epidemiju. O ozbiljnosti situacije govore dva telegrama varaždinske bolnice Ravnateljstvu u Zagrebu. Drugog januara vlasti se obaveštavaju o "još četiri slučaja tifusa", te o zagađenosti oba bunara u logoru: 19. januara "u logoru Gornja Rijeka bakteriološki utvrđena još tri slučaja tifusa, molimo odobrenje za premještanje u bolnicu Varaždin". Ali, vlasti ne udovoljavaju tom zahtevu i pored toga što je verovatno prvi smrtni slučaj zabeležen već 7. januara, kada je Zapovedništvo logora javilo vlastima u Zagrebu da je "ovde zatočena Fried Branka umrla. Molim da se to u kartoteci sprovede".⁸

Februara 1942. godine u logoru umiru Sidonija Lobl iz Koprivnice, rođena 1871. godine, i Šel(i)ma Rosenberg, takođe iz Koprivnice, rođena 1872. godine. Učestale su molbe za puštanje iz logora. Tako Vukica Danon iz Bijeljine moli za sestru Elu Danon, smeštenu u Gornjoj Rijeci od 31. januara 1942. godine.

U logoru je, prema svedočenjima koje je prikupio potpisnik ovih redova, vladala grubost i arogancija, a bilo je i silovanja. Ali je jedan od nasilnika bio pozvan na odgovornost ne zbog silovanja, već zbog "oskvrnuća arijevske rase"! Žene su nazivane židovskim svinjama i drugim pogrdnim rečima. Stoga i ne čudi dokument što ga je Zapovedništvo logora 4. februara poslalo svojim šefovima u Zagreb, a koji glasi: "Izveštavam Naslov da sam danas po dr Herškoviću uputio u ludnicu ovdje zatočenu Husbaum Tereziju, pošto je ista za okolinu opasna"!!⁹

Februara 1942. godine pokrenuta je akcija da se iz zaraženog gornjoriječkog dvorca spasu barem deca. Logor je sa dva činovnika Ministarstva udružbe posetila Dijana Budisavljević. Oni su nagovarali majke da predaju svoju decu u "državnu zaštitu", ali to nije naišlo na odaziv s obzirom da su ustaške vlasti bile krajnje kompromitovane. Samo je 11 majki pristalo da preda svoju decu, koju su prihvatile zagrebačke porodice.

Sredinom marta 1942. godine u logorima Lobor–gradu i Gornjoj Rijeci bilo je 1.600 osoba. Iz trebovanja za hranu od 20. marta vidi se da je od trbušnog tifusa bolesno 350 žena i dece, a od žutice i drugih bolesti još 50 osoba. Dizenterija se i

6) Arhiv Hrvatske, CGK, kutija 617, dokumenat 73.

7) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, kutija 285, dokumenat 2095.

8) Čovek se danas ne može oteti utisku da su birokratske formalnosti sprovedene pedantno, dok istovremeno ljudski život nije značio ništa.

9) Kao i u belešci 7.

ne spominje. U oba logora je zdravo oko 250 dece, ali su i ona bila iznurena usled loše ishrane i teškog psihičkog stanja.

Krajem marta stiglo je naređenje iz Zagreba da se sve Srпкиnje s decom odvedu u Lobor–grad, a odatle u Zagreb. Zapovedništvo logora je o tome izvestilo: "Prema nalogu Ustaške nadzorne službe, Ured I, upravitelj dr Vukosav, imadem zatočenice prema priloženom popisu transportirati u Zemun... Transport kreće iz Zlatar–Bistrice u ponedeljak 30. III 1942. godine. Pratlju za isti transport dajem od svoje momčadi". Na istom spisku, koji je sačuvan, nalaze se imena 147 žena i dece isključivo srpske nacionalnosti – od Buha Novke do Žakula Milice.¹⁰

Te su nesrećne žene podeljene u tri grupe. Osumnjičene za komunizam likvidirale su nemačke vlasti, mlađe su upućene na rad u Nemačku (logor Ravensbrik), a ostale su smeštene u druge logore. Prema slobodnoj proceni, od ukupnog broja zatočenica u oba logora, oko jedne četvrtine, dakle oko 400 osoba, bilo je smešteno u Gornju Rijeku, što i odgovara kapacitetu dvorca. Posle transportovanja 147 Srпкиnja u Zemun, ostatak logorašica je delimično prebačen u Lobor–grad, odakle su 23. aprila i početkom maja 1942. godine stigle u Zagreb. U barakama Ilice broj 113 bilo je smešteno 58 žena i 20 dece. Krajem aprila u Gornjoj Rijeci ostalo je "samo" 73 Jevrejke, pošto je sedam "katolkinja" radi komunističke propagande odvedeno u Staru Gradišku, odakle se, kako navode svedoci, nijedna nije vratila.

Što se Jevrejki tiče, uglavnom su svoj život završile u Aušvicu, premda se u ovom kontekstu spominje i Jadovno u Lici. O deci se pojednosti ne znaju. U jednom dokumentu, na kome je datum 15. apiril 1942. godine,¹¹ navodi se sledeće: "Ministarstvo udružbe saopćava da su poduzete mjere da se iz logora u Loboru i Gornjoj Rijeci uklone djeca grko–istočne, tj. pravoslavne vjere."

Jevrejska bogoštovna opština u Zagrebu zatražila je 6. maja 1942. godine od Ustaške nadzorne službe (UNS) da se deca iz Lobor–grada, sada već siročad, "puste na skrb", tj. staranje Bogoštovne opštine u Zagrebu, ali je odgovor vlasti i ovoga puta bio – ne! U odgovoru je navedeno da se deci hrana može slati i u logor!

Da je logor u Gornjoj Rijeci postojao i u maju potvrđuju trebovanja hrane koje je Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odjel – poslalo Zajednici prerađivača uljarica u Zagreb 11. maja 1942. godine. Među ostalim se navodi da je "sadašnje brojno stanje zatočenica židovskih žena i djece Lobor–grada i Gornje Rijeke oko 1300... od čega bolesnih od tifusa 70, od drugih bolesti 150, rekonvalescenata od tifusa 160".

Svedoci Iz Gornje Rijeke uglavnom se slažu u opisu događaja i stanja u logoru. Anastazija i Antun Turk¹² izjavili su da se o onome što su saznali o logoru moralo ćutati, "jer je život bio u pitanju". Ali meštani su poveravali svoja saznanja prijateljima i rođacima, pa se istina širila, tj. nije se mogla sakriti. S vremena na vreme na mesnom groblju pokapana je po koja žrtva, a posle rata je iz logorskog bunara izvađen velik broj kostura.

Dragocen je iskaz Ašera Kabilja, građevinskog preduzetnika iz Zagreba, rođenog 1903. godine, koji je u ustaško–fašističkom orgijanju izgubio 72 člana

10) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, NG, dokumenat 29093.

11) Arhiv Hrvatske, VŽŽ, v.t. 72/42. Ovo "uklanjanje" može se shvatiti na više načina, ali je najverovatnije u pitanju likvidacija.

12) Izjave su mu dali u njihovoj kući u Gornjoj Rijeci. Oboje nisu u životu.

svoje familije, među kojima dva brata i tri sestre.¹³

"U Gornju Rijeku", svedoči Kabiljo, "premešteno je najpre iz Lobar–grada 80 do 100 osoba, među kojima je bila i moja maćeha i još neka rodbina iz Sarajeva. Tamo su bile negde do početka 1942. godine. Ja sam od utaškog redarstva imao posebnu dozvolu za slobodno kretanje i bio oslobođen nošenja židovskog znaka, pa sam tako putovao u Lobar–grad i Gornju Rijeku. Turk se puno žrtvovao za zatočenike; slao im je hranu i davao na veru ženama–kuvaricama, misleći da će mu sve to biti vraćeno. Nije se nadao da će doći do onakve katastrofe. Imao je dve ćerke koje su svakodnevno ulazile u logor. One su nosile poštu u oba smera. Mi smo (a sa mnom je bio i David Levi) znali odsesti kod Turka kada smo dolazili u Gornju Rijeku i tu smo se hranili besplatno. Neko vreme sam zalazio u logor, ali kad se saznalo da će sve te žene biti odvedene u Nemačku, dolazak mi je bio zabranjen, kako ne bih video njihovo odvođenje. Žene su početkom 1942. godine odvedene u Nemačku – u plinske komore. Napominjem da je deo žena bio sa decom... Hrana je u početku bila dobra, ali u poslednje vreme sve lošija. Ja sam često nosio pakete koje su dobivali, jer je Jevrejska opština imala svoju skrb za logore, tako da su mnogi znanci tih jadnica slali pakete. Slali su i novac, ali nije stizao do logorašica. Žene su inače bile pune nade da će tu biti kratko vreme, ali kada su shvatile šta ih čeka, uhvatila ih je panika. Koliko mi je poznato, oko 40 njih je pomrlo u logoru. Kulturbundaši nisu s njima postupali humano, osim jednoga. Moja maćeha se zvala Gracija Kabiljo, a moje rođake iz Sarajeva Ernica Kabiljo, Flora Domentino i Luna Kabiljo, koja je tada imala 70 godina. Nju su neko vreme bili pustili u Zagreb da leči oči, ali pre nego što je žene trebalo odvesti u Nemačku, nju su vratili u logor, tako da je i ona otišla s njima. Niti jedna jedina od tih žena nije preživela", završio je svoju priču Ašer Kabiljo.

Napustivši Križevce, jedan broj za vojsku sposobnih Jevreja bio je uključen u redove Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Neki od njih su se borili u sastavu Kalničkog NOP odreda, koji je imao bazu na planini Kalnik. Izvestan broj križevačkih Jevreja stradao je u logorima. O svima njima dajemo podatke u biografijama na kraju ovog rada, uvereni da su se borili na pravoj strani i da su nas time zadužili.

BIOGRAFIJE ISTAKNUTIH KRIŽEVAČKIH JEVREJA

Breyer Lavoslav, slikar i fotograf (Križevci, 24. IV 1865, Zagreb), 20. IX 1928). Školovao se u Mitverdeni (Saska) i Celovcu (Austrija). Fotografski atelje otvorio u Zagrebu 1892. godine. Saradnik u ateljeu "Mosinger und Breyer" 1894–1898. Posle toga bavio se slikarstvom. U Parizu je kopirao dela starih majstora, a potom ponovo vodio fotografski atelje u Zagrebu 1901–1904. Motive iz Španije, severne Afrike i Venecije izlagao u Zagrebu 1916. godine. Crtao i vedute starih hrvatskih gradova.¹⁴

Breyer Jakov (?–?). Objavio duži rad *Tatari u Hrvatskoj i Dalmaciji i Hrvatica* (1872).

13) U domu Ašera Kabilja, oca čuvenog kompozitora Alfija Kabilja, uzeo sam izjavu o ovim događajima. Ašer je govorio bez ustručavanja u nadi da će se istina jednoga dana čuti.

14) *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb.

Breyer Marko, trgovac, društveni i javni radnik u Križevcima (?-?). Bio dobrotvor jednoj školi 1890. godine.

Breyer Mirko, antikvar, historičar, bibliofil, knjižar i izdavač (Varaždin, 23. X 1863 – Zagreb, 29. XII 1946). U Križevcima od 1867. godine do završetka osnovne škole 1873. Dalje se školovao u Varaždinu i u Zagrebu, a više komercijalne nauke završio u Trstu, Beču i Hamburgu. Od 1890. do 1903. ponovo je u Križevcima s ocem Markom radi u križevačkoj Deoničarskoj štedionici. Od 1903. je u Zagrebu, gde osniva nakladnu knjižaru i antikvarijat. Izdao mnogobrojne stručno sastavljene kataloge s bibliografskim podacima. Eseje i članke iz hrvatske kulturne i književne historije objavljivao u više listova i časopisa.

Objavio 30 knjiga i separata te blizu stotinu studija, rasprava, eseja, članaka i priloga, od čega veći broj iz bibliografije, bibliofilije, bibliotekarstva, knjižarstva i štamparstva. Bio je zarobljen 11. XI 1941. do 10. IV 1942. godine u logoru Stara Gradiška.¹⁵

Breyer Samuel, trgovac, društveni i javni radnik (Križevci, 15. VII 1841 – Križevci, 26. I 1920).

Breyer Vilim, pravnik (Križevci, 28. XI 1863 – Križevci, 24. IV 1911). U Križevcima bio advokat i predsjednik Pevačkog društva "Zvono".¹⁶

Brichta Jolanda, anglistica (Križevci, 11. IV 1903). Osnovnu školu završila u Ogulinu, gimnaziju i Filozofski fakultet (nemački i francuski) 1927. u Zagrebu i engleski 1948. godine. U ratu zatvarana. Predavala u partizanskoj gimnaziji u Glini, zatim bila profesor u Zagrebu. Dobitnica je značajne nagrade "Ivan Filipović" 1976. godine. Sastavljač je i koautor brojnih udžbenika za osnovne i srednje škole.¹⁷

Brener Josip, osnivač i vlasnik prvog hotela u Križevcima (Križevci, 17. X 1870 – Križevci, 22. IX 1936). Nasledio ga Oton (17. XII 1902 – 8. VIII 1938), a na porodičnoj grobnici je i ime Vjekoslava (umro 21. VIII 1905, živio 73 godine).¹⁸

Bruči Rudolf, kompozitor, akademik (Zagreb, 30. III 1917). Detinjstvo proveo u Križevcima, gde je završio osnovnu školu. Istaknut kompozitor ozbiljne muzike, dobitnik brojnih nagrada, među kojima i prve nagrade za simfoniju na konkursu kraljice Elizabete u Briselu. Profesor na Akademiji umetnosti u Novom Sadu, kulturni i javni radnik. Predsednik Udruženja kompozitora Jugoslavije, redovni član SANU, autor opera *Prometej* i *Gilgameš*, baleta *Demon zlata* i *Katarina Izmailova*, više orkestralnih dela (*Simfonija besta*), kantata (*Vojvodina*) i drugih koncertnih, vokalno-instrumentalnih, solističkih i kamernih dela.¹⁹

Dojč Božo, prvoborac Narodnooslobodilačkog rata (Križevci, 15. I 1920). U Križevcima do 1930. godine. U NOB-u od 1941 – otišao iz Sušaka. Bio u XIII i XXXV diviziji. Posle rata služio kao aktivno vojno lice u Beogradu, Bjelovaru i Varaždinu, a u Zagrebu obavljao dužnost načelnika indentantske službe Pete armije. Pukovnik i nosilac "Partizanske spomenice 1941".²⁰

15) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*, Križevci 1988.

16) Dokumentacija autora ovog teksta.

17) *Hrvatski biografski leksikon*.

18) Dokumentacija autora.

19) Isto.

20) Isto.

Goldberger David, štampar (Križevci, 1. VI 1861. – Križevci, 9. III 1930). Pored štamparstva bavio se knjižarstvom i bio vlasnik pozajmljivačke biblioteke u Križevcima od 1907. godine. Nasledio ga sin Josip.²¹

Goldšmit Aleksandar, nacionalni radnik (Križevci, 13. II 1872. – Križevci 10. VIII 1939). Bio deset godina tajnik i 19 godina predsednik Jevrejske veroispovedne opštine u Križevcima. U prvom svetskom ratu "komandant" železničke stanice u Zagrebu. Njegov otac Samuel kupio na licitaciji crkvu Sv. Križa, koja je bila spremište robe, ali je posle toga poklonio opštini. Za zasluge stekao ugarsko plemstvo. Umro 30. I 1895, u 56. godini.²²

Dobrinac Vitomir (Križevci, 1902 – Zagreb, 1960). Po zanimanju knjigovoda. Nacionalni šahovski majstor i osnivač šahovskog kluba u Križevcima 1932. godine. Prezivao se još i Avramov, a pravo mu ime bilo Goldšmit ili Goldman.²³

Derenčin–Ajnhorn Lea, apotekar (Križevci, 1906). Farmaciju završila u Beču. Internirana 1942. godine u Kraljevicu, zatim bila na Rabu 1943, a od septembra 1943. u NOV–u kao referent apotekarstva u VI korpusu. Takođe bila upravnica Centralne apoteke IV korpusa i Sanitetskog odeljenja Glavnog štaba Hrvatske.²⁴

Hiršl Feliks, borac Narodnooslobodilačkog rata (Križevci, 1920). Uoči rata bio trgovac u Bjelovaru. Ustaše su ga odvele u logor Feričance (Jasenovac), odakle pobjegao 1942. godine. Bio intendant u Prvom slavonskom odred, glavni intendant saniteta II korpusa, šef ekonomskog oseka štaba III operativne zone i referent za trgovinu u ZAVNOH–u.²⁵

Kac (Katz) Antun, industrijalac (21. XII 1853 – Križevci, 2. VIII 1923). Bio osnivač i vlasnik pivare u Križevcima.²⁶

Kon (Kohn) Franjo (1838–1908)²⁷

Lederer Tea (Sveti Ivan Žabno, Križevci, 1926 – Dolže, Dolenjska, 5. VI 1944), borac Narodnooslobodilačkog rata, kćer Mavra Lederera. Najpre otišla u Gorski Kotar, zatim internirana od Italijana u Kraljevicu. Poginula pošto su je zarobili belogardejci.²⁸

Margulit Milan, farmaceut (Križevci, 17. IV 1897 – Stara Gradiška, 1942). Vlasnik apoteke u Križevcima. Početkom rata davao lekove partizanima, ali je prokazan, uhapšen i ubijen u logoru. Sin je Aleksandra (Šandora) Margulita (1865–1931), koji takođe bio farmaceut.²⁹

Oberhofer Branko, hirurk (Križevci, 18. XI 1913 – Zagreb, 4. V 1985). Gimnaziju i Medicinski fakultet završio u Zagrebu, gde je specijalizovao hirurgiju.

21) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*.

22) *Isto*.

23) Rade Milosavljević, *Križevački gambit*.

24) Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR–a*, Beograd 1980.

25) Jaša Romano, nav. delo. U istoj knjizi navodi se i Milan Hiršl, trgovac iz Bjelovara, rođen 1887. godine u Križevcima, koji je bio pripadnik partizanskih jedinica. Nije navedeno ime Jakoba Hiršla iz Križevaca, koji je ubijen 29. X 1942. godine u logoru. Navodimo podatke za još nekoliko osoba iz te porodice: Ignac Hiršl stariji bio je trgovac pomodnom i platnenom robom u Križevcima (1911), Drago Hiršl je umro 22. I 1955, a Miroslav Hiršl umro 4. IV 1955. godine.

26) Dokumentacija autora.

27) Autor je upozoren na ime ovog uglednog čoveka, ali podaci o njemu nisu sakupljeni.

28) Jaša Romano, nav. delo.

29) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*.

Radio kao docent u Zagrebu, profesor u Skoplju, zatim ponovo u Zagrebu. U Narodnooslobodilačkoj borbi šef hirurgije u XII diviziji i VI korpusu. Prvi u Jugoslaviji izveo operativne zahvate na srcu 1950. godine, pa se može smatrati osnivačem kardiohirurgije u Hrvatskoj.³⁰

Osvald Branko, veterinar (Zagreb, 25. XI 1908 – Zagreb, 10. VI 1941). Diplomirao na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu (1931), gde je i doktorirao (1935). U Križevcima u Veterinarskom zavodu (1938–1941) dao značajan doprinos proučavanju problema besnila i života krpelja. Bio vrlo svestran: poliglota, violinista, pesnik, naučnik. Nakon dolaska nacista na vlast izvršio samoubistvo skočivši sa svojom suprugom kroz prozor višespratnice.³¹

Balfi-Šubinski Ankica, krojačica (Čakovec, 16. VII 1914). U toku rata hapšena i u Staroj Gradiški zamenjena. Bila predsednik Kotarskog odbora Antifašističkog fronta žena i član Kotarskog komiteta KPH Križevci.³²

Pancer Oton, agronom, pedagog i esperantista (Bugojno, 4. III 1907). Poljoprivredni fakultet završio u Zagrebu (1929), doktorirao u Sarajevu (1959). Kao student nagrađen "Svetosavskom nagradom za studentske naučne radove". U Križevcima predavao u Srednjoj poljoprivrednoj školi (1934–1941). Saradivao s komunistima preko Esperanto-kluba, čiji je bio osnivač i voditelj. Od 1941. u ilegalnosti i u zatvoru. U Narodnooslobodilačkoj borbi od 1943. godine kao borac, oficir za vezu u 1. i 3. Prekomorskoj brigadi, te na drugim dužnostima. Posle rata, među ostalim, upravnik Instituta za poljoprivrednu ekonomiku Ministarstva poljoprivrede Hrvatske, docent i profesor u Sarajevu i Zagrebu. Objavio oko 90 stručnih i naučnih radova, među kojima knjigu *Suvremena hortikultura – Organizacija – Ekonomika – Humanizacija rada* (1984). Član je Senata i sekretar Međunarodne naučne Esperanto akademije sa sedištem u San Marinu.³³

Pomikalo Ferdo – Oto, muzičar (Banja Luka, 23. XI 1915 – Zagreb, 15. IX 1974). Bio je sekretar Kotarskog komiteta KPH Žabno 1944. godine. Posle oslobođenja direktor Radio Zagreba i Državnog simfonijskog orkestra.³⁴

Pšerhof Hinko, bankar, veleposednik i dobrotvor (Križevci, 4. II 1848 – Pakrac, 24. I 1908). Osnivač menjačnice u Križevcima, uzorni vinogradar i gradski poslanik. Svake godine oblačio od glave do pete 40–100 najsiromašnije dece u Križevcima, a fondu za siromašne poklanjao po 20 kruna godišnje. Umro za vreme posete rodbini.³⁵

Švarc Alfred, kompozitor (Križevci, 24. IV 1907 – Varaždin, 21. XI 1986). Pravni fakultet i studije na Muzičkoj akademiji završio u Zagrebu. Prvo delo mu je izvedeno 1931. godine. Posle okupacije bio u zarobljeništvu do kraja rata, a posle rata radio kao sudija u Glini. U Križevcima je ponovo posle penzionisanja. Napisao je preko sto dela za koja je dobio brojne nagrade (*Tragična uvertira*, 1961; *Na dnu*, 1961; *Jume-Jume* – druga nagrada na konku-

30) Isto.

31) Isto.

32) Isto.

33) Dr Pancer je jedan od najpoznatijih Križevčana, poznanik i prijatelj potpisnika ovih radova. Posle rata nije se pojavljivao u Križevcima punih 39 godina; došao je tek na proslavu 120-godišnjice Poljoprivredne škole. Autoru je dao vrlo značajne podatke o križevačkim Jevrejima. Godine 1991. živio je u staračkom domu u Zagrebu.

34) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*.

35) Isto. Iz ove porodice su takođe Lavoslav (1864–1936) i Makso (1898).

rsu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije; *Pesma poginuloj devojci* – treća nagrada "Stevan Mokranjac", 1970. itd). Dela su mu izvodili V. Ružđak, P. Gvozdenović, D. Lukić i drugi.³⁶

Švarc Hinko, trgovac i osnivač mlina (24. VIII 1847 – 7. XII 1934). Zapažen društveni radnik.³⁷

Švarc Vili, borac Narodnooslobodilačkog rata (Križevci, 1912 – Drvar, 1944). Radio kao službenik u Splitu, gde je bio član Mesnog komiteta KPH do 1942. U partizanima je bio komesar 3. dalmatinske brigade i u Agitpropu Vrhovnog štaba. Poginuo za vreme nemačkog desanta na Drvar.³⁸

Švarc Vilko, knjižar (Križevci, 17. XII 1871 – Križevci, 7. V 1939). Vlasnik, odgovorni urednik i izdavač novina u Križevcima (Križevčanin, 1906. i Križevački tjednik, 1928–1930). Takođe vlasnik najveće i najuglednije štamparije u Križevcima, koju je kupio od Gustava Nojberga. Dugogodišnji blagajnik jevrejske opštine u Križevcima.³⁹

Šubinski Branko, prvoborac (Križevci, 28. XI 1921). Po zanimanju obučar. Član SKOJ-a od 1941. i Mesnog komiteta KPH Križevci od 1942. godine. Februara 1943. uhapšen i odveden u Zemun, odakle se vratio 1944. godine. Nosilac je "Partizanske spomenice 1941". Posle rata bio predsednik opštine Križevci (1957–1958).⁴⁰

Šubinski Zlata, krojačica (Križevci, 24. XII 1919 – Jasenovac, 22. IV 1945). Od 1941, član SKOJ-a i saradnik Narodnooslobodilačkog pokreta. Uhapšena 1942. godine, puštena zbog nedostatka dokaza, ali ponovo uhapšena februara 1943, sprovedena u ženski logor u Zemun, gde je podvrgavana mukama i deportovana u Jasenovac. Ubijena prilikom pokušaja proboja iz logora.⁴¹

Vajs Deneš, prvoborac Narodnooslobodilačkog rata (Čakovec, 1925). Do rata službenik u Zagrebu, u Narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. godine. Radio u Okružnom komitetu KPH Varaždin i bio u Kalničkom partizanskom odredu, gde je uređivao bilten. Nosilac je "Partizanske spomenice 1941".⁴²

Vajs Dragutin, lekar i dobrotvor (Potkarpatska Slovačka, 1. V 1867 – Križevci, 29. VI 1942). Više od 50 godina radio u Križevcima, besplatno lečeći sirotinju i sve sportiste.⁴³

Vajs Đuro, lekar (Križevci, 8. I 1899 – Križevci, 4. X 1944). Jedan od organizatora sanitetske pomoći za kalničke partizane 1942. godine.⁴⁴

Vajs Zlatko, sportski radnik (Križevci, 23. XI 1896 – Jasenovac ili Stara Gradiška, 21. X 1942). Po zanimanju bankarski činovnik. Trgovačku akademiju završio u Beču. U austrijskom ratu s Italijanima amputirana mu leva noga. Po povratku u Križevce, 1921, osnovao srednjoškolski sportski klub "Viktorija"

36) Rade Milosavljević, "Jubilej maestra Švarca", *Kajkavski kalendar*, Čakovec 1971, 176–179. Isti, *Leksikon Križevčana*.

37) Dokumentacija autora. Iz ove porodice su takođe Ignac Švarc (1832–1924), Miroslav Švarc (16. V 1870 – 21. VI 1934), Robert Švarc (15. III 1894 – 3. II 1972) i Šimo Švarc (trgovac, 1911). Jaša Romano u navedenom delu spominje i Zvonka Švarca (farmaceut i borac, rođen u Križevcima 1909. godine).

38) Jaša Romano, navedeno delo.

39) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*, navedeno delo.

40) Isto

41) Isto. Njihov otac Mozes doselio u Križevce iz Rusije.

42) Jaša Romano, nav. delo.

43) Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*.

44) Isto.

najpre sa fudbalskom, a zatim i drugim sekcijama, među kojima su rukomet ("hazena") i šah. Od 1926. godine u Zagrebu, gde je bio urednik "Šahovskog glasnika".⁴⁵

Iz navedenih biografskih podataka vidljivo je da su križevački Jevreji bili ne samo trgovci, već humanisti, dobrotvori, kulturni i javni radnici, umetnici, organizatori sportskog života itd, što je "promaklo" A. G. Matošu dok je oštrio svoje pero protiv Jevreja. Križevčani su veliki zaljubljenici u svoj grad i pamte imena mnogih svojih sugrađana, ali nijednom Jevreju ne samo što ne podigoše spomenik, nego ne dadoše ni ime nekog od ovih zaslužnih ljudi nekoj ulici . To, naravno, nije slučajno i ne može se ničim pravdati.

Jevreji su u Križevcima u proteklih 150 godina igrali vrlo značajnu ulogu. U razdoblju industrijalizacije bili su pioniri u skoro svim oblastima, a mnogi su se isticali u kulturnom, sportskom i društvenom životu. Njihov uspon pratila je izvesna zavist, što je pokrenulo najpre podozrivost, a zatim i mržnju, čiji koreni, kao što kažu filozofi, uvek leže u onima koji mrze. Dok hrvatska buržoazija nije imala milosti prema hrvatskoj sirotinji, nije zabeležen nijedan slučaj da su Jevreji bilo koga šikanirali. Iz ove nepotpune hronike vidi se da je u pitanju vrlo značajna etnička zajednica, koja je ostavila neizbrisive tragove na tlu Križevaca, tj. Hrvatske. Materijalni spomenici jevrejske kulture u Križevcima izloženi su propadanju i vreme će sigurno učiniti svoje, ako se ne dogodi neko čudo.

1996.

(Odlomci)

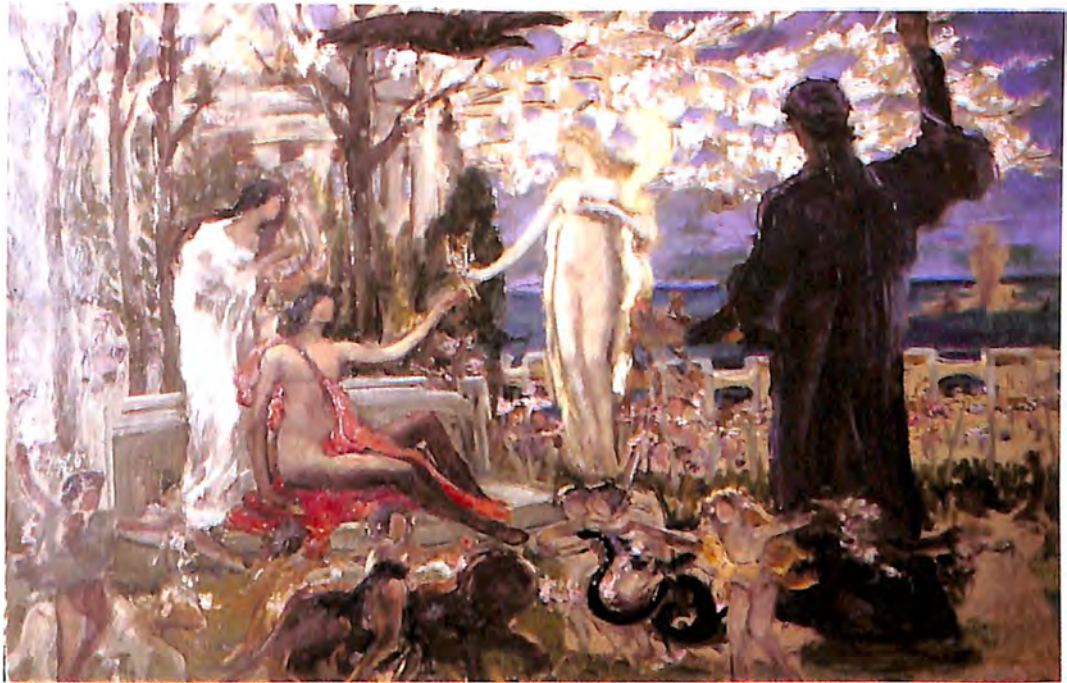
45) Isto.

Leon Koen, Autoportret, ulje na platnu, Narodni muzej, Beograd, foto Nikola Radić

Leon Koen, Proleće, ulje na platnu, Narodni muzej, Beograd, foto Nikola Radić

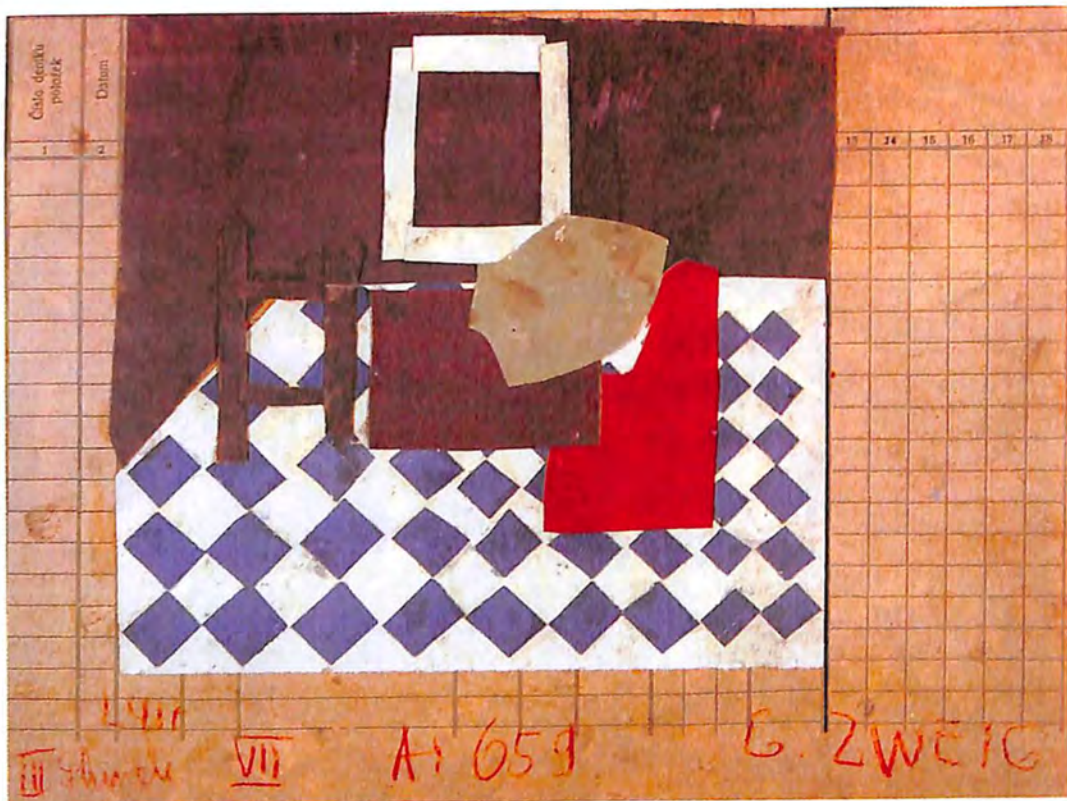
Leon Koen, Amur Universalis, ulje na platnu, Narodni muzej, Beograd, foto Nikola Radić

Daniel Ozmo, Povratak, linorez, iz rada O. Vukelića

Daniel Ozmo. Radnik, tuš, iz rada O. Vukelića

Gustav Cvaig, 31.7.1930–4.10.1944, dečji crtež iz Terezijenštata, iz arhive I. Ivanji

Doris Zdekauer, 15.2.1932–16.10.1944, dečki crtež iz Terezijenštata, iz arhive I. Ivanji

Rut Gutman, 13.4.1930–6.10.1944, dečki crtež iz Terezijenštata, iz arhive I. Ivanji

Književni radovi

MOJ DEDA, KANTOR U N.

Ćutanje je ograda oko mudrosti.
Talmud

1

Razne su se, naravno, ispredale priče o nestanku moga dede, kantora sinagoge u N., ali nijedna od njih nije bila tačna. S vremenom je priča prerasla u legendu, a njom se svako prema potrebi služio. Stariji članovi naše zajednice tvrdili su da se deda naprosto povukao, nemoćan pred sve većom bezobzirnošću mladih, pred njihovim prezirom prema starim, proverenim vrednostima. Deda je, oni tvrde, bio oličenje skromnosti i vrlina, dobar kao praotac Avram i lep kao Josef. S druge strane, mladi su, uz mnoštvo gnevnih reči, izjavljivali upravo suprotno: da je deda posrnuo pred sve žešćim napadima reakcionara, koji su strepeli od nekih njegovih ideja, da je deda, čak!, pao kao žrtva dobro smišljenog atentata, unapred organizovanog i izvedenog do kraja. Tako je moj deda, nalik mnogim drugim malim, pravednim ljudima, protiv svoje volje postao oružje najneistinitije od svih nauka: istorije. A istina je, čini mi se, poznata jedino meni. Jedino sam ja uspeo da doznam tajnu dedinog nestanka, stoga je i zapisujem. Uostalom, možda ni to nije prava istina. Onog trenutka kada "danas" pređe u "juče", sve postaje nesigurno. Svet postoji kroz stotine, hiljade očiju, a svaki par vidi drugačije. Čovek živi u varljivom kolebanju između prošlog i budućeg trenutka, u varljivoj nadi da će prošli trenutak upamtiti, a budući predvideti, dok se u stvarnosti i jedna i druga nada izjalovljuju, i on ostaje tako: zauvek nesiguran – kao igrač na žici – na dugoj treperavoj niti koja se razapinje između dva udara klatna zidnog sata.

2

Moj omiljeni pesnik, na primer, jeste Solomon ibn Gabirol, u hrišćanskom svetu znan kao Avicbron, pisac sholastičkog dela *Fons Vitae*, filozof, lualica, paćenik, prijatelj Samuela Hanagida, začetnik panteizma i štićenik Jekutiela ben Isak ibn Hasana. Jekutiel ben Isak ibn Hasan pogubljen je, kao što je dobro poznato, u maloj španskoj kraljevini Saragosi 1039. godine, iz nepoznatih razloga. Nekoliko godina kasnije, Solomon ibn Gabirol nestaje iz Saragose. Podaci o njegovom životu postaju potpuno nepouzđani i prelaze u legende, koje za datum njegove smrti obično uzimaju jednu od godina između 1053. i 1058. Mesto: Valencija.

Nije mi poznato kako je moj deda izgledao. Jedan lik – mršavi, bleedi starac, duge brade – često se, naročito dok sam bio mlađi, javljao u mojim snovima, redovno u onim koji su bili obojeni nekim dubokim unutrašnjim mirom, ali to ne kazuje ništa. Možda je moj deda drugačije izgledao. U vreme njegovog nestanka imao sam tri ili četiri godine i ničega se ne sećam, ali pričali su mi da me je on brzo zavoleo i katkada, odmarajući se, podržao na krilu. U pitanju su, dakle, nevažni podaci. Napominjem to samo da bih objasnio naklonost prema dedi koja se u meni javila, kao i spremnost da tragama za istinom. Naša porodica, nekada tako brojna, odavno više ne postoji. Poslednji pomori sveli su je na jednog člana: na mene. A ja sam bez sina. *Kadiš* će, razumete li? biti briga opštine, trud skupljenih oplakivača, a sam pogreb dobro upamćena *micva* za mnoge, ali gde ću tada biti ja? Blagosloven neka je rabi–Gemaliel, koji je prvi poželeo da bude sahranjen u prostom platnenom čaršavu. Došlo je vreme da se oslobodim svojih tajni.

Postoji ovakvo učenje kod nekih kabalista: smrt je višestruka iako je moguće da duša napusti telo pre nego što ono umre i da ostavi za sobom živi leš, telo ni dobro ni zlo, bezvoljno, besmisleno. Do toga dolazi u vreme velikih duševnih patnji, kada veze duše i tela nisu dovoljno jake, te ih duša u svom bolu kida i odlazi, možda zanavek izgubljena. Prava smrt, svakako, smrt je duše, trenutak kada ona – posle sedam dana provedenih u kretanju od pokojnikovog groba do njegove kuće – konačno kreće naviše, ka mestu gde, ako je dovoljno čista, može dospeti do samog Kralja. Kao što piše u Knjizi o Jovu: "Telo će njegovo trpeti bol, a duša njegova tužiće za njim."

Ako već ne pamtim slike, sećanje mi je prepuno mirisa i zvukova. Ko je drugi, osim moga dede, mogao da izrekne ove reči:

Od ranog te jutra tražim,
Steno moja, grade moj.
Molitve svoje pred tebe stavljam,
Neka budem dan, neka budem noć.

Kasnije, kada sam naučio da čitam i kada mi je dopušteno da uđem u bogatu dedinu biblioteku, doznao sam da su to Gabirolovi stihovi. Ko je drugi, osim moga dede, mogao da izrekne te reči, tako da ih od detinjstva pamtim, da ih čujem u snu? Naša zajednica je mala, izdvojena. Poslednji put sam video stranca pre sedamnaest godina. Prisustvovao je službi u našoj sinagogi i glas mu je, kada su ga pozvali da čita, lepo odjeknuo pod svodovima. Sve su se žene nagnule preko ograda na galeriji; uveče je čak izbila svađa: svako je želeo da stranac prenoći kod njega. A on je otišao da spava kod rabina, kuda bi drugde otišao da spava? Ponekad mi se čini da živimo na udaljenom ostrvu, toliko svi putevi obilaze oko nas. U toj usamljenosti prvo su propale duhovne vrednosti. Svako priča o tradiciji, a niko je ne zna. Još pre osamdeset godina, u vreme nestanka moga dede, ko je čitao Gabirolove pesme? Postoji jedna rabinska poslovice koja kaže: "Jerusalim je uništen jer je zanemareno podučavanje mladih." Ali, kako opomenuti ljude na to?

Niko ne sluša, zašto bi neko i slušao? Ja već godinama ne izlazim iz kuće, ali i ovako, zatvoren, izvirujući samo s vremena na vreme kroz prozor, mogu da kažem: štošta se promenilo. Jerusalim će ponovo biti uništen.

6

Metempsihoza je teška reč. Potekla iz grčkog jezika, ona označava seljenje duše, njenu seobu iz jednog tela u drugo, iz čoveka u životinju, iz biljke u čoveka, prema zaslugi i vladanju u prethodnom životu. Sastavni deo budističke, orfističke i pitagorejske filozofije, tako omiljena kod Platona, a u Rimljana kod Plotina, kod Jevreja ona se prvi put javlja u kabalističkoj knjizi *Bahir*, koju je moj deda, u vlastitom prepisu, čuvao u svojoj biblioteci. Pored *Bahira*, u dedinoj biblioteci nalazi se i jedan primerak *Zohara*, izdanje iz 17. veka, zatim *Pardes Rimonim* Moše ben Jakova Kordova, tekstovi Jozefa Kara i Solomona Alkabeca i *Sefer ha-Gigulim* Isaka Lurije, prema zabeleškama njegovog učenika Hajima Vitala. Sve govori da je deda bio predani istraživač kabalističkog učenja, u želji, kako verujem, da u razumevanju suština ovoga sveta stigne dalje od ostalih članova naše male zajednice. Na ovaj način njegova odluka da mesto kantora prepusti mlađem, u vreme dok mu je glas još bio svež i neoronuo, postaje razumljiva i jasna. Pojedine istočnjačke knjige, uredno smeštene na najvišim policama, ukazuju na to da je moj deda nesumnjivo bio upućen i u tajne utonjavanja i dubokih meditacija. Samoća je, u tom slučaju, predstavljala jedino pouzdano rešenje. Ukazujem, međutim, na jedan važan detalj: poznato je da je Hajim Vital, neosporno najzaslužnija osoba za brzo širenje Lurijeve kabalističke misli, tvrdio da je njegova duša doista duša Mesije, sina Josefovog. Moj je deda, zaključujem, verovao u nešto slično: da je njegova duša u stvari duša već pomenutog pesnika i filozofa – Solomona ibn Gabirola.

7

Šta je privuklo mog dedu panteizmu? – Misao da su Bog i priroda jedno, da nema "tvorca i njegovog dela", već samo tvorca, tvorca koji je delo. Šta je, dalje, privuklo mog dedu kabali? – Po svemu sudeći: jedna misao Moše Kordova, zapisana na prvoj stranici, inače prazne, dedine radne beležnice: "Bog je sva stvarnost, ali sva stvarnost nije Bog." Tako je moj dela živeo u vlastitom dualizmu. On je, verujem, godinama radio na stvaranju i razvitku neke svoje, lične filozofije, imajući pred sobom kao cilj sintezu svega postojećeg. Njegov plan je bio jednostavan: ako se shvatanja razlikuju, suštine moraju biti iste; razlikuju se verovanja, a ne Bog. Kako drugačije objasniti prisustvo knjige Tome Akvinskog (*Summa theologiae*, na primer), grčkih filozofa, čak i Spinoze (!) u njegovoj biblioteci? Nažalost, ne računajući opisanu praznu beležnicu, ništa nije sačuvano od dedinih zapisa. Legenda tvrdi da je deda napustio svoj dom, kuću u kojoj se ja sada nalazim, rano jednog jutra, odmah posle izricanja blagoslova, i to praznih ruku, bez ičega. Prema drugom predanju, mladalačkom, po njega su došli neki čudno odeveni ljudi, sakrivenih lica, i odveli ga usred noći. Ko je onda, ako su legende tačne, odneo sve dedine rukopise? Nije li, možda, moj deda, shvativši sve, poželeo da uništi sve?

Jer: ako prihvatimo pretpostavku da je dela sebe smatrao reinkarnacijom ibn Gabirola, njegov nestanak postaje razumljiviji, ima opravdanja. Slično velikom pesniku, deda je svoju smrt prepustio tumačenju legende, dozvolivši joj da sama odredi vreme i mesto. On sam sigurno nije otišao u Valenciju, ne verujem ni da je pokušao tako nešto. Naša mala zajednica, u njegovo vreme, pružala je sve uslove za srećan život, a time i za mirnu smrt. To se sada sve izmenilo, sa smanjenjem broja i usamljenošću, sa opadanjem duhovnih vrednosti... Novac? Hm. Kažu da su konačno pronašli Obećanu Zemlju. A Obećani Narod?

Najbolje je da odmah jednostavno kažem: moj deda, bivši kantor sinagoge u N., izvršio je samoubistvo. Poznato mi je šta jedna ovakva izjava sobom povlači, ali neću pokušati da je ublažim govoreći kako je deda to učinio usled umne poremećenosti, u trenutku rastrojstva. Ne. Ako se ikada naiđe na neki trag njegovog tela, neka ga sahrane na bočnoj strani groblja, daleko od pravednika! Neću vas podsećati na Samsona, na Saula i braniocce Masade, neću vam reći kako pričaju da je osam stotina Jevreja oduzelo sebi život da ne bi palo u hrišćanske ruke građana Jorka. Samoubistvo je greh. Postupajte po zakonu, ne prema duši.

Desetak godina pre tajanstvenog nestanka, deda se uputio na čudnovato hodočašće. Kroz nepoznate predele, preko dosta visokih planina, krenuo je u pohod zemlji u kojoj je svoje poslednje godine života proveo Sabetaj Cevi. Šta ga je tamo povelu? Da li je učenje ovog zanesenog kabaliste pružalo ključ za neke davne tajne? Ili je pozeleo da se pokloni senima jednog od najprepredenijih Mesija u našoj istoriji? Odgovora nema. Deda je na putu proveo četiri ili pet meseci, i zatim se vratio, možda malo bleđi, ali inače bez vidnih promena. "Kada je prvi put video more," rekao je nekome, "osetio je širinu duše". Od tog putovanja, slično meni, povukao se, i samo je u vreme praznika napuštao kuću i prostrano dvorište.

Raznorazni su putevi ljudske sudbine, mnogobrojne su mogućnosti. Postoje nadanja i strahovanja, vera i ljubav. Postoje usponi i padovi, radost i tuga, zaslepljenost i neverica. Ali postoje trenuci kada se ukazuje svetlost, kada pred čovekovim očima stvari postaju nenadno jasne i rastvaraju se da obnaže svoju dobro skrivenu suštinu. To su trenuci velikih ljudskih otkrića, trenuci razumevanja i shvatanja najdubljih odnosa u svetu oko nas. Odatle do ludila, kaže jedna stara knjiga, samo je jedan korak, a izbor je mali. Šta znači živeti u svetu u kojem za čoveka nema nikakvih tajni? Čovek koji dozna sve nema više čemu da stremlji, ali: ako je jednom već doznao sve, onda povratka nema. I najmanji udar vetra stavlja ga na najveće muke. Njegovom razumevanju nema kraja, ali ni njegovim patnjama. Da li je moguće da je deda bio jedan od takvih ljudi? Da je jednog predvečerja, uoči Šabata, išetao iz kuće ne rekavši nikome ni reč i uputio se do obližnje ponornice? Da je tamo, na ivici šibljem obrasle duboke jame, za trenutak

zastao, a onda odlučno počeo da se spušta? Da je ubrzo iščezao iz našeg vidokruga, ušavši verovatno u pećinu u koju do tada nije kročila ljudska noga? Čekajte, još možemo da izmenimo priču, da kažemo, na primer, da je to bio ujed sakrivene zmije otrovnice, da se dedi, tokom njegove redovne šetnje, odronilo kamenje ispod nogu... Ne. U to vreme, u kućama naše male zajednice palile su se subotnje sveće: žene, pokrivena maramama, mrmljale su molitve, muškarci su se njihali, blago, s kopicama na glavi. Izmeniti sudbinu jednog čoveka znači izmeniti sudbinu celog sveta. Sve je određeno, sve je proračunato, sve se zbiva onako kako je neko poželeo da bude, a možda nije tako? Prolazi vreme, deda se ne pojavljuje. Ponomica, uz tutanj, nastavlja da se obrušava u nepoznatu dubinu. Okrenuti, licem prema ravnici, vidimo obrise grada. Kojim putem kući?

12

Uostalom, možda ni ovo što sam ispričao nije prava istina. Onog trenutka kada "danas" pređe u "juče", sve postaje nesigurno. Ništa nije dalje od sećanja, ništa bliže od nadanja. Svet postoji kroz hiljade očiju, a svaki par vidi drugačije. I ko će znati istinu? Jedino suočen sam sa sobom čovek ne može da laže, ali kada se to dešava? Nisu to uobičajeni susreti, nalik onima na gradskom trgu. Treba biti udaljen od vreve, od ljudske užurbanosti, treba se na trenutak osetiti izgubljenim: tek tada, u daljini, može čovek da ugleda sebe kako se lagano, nogu pred nogu, približava. Ali gde, i kako? Ako je istina ono što je neki drevni filozof rekao: da je čovek merilo svih stvari, šta je merilo čoveka? Mnogobrojna su pitanja, raznorazni su odgovori. Često su se, kažem, ispredale priče o nestanku moga dede, kantora sada razrušene sinagoge u N., ali nijedna od njih nije bila tačna. A ko sme da pokuša da zapiše vreme? Ko se usudi da, zamočivši pero u mastionicu, započne prvu rečenicu? Pre ili posle, kažu rabini, svakom čoveku otkuca čas, svaki čovek dozna sve. Pre ili posle, dakle...

1973.

IZNAD KROŠNJI DUDOVA NIJE BILO NEBA

Tu priču valja početi od njihovoga oca, Šubanji Ištvana, koji je u Subotici više poznat kao Pištabači, raznoslač drva. On je po svojoj prilici sve do Arpadovih vremena pripadao starom mađarskom, još nomadskom soju. To su uostalom govorile ne samo njegove crne, mongoloidne oči, već i ono tipično telesno držanje, hod. Na prvi pogled, neupućenom čoveku se činilo kao da se po zemlji kreće jahač koji je tek sjahao sa brzog stepskog konja. Kao i svi njegovi preci, nakon što su lišeni zvanja ratnika, nije mogao da bude drugo sem sluga.

Kad je Pišta posle Prvog svetskog rata napunio trinaest godina, stari drvarski trgovac Šporer Arpad unajmio ga je kao pomoćnog kočijaša na kolima za raznošenje drva i tada se i sudbinski izmenilo sve u rodslovlju Šubanjijevih. Pišta je više nego ozbiljno shvatio svoju novu dužnost, bio je veoma vredan i pažljiv, kao što to već umeju ti alfeldski bivši kmetovi. Prilikom raznošenja ogrevnog drveta, to su uočili kako kupci tako i poslodavac, stari Šperer. Sve se češće dešavalo da su mušterije, zapazivši njegova kola na ulici, počele da naručuju ogrev. On je sve pamtio, prenosio gazdi i sam nastojao da svima učini po volji, i da svi budu zadovoljni. Svi su ga voleli, pa je shodno tome i napredovao u svom kočijaškom pozivu, stekavši, još pre nego je odslužio vojsku, zvanje glavnog kočijaša. A to je u ono vreme među panonskom sirotinjom bilo maltene kao biti general sa dvadeset osam godina. Zbog toga je bio na prigodan način nagrađivan, češćim povišicama u plati, odnosno vrednim poklonima, prilikom njegovih rimokatoličkih, i gazdinih, jevrejskih, verskih praznika.

Kada je pošao u vojsku gazda mu je rekao da ne brine, jer kada se vrati čekaće ga njegovo kočijaško mesto. Pored toga mu je svakog meseca redovno slao po koju paricu. Taman toliko da se u dalekom svetu ne oseća kao siročić. A on je to bio, jer su mu u međuvremenu pomrli roditelji.

Po povratku iz vojske sve se nastavilo po starom. Uskoro se oženio, a stari gazda Arpad trebalo je da mu bude venčani kum. Ali tad su se u tu, čisto Pištinu najintimniju stvar umešali popovi, crkva, tako što nisu dozvolili da se pred rimokatoličkim oltarom kao venčani kum pojavi jedan Jevrejčin.

Tražili su od njega da nađe drugog kuma. On za to nije hteo ni da čuje. U njemu se prvo nešto uzjogunilo, a zatim i prelomilo, srušilo kao stari krov pod naletom oluje. Bio je to zapravo onaj poslednji izvanjski podsticaj, koji će pokrenuti i osmisliti u njegovoj podsvesti već sazreli, i za njega i tadašnju malogradansku sredinu neuobičajenu promenu, koja se graničila gotovo jeretičkim činom.

Zašto da se uopšte venča u crkvi? Za njega je bio dovoljan i građanski brak, ali ne i za našu ucrvotočenu malograđanštinu. Za nju je on bio u senci onoga pred oltarom.

Kad su se rodila deca, blizanci, trebalo ih je krstiti. Ali on je i tu pribegao svojeglavoj odluci da krštenje obavi po jevrejskom crkvenom zakonu, iako je znao da će tim činom baciti rukavicu u lice čitavoj javnosti. "Zašto da ne, možda u mom hrišćanskom svetu i ima dobra", razmišljao je Pišta, "ali ono do mene nije doprlo. Sve dobro koje sam u životu osetio vezano je za mog poslodavca Arpadbačija, koji je Jevrejin. To činim iz zahvalnosti prema njemu. Na bolji način mu se ne bih umeo odužiti, budući da su deca ono što najviše volim. A možda će i njima biti bolje ako budu odgojeni kao Jevreji..." Mnogi su ga odvrćali od te namere, pa i sam gazda Šporer. Ali je Pišta ostao, kao oni stepski konji, nepokolebljiv u svojoj odluci.

Svako čudo za tri dana, pa je tako i malograđanska sredina prihvatila tu stvar.

Palika i Zolika Šubanji su rasli. Bila su to dobro i čestito vaspitana deca, koja se niučemu nisu razlikovala od ostale jevrejske dece, sem što su bila siromašnija, pa su povremeno dobijala pomoć od jevrejske crkvene opštine. Sa jevrejskom decom zajedno su pohađala jevrejsku školu. Sa njima učili Toru i druge jevrejske svete knjige. Kada su završili takozvanu "građansku" školu, kao i većina tadašnjih mladića, pošli su na izučavanje zanata. Opet kod jevrejskih majstora. Palika je izučio zlatarski, a Zoltan preciznomehaničarski zanat... Postali su i majstori. Odslužili vojsku, oženili se Jevrejkama i osnovali svoje porodice. Osećali se članovima jevrejske zajednice, kao i ostali Jevreji...

Onda je došla hortijevska okupacija. I braća Šubanji su se odazvala na poziv da se jave vlastima, kako bi sa ostalim Jevrejima bili upućeni u neku radnu jedinicu. U mobilizacijskom odseku su već znali za njihov "slučaj". Nisu ih hteli evidentirati kao Jevreje, jer su oni – kako im rekoše – čistokrvni Mađari. Tražili su od njih da i oni poput Jevreja koji su pokušavali da pokrštavanjem izbegnu protivjevrejske zakone, učine tu formalnost i vrate se u pradedovsku hrišćansku veru, i na taj način poprave ono što su im u nenormalno vreme drugi, bez njihove volje, nametnuli. No, njih dvojica uopšte nisu o tome hteli da raspravljaju.

Još nekoliko puta su bili pozivani na razna "nadležna" mesta, gde su ih nagovarali, ubeđivali, pretili im. Ali oni su ostali pri svome. Tako su se najzad i našli s nama u radnoj jedinici koja je radila na rekonstrukciji puta Novi Sad – Kač. Tu sam ih lično upoznao. Tu, ne od njih, već od drugih, saznao za njihovu nesvakidašnju porodičnu istoriju, jer oni su se držali neupadljivo i skromno.

Lovašu je od samog početka smetalo prisustvo Šubanjijevih među nama. Instiktom zveri je osećao, da će oni, sve dok budu sa nama biti otvorena optužba, negacija i pljuvanje u lice njegovom svetu. Radi toga ih je po svaku cenu želeo preobratiti ili pak odstraniti iz naše sredine pošto je u svoju, alkoholom pomućenu glavu beše utuvio da zna postupati sa bagrom, bio je više nego uveren da će on, kao udarom dlana o dlan, rešiti slučaj Šubanjijevih. I kada smo se prvi put našli postrojeni pred njim, razderao se: "Braća Šubanji napred!" – kad su se našli na tiri koraka pred njim, nastavi oštro: "Hoću da se još ovog časa pokupite, vratite kući i izvršite svoju svetu dužnost, koju od vas traži domovina. Jeste li razumeli... Nalevo krug... Napred marš..."

Ali Šubanjijski su kao ukopani stajali u mestu. – "Jeste li čuli što sam vam komandovao? – Oni su i dalje uporno stajali. U vazduhu se osećala neka neizdrživa, do eksplozije usijana napetost. Sa Lovaševog lica postepeno je nestalala boja da bi ono odjednom postalo kao paprika modrocruveno, pa se u sledećim sekundama kao divlja zver bacio na nedužnu braću. Nemilosrdno ih je obasipao udarcima korbača. Na licu, vratu, rukama, Šubanjijskih prvo su se pojavile tanke crvene brazde, koje su se postepeno širile, da bi im na kraju lica bila potpuno prekrivena crvenom žitkom masom, koja se slivala niz odeću na tlo...

Začudo oni su i dalje, onako unakaženi, stajali kao okamenjeni u stavu mirno. Sve tako, dok zver nije klonula. "Razlaz!", promukli falset probijao se iz grla slomljene zveri. "Vodite ih u ambulantu, pa u zatvor. Neka tamo crknu... Neka crknu. Prokleti bili. Jeste li čuli životinje? Razlaz!"

... Bila je to jeziva scena, ništa manje nego onaj "marš" koji je za nekoliko dana usledio.

Kao što sam već napomenuo, među nama je bilo pojedinaca koji su raznim vezama bili povezani sa privrednim i državnim rukovodiocima okupatora, i to u samom vrhu. I nekako je do generalštaba doprla vest, kao i žalbe na neljudski postupak Lovaša sa nama. Pročuo se slučaj "marša po srči od razbijenih boca". Šta je i kako usledilo, da li je Lovaš bio pozvan na odgovornost, ili samo opomenut? Ne znam? Sumnjam, ali bilo je tu nečega.

To smo saznali na jednom od sledećih posrtojenja jedinice.

"Ha smeće, vi kao da imate nešto protiv mene, žalili ste se u Pešti, protiv vašeg starešinc, honvedskog kapetana, viteza Lovaša. No, vi ne samo da ste proklete i prljave jevrejske svinje, već i potpuno glupe neznalice, idioti. Kako vam pade na pamet da se protiv mene žalite...? Jadna li vam majka, sada ćete tek imati priliku da me upoznate. To vam garantujem. Razlaz, odvratna prljava stoko!"

I dok smo se razilazili samo smo se zagledali: šta sad ovo treba da znači, nemo su se pitali naši unezvereni pogledi. Komentarisali smo izrečene pretnje podržavali one anonimne pojedince koji su se, eto, usudili da stanu na rep ovoj sotonu u ljudskoj spodobi.

Tako su prošla tri ili četiri dana. U međuvremenu, Lovaš se retko pojavljivao među nama. Nije izgledao onako ljut i nabusit. Ko da je manje i pio. Nekako se promenio. Eto vidite, da su ipak bili u pravu oni koji su se žalili, rezonovali su neki. Drugi su na sve to sumnjičavo vrteli glavom, kao da su imali pred sobom onu narodnu izreku da "vuk dlaku menja ali ćud..."

U svemu ovome bilo je nečeg nejasnog i nedorečenog, ali na pravi odgovor nismo morali dugo da čekamo. U ovoj igri, užasnoj dakako, sve je imalo izvestan redosled, logiku... Prvo one pretnje, zatim svima uočljive promene na našem komandantu, da bi na kraju čitava igra dobila jedno ne baš shvatljivo ubrzanje. Pri tome se zavesa raskriljuje i svi postajemo saučesnici krvavog raspletea. Ludi i pijani Lovaš nas je još jednom nadigrao. Pokazao se kao nenadmašno prevejena zver.

Naime, dan ili dva posle onog zbora na kojem nam je onako oštro zapretio, počeli su jednog po jednog od imućnijih među nama da pozivaju u štab. Nakon relativno kraćeg zadržavanja vraćali su se nekako odobrovoljeni i radosni, bili su čak pomalo zagonetni. Nisu hteli ništa da govore. Na naša znatiželjna zapitkivanja samo su se tajanstveno smeškali, slegali ramenima i ćutali. Bilo ih je podosta, možda i polovina jedinice.

Ali ta neizvesna situacija nije dugo potrajala, možda četiri do pet dana. Onda se zavesa digla i pukla je bruka... Šta se u stvari dogodilo?

Lovaš je, kao što sam rekao, brižljivo proučivši naše podatke, između nas izdvojio one imućnije, odabrao ih za žrtve, u svojoj izvanredno zamišljenoj i izvanrednoj prljavoj igri... Evo kako. Jednog po jednog od njih je pozivao u svoju kancelariju, u kojoj naravno sem njega nikog nije bilo. Ustrašenog čoveka bi neobično prijatnim tonom dočekao, pokazao mu gde da sedne, a zatim ga ponudio cigaretom i smirio. Onda bi mu pričao kako ljudi o njemu imaju pogrešno mišljenje, jer on nije takav, već je prisiljen zbog prilika, političke situacije, da bude takav... Tako mu je naredeno i on tako mora da postupa. Ali đavo nikad nije toliko crn kao što ga ljudi zamišljaju u svojoj uobrazilji, pa ni on, Lovaš, nije tako zao kako što to na prvi pogled izgleda.

"Vidiš sine, proučivši tvoje podatke", nastavio bi Lovaš, "uvideo sam da si ti vrlo bistar i sposoban čovek. Ti čak imaš, u odnosu na većinu ljudi jedno veliko preimućstvo – imaš mnogo para. Ja ih nažalost nemam. Ali zato, sada, imam nešto drugo. A to je opet moje preimućstvo u odnosu na tebe. Naime, u svojim rukama držim tvoju sudbinu. I ne samo tvoju. I kao što rekoh, na osnovu svega, eto možemo da napravimo jedan posao. Ti meni pare, ja tebi slobodu. Eto, kako..." Recimo to ćeš dati petnaest do dvadeset hiljada penga i ja ću te pustiti kući. Inače, podigavši preteći glas – video si onaj marš po razbijenoj srči". Kao što znaš, nisu vam pomogle sve one vaše intervencije u Budimpešti. Vi Jevreji uobražavate da ste pametni. Ne niste. Vi ste u svemu kratkovidni, čak glupi, jer ne možete da shvatite da tamo u Pešti sede još veće hulje nego što sam ja. Tamo su veliki, ko planine veliki Lovaši. U odnosu na njih ja sam samo sićušan i beznačajan kapetančić. I sad se eto ovom malom beznačajnom kapetančiću pružila prilika da bude malo veći. Ti i tvoji drugovi su moja šansa..."

"Imaš pet minuta vremena za razmišljanje. Piši porodici... bilo kome, da donosilac pisma, u zapečaćenoj koverti, na tvoje ime dostavi... Evo tu ti je pribor za pisanje. Samo budi što kraći... Da, još nešto, bez obzira da li će ti tvoji učiniti po volji, odmah pošto pročitaju tvoje pismo, obavezno moraju, ako ti žele dobro da ga ponovo kovertuju, zapečate i vrate preko donosioca. Znaš, Lovaš voli čist posao i osigurava leđa..."

Koliko je na taj način prikupljeno novca? To verovanto sem Lovaša niko ne zna. Ali stvar i nije bila samo u tome, iza svega se krilo nešto daleko perfidnije.

Po svemu sudeći, onda kada su predviđene pare bile prikupljene, kapetan Lovaš je na kraju otvorio svoje karte. Naredio je da se sazove zbor. Uočili smo prisustvo i nekih ne naših, većinom viših oficira. Kasnije smo saznali da su to oficiri iz generalštaba. To nam nije nikakvo dobro obećavlo.

Pošto je komandovao "Mirno", Lovaš otpoče:

"Uvek sam govorio da ste vi Jevreji gori od običnih govana, jer i od njih ima neke koristi, ali od vas ama baš nikakve. Tu činjenicu dobro znaju i oni kojima ste se žalili protiv tobožnjih mojih postupaka. Evo tu su sada, pred nama, predstavnici naše više komande i oni do kraja mogu sagledati vaš pravi lik. Evo, pred njima i vama ću dokazati da sam bio uvek u pravu. Dokazaću da je vitez Lovaš uvek u pravu, te da jednom zauvek, barem u ovoj jedinici, stvari dovedemo u red.

"Evo u čemu je stvar, jedan veći broj vas, smrdljivaca, pokušao je preko vaših porodica i prijatelja da vašim zagađenim novcem kupi moju savest i ukalja

moju oficirsku i vitešku čast. Ali ste se u tome grdno prevarili, jer se jedan kraljevski mađarski oficir, pogotovu jedan vitez, nikad i ničim ne može kupiti..." – I sve u tom smislu, da bi na kraju udario poentu, nabrajajući poimence naše drugove koji su preko svojih porodica, sa navodnim iznosom od pet stotina do hiljadu penga, pokušali da ga korumpiraju.

Tek tada, nakon što je naveo te relativno banalne svote, koje su u stvarnosti bile deset i više puta veće, prozreli smo rafiniranost igre viteza Lovaša. U svemu tome je bilo nečega tragikomičnog. Najžalosnije je što smo svi u tom trenutku, tu pred Lovašem i njegovom svitom, morali tako i da se ponašamo kao da je on zaista u pravu. Sve je izgledalo kao da smo svi skupa bili glumci koji su savršeno igrali svoje uloge u jednoj krvavoj šekspirovskoj tragediji.

"Dozvolio sam da ti bedni ljudi poveruju", nastavio je Lovaš, "kako sam prihvatio njihovu prljavu igru. Želeo sam da vidim dokle će ta nečasna rabota da se odvija. I kada su u čitavu stvar uključilo više od polovine vas ušljivih... više se nisam mogao uzdržavati. Obavestio sam svoje pretpostavljene. Grdno ste se prevarili, ali ćete zato grdno i ispaštati. Mađarski vojni zakon je pravedan ali strog", grmeo je vitez Lovaš. "Strog prema naprijateljima naše domovine i gadovima poput vas... Sagledavši vašu grešku, uz saglasnost premilostive gospode oficira iz generalštaba, odlučio sam da svakog pojedinca koji je bio umešan u pokušaj podmićivanja jednog mađarskog kraljevskog oficira kaznim sa onoliko sati 'izvešavanja' sa koliko stotina penga je učestvovao u pokušaju podmićivanja.

"Kazna će biti izvršena sutra, na vašem radilištu, to jest po drvoredu na putu Novi Sad – Kać.

"Isto tako sam, uz saglasnost i odborenje svojih pretpostavljenih, odlučio:

Prvo, da se polovina prikupljenog iznosa od... više hiljada penga sa kojima su tolika i tolika lica pokušala da me podmite, dodeli fondu mađarske siročadi, od druge polovine inkriminisanog novca oformiću nagradni fond za honvede pratećeg sastava radne jedinice, koji su se u disciplinskom ili nekom drugom pogledu istakli..."

Stari lisac nije rekao što je bilo sa ostalih devet desetina ubranog novca koje je po svoj prilici sam ili u zajednici sa nekim od svojih viteških pajtaša strpao u džep. Uostalom, to sad i nije bilo važno.

Drugog dana su dudovi kraj starog puta Novi Sad – Kać, kilometrima u dužini, s jedne i s druge strane kolovoza, bili iskićeni stravičnom slikom. Na svakom drvetu je bilo izvešeno po jedno telo. Čak i za ono okrutno vereme Drugog svetskog rata bilo je to neuobičajen prizor. Možda je Lovaš podsvesno u sebi video onog rimskog vojskovođu Krasa, koji je, pošto je potukao Spartakovu vojsku robova, naredio da se više desetina hiljada pobeđenih razapne na krstove duž puta između Rima i Kapue.

Uostalom, za hortijevsku vojsku to je bio uobičajeni oblik kažnjavanja ljudi. Čoveku bi vezivali ruke pozadi i onda bi istim konopom, koji je bio prebačen preko neke visoke grane ili grede, toliko izdigli njegovo telo da je jedva prstima palca doticao tle. To izvešavanje je bilo vremenska kazna. Sat–dva, ponekad i više. Žrtva je nakon kraćeg vremena od strahovitih bolova padala u nesvest. Onda se po naredenju popuštao konop, telo bi bilo zapljusnuto vodom i kada bi se žrtva osvestila, postupak bi se ponavljao, sve dok ne bi isteklo vreme kazne.

U međuvremenu, dok je teklo izvršenje kazni, rad sa ostalim ljudstvom, koje nije bilo kažnjeno, odvijao se kao i pod noramlnim okolnostima. Barem je

tako trebalo da bude. Možete da zamislite kakav je to bio rad. Neki od nas su povraćali, drugi padali u nesvest.

Uskoro, nekoliko dana nakon ovog kažnjavanja, nas su pustili kući. Kako i zašto – ostalo mi je nepoznato.

Svi mi koji nismo doživeli tu zlehudu sreću da budemo izvešani, bez roptanja smo, čak s nekim nemuštim prkosom, vukli po jedno izmrcvareno telo. Mora da smo izgledali tužno i jadno. Gore nego bilo koja potučena vojska... Ali, to je bila samo vidljiva strana te tragične, šekspirovske medalje. Ona nevidljiva je nesrazmerno bila veća, značajnija. U njoj je smeštena i poruka ove priče. U njoj se nalazila ona u nama probuđena, svesrdna i iskrena solidarnost s našim bližnjima...

I dok smo se tako pretučeni, skrhani više vukli nego koračali ispod dudovih krošnji, koje su nas kao za inat uporno pratile duž ovog prokletog puta, sve mi se činilo da put nema kraja. Činilo se da se iznad nas zatvorilo nebo. Mislio sam da ću, ako preživim ovu tragediju, zauvek zamrzeti drvorede duž puteva, sve dudove na svetu...

Honvedi su nas i dalje podbadali i požurivali: "Brže, brže mrcine jedne... Što se vučete ko gladne godine, prokleti jevrejski zabušanti..." – Onda bi ponegde vazduh zaparao onaj karakteristično reski zvuk korbača ili "bikače". Ali retko su dobijali onaj pravi, očekivani odgovor u vidu zlosrećnog jauka.

Ne znam ni sam kako... to dođe samo po sebi, nad kolonom se natkrilila neka jeziva tišina, kao pred letnju oluju. Čak su se utišali i honvedi... samo se čuo onaj specifični šum kloparanja mnoštva koraka, koji su se teško vukli i parali neravnu kaldrmu... I u jednom deliću tog od svih nas ispuštenog ili izgubljenog vremena, negde u dubini kolone, neko je jedva čujno počeo da pevuši onu poznatu ariju, "Pesmu Jevreja" iz opere "Nabuko". (Uostalom, na taj način, gotovo jedva čujno, kao da dolazi iz nekog dalekog podzemlja, i počinje ta veličanstvena himna slobodi...)

Ono duboko u ljudima usađeno osećanje, koje posmatramo kao nadahnuće, ili iskru genijalnosti, izbilo je sad, u pravom trenutku, iz bića nekog anonimnog čoveka, koji tada i nije bio svestan što se to kroz njega ostvarilo. I kao što se grudva snega dok se supšta niz litice pretvara u lavinu, tako je i tu nenadmašnu himnu počeo da prihvata sve veći broj ljudi i sve snažnije, u koloni. Pesma se dizala, rasla, širila se. Prihvatili su je svi, čak i oni koje smo do tada jedva vukli. Oni su se uspravljali i pokušavali da se oslone na vlastite noge, dok im se u ugašenim pogledima počeo buditi neki sjaj, kao kad likovi u praskozorje iskaču iz dubokih sena. Svi su pevali. Uostalom nemojmo gubiti iz vida, da su Jevreji, pogotovu bački Jevreji, vrlo muzikalni. To je dobrim deom vezan za jevrejski religiozni ritual, pa je razumljivo da su u ogromnoj većini poznavali i taj muzički biser iz bogatog Verdijeveg opisa. "Nabuko" je naša, srcem i dušom naša jevrejska pesma. U njoj je sugestivnom melodijom ozvučen protest potlačenih Jevreja protiv ropstva. Čak i više, u toj je operi na simbolički način osuđeno svako ropstvo. To je nenadmašna himna slobodi.

I kako se arija duž kolona dizala i spuštala, ulazila u dah, prodirala u kosti, meni se činilo kao da sam odjednom bio otrgnut od zemlje, na kojoj su ostale samo patnje, boli i poniženja, i nekom nadnaravnom silom podignut visoko, vrlo visliko, da bih tamo poput orla jedrio raširenim krilima koja se gotovo i ne pomiću... jedrio gore, dole... onda bih se opet dizao..., uvek slobodno... slobodan.

Eto, u tom trenutku mi se učinilo da na svetu ne postoji ništa drugo sem to divno osećanje u kome smo se svi izjednačili u pesmi... I ja sam se kroz svoju patnju, i patnju svih mojih sunarodnika osećao nekako čovečnije, ljudskije. Osećao sam da sam prevladao svoju ljudsku samoću, lični strah od neizvesnosti sutrašnjeg dana. Bila je to prevaziđena tuga, pobeda nad vlastitom malodušnošću, radost u sapatništvu sa svojim bližnjim. Pevušeći nisam ni sam primetio da su mi oči pune suza, da plačem. Bio je to kao majčino mleko sladak plač, radostan i plodotvoran. Plakali su svi. Plakali i pevali...

Honvedi su nas začuđeno i tupo, čak nekako bezvoljno gledali. Oficiri, na čelu sa Lovašem, negde su nestali. Ostali su se možda u tom trenutku osećali pobeđeni, posramljeni... uostalom zar je to bitno. Najvažnije je da smo svi tada znali u kojem se rovu nalazimo i protiv koga moramo da se borimo ako želimo da preživimo... Kao što rekoh, nekoliko dana posle toga bili smo pušteni kućama. A evo, nije prošlo ni nekoliko meseci, a dobar deo nas "ispod dudova" smo tu, zajedno sa ostalim antifašističkim borcima Bačke...

1975

Odlomak

VELIKI TJEDAN

Zapisi Hermana Mraka

Na tavanu seoske kuće u Somboru, gdje sam privremeno stanovao, našao sam požutjele papire. Jedna grupa listova, imala je naslov, pisan rukom: "Zapisi Hermana Mraka". Pitao sam vlasnika tko je Herman Mrak, ali nije znao da mi odgovori. Čudio se mom pitanju. Sa njegovom dozvolom pokupio sam papire, koje sam pročitao.

Veliki tjedan 1942. godine. Sa svih oltara, kao i svake godine u ovo vrijeme, popovi su urlali o agoniji i smrti Krista "kojega su ubili Židovi" i pozivali vjernike da se mole za "perfidne Žudije". A zagrebačke ulice su pune ljudi koji su na reverima nosili žuti znak sa Davidovom zvijezdom. Izgledaju više sjene nego ljudi. Prolaze kroz masu sa očitom željom da ih niko ne spazi, da se nikoga ne dotaknu. Vidio sam čak i jednog redovnika koji je na svojoj franjevačkoj mantiji nosio isti znak. I mali ministrant koji je svako jutro "ministrirao" svećeniku na jednom pokrajnom oltaru jezuitske crkve u Palmotićevoj ulici, imao je na reveru židovsku zvijezdu. Ni ovi "obraćeni" Židovi nisu bili pošteđeni da nose taj znak "sramote". Možda ipak i franjevac i mladi ministrant svjesno nose taj znak, da budu isti sa braćom koju su, tko zna kada, izdali pokrštenjem.

Mislim o tim stvarima možda najviše kad svratim u crkvu da se pomolim. Crkveni obredi Velikog tjedna su za mene predstavljali još od djetinstva neki posebni čar, isto kao i božićna misa koja se služila u pola noći.

Ovih dana sve mi je mučno, sve me boli. I duša i noge. Svratim u crkvu najradije kad je prazna, kad nema ni obreda ni drugih ljudi. U gradu je prilično vruće i debeli zidovi novogotske katedrale su dobar zaklon za malo osvježenja i odmora. Već više dana otac je u zatvoru, Ilija žandar, moj otac. Bili smo nešto tek pojeli "za ručak", ne da zavaramo glad, nego da prevarimo sami sebe, jer u našoj kući već mjesecima nema skoro ništa drugo osim krompira i kisele repe. Nema ni mesa, nema ni kruha. Uz kuhani krompir majka bi izvukla iz malog burence, što smo ga dobili od tetke u Dalmaciji, jednu ili dvije slane srdele, premazala s njima krompire, da im da barem neki miris, i onda jednu podijelila na nas četvoro a drugu vratila u burence "da duže traje". Neko je zakucacao na vrata našeg malog

stana. Bio je jedan žandar koji je pozvao mog oca da dođe odmah u kasarnu u Branimirovoj ulici. To nije bilo ni za njega ni za nas ništa novo. Često se događalo da su ga zvali da se hitno javi komandi. Obukao je bluzu, stavio opasač i uzeo kapu, pozdravivši kao i obično majku, sestru i mene. Poslije jednog sata opet je neko pokucao na vrata, kao da je želio biti tih, oprezan. Opet isti žandar. Predao mi je presavijeni list papira, pozdravio i otišao.

"Uhapšen sam, pisalo je na papiru. Budite mirni jer nisam ništa učinio a pravda na kraju uvijek pobjeđuje. Vaš otac Ilija Mrak".

Pokazao sam pismo majki i sestri a onda sam otrčao do očeve kasarne. Primio me je jedan od njegovih oficira. Rekao je da i on sam ne zna zašto je oca morao uhapsiti. Dobio je jednostavno telegram ministarstva oružanih snaga sa nalogom da se do daljega uhapsi žandar koji je toga i toga dana bio sprovodnik vlaka na pruzi Zagreb–Karlovac. Iz zelenog fascikla kojeg je imao na stolu izvukao je žuti telegram ispisan brojkama i jedan drugi papir sa prevedenim tekstom šifre. Mladi oficir je bio sa mnom vrlo ljubazan, i bar prividno, ljudski topao.

"Ilija je moj čovjek a ja volim moje ljude. Mi nismo politička policija, nego kokošari. Ali šta ja mogu? Moram izvršiti nalog. Dok je tu, kod nas, ništa ne morate brinuti. Za sada možete ići kod njega kad god hoćete, i slobodno mu donositi hranu. Ali ako ga prebace u drugi zatvor, eh, onda ja više ne bih mogao ništa učiniti. Hermane, ja znam za vas. Vaš otac mi je govorio o vama. Idite okolo, vidite vi sami šta možete uraditi. Dok je Ilija ovdje, kod mene, ničega se ne trebate bojati."

"Ali moj otac je sigurno nevin."

"Slušajte Hermane. Da vam ispričam jednu priču. Na granici između Hrvatske i Mađarske, mađarske straže zaustave zeca, koji je u ludoj brzini pokušavao da se prebaci u Mađarsku.

– Zašto bježiš, upitaše mađarski vojnici zeca?

– U Hrvatskoj škope konje.

– Pa šta se bojiš. Ti nisi konj.

– Dok ja dokažem da nisam konj, odoše moja muda.

Kad je izgovorio ovu zadnju rečenicu, oficir ustade od pisaćeg stola i isprati me do vrata kancelarije.

Očev zatvor je bio u prizemlju iste zgrade. Naoko jedna obična soba, sa stražarem pred vratima. U sobi s njim nekoliko drugih uhapšenih žandara. Svima su bili oduzeti pojasevi i žnjirci teških kožnih cokula. Soba sa rešetkama na prozoru, bez kreveta. Svaki od njih imao je na podu od betona dva pokrivača tamno maslinove boje. Jedan je služio kao "krevet" a drugi za pokrivanje.

Pitao sam oca da li se sjeća nečega što se dogodilo kad je zadnji put "pratio vlak" za Karlovac. Jeste, povjerio mi je, da je trebao da pregleda putnicima legitimacije i propusnice, jer je svako od njih za svako putovanje morao dobiti posebnu dozvolu od policije. Priznao je da on obično nije pregledao ni legitimacije, ni propusnice. "Ja nisam policija, dodao je. To je njihova stvar."

Dolazio sam tih dana kod njega tri puta dnevno, noseći mu hranu ili čisto rublje. Svaki put sam pokušavao da doznam nešto više o tome zašto bi mogao biti uhapšen, ali on ili nije znao ili mi nije htio pomoći.

Tri dana sam tražio na željezničkoj stanici, i negdje u malim ulicama predgrada, željezničara koji je vozio vlak i kontrolora karata. Prvi mi nije znao ništa reći. Drugog sam našao jedno popodne kod kuće, dok je spavao, jer je imao noćnu službu. Sjetio se "nečega". U istom vlaku je bio jedan tajni agent ustaške političke policije, koji mu je zatražio legitimaciju i zapisao njegovo ime i prezime.

"Ali šta se dogodilo?"

"Ne znam. Znam samo da je na jednoj od stanica nastala neka gužva i da je sišlo nekoliko ljudi. To je sve što znam, jer sam bio na peronu, kao i obično prije polaska vlaka."

Mnogi su obećavali da bi mi mogli pomoći, mnogi drugi su mi rekli da su vremena teška i opasna i da i oni imaju familiju na koju moraju da misle. Tako sam došao do svećenika don Mile Bušića. Stanovao je u jednom ženskom samostanu, u centru grada. Znao je već nešto o meni, preko jednog zajedničkog poznanika. Ono što nije znao, pitao me je. Poznavao je dobro glavnog žandarmerijskog generala. Mile Bušić nije krio da je ustaša, ali ga je pogodilo da imam u familiji i fratara i kaluđerica. Rekao sam mu da je otac i star i bolestan, da je kao "bivši" jugoslovenski žandar proveo više vremena u zatvoru nego u službi, da je bio po kazni premješten i bez potrebe ponižavan.

Mile Bušić mi je rekao da napišem sve to u formi jednog pisma njegovom prijatelju generalu. Izvukao je iz ladice bijeli papir i kovertu na kojima je stajalo štampano plavim slovima: Ustaški Stožer Grada Zagreba. "Znate Hermane", rekao je, "tako će vaše pismo sigurnije stići u generalove ruke". Moje pismo je bilo dugo malo više od jedne stranice. Dodao sam da moj otac ne zna ništa o tom pismu i da ja preuzimam za pismo svu odgovornost. Mile Bušić je izvukao iz ladice stola još jedan list papira i napisao tri četiri redka preporuke. Na koverti je stavio ime generala i rekao mi da to pismo odnesem sutra ujutro u glavnu žandarsku komandu i da ga predam dežurnom oficiru na ulazu u zgradu.

Kad sam se na večer vratio kući, o pismu nisam ništa rekao ni majci ni sestri. Otišao sam kao i obično do oca u žandarski zatvor. Kao i obično, u jednoj salvijeti vezanoj čvorom, bio je mali lončić sa kuhanim krompirom. Ovaj put majka je dodala dvije slane srdele i jednu jabuku. Kao da se opravdavala preda mnom.

"Znaš, za koji dan je Uskrs. Jadni naš tata."

Ni njemu nisam ništa rekao o pismu. Bojao sam se da probudim nade koje će možda već sutra iščeznuti. A sutra? Sutra je Veliki petak.

Ustao sam kao i obično, obukao se i kad sam izlazio iz kuće rekao sam majci i sestri da idem u crkvu. Kroz maglu prljavog dima, sunce kao da je počelo

da osvaja prostor, osvjetljujući okupirani grad. Svuda straže, prolaze ljudi u uniformama, grupe njemačkih i ustaških vojnika. Pred praznim dućanima spori koraci žena u tankim haljinama i cipelama sa drvenim donom. Na mnogim izlozima natpisi: nema mlijeka, nema kruha. Nijedna od mesarnica nije bila otvorena. Mesa nema već od početka ove godine, ni komadića. Barem kod nas u kući ga nije bilo. Krenuo sam prema Zrinjvcu i sjeo na jednu od klupa, pred akademijom. Park je prazan. Samo poneki seljak, koji očito čeka da krene na obližnji kolodvor. Negdje sa Gornjeg grada, jedan zvonik odbija ure. Sjetih se da je Veliki petak, da su zvona zavezana da ne bi zvonila. Možda se neki od zvonika nije dao obuzdati, ili je mežnar jednostavno zaboravio da zvono veže. Gledam stabla oko mene. Vjetra nema i sve izgleda mimo. Ipak dva drveta kao da njišu krošnje. Približavaju vrhove jedan drugome, kao da povjeravaju šapatom u uho neku tajnu. O čemu stabla pričaju? Prolaze četvrti sata. Primjetih kako kroz park prolaze tiho, jedna za drugom, žene su žutim židovskim znakom. Prolaze i mimoilaze se kao da se ne poznaju, ili se zaista ne poznaju. Žure. To mi je reklo da je blizu deset sati, da žure na tržnicu i u dućane. Židovima je zabranjeno kupovati hranu prije deset sati. Hrane je malo ili je nema. Nema je ni u rano jutro kad se pijace otvore. Zato im je i zabranjeno da porane. Mogu da kupe samo ono što je ostalo "kršćanima". Naredba je duboko neljudska, vrijeđa, ponizuje, ali u praksi kao da i ne postoji, jer hrane nema, a ni pijace skoro nema.

Digao sam se s klupe, dotaknuo s prstima lijevi džep jakne i provjerio da je pismo za generala na svom mjestu. Htio sam samom sebi i drugima da sakrijem nervozu i na oko mirnim korakom krenuo prema žandarskoj komandi. To je ista zgrada gdje je otac u zatvoru, samo drugi ulaz. A šta ako me koji od stražara prepozna? Žandar na ulazu drži ovlaš pušku o ramenu. Kažem mu da me odvede dežurnom oficiru ili da ga pozove. Imam da predam jedno službeno pismo za glavnog generala.

"Čekajte!" – odgovori i pritisnu jedno električno dugme. Kad se s druge strane unutrašnjih staklenih vrati pojavio drugi žandar, ovaj mu reče tiho, pokazujući na mene očima.

Par minuta poslije toga pride mi jedan mladi oficir, visokog stasa.

"Vi ste kurir?"

"Imam da predam jedno žurno povjerljivo pismo za glavnog zapovjednika."

"Od koga?"

"Piše na koverti", rekoh, pružajući mu pismo. On pogleda kovertu.

"Da li vam treba potvrda o primopredaji?"

"To mi nije naredeno", rekoh ja, nastojeći da upotrijebim službeni riječnik.

"Možete ići", reče oficir, okrene se i pođe prema nekim unutrašnjim stepenicama a ja prema izlazu. Onaj prvi stražar, tromo naslonjen na zid, pogledao me je lijeno.

Požurio sam da se što prije izgubim iz te ulice. Osjetio sam u sebi samo prazninu. Ni nadu, ni beznade. Nešto što su idući dani ili idući sati trebali da ispune ili da opravdaju. Krenuo sam prema Gornjem gradu. Tamo rado odlazim, preko stepenica kraj uspinjače koja ne radi. Ima jedna razbijena klupa, nedaleko do gornje stanice uspinjače sa koje se vidi jedinstvena slika zagrebačkih krovova i llici i preko nje. Samo u Parizu je moguće vidjeti sličnu tamnocrvenu boju i sličnu ljepotu jednoga grada. Gornji grad poznajem samo do prilaza Markovom

trgu i odozdo, do Kamenitih vrata. Tamo su ustaške straže i dalje se ne može bez specijalnih dozvola. Ni u Tuškancu nisam nikada bio. Otkad sam ja u Zagrebu to je zabranjena zona. Stanuju ustaški ministri i njihove njemačke gazde. No i u tim okovima ustaških i njemačkih straža Zagreb je sačuvao svoje dostojanstvo: topao je u tuzi, neukrotiv u nadi. To je jedan od rijetkih gradova koji kao da imaju dušu.

Vratio sam se kući kao i obično. U podrumu preko puta kuće kupio sam pola litre dalmatinskog vina. Kod nas se održala tradicija ljudi sa očevog otoka da se na Veliki petak posti cijeli dan. Za večeru se pripremi kuhana blitva i pije se crno vino. Na Veliki petak, govorio je otac, koliko vina toliko nove krvi i zdravlja. To vino je bilo za njega. Rekao mi je sinoć da ne dolazim u podne, ali ako nađem da mu donesem za večeru malo crnog vina, zbog Velikog petka.

Sjedili smo tako u vrijeme ručka, oko praznog stola, majka, sestra i ja, svaka sa svojom šutnjom. Iznenada sam čuo kako neko uvlači ključ u bravu i otvara naša kućna vrata. Otac se vratio. Oči su mu sijale. Nisam znao je li to bila radost ili tuga. Izljubili smo se. Kazao je samo:

"Rekao sam vam da se ne treba bojati i da će pravda pobjediti."

Nije htio reći ništa drugo i tek kasnije govorio je o sasvim običnim stvarima.

Neko je zazvonio na vrata. Ušla je jedna žena koju sam vidao na stepenicama, ali je nisam poznavao. Obratila se mojoj majci:

"Gospođo, prekosutra je vaš blagdan. Donijela sam vam malo brašna, treba će vam".

Majka joj zahvali i reče nama: "To je gospođa Baum. Stanuje na zadnjem katu. I ona čeka da joj se vrate muž i dva sina." Sad sam znao nešto više o njoj. Majka je već ranije pričala da su ustaše odveli iz naše kuće jednoj ženi muža i dva sina, jer su Židovi.

"Mislim da su dobro", rekla je. "Dobila sam od njih jedno pismo prije mjesec dana. Javili su mi da rade u poljoprivredi i da će ih pustiti na jesen, poslije žetve ili poslije berbe. Oni su na takav rad naučili. Znae, imali smo izvan Zagreba nešto malo zemlje."

Gospođa Baum govorila je o svojoj nesreći kao o najobičnijoj stvari ovoga svijeta. Imala je čak i smiješak na usnama, ali nije mogla da sakrije njegovu gorčinu.

Kad je otišla, majka je rekla da joj je tog jutra donijela da sakrije kod nas nekoliko starih tomova jedne njemačke enciklopedije.

Pitao sam se u sebi, tiho, šta tu ženu i mnoge druge uvjetuje da tako pasivno trpe nepravdu, da nose žuti znak na prsima, da "mirno čekaju" i šta?... Iz tih misli trgnu me očev glas: "Ajde da se operemo i obrijemo. Idemo u crkvu."

Putem je šutio. U katedrali nisu toliko plakali za mrtvim Isusom koliko su sa svih oltara optuživali Židove za njegovu smrt. Negdje iza mene stajao je naslonjen uz stup fratar sa židovskim znakom.

Danas sam prvi put počeo osjećati duboko, sa stidom, kako "moja crkva" pod maskom da brani Boga, ubija čovjeka. Crkva, možda ne samo ona, ali i ona je kriva za ovu klaonicu ljudi. "Gott mit uns" njemačkih opasača nije moj Bog. A

pred crkvama su prodavali knjigu "Židovi i Katolici" u kojoj se svako zlo povijesti pripisuje Židovima.

Kad je završio obred, otac me je uzeo ipod ruke i krenuli smo prema kući. Opet šutnja, a onda je on prekide:

"Hermane, znam da si ti nešto za mene učinio. Rekao mi je komandir čete. Pitao me je ko si ti. Nemoj reći majci, pustili su me samo privremeno. General je uzeo na sebe odgovornost. Ne znam ni ja zašto."

"A zašto mi ne kažeš zbog čega su te uhapsili? Valjda nisi pregledao putnicima vozne propusnice?"

"Obično ih ne gledam, ali ovog puta sam pregledao sve do jedne."

"Kako to?"

"Ali nećeš reći majci?"

"Ne."

"S onim vlakom se je prebacila u šumu jedna grupa partizana. Imali su lažne propusnice. Ja sam ih pregledao da to ne učini ustaški policajac koji je bio u vlaku. Tako su se prebacili, i on me je tužio."

"I šta sada?"

"Ništa. General je naredio da do daljega nastavim službu. Opet ću pratiti vlak. Za sada..."

Kod kuće sam našao poruku da me zove župnik, velečasni Pelihan, i da dođem do njega ako mogu.

"Carissime", rekao mi je, "velečasni Bušić mi je telefonirao. Pitao je za vas. Znao, neko je bio posumnjao u vašeg gospodina oca. Ja sam mu rekao da ste dobri katolici. Velečasni Bušić je telefonirao i lično generalu. Ne bojte se, sada je sve u redu. Proslavite Uskrs u božjem miru... Nego, nisam vas samo za to zvao. Pomažu mi i drugi naši katolički mladići. Šaljem uskrsne čestitke našim župljanima. Molio bih i vas da mi ih pomognete podijeliti."

Uze sa stola jedno dvadesetak bijelih koverata, zatvorenih, već adresiranih. "Znate, sve su adrese blizu jedna drugoj. Neće vam trebati puno vremena."

Pošao sam da dijelim pisma. Peo sam se stepenicama, zvonio na vrata, koja su uglavnom otvarale žene. Neke koverte sam morao ostaviti kod "hauzmajstora" jer na vratima stanova nije nitko odgovarao. Bezvoljno primijetih da jedna od koverata nije bila zalijepljena. Pročitah pismo. Župnik Pelihan je "čestitao Uskrs" Židovima koje je on tih dana "pokrstio", jer su se nadali da će na taj način spasiti život. "Isus vam je dao dar prave vjere i milost života", pisalo je u pismu. Na kraju je pisalo da na tom daru "vjeri i života" mogu zahvaliti Bogu, ako pošalju župniku novčanu pomoć "za siromahe".

"Pa zar ovo traži od mene moj Bog? – pitao sam se sa gorčinom. Ostala pisma nisam podijelio. Završila su u kućnom zahodu."

Velika Subota. Kao i svake godine na ovaj dan bio sam u crkvi na obredima. Otac se vratio s posla sa tužnom viješću. Prošle noći ustaše su ubili Perinog sina.

Pero žandar je najbolji prijatelj mog oca. U punoj noći ustaše su upali u njegov stan, u Trnju, da mu uhapse sina. Momak je pokušao da se brani, izvukao pištolj i pokušao da se probije. Jedan od ustaških policajaca ga je ubio na kućnom pragu. Pero je bio protiv ustaša i išao je često u crkvu, baš kao i moj otac, ali nije znao da mu je sin bio partizan. Iako smo svi bili pogođeni vijestima koje je doneo otac, majka je nešto spremala za sutrašnji, uskrсни ručak. Mijesila je neki kolač od brašna gospođe Baum. "Pozovi je sutra na ručak", rekao sam joj. "Mislila sam to i ja", rekla mi je. "Zvonila sam na vratima više puta, ali niko ne odgovara. Probat ću opet." Na večer mi je rekla da je zvonila i kucala cijeli dan, ali da gospođe Baum nema kod kuće. Možda je nekamo otišla.

Sa svih zagrebačkih zvonika jutros su zvonila uskrсна zvana. No poslije svega što se dogodilo ovih dana, njihovi tonovi su mi sličili na promukli glas jedne dobro sakrivene tuge. Kao da je bio glas napuklih ili još vezanih zvana. Trudio sam se da budem ipak praznički raspoložen, barem kao čovjek koji veruje da Boga ima. Uskrs je. Otac se vratio iz zatvora. A ostalo? Zajednička tuga je pola radosti, kaže poslovice. Dok hodam pločnicima grada osjećam da te riječi nisu istina. Tuga je tuga. Kraj mene prolaze automobili sa ustaškim vojnicima, s tablicom UV (ustaška vojnica). Ukradena vozila, pimislih u sebi, sjećajući se da smo ih tako nazvali u jednoj grupi studenata na univerzitetu. U katedrali među svijetom, vidim opet franjevca sa židovskim znakom, naslonjenog uz isti stup ovog neogotskog zdanja. Mnogi mladići su u ustaškoj uniformi, sa krunicom ili sa knjigom molitava u ruci. Pitam se kako je moguće biti ustaša i vjerovati u Boga, moliti ga. Neki su od njih u crnim uniformama. To su jedinice koje kolju ljude u konclogorima. I oni se mole. I za njih je vjera opravdanje zla koje čine. Drže molitvenike u rukama koje mirišu na ljudsku krv. Dok na oltaru jedan kanonik služi svečanu uskrсну misu, pitam u tišini savjesti mog Boga zašto me meće u tu kušnju, u takvu probu, da moram vjerovati u njega zajedno sa onima koji nisu ljudi. Došao sam u crkvu da se pomolim, a molio nisam, već sam u nemirnoj tišini samog sebe polemizirao s Bogom. I u jednom momentu mi je bilo jasno ili da je sve to laž i Boga nema, ili je lažan Bog kojeg su zakaparisali ustaški popovi i mnogi popovi prije njih, da u njegovo ime počine sva moguća zla. Danas, za vrijeme uskrсне mise, počeo je moj raskid sa službenim Bogom, dok je neko, meni nepoznat, na orguljama katedrale divno svirao Bacha.

Jutro je bilo sunčano ali ipak hladno. Spustio sam se laganim koracima sa Kaptola prema Zrinjercu, pa onda lijevo do Draškovićeve ulice, do našeg stana. On je jako mali. Ulazi se u jedan uski hodnik, koji služi kao predsoblje. Odmah na desno, uz ulazna vrata je jedan mali WC. Moram ga spomenuti jer je ovo prvi put da imamo u kući i taj "konfort". Kad dolaze majčine poznanice da je posjete, prva stvar koju im ona pokaže to je WC sa vodom. I sa posebnim zadovoljstvom, svaki put pred gostima povuče mali lančić koji pušta vodu, uvijek sa istim komentarom

"A ovdje se potegne." Isti mali hodnik na desno vodi do kuhinje. U kući nije bio uveden plin i kad smo uspjeli kupiti ugljena kuhalo se na njegovom živom plamenu. I taj "špacher" oko koga smo se skupljali, grijao je cijeli stan. Na nivou kuhinje, u hodniku bio je stol na kojem ručamo, primamo goste i na kome, obično na večer, do u kasnu noć, ili učim, ili čitam, ili pišem. Na kraju hodnika, koji nije duži od tri četiri metra je spavaća soba. U njoj tri bijela željezna kreveta, baš kao u bolnici. Uz zid prema prozoru spavam ja, uz suprotni zid je sestrin krevet, a u sredini isti željezni krevet na kome spavaju roditelji. Kad nam dođu u goste rođaci, onda spavaju sa mnom, u mom krevetu, rođakinje sa sestrom. U spavaćoj sobi je jedan ormar i jedna zidana peć od majolike, koja nikad nije bila zagrijana, i radi štednje ugljena i radi mojih knjiga koje sam poslagao oko peći, po peći, a neke i ispod kreveta, jer drugog mjesta nije bilo.

Isti mali stan su imali i svi drugi koji su stanovali iznad nas ili ispod nas u dvorišnoj zgradi Draškovićeve ulice, čija je ulična zgrada služila dobrim dijelom uredima jedne farmaceutske industrije. Dok sam išao kući mislio sam na gospođu Baum, koja je imala isti stan kao i mi. Ako je živjela u tako skromnom stanu, znači da nije bila bogata. To svjedoči da ima siromašnih Židova. Pa zašto ih onda optužuju da su imali u rukama svu ekonomiju ove nesretne Hrvatske, koja ekonomije uopće nema. Kad sam ušao u stan, za stolom u malom hodniku, sjedila je mlada, meni nepoznata djevojka. Majka mi je predstavi:

"Ova gospođica je susjetka koja stanuje na katu iznad nas. Došla je da nam čestita Uskrs."

"Ja sam Rut", reče djevojka, ustavši sa stolice i pruživši mi ruku. "Sretan vam Uskrs."

Siguran sam da je do danas nikada nisam sreo. Stvar me nije začudila, jer smo došli u Zagreb tek prije par mjeseci, i nisam stigao da upoznam sve ukućane. Bilo je prilike da se sretnemo noću u podrumu, za vrijeme avionskih uzbuna. Ali ja sam baš u tim noćnim satima rijetko izlazio iz stana, jer kad bi svi moji izašli, onda bih tražio na radio aparatu zabranjene stanice.

Rut je bila lijepa, skromno obučena ali sa mnogo ukusa. Rekla mi je da ima osamnaest godina ali je izgledala odraslija, žena. Tamne kose, kristalno plave oči, ovalno lice, bogate usne sa diskretnim karminom. Ima bujne grudi, malo poširok struk, čarape od "umjetne svile", kožne cipele tamno braon. Imala je na sebi kostim ciglene boje.

Prvi dio našeg razgovora bio je banalan. Ona je ponavljala čestitke za Uskrs, a ja sam zahvaljivao. Osim toga bili su tu i roditelji i sestra, pa sam osjećao da pred njima ne mogu da započnem sa njom neki duži ili dublji razgovor. Pitao sam je da li nešto studira. Odgovorila je da je završila gimnaziju i da joj je dosta škole. Sad je kod kuće, misli da se uda, da rodi djecu, da bude majka. Zaručnik joj je diplomata Bugarske ambasade u Zagrebu.

Prolazili su sati u jednom glupom razgovoru. Majka ju je ponudila sa kolačem i vinom. Rut je ostala prikovana uz stolicu, nije se micala. Mi smo izmjenjivali poglede. Htjeli smo da ručamo, ali gošća je bila tu, nije odlazila. Majka mi reče tiho, a i otac je čuo:

"Ručat ćemo kad ode, ali vidim da ona ne odlazi."

"Pa neka ruča s nama", dodao je otac.

"Ne možemo od sramote, odgovori majka. Imamo krompir i srdele."

Ja preuzeh inicijativu.

"Gospođice Rut, ako nećete odbiti jedan skroman ručak, bilo bi nam drago da budete naš gost."

"Hvala, prihvaćam poziv."

"Ali radi se samo o krompiru i slanoj ribi."

"Pa to je baš ono što volim."

Pitao sam majku da li je našla gospodu Baum.

"Zvonila sam nekoliko puta, ali ne odgovara. Sigurno nije kod kuće".

"Da, i mi smo je tražili", reče Rut. "Nema je, mora da je nekamo otišla. Zna, mi smo prijatelji i obično nam kaže kad negdje otputuje. Ovog puta nam nije ništa rekla."

Ručali smo u mučnoj atmosferi koju je Rut nastojala uzalud da oživi. Bilo je mnogo čudnih stvari u toj njezinoj posjeti. Prošao je i ručak, a ona nije pokazivala nikakvu namjeru da ode.

Polako, polako, ali trebalo mi je za to puno vremena da osjetim da je Rut Židovka i da je došla kod nas, neznana i nepozvana, da provede dan u našem stanu. Uskrs je bio samo jedan izgovor.

I kad su roditelji i sestra izašli, Rut je stajala kao prikovana na istoj stolici, dok sam ja nemirno šetao uskim hodnikom. Konačno bili smo sami.

"Drago mi je da nema nikog od mojih."

Šutnja.

"Rut, drago mi je da sam vas sreo, iako imate zaručnika bugarskog diplomatu."

Opet šutnja.

"Ako vas uznemiravam, recite mi samo. Ili ćete otići vi, ili ću ja otići u sobu".

"Hermance, drago mi je da smo sami, ali ako niste shvatili onda da vam kažem: ja sam Židovka."

"To sam već bio shvatio."

"I došla sam ovdje, bolje rečeno, majka me je natjerala da dodem. Vaš otac je žandar. Tu sam sigurnija, nego gore. Kažu da će doći da nas odvedu u logore."

"A vaš bugarski zaručnik, diplomata, ne može ništa da učini?"

"Rekla sam vam jednu laž. Jedan Bugarin iz ambasade mi se udvara, ali znam da se boji da ne kompromitira karijeru. Nisu to zaruke, to sam rekla onako. Ja nikoga nemam osim majke. Oca i brata su odveli."

"Kuda?"

"Ah, tko zna. Neki kažu da su u Posavini, na poljima, drugi govore da su u Poljskoj u rudnicima."

"Zašto čekate u neizvjesnosti? Ima ljudi oko nas, među nama, koji se bore i za vas i za mene i za ostale."

"Ne mogu ostaviti majku, sama je, stara i bolesna. A ako nas negdje odvedu možda ću sresti oca i brata ili barem jednoga od njih. Ja se ne bojim rada, ni prisilnog rada. Imam osjećaj da ću na neki način preživjeti ove dane. Mlada sam, imam tako puno volje da živim."

Dok mi je to govorila uzdahnula je duboko. Taj uzdah kao da joj je ispunio grudi koje su postale veće, ljepše, privlačnije. Misao, jača od podsvijesti, zaustavila mi je ruku. Rut kao da je to pročitala u mojim očima. Učinilo mi se barem da me nije odbijala, ali oboje smo bili zbunjeni.

"Da smo se barem ranije sreli", rekoh ja, dok prostor među nama kao da se sužavao.

"Bilo bi sve isto, odgovori djevojka. Vi žandarev sin a ja Židovka."

"Vi ne znate da je moj otac prije dva dana izašao iz zatvora."

"Nisam znala i sad se bojim da vas ne kompromitiram."

"To ne, nikada. Sad kad prođe Uskrs, ako mi dozvolite, probrinuti ću se da se negdje sklonite, a onda ćete preko granice."

"Kako vi to mislite?"

"Obući ćemo vas kao kaluđericu. Moj otac će vas pratiti vlakom do italijanske granice. Tamo, barem za sada, za Židove nema opasnosti a postoji i mogućnost da vas drugi prebace u Švicarsku."

"Hermane, vi to možete?"

"Već je nekoliko djevojaka išlo prijeko. Imajte povjerenja. Nisu svi ljudi jednaki."

"Rekla sam vam da neću da ostavim majku."

"Koji ja i ne poznajem."

"Pa ni mi se do danas nismo sreli, čak ni na stepenicama."

"Da, pitam se i ja, kako to?"

"Jednostavno, ne izlazim iz kuće, iz stana. Znaite, neugodno je proći ulicama sa židovskim znakom. Samo majka izlazi da kupi hranu i ne stavlja znak. Boji se."

Dok je to govorila, pružila je ruku tražeći moju i u nju je duboko utisnula nokte. Gledao sam je zbunjeno. Ja sam fizički izgledao njezina sušta suprotnost. Mršav sam, imam upalo lice od gladi i požutjelo od jednog lijeka protiv malarije, a u ustima fali mi nekoliko zuba zbog pomanjkanja kalcijuma. (Jednog dana sam kupio kruh kojega su dijelili na kupone, u mljekari. Bila je to čudna želatinozna masa nečeg što je bilo teško prepoznati. Sve skupa je imalo miris pilovine. Kad sam ga zagrizao ostao sam bez tri zuba). Dok sam mislio o tome Rut je držala moju ruku u svojoj.

"Sjutra ili prekosjutra ću vas potražiti. Pripremite ono što je najnužnije da ponese."

"Već sam vam rekla da neću da ostavim majku."

"Ali pitajte majku! Učinite po njenom savjetu."

"Hermane, shvatite me. Ako je moja sudbina zapisana, ja moram da je slijedim. Ne mogu da ostavim majku ni da izdam svoju braću."

"Ali svi nastoje na neki način da se spasu!"

"Ja hoću da dijelim sudbinu moje obitelji i moje braće. Ako je to cijena da se sastanem sa ocem i bratom, onda je prihvaćam."

"Ali zašto ste onda došli ovdje, u naš stan?"

"Već sam vam rekla, majka je htjela. Nisam mogla da je ne poslušam."

"A večeras, a sutra, a iduće dane?"

"Biti ću jedna Židovka, kao sve Židovke ovoga grada kojega toliko volim."

Čitavo vrijeme je držala moju ruku u svojoj, a onda ju je pokrila dlanom druge ruke. Između nas je strujala njezina toplina. Bio sam sretan i očajan.

"Rut, ali zašto vas progone?"

"Hermane, ja to ne znam. Ja se nikada nisam bavila politikom. Jedino što sam to je da sam rođena kao Židovka."

"U ovoj, našoj kući?"

"Ne, u Osijeku gdje je moj otac bio zubotehničar. U ovom stanu smo od kad sam pošla u gimnaziju. Imala sam mnogo prijateljica, prijatelja i kolega. Danas kao da su svi nestali. Ako slučajno iziđem iz kuće i oni me sretnu na ulici boje se jer ne nosim žuti znak".

"Ali imate li ga?"

"Da. Gore je u stanu. Ja sam se redovito registrirala kao Židovka."

"Dajte mi ga".

"A zašto?"

"Nosit ću ga ja."

"Vi ste romantičar. Život je druga stvar."

"Romantičar možda da. Ali kad bi smo svi mi, kad bi svi poštene ljudi ovog grada stavili na grudi žuti znak sa Davidovom zvijezdom, sve bi bilo drugačije."

"Hermane, reče Rut, stisnuvši obe moje ruke među svoje, ja sam mlađa od vas, ali moram da vam kažem. Jedno je u ovim vremenima biti prijatelj Židova a drugo je biti Židov. Nemojte se truditi da to shvatite, ali jadnog dana ćete razumjeti."

Večernja tama je ulazila kroz prozor hodnika u kome smo, oko praznog stola, proveli nekoliko sati razgovora. Bila je već noć kad sam čuo ključ u bravi. Roditelji i sestra su se vratili iz posjete. Rut je ostala još nekoliko minuta i pozdravila se sa svima. Ispratio sam je do stepenica koje vode na gornji kat. Osjetio sam jak, topli stisak ruke. Već smo se bili pozdravili sa obećanjem da će doći i sutra. Prije nego što je zakoračila, okrenula se naglo i poljubila me. Vratio sam se u stan zbunjen, umoran, tužan. Mislio sam što već sutra mogu barem pokušati da učinim za Rut. Istina je da je ona odbila sve, ali mislio sam i na to da ću možda moći razgovarati sa njezinom majkom, i da će je ona nagovoriti. Proveo sam dobar dio noći misleći o tome što da učinim za Rut, kako da je spasim. San mi je prekinuo te misli.

Danas je Uskrsni ponedjeljak. Izišao sam iz kuće kao da idem u crkvu. To je bilo da zavaram moje, jer sam namjeravao da idem u Trnje. Tamo je manastir kaluđerica koje su me već pomogle. Trebao sam da uzmem jedno njihovo redovničko odijelo za Rut.

Na izlazu iz naše kuće, zaustavi me gospoda Kos, sustanarka koja je stanovala u prizemlju.

"Gospodine Hermane, da li znate što se dogodilo?"

"Ne! Šta?"

"Noćas su došli ustaše i odveli su one dvije Židovke koje stanuju iznad vas."

"Odveli su i djevojku?"

"Da, i majku i kćerku."

Noge su mi propale u zemlju, drhtao sam cijelim tijelom. ali sam morao to da sakrijem.

"Gospođa Baum nije odgovorila na zvonce, nastavila je žena i ustaše su provalili vrata. Našli su je mrtvu. Otrovala se, izgleda, prije dva dana..."

Vratio sam se i popeo na kat gdje je stanovala Rut. Vrata su nekim čudom bila otvorena. Pokupio sam žuti židovski znak sa Davidovom zvijezdom, koji je stajao u hodniku na jednom pladnju od mesinga. Kao da je bilo odlikovanje, izloženo posjetiocima. Stavio sam taj znak na grudi i izišao na ulicu.

1977.

(Odlomci)

"Ž" - JOŠ ŽIVI

Tek kad voz protutnji, okrenemo glavu na drugu stranu, osvrnemo se, oslušujemo, obično tražimo neki izgovor zbog kojeg smo ostali između dva paralelna koloseka.

Valjda je voz došao sa suprotne strane?

Valjda to nije *onaj* voz?

Valjda smo hteli ostati?

Pišem ti. Zašto baš sada, u ovo nevreme? Dvadeset četvrti put ove godine lije kiša. Dvadeset četvrti put seva u nogama. Žmarci. Glavobolja. Zubobolja. Nevolja...

Možda te mučim, ali muka tako polako otpada s mene. Lapi jed. Otire se kreč s mojih prstiju. Hajde da se približimo! Uzmi lupu! Tako! Osećam da te neću obradovati!

Juni je. Ocvale lipa. Osećam taj miris. Ne, ne otvaraj herbarijum. Tako je bolje. Jednostavno sve zamisli.

Juče smo u Jevrejskoj opštini govorili o groblju, priredbama, čajankama. Niko te nije spomenuo. Mislila sam na tebe.

Smešno bi sada bilo, Lea, da te pitam da li si porasla. Već onda si bila devojčurak, i mnogo smešna. Zbunjivale su me tvoje naočari sa velikom dioptrijom. Tako se to kaže, je li – dioptrijska? Plus, minus. Plus i minus potiru se! Tako si govorila. Uvek oko tri protutnji voz. Pomislim, ponekad, dolaziš, i da zbog toga čutiš. Pisma ne stižu. Ne javljaš se. Nula ostaje; posle dodavanja i oduzimanja – velika, okrugla šuplja, evo ovako: 0000000000. Pokušaj da nacrtáš bar tri: 000. Tako; skladan je taj nulti obruč oko naših tela.

Šta nam ostaje? Pitam. Ti ništa ne pitaš. Čutala si i otišla. Bila sam maloletna, valjda otuda ovoliko nerazumevanje. Oko tri, možda, ko zna...

Govorili smo o groblju, kažem. Hoće da ga prodaju.

Na njemu se više ne sahranjuje, vele. Nekoliko spomenika, srušenih, trava i – to je sve. Hoće groblje, eto, da nam oduzmu! Sedam je piramida na njemu; Ponedeljak, Utorak, Sreda, Četvrtak, Petak, Subota, Nedelja... i opet iz početka. Dani kada čekam da mi se javiš, da kažeš bilo šta.

Uzmi lupu, Lea, i onu nulu iz matematike. Nju sam donela sa strahom u kostima. Vidiš li kolika je?

Kad samo stigli u sumrak, najpre su nas ošišali do glave, okupali i rovašili crvenim znacima, masnom farbom, na golim leđima. Potom su nam, da ništa ne

promakne, istetovirali brojeve i podeli odeću? Meni crna taftana haljina, prava večernja, za izlazak! Bože, šta ja pričam?

Sećaš li se u kakvim smo haljinama bežale na igranke. Moj otac strog, a majka, bez njega, ništa. Čekale smo da zaspe, pa kroz prozor, s cipelama u rukama, polako. Lamur nije smeo zalajati. Samo je cvilio.

A cipele; jedna je bila muška, druga ženska. Muška velika, ženska mala. Osvrnula sam se levo, desno, što činiti? Hladno mi. Nema donjeg veša, a kraj oktobra. Domogoh se parčeta kanapa; haljina jeste da je taftana, crna, večernja, no velika. Dadoše nam i neke posude, kažu za hranu, pa kad je tako, vezah oko struka parče kanapa, a za njega porciju.

Edita i ja krajem maja bile smo u Novom Sadu. Hajde da ručamo negde! Odemo u "Vojvodinu". Naručim neki kotlet, Edita roštilj. Ne valja, ništa nam ne valja. Ne valja hrana po restoranima, eto, to ti je.

Jednom dnevno smo tamo jeli. Od otpadaka, od repinog lista i ljuske, spremali su nam "čorbu". Škripi pod zubima pesak, ljuska i zemlja, ali jedemo, otimamo se. Creva se slepila od gladi, punimo porcije, i ogledamo se u mutljag što vonja na nesan.

Kupila sam nov nameštaj. Tri fotelje, dva troseda, regal, dođi da vidiš. Mekano, toplo, regal od zida do zida. Imam utisak da se miče kad ga pogledam.

Spavale smo po pet na jednom ležaju. Sklepiani ležajevi od letava, u redovima, cela baraka od ležajeva, od dasaka i uzduž i popreko, samo daske i živi leševi. Čiča zima, a nas pet pokrivamo se jednim ćebetom. Pune smo vašiju. Trebimo se. One sa gornjeg sprata bacaju žive gnjide i vaši na nas, pa se svadamo, gundamo, guramo.

Jednom sam zagrcala. Sanjala sam da jedem paprikaš s patlidžanom, a probudila se promrzla i presavijala se od gladi. Ništa za jelo. Setih se tebe, Lea, i zaplakah. Javi se, neprestano mislim na tebe, nikoga s kim bih popričala. Moji zapuše uši kad im govorim.

Barake žute, hladne, šupljikave, providi se kroz njih, kroz nas se providi. Šta se kod vas zbiva?

Prošle godine bila sam na novosadskom jevrejskom groblju. Jedva sam pronašla majčin grob. Izvadila sam iz torbice ruž za usne i pojačala već izbrisani natpis na spomeniku. Suza mi suzu sustiže dok ti ovo saopštavam. A nama, na leđima, masnom crvenom farbom ucrtali krstove. Je li to bio razlog za ovaj moj gest?

Ti znaš, i oca su zajedno s Klarom i sa mnom odveli. Primećuješ, valjda, imena im ne spominjem. Imena im se zatrla. Neka ostanu bezimeni. Ono što su i bili. Na majčin i sestrin grob sve ređe odlazim.

Ferika se pre logora ubila. Sahranjena je u Horgošu. Već smo nosili zvezde. Pre njene smrti otišla si. Ostavila si nam adresu i rekla da ti pišemo, da te ne zaboravimo. Plakala si kad si odlazila, ali čemu suze?

Deca su mi već velika, no ja sam obolela, pa se ne umem skrasiti. Okolo mene unučad trčkaraju. Teško se krećem, Lea.

Tukli su me, mater im vražju, po tabanima i leđima, svud gde bi me dohvatili. Ozleđene noge bih hladila, pa su me ponovo tukli, udarali pendrecima i rukama, šibali do iznemoglosti. Nisam jaukala. Da li nisam umela, ili mogla, ne znam. Jedino sam želela da umrem, da me nema više. Potom su mi ubrizgavali velikim špricem nekakve injekcije, serume, šta li.

Želela sam da bomba zakači i našu baraku, da jednostavno plane. Radovale smo se kada su nas bombardovali. Daj, Gospode, bombu i na nas!

Sada tek znam posledice tih eksperimenata sa injekcijama (čitala sam neke knjige): decu nisam dojila. Oduzeli su mi mleko. Lea, no deca su mi i bez mleka, valjda njima za inat, stasala. Biće mleka i hleba za našu decu, samo da se ono ne povrati. A kad bi ponovo došlo do toga; otrovala bih prvo njih, pa sebe – ne bih im dozvolila da to vide.

Pišem ti po ko zna koji put. Ćutiš. Ne javljaš se. Ne odgovaraš mi. Ulenjila si se, šta li, a bila si revnosnija. Volela si da pišeš duga i lepa pisma. Ni razglednice mi više ne stižu.

Sećam se prvih dana kada su nas "ozvezdali". Mnogi su nas izbegavali. Teodorina nam je majka rekla da više ne dolazimo. Za nas nekoliko sva su vrata bila zatvorena. Jedino bi Kajina mama govorila: "Samo vi deco dođite". Kretanje nam je bilo ograničeno. Nespokoj od nas činio je aveti. No, mi smo bile mlade. Kako li je samo našim roditeljima bilo?

Spremam se ovih dana u banju. Nije mi dobro. Sve me boli, naročito noge. Ne mogu da spavam. Kao da me još uvek gone, i žele opet rovašiti. Tada pomišljam na bekstvo. I bežim, no moji na vreme primete, i spreče me.

Oko deset naveče isterali bi nas iz barake. Stajali bismo tako promrzli, gotovo goli, do jutra. Sticali bismo se jedno uz drugo, telima grejali tela, grejali promrzle noge gazeći jedni druge, cvokotali i ćutali da lakše dočekamo jutro. A jutro maglovita, jezna. Oko četiri bi nas sprovodili u barake, prebrojavali, razvrstavali, neke odvodili, a mi smo štipkanjem po obrazima rumenili lice, držali se, jedva stojeći na nogama.

Klara je radila u krematorijumu. Razvrstavajući odela, trgla se najednom. Očev prsluk s džepnim časovnikom! Znači, i njega su. Seme da im se zatre!

Nas dve same, oplakale smo i njega i ovaj svet. I sada plačem, Lea! Ne zameri ovoj ruci što suzu beleži. Oblak to noćni plače. Nema patnja!

Svakako očekuješ da ti nešto više kažem o Klari. Bila je u baraci do mene. U logoru to nismo znale.

Kad su došli po nas, rekoše da uzmemo najosnovnije stvari i krenemo. Kraj vagona, otac drži veknicu pod miškom i ćuti. Odvajaju nas. Delimo hleb, ne znajući da se razdvajamo zauvek. Otac zaplaka. Pošle smo vagonima za stoku. Putovali smo, ne znam koliko. Satove i nakit su nam odmah oduzeli, tako da nismo imali pojma o vremenu. Jedna žena u našem vagonu dobila je porođajne bolove. Tražili smo babicu, psovali i vikali, no uzalud. Dugo, dugo uzalud. Kompozicija je napokon stala. Čini mi se da su tu utovarili nove ljude. Neko je konačno otvorio naš vagon i izveo trudnicu. Grčila se od bolova, preznojavala, zapomagla. Zatim taj isti Neko izvadi revolver i tu, baš tu, na očigled svih nas, ubi je! Videle smo poslednje trzaje nerođenog deteta u utrobi joj. I kao da se ništa neobično nije zbililo, lagano, spretno, zatvorili su i zaplombirali vagon. Znali smo samo da se ponovo krećemo, da putujemo, putujemo... Kuda – nismo znali.

Na mermernom spomeniku u Aušvicu utisnuta su naša imena. I moje je ime tamo. A ja još živa, posle svega živa, evo pišem ti. Rukopis mi, naravno, prepoznaješ, no mene ne bi.

Zvali su me prošle godine da pođem u Aušvic. Da to ponovo vidim?! Da li bih izdržala? Uselila se jeza u kosti, u kosu, u zub, u zglob, u oko, koje noću ne sklappam. Kako ponovo tamo. Ne, ne, ne, ne!

U svakom lešu na slici u novinama prepoznam oca. Oče moj, možda je tako bilo bolje.

Ečika se javio iz Kanade. Tražio me je preko novina, pa mi Kaja reče da me traži brat. Dobro mu je. Brat od strica, Ferika, u Izraelu je. Javlja se počesto. Raselili smo se, Lea, svugde nas ima, ali ne možemo se više posećivati. Tugujemo samo jedno za drugim i to je sve.

Hajde, javi se, što pre javi se. Hoću da te vidim. Potrebna si mi. S tobom sam uvek tako lepo umela da razgovaram. Mogle bismo otići zajedno u neku banju, ili negde drugde, gde god zaželiš. Ili da ja dođem? Pa dobro, doći ću ja, samo javi se, draga moja.

Osetile smo da nešto nije u redu u logoru. Ne teraju nas iz barake, nema ni onog svakodnevnog prebrojavanja ni odvođenja. Dimnjak iz obližnjeg krematorijuma ne pušta čađave kriške dima. Čuvari nas sve ređe posećuju. Pričamo i "izležavamo se". Logor se seli. U stvari, bilo je to povlačenje. Danju spavamo, dok noću idemo, osipamo se. Sve manje nas je. Jednog jutra – same! Nema ih!

Kad sam se vratila, nisam znala kuda ću, šta je sa mojima. Smestili su nas u Opštinu. Tu sam srela sestru. Obukli su nas i nahranili. Rekoh, idem u Novi Bečej, valjda ću tamo nekog naći. Mirko me nije prepoznao, a i kako bi. Ja avet, kao plašilo sa njive. Stoji on. Stojim ja. Čutimo i gledamo se. Čudi se, živa sam, kaže tražio me preko Crvenog krsta. Rekli su mu da nisam preživela. Nikad se više nismo razdvajali, nikada više...

Javim Klari u Novi Sad da se udajem, i pozovem je. I dođe ona u Bečej. Trećeg dana popila je lumibal, ili tako nešto. Pokušali smo je spasiti, no bilo je kasno. Ispirali su joj stomak, ali uzalud, umrla mi je na rukama u bolnici. Ostala sam sama, bez stabla, bez grana i lišća. Samo deca i unučad kraj mene. Mirko je 1973. umro od raka. Bolovao je kratko, znali smo da će umreti. Nisam ulazila u spavaću sobu godinu dana.

Kipti nešto u meni, ali to nije osveta, ni bes nije. Donela sam odande umor i htela bih da se negde odmorim, ali ja se evo već trideset godina uzalud odmaram.

Pišem ti po ko zna koji put. Kiša pada, Lea...

Okolo naših nogu motao se Lamur, cvilio. Čekali su da krenemo, požuruju nas, kažu, treba i ostale da odvedu, nismo mi jedini... Jedan od njih izvadi revollver i hicem ga ustrelji. Ostao je tako opružen da nam kuću čuva, da nas čeka.

Mrtvi uvek mrtve dočekuju. Bojim se za tebe, Lea.

Stojim nasred sinagoge. U uglu dve žene i postariji čovek podbula lica. Klimnuh im glavom. Ne, to nije moja majka, ne, to nije moj otac, ne, to nije moja sestra, ne, ne, ne!

Govorili smo o čajankama, priredbama. Groblje će nam prodati.

Skuvaću opet supu s maces knedlama. Ti je voliš. Videćeš, slatka su mi unučad. Zavoleće te brzo.

Dolazi voz! Dolazi!

Valjda sa suprotne strane?

Valjda to nije *onaj*.

1978.

USPAVANI SUNCOKRETI

POGLAVLJE 41

Na peronu železničke stanice, uprkos velikoj gužvi, ljudi su uspeli da se "grupišu" po sopstvenoj volji. To je pošlo za rukom i celoj Avramovoj široj porodici. Tako, pored njega i njegove supruge i porodice njihovog sina Moše, na jednom mestu su se sakupile i porodice Jakova i Benjamina. Snahe Rebeka, Dina i Hana treperile su. Unuci Dan, Bito, Kalef, Illel, Ašer i Moises bili su zbunjeni i uplašeni. Čas su gledali u lice jednog, čas drugog roditelja, ali najviše u dedino. Avram je među svima bio najprisebniji. Takav bio je i Šimon.

– Deco, ovo neće većito trajati. Treba da izdržimo. Kad nas zatvore u tovarne vagone biće nam još teže. A ko zna koliko će putovanje da traje. Dokle će biti prva etapa. Ali, molim vas, nemojte da se dekuražirate, da gubite veru u sebe, – savetovao je Avram svoje najbliže, često brišući oznojeno čelo i pored niske temperature. I dok je on govorio, ostalih petnaestoro, svi sinovi, snahe i unuci, sa Sarom, Stelom i Šimonom, slušali su ga s najvećom pažnjom.

Pronicljivi i pametni Šimon, nakon što je pogledao svakog od prisutnih Avramovih unuka, reče:

– Posebno moramo da brinemo o deci. U velikim gužvama može da dođe do nesreće. Svako neka vodi računa samo o jednom. Avram i ja vodićemo računa o Sari i Steli...

– U pravu si, čika Šimone – tiho je progovorio najčutljiviji među svima, Jakov, koji je neprestano trljao ruke kako bi ih zagrejao.

I svi drugi su klimnuli glavama u znak odobravanja.

Rebeka je kriomice pogledala Dana. Prosto ga je mazila pogledom. Prišla mu je i ogrnula ga. Ona se posle Levanove smrti sasvim povukla u sebe. I da nije imala još dva sina, najverovatnije bi se i njen život brzo ugasio. Taj gubitak nije mogla da preboli. Samo zbog prevelike ljubavi prema deci, a naročito prema Danu, koji je neobično ličio na svog pokojnog brata, podnosila je neizdrživa duševna stradanja.

Sara i Stela su se nešto došaptavale. One su, u stvari, skoro nečujno razgovarale o Isaku, Žani i Evi. Izvesne iskre spokojstva tinjale su u njima od radosti što nisu bili među njima, među hiljadama deportiraca na železničkoj stanici.

Benjamin je držao za ruku Illela i ohrabrivao ga, iako je i sam bio pokošen strahom. Često ga je milovao po kosi slobodnom rukom, kao da je hteo time da mu da do znanja da se ne boji jer je on tu, pored njega.

Moša je često korio Dinu da ne cvili. Supruga ga nije slušala. Bila je odsutna. Odlutala je mislima u neke sfere koje Moša nije mogao da dokuči. A nakon što je videla bolesnu majku i iznemoglog oca, postala je još uzbuđenija, još nervoznija. Njena braća i snahe prosto su ih nosili u rukama. Ona je doživela to kao novi težak udar, čiji bol nije mogla da umanji. Kada je prišla Ošeji, pala je na kolena i gurnula glavu u njeno krilo. Ostarela majka je savetovala:

– Smiri se, čedo! Od sudbine se ne da uteći! Ako je od Boga da se umre, neka bude tako – govorila je ona stalno milujući njenu gustu kosu svojim koščatim rukama, čiji su prsti bili deformisani od teškog reumatizma koji je "zaradila" još u mladosti, perući rublje po tuđim kućama za koru hleba.

– Mama, neću da govorim tako – prekinuo je Ošeju sin Šaul. – Mi nismo osuđenici na smrt kojima je molba za pomilovanje odbijena na poslednjoj instanci. Mi nismo nikome ništa rdavo učinili. Koliko god da nas mrze, oni će morati da vode računa o tome da smo mi ipak ljudi...

Dina je podigla glavu i pogledala brata zapanjena njegovom naivnošću:

– Ti kao da sanjaš. Zar ne vidiš da nas ne razlikuju od marve. Gde se čulo i videlo da se ljudi prevoze teretnim vagonima!? I za marvu biraju pristojnija kola od ovih u koja će nas utovariti...

Ovaj mučan razgovor prekinuo je Moša, koji je došao da pozove Dinu. On je predložio da starce prebace bliže njima, kako bi mogli da im pomognu da se popnu u vagone.

Dina je zatim prišla ocu i zagrlila ga, pa znatno smirenije nego što je to celokupna situacija zahtevala, šapnula mu:

– Tatice, ti si mudar starac. Reci mi, ali iskreno, molim te, šta se ovo s nama dešava? Je li to početak kraja ili postoji neka nada?

Iz toplog pogleda starca, koji je uvek bio pun poštenja i otvorenosti, sinu munja:

– Mnogo te volim, ali nemoj to da me pitaš!

Zatim je njegov pogled odlutao u daljinu, preko železničke pruge, u polja zasejana suncokretom, čije bi krune, da su stasale, prestale da prate sunce od žalosti za nedužnim ljudima. Jednostavno, utonule bi u nepokretan san, da bi tako sačuvalе uspomenu na očajnička lica nekoliko hiljada bitoljskih Jevreja.

Dinu su zapanjile očeve reči. On nikad nije odbijao da joj odgovori na pitanje. Sa suzama u očima pokušala je da ga umilostivi:

– Ali, tata, ja te preklinjem da mi odgovoriš. Tvoje će mi reći biti nepresušan izvor snage. Tako ću lakše da izdržim sve teškoće koje nas očekuju...

Starac kratko uzdahnu i s velikim naporom vrlo brzo odgovori:

– Čerko draga, zapamti, Bog se ne istrčava. Svako će posrkati ono što sam nadrobi! Veliki zločini retko ostaju nekažnjeni! – rekao je snuždeno.

Dina bi možda još dugo navaljivala na oca da joj konkretnije odgovori, da je nije trgao jezivi pisak lokomotive. Fašisti su nakon toga naredili:

– Utovar!

Ljudi su počeli žestoko da se guraju. Svak je hteo da dođe do "boljeg" mesta za sebe i svoju porodicu. Svi su jurili prema nekom malom "prozoru", kako bi bili bliže osvetljenijim delovima vagona i imali mogućnost da udišu svežiji vazduh.

Za nepunih deset minuta svi su se popeli u vagone. U svakom od njih bilo je po nekoliko duhom prisebnijih ljudi, koji su počeli da prave red u anarhiji koja

je zavladała. Savetima, nadvikivanjem, a u nekim slučajevima i pretnjama, oni su uspešno "ukrotili" paniku i izvršili najpravičnije preraspoređivanje.

– Želite li da se sami međusobno uništavamo – vikao je na sav glas Šimon dok je ubeđivao ljude da se najpre postaraju za smeštaj bolesnih, dece, staraca i žena. – Moramo da budemo samodisciplinovani, da se kao ljudi pošteno sporazumevamo o svemu. Ovo nije pojedinačna sudbina, već sudbina svih nas.

Tako je nepotreban instinkt za samoodržanjem bio savladan logičnim rasuđivanjem. Jedino su teže probleme stvarali oni koji su dobijali histerične napade. A bilo je i takvih. Njih su smirivali na sve moguće načine. Posvećivali su odgovarajuću pažnju i onim ljudima koji su bili labilniji.

U međuvremenu, poveća grupa zadovoljnih civila, policajaca i vojnika, stojeći po strani, "hranila" se ovom ljudskom tragedijom. Cinizam fašista bio je nemeđljiv. Ta rulja, u čijem je sastavu bilo i pravih paranoika, cerila se na tuđu nesreću. Oni su se smejali i neuspešnim pokušajima pogrbljenih staraca da se popnu sami u vagone. Drsko su se cerili svemu onome što bi kod ljudi s elementarnom savešću i humanošću izazvalo sažaljenje. A kad jednoj majci zamalo nije ispala beba iz ruku, nastala je prava eksplozija smeha. Ugašena savest ovih ljudi došla je i ovog puta do izražaja. Čak ni đavoli ne bi umeli da smisle ovakvu "predstavu" užasa i strave.

I dok su fašisti na ovaj način "ubijali" dosadu, na peronu se pojavila grupa Jevreja koju su docnije dopremili. Među njima, na veliko iznenađenje svih koji su ga videli s "prozora" vagona, bio je i bivši vatrogasac Sokrat. Svi su se pitali šta će on tu.

Neke od naknadno dovedenih Jevreja prebili su vojnici i policajci. Tim jadnicima su lica bila deformisana i unakažena.

Čim ih je primetio rukovodilac transporta, viknuo je:

– Dovedite ih ovamo, mamicu im njihovu!

Pošto su mu uplašeni ljudi prišli, on je počeo ponovo, ali kratko da ih saslušava. Jedan od prisutnih fašista istovremeno ih je zaokruživao u velikom spisku. Snažan udarac nogom u stražnjicu bila je "kazna" zbog zakasnelog priključivanja grupi. Tek nakon toga su ih, jednog po jednog, ubacili u vagone, čije je plombiranje započelo. Pred fašistom je poslednji stao Sokrat. Ovaj ga je, gledajući ga podmuklim očima pravo u lice, upitao:

– Prvo adresu, a zatim ime i prezime?

Sokrat je smireno odgovorio. Fašista je započeo nervozno da prevrće po spisku:

– Tebe nema... Jesi li ti iz Bitolja ili iz nekog drugog grada? A možda živiš na nekoj drugoj adresi?

– Tu sam rođen. Više od dvadeset godina nisam menjao stan. Živim kod bivšeg vatrogasca Todora. Do kuće bakalina Taneta Rahmanova, preko puta sveštenika Aleksandra Eftimova. Komšije su mi svi do Crnog mosta. Tu su, u blizini, Danica sa svojom udovom majkom, zatim Mickovići, pa ako hoćete i kafedžija Đorđe, Rus Jakovljević, celom gradu poznati Desovac i ostali...

– Stani – pisnu fašista. – Ti mi nabroja ceo grad...

– Ne, gospodine – upade iskreno Sokrat. – Spomenuo sam samo neke svoje komšije...

– Umukni već jednom – ponovo se izdra fašista – Kažeš da si živeo kod hrišćana?

– Da. A zašto me to pitate?

Fašisti je proradio kliker:

– Čekaj, pa ti po imenu nisi Jevrejin!?

– A ko vam je rekao da sam Jevrejin? – začuđeno upita Sokrat, iako se sam prijavio kao takav glupom šefu "petorke" koja je pretresala njegovu sobu. Pošto mu nisu tražili dokumenta, nisu uspjeli ni da otkriju njegovu "prevaru", a Sokrat je odlučio da po svaku cenu isprati svoje prijatelje na železničku stanicu. Iako je mnogo rizikovao, nije hteo da odustane od te namere.

– Kažeš da nisi Jevrejin? – s još većim čuđenjem upita fašista, čije su oči sevale mržnjom.

– Nisam. Mogu brzo da vas uverim u to – odgovori Sokrat i krenu da otkopčava kaiš na pantalonama.

– Nemoj da se svlačiš – ljutito naredi fašista. – Ja nisam lekar već policajac. Nego, odgovori mi šta tražiš ovde?

– Pitajte one koji su me doveli. Ja ne znam!

– Ne znaš?

– Ne!

Policajac zamahnu rukom i snažno ga lupi po licu:

– Nisi Jevrejin, a došao si tu! Čak pokušavaš i kurac da mi pokažeš. Jebem ti mamicu krvavu!

Sokrat se od snažnog šamara zateturio, ali nije pao. Fašista je tek nakon toga naredio da ga vrata kući. Sokrat se okrenuo prema vagonima i podigao desnu ruku. Poželeo je srećan put svom Todorosu i Avramu, svim svojim prijateljima i svim Jevrejima uopšte.

Bol od šamara nije osećao, jer je bio presrećan što je lako namagarčio okupatore. On je ostvario svoju neodoljivu želju da vidi voljene sugrađane na železničkoj stanici. Bio je ponosan što je uspeo, kao poslednji meštani, da ih isprati u ime celog grada.

Pisak lokomotive najavio je polazak najzlokobnije kompozicije koja je ikad krenula iz Bitolja. Lokomotiva je brektala sve jače i jače. Čim se tutnjava stišala, počela je da se oglašava ravnomerna lupa točkova. Tužan oproštajni marš nije prestajao.

Dina je gledala u njive zasađene suncokretom. Setila se kako ih je otac posmatrao i pitala se da li je, možda, i on pomislio da bi njihove krune mogle da se odreknu zakona prirode iz prevelike žalosti prema ljudima:

– Možda... – sanjara je. – To bi bili uspavani suncokreti!

1984.

(Odlomak iz romana)

MIRIS KIŠE NA BALKANU

OSVRTI

Haham¹ je došao da utvrdi smrt Estere Salom, rođene Albahari, svega desetak minuta pošto je izdahnula. Mama je umrla. Mama si murjo. Pet kćeri, dva sina i mnoga rodbina i prijatelji, svi u svoje vreme, doznali su o tužnoj vesti i ponavljali sa nevericom: "Mama Estera si murjo!"²

Elias je očitao kadiš. Posle dva sata, pošto je telo uvijeno u beli čaršav, "murtažu", muškarci su krenuli u templ. Telegrami su poslani Rikici u Beograd, Klari u Zagreb, gde se nastanila kad joj je miran život u Škofjoj Loki dosadio, a takođe i Atleti u Zagreb.

Iako je Estera želela da joj pogreb bude jednostavan, kakav joj je bio i život, desilo se čudo; neočekivana masa sveta izišla je da oda poslednju poštu Esteri Salom, siromašnoj Jevrejki. Sinjor Judače poljubi mezuzu na vratima i reče "Malahim ka la guarden!"³ večitoj majci, potpori, mudrosti i kormilaru porodice Salom. Desilo se još jedno čudo; članovi radničkog kulturnog društva "Matatja", sastavljenog isključivo od sefardskih Jevreja, samoinicijativno se pojavile na sprovodu. Nije se pamtilo da je jednu Jevrejku muzika ispratila do groba. Ljudi su ispraćali sa tugom ne samo jednu dobru ženu, sunarodnicu, saputnicu i sapatnicu, nego, možda i nesvesno, jedno doba satkano od mnogih života poput Esterinog, koje se završavalo te 1939. godine. Estera, pobornik starih shvatanja i prvi prihvatitelj novih, bila je žrtva, pobednik i pobeđena, "di la faša fin la murtaža".⁴

Činilo se da ceo grad jeca. Sarajevsko lišće orosilo se kapima suza, a mostovi nad zanemelom Miljackom povili kamene ograde poput glava uplakanih ljudi. Jecaji se nisu čuli, već samo muk što zavlada svim četvrtima, jevrejskom baš kao i srpskom, muslimanskom kao i katoličkom. Možda je to trajalo samo časak, ali nije li i trenutak ponekad značajniji od stoleća, pitala se Buka.

Ljudi su ispraćali jedno razdoblje. I to je bilo sve. A predstavljalo je mnogo.

Žene su ostale u kući. Po povratku iz templa i muškarci su im se pridružili. Tada su svi seli na pod velike trepezarije da tako provedu sledeću sedmicu.

1) Mudar, učen čovek (hebr.)

2) Mama Estera je umrla (lad.)

3) Anđeli neka je čuvaju (lad.)

4) Od kolevke pa do smrti (lad.)

Prva je stigla Riki iz Beograda, a za njom Atleti i Klara. Najzad su se sva deca okupila. Sedeli su u krugu, dok su rođaci, po redu i poretku, prilazili da im izjave saučešće. Prvo Buki, kojoj su, zato što je imala decu, govorili "Il ivlat ke ti biva!"⁵ Nini, udatoj, ali bez dece, rekli bi "Dićoza i alegri!"⁶ kao i Atleti, onda Klari opet "Il ivlat ke ti biva!", a Riki i Blanki, obema neudatim, kao i neoženjenom Eliasu "Mazal buenu!"⁷ Smrt niko nije pominjao, ali preko izrečenih dobrih želja tuga za Esterom osećala se jače.

Svi zajedno lakše su podnosili bol, međusobno je podelivši. Sam način sedenja – jedno drugom na dohvrat ruke i licem u lice – predstavljao je podršku za svakog.

"Estu ez la ekspozision di sesanta sieti anjus di Estera"⁸, reče tetka Erdonja.

Rodbina se prvo obraćala najstarijoj osobi u najbližoj porodici, Lauri Levi ili Buki, kako su je svi zvali. Njoj je takođe podnošen izveštaj o obrocima za sutra.

"Jo vo trajer para la manjana"⁹, reče tia Roza.

"Jo vo trajer l'armožu"¹⁰, prošapta mala tia Hana.

"Jo vo trajer la sena"¹¹, reče odlučno tia Erdonja.

Po običaju u kući umrle sve se zaustavljalo. Rodbina se smenjivala u donošenju hrane u posudama sa odgovarajućim brojem tanjira, viljušaka, kašika i noževa. U kući se sedam dana nije smelo ništa skuvati ni oprati. Kao što bi donele puno posuđe, tako bi ga u kotaricama odnele prazno, ali neoprano.

Tugovali su za mamom Esterom i dugim sedenjem odavali joj poštu. A dotle ukućani nisu smeli da budu zaokupljeni brigom oko svakodnevnih poslova. To je bilo vreme za razmišljanje. Esterine sestre, tetke, ujne i dalje rodake svesrdno su se smenjivale u ovim dužnostima, jer je i Estera često činila slično za njih.

Muškarci bi svako jutro i svako popodne ustajali sa svojih mesta i odlazili u templ. Po povratku, neusiljeno bi pričali o raznim stvarima, jer obaveza da se govori samo o nestanku voljene osobe nije postojala.

Četvrti dan osvanuo je tmuran i kišovit. Sarajevo je utonulo u svoju dobro poznatu maglu i vlagu. Miris kiše prodirao je u kuću i ispunjavao je hladnoćom. Gusta magla postala je tako neprobojna da kad bi čovek podigao glavu da osmotri poznati prizor, ne bi video ništa osim belosive mase.

U sobi, među sestrama i braćom vladao je muk. Sedmoro Esterine dece, pritisnuti težinom olovnog neba, utonuli u mirnoću ranog popodneva, osećali su prisustvo jedni drugih, živeli su zajedno duhom, ali su im misli letele odvojeno u raznim pravcima.

U sobu uđe pogrbljena starica.

"Ken es estu?"¹² upita Riki.

"No se", reče Blanki. "Aspera, mi paresi... si, estu ez una lavandera, komu si jama?"¹³ Ponekad bi dolazila da nam pere veš još dok smo bili djeca."

5) Potomstvo nek ti živi (lad.)

6) Da si plodna i vesela (lad.)

7) Nek te sreća prati (lad.)

8) Ovo je ono što je Estera postigla za 67 godina (lad.)

9) Ja ću doneti doručak (lad.)

10) Ja ću doneti ručak (lad.)

11) Ja ću doneti večeru (lad.)

12) Ko je ova (lad.)

13) Ne znam, čekaj, čini mi se... da, to je jedna pralja, kako se zvaše (lad.)

Prišla je Buki. "Sinjora Levi", reče drhtavim glasom. "Jo... jo li aruvi¹⁴... nekoliko čaršava, neka mi Bog oprosti, trebali su mi za djecu." ...

"Jao, sad se sjećam", prošapta Blanki. "Jednom kad je odlazila od nas, mama i ja smo primjetile kako joj ispod suknje viri čaršav, a mama je šutila. Kad sam je upitala što joj ga ne traži natrag, kazala je "Deša, mi fizičja¹⁵, čim je ukrala, znači da joj treba više nego nama!"

"Va ti ripuzada"¹⁶, odvrati Buka staroj pralji.

Za njom uđe jedna stara tetka. Dotad vezana za postelju jakom prehladom, uspela je da se pridigne da bi odala poštu Esteri Salom. Prišla je prvo Buki: "Il ivlat ke ti biva!" tiho je kazala.

"Da", mislila je Buka, "Samo da su mi moja dva sina živa i zdrava. Šta ja imam osim njih? Možda poneku knjigu... ali šta je to u poređenju sa Kokijem i Leonom. Njihova meka lica i zažarene oči! Liče na mog lijepog Danijela, moju vječitu tugu. Nikad mi se neće vratiti iz svog svijeta. Ko zna? Možda je u njegovom bolje. Možda ćemo mu uskoro svi zavidjeti. Ovaj naš je otežao od mržnje... raspukao se, a iz zemlje kulja prijetnja, istrebljenje, smrt. Nalazim mir jedino kad počnem šarati po papiru i istraživat mogućnosti izraza divne španske riječi. Ali, ni lutanje po istoriji mog naroda, stari almanasi i spisi vrijednih naučnika više mi ne donose nekadašnju radost. To je samo bježanje. Onda zaronim u ljubav prema sinovima, brigu za njih, želju da ih zaštitim od životnih jada! I opet očajavam, jer jad je svugdje... Zato se ponovo okrenem Sefardima, žilavoj i tužnoj naciji, koja me svojom bogatom istorijom udaljava od sadašnjice, besparice, briga... Moram objasniti Leonu i Kokiju da je važno pronaći stvarnost ili san dovoljno velik, dovoljno snažan da ih ispuni i zaokupi."

Buka se nasmeši pri pomisli da je svoje ispunjenje našla u sinovima. Sve ostalo ostaje pasivno poput njenog života. "Moje pevljive dramice, moje pjesme, svi ti jezici... ništa! Trebalo bi stvoriti nešto od odlučujuće važnosti, i to požuriti. Jer, vrijeme ko vrijeme, brzo prolazi, a sobom donosi predstojeću nesreću, doba krvožeđa, nabujalu ratnu silu. Moram se iz svega isključiti roneći po značenjima grčkih spjevova, ušuškat se u toplinu francuskih stihova. Ali kako kad imam Kokija i Leona? Oni me vezuju za sadašnjost, a nju stvaraju bolesni umovi, koji opet hoće rat.

Pitam se postoji li veza između ruskih kozaka, koji su harali getima, španskih inkvizitora i nastupajućeg pogroma. Znam mnoga objašnjenja, ali mi nijedno nije blisko. Ko je kriv? Mi ili oni? Pitanje sam često čula. Mi ili oni? Za svako doba i svako mjesto gdje su se zvjerstva odigrala postoji političko i istorijsko objašnjenje. Ali, gdje je ljudsko objašnjenje? Moram još mnogo pisati, jer približava se kraj vremena koje ću uvijek nazivati svojim. Osjećam da je nečemu kraj", tužno je klimnula glavom. Pogledala je kroz prozor: kovitlaci magle prolazili su pred oknom, jer je počeo vetar, a kiša prestala.

"Brzo će nestati tama", reče Buka za sebe, "i Sarajevo će se opet okupati u suncu. A móra će ostati."

Malo sam učinila dosad jer sam se donedavno osjećala mladom. A mladost ne zna za završetke, ne spoznaje kraj, jer je suviše zaokupljena sobom i rastenjem.

14) Ja, ja sam je pokrala (lad.)

15) Pusti je, dete moje (lad.)

16) Idi s mirom (lad.)

Divna mladost, koja hrli napred kao bujica, a kad se bujice smire i zamorene počnu se zaustavljat, tad oslabi glavna matica, tad ostarimo, spoznamo, shvaćamo. Ali, kako se s tim iskustvom vratit na početak? Sada moje sinove nosi glavna matica. Samo da ih neko, ne daj Bože, ne zaustavi. Zaslužili su da još mnogo toga iskuse... Keridus mijus. Il Dio ki lus blikeji, ki stan sanus i mazalozus!"¹⁷

Smežurana ruka stare tetke, neobično topla za njene godine, pomilovala je Ninu po kosi dok je govorila "Dićoza alegri". Nina je plakala, jer često je i mamina ruka milovala njenu slabu kosu i podizala joj glavu otežalu od briga. Pored Buke, mama joj je bila najbolja prijateljica. Ostali deo porodice, sama deca! Prema njima se i ponašala kao da su joj deca. To im se, izgleda, nikad nije svidalo. Možda i zato i nije želela decu. Dovoljni su sestre i braća. Ignjo ionako nije mogao da ih ima... sve od one strašne rane iz rata. Ignjo ... često se pitala kako mu je mogla oprostiti sve što mu je opraštala. Imao je osmeh zbog koga se sve zaboravlja – i zakašnjenje od dva dana, a ne od dva sata, i pet ljubavnica, a ne jednu. Mnogo ju je varao, a ona ljubomorna, pa to ti je! Samo je sebi priznavala da ga je često okrivljavala i za ono što nije skrivio. Suviše je slušala i verovala u tračeve. Ali, ipak, nije samo ona kriva: te ženturine prosto su se lepile za nju i obožavale da joj se poveravaju. Čudila se kako je Blanki uvek uspevala da ih se otarasi. Njoj niko nije smeo ni da zucne o Marku. Znala je da ih pogleda hladno i popreko i sledi im reč na usnama.

"Ja ez varda ki las mužeris mi kontan"¹⁸, pomisli Nina, "pa ondak ja malo dodam, dotjeram, pa prepričam i gledam zaprepašćena lica... Tako je život ljepši!"

"Da nisam kakva sam, žene me ne bi voljele", zadovoljno je zaključila, "a da me ne vole, ko bi ih natjerao da kod mene kupuju šešire?"

To ju je spaslo kada je skoro bankrotirala. Istina, Blanki joj je tada govorila da ne kupuje toliko teških štumpi, iako su jeftine, jer će brzo izići iz mode. Niska cena, ubedivala ju je Blanki, ukazuje da uskoro neće vredeti ništa. Ali ne! Tvrdoglava Nina je znala najbolje! Sve ih je kupila. I tek što su se vratile u Sarajevo počeli su se nositi lepršavi, prozračni šeširi od čipke i tila. Proklinjala je i psovala na svim jezicima, ali ništa nije pomoglo. Žene su tražile jedno, a Nina nudila drugo. Trebalo je kupiti nov materijal, a za to nije imala para, jer je sve uložila u nepotrebnu zalihu. Ah! Te noći užasa nikada neće zaboraviti! A Ignjo je i tada svako veče provodio u kafani. Ništa njemu što ona ludi od brige i sekiracije. Pokušavala je da ga zadrži spremajući mu omiljenu "kalju sa bravetinom", iako je kuvanje mrzela iz dubine duše. Ništa nije pomoglo: u vlast bi pojeo kalju, a onda otišao da je zalije crnjakom u kafani, obećavajući da će ostati samo pola sata. I svaki put, tokom godina, poverovala bi mu, čekala ga, nervirala se, a onda ili besna legla u krevet, ili išla da ga traži.

"A poslje dođe i začas me obrlati", mislila je sa mešavinom gorčine i milja. "Cupka me na krilu, mazi, ljubi, priča gluposti, a ja se odljutim... Svaki put odlučim ga ostavit, iako znam da nikad neću. On, Ninić, ovo, pa, Ninić, ono... pa me nosi po kući ko bebu... i šta ću?"

– Hiljade planova mi se vrzma po glavi, stotine ideja. A nikad se odlučit koja je najbolja – reče Nina poluglasno.

17) Dragi moji, Bog neka ih čuva, da su zdravi i srećni (lad.)

18) Istina je da mi žene pričaju (lad.)

– Bože, baš sam rastrešena!

Riki, koja je sedela pored nje, odmah joj odgovori: – Strašno! I sve si gora što si starija.

– Ki mandí?¹⁹ upita Nina odsutno.

– Ništa, veliš da si rasejana, a ja potvrđujem.

– Si, si..."

"Sve sam pomiješala", nastavi Nina, ali sada u sebi. "A Riki jedva dočeka da mi ide uz nos. Nevaspitana mladarija! To joj nije smetalo da primi moje pare za onu školu u Beču. Ja sam joj omogućila karijeru. Samo meni može zahvalit za ono što je postigla i kao balerina i sada kao modistica. Sve sam ih izdržavala kad je trebalo, a zahvalnosti nide! Jedino mi nikad nije bilo žao za moju milu mamu. Ona je znala da procjeni ko je ko u porodici. Uvijek me je izdvajala..." Opet se zaplaka. "Moracu dvije stvari početi u najskorije vrijeme: prvo, da bilježim što je važno, jer samo pamtim ono što je nevažno. I drugo, od sutra moram početi dijetu. Tako mala, a tako debela! Sve mi prija... hljeb i malo ulja sa sirćetom, pa dosta soli i bibera... ih, ki buenu!²⁰ A Ignjo, lijep i vitak, a jedemo isto. Čudno. Dobro, ne baš možda isto, jer ja stalno nešto grickam, al' šta ću kad sam gladna? Već sam se sto puta zarekla da ću gladovati od sutra, a kad dođe sutra, prebacim na prekosutra i sve tako. Kad Blanki kaže: "Od sutra nema večere", onda ne bi jela ni pečene fazane. A ja se svaki dan strašno najedem u ime sutrašnjeg gladovanja... i ništa! Najružnija sam u porodici: debela, rijetka kosa, krive noge, najmanja... ni danas mi nije jasno što me Ignjo izabra. Možda sam prije bila i lijepa, ili jednostavno mlada. Moram pogledat fotografije."

Nina izvadi jednu staru porodičnu sliku iz tašne, pa ju je dugo zagledala.

"A Klarin Pol je ko filmski glumac, crnpurast na majku, a crte lica na onog probisvjeta Ivu."

Pogledala je Klaru sa iskrenim sažaljenjem i ljubavlju.

Letimično je pogledala na vrata. Vrijeme da im tía Erdonja donese kafu. Jedva je čekala večeru. "Već mi trbuh burla od gladi, a tek je pet sati!"

Onda je, osramoćenu pred samom sobom što misli na hranu u doba tugo- vanja za majkom, samoprekor i žalost tako ošinuše da opet poče gorko plakati.

– Ja pudija dainda un poku bivir, povereta²¹...

– Ti arogu, Nina, nemoj mamu zvati povereta – obrecnu se Riki. – Ona je bila ponosna žena, koja je znala šta hoće, i zadovoljna onim što je postigla u životu.

– Ne mogu mjerit svaku riječ – uzvratí Nina ljutito. – Da je barem vidjela kako sam izvukla radnju ispred same proprasti!

– Ih, čudna mi čuda! Nije ti prvi put.

– Riki, umeša se Buka – ja basta! T'arogu, deša la Nina²²... neka govori što želi, ako joj to olakšava bol. – Onda se okrenu Nini i tiho joj reče:

– Ermanikja, strašno je što je mama umrla, ali ako se to moralo desiti, onda je bolje sad. Ko zna šta će nas uskoro snaći."

"To mi isto Ignjo kaže", pomisli Nina zabrinuto. "Luke ez estu? Todus avlan di un dizgrasiadu avenir²³... moram ga pitati čega se svi boje."

19) Molim (lad.)

20) Kako je dobro (lad.)

21) Mogla je još malo da živi, jадница (lad.)

22) Dosta! Molim te, ostavi Ninu na miru (lad.)

23) Šta je to? Svi govore o nekoj budućoj nesreći (lad.)

U sedećem stavu Atleti je ličio na gigantski kip. Sasvim ćelava glava presijavala se pod svetlošću sveća. Snažna ramena i debeo vrat nisu bili u srazmeri sa niskim rastom. Ionako majušna tetka pored njega izgledala je još manja: celo telo bilo joj je tanje od Atletine mišice, koju nežno dotače i promrmlja nekoliko reči. Atleti se nasmeši, ali ostade nepokretan.

Pitao se kako bi mu životni put izgledao da mu majka nije onog dana spakovala kofere i oterala ga. Godine su prošle, duge i mučne. Mnogo je prepatio, ne zbog samoće ili od straha da se neće snaći, nego što ga je mama Estera ostavila samog. Verovao je da je mamin ljubimac. Ali, ona ih je sve volela podjednako. Najmučnije časove preživeo je na sarajevskoj železničkoj stanici, gde je proveo ceo dan i noć razmišljajući da li da se vrati, da obeća da će se zaposliti, učiti, raditi, samo da ostane u rodnom gradu okružen prijateljima i porodicom. Ipak, nije se mogao toliko poniziti. Ujedno, bojao se majčinog odgovora. Šta bi ako ga odbije i vrati na stanicu?

Kasnije je bilo manje—više lako, ili manje—više teško. U svitanje, promrzao, a ipak u vrućici, ušao je u prvi voz koji je naišao. Znao je da ga negde mora odvesti. Njemu je bilo svejedno. Stigao je u Zagreb. Brzo je našao posao, iznajmio sobu, napredovao u službi, sreo Zdenku. I, postao je svoj čovek. Našao je sebe, što je mama Estera želela, i izgubio deo sebe. Pisao joj je. Ne odmah, nego kad se zaposlio. Pisala je i ona njemu. Prebolela ona, preboleo on. Shvatio je motive koji su je predvodili da učini takav korak. Međutim, ni do dana današnjeg, sedeći na podu svog doma (i dalje je Esterinu kuću smatrao domom više od svoje u Zagrebu), nije zaboravio osećanje odbačenosti, koje ga je prožimalo godinama. Miljenik drugova i vođa igara, pesme, smeha i začkoljica, i dalje je pevao, šalio se, smejavao, uspevao da povede društvo i ubije mrtvilo, ali nikad više na onaj način, sa onakvom bezbrižnošću i veseljem kao u Sarajevu. Znao je da nikad više neće biti izuzetan. Postao je jedan od mnogih njemu sličnih. Ostavio je deo sebe na sarajevskoj stanici, da ga više nikad ne vrati. Ili je, možda, jednostavno odrastao.

Klara je podnela poljubac smežurane i čvornovate tetke i hladno klimnula glavom na njeno "Il ivlat ke ti biva!" Tuga za mamom nije mogla umanjiti dosadu sedenja bez pokreta. Čovek tuguje u srcu, u mislima, duša mu pati, ali nije potrebno sedeti nepomično sedam dana da bi se to dokazalo.

"Ki lukuras!"²⁴ pomišljala je. Obuzimao je bes što se opet povinuje pravilima primitivnog sarajevskog društva. A čim bi osetila bes, i nesvesno, Ivo bi joj se umešao u misli. "Samo da ga moje oči više nikad ne vide! Vjerovatno i neće. Djeca ga se neće ni sjećati, a pogotovo Pol, moj mali ljepotan, on je svakako najljepše biće koje je dragi Bog stvorio!"

"Zasad je sve dobro", nasmeši se zadovoljno. "Ima posla, može se zaraditi. Ali neće to potrajati, moraću opet dalje. Žene se u Zagrebu modiraju više nego bilo gdje u Jugoslaviji. Savjetuju da bježim. Nešto se ozbiljno kuha. Svijet na vodećim položajima se mijenja... Jest da mi je prezime Valić, al' sam ipak ostala Jevrejka! Možda bi ga trebalo poslušati i pobjeći iz Zagreba na vrijeme... Jer, tačno je što kaže, krv ne mogu izmjeniti kao vjeru i prezime... a nama se dobro ne piše. Ma, ne bojim se ja, snaći ću se."

"Mazal buenu," i Blankici po hiljaditi put potekoše suze.

24) Kakve budalaštine (lad.)

"Kad bi je mogla probudit samo na pola sata", mislila je Blanki jecajući, "da joj ispričam kako sam sjedila i čitala Marku *Pjesmu nad pjesmama*, a on usred čitanja kazao 'Šta misliš o tome da se vjenčamo ovih dana?' A ja, blentava, nastavila čitat ne shvaćajući da sam čula ono što sam čula... a onda, najednom zanimemila. Cijeli život mi je tad proletio pred očima... učini mi se da sam od samog početka znala da će mi jednog dana 'vako nešto predložiti.'"

Kazala mu je da nije vreme da se ženi njom, jer je Jevrejka, a on tiho, ali odlučno: "Baš zato! Što bilo da bilo, nas dvoje skupa." Objasnila bi mami da je znala da će ona i Marko ostati zajedno dok su živi, a i posle toga. Usrećila bi je venčanjem, zbog koga je već učila srpski Tropar napamet.

Sećala se kako je sutradan Marko došao kući i odmah ušao u kupatilo da se umije. Kada ga je upitala šta mu je, reče joj da je Risto teško bolestan. Ali, to nije bio i jedini razlog njegove tuge. Kasnije je saznala da je sestri Ljerki objavio da se ženi, a ona hladno odgovorila: "Radi šta si naumio. Ti si odrastao čovjek!" I ništa više, nijednu toplu reč, ni uobičajeno "sa srećom!" nije izmamio od svoje porodice. Blanki je pretpostavljala da na svadbu niko od Koraćevih neće doći. Ne mogu mu oprostiti. Šta i zašto? Zar niko od njih ne zna šta je ljubav? To mora da su vrlo nesrećni ljudi, ta Markova porodica. Nije osećala čak ni ljutnju pri pomisli na njih, već sažaljenje.

Sad bih mogla obradovati mamu unucima, koji su već dvaput mogli doći na svet, pa nisu, jer ih Marko nije želeo. Ali, nikad nije želeo ni brak, pa se sad ipak ženi! Sve će ona to srediti, samo polako, sa strpljenjem.

Blanka Korać...ne, sad će biti Branka. Kad kuva, kupuje, veze, ide na pijacu, čita i svira klavir, biće uvek Branka Korać.

Ignjo se radovao, i Pero Korać, i Nina, i Riki i Buka, pa čak ju je i ravnodušna Klari poljubila i rekla "Neka ti je sa srećom! Vala, i vrijeme je!"

"Mi gueli il korason ki no alkansi a dizir todú a mamile"²⁵, prošapta Blanki. Uskoro će celo Sarajevo uzviknuti: "Je li moguće?" Sve je moguće, sve!

"Sinjor dil mundu", molila se usrdno Blanki, "konta li ala mama kuandu vieni in fronti di ti"²⁶... opiši joj moje veselje i nemoj me prekorijevat što prelazim na pravoslavnu vjeru, jer ja i dalje vjerujem u tebe, a ti si jedan... Sve je sada potpuno, svje je sada moje, čitav svijet. Samo da je mama još ovdje."

"Mazal buenu!" rekla je tetka i poljubila Rikicu u oba crvena obraza. Riki se stalno meškolišla na svom jastučetu. Kuk je sebao ne samo od nezgodnog položaja nego i od vlažnog vremena. Koliko je nekada volela da se šeta po kiši, dok joj kapljice pljeskaju po licu, toliko joj je sada ista kiša donosila bola. Zatvorila je oči i pokušala da misli na nešto drugo. Dušanovo lice joj se ukaza pred očima, ali zakratko. Slika se neosetno pretvori u pozornicu osvetljenu žučkastim reflektorima. Publika je zračila toplinom i topila sladoled iz koga je izranjala. Čula je poznat, ohrabrujući šapat "Riki, Riki..."

Kada je ustala, posle pada, telo joj je prvi put u životu postalo teško. Do kraja igre činilo se da jedva pokreće ruke i noge. A zatim košmar, meseci košmara... I posle svega, povratak u stvarnost.

25) Boli me duša što nisam stigla sve da ispričam mami (lad.)

26) Ispričaj mami kad dođe pred tebe (lad.)

*Pet kćeri Leona i Estere Levi – Riki, Blanka, Nina, Laura i Klara;
Sarajevo 1933, iz arhiva Gordane Kulić*

"Opet blista moj vječiti osmijeh", pomislila je prkosno, "i neće nikad prestat. Jer sad sam izgubila sve što sam mogla izgubit, osim života i smiješka. I ne dam ih! Neću klonut duhom. Ne mogu, baš kad bih i htjela. Nije mi to u krvi. Ovakav život treba izdržat, a ja sam oduvjek volila izazove, čak uživala u njima! Pa evo prilike. Mogu li se opet zafrkavat, praviti viceve, lumpovat, volit svijet oko sebe i bit kapriciozna ko nekad? Pokazala sam da mogu. *Pravda, Vreme, Markov Glas* i druge novine opet pišu o meni. Novinari vole senzacije, a moja nesreća postade senzacija. Sad sam na naslovnim stranama zbog radnje u kojoj se skupljaju senzacionalne dame... od kojih ja bijah vodeća.

Opet dolaze da me vide. Doduše, nema aplauza, al' svaki uspješno prodat šešir, traka ili ukras, dobro ispričan vic, dokazi su da još mogu, da još jesam... Opet mi Beograd dolazi na noge!

Il' se ja samo, možda, tešim i zavaravam? Ne znam. Trebalo je objasniti mami ranije da ne gleda na moj pad onako kao što sam ga i ja primila kad sam bolesna i izgubljena došla u Sarajevo. Kao i obično, propustila sam da joj se obratim na vrijeme... Mamica od koje sam stalno tražila i sve dobijala, a koju nisam dovoljno primjećivala. Iskorišćavala sam je za sve što mi je mogla pružiti. A šta sam joj ja dala zauzvrat? Ništa, baš ništa. Da nije Blankice ne bih ništa ni znala o njoj, uvijek zaokupljena sobom, karijerom, zabavom... to je bilo najvažnije! Možda mi se sve ovo i desilo jer sam tako samoživa... A možda i nije."

Opet je promenila položaj.

"Kamina un poku"²⁷, reče Buka.

"No, no, dobro mi je. Sve je u redu."

"Mi, neuništivi Salomovi", dalje je razmišljala, "a koncentrat toga u meni! Moj život je kao Miloš... ili, kao što je bio: boli i voli. I jeste moj i nije. Čini se da sa njim mogu učiniti što hoću, a onda, baš kad bi se zaklela da je tako, on učini sa mnom što hoće. Hvala Bogu, posao ide odlično... žene se udešavaju. Beograd puca od veselja, možda pomalo usiljenog. Kafane prepune, ko pred rat. Možda će i toga bit. Pa, ako bude, biće."

"Mazal buenu!" Elias se glupo nasmeši. Nikako nije mogao da se skrasi. Vrpeljio se pored Klare i stalno nekog šutirao. "Nije ni čudo", mislio je, "sjedim u kancelariji, sjedio sam u školi, sjedim ovdje... čitav život prođe mi u sjedenju i poslušnosti! Svaki šef po jedno naređenje, a Banovina puna šefova, pa se nakupi. Biti sam sebi šef, to bi bilo bogovski, ali nemoguće. Pa i Ban ima Kralja kao šefa, a Kralj čitav narod, a svaki pojedinac tog naroda, opet, ima svog šefa idući na gore sve do Kralja. I tako se zatvara krug. I mama je imala svog šefa: tatu. A kad je tata umro, šef joj je bio život, brižan i težak.

Ova tetkica što mi izjavi saučešće je starija i slabija od mame. Mama umrla, a tetkica se mrda. Nema nikakvog pravila na ovom svijetu. Pravila ima samo u matematici, kao što sam uvijek tvrdio. Da mogu, samo bi rješavao matematičke zadatke. Tu se zna šta je šta. Ili, možda, obrađivao zemlju. Onda me niko ne bi gnjavio. Tad bi mi šef bila plodna crnica, kiša i grad. Ali, zato bih osjetio na dlanovima plodove svog rada. Ovdje u Banovini nema nikakvog opipljivog dokaza da radim i postojim. Samo papir, dokumenta, pečati, porezi, račun.

27) Prohodaj malo (lad.)

Najosnovnija matematika, malo množenja i dijeljenja. I koverta na kraju meseca... prilično tanka. Dok ne bude deblja, neću se oženit. Hoću pristojan život za svoju djecu. Dosta sam se nagledao sastavljanja kraja s krajem. Ja i moja familija živjet ćemo u izobilju. Ali, kako? Kako se postaje, recimo, kao Marko Korać?"

Blanki mu je rado pričala o Markovim poslovima. On bi pomno slušao i na tome se sve završavalo. Sada je Marku lako, ali kako je počeo? "To bi volio znat, otklen se počinje sa bogatstvom? Od nasljednog... to mi je jasno. Ali, ako nasljedstvo ne postoji, a Marko ga nije imao, kako se onda počinje? Jednog dana ću ga pitat. Nije on loš. Nije kao oni naduveni Koraći i Primorci. Nikad nisu mogli da nas smisle, a ni ja njih. Okretali su glavu kad sam prolazio sa majkom, ali okretao sam i ja! Šta su oni bolji od moje vrijedne porodice i najbolje majke na svijetu? Samo su bogatiji."

"Mama mi je govorila, kad sam završio gimnaziju, da je čitav svijet moj. I ja sam tako mislio. Zaista, odmah dobih posao...de se može napredovat. Vjerovao sam da će mi se život izmjenit, ali samo poslje nekoliko mjeseci shvatio sam da sam se prevario. Dok sam išao u školu sanjao sam o zaposljenju, zaradi, a sada tih snova više nema. Kažu, moram imat strpljenja, pa korak po korak. Dobro, biću strpljiv, pa da vidim.

Najgore je što ne znam de je rješenje. Dok slušam Kokija i Leona, čini mi se da je u socijalizmu, dok mi Buka probranim riječima priča o cionizmu, mislim da je u tome izlaz, kad mi Blanki govori o Marku, onda sam siguran da je kapital najvažniji. Morao bih stvoriti neki svoj sud. Možda saznat više o Palestini, de mnogo Jevreja žive zajedno. I Sefardi i Eškenazi... Poljaci, Njemci, Rusi, Bugari, a svi su tamo u vrelini i pustinji jer su Jevreji. Ne teče nide med i mljeko... Jest, al' tamo je naš Zid, de su sve tuge našeg naroda isplakane. Dovoljan razlog da se baš tamo okupe, otklen smo svi i potekli. Ih, da mi je to da vidim! Dalje od Mostara nisam mrdnuo... ništa vidio, ništa ne znam.

Sad, kad mame više nema, možda je vrijeme da upoznam svijet i samog sebe, da se okušam. Treba imat kuraži i ostavit sve... Baš-čaršiju, Alifakovac, vrelo Bosne... Moje? Isto koliko i svačije. Moj je samo moj život," klimnuo je glavom. "I zašto bih se ja slagao sa onima koji su pametniji? Šta me se tiče Marks, o kome moji nećaci brbljaju, i Bukine propovjedi i Markov kapital... Hoću svoje mišljenje o svijetu i o sebi. Moram izabrat svoj način života. A prvi korak je da se odvojim od porodice i Saraja. Da stvaram nešto novo, da budem dio nečeg što se rađa. Ovdje je sve stalno isto... ograničeno, zagušeno. I sprovodi, i vjenčanja, i krštenja i groblja idu po kvartovima. Sve stješnjeno u kotlini, nide prostora da se razigraš, pokažeš šta znaš! A šta ja to znam? Ništa naročito. Ja sam jedan mali Sefard sa Balkana sa neodređenim ljevičarskim idejama, rezervni poručnik u vojsci Kraljevine Jugoslavije, po naravi ćutljiv, za odluke spor, sa željom da učestvujem u stvaranju, ali kakvom i čega, ni sam ne znam. Možda će budućnost načinit odluku za mene. Možda će se ljudi ubrzo djelit na kategorije, ko što Buka veli, pa šta je predodređeno za jednu vrstu, snaći će sve njene pripadnike. A ja svoju ne mogu birati!"

Šestog dana sedenja došla je gospođa Stančević, Ninina mušterija, Srpkinja, da im izjavi saučešće, pošto se tek vratila sa odmora u banji. Mala rastom i debela, imala je jedno od onih okruglih klovnovskih lica, koja su postajala još smešnija kada bi trebalo da poprime izraz tuge. Krenula je, po običaju, ukrug, od Buke, ali

pošto joj debljina nije dozvoljavala da se previje u struku i sagne, ona je klekla da Buki izjavi saučešće. Opet zbog težine, umesto da sedam puta ustane i klekne, odlučila je da poljubi svakog na taj način što će od jednog do drugog ići na kolenima ne dižući se mučno sa poda svaki put. Riki se počela krišom smeјati pokrivajući oči i lice rukom. Blanki ju je sa suzama u očima sledila. Nina je, sva naduvana od uzdržanog smeha, jednostavno pokrila glavu šalom. Dok je gospođa Stančević nastavljala ozbiljan, tužan i spor obilazak Esterine porodice na kolenima!

Kada je najzad otišla prasnuli su u smeh. Nina se prva osvestila:

"Dosta! Prestanite, svi..." rekla je uzbuđeno.

"Neka, neka Nina, ne smeta", prekide je Buka. "Mama bi voljela da nas sad vidi. Nije želila suze i tugu. Rekla je da ćemo je najbolje ispratiti ako mislimo na sve ono lijepo što je sa nama proživjela i ako je zadržimo u vedrom sjećanju. Smijte se, djeco, slobodno."

Blanki je zaključila tog dana da samo nastavak života onih koji je vole, kako smeh tako i suze, može dostojno ispratiti Esteru na nebo.

Sedmog dana sedenja došlo je vreme da se prave mali slatki lokumi. Sve sestre su ih mesile, pa ih zajedno odnele na Esterin grob i tamo podelile rodbini i prijateljima. Kada su sve ispratili, Buka im reče:

"Ermanikjas i ermanikjus, na maminom grobu htjela bih da se svi pomirite. Dosta je bilo zađevica i svađa zbog gluposti. Sad nije vrijeme za to. Klaro, Nina, Riki, Blanki... Svako od nas zna, duboko u srcu, da se volimo i da ćemo pomoći jedni drugima bez okljevanja, što će nam svima uskoro biti potrebno. Vidite kako dođe kraj svemu", pokazala je Esterin grob. "Ako je našoj generaciji zapalo da proživi još jedno vrijeme smrti, dajte da to učinimo zajedno, da zaboravimo na nevažne nesuglasice. Dani pred nama neće bit sastavljeni od običnih problema. Mili moji, mi ćemo morati da se borimo za goli život."

Prve se poljubiše Blanki i Nina, a onda svi ostali.

Nina je nastavila da skuplja končiče, tračari i džangriza.

Klara je produžila svoj beskrajni put u potrazi za mestom gde će se skrasiti.

Riki je pohrlila u svoj voljeni Beograd da nastavi ljubav sa njim, a pomalo i sa Dušanom.

Atleta se vratio svom zagrebačkom domu i ukusnim Zdenkinim obrocima.

Elias je ostao u Sarajevu čekajući promenu.

Mama Estera je najzad ostavljena da počiva na jevrejskom groblju, a sa njom je počivalo i jedno doba, koje su istoričari kasnije obeležili kao period između dva rata.

Uskoro je Blanki Salom jednom skromnom svečanošću postala Branka Korać. To se odigralo u maloj srpskoj crkvi sa tako niskim kamenim svodom da su Marko i Ignjo morali da se sagnu da bi ušli. Unutra, crkva je bila mračna, tajnovita i tesna. Međutim, miris tamjana, dubok glas starog sveštenika i treperenje kandila i sveća, davali su joj uzvišenost i jednostavnost blisku Bogu. "Jer", mislila je Blanki, "Bog je jedan i isti za sve, pravoslavne, muslimane, katolike, Jevreje, i nalazi se svugdje."

PLETAČI KRLETKI

*Ovaj rukopis posvećujem djevojčicama
iz mog susjedstva Beti i Erni Štraus,
čije su djetinjstvo uništili bezumnici 1941. godine*

LUCA

Miris što ga je osjetila čim je kročila u ovu kuću s dugim, mračnim hodnikom za nju je bio duh; išao joj je iza leđa, sjedeo za sto i uzimao kašiku, pratio je do vrata zahoda čučavca od biljurnih pločica, lijegao s njom u krevet od teškog izrezbarenog drveta i gušio je svojom oštrinom sve dok ne bi pobjegao u san.

Ali ni tad, u snu, miris joj nije dao mira – kroz nosnice joj se uvlačio u oba plućna krila, strujao krvlju do mozga i onda bi započinjala vraćanje u Božinački krš.

U glavi joj je pucalo jutro, vidik se širio od njene verande prema Ličkoj Podvali; gnijezdi se svitanje u plavičastoj izmaglici dok s tornjića crkve u Pridolju odjekuje Jutarnja. Fra Ušo Điklica poteže konop i zardalo zvonu čini: dooongding! Drugi popo, mladomisnik Josan Ličina, hrani golovratkog pjetlića, i kako joj se u snu dočarava, zasigurno promišlja koji je dan kolovoza, jer Župni dvorić nema kalendara, izuzev onog nepisanog što je zabit u glavurdi fra Uše Điklice – zasigurno se pita koliko je ostalo dneva do Duhovskog petka.

Eto, takav je Lucin san s početka noći, ali on se širi i dalje, kudikamo dalje – eno joj ga u bijeloj srsi, u glogu, i netom se otresla zvonjava, evo ti je u njenom prostranom dvorištu s brezovom metlom u ruci. Razgoni nakupljenu pljevu i plijesan ispred rošavih kamenih skalina do trijema, na kome se nekad, u sretnim dobima, kupilo i dičilo, jelo i pilo, pivalo i igralo. A đe je to sad? Jesu li ostale dvije ili tri bundeve za napoj krmači? Šta je u košu i da li je u zavitrac kanula nebeska pljuskovina i da li će biti vode da do utornika iskuha mandru i ispere krpe za motanje oko čabrica? U snu Luca posve jasno raspoznaje svoj imetak – u mozgu su joj izrendani koluti sireva, u ušima joj šišti mlijeko za sirišta, oćutkuje po samo njoj svojstvenom čulu bjelinu i miris vimena ušinute krave Šibulje i skorupljenih krpurina okačenih po prošću na ogradi. "Blagosivljaš li me to, sveta majko Bogorodice" – otme joj se u snu iz grla, dok njen muž Jere Trtica na drugom

jastuku hrče ko zaklan vo. Luci se u snu javi stožina što je iza nje na kućištu ostala uz kokošinjac i sad joj se pričinja kako je razgrabljuju namjernici i zlodusi, pod sklopljenim očima prskaju joj jare i svija se kameni puteljak što od dvorišnih vratnica strmaka prema ukipljenom tornju u Podvali. Snom ona spušta umorno tijelo na kućni prag i stisnutih vijeda očekuje poštonošu Tajugu da se pomoli onako krakat i razbacan – hoće li Bogorodica dati da što donese od Ujašina iz Jamerike? Ej, kamo puste sreće!

Kad joj se san tu ustavi, na njenom licu se hvata skrama radosti i iščekivanja, koja zadugo ostaje; drhtavim prstima razmotava šarenu kovertu, ponekad u žurnji otcijepi rub pisma, ali čita. Doći će pare, Luce, za Duhovski petak, očekni, daleko je Jamerika, na kraj svita, ali naći će te i poštar i para... Tu se san raskine stvarnošću, onom brigom – potajicom što je ni u snu ne ostavlja. U mozgu joj se otvara bijelo obješeno vime kao barčilo i ona pod jastučićima jagodica čuti po prstima šištanje mlijeka i miris štale. Vidi dvije stražnje Šibuljine noge s preglobnom koščurom, visuljke do papaka na kojima se skorjepila balega. Prijatna struja mlijeka drhti joj na dlanovima i ona u snu stiska šake kao da joj je u njima vrijednosno pismo za kasirku u Gospiću.

Poštonoše nema i nema. I tek što bi krajičkom snovidice, iz prirepka marame na glavi uhvatila nešto crno i smotano, kao da je ko hitnuo u kamenjar staru čarapu, shvatila bi da je to poštonoša Tajuga s izlizanom torbom preko trbuha. San-duh i duh-miris sjedinjavali bi se u njenoj svijesti u iskričav vrisak. Neko iz ove prostrane jevrejske kuće, u koju ju je doveo Jere, neko što je živio u prostirci i posteljini, neko iz perja u jastucima odmah ispod njene glave – duh bi je doticao mirisom joda, karbolneuma, oporošću isparenog alkohola za rane, prašcima i ljekarijama iz doktorove ordinacije. Flašice i injekcije, kutije s mazarijama što ih je zatekla u vitrinama ormara sa mesinganim kvakakma – sav taj sijaset neobičnih predmeta raskidao bi njen san na dvije ravne polovine. Jedna je bila izatkana brigom za kućište u Božinačkom kršu, za krvavu Šibulju i pitalicom ko se o tome stara i ko poji i hrani krmaču i kokoške, a u drugoj polovici se motao potpuno čist osjećaj straha i nesnalaženja u ovoj raskoši jevrejske kuće u koju se Jere dovukao početkom proljeća. Te nespojive činjenice u Lucinom biću tukle su se prstima, grebale noktima i čupale jedna drugoj pramenje žive kose, i tek kad bi odnekud ciliknulo zvono, ili kad bi se javio lelek Skrušene Kate iz Podjarine, ona bi se u snu vraćala poštonošinoj zgurenoj prilici, puteljku i dvorištu. Sve bi za božiji časak nestajalo u ogromnoj perini ispod njene glave, u mirisu tijela i znoja ljudi što su nekad na tom istom jastuku držali svoje glave. Luca bi se trzala kako koza-mamac, koju su vezali za bijel glogov kolac vučini krvožderu. Cimala bi telom, znojila bi se i pitaj Bogorodicu šta još ne – ona to nije mogla znati dok joj s očiju ne bi odskočili kapci i dok joj se u polumraku sobe ne bi ukazao prozor na suprotnom zidu.

Logornikova žena je već čitavu uru bila budna, ali se u krevetu nije pomicala; pritajena kao u kakvoj busiji, udisala je iznova kiselkast vonj Jerina tijela i slušala njegovo nekontrolisano disanje s prekidima i pitala se što li on sanja, šta ga pritišće i mori? Sveta majko milosnico, da li je to sklupčano, usnulo tijelo što puhće zrak iz sebe usnicama skrojenim u trubicu – je li to njen Jere? I tijelo, izgled, odjeća i ponašanje – sve je nakon tolikog izbivanja od kuće za nju bilo tuđe. I kad progovori, zbog one izjedene hrskavice između nosnica, iz njegovih šobonji kao da je u badnju. Dotakne li je nije to ko nekad. Oprosti Bože, kao da privlači

sebi na rutava prsa kladu, otirač, šta li – razmišljala je trepćući ukoso, prema bijelim, visokim vratima sobe. Tamo su se nazirale Jerine visoke čizme, na jednom klinu je visio zeleni mundir, a na drugom kaiš s futrolom za livor.

Vonj Jerina tijela što ga je donio iz tuđine imao je u sebi isti, kiselkast i žestok ujed, koji bi je bockao u nosnicama kao kad bi rastvarala umašćeni molitvenik, ili ako bi sjedjela na Drmušinim kolima sprijeda, odmah iza širokih sapi njegova ćoravog konja Lipušina. Nije li tog vonja i u njegovom kaišu, u uniformi, u čizmama. Miris stranjskog, njoj nepoznatog svijeta po kojemu se krio? Onih golemih i tajnovitih kuća kao što je ova u koju ju je doveo iz Božinaca i o kojima joj je pričao kad se početkom aprila vratio sav prašnjav i s bijelom trakom oko ruke, na kojoj je bilo utisnuto, kao konjska potkova, krupno slovo U. Nije li u tom vonju i miris kakve ženturače s kojima se valjao u istim ovakvim, gospodskim krevetima po Italiji i Mađarskoj?

U prigušenoj svjetlosti jutra što je nadiralo kroz platnene žaluzine na prozoru, ona je na suprotnom zidu, sučelice krevetima u kojima su ležali, ponovo, ko zna po koji put, posmatrala veliku uljanu sliku u kafenom ramu, na kojoj se s blagonaklonošću na nju osmjehivalo lice mladog pastira; momčuljak je imao kapu s kićankom – tandrkušom, plave oči, a u rukama je držao štap. Ispred njega, sve do ruba jarkozelenog grmlja, pasle su raštrkane ovce. Pitala se trepćući kao u čudu: zar je moguće da netko povjeri toliko blago jednom dječaku ili tom momčuljku, koji uz sebe, osim pruta, nema ni psa, niti starijeg domaćina? Zbog toga i jeste slika, zaključila je logornikova žena Luca, i pogled joj privuče strop sobe; tačno iznad njihovih nogu visio je bakarnim lancima učvršćen veliki, tanjirasti tuster sa šest žarulja. U polumraku on joj se pričinio glavom ogromnog, mnogookog medvjeda – uškopnika, što ga Cigani redovito za Veliku gospojinu dovode pred crkvu u Podvali. Desno – Luca spusti pogled malo naniže – ugledala je tjemena dvaju trokrilnih ormana s rezbarijama lišća i dva naga dječaka. Upravo iza tih vrata je najgušće izlazio miris medikalija – balzama, joda, nanijaka i žalfije. Koliko puta se stresla kad bi prišla tim ormarima da uzme kakav dio Jerine ili svoje odjeće?

Disala je zato oprezno, škrto kusajući zrak, nadajući se da će na taj način, makar i prisilno, smanjiti prostor u nosnicama i kućnom duhu zapriječiti da joj pogani dušu. Međutim, odmah bi joj se pred očima odslikala vješalica s bijelim mantilima, izlazile bi pred nju nepregledne niske stalaže s uštrikanim kapama, primicao bi joj se na otkoračaj do njenih očiju stolić s mnoštvom staklenki i igala, iza njega bi doteturavao kanabe pokriven gumenom plahtom... Iznicala bi i kanta bijele boje prepuna krvavih komada vate i metrima i metrima žutoprljavih zavoja. Netom joj se misao na ordinaciju doktora Grinbergera primirila u glavi, nešto ju je odmah šćepalo za dušnik zaigrao joj je jednjak i drhtanje se produžilo do trbušnog tabuta. Osjetila je stugu i vrlo jasan nagon za povraćanjem, isti onakav kakvog se sjećala dok je bila trudna s blagopočivšim Josom.

Kad je pokrenula tijelo i zbacila sa sebe jorgan, rezak zvuk opruge ispod madraca opomenu je da će probuditi muža, jer je i na taj bezazlen zvuk federa pomjerio ruku prema noćnom stoliću gdje je stalno ležao njegov revolver s dugačkom cijevi i izbočenim preklapačem za nišanje.

Luca se, naravno, prepala i zastala u nakani da izide iz kreveta i ode u kuhinju do česme, ali i tamo bi je zasigurno vrebao miris tuđe kuće, tuđeg posuda razbacanog po stolu nakon sinoćnje večere. Čekaće je kao opomena kredenac s

escajgom, tapacirane stolice oko stola na kojima su doskora sjedjeli ukućani doktora Grinbergera – prežaće je miris joda, vazelina, alkohola i žalfije. Pa i kad bi povratila u biljurnu šolju u zahodu, opet će u njoj, u koži, trbuhu i rodnici, za noktima i u svakoj vlasi na glavi stajati dah liječnikove žene i njene djece, njenih sluškinja i rodbine, njihovih života, nemira i spokojstava.

A šta je ona? Tat? Škorpija, lička snaša i prostakuša, ubiboža i nevjera, zlokrv i zlopatica, nebož il' kopitara? Može li se izrigati ovo što joj je kazivao Jere: "Čuj me, ime! Počekni i poćuti dok ne izdeklemujem! Ej, slušaš li me što ću da ti zborim? Ta kuća, vidi der je, e! Vidiš, kako da ne! E, ta ti je ćivutska kuća od onijeh što su raspeli Isusa na križ i krvcu mu pili ko ajduci i kurjaci s Velebita. Oni su ti varal svijet, zidali od tojega ovake kućurine! Varali na kantar, varali u ajluku! E, sad ti je, Luca, došo redak i da to povrate, e! I vratitli su! I šta mi ti tu sada šmrčaš i bogoradiš? Ubi te miruh ljekarija i kuhinje? E, jesi mi našla ispriku? Ovo je sad tvoj dom! Deder glavu gorena! Tako te volim, Luce! Briši tu vodurinu ispod očiju i ne blentavi mi više! Gazduj, upravljaj, naređuj onoj curi što je doktora služila i pitaj je usput kako joj je kod njega u službi bilo, pa ćeš ćuti da Jere ne oblaguje! Obiknićeš se ti, Luce, hoćeš krvi mi svetih mućenika! A što se tiće tih sprdaćina što ih doćujaš kako ti se advokatova žena posprduje da si lička snaša – za to im izvрни ovo! Šipak im, da pojedu! Još ćeš ti i te kakva gospoja postati! Otići će Jere u Kloster i u Župni dvor fra Dupilu i kazaće njemu Jere da te ćasne poduće i harmonijumu i pletivu, i bockanju iglom šlingeraja, i kako se uzme vilica, kako nož kad se za sto gospodski sjedne! A haljinku ćeš krojiti po struku u Zagrebu po zadnjoj modi, da znaš!"

U Lucinim ušima odzvanjaju Jerine rijeći – te kako će iz zidova i podova išćistiti miris ljekarija, te kako će zamijeniti stolice u konfiskacionom magacinu... Sve ona razabire, ali kako iz sebe da izbaci stugu?

Od mućnine, da bi se oslobodila i misli na Jeru i na ovu nenadanu promjenu u svom ubožnićkom, ali zdravom življenju u Božinaćkom kršu, Luca pokuša progutati gorku pljuvaćku s korijena jezika. Proguta i božji blagoslov, i Jerino blebetanje, svoj život koji nikad i nije lićio na pravo življenje, nestaše u njoj sve ćežnje osame i ćekanja; polako, kao da smješta ćinije po stolu, ona u svoju iznutricu smjesti turobnu sliku babe Ivane, koja joj je desetak puta vretenom i korijenjem žestokih trava vrtila utrobu i otvarala život kako se u kući ne bi našla nova usta u gladnom i neizvjesnom dobu, jer Jere je malo radio, a više popovao, išao s kraja na kraj obale za poslom i bez posla, vjećan mrgud i svađalo, a ona... Potaman joj je – baba Ivana je u njenom trbuhu, u mozgu – sve je tu, nema kusura, ni popu, ni andelu! Dala je i zagrobini i životu što je imala – kukavna leđa, posramljenu dušu, glog i vrbu, molitvu i svijeću. Stezala je kostrijetan remen u zubima i vukla obremaću na grbi, pojila kravu i ganjala zmiije poskokuše sve dok ne bi odnekud spazila pismoću Tajugu s torbuljinom na trbuhu, gologlava i znojna, s plavom olovćicom za uhom. Evot ti, na! Vikao bi iz dalji daleke, s puškometa. Evo ti ga, s božijim prividom, Luce. Od Jere je, po ćvrakopisu sam razabrao – na!

Isticala je iz nje krv od pobaćaja do pobaćaja, nestajala mladost i gasila se snaga; pogubili se djećaćići i curice, vrijeme išlo, zvonila zvana, umirali Podvalićani i Božinćani, tukli gromi i sijevale munje, a ona...

Kad mladomisnik zapoćne da joj ćita Jerino pismo – sve ukratko i ljuto ko turski handar. Rijeć kratka i suha ko ljeskov prut – prsne i ne oćeše joj dušu. Go

kamen iz pisma izleti i frei u kamen ispod njenih nogu, a mladomisnik živne ko horoz na plitki i skukunji ramena – teško i popiću što joj čovjek jektičavo ispisuje pismo. Išao dan za danom, žandar za žandarom u kuću, pa bajonet, pod rožinu, brkom suču u kiljer, pod kacu, a na stalažu i mirišu ko staori – đe je oružje i dinamit, snaho, pa pod stog slama zabodu noževe s pušaka, razgrnu sijeno ispred krave...

Deder, šta ti je u sandučini, ustašice – pita onaj krakati što joj kuću bolje zna no svoju žandariju i zabada ruku do lakta u mlivo od ječma prebijanca. Nemaš pušku, je li, zlokućo? – pitao je drugi i kundakom odgurkiva tavanska vrata i ko jež se ježi. Āe li ih je, zlokotka, sakrila, misni joj kolačić vojska izila!? Žandar primiće glavu i strelja očima: "Hoš li reć za onog svog bandita" i sad joj, dok se prisjeća, iz žandarovih usta bije zadah trule rakije i kiseo, nesvaren, sirotinjski pršut. Brci u žandara žuti, izjedeni dimom i rosni od znoja ispod nosa. "Āe drži pušku?" pitao je drugi, onaj s kapom na potiljku, a preko čela mu usjeklica od širita. "E, šuti vražji porod, a ne zna da je, evo ti vako, tu bi žandar vadio zamišljenu žigicu i njom povlačio po dlanu kao da je kani ukresati", da je vako, samo jednim krijesom: kreh, i ode ti krov nad glavom! Pa ti idi i tužakaj – zapalio mi Marko Glavina kuću na pravdi boga! Idi ti, Luce, apostolu, slaba ti je fajda! Ovo i jes za potpalu" kmeketao je brkati. "Ovo ti je jedno pravo zmisko gnizdo, pa šta bi falilo za jednu potpalu i jednu vatru, a? Šta veliš, nevistice?"

I kad odu, strah ostane. Doći će oni opet, čim im prkna osuše vjetrovi, znala je to Luca; naći će bilo kakav povod da ruju i prevrću, da je straše, a zbog čega? Zbog ovoga Jere što hrće kao klada? Traže eskrezit, bombe i pitaj samog Boga šta ne traže, a on – tamo gdje se oduvkario – spava, pije i baš ga briga za njene muke!

Oborena pogleda na krilo, sjedeći na rubu kreveta ko milosnica, Luca raspoznaje šlingeraj svoje noćne košulje; zelen vez pa plavi cvjetići, grana, pa ptičuljak – muka ženskih ruku – pomisli. Oči ženske, ruke ženske, kuća s kućom, grozd na grozdu, san za snom, želja pusta i golema, izmiješana istovijetom, u kvršici, zavrzlami, u molitvi i čekanju. Čekaš kišu, moliš Boga, čekaš ljeto, brojiš dane, muško vrijeme, žensko vrijeme, čekaš dijete, čekaš tele, pipaš vime – eto krave! Stalno čekaš, brojiš, melješ, miso zgasne pa se budi, eto grozda, eto zvona, hajd u crkvu. Klečiš, brojiš – ima li te, svemogući?

Eto popa. Šušti halja, revirenda, sva od toka i pucadi. Bijel pojas, krst od zlata, okrštava kućna vrata – piše kredom bijela slova Baltazare, Baltazare... Ženska duša trepti, drhti i kad jastreb zbobli pile, il' kad kuja jami pače, kad osmoro dadne svinja, il' kad dijete slomi nogu, crni vjetar kad ga uzme. Za vrućicu lijeka nije, ostane joj san pun straha. Ostane joj ženska ruka i pletivo. I pletivom tad zašara, pa polete čudne tice, razvijaju se grane, žice...

Luca pjeva mislima, dira u svom biću neke tanke, paučinaste žice i prignuta gleda u zeleni rub svoje noćne košulje. Kad ju je krojila, kad opervazila? Ih, ko to znade, mili Bože!

Konačno se odluči ustati iz kreveta. Ponovo se javi ona opruga ispod madraca i Jerina ruka iznova poletje prema livoru na stoliću. Neko vrijeme je stajala da vidi hoće li se probuditi, a onda otkorača prema prozoru. Napolju je bilo jutro i čuli su se koraci ranoranilaca po ošljunčenoj cesti. Oprezno je pomakla platno žaluzine i sunce joj zablješti oči, ali je uspjela vidjeti preko ulice, u advokatovom dvorištu, nekakvo kretanje između staza i zelenih grmova. Jedan čovjek je lomatao

rukama, podizao ih i nešto nerazgovjetno vikao, a zatim spazi kako se on saginje prema podrumskom prozoru i nekog izvlači iz podruma, gura ga i ćuška.

Luca neoprezno povuče špagu žaluzine i ona joj se ote, fijuknu motajući platno u rolnu, a zatim snažno udari u drveno kućište iznad prozora. To je bio dovoljno snažan zvuk da se njen muž probudi iz sna i da za tren oka dohvati revolver.

"Koji ti je đavol", izgovori kad ju je spazio uz prozor.

"Probudila me vika", morala je izmisliti laž da ju je spoljni događaj izvukao iz kreveta, a ne onaj košmaran san i miris ljekarija. "Neko larma u advokatovom dvorištu, čuješ li?"

"Ne", promeketa joj muž i vrati revolver na stolić pored kreveta. "Ni samog sebe ne čujem. Opet me boli glava", rondao je logornik, a zatim s mrzovoljom izbaci noge na parket. Pipkao je tabanima ne bi li dohvatio papuče, a kad mu to nije uspjelo, bosonog priđe prozoru. Zurio je trenutak preko ulice, žmirkao kroz obojene letve na advokatovoj kapiji i na kraju mu se bioničast pogled zaustavio na skvrčenom tijelu dječaka i uspravljenom prilici čovjeka s lovčakom puškom u rukama.

Nezadovoljan što je morao ustati zbog gluposti, logornik se vrati do kreveta, sagnu se i dohvati ispod prečice veliku noćnu posudu i počne stojeći da mokri. Njišući se u tijelu posmatrao je kako se mokraćna kolobuča i pjeni, istovremeno osjećajući mučninu u jednjaku. Spusti posudu i oprezno je nogom odgura pod krevet, a onda se okrene prema ženi što je jednako iza stakala promatrala scenu u Oršanićevom dvorištu.

"Iz tebe seljakluk ni kocem čovjek ne bi mogao istjerati" – smrsi na ženu i teturajući se iziđe iz sobe.

1986.

(Odlomak iz romana)

KAPIJA OPKLADJE

Saši Goldmannu, 1977.

Počinje. Znači, da se vratim unatrag trideset i tri godine i da mi pri tome bude toliko smešno da i tebi bude smešno i drugima da bude smešno od svega što je bilo toliko tužno da se ta tuga rasprodavala trideset i tri godine, pa sad, pošto više nije ni rentabilna, ni aktuelna, da je prepakujemo u novu ambalažu. Pri tome uopšte ne bih bila ni voljna da se setim svega toga, da te ne volim na jedan blesav način, koji nisam u stanju da definišem, a da jesam, ne bih umela da uradim to što tražiš od mene. Jer, ne razumem, zašto si hteo odjednom da ti pišem "bar" pisma. I šta uopšte podrazumevaš pod tim "bar"? Pisati pisma je obaveza ili potreba, kod mene ne postoji ni jedno ni drugo. Ali, sva sreća, zima je, zima je bila i 44-te; a ja pišem jezikom kojim pre trideset i tri godine nisam govorila. I mrzim Bertolučija, to neka ti bude jasno, iako si i ti neki prokleti filmadžija koji zarađuje na reklamama za koka-kolu; a ta trideset i trojka, ta trideset i trojka od pre 1900. godine; i opet trideset i trojka ovoga veka kada sam se ja rodila... kada je (koje li trideset i trojke?) sve započelo što se još uvek nije završilo, iako se Begin i Sadat tako slatko igraju klikera – dakle, trideset i trojka. Koliko imaš godina? Rekla bih, 33. Bar ti. Bar.

Ni zima, ni glad nisu ono što ti misliš. Ono što ti misliš da su zima i glad, čist je diletantizam. Dok nemaš potrebu da od neprijatnih stvari praviš humor, crn, beo, crven, lila ili šaren – sve je diletantizam. Kad stvari postanu profesionalne, moraš da ih savladaš.

Recimo, zimu. Za pokrivanje imaš kaput, širine 1.40, dužine 90 cm. Tvoja je dužina 1.50, šta radiš? Prvo konstatuješ (sa celih 11 i nepunih 12 godina) da je dužina kraća od širine, te prema tome, širina je dužina, a dužina je širina; pokriješ se širinom, kako bi i ti i tvoja glava stale pod istu. Dužinu koristiš u smislu produženja drvenog kraja para pričeva, na koji opet nasloniš svoja leđa. Nalaziš se na gornjem priču blizu drvene tavanice sa stenicama, sam, taj ti je ležaj nepravdom dodeljen. Deca nemaju prava na samostalan ležaj. Ja nisam imala pri ruci neko dete s kojim sam mogla da delim taj ležaj, pošto nisam bila naročito omiljena, a

svoju sam, u početku meni dodeljenu, babu ritala do iznemoglosti. Tako se sastao savet mudraca i dodeljen mi je taj samostalni krevet, nazvan prič. I to, kako sam rekla: gornji, koji je poprečke stajao ispred dva uzduž stojeća. Taj prič je bio moja osmatračnica, dečja soba, bunker i arsenal. Ponekad sam sedela na svojim nogama (uvijenim u Širinu koja u daljnjem tekstu zaslužuje da bude pisana velikim slovom i tretirana kao ličnost). Širina je bila teget, mekana, sa širokim kaišem i kupljena za ceo hleb.

Originalni crtež Janoša Rajsa iz Bergen Belzena, iz arhive Ildi Ivanji

U našoj baraci je stanovalo oko 300 ljudi, raspoređeno na oko 150 pričeva na sprat. Možda više. Bračni parovi i deca po dva na ležaj. Ostali, kako ko voli. Neki su voleli; zbog spomenute profesionalne zime i malo preostalog amaterskog romantizma. Neki nisu. Moja baba je, pošto se iselila iz mog ležaja, stanovala ispod mene. Noću je imala običaj da iznenada počne da viče: "Krevet se klata, krevet se klata, vidite ljudi šta se to događa?!" Optuženi smo bili ja i Bela Luks (13 nepunih, 12 celih godina) iz Zrenjanina (nekad Bečkerek), koji je stanovao na jednom od gornjih uzdužnih pričeva sa svojom majkom Hildom Luks. Njih dvoje su imali veze sa nekim predratnim sapunom za pranje veša "Luks". Meni nije bilo sasvim jasno šta se pod tim "klata se" podrazumeva, ali čim bi baba Gizika stalada vrišti, ja bih počela svom snagom da klatim, a Bela mi je u tome zdušno pomagao. Onda bi nastala opšta uzbuna. Majka Hilda se glasno, uglavnom na jidišu, klela uz bezbroj citata iz Talmuda u nevinost svoga sina, koji je, kako je govorila, ipak već proslavio svoj barmicve; neki su hteli da spavaju, Olga bi rekla "...ali mama...", srećom, njen ležaj je bio dosta udaljen – a Bela i ja bismo "klatili", držeći se za

obe ruke. Onda bi oni hrabriji piškili u konzervu, a od veličine konzerve bi zavisilo koliko će to biti zvučno. Manja deca bi zaplakala, pacovi se uznemirili, Širina se počela skupljati; a baba Gizika bi, dosledno svojim godinama, naglo zaspala, uljuljkana Belinim i mojim klaćenjem. Tako bi ponovo nastao mir. Ali Zima je rasla i postajala sve veća i morao si se veoma truditi da duvanjem ispod Širine nekako preživiš. Do jutra.

Onda su sledili dosadni raporti. Sad već banalni, odlični za masovke u ratnim filmovima svih ideologija. Isteraju te na još veću zimu, tamo stojiš; sada je Širina na tebi vezana kaišem, na nogama imaš drvene nanule ispod kojih se nose od džakova spretno napravljene bandaže i malo slame ukradene iz tuđe slamarice. Te nanule sam iskukala još u Austriji, dok sam sa punih 10 i nepunih 11 bila fabrički radnik u Alt Prerauu, gde smo pripremali konzerve za Wermacht. Nabavila sam ih uz jedan šamar, ali isplatilo se.

A sada je scena:

Bergen Belzen, a ti se pitaš otkud ja živa? Pitaj Joela Brandta (partner mu je bio Aleks Vajsberg, oni su o tome pisali u knjizi Po nalogu osuđenih na smrt, originalni naslov *Bi šlihut nidoniim le mavet*). Sa nemačkog preveo nama poznati Ivan Ivanji, ka'andere Sorgen!) Čitajući tu knjigu 1966, saznala sam da je meni sada tako dragi Joel, u koprodukciji sa nekom svetskom jevrejskom organizacijom, kupio od Nemaca, za nikad isporučene kamione, Jevreje; četiri Jevreja za kamion. I tako, dok su se oni pogađali, o čemu se u logoru ponešto čulo, ponešto nagađalo bez tačnih informacija o tome ko bi mogao da stoji iza tog zanimljivog biznisa – mi smo bili na posebnom tretmanu (sasvim slučajno baš mi!), stavljeni na led, formalni i realni, u jedan odeljak u B.B. (ne Brižit Bardo i ne Beograd – Bar), i čekali da se oni pogode. U stvari, ovo će biti priča o tom čekanju.

Joela Brandta nikad nisam upoznala, šteta. Jer posle su ga zbog tog biznisa maltretirali, sve dok nije umro. Ja bih mu govorila lepo, rekla bih mu zaista nešto lepo. Da li mu je ko govorio lepo? Zamisli, sudili su mu. Nekima nisu. Misliš da me je briga? Nije. I nije. Ali pse sam volela još mnogo pre toga.

Sedela sam na svojoj maloj beloj stolici nasred dečje sobe u Zrenjaninu, pokojnom Bečkereku. I čekala naručeni i zasluženi poklon; jednog živog psa. Stolica je u stvari bila foteljica sa naslonom, a ja sam bila obučena u matrosku haljinu, boje teget (boje Širine), sa belom kragnom na kojoj su bila tri (broj mojih godina) širina–teget širita. Pas je stigao, rase foksterijer, ime sam mu odmah po ustanovljenju roda dala po devojčici koju sam volela – "Suzi". Istina, dotična devojčica se zvala Žuži, ali ja to nisam umela da izgovorim s obzirom na nemački maternji jezik, koji mi je bio dat kao prvi poklon pametnih roditelja. Drugi dragoceni poklon je bio kada me 1941. nisu, pod izgovorom prevelike ljubavi i brige, kao mnogi drugi roditelji, odvuikli sa sobom u logor (beogradsko Sajmište, Topovske šupe, ili sl. nikad tačno ustanovljeno), gde su Nemci isprobavali Ciklon-B. Tako su pustili Ivana i mene da okušamo sreću bežeći iz Bečkereka (tada Petrovgrada, taj grad je često menjao ime) prema tadašnjoj Nagymagyarorszag (ja sedam a on dvanaest celih). Ciklon-B je uvožen i posle rata u Jugoslaviji. Uvezio

ga je Hempro – Beograd, sve dok me moj kolega na TV Miša Ljucović, ton–majstor iz Titograda, koji je tezgario negde 1963 – 1964 tamaneći gamad, nije počeo zezati sa praznim konzervama Ciklona–B, adekvatno i nepromenjeno pakovanje. Pretpostavljam da su im preostale iz vremena rata. Dao mi je iz poštovanja prema mom apsolutnom (u svakom pogledu) sluhu dve prazne konzerve. Obratila sam se tadašnjem direktoru Hemproa, Ištvanu Laslu sa određenim prijateljskim opomenama i primedbom da je stvar u najmanju ruku neukusna. Tako je ta saradnja sa SRN prestala, pod uslovom da Laslu isporučim konzerve, kako mi ne bi ostao u rukama korpus delikates. Što sam ja idiot i prihvatila. Međutim, pretpostavljam da ih još poneki, prazne ili pune, čuvaju. Nikad neću zaboraviti kako je Ivan Ivanji (znaš!) pozeleneo kada sam mu podnela te konzerve, lepe, žute, sa crvenim natpisom i nekim tekstom u smislu "provereno–isprobano". Delimično sam i njemu za ljubav vratila te konzerve i odustala od većeg spektakla, jer je bio "u toku", pa da mu ne kvarim karijeru. Uostalom, ionako bi se zataškalo.

Tako je sa psima to počelo.

Nije tako počelo.

Počelo je sa Valdijem, komšijskim jazavičarem, kratkodlakim i ćoravim na jedno oko. On bi svako prepodne dolazio da me poseti. Pripadao je apotekaru Vagiju, čija je apoteka bila dole, u našoj kući. Valdi je dolazio i odlazio (sam!), a ja sam želela da imam svog stalnog psa. Iako je sa Valdijem moglo ozbiljno da se razgovara, a to je bilo bitno. Jer svi ostali su bili na prevelikoj udaljenosti i dosadni, i Ivan i njegov kanarinac Mandi. Tako je, znači, došla Suzi, čiji je pseći vek nažalost bio kratak, a ubrzo posle nje se pojavio Cuki, mali svileni pinč. Sa njim sam provela dve srećne godine u potpunom razumevanju. Onda je došla 1941, Ciklon–B, bežanje, a pre svega toga Cuki je bio predat na čuvanje berberskom šegrtu, koji se zbog svog izgleda odazivao na ime Majmun. Cukija nikad više nisam videla, ali moj kontakt sa živim bićima, mislim intiman i iskren, prestao je. Sve dok nisam srela žutu lualicu, mešanca Momka. Ali taj susret već spada u posleratne dane i nije bitan za ovu priču, samo objašnjava ponešto, mislim, objašnjava zašto mi objektivno nije bilo teško u tom B.B. Pasa nije bilo, prema tome bila sam introvertirana do te mere da nisam učestvovala, već posmatrala. Rečeno je bilo da sam zlo, bezosećajno i sebično dete, koje uvek nalazi sebi neku zabavu, bez obzira na ljudske patnje. Pazi sad. Ja im ništa nisam smetala, neka pate, ako im se pati. Oni meni jesu smetali, jer mi nisu dozvoljavali da živim svoj lepi, zamišljeni život, ni kada se to moglo. Ja sam, naime, "snimala" svoje filmove i "montirala" ih, sastavljala i rastavljala, deleći glavne uloge psima i medvedima, koji su govorili meni razumljivim jezikom. Svi smo zajedno "krali hranu" (ponekad i de'fakto) i bili zeleni. Ne znam zašto, ali zeleni.

Jednog jutra, posle raporta, prisustvovala sam cenjkanju oko sako. Cenjkali su se neki Tausig, inženjer iz Mamelada, i neki Gros, iz velike, ortodokсне, neprebrojne porodice Gros. Gros je prodavao, jer je njih bilo mnogo i nije bilo neophodno da svako ima svoj lični sako. Sako je bio potreban samo kad se "izlazilo", a što svih 12 – 16 Grosova da izade istovremeno? Izlazilo se, naime, samo na raport (neko od njih je uvek bio "bolestan") i na veoma udaljenu latrinu; i ja sam još plus, kao zlo dete, izlazila da posmatram i skupljam nov materijal za snimanje noću, ispod širine. Moram još da ti kažem da sam imala komplikacije sa tom latrinom, naime, bila sam šišana, oblačena i zla kao dečak, i sa ovim mojim

imenom niko nije znao jesam li, i šta sam. Olga je smatrala da je u logoru sa nepunih 12 manje opasno biti dečak nego devojčica. Tako je stalno bilo nesporazuma oko toga u koju ću latrinu da svratim, jer su me odasvud terali. To je, naime (nisi služio vojsku, pa to i ne znaš) jedna zajednička duga klupa sa rupama na oko svakih pola metra, na obe strane daske, široke oko metar i po. Dupe prema dupetu. Sve je to bilo tako komplikovano za mene da bi svaki neurofrojd sa uživanjem tu nešto izanalizirao, kad bih se ja dala; ali nisam se dala ni tada, pa sam se provlačila kada bi padao mrak, što je ponekad bilo i opasno, jer posle mraka se dibidus nije smelo šunjati. To će sve imati dalekosežne posledice na kasniji kabare, koji je nastao kada su došli Peštanci i zbog kojeg smo ti i ja odlučili da sednem u vremenoplov, ali jebi ga. Za sada slušam pogađanje:

GROS: Ajajmajngotmajngot.

TAUSIG: Ovaj sako je vašljiv. Šta tražite?

GROS: Majngotmajngot, vašljiv. Vašljiv pa vašljiv. Hlebipo.

TAUSIG: Onda ga prvo očistite.

GROS: Zar na šabat?

TAUSIG: Na šabat se ni ne handluje. Kad handlujete, trebite!

GROS: Ali moram da im nabavim večeru. Da ih nahranim!

TAUSIG: Trebite!

GROS: Neka trebi ko kupuje!

(Tausig odlazi.

Ja menjam položaj.)

GROS: Herr Tausig, Sie haben kein Herz!

TAUSIG: Nicht für die Lausen!

GROS: Tausig úr, ne tegye ezt velem!

TAUSIG: U redu, ali s vaškama za jedan hleb.

GROS *(odlazi)*: Ajajajajaj!

JA: Tausig bácsi, mennyit ad ha kitéüzöm a kabátot?

TAUSIG *(besan)*: Egy pofont!

GROS *(vraća se)*: Istrebio sam.

TAUSIG *(naseda)*: U redu. *(Uzima sako u ruke, daje hleb i po, pogleda u šavove koji su naravno puni vašiju, zaurla)*: Niste trebili!

GROS: Neka otac Bog ovo gleda! Neka Jahova vidi i sudi! Svoje vaške je usadio, a mene optužuje! Mene jadnog! Ajajajaj! Samo da mi deca crknu od zime, da nemam čime da ih hranim! Da se kad crknu svi Grosovi na manje glave deli supa! Lopov! Držite ga! U pomoć! *(Tausig gura Grosa, baca sako na slamaricu, meni opali šamar, ja pod Širinu, virim. Tausig uzima sako, odlazi pred baraku, valjda da trebi)*.

GROS *(gundá odlazeći)*: Svašta. Sve same fine debele site vaške. Ne bi ga ni ujedale. Site, i garantovano nezaražene!

Izmiljujem. Krećem u jedan od svojih obilazaka. Oblačim svoje pantalone, gornji deo debele pidžame, kombinezon, džemper, preko svega Širinu. Brišem, da me neko ne spazi. Olga i Endre su radili u nekoj baraci—ambulantni kao lekari, a ostala deca iz moje barake su bila mumuljava i razmažena. Bio je neki mali Peterke, nešto

mladi od mene, koji je na latrinu sa sobom nosio svoju dasku, da ne bi golom guzicom seo tamo gde su drugi već sedeli. Njegova mamica bi posle pažljivo oribala dotičnu dasku, sušila je krpom i ostavljala na sigurno mesto. Nikad neću zaboraviti Peterkin važni izraz kada bi sa daskom u ruci promarširao kroz baraku i dvorište, put latrine. Blago njemu, i dasku ima, i zna kud ide. Zavidela sam mu, mrzela ga i nisam nu davala na čitanje moju Knjigu, koju sam Olgi iza leđa, od sopstvene kockarske zarade kupila od čika Bedoa, arhitekta iz Subotice. Čika Bedo je iz meni tada nepoznatih razloga bio u komšijskom logoru (u stvari, bio je deportovan kao komunist), među nekim Holanđanima, preko žice. Ali knjiga je bila napisana za decu i zvala se Madagaskar i imala je 356 stranica i ja sam smela da pročitam dnevno dve stranice (po sopstvenom naređenju) i kad sve pročitam biće kraj, ovako ili onako. Olga je, inače, čika Bedou, što takođe nije bilo sasvim bezopasno, svako veče preko žice davala šolju mleka. Ona je, zbog toga što je radila oko 12 sati dnevno, od Hauptmana, koga ću kasnije predstaviti, dobijala svake večeri litru mleka iz vojničke kantine. Od toga je jednu čašu davala meni, jednu baba-Giziki, jednu Endreu i jednu čika-Bedou. Sebe je smatrala bićem koje zemaljske sitnice ne mogu dotaći. Ali kad smo već kod hrane: ponekad se delio pekmez. Pekmez je u našoj baraci delila jedna štrkljasta, veštičasta tetka, koja je krala na sledeći način: pekmez se delio iz velikih konzervi od po 10 litara zapremnine. Svako bi podneo svoj komad hleba, ili teglicu, da dobije porciju od jedne kašike. Ona bi posle svakog davanja spuštala kašiku u svoju teglu koja se skromno krila iza velike konzerve. Tada bi sa kašike cumulo malo pekmeza u njenu teglu i pekmez se skupljao, polako, ali sigurno. Pošto je sto pored kojeg je radila bio ukoso ispod moje osmatračnice, jednog mi se dana sve to smučilo, iako je ona to radila zbog svoje bolešljive ćerke Kati, nepunih četrnaest. Tako sam joj jednog dana sa svoje osmatračnice dobacila: "Doturite mi smesta Teglu-Za-Odmor, ili ću vas raskrinkati, unazad, unapred!" Bez reči mi je pružila teglu sa pethiljadagodišnjom mržnjom u očima i rekla da sam "zla". Meni pekmez nije ni trebao. Pekmez, ljuske od krompira (za razliku od svog brata) i zemlju nisam jela ni jednog trenutka. Pekmez sam stoga smesta doturila Beli Luksu, koji ga je požderao i tako je za vreme trajanja te operacije nekoliko bednika dobilo po punu kašiku pekmeza, što me isto nije bilo briga. Ja sam uživala u svojoj sad već institucionizovanoj zlobi (kao i danas) i stvar bi se ponavljala kad god mi se prohtelo. Za ručak bi nam davali dörgemüse. To je, navodno, supa od sušenog variva. Bila je obogaćena iz zemlje izvađenim i neopranim krompirom, i potpuno neslana. Dobijao je svako po litar na dan. Ja sam i tu imala neku svoju malu komediju: vadila sam krompir, prala ga i ljuštila, kao i ono "gemüse". Zemlju i ono čemu se tepalo da je "supa" bacala sam; ni davala ni prodavala; a ono što sam istrebila pojela bih uz malo hleba ili kocku šećera. Baba Gizika je bila šećeraš i ponekad bi, iznenadno raznežena, svoju porciju šećera davala meni. Najčešće bi svoj šećer handlovala za cigarete.

Dani su uglavnom prolazili u letargičnoj dosadi. Ponekad bih posećivala dve devojčice iz Segedina, jedino su one znale da sam i ja devojčica. Ni njihove mame to nisu smele znati, jer bi rastrubile po čitavom logoru, pa je nama iz

moralnih razloga bilo zabranjeno da se "suviše i intimno" družimo. Jedna se zvala Gabi i bila je veoma lepa, crne kovrdžave kose, a druga Agi, godinu dana starija od nas i imala je već nešto nalik na grudi. Nas tri bismo povremeno oko pola pet, pre nego što bi pao mrak, odlazile do velike kapije. Tu smo imale specijalnu zabavu. Putem, između leve i desne strane logora, u to vreme bi na drvenim kolicima prema krematorijumu, po našem naslovu, "leševi gurali leševe". Svaka kolica bi gurala 4 – 6 heftlinga, bezlična, bezbojna i apsolutno ista. Nije mi bilo jasno kako su bili i iste visine. Na samim kolicima, uredno poslagani, ležali su onodnevni friški mrtvaci. Oni što su ih gurali u to guranje bi ulagali krajnji napor i od tog napora ponekad pali i ostali nepomični. Onda bi ceo karavan stao, pali je neko vreme drmusan, pa ako se konstatovalo da mu nema nade ili da nije vredan truda, skinuli bi ga, odeću bi neki od još živih leševa prebacio preko ramena i karavan bi nastavio. Naše igra bi se sastojala u tome što smo se kladili: ko će od gurajućih leševa stići do kraja puta. Kraj puta je bila zgrada sa pećima. Sećam se da sam već onda znala za poslovicu "Pas laje, karavan prolazi".

Nedostajao mi je pas.

U jednoj baraci između naše i one u kojoj su stanovale Agi i Gabi, nastanila se bila Pik Salama na kompletu od tri priča (dva uzdužna i jedan poprečni). Ne znam da li si ikada čuo o Pik Salami, ali u predratnim mađarskim relacijama ime Pik mirisalo je kao posleratni Gavrilović. U B.B. to je bila porodica od nekolicine bezličnih odraslih i devojkice Vere, koja je bila žvalava i balava (doslovno) i gnjavila je i stalno htela da se druži sa nama. Što nije dolazilo u obzir, jer je za sve bila i glasna, a naše su akcije bile krajnje delikatne i konspirativne. Stari Pik (za nas star), njen otac, bio je prilikom našeg nežnog useljavanja u B.B. užasno prebiven (i to dok su nas tuširali, kojom prilikom je iz tuševa curela stvarno voda, i to vrela, a ne Ciklon-B), te kao takav stalno odlazio na previjanje, ali uzalud. U neko doba je od svih tih rana ipak umro, ali za nas je to bilo potpuno beznačajno. Važno je bilo (vidi Joel Brandt) da su Pikovi na neki tajanstven način uspeli da prošvercuju sa sobom ogromnu količinu "Pik salame" i da nas je Vera Pik povremeno potkupljivala veoma tankim kolutićima iste, ne bismo li je povele na Kapiju Opklade. Jednom smo je i povele i nikad više, jer je dobila histeričan napad. Mi smo ulagale ono što smo imale, to jest: kocke šećera, sir nazvan kvargla u malim kolutićima (dobijali smo četvrt koluta na dan, ili svaki četvrti dan po ceo), hleb ili cigarete, za koje se opet mogla dobiti hrana. Vera nije imala ništa osim malo salame, jer, kao žgoljava i razmažena, nije dobijala svoje obroke u ruke, već su je kljukali, pri čemu je skoro cela porodica stradala od silnog žrtvovanja za dobro jedinog naslednika. To je, naravno, bila njihova stvar. Uprkos svim tim porodičnim naporima, ponekad je bila u stanju da ukrade malo te salame koju su čuvali za bog zna kako crne dane. Ovi im još nisu bili dovoljno crni.

Tako smo povele Veru, i ja sam imala dobar dan, svi moji "živi leševi" na koje sam se kladila stigli su živi do odredišta, što je za mene značilo dve kocke šećera, pola kolutića kvargle i od Vere tanak kolut salame. Onda je iz krematorijuma malko prokuljao dim, što se osetilo i na nivou čula mirisa, i onda je Vera

počela da vrišti. I da vrišti. Ja sam počela da je mlatim da bi za autsajdere imala nekog vidljivog razloga da vrišti, kako se ne bi saznalo šta zapravo radimo. Vukući je za malo blede plave kose, odvlačila sam je prema najbližoj baraci u kojoj je sa svojom majkom stanovao moj daljnji rođak, "dobro dete" Robika Koh. Tukla sam je celim putem i kad su odrasli stigli do nas, shvatila sam da smo nas dve same, Agi i Gabi su (pametno) zbrisale. Mama Koh (Žuži!) nas je razdvojila, i mene odvela Olgi na raport. Bolje bi učinila da je čuvala svoje "dobro dete", koje se kasnije, 1956. u Pešti, bilo upleo u silne komplikacije; ali te 1944. stradala sam ja. Sutradan su mi, istina, Agi i Gabi donele što mi je sa njihove strane pripadalo; Vera se više nije pojavljivala. Moj san o Pik salami se tek završio, i više od mesec dana nismo izlazili na Kapiju Opklade. Bilo nam se smučilo.

Onda su izmislili Školski Razred. Nekom je palo napamet da su deca "raspuštena" i da vide "mnoge ružne stvari", i da bi im trebalo "skrenuti pažnju". Organizovali su nastavu na dobrovoljnoj bazi volontera-predavača u nekoj baraci. Tu moram naglasiti da me je Olga držala veoma čisto, posle osam sata svakodnevnog rada u ambulanti i pregledanja svih lažnih i stvarnih bolesnika u našoj baraci, još je imala ambicije da pere: svaki dan sam oblačila ponešto čisto, i nisam bila vašljiva kao većina ostalih.

1988.

(Odlomak iz romana)

OGLEDALO RUT MÜLLER

Svi su ga primećivali, ali mu uglavnom nisu poklanjali pažnju. Obješeno na istočni zid u prostranom predsoblju, uokvireno masivnim jelovim okvirom s imitacijama kitnjastih kapitela obojenim u zeleno, gledalo me svaki dan blještavim pravokutnim okom. Samo mi je poneki prijatelj natuknuo da je zrcalo netko poklonio lipovačkom učitelju za vreme rata, nakon što se pljačkaši trgovca Müllera i imućnih jevrejskih kuća u gradu zadovoljiše luksuznim nameštajem, dragocjenostima i skupocjenim slikama.

Kao da ga moji prethodnici u učiteljskom stanu nikada nisu dirali ni pomicali. Rijetko su ga čistili. Po staklu se pojaviše žučkaste pjege a nerijetko bi i niti paučine zatreperile po gornjim uglovima. U starom, ruševnom učiteljskom stanu u Lipovcu teško je održavati čistoću stvari. Tako i ogledala.

Iako sam bezbroj puta stajao pred njim, brijući se, nikad do tog zimskog jutra ne začuh srebren djevojački glas koji me je dotaknuo iz njegove dubine. Ukućani još spavaju, vani zavija vjetar. Mračna okna na dugom hodniku iza mojih leđa šibaju grančice višnjeva stabla. Do dolaska ranog autobusa spremiću se, pomislim. U ostavi pored predsoblja cijuče miš. Sive cementne kocke pod mojim stopalima se razmekšavaju. Preobrazba oblika odraženih u ogledalu. Meke riječi izlaze u prostor.

Zaboravio si, kaže glas, svibanjsko svitanje što ti ga ispričah pješačeći do gimnazije. Ne znadoh dotad da jutro može nanijeti noć.

Znam da sam brijačem povukao tek prvi mahinalan potez od desnog uha prema bradi, načinivši na obrazu glatku čistu prugu. Bijah groteskna maska što se ogleda snenim očima. Sada prepoznah djetinjstvo i školske dane u glasu Rute. Govori mi tamnim očima, kosom, modrom haljinom, pregibima. Ne znam da stojim nepomičan. Glas me dugokose Rut premješta kroz vrijeme.

Nismo se ni podizali od stola, veli djevojčica. David se vrpeljio u mekoj kolijevci. Bijelo dječje buđenje. Ušli su bučno, psujući, zeleni vojnici. Kroz dućan. K nama, bez oca za koga su nam pričali da je već u Jasenovcu. Sjećaš li se kako sam ti pričala o kricima za koje ni ja dotad nisam znala da bljesnu do neba? Munja užasa iz duše kojoj okivaju život. Ostaviše pustoš. Podove bez sagova, gole zidove. U kola pred kućom što su ih vukli teški belgijski konji utovariše komade nameštaja.

A ti, Rut, kako si preživjela to svitanje mraka?

Bijah nagnuta nad kolijevku kao utjeha. Čudila sam se majci što stiša jauk kad se uvjeri da pljačkaši neće dirati dijete. Zrno nade za Davida. I mene. Kad me pomilovala po kosi nakon što se stiša tandrkanje vojničkih kola na zavoju ceste za grad, osjetih joj u dodiru drhtavu slutnju očeve logorske sudbine.

Bez prostora iza sebe, ne osjećah razdanjivanje što se naseljavalo po velikom predsooblju. Bijah s Rut iz ogledala. U njenu dvorištu je gospodin Müller s meni nepoznatim mladićima podizao *suku*. Radost *Sukota* drhtala je u čistom zraku. Trgovčeva kći i ja ulazili smo u kolibu pobožno, sa strahopoštovanjem, radujući se plavim krpicama neba što se vide između pomalo uvela granja.

Ti si mi prijateljica, velim.

To je zato što ti je kuća pored trgovine. Ja sam ti susjeda pa se igraš sa mnom. I ti si moj školski drug. Otac mi je pričao da mu je tvoj tata prijatelj. *Goj*, rekao je, ali i čovjek!

Posljednjih dana *Sukota* Rut mi u džep stavi šuškvu vrećicu svilenih bombona. Trčeci, razdragana, pored mene dade mi pred sinagogom neobičnu zastavicu. Bijelu, što je između plavih crta imala zlatnu zvijezdu.

Pitao bih Rut čiji glas izvire iz bezdna uspomene položene u ogledalo, živi li još s travanjskim jutrom kad smo okupljeni uz glavnu cestu što teče kroz Lipovac na zamagljenom istočnom horizontu u čudu promatrali kolonu njemačkih vojnih kamiona, motocikla, krutih lica pod kacigama. I kad pomislih da je između nas provalija od godina, sudbinski most između mene i njene smrti, zatalasa se zeleni travnjak uz put, nađoh se između dječaka i djevojčica iz susjedstva, svejednako nastojeći da budem tik uz nasmijanu, plavokosu trgovčevu kći. Ispred nas uz grmljavinu namirisanu benzinskim parama juri motorizirana zmija tuđe vojske. Netko je rekao da vojnici vole kad se s uzdignutom rukom viče "Heil Hitler!". Ručice nam podiže naivnost i znatiželja. Iz kolone, u slivnik, bacahu neki odobrovoljeni Nijemci tvrd neobičan kolač. Stariji nam rekoše da je to bio cibok.

Kada je kolona otutnjala iza zapoljske šume, tratinom se rasu dječje šareno jato. Natječem se s nasmijanom Jevrejkom u preskakanju slivnika. Ledina miriše na proljeće i mladu travu. Marija i Ester, rođakinja susetke Rut, iz Zagreba, na čistoj, utrojoj stazi komadićkom krijepa crtaju "školu". Ivo i Marijan otrčaše po krpenu loptu. Kraj lipovačkog puta što se spušta prema državnoj cesti pršte usklici. Kliklavim smijehom odjekuje djetinjstvo.

Jutro je: 5,30. Pristigao je autobus kojim sam tog jutra trebao otputovati u grad. Šofer zatrubi dva-tri puta dajući zakašnjelim putnicima znak da požure. Razdanjuje se, ljubičasto jutro se uspelo na prozore hodnika. Iz kuhinje topao miris kave. Moja supruga pita za cigarete. Uobičajen početak dana. Jedan mi je obraz još uvijek prekriven osušenom sapunicom. Navlašim četkicu i ponavljam malopredašnji posao.

Već kasniš, dovikuje mi iz kuhinje Ana.

Požurujem s brijanjem, ali mi lice nekako mutno. Odras električne sijalice čini pjenu koju nanosim na obraz sivom. Prostor se zaljulja i ja samo što čelom ne takoh blisku Rut. Duga joj kosa uznemirena, oči radosne. Smiješi se široko, ljekovito. Mi smo gimnazijalci. Na livadi, pored željezničke pruge, sjedimo zadihani. Crvenim koricama Rutina herbarijuma promili neki mrav.

Izvadit ćemo je s korijenom, veli.

Sve, dakako, i list, i cvijet. Ima Richtmanka da zine od divljenja.

Znaš li onu igru s ivančicom, voli – ne voli?

Znam, rekoh, a ona svejedno poče tankim prstima pažljivo otkidati latice, uzbuđeno ponavljajući riječi igre u koju ne vjerujemo a ipak očekujemo da će na kraju ostati najdraži prezent, voli.

Poljubio si me prije no što otkinuh posljednju laticu.

Znao sam kako će završiti.

U III b su jučer dolazili neki iz policije. S direktorom. Razgovarali su s Wegom i Cicom Rosenspitz.

I?

Ništa. Esterini iz Zagreba pričaju da su mnoge đake odvodili na saslušanje. U Njemačkoj, veli majka, pohapsili su sve jevrejske trgovce. I profesore, doktore.

To je daleko, rekoh, sklanjajući joj pramen s čela.

U vlati kraj nas pade bogomoljka. Sraste sa zelenilom.

Mimikrija, reče Rut i zapita: Znaš li kako je zovu Jevreji? Ujak mi nekoć pričao kako je pročitao da je to kamila kralja Solomona.

Lijepo ime. Neobično.

Sjedili smo, otpozdravljajući vlakovima što jure niskim proljećem u nepoznato, uspravljali maštu sve do tajanstvene šetnje bijelih oblaka koji su razmekšavali tišinu.

Drugog sam jutra sjedio u autobusu što se neravnom lipovačkom cestom truckao vozeći u grad. Pramenje duhanskog dima leluja se nad glavama putnika, nad zijevanjem i nerazgovijetnim riječima škrtih dijaloga. Voze se nedospavane noći, neodagnat umor iz kostiju. Na usputnoj stanici uđe seljak, ispod čijeg se šešira razabiralo neobrijano lice i žmirkave oči. Otrese snijeg s kape i sjede pored mene.

Ne uspijevam mislima zastrijeti jučerašnju priču Rut Müller. Nas smo dvoje govorom ranjavali idiličan ugođaj uz potok Petrovac.

Ujak je odveden u logor. I svi njegovi. Neće nam više doći Ester.

Htio bih da je nasmijem, razvedrim, ali ne znam kako ni čime. Pričom nekom, utjehom? Osjećam da bi sve to djelovalo lažno, neuvjerljivo. Postidjeh se te ideje, u sebi.

Idemo, Rut. Bit će dobro. Možda i nije sve tako kako se priča.

Bojim se. Jako. Nešto se nevidljivo i grozno približavalo Lipovcu. Nisam ti do sada htjela reći da sam primijetila sašaptavanje u hodniku za velikog odmora. Šetala sam sa svojim iz razreda, a djevojke iz IIIb su se šutke zagledale, prestajale su razgovarati kad bismo prolazile pored njih.

Sjećanje prekide naglo kočenje. Autobus je stao pred spuštenom brkljom na prelazu preko željezničke pruge. Moj se susjed probudi, udarivši čelom u naslon sjedala ispred sebe.

"Što radi, boga mu njegovog. Je l' pijan?"

Kad je autobus nastavio s vožnjom, utonem u slike što su se rojile u mom ogledalu.

Na Šabat, svibnja 1942, mjesec je *ijar*, rekao bi gospodin Müller, Rut bijaše razdragana. Dobili su vijest da je otac u susjednom gradu na prisilnom radu, a ne u Jasenovcu i da će, izgleda, biti pušten kući. O rodbini u Zagrebu nisu, doduše, znali ništa, ali možda ni tamo neće biti tako zlo, kad, eto, puštaju oca.

Pomogla je majci pripremati *barhes*, skuhalà je i *ričet* koji nikako nije voljela. Mali se David već vrpeljio oko stola, uredno odjeven, mirisan od čistoće, i Rut

potrese svečani mir koji nastade kad mati paleći svijeće zače blagoslov: Baruh ata Adonaj... da je otac kod kuće, zagrijao bi je njegov "Git Šabes".

Bijaše to zadnji *erev Šabat* obitelji Müller. I ne kucajući na vrata, u sobu upadoše trojica vojnika. Majka se sledi. David je, ne razumijevajući ništa, gledao zveckavo oružje i čudnu odoru došljaka.

"Gospodo, imamo nalog da..." U Rut se začu ledena kocka. To je došla njihova smrt.

Gospodin Müller se nikad nije vratio, kako su mislili. Dućan Müllerovih je opustošen, ulazna vrata zapečaćena. Ovamo se nikada neće vratiti nitko živ, iako su neki mještani govorili da se samo treba obaviti neka istraga.

Kada je neki od pljačkaša skinuo sa zida ogledalo, omotao ga somotnim prekrivačem za krevet, da se ne ošteti, kako ga je odnio, ne zna se. Da li je to bilo još dok su odvodili trgovca Müllera i samo dio pokušaja, je li to, možda, bio onaj golemi zavežljaj u krilu pijanog vojnika što se drmusao, pjevušeći prostačku pjesmu, leđima oslonjen na kočijaša, ili je to bilo kad su odveli cijelu obitelj?

Minule su godine. Odselio sam iz ruševnog učiteljskog stana u Lipovcu i nastanio se u gradu u kojem sam nekoć s Rut pohađao gimnaziju. Ogledalo sam postavio u novi stan. Dogada se da zastanem pred njim i dugo gledam uspravnu pačetvorinu njegova stakla posutu žutim mrljama starosti. Još uvijek je u dobrom stanju. Zeleni okvir od jelovine otima se vremenu. Postolja njegovih ukrasnih stupića su čvrsta, žljebovi na njima čisti i oštri, a kapiteli, neobična imitacija korintskog stila nekog nepoznatog stolara, još su i danas neoštećenih ukrasa. Ogledalo Müllerovih postavio sam u radnu sobu.

Tu skoro pisah priču u kojoj sam razabrao san i djetinjstvo. Očima diram stvari, knjige, papir pred sobom.

Iz ogledala me zove Rut. U staklu je polje potopljeno u zeleni beskraj, proljeće, cvijetni nisan. Blijedoružičasto nebo, bez oblaka. A Rut zelena. I haljina što joj leprša oko vitka tijela, i ruke, kosa iz koje miriše zeleni vjetar, oči, i smijeh kojim otvara pupoljke vrba uz Petrovac. Ne zove me, ne znam da li me vidi. Put kojim trči, vedra, srastao je s njom zelenom, s travom, pticama raspjevanim. Ljudim se u ogledalu sa zelenim nagovještajima vremena bez boli.

Tišina je bila tako duboka da sam se jedva vratio životu okolnih predmeta. Šutljive poze nameštaja u mutnom svijetlu uza zidove. Kroz prozor vidim bijeli uštap.

Da li sam usnio s glavom oslonjenom na prekrížene ruke na radnom stolu? Listovi papira u neredu, dvije–tri knjige otvorene na još nepročitanim stranama. Ljetnja se noć smrkava. Ugašen je mjesec. Okrenuh se ogledalu. U njegovu staklu sijekaju srebrne munje. Nema grmljavine. Čini mi se da sam dugo gledao u tu uokvirenu nepomičnost. A onda počue južni vjetar. Lagan pa sve jači. Nevidljiva Rut pjeva. Oko nje niče sunčani obzor, bubre sjemenke trave i cvijeća. I kao nekad na izletu za *Lag baomer*, kad joj nije polazilo za rukom da odapne strelicu s luka onako spretno kako to činjahu dječaci, pa bi svoju nespretnost nadomjestila radošću i smijehom, tako i sad njena pjesma postaje veselija, razlijeva se prostorom. A iz udoline, iza pjeskovitih žutih brežuljaka počueše izvirati ljudi, žene, djeca. Tamo su godinama liječili svoju patnju. Sad okreću leđa vjekovnoj gošći, smrti. Oko razigrane Rut raste narod.

Sporo sam se vraćao u stvarnost. Upalim luster i blještavilo njegovih žarulja izoštri oblike.

Što da radim s ogledalom? Diram njegov okvir urešen raskošnim drvorezom, gledam se u njegovu prostoru. Dati ga nekom, značilo bi odreći se dijela života, punog smrti i ljubavi. Uništiti ga ili preurediti: poledinu stakla premazati novim slojem žive, izraditi nov, suvremeni okvir, bilo bi ravno odricanju od sna i od Rut Müller, izrasle u postojanje.

Opet se na noćnom nebu između razderanih oblaka pojavio pun mjesec. Odlazim u postelju. Sjutra će me dočekati ogledalo. Počet će novo jevrejsko poglavlje.

1988.

Jasminka Domaš
Zagreb

ŽUTI LEPTIR TERESIENSTADTA

Ti znaš, Benja, sve tvoje tuge godinama
sam uporno mijenjala za radosti.
U snu trčali su pajaci
i budila sam se ozarena.

Zvali su me ludom i budalom!
A ja sam se, uvijek iznova,
vraćala među ljude, nasmijana.

Svakog dana, istom ulicom do posla,
voljela sam isto drveće,
primjećivala sve zime,
sve jeseni, ljeta i
proljeća.

Ti i ja bili smo zaneseni slikari,
tajno zaljubljeni i isprovocirani
novinari.

Sjećaš li se, onomad, u Austriji,
žvakali smo svježi zrak
gradišćanskih šuma;
u Antwerpenu tražili put do sinagoge,
u Amsterdamu poklonili se Ani Frank
i posvadili u autobusu.
Vikao si: "To nisu protestanti,
to su Židovi!"
Ana D. bila je zaprepaštena,
a ja nasmijana.

Željna kiša, pustio si da na
svakoj pokisnem.

Na mečavi stišavali su moje urlike
radosti, udarcima kaljača.

Sve bore starosti mijenjala
sam za bore radosti.
Umjesto na pogrebe, vukao si me
na premijere.
Premda i sam znaš:
što su glumci bili bolji,
ti si bivao sve tužniji.

Automobile nisi volio.
Prilično komplicirano
za moj poziv vječnog
putnika, ali, ipak, ne
gore od naglog škripanja kočnica
u gluho doba noći pred tvojim prozorom.
Znam, nisi mogao pobjeći.
Da li si zbog toga neprestano
slao za mnom žute leptire?

Nalazila sam ih zapetljanje u rublju, u kosi,
čitavi rojevi kupali su se sa mnom
u jeftinom pansionu Eisenstadta.
Kako mi je ikad moglo pasti
na pamet da i jednog zarobim!

Na sadašnjost nismo računali.
Prošlosti smo bili svjesni,
a budućnost smo zamišljali.
Nepismeno pismeni, antisemitizam nismo doticali.

TV je bljeskala.
Gradonačelnik je žonglirao sinagogom
i dobacio je sljedećem političaru.
Spretniji od prethodnika, dao joj je oblik
Doma hrvatsko-židovskog prijateljstva.
"Sjajno za Židove", rekao je, "koji se više ne nazivaju Jevrejima."

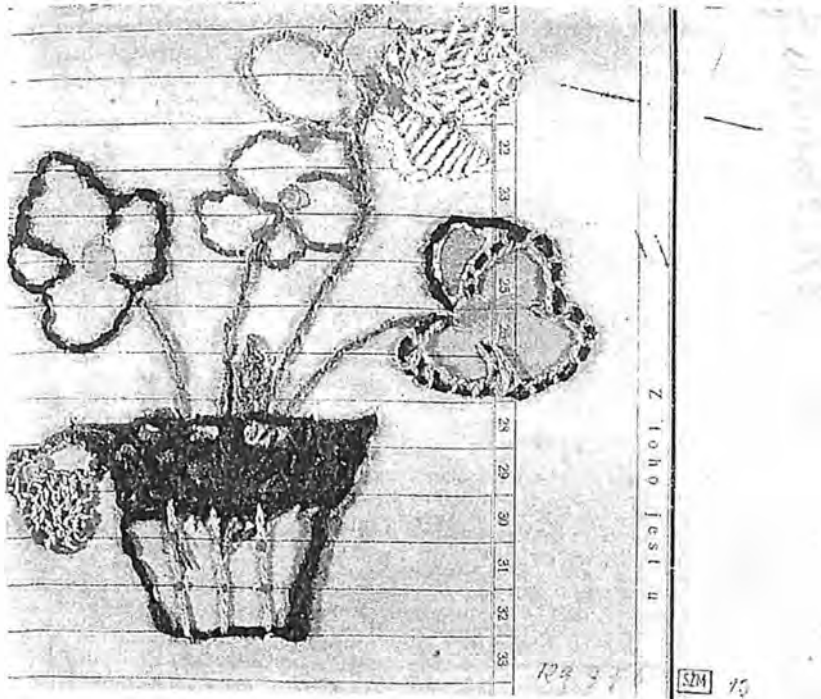
Da li si tad prvi put primijetio neku promjenu?
Povrijeđen razbio si ogledalo
ne podnoseći što sam lijepe bademaste oči
promijenila za tužne židovske.

Nazvao si me izdajicom!
I, što mi je preostalo
nego da izvadim iz kutije tvoj
zlatni lančić s Magen Davidom?
Da ti dokažem da se kroz aleju kestenova može
koračati drugačije nego što si ti koračao
sve dok te nisu ubacili u ždrijelo automobila.
Sjećaš li se kako je kratko trajao onaj razmak
od sna do osvješćenja?

Ne plači sada nad mojim licem.
Rastrgani lančić neću popravljati,
a Magen Davida sam pronašla.

Potrajalo je, ali našla sam.
I ne traži da dignem pogled.
Znam, Benja, na stolu
sad žuti leptir mrtav leži.
.....

1990.

Doris Vajzer (17.5.1932–4.10.1944), dečji crtež iz Terezijenhata.

PETAK POPODNE

Dok sam stajala u stroju za prozivku, još prvog dana u logoru Ravensbruck, okrenula sam se prema majci i rekla joj da Bog ne postoji. Do tada, za ovakvu rečenicu bih bila kažnjena kao za krajnju drskost. Majka je očutala.

Ni kada su nas oslobodili nisam promenila mišljenje. Nisam mogla da budem zahvalna Bogu što je spasao moju majku, tetku i mene, kada je cena za to bila smrt mog oca. I upropašćeno detinjstvo. I bezbrojne noći u kojima su me pohodili prizori iz logora, košmari iz kojih sam s krikom bežala u buđenje.

Kažu, ohol je onaj koji misli da može da pronikne Božju nameru. Nisam to ni pokušavala, jednostavno sam odrekla Njegovo postojanje.

Moji bližnji mi ponekad zameraju da sam preosetljiva. Da ne odlučujem razumom. To je istina. Danas sam ušla u Hram. Prvi put za poslednjih četrdeset godina. Ne znam zašto. Odluku sam donela u stomaku.

Mada drugačiji nego što ga se sećam, primio me je kao redovnog posetioca.

Dijaspora je za mene reč bez težine. Od Velikog užasa naovamo, nikada nisam osetila prokletstvo koju ta reč u sebi nosi. Verovatno zbog toga, moja deca su rasla kao i sva druga, tek sa nejasnom svešću šta im je majka.

Ni sama nisam puno razmišljala o tome. Život se događao tako brzo, nije bilo vremena.

Ivrit sam zaboravila. Boga mi je oteo Veliki užas, tako da su me samo strahote logorskih sećanja i besmislena očeva pogibija povezivali sa mojim poreklom.

Sa ocem i majkom sam dolazila u Hram. Današnji njegov izgled se jedva razlikuje od ondašnjeg. Ali, u ono vreme nije bilo potrebe da se prebrojavaju odrasle muške glave. Niti su posetioci Hrama bili samo iznemogli starci i drhtave starice.

Tada je postojao Bog. I njegova deca.

Ne kajem se što decu nisam drugačije vaspitala, ne želim ni da se pravdam. Ne volim rečenice koje počinju sa: možda..., da sam..., trebalo je...

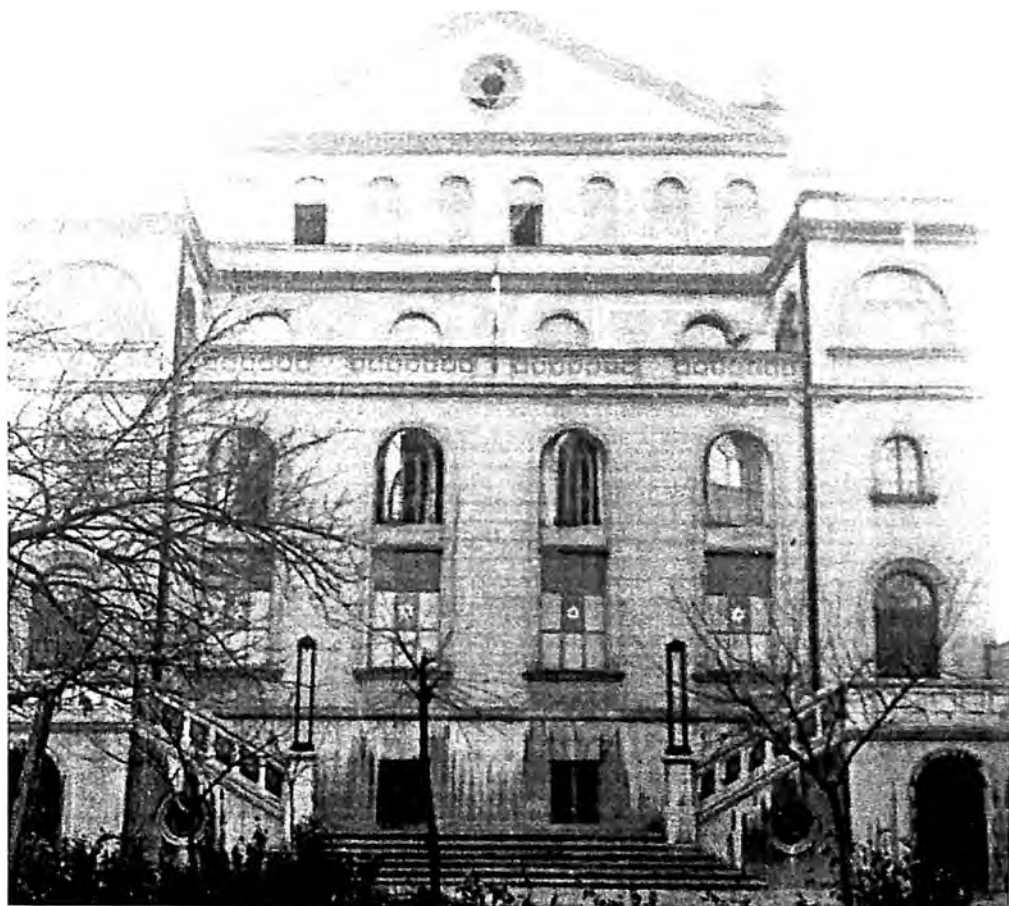
Uradila sam što sam mogla, živela kako sam mislila da treba. Nikada nisam tumačila svoj život, samo sam ga živela. Da li sam kroz njega vođena svojim osećanjima i razumom, slučajem ili Božjom rukom – o tome neka razmišljaju drugi.

U reci života moja kap je vrlo blizu ušća. Mada ima još mnogo stvari koje bih želela da uradim, neću stići.

Dok gledam ove sede glave oko sebe, počinjem da se pitam šta radim ovde. Međutim, rabin dolazi iz svojih odaja, staje za oltar i počinje molitvu. Uzdrhtalost i izbudujuća ubedljivost njegovog glasa probijaju se sa lakoćom kroz teške zidove mog zaborava. Melodija molitve meko izvlači iz mene neko davno pohranjeno i zaboravljeno osećanje. Usne su prve počele da se sećaju, prihvatajući reči molitve. Reči prošlosti, detinjstva. Telo pamti. Krv pamti. Bolje nego sam čovek.

Služba se završila. Okrenula sam se prema nepoznatom starcu pored sebe i sa osmehom prihvatila njegovu srdačno ispruženu ruku: Šabat šalom!

1991.

Aškenaska sinagoga u Ulici Maršala Birjuzova u Beogradu, podignuta 1926, koja još uvek radi. iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

RATOVI SU NAM UVIJEK NA PUTU STAJALI,
RATOVI SU NAM UVIJEK SUDBINE PREKRAJALI

Pisma
1941-1942.

D. 28. 7. 41.
(koncept)

Ljubljeno, najdraže moje dijete,
dobro nam je, ne boj se,
kod kuće smo stalno,
majka ti i sestra rade po kući,
a ja u vinogradu režem loze.
Ne idem u dućan,
odmaram se malo.

~~"Napolje, napolje—
smrdljivi ćifute!!"~~

~~"Ali, ovaj je dućan—
ipak moj, gospodine."~~

~~"Tvoj?! Što može biti—
tvoje, krvopije šugava?—~~

~~Za mene ovdje sve je badava,
ovo je sada moja država?—~~

Kao što rekoh, dobro nam je,
htjeli smo malo ići u Trst,
al' mi se ne da.

~~"Zašto da bježim?—~~

~~Pa nisam nikom ništa skrivio!"—~~

~~"Zar si ti ćorav? Kud su odveli—~~

~~Gilmana, Goldberga, Renua, Ronlitza?—~~

~~Zašto su nam svima dućane uzeli?—~~

~~Zašto su tolike ljude otpustili?—~~

~~I zašto žutu traku nosimo?"—~~

~~"Ja nisam nikom ništa skrivio."—~~

Ovdje je mirmo, al' ostani tamo,

teško se sada putuje.
Budi nam zdravo, svi te volimo,
moli se za nas,
mi se za te molimo.
Tvoj
Tata

Lobor Grad, 13.12.41.

Dobro je tu, u ovom logoru,
ima tu svega,
no samo kruha,
kruha i špeka
pošaljite nam,
molimo vas,
draga tetka, preklinjemo vas...
vaše
Irma i Angela

Jasenovac, 23.3.42.

Molim te, majko,
nemoj biti tužna.
Otac nije više bolestan.
Ništa mu nemoj slati,
ništa mu više ne treba.
Dobro mu je sada,
bolje no ikada.
Reci sestrama
Neka ne plaču.
Boris te voli
sin tvoj jedini

Jevrejsko groblje
1970-1972.

Što mi to pričaš,
sivi spomeniče?
Poda mnom
leži sam i nesretan
dobar muž
"Gdje si, ženo moja?
Čekam te dugo,
predugo..
što ne dođeš
i ne legneš do mene?
Već mjesto imenu tvom
određeno je..."
"Pepeo mi plovi,
niz Savu mi plovi,
pepeo mi nekim
morima dalekim,
pepeo mi plovi.
Nikad neću doći, ni kraj tebe leći,
srest ćemo se, dragi,
na kraju vremena
kad se duše naše
s Bogom budu srele."

Crteži autora

EX PONTO

1991-1993.

Risvica, listopad 1991.

U tuđem selu,
u tuđoj kući,
na tuđoj postelji,
u tuđoj košulji
snivam svoj san.
Jer samo san mi
ostaviše
da bude moj.

Prosinac 1992.

Noći jedne,
sasvim obične,
svileni san mi
tješio dušu,
a strah bio
lancem sapet.
Odjednom san se prenu,
skoči i pobježe...
"Halo? Izvolite..."
"Napolje iz grada
našeg odlazite,
Ćifuti ste gadni, a ne izbjeglice!"
Strah se moj zatim
otkinuo s lanca
i svu noć haračio
po jadnom snu.

Veljača 1993.

Zašto da bježim?
Pa nisam nikom ništa skrivio..."
"Sve je to tako prokleta poznato..."
Tako je četrdesetiprve
i moj i tvoj djed govorio
pa im je pepeo Savom otplovio
iz Jasenovca.

MUKE APSORPCIJE

1993-

Budimpešta, 11.2.93.

Zemljo obećana,
sanjana zemljo
predaka davnih,
hoćeš biti
domovina naša?

U IZRAELU PRESAĐUJU
MASLINE STARE I LJUDE,
PRESAĐENI DUGO BOLUJU.
NEKI SE PRIME I PREŽIVE.
NEKI SE OSUŠE I UMRU.
NE ZNAM
KAKO SE OSJEĆA
STARA PRESAĐENA MASLINA.
MENI JE STRAŠNO...
RUJAN, 1993.

Faksimil originalnog rukopis

1993.

(Odlmci)

ATRIMORTIS

Tristija iz našeg podnebesja

(pusta cesta)

Kako je rasla nervoza, tako su i pokreti Tadora Kurjaka i Ninka Horvata, skrivenih u ševaru pored trpinjske ceste nadomak Vukovara, postajali sve neodmereniji. Čudili su se praznom putu koji kao da nikad nije bio toliko pust, jer i dosad su bile kiše, bile magle, bili dani hladni, ali uvek bi bilo i namernika, no ova dva-tri dana – ne, ni špeditera, ni trgovaca, ni torbara, ni straži. Tek poneki težak prođe cestom, ili zaprega zakratko zaklopava tucanikom.

"Muti se, mater mu...", prošapta Todor, pogledajući, kao sa strahom, u suro nebo. Pitao se hoće li opet biti potrebno da šire platno i sklanjaju se od pljuska.

Ninko otpuhnu i uze da zavija duvan, ali se cigara ne da nervoznim prstima, te samo preklopi papir i, liznuvši rub, stisnu strane.

Todor se izvru na leđa. Onda tiho, prinoseći kažiprst usnama, izusti: "Pst, šokac..." gledajući zbunjenog Ninka, izvadi nož i hitnu ga u topolu, a on se zabode uz tup jek. Začu se smeh Todorov, pa blago udari Ninka šakom u rame.

"Samo to i znaš, pas ti jebo mater racku...", ljuti se i leže u slamu. Kurjak ne utiše smeh, krenu da izvuče nož iz uske i duboke rane na kori.

"Ama mi je najgore", otirući ruke o pantalone dodaje Todor, "kad treba samo da priprijetim, i ništa..."

"Ja, posran poso!", nalaktivši se prozbori Horvat.

"To mi", zastaje i objašnjava, "ko da sam ovaj nož, i da stanem u letu, eto."

Ninko gleda niz pustu cestu. Pojaviše se ciganska kola, no i ona ubrzo skrenuše u blatnjavu kolotečinu.

"A šta li mu je... onaj... mortis?"

"Valjda reče: atrijum mortis!"

"Da, to."

"Pih!"

(merkator)

"Pa zar vama, poglaviti i velemožni, to i treba govorit", upinjao se Filip Handler, "pa i vi, prvi jurist Spahiluka vukovarskog, znate da je sve to *contra clara verba juris et legis*, da je to ne-mo-gu-će!"

"Svakako, poštovani Handler, sve je to poznato, ali nikako mi ne može bit jasno, otkud da se baš toliko zapelo protiv stanovitog trgovca", pitao se sudac Mihovilović, ne uviđajući razlog tolikom protivljenju, svestan jedino svoje zlovolje što mu dodeliše da se, ma i zakratko, jedi ovakvim bedastim sitnicama.

"Oh, trgovac, *per amorem dei*, ma kakav je trgovac taj Natan...", nastavi uzrujani vukovarski trgovac i arendator Filip Handler. "Pa morat ću vam sumarno ispričat jedan njegov merkatorski pothvat, da vi, i naš ugledni notarijus, znate o kakvom je trgovcu riječ!"

Handler zastade, uze dah, pokazuje da je njemu neugodna i sama pomisao na taj događaj koji sada mora pretopiti u reči:

"U svakom poslu, ama u svakom, njemu je dobit jednako važna kao i uništenje takmaca, ako mu ovo drugo nije i važnije. A evo kako se ono dogodilo: neki Jakob Špadi iz Jarminę, nuštarski spahiluk, zakupi šišarice u šumi spahiluka Gaboš i preproda ih jednom Dajču, Kulmanu Dajču iz Beča, od koga primi predujam od dvije tisuće forinti. E, ali Natan, taj opaki Natan podmiti spahijskog išpana, koji, i to kada ovaj Dajč dođe lađom, zabrani izvoz, te sve propadne, a Špadi je morao vratiti Kulmanu i dvije tisuće predujma i dati dvije tisuće kazne. A već je bio potrošio tri tisuće za sakupljanje i dovoz šišarica, te se siroti Špadi, a šta mu drugo i preosta – ubije! Eto!" završi Handler, ne krijući gnušanje što je na ovu podlost svog sunarodnika, podlost koja ruži mnoštvo poštenih, ali sposobnih jevrejskih trgovaca, što je na ovo posredno ubistvo morao da se podseća. Pomisli da njegova priča i njegov prezir jasno pokazuju koliko je njemu, kao knezu vukovarske jevrejske zajednice, daleka i pomisao da jednom takvom čoveku dozvoli naseljavanje, pa i privremeno inkvilinsko, u ovaj lepi grad.

"A šta je bilo sa išpanom?", upita notarijus.

"Eh", nasmeja se Filip, "pa Višnji će njega, ako je potrebno, za djela nagradit!"

(nož u truhu)

"Nama, nama da utekneš, vražju ti mater...", piskao je Ninko poreći truh mrtvog mačka. Niz izujedane i izgrebane ruke slivaju se krv i utroba životinje čije nožice zadržte u umiranju, ali iz čvrsto stisnute vilice, pod koju je pustahija podvukao šaku, više ne dopiru ni mjauk niti samrtni mukli jecaj.

(njegov novac)

"A njegov novac, novac stečen na krvi i prevari, mnogopoštovani suče, neće obogatiti ni Vukovar, ni Spahiluk, ni našu slavnu županiju, već će se sve zagušit u konkurenciji ili u jurističkim sporovima kojima ćemo se više baviti nego

1) O sličnom događaju, u Arhivu Hrvatske u Zagrebu (Sremska županija, *Protocolla congregationalia 2774/1813*) postoji beleška kako je, na ime zakupa šišarica u Gabošu, Filip Handler, inkvilinski nastanjen u Jarmini, dao grofu Atemsu, spahiji, predujam od 1200 forinti, ali ih nije preuzeo iz nepoznatih razloga. Grof Atems mu je novac vratio, samo bez 130 forinti.

poslovima. Unijet će se nemir u sada složnu zajednicu koja redovito, pa to i sami znate, zaboga", govori strasno Filip Handler, pokušavajući da uveri u sasvim izvesnu propast zajednice ako Natan unese neslogu, "u zajednicu koja, dakle, redovito uplaćuje svoje kontribucije i svoju taksu tolerancije!" briše znoj sa čela. "A ako se ne varam, časni protonotarius", obraća se beležniku, "i za ovu godinu već smo dali svih tristo sedamdeset šest forinti i četrdeset jednu krajcaru, zar ne, mnogopoštovani?!"

"De, de, ne padajte u jarost, pa već smo se o svemu dogovorili, a i..."

"A i bez dogovora, magnificus, slijepi paragraf je sudac!"

"Ma svakako, ali dopustite, sem pretpostavke da će stanoviti Mojsej Natan unijeti razdor u sada, sasvim je to tako, harmoničnu vašu zajednicu, mi ne vidimo jače razloge zbog kojih bismo mu branili trgovinu ili, čak, i privremeno inkvilinsko naseljavanje."

Handler širi ruke, krije razočaranje sućevim sumnjičenjima. Tihim glasom, kao da otkriva tajnu svih tajni ovog slučaja, sedajući u fotelju, nastavlja:

"On je, mnogopoštovani, za sve, baš za sve opasan!"

"Za sve?" Zar je baš za sve nas opasan vaš konkurent?", gotovo podsmešljivo, kao da razgovor prelazi u farsu, pita sudac.

"Pa čujte, poglaviti suče", traži ubedljive i opominjuće reči za svoj presudan govor. Naginje se stolu, nalakćuje se odmićući tintu i pera sa ruba, i nastavlja: "mene se malo tiču te i takve stvari, a one su, valjda, dobro poznate, da je on, da je taj opasan čovjek, da je taj Mojsej Natan i arendator kod Stratimirovića, da sa mitropolijskog spahiluka Dalja, zajedno sa Hemanom Hiršlom, nabavlja žito, suražicu i zob, da je i mitropolijski kreditor i zakupnik mitropolijske pustare Sirig u Bačkoj. A, znajte, trguje i po Bosni, sve do Travnika, i preko Save, po Turskoj!" slavadobitno se govornik zavaljuje u fotelju. "Zar je vama nevažna ta veza Stratimirović-Travnik sa francuskim konzulom-turski krajevi u kojima se raja stalno buni, ili podbunjuje, zar je to potpuno nevažno?" I treba li onda biti neobazriv?! "Završava Handler tiradu znalački naglašavajući reč, a onda začuta pustivši da dalje govori tišina prizvana u najboljem trenu.

(ljudi u kolima)

Opijeni poharanom erdtskom graševinom, uspavani oštrim vazduhom, opčinjeni mirom rane zore, Todor Kurjak i Ninko Horvat ne primetiše živost na vukovarskoj cesti, živost koja se poput sveže krvi ulivala u živo srce Vukovara. Već s ranog jutra galama po ulicama navešćuje bogat pazarni dan, gradom vitla vrema smešana od mukanja slavonskih goveda, blejanja semberijskih ovaca, kloparanja i škripe nakrcanih kola, uzvika promuklih težaka, zveka ciganskih kovina, cilika fine grnčarije koršovana iz Mohača, klokota pretapanja lakog vina iz Mandićevca, Trnave i Iloka, da bi na tren sve nadjačao snažni rik truba sa dunavskih lađa pretovarenih peskom i drvetom.

Reski glasovi koji dopreše iz dvorišta u kancelariju suca Mihovilovića podsetiše ga na opterećujući i mučan slučaj sa Handlerom, dat mu kao kakav lak, uzgredan rutinski posao, akt koji treba samo formalno proći kroz županijski ured, pre no što bude ubrzo zaboravljen u beskrajnoj hrpi nepotrebnog papira. Ali sve postade tako zamorno da taj visoki sudac, taj vrli *interpres juris hungarici*, oseti

gađenje što će još jednom morati da se posveti sitnim i mučnim čifutskim podmetanjima.

"To je Handler", reče notarijus prišavši prozoru, "i neki ljudi u kolima!"

"Dovraga!", uzviknu sudac i pride zavesi. Kroz njen redak vez posmatrao je zbivanja u dvorištu. Odlučni pokreti vukovarskog jevrejskog kneza Filipa Handlera odaju sliku njegove nametljive moći, te ljudi u kolima bivaju prekidani već pri prvom dizanju ruke, ili učutkivani u pola reči. Ostaju im samo uzdasi i odmahivanja glavama. Jedino su žene – i one u kitnjastoj kočiji, i one u torbarskim karucama – mirne, čudnovato mirne. Blagim pogledima umire uznemirenu decu, a onda posmatraju Handlera, koji više gleda u stranu, u kaljave točkove, ili, iznenadno, u zenice iznenađenih muškaraca na prednjim sicevima pokazujući gore na prozore i šireći ruke.

"Mora da su to Mojsej Natan i David Pozer", pomisli Mihovilović.

"Sigurno je onaj u kočijama Natan", reče notarijus posmatrajući čoveka u kojem nema nerveze, kao da zna za još mnogo povoljnih okolnosti koje će, odmah ili nešto kasnije, doneti povoljan ishod. Beležnik blago odškrinu prozor, u sobu prodre već pomalo promukao glas Filipa Handlera, ali dovoljno snažan da nadjača echo vukovarske vreve.

(Isusa ti...)

"A–u", izusti Ninko, tek probuđen, gledajući u sunce nad topolama. Na cesti je živo, mnogi se, već obavljena posla, vraćaju iz Vukovara. "Isusa ti..., ne valja..."

"A?!" zevao je i trljao oči Todor, izvukavši glavu iz slame i šatorskog platna.

"Što, već dan?!", viknu. "Ninko, stoko šokačka, evo ti tvog vina..."

Sede i gledaju u cestu, mamurni od teškog pijanstva.

"A da nam i sam sad ne pošalje potjeru, a?! Zna gdje smo!"

Reči Horvatove kao da nisu dopirale do ušiju Todora Kurjaka, koji snažno šutnu Ninka u rame, vičući:

"Evo ti tvog vina, evo..."

(slijepi paragraf je sudac)

"Pa ne smijemo kršiti zakone ove svijetle zemlje koja nam život daje, vrlo poštovani Mojsej, to je razlog što ne možete ostat, a ne da vas ja ovdje ne želim. Mada i sami, sasvim sigurno, znate zakon", odmahivao je Handler.

Na njegove reči "ne možete ostat" deca se uskomešaše u kolima, začu se dahtanje pred plač, no majke ih smiruju, bez reči, samo upitnim pa pomirljivim pogledom, a onda opet, s uzvišenom smirenošću, gledaju jevrejskog kneza za Vukovar. Handler im pogled izbegava, kao da se boji da njihovo spokojstvo nagoveštava da još nije sve rešeno, da sve ne mora, da sve možda i neće biti prema njegovim zamislima.

"Zaboga, Natan, pa i vi sami znate da svi moramo postupat u duhu prava Trojedne Kraljevine, da se ne može, da se ne smije, poštovani Natan, kršiti zakon tek tako", sleže ramenima pokazujući da govori o toliko poznatim stvarima na koje kao da ne bi ni trebalo podsećati, "i da vam, moj Mojsej, Zakon iz 1791. ne da nastanit se ovdje!"

Pomeranje Natanove ruke bi znak Handleru da bi se možda odnekud moglo naći opravdano protivrečje, pa odmah učutkujući rukom pridošlicu, nastavlja:

"Ja, kao knez ovdašnjih Jevreja, dobro znam da ovdje može, a ne smije bit drugačije, da ovdje može ostat samo pet, točno pet ranije doseljenih porodica. Evo, kao da sad čitam registar: Handler, Oberzon...", ukršta kažiprst desne sa palcem pa sa kažiprstom leve ruke, a onda, zarad uverljivosti, navodi poimence, "... i to četiri člana: Jakob, Beta, Emil i Samuel; pa udova Katarina Ber i kći joj Rozina, te Cajclovi, četiri člana! Zaboga, Natan, kad je tako po zakonu."

"Ali da vidimo i u Magistratu", prozbori Mojsej Natan pokazujući na zgradu, iskoristivši predah.

"Da, da, svakako", širi ruke Handler, stavljajući do znanja da je i on, poštovalac zakona, upravo za to.

Natanu tek tad zaigraše brci i opustiše mu se niz usne.

Iza samouverenog kucanja, Handler otvori vrata i, rekavši Mojseju Natanu da sačeka, uđe sam.

"Zaista su stigli", reče, "ovaj opasan čovjek je tu, i htio bi ostat. On je već zakupio i kuću!"

"Ma dobro, Handler, o svemu smo se već dogovorili jučer. Predlažete li sad i što drugo?"

"Ne, ne, treba se samo držat dogovora!", šapuće.

"Neka uđe!", snažnim glasom uzviknu županijski sudac Mihovilović.

"Moja poniznost, svijetli i poštovani", pokloni se Natan, i nastavi: "Usudio bih se dati vam obavijest da namjeravamo, sa svim svojim prihodima i potraživanjima, doći, ali samo kao privremeni inkvilini, u Vukovar, jer ovdje ima još dovoljno prostora da se više i bolje razvije trgovina. Mi bismo..."

"Ali, poštovani Natan", prekida ga sudac, "vrlo nam je poznata vaša trgovačka sposobnost, i vaše imućstvo. No zakoni su takovi, podsjetit ću vas, da koga je Zakon iz 1791. zatekao u jednoj županiji, on i njegovi potomci mogu ostat, ali ne i mijenjat mjesto gdje su živjeli. Žao mi je, mnogopoštovani Natan!" govorio je sudac mirno.

"Pa to je samo paragraf, presvijetli, a dolje su..." pokazuje na prozor na dvorištu. "A mnogi su i mimo zakona...", pokušava već pomalo drhtavim glasom, glasom nepriličnim njegovom spoljašnjem dostojanstvu, da izmeni sučevu odluku.

"Da, slijepi paragraf je sudac, a ja zakon nikada niti smijem, niti hoću iznevjerit...", pomalo nervozno odgovara jurist oslonjen obema šakama o sto.

"Ali svi bismo imali velike koristi, presvijetli", pribranije izgovara očito posljednje razloge u koje se još mogao pouzdati.

"Ni riječi više o tome!", razdražen glas odjeknu odajom. "A što vi, kneže, mislite o tome?", upita Handlera.

"Zar ja, kao knez, smijem mimo zakona i vlasti?! Ali dolje su žene s djecom, te predlažem da budemo milostivi i smjestimo ih ovdje na kvartir, a kako bi već sutra trebala stić kola s pokućstvom, rekao bih da sa kompanjonom Pozerom krene odmah u Dardu i sve pripreme za povratak."

"Neka tako bude!", zaključi Mihovilović.

Natan iziđe. Handler za tren ostade, ne pokazujući ikakve znake radosti. Pomisli samo da je, kako dolikuje sposobnoj vlasti, spretno obavio posao na korist poverene mu zajednice, grada i županije.

"Hvala budi Isusu, Mariji i svim nebeskim ocima da ovu mučninu možemo staviti *ad acta*", sa vidljivim olakšanjem izgovori sudac, sedajući za svoj radni sto i otvarajući spise zanemarene ovim beslovesnim slučajem.

(atrimortis)

"Za ime Boga, Kurjače, vrag nas odnio ako ono nije Natan!", uzviknu Ninko videvši kočije koje dolaze iz Vukovara.

"Natan je, jest on! Prošo je, mater mu njegovu, ipak je prošo", besneo je Todor.

A onda se kao dva mahnita sjuriše niz kaljavo polje, grabeći razmahanim rukama dok su im kabanice vitlale oko tela, a grumenje blata prskalo za njima.

Uhvatiše upregnute konje za amove, iznenadiše putnike opsednute teškom brigom.

"Kako si smio, kako si smio...", dahtao je Todor u začuđena lica Mojseja Natana i Davida Pozera, a koji nikako nisu razaznavali o čemu ovi besni, odrpani ljudi govore.

"Zar nas, psi jedni, zar nas da izigrate", urlik se razleže praznom cestom. Ninko podvuče šaku pod vrat i stisnu vilicu preneraženom Natanu.

"Aaaa, ovdje će vama bit... atrimortis, ovdje..."

Todor vide Ninka kako besno prepipava svoj pas i izvlači nož, ali shvati da je nemoguće podsetiti ga kako je Natana trebalo samo žestoko zastrašiti, kad nikakve reči ne bi ni mogle dopreti do Horvatovih ušiju zatisnutih besom.

(tela vratiti porodicama)

Provizorat je delovao hitro, ali ne toliko zbog naredbi koje su sustizale jedna drugu, već više po gotovosti koju donosi sveprisutna i jednodušna nakana. Jer nikakva istraga nije ni bila potrebna da bi se pokazalo kako su unakažena tela Mojseja Natana, veletrgovca iz Darde, i Davida Pozera, trgovca-torbara takode iz Darde, u šipražju kraj trpinjske ceste, nova krvava nedela Ninka Horvata i Todora Kurjaka, razbojnika iz Mandelosa, sela erđevičkog spahiluka. Ona prvotna gotovost oružanih potera prelazila je u razjarenost kako ljudi bejahu šibani mokrim granama pri usiljenom maršu, grebani listom neposečena kukuruza, kako su im rasli uboji na nogama nesviklim na dril, kako su im čizme ostajale u močvarnom glibu, u blatu vlažnih vrbaka nadošle Vuke ili tustog Dunava. Oni koji ih sustigoše na putu za Ilok pobiše ih odmah, govoreći kasnije da su razbojnici pružili žestok otpor. Mada je Provizorat naredio da se samo pohvataju i podvrgnu istrazi, mržnja prema pustahijama i krvolocima, a i jurističko pokriće činjenicom da su prestupnici pružali otpor oružjem, učiniše da se ne pokrene nikakva istraga o toku i ishodu potere.²

Poslednja naredba beše da se tela nesrećnika imaju vratiti porodicama, koje se, kako je Provizorat obavješten, inkvilinski nastanjuju u Vukovar.

1993.

2) Kriegsarchiv, Wien, Hofkriegsarchiv, *Protokoll Expeditorum* 1814/42.

ŠEST ŽENA ISAKA SINGERA

Posle svega što sam preživela ništa me ne može začuditi, čak ni to da je Isak postao pisac. Bio je tako plašljiv, bojao se učitelja. Govorio nam je da je učitelj žaba koja je upravo progutala muvu pa su se krilca zalepila u debeloj guši. Zato je učitelj onako besan dok štapom udara slova hebrejskog alfabeta: *alef, bet, gimel*. Posle škole igrali smo se u dvorištu, Isak i Benjamin su bili muževi, a ja i Estera njihove žene. Sa dubrišta bismo iščeprkali polomljene činije, papire, kutije, suhu granu palme, koja je danima išla iz ruke u ruku kao lepeza odbegle glumice Rozike. Isak ju je pronašao iza rabinove kuće. On je bio moj muž. Išao je u sinagogu, a ja sam kuvala ručak, pesak i vodu. Kad nismo imali vode, piškili smo u pesak da umesimo kolače. Isak se klimao napred–nazad i izgovarao neke reči koje su ličile na molitvu, stavljala sam blato na polomljeni tanjir i govorila, evo moje večere, a on se pretvarao da jede. Mljac, mljac, kako je dobro to što si mi skuvala.

Iako sam već dugo u Americi, moja duša dok spavam luta kaldrmom ulice Krohmalne, tražeći svetlo jednog prozora iza kojeg je devojkica nizala koralne perle što su svetlucale u gomilicama svuda po stanu, na stolu, stolicama, krevetu. Isaku je soba izgledala kao začarani dvorac a devojkica kao najmlađa kraljeva kći koja nemuštim jezikom kamenja razgovara sa koralima, pita ih o svom dragom: koji vetar će ga doneti. Nikada više neću videti Poljsku i Krohmalnu ulicu, znam da te ulice više nema, a da su ljudi, nimalo romantični, na njenom mestu podigli bunkere od garaža, kamene blokove zgrada sa samoposlugama.

Satima smo se šunjali oko tuđih prozora gledajući šta se unutra zbiva. Na podu jedne sobe ležale su životinje na gomili i urlikale. Kasnije je Isak saznao da ih je trgovac otkupio od lovca i prodavao susednim restoranima. Muškarci su se za stolom kartali. U nekoj sobi starica je čitala iz svete knjige, a bradonja je trebio suve pečurke koje su mu propadale kroz krilo. Jednom smo ugledali bistre plave oči teleta pored žene toliko debele da je mogla da mu bude majka, primetila nas je i tako se izbečila da smo odmah pobjegli. Videli smo i paralizovanog čoveka iskrivljenog lica i ženu kako ga hrani, dok je on driblovaio kašiku koju mu je prinosila ustima.

U pustoju i goloj sobi ležao je na podu mrtvac umotan u čaršave, sa parom sveća iznad glave, žena na šamlici pored njega gnječila je šake i glasno jecala.

Zime su bile hladne i prepune snega. Kad sam bila žedna, otkidala bih ledenicu sa prozora i sisala je. Krohmalna je živela životom velikog slona. S

proleća je otresala ušima i surlom, naročito veselo za vreme Purima, kad se slavi jevrejska kraljica Estera, koja je nagovorila svog muža persijskog kralja da spase Jevreje od pokolja koji je pripremao pokvareni Haman. Pekari su pravili perece i kolače sa cimetom, šafranom i čokoladom u obliku kraljice Estere ili zlog Hamana, a nije bilo deteta koje sa slašću ne bi otkinulo i pojelo Esterinu glavu ili Hamanovu nogu. To je bilo vreme kada su dečaci i devojčice razmenjivali poklone. Od Isaka sam dobila lepo upakovanu kutijicu. Kada sam je otvorila, unutra je bio mrtav miš oblepljen kokošijim percima. Za osvetu sam mu poslala kolač napunjen kozjim brabonjcima. Časni Pinhas Mendel nas je grdio ukazujući da je Bog smislio hranu da utoli glad u ljudima, a ne da je mi ismejavamo.

Sećam se i džambalejskog, jezika koji smo izmislili da nas ostali ne bi razumeli. Danas sam prstao krotnu zbljuvaljku. To je značilo da je Isak ručao nešto što ne voli, a otac ga je opomenuo što jede prstima. Smislili smo i pesmicu na džambalejskom koju smo pevali marširajući do škole.

Drondaj, drondaj kičele

Mame ronca šikele

Šikele me mame ronca

U heder će dilkan zaprdonca.

Što bi otprilike značilo: Rasti, rasti testo, mama će uprkos gundanju ipak kupiti cipele, cipele će kupiti baksuz od mame i dete će veselo da otrči u školu. Naročito se nervirala Isakova sestra Hinde Estera što ništa ne razume i tražila je da je naučimo džambalejski, pokušavala je da nas podmiti poklonima, prilično beznačajnim, ali i da nije tako, Isak je nikad ne bi naučio, jer je voleo da je nervira.

Jednom je došao iza šupe, gde sam od blata mesila beskvasni hleb maces, pogledao me nekako zajapureno onim svojim bledoplavim očima, koje su se negde u dnu završavale jedva vidljivim plamenim tačkicama. Vrhovi ušiju bili su mu pomalo crveni. Prošaputao je dodirujući mi uvo usnama: Hajde da pipkalijama zvezdujemo krestu dročkavca, jer mi se nafrkestio kliziša. Pocrvenela sam i pobegla niz ulicu ne osvrćući se. Izbegavala sam da ga sretnem, a posle se njegova porodica odselila negde, ne znam tačno gde, otac je tražio mesto u kome su ljudi darežljiviji.

Sreli smo se posle četrdeset godina u Njujorku, u redakciji jednog lista koji je izlazio na jidišu i u kome je Singer odgovarao na pisma čitalaca. Čim sam ušla, odmah sam ga prepoznala, iste one šiljate uši i oči plave kao paradna dugmeta. Izvolite, bio je ljubazan i poslovan, verovatno očekujući neku od onih priča o odbeglim muževima i rođacima nestalim u holokaustu. Umesto pozdrava samo sam rekla: Drondaj drondaj kičele, mame ronca šikele. Setio se i nasmejao upitavši me kako sam ga prepoznala. – Po ušima – rekla sam i ispričala mu šta se sve sa mnom zbilo tokom ovih godina.

– Stvarno misliš da Bog postoji, Bog koji sve ovo dozvoljava? – pričali smo kao što to rade junaci u njegovim knjigama. – Bog ne može bez đavola, jer, kao svakom kreatoru, i Njemu je potrebna kritika, rekao je Isak. Ako je Bog dao čoveku nož da iseče hleb ili oguli jabuku, nije onda njegova greška ako ga ljudi upotrebe da bi se ubijali.

Otišli smo da ručamo, Isak hamburger od soje, ja činiju salate i kafu. Ponašali smo se kao da smo ceo život proveli zajedno, ne odvajajući se od naše / Krohmalne, ulice koja više ne postoji. Zatim je Isak pozeleo da odemo u zoološki

vrt u Bronksu. – Životinje su čudo božijeg umeća – rekao je pažljivo razgledajući ptice. – Vidi koliko su srećne, zadovoljne, mirne. Kako možemo da ne verujemo da je neka moćna sila sačinila njegovo perje, boje, čudesne krete. One ne moraju da se pretvaraju kao ljudi, ponašaju se tačno onako kako se to od njih očekuje.

Zaustavio se pred kavezom sa nojem, objašnjavajući kako je u Varšavi poznao neku ženu, mnogo stariju od njega, koja je ličila na ovu pticu. Ime joj nije pomenuo, ali je sasvim sigurno da je se živo sećao. Bila je ono što se u psihijatriji zove mazohist, volela je da po njoj uriniraju.

– Svaki čovek ima svoj način, pa kakva je onda korist da im sudimo – dodao je.

– Ako bi ti dali da biraš između svetice i kučke – upitala sam ga – kaži koju bi izabrao?

– Izabrao bih kučku.

Moja sestra Gina sigurno je bila Isakova prva velika ljubav, znam to pouzdano, jer mi je Gina detaljno prepričavala svaki njihov sastanak, svaku svađu, trudeći se da ne zaboravi nijedan detalj, kao da je to način da se ljubav mumificira i sačuva od propadanja i zaborava. Naslađivala se tim pričama u kojima je prizivala već doživljenu strast, koju je, klela se, samo Isak mogao da joj pruži. Posle smrti ostali su mi njeni dnevnići. Začudila me je smelost i potpuna rešenost da napiše sve, čak i ono što jedna žena nikad ne bi trebalo sebi da dozvoli. I sama se zastidim kad pomislim šta sve može da se nađe u nečijoj glavi. Ali Gina je bila sasvim drugačija od mene, nikad se nije stidela i nikad nije lagala.

Isak i Gina su se upoznali u proleće 1924. godine. Isak, provincijalac iz Bilgoraja, lutao je Varšavom tražeći sobu. Jedno dvorište, u koje je već umoran od penjanja i silaženja niz drvene stepenice ušao, podsetilo ga je na Krohmalnu ulicu, u kojoj se kao dete igrao; oljuštene zidove, na sredini đubrište sa olubljenim loncima, čovek koji uzvikuje: "Stare krpe kupujemo!" Zakucao je na smeđa izgrebana vrata, otvorila ih je žena od četrdesetak godina obučena u crnu haljinu, što je jedva dopirala do članaka, crvene kose koja je već počela da blede, sa staromodnim šinjonom na vrhu punde, bledog tena i očiju zelenih sa žućkastim tačkicama. Tako je izgledala moja sestra Gina kada je Isaka primila u svoj stan bez prozora, izvinjavajući se da bi jedino slepi miš pristao da u ovom mraku iznajmi sobu.

Tek minut stranci, već u sledećem oni su razgovarali kao bliski prijatelji. Čitali su iste pisce, ne samo jevrejske, Šolema Alejhema, Isaka Pereca, već i romane Dostojevskog, Tolstoja, Ljermontova, drame Strindberga, u kojima je Gina prepoznavala sopstvenu čulnu prenadraženost. Čak je i čula za Isakovog brata Izraela Jošuu Singera, koji je već tada bio poznati pisac. Interesovala se za okultno. Pošto su tog dana zajedno ručali, Gina ga je ispratila u hodnik, gde su se strasno zagrlili i poljubili šapućući jedno drugom da se poznaju iz ranijih života.

Kada su vodili ljubav, Gina je jecala, glasno pevala, vrištala da su probudeni susedi udarali pesnicama o zid. Priznala mu je da oseća želju da spava sa svim svojim bivšim muževima istovremeno. Budila je u njemu neverovatnu požudu, ali i strah da će u grehu zauvek izgubiti svet buduću. Voleo ju je i mrzeo u isto vreme. Kako li je to bilo strašno za oboje!

Kada se za vreme rata razbolela od tifusa, pa su zbog manjka postelja lekari želeli da je otruju, došla joj je u stan naša baka i zabranila joj da uzima lekove koje su prepisali. Hranila ju je čašom toplog mleka, koja bi osvanula na njenom bolničkom stočiću. Isaku je kroz šalu pretela da će je baka obavestiti o svakom njegovom neverstvu. Njena obuzetost smrću vodila ih je do Ruskog groblja, gde su šetali pričajući o mladićima poginulim u ratu i o večnom životu. Onda bi ogladnela i pozivala ga na porciju nudli sa lukom. Redovi grobova i izbledele fotografije toliko su je uzbuđivali da je od Isaka tražila da se ljube tu, na groblju, ne mogavši da sačeka da dođu kući.

Imali su samo toliko novca da ne umru od gladi. Kupovali su na jeftinim pijacama presušeni dvopek iz ratnih rezervi u pola cene ili su hodali miljama jer nisu imali da plate tramvaj. Glad ih je potpuno oslabila u svakom pogledu, samo ne seksualno. Isak je imao strašne halucinacije i čudne vizije džinova obučenih u antičke haljine, koji su polako hodali u dugačkoj povorci neke kosmičke sahrane, zatim slike ubistava i pogroma. Budio se sa željom da se približi Gininom telu, i ona je to osećala, uvek u pravom trenutku, tako da su se bacali jedno na drugo izbezumljeni od strasti koja ih je zastrašivala.

Pretpostavljam da svaki muškarac od dvadeset godina, koliko je tada imao Isak, mašta o devojci čistoj i nevinoj, preslikanoj iz neke bajke, kojoj će on otkrivati ljubav. A da iskusna žena, nekad lepa, čija je lepota počela vidljivo da bleedi, preterano strasne prirode, začinjene sklonošću ka neobičnim i zastrašujućim stvarima, polako postaje noćna mora. Nije nikakvo čudo što je Isak bežao od nje, sve duže se zadržavajući u Klubu pisaca. Još nesiguran u pisanju, razmišljao je da li svetu treba još jedno piskaralo koje umnožava knjige na policama.

Gina je osećala da ga gubi, čekala je do kasno u noć, ljubomorno ga ispitivala pa mu se strasno podavala, tražeći od njega da joj napravi dete. Naravno da od toga nije bilo ništa. Niti je ona mogla da rađa, niti je Isaku bilo i na kraj pameti da sa njom ima decu. Postala je histerična i pretela samoubistvom, u svom dnevniku je zapisala: "Sad tek shvatam da ljubav nije igra. Ljubav ubija ljude, zbog ljubavi ljudi dobijaju želju da ubijaju."

Jedne noći Gina je preobučena u prostitutku satima hodala ulicom kojom se Isak obično vraćao iz Kluba. Videla ga je kako se približava i krenula je da ga prati govoreći mu izmenjenim glasom: "Sigurno se bojite sifilisa. Zašto? Ne žudite valjda da živite u svetu kakav je ovaj?" Ušli su u mračni haustor i vodili ljubav kao nikad u životu. Isak je nije prepoznao, ili se pravio da je ne poznaje, čekajući da vidi kraj igre i na šta je sve Gina spremna. Izvadio je novac da joj plati, ali je ona odbila. Plakala je kad mi je o ovome pričala, jer je novčić kojim je hteo da plati ljubav sa prostitutkom bio njihov sutrašnji ručak. Navodno mu nikad nije rekla, ali je tada shvatila da je među njima sve svršeno, Isak joj više nije pripadao, a snaga kojom ga je držala uz sebe nepovratno je iščezla.

Mogu da zamislim šta se tada sa njom dešavalo, kako je izbezumljeno šetala gradom tražeći ga, presretala njegove prijatelje i molila ih da nagovore Isaka da joj se vrati, ili da samo još jednom vode ljubav kao u starim danima. Ponižavala je sebe na najgori način, istovremeno se kajući što je izgubila ponos, dovoljno pametna da unapred zna kako je samo psu dovoljna bačena koska.

Isak je izlazio sa drugim devojkama, očigledno verujući da su dve bolje nego jedna, a tri još bolje nego dve. Nije baš mnogo birao, to sudim po ženama

koje sam sa njim viđala. Poneke je bilo neprijatno gledati, toliko su jadvnice bile ružne. Ali on se hrabrio onom čuvenom muškom izrekom: "Stavi im vreću na glavu i sve su iste."

Gina se na kraju propila. Stanarima okupljenim u dvorištu satima je pričala o Isaku, žaleći što sa njim nije napisala knjigu o svetu mrtvih, koji je, i ne slutimo, u tako bliskoj vezi sa živima.

Šta mi je trebalo da deo svog života vežem za takvog čoveka? Kažem: čoveka, jer je Isak ponekad bio i ono što se zove čovek. Ali svi smo mi uključeni u veliku partiju pokera u kojoj mnogi blefiraju. Nemate pojma kako ljudi varaju jedni druge, jaki karakteri hipnotišu slabe. Šta mogu, ponekad ne umem da procenim čoveka, u tome je moja nesreća. Žene su padale na njegove plave oči. Imamo i sina Izraela, iako nikada nismo stali pred rabina, bili smo modernih shvatanja.

Što je Isak *mešuga*, to je zato što su mu i roditelji bili udareni, a iver ne pada daleko od klade. Svi su oni malo onako, kad vam kažem, poznavala sam ih kao ruka džep. Njegova majka Batšeba bila je u njihovoj porodici otac i muž, a Pinhas Mendel žena. Potpuno odvojenog od života, za njega je jevrejstvo predstavljalo jedini smisao, danonoćno je čitao Toru, Talmud, Kabbalu, zaboravljajući da jede i ne primećujući nikoga, ni svoju decu. Sasvim zablesavljen, on ništa nije znao o svetu. Nije čitao novine, našuo je da tamo negde postoje avioni, automobili i mostovi koje su sačinili učeni ljudi, ali to je bilo isto kao kad ja čujem da se nešto događa na Marsu. Nikad nije izlazio na balkon, čak ni po najvećoj vrućini, jer nije hteo da se pokazuje spoljnom svetu. Kraljeva deca, govorio je, treba da dobrovoljno ograniče svoju slobodu krećući se samo po palati. A svi Jevreji su deca velikog kralja. Dovoljno naivan da bi svako mogao da ga prevvari, on je davao i poslednju paru nepoznatom uličaru koji bi mu ispričao slatku pričicu kako je puki siromah, a ima ćerku za udaju. Ljudima koji su dolazili Pinhasu Mendelu po savet, smatrajući ga rabinom, sigurno je falila neka daska u glavi, mada u nesreći čovek i u najobičnijem šarlatanu vidi Mesiju.

Moja svekrva Batšeba izdavala se za sveticu iako je bila prava rospija. Uobražena zbog svog porekla, jer je, navodno, nekoj njenoj prababi rabin ponudio stolicu kad je došla da ga poseti, Batšeba se mešala u sve i svašta, sve je najbolje znala, čak je i svog muža ispravljala kad je tumačio Toru. I sad je vidim kako me merka onim svojim sivim očima, pramenovi riđe kose joj ispali iz perike, gleda me pa će da upita: Je li, Runja, šta si danas skuvala mom Isakčiću, mom golubiću? Od sve dece jedino je njega volela, jer joj je bio sličan po svemu. Tepala mu je kao da je dete koje samo njoj pripada.

Ona sama je jezivo kuvala, iako je igrala ulogu velike kuvarice, koja ostalim ženama deli savete. Samo je zaneseni Pinhas Mendel mogao da hvali slojavnjenu supu sa polukuvanim krompirima i pregorelim lukom, prekuvani pirinač koji se u tanjiru pretvorio u bljuzgu ili knedle kojima ste mogli da gađate golubove.

Obučari u Leoncinu pričaju da je imala najmanje stopalo za koje su ikad pravili cipele. Sve u svemu, bila je veštica kojoj niko nije mogao da udovolji i samo Bog zna zašto ju je stvorio.

Neko će da kaže: pa šta ova žena priča, da li je to moguće, ali ja ne pričam napamet, sve je tako i nikako drugačije, nijedna moja reč nije preterana. Batšeba je bila žena demon, Lilit, pazite šta vam kažem.

Kada je rodila svoje prvenče, ćerku Hinde Esteru, još je i sama bila dete. Nije htela da je doji, već je predala dojilji, koja je zbog prepune kuće kolevku sa bebom držala ispod stola. Kasnije je Hinde Estera žmirkala, sigurno je prašina ispod stola tada zagadila njene oči. Tri godine je beba bila kod dojilje, a Batšeba ju je posećivala jednom nedeljno, ne želeći ni da je uzme u naručje, jer je beba užasno smrdela. Kada je jadna Hinde Estera odrasla, Batšeba je imala običaj da kaže: "Vidi, vidi, Hindele, kako si izrasla u lepu devojkicu, čudim se zašto sam nekad mislila kako si ružnija od Jente, seoskog idiota iz Leoncina."

Sve vam ovo pričam da razumete ko je Isak i zašto ga mrzim. Njegova majka je svakom svom detetu dala ponešto od svoje naravi i karaktera, ali je kod ostale dece glupost nasleđena od oca Pinhasa Mendela umirila nakazne crte i utišala ih do bolesti. Hinde Estera je imala epileptične napade, kroz koje se njena duša sigurno borila sa đavolom. Moše je pobeo od kuće. Isak je od majke nasledio promućurnost sa kojom zlo druguje na najgori način. Zato je uz svoje ime stavio Baševis, što je, u stvari, Batšebino ime. Ne verujete? E pa reći ću vam nešto o čemu svi pričaju koji ga poznaju, a njegov sestrić Moris pisao je o tome i u novinama. Da je Isak mogao da bira, on nikad ne bi bio ni ujak, ni brat, ni sin, muž, otac niti deda. Često je kao mladić ležao go u istom krevetu sa majkom, tešeći je jer je videla zle duhove u mraku. Uvek je govorio: "Ako otac želi da spava sa ćerkom, šta ima lošeg u tome? Svima nama rukovode naše strasti. Ništa tako ne može da zbliži dva muškarca nego kada dele istu ženu." Sa bratom Jošuoem uvek se svađao oko devojaka.

Jednom je Isak izveo sestru Hinde Esteru i trinaestogodišnjeg Morisa u pozorište da gledaju neki komad na jidišu, Isaku je bilo dosadno tako da se stalno vrteo i osvrtao. Vratili su se u Jošuin stan da tu prespavaju. Ujutru su, na opšte iznenađenje, u Isakovom krevetu osvanule dve devojke, jedna bucfasta i druga mršava kao skelet. Ova debela je kasnije ostala trudna i tražila je od Isaka da se venčaju, a to je bilo isto kao da mu je predložila da ostatak života provede u lancima i iza rešetaka. Bio je ljubavni Hudini, uvek je uspevao da se izmigolji, do sledeće veze, i tako stalno.

Nas dvoje smo bili dva sveta. Ko bi ikad poverovao da će se dva bića tako različita kao što smo Isak i ja negde sresti i čak provesti nekoliko godina zajedno! I u našem sinu Izraelu te suprotnosti se nisu stopile, već su ostale da prkose svaka za sebe, zauvek nepomirene. Moje mesnate usne nisu se slagale sa Isakovom lisičijom šiljatom bradom. Istaknute jagodice nisu odgovarale visokom čelu.

Više ga je zabavljalo da hrani ptice nego da se igra sa sinom. Nije mu se obraćao danima, ali ga zato nije mrzelo da prepešači do drugog kraja grada samo da bi kupio proso koje je tamo bilo jeftinije. Uostalom, i sam je napisao: "Šta je sin na kraju krajeva? Zbog čega mi moje seme znači više nego nečije tuđe? Kakva je vrednost krvnog srodstva? Svi smo mi supa iz istog kotla. Pođimo nekoliko generacija unazad i videćemo da je cela ova gomila imala zajedničkog dedu. Sve je to privremeno i prolazno, svi smo mi mahovina iz iste močvare. Ako ne možeš voleti sve ljude, ne bi trebalo nikoga da voliš."

U tome je bio njegov problem, što nije voleo ljude, već ih je upotrebljavao i bacao kao stare krpe, posebno žene. Brzo ih je ostavljao, naročito one koje su

nešto koštale, to je bio siguran znak da treba da beži kako zna i ume. Kada sam ga napustila i sa sobom povelala malog Izraela, samo mu je jednom za sve ove godine poslao iz Amerike nekoliko dolara za rođendan.

Još kao sasvim mlada verovala sam u komunizam i u Rusiju, zemlju u kojoj će svi ljudi ostvariti sreću. Isak mi se smejao, za njega je posvećenost ideji za dobrobit čovečanstva bila besmislica, svoju kožu je priznavao za jedinu zastavu. Sa sinom sam otišla u Rusiju, iz koje smo jedva izvukli živu glavu, zahvaljujući mojim bogatim tetkama iz Istambula, koje su organizovale naše spasavanje i put do Izraela. Šta se sve tada dešavalo, strašno mi je i da pomislim. Ali, ipak verujem da će jednom biti moguća sreća za sve ljude.

Kako to da je Isak postao značajan pisac? Ne mogu da verujem. Ljudi mora da su izgubili i ono malo dobrog ukusa kada se oduševljavaju njegovim glupostima o ženi koju je obljubio demon ili o mužu koji napušta svoju zakonitu ženu da bi živio sa drugim muškarcem. Koga mogu da impresioniraju takve stvari?! Ja bar znam šta su dobre knjige, moj otac je imao komplet Šolema Alejhema.

Isak je počeo da piše samo zato što je njegov brat Jošua već bio poznati pisac, iz čistog inata i zavisti, njega ništa nije moglo da tako podjarca kao suparništvo. Da nije postao pisac, bio bi najobičniji svodnik koji podvodi žene bogatim klijentima i naslađuje se lako stečenim novcem. Svodnik ili pisac, pa i ne vidim baš neku veliku razliku.

Volim da gledam izloge i kupujem haljine i cipele. U stanju sam da satima šetam bulevarom, od radnje do radnje. Moji ormari puni su haljina, jer nisam u stanju ni sa jednom da se rastanem. Za mene su haljine kao ljudi, zamišljam njihove sudbine povezujući ih sa mestima i proslavama na kojima sam se u njima pojavljivala. Sem toga, kad čovek počne da stari teško se odvaja i od najmanje sitnice. Isak kaže da to nije ni dobro ni loše, to je jednostavno tako. Njega je skoro nemoguće nagovoriti da kupi novu stvar. On nosi šešir dok se ne raspadne.

Još radim na modnom odeljenju velike robne kuće, jer sam pravi majstor da ubedim žene, nijedna ne ode od mene bez paketa u rukama. Posle posla žurim u naš stan u Zapadnoj 86. ulici, gde me čeka Isak da ručamo zajedno. Njemu pripremam poseban obrok, jer je vegetarijanac. Ponekad se šalim na račun njegove ljubavi prema životinjama. To je svetogrdje, kažem mu, zamišljaš da si bolji od Boga, da si, valjda, i sam Bog. Da stvarno veruješ, znao bi da nas je Bog stvorio kao mesojedce – a ti hoćeš i Njega da ispravljaš. Onda bi me on upitao: "Stvarno misliš da nas je takve stvorio?" "Pa naravno", odgovaram, "mi smo životinje stvorene da jedu meso". "Onda dodavola i sa njim", Isak bi odgovorio.

Dobro je poznao ljude i saosećao sa njihovim nesrećama, ali se ničemu nije čudio, ništa nije osporavao i sve je razumeo tako da sam mogla da mu ispričam i svoje najskrivnije misli. Često se sećao detinjstva u Krohmalnoj ulici i svog oca rabina Pinhasa Mendela, kome su dolazili bogati i siromašni, nastrani i izgubljeni da ih posavetuje i pomogne im. Jednom je radi razvoda došao neki bogat trgovac. Izgledao je tako kao da mu je bio potrebniji lekar nego razvod, ali nije hteo da svojoj mladoj ženi uskrati pravo da živi sopstveni život i da se uda ne

morajući da čeka kad će joj muž umreti. Posle posete ovog para, Isak je ponekad prolazio pored trgovčeve radnje, u kojoj je njegova žena bezbrižno merila svilu, uopšte nije izgledala dirnuta muževljevim neobičnim gestom. Njemu, strancu koji je tuda slučajno prolazio, bilo je teško dok je žena mirno, čak bezbrižno, skidala robu sa rafova i usluživala mušterije. "Kasnije u životu", govorio mi je posle ove priče, "iskusio sam to mnogo puta, nisam noću spavao zbog ljudi koje sam jedva poznavao, dok su njihovi najbliži rođaci bili potpuno nezainteresovani. Naučio sam da postoje ljudi tako neprobojni da nikakva nesreća ne može da ih uzdrma."

Isaka sam upoznala na Porterovoj farmi, oboje smo tu provodili odmor. Zašto žena izabere baš tog muškarca a ne nekog drugog? Odmah sam se u njega zaljubila. Naša veza je bila neobična. Bila sam udata. Nisam bila slobodna, imala sam dvoje male dece i muža. Upravo smo iz Nemačke stigli u Ameriku, brinuli smo oko svakog penija, a ni Isak se baš nije rasipao novcem. Farma na kojoj smo se odmarali nije bila skupa. Vodila sam decu na vožnju čamcem, tu u blizini nalazilo se jezerce zaštićeno šumom, tamo sam upoznala Isaka. Kada smo se vratili u grad, počeli smo da se dopisujemo, zakratko, pa smo prekinuli, jer nisam mogla da zamislim da ostavim svog sina Klauusa i ćerku Inge. Stvarno nisam znala šta da radim. Stalno sam mislila na Isaka, sve u vezi sa njim užasno me je privlačilo. Znala sam da ću sa njim provesti ceo život.

Ponekad je naprasit, ume da se razviče, naročito kada se ne slažem sa njegovim mišljenjem ili kad ga pozovem nadimkom pred nepoznatim ljudima. Jednom je bilo neko društvo kod nas na večeri, dogovarali smo se gde ćemo sutra na izlet i ja sam predložila Ouk Blafs. Isak je skočio, uši su mu se zacrvenele. Ko me je šta pitao, kako mi je palo na pamet da se mešam. Gostima je kroz šalu objasnio da su me Nemci hiljadu godina obučavali da budem poslušna žena, pa neće valjda on da pokvari hiljadugodišnji trud. Nisam se ljutila, znam da ga bes brzo prođe, uostalom, takav je život sa genijem. U svojim pričama on opisuje kako je žena živela sa dva muškarca ili muškarca koji ima dve, pa čak tri žene, ali sam sigurna da mi ne bi oprostio neverstvo. Iako me ponekad pita šta bih uradila kada bi on imao još jednu ženu, sigurna sam da nije u stanju da zamisli drugog muškarca pored mene. Širokogruđi pisac je jedno, a čovek slab i osetljiv nešto sasvim drugo. Svima nama je dozvoljeno da pokažemo izvesne slabosti, ne vidim šta je u tome strašno.

Njegove predrasude prema ženama slične su onima prema nauci. Isak nikad ne propušta priliku da se podsmehne naučnim otkrićima. Za njega je priča o evoluciji najobičnija laž. Univerzum je stvoren u jednoj jedinoj sekundi. Sam Bog, ako uopšte postoji, odjednom se pojavio. Ničeg nije bilo. Odjednom je sve bilo – Bog, svet, život, ljubav, smrt.

Iako smo u braku već trideset godina, još me začudi Isakov strah od demona. Sasvim sam se navikla na spiskove *dibuka* u kojima opisuje njihov izgled i osobine, koje se menjaju od slučaja do slučaja, njegovu bojazan da prođe pored trafostanice, u kojoj vrvu od demona, zaobilaženje ugnutih mesta, po kojima truckaju kola budeći podzemne demone. Jednom je otišao u samoposlugu da našoj maci kupi konzervu hrane. Po načinu kako je ušao u kuću znala sam da nešto nije u redu. Bio je usplahiren, nije ni šešir skinuo, već je odmah ušao u kuhinju i seo pored prozora.

- Nisam kupio konzervu – rekao je.
- Zašto?

– Sa konzerve su me gledale urokljive oči demona.
– Ali to su mačije oči, da kupci vide šta se nalazi u konzervi!
– Ne pričaj kad ne znaš, – obrecnuo se – dobro znam šta sam video, nisam valjda lud. Demon mi se podsmevao unapred se radujući kako ću ga uneti u kuću. Malo je falilo pa da ne primetim.

Naši najlepší trenuci su kada Isak piše. On može da piše svuda, na kolenima, u vozu, na stanici, dok čeka da mu serviram *blinCES*, u krevetu. Obično mi pre spavanja čita ono što je tog dana napisao. On piše tako jednostavno da ga i deca razumeju. Želela bih da napišem memoare, ali Isak misli da se to nikad neće dogoditi.

Dugo je patio za sinom Izraelom, koga nije video godinama, čak je i molio prvu ženu Runju da sa njim dođe u Ameriku, ali ga je ona ucenjivala. Doći će ako joj Isak obeća da će opet živeti zajedno. Isak svog sina nije video dvadeset godina. Zamišljao je njihov susret plašeći se da neće imati o čemu da razgovaraju. Kakve oči ima? Kako govori? Da li voli da čita? Igra li šah?

– Šta da mu kažem kad ga prvi put vidim?
– Kazaćeš mu ono što ti prvo padne na pamet – odgovarala sam.
– Da li će me prepoznati, da li će u meni videti oca?
– Svakako da hoće.
– A ako mu izgledam sasvim obično, ako bude poželeo da me menja za prvog prolaznika koji prođe ulicom?
– Moraš da ga fasciniraš nečim.
– Čime?
– Ne znam, elegancijom, besprekornim držanjem.
– Ne – setio se – čitaću mu misli, to će ga sigurno oduševiti. Hajde, zamisli nešto. Jesi li zamislila?

Duboko se koncentrisao pritiskajući dlanovima kapke. Na plafonu je tražio tu nenapisanu rečenicu.

– Svako će živeti onoliko koliko mu je pisano, još nijedan čovek nije izigrao sudbinu. Ako treba da se desi, desiće se.

Bila sam iznenađena što je Isak pogodio da sam mislila o letu avionom za Santa Barbaru, gde je trebalo da isporučim neku robu namenjenu lancu robnih kuća. Opet smo se vratili sinu. Tešila sam ga da će se sve srediti kad se budu sreli. Veza između oca i sina je prirodna i niko ne treba da je unapred uređuje. Sve se baš tako i dogodilo kad je mladić doputovao u Njujork.

Isak je nežan, uvek me poljubi pre spavanja. Brine se da li sam popila tablete za pritisak. Ume satima da čuti, ali u njegovom pogledu vidim da me voli. Nikad nikom ne bi učinio našao.

Bog nije bio širokogrud kada je ljudima delio pamet, plemenitost, vrlinu. Ali ih je bogato nagradio osećanjima. I najblesavija seoska luda može da bude kralj u svojoj riznici prepunoj patnje, stida, radosti i tuge. Isakove knjige to dokazuju.

U porodici mog muža Jošue sve je bilo greh. Nazvati učitelja reb Majera ludim, bio je greh. Loviti muve na Šabat, isto je bio greh. Crtanje je bilo grešno. Trčati je bilo greh. Jevrejin ne bi trebalo da trči osim ako ga ne jure. Izabrani narod

treba da se uzdržava od trčanja namenjenog hrišćanima i ostalim nejevrejima. Što god neko radio ili ne radio, šanse da greši bile su mu podjednake. Pa, ako se ništa ne radi, i to je bio greh. Muž mi je pričao da ga je otac uvek opominjao kad gleda kroz prozor. Zašto gubiš vreme? Jevrejin ne sme da lenčari. Bolje bi ti bilo da učiš.

Čak ni Šabat nije donosio olakšanje, ni tada nije moglo da se umakne tiraniji Tore, koju je predano sprovodio Pinhas Mendel. Kada bi se porodica vratila kući posle dugotrajnih molitvi, ručak posebno pripreman za ovaj dan – riba, meso, prilog od mrkve – uveliko je bio hladan. Čim su jeli nastupalo je vreme popodnevnog odmora. Ako Jošua nije hteo da drema, morao je da čita o svetskoj taštini iz debele Knjige Morala.

Svakako da je prečasnii Pinhas Mendel imao najbolje namere. Njegovo oduševljenje Torom, potkrepljeno neverovatnim pitanjima, nije jenjavalo sa godinama, naprotiv, ta privrženost je postala sve veća, ponekad začinjena humorom. Stari reb Zejnel ga je jednom upitao: "Zašto je Svemoćnom tako potrebno da se Jevreji mole tri puta dnevno? Ako Jevrejin propusti da se pomoli, sigurno će stradati u Geheni. Veliki je Bog, On ima mnogo planeta, za Njega se stalno mole anđeli. Pa zašto je onda tako surevnjiv kada je u pitanju molitva nekog malog Jevrejina u zabitom selu, koji treba da se moli tri puta dnevno, i još da zahvaljuje za sve ono što dobije i pojede." Pinhas Mendel je odgovorio: "Svevišnjem uopšte nije potrebna tolika molitva. Jedino što On zna iz iskustva jeste da će ljudi, ako prestanu da se mole, poželeti da se mole nečemu drugom, a to se Njemu uopšte ne bi dopalo.

Pinhas Mendel je pričao deci da osim ovog vidljivog postoji i nevidljivi svet, prepun krilatih i repatih bića koja se nama poigravaju. Ovu zanesenost hladila je njegova žena Batšeba razumnim objašnjenjima i prigovorima, koji su pokazivali trijumf pameti nad čudima.

Moj muž Jošua nikad ne propusti priliku da za stolom pred gostima ispriča priču o ženi koja je donela mrtve guske u torbi. Žalila se uplašeno da guske, iako su zaklane prema jevrejskom zakonu, i dalje pište. Pinhas Mendel je prebledeo od straha, ali je Batšeba uporno tvrdila da mrtve guske ne mogu da pište. Žena je pokazala izvadivši guske iz torbe, stvarno su pištale. Pinhas Mendel je čuvši to tvrdio da u njima još boravi Bog, a Batšeba se skeptično osmehivala. Da li si im izvadila grkljane? Žena je rekla: Nisam. Batšeba je trijumfovala. Eto zašto su guske pištale.

I danas kada tvrdimo neku pouzdanu istinu citiramo Batšebu. Mrtve guske ne pište.

Nije nikakvo čudo što su deca želela da se što pre osamostale i odu. Strogi put vrline Pinhasa Mendela pretvorio se kod sina Moše u versko ludilo. Želeo je da bude svetac koji hoda zemljom. Umro je od gladi u nekom zbegu, jer je odbijao da jede hranu koja nije *košer*. Čerka Hinde Estera volela je da crta, ali u tome nije našla utočište, jer su joj popuštali živci. Razgovarala je sama sa sobom, smejala se i plakala istovremeno. Jošua je postao pisac. Isak ga je u svemu imitirao.

Te nedelje je moj muž Jošua završio svoj veliki roman *Braća Aškenazi* pa smo želeli da proslavimo. Pozvali smo na večeru njegove kolege pisce sa kojima je Jošua često sedeo u Klubu: Meleha Raviša, koji se nedavno doselio u Varšavu, Jozefa Kermana, stidljivog neženju sa nekim knjigama objavljenim u inostranstvu, i Kađu Molodovski, koja je nosila kravatu i borila se za ženska prava.

Pripremila sam punjenu ribu i pitu od krompira. Još sa vrata Meleh je skidajući kaput uzviknuo: "Kako divno miriše!" Kada mi je poklonila kutiju za nakit

presvučenu cvetnim somotom i odmah se ponudila da mi pomogne u kuhinji. Jozef je uzbuđeno pričao o susretu sa nekim Rusom, emigrantom, koji je pobjegao od Staljinovih čistki. Svi su ga pažljivo slušali, ali niko nije poverovao u njegovu priču. Mnogo su pušili i do kuhinje je dopirao dim da me opomene da iznesem činije sa jelom. Isak je kasnio po svom običaju, nije vredelo da ga čekamo pa smo počeli bez njega.

Kada sam jelo stavila na sto, primetila sam da pita nije dovoljno pečena i da se donja kora potpuno odvojila. Zatim sam otkrila da nemamo salveta, zaboravila sam da ih stavim na spisak. Sve nade sam polagala u punjenu ribu, koja je zaista bila izvrsna, jer su je svi hvalili, krišom brišući prste o stolnjak. Nazdravili su mom mužu u čast *Braće Aškenazi: Mazal tov, mazal tov*. Jozef je ispričao vic o Kičeleu, koji je upitao rabina kako da ispuni vreme na Šabat. Da li sme bar da spava sa ženom? Samo sa svojom, odgovorio je rabin, jer je na Šabat zabranjeno svako zadovoljstvo. Muškarci su se nasmejali i zatim zakašljali. Neko je zazvonio. Otišla sam da otvorim. U sobu je ušao Isak i prišao stolu jednom rukom ispravljajući vrhove posuvraćenih revera koji su ličili na đačke "uši" u sveskama, dok je drugu pružio Jošui. Bio je bleđ kao da tri dana nije spavao.

Čim je seo, prihvatio se jela koje se već ohladilo. Odmah je primetio ostatke nepečene pite po tanjirima i rekao mi:

– Od tebe, Genja, nikad neće ispasti dobra domaćica. Zar nisi videla da ti je donja kora skroz nepečena?!

Nisam mu odgovorila, i ostali su ćutali želeći da tišinom pokažu svoju prijatnu sitost, u kojoj im gnjecave kore nimalo nisu smetale. Neko je započeo razgovor o knjigama Isaka Pereca, upoređujući ih sa romanima Dostojevskog, koga nisam čitala, ali sam znala da je u pitanju nešto značajno, jer je moj muž, kada je trebalo nešto da pohvali, govorio: "To je kao kod Dostojevskog."

– Pričate gluposti, – rekao je oštro Isak – otkud Perec može da liči na Dostojevskog! Ko bi smeo da se s njim uporedi!

Pogledali smo ga tako kao da je opalio šamar samom Percu, ali se Isak nije uzbuđivao ni najmanje, prstima je ubacivao komade ribe u širom otvorena usta uživajući što nas sablažnjava mljackanjem. Govorio je između zalogaja. Tada još niko nije znao da Isak potajno piše. Jošua ga je pomogao novcem koliko je mogao, bio je za nas čovek bez zanimanja, mrzovoljno zakeralo koje bi i Boga učilo kako da stvori svet za četiri dana.

– Zar nećete da čestitate bratu završetak romana?– upitala je Kada Molodovski, polako otežući svaku reč. – Nije mala stvar napisati tako obiman roman, sagu o jednoj velikoj porodici kroz tolike godine.

Isak je pijuckao vino bućkajući gutljaje po ustima. U sobi se čulo kako mu vino klizi niz grlo. Neko je potrčao pored prozora.

– Pa čestitam ti, brate, – rekao je značajno – nije lako napisati toliku knjižetinu, već žalim one jadnike koji će je, čitajući pred spavanje, držati na grudima. Pisici ponekad, u društvu, za stolom, pričaju kao Šeherezada, samo vezu, ali kad uzmu pero u ruku, ukoče se i preplaše. To se, naravno, ne odnosi na tebe, brate.

U stvari je kazao: i te kako se to odnosi na tebe.

Jošua se zacrveneo i pripalio ko zna koju cigaretu te večeri. Moj muž je bio poznat pisac, zato sam krenula da ga branim, odgovorivši Isaku da on o knjigama ne zna skoro ništa, pa nije njegovo da kritikuje i ispravlja. On se okrenuo ka Jošui, skoro me ne primećujući.

– Žena ti je pravi šišmiš.

Gosti su polako počeli da ustaju. Otišli su svi odjednom kao što su i došli, i Isak sa njima. Na stolu su ostali tanjiri prepuni ribljih kostiju i gnjecavih gomilica pite sa ugašenim pikavcima.

Nekoliko dana kasnije srela sam na pijaci brbljivicu Altele, koja se probijala između tezgi i najzad me uhvatila za rukav.

– Jeste li čuli za skandal u Klubu? Kako niste, pa svi o tome pričaju. Vaš dever Isak Singer je na sva usta izvredao pisca Pereca, samo što se nisu potukli, malo je falilo, vaš je muž divan čovek, ali njegov brat prosto priziva neprilike.

Pošto sam je upitala kada se to dogodilo, navela mi je dan i vreme koje je Isak proveo kod nas na večeri. Rekla sam da je to nemoguće, jer je Isak te večeri bio sa nama. Pogledala me je začuđeno.

– Videla sam svojim očima, uostalom, pitajte gospodina Kopickog, on je sedeo za susednim stolom.

Jedva sam čekala da stignem kući i sve ispričam Jošui. Gde je, u stvari, bio Isak? Možda smo svi za večerom imali kolektivnu halucinaciju? Čovek ne može istovremeno da bude na dva mesta, kao što ni mrtve guske ne pište. Da li sam sasvim sigurna da je Isak one večeri bio sa nama?

Jošua me je čekao u predsoblju i sa vrata prihvatio torbe sa povrćem. Bio je nestrpljiv da mi nešto kaže.

– Zamisli, molim te, danas sam video seku Hinderle i ispričao joj o večeri u sredu i Isakovim zlobnim primedbama. Ona tvrdi da je te srede bila sa Isakom i Morisom u pozorištu, komad je bio dosadan, ali su svi pljeskali.

Nikada nismo saznali gde je Isak bio, kod nas na večeri, u Klubu ili u pozorištu. Kada smo njega upitali, on se samo smeškao imitirajući mamu Batšebu, koja, kad hoće da naglasi nešto, prstom gura pramenove kose pod periku: Naravno da mrtve guske ne pište. Ali ja više nisam sasvim sigurna.

Ičele, moj golube, moj poljupcu, mili i dragi Ičele. Ovi ti pismo pišem jer znam da ga nikad nećeš dobiti, da ne možeš da ga pročitaš, inače ga ne bih pisala. Pišem ga prstom po staklu prozora koji gleda na park i ljude koji se šetaju, grickaju kokice, a ti nisi među njima. Nekad smo taj park gledali zajedno i ti bi primetio kako otvranje prozora na nekom soliteru miljama udaljenom baca blesak na utabanu stazu kojom trče glumci u trenerkama želeći da očuvaju vitku liniju, "baš su blesavi" kazao bi, "ima toliko boljih načina da se čovek pošteno oznoji". Ili smo se smejali jatu papagaja koji lete na jug i traže dozvolu za prinudno sletanje, papagaje si ti izmislio da me zasmehavaš kad sam tužna: Slušaj, Hanka, nemoj slučajno da cmizdriš kad više ne budem sa tobom. Ali ja ipak plačem, šta mogu kad suze same cure, brišem ih prstima i nastavljam da pišem po prozoru, mazuckajući tačkice prašine i magloviti obris što liči na tebe, a koji je stvorio dah iz mojih usta.

Glupo je što ti pišem, ti sigurno odande sve vidiš i čuješ, i sad kažeš: "Vidi onu devojkicu Hanku kako cmizdri kao da joj je kugel pregoreo, sve joj crne suze cure niz obraze, a to je zato što mi se razmazala šminka."

Sad se tamo gore svi valjaju od smeha, jer im pričaš viceve o tetki Heji Kajle kad stavi šešir od lisičijeg krzna sa trinaest repova ili praviš izraz lica prestrašenog hasida kome je tvoj brat objašnjavao šta su logaritmi, a to nije fer, stvarno nije u redu da ih zasmeejavaš dok se ja ovde raspadam od žalosti.

Isakčiću, jedini moj ljubavniče, nikada u životu neću pogledati drugog muškarca, to sam se zaklela pred Knjigom i sa svećama na glavi, iako mi ti ne veruješ, ali baš me briga, nisam se zaklela zbog tebe nego zbog sebe.

Isakčiću, lčele, ti ćeš gore da zgrešiš, sigurno ćeš zgrešiti sa nekom tuđom ženom, a Pura, Andeo zaborava, uzeće ti sećanje i opet te poslati na Zemlju da se ničega ne sećaš, ni da smo se voleli čak i zabranjenim danima i da sam ti dozvoljavala da radiš sa mnom šta ti padne na pamet, a padalo ti je bez stida svašta.

Ponovo ćeš se roditi u telu nekog drugog, odrašćeš, postati mladić kad ja već budem zrela žena, a tvoja će duša čeznuti da se sa mojom spoji, jer je, osećam to, ostalo nešto nedovršeno među nama. Vidim kako nogu pred nogu bezbrižno hodaš dok te tvoja duša vrlo brižno vodi prema parku i ugaženoj stazi kojom brodvejski glumci trče da bi skinuli višak kilograma. Stojiš i gledaš u nebo po kojem lete crne ptice, ništa zanimljivo, bar da su crvene ili plave, pa bi onda izgledalo da su poleteli parčići neba. A tamo gore vidi se jedan prozor i žensko lice vrlo blizu stakla i njen prst kako piše po prozoru, baš neobično, jer je gledaš odozdo, a ona tebe odozgo, na trenutak je prestala da piše.

Dopada ti se lice u prozoru i odlučuješ da je čekaš na ulazu, dan, dva, koliko bude trebalo. Moraće da side da kupi hleb ili da prošeta psa i proći će pored tebe, ozbiljna i odmerena kao da ništa ne zna o susretu koji se priprema.

Ide prema tebi, mala i punačka, zaobljenih kukova, punih usana i smeđih očiju koje odsijavaju radost onih koji ničemu nemaju da se nadaju. Takve ti se žene baš sviđaju. Polaziš za njom i bezobražno je pratiš, započinjete razgovor i već se raduješ što ćeš je imati, mreža oko nje je dovoljno jaka, i sve, baš sve se dešava kao što ne treba, jer ta žena nisam ja, već neka druga što na mene liči. Ja sam još kraj prozora i izaći ću iz stana malo kasnije, dovoljno kasno da te ne sretnem, jer si već sa onom ženom, ljubiš je i miluješ joj grudi, i dok ulaziš u telo koje nije moje, tvoja duša oseća da nešto nije kako treba, ali ko će ga znati. Uspavljuju je drhtaji i noć koja se polako spušta na park, kuće i ljude koji trče. Sve nestaje u mraku, nema ni mene ni tebe, samo je gusti strašni mrak, prazan mrak u kome ničega nema.

Zato plačem, lčele, Isakčiću, eto, zato plačem.

1995.

Miodrag V. Mitrović
Beograd

ZITA PESAH

Drama u tri čina

Lica:

Dragutin Stošić, profesor u penziji

Suzana Stošić, njegova žena

Katarina Stupnicki, kućna pomoćnica

Zita Pesah

Leon Kabiljo, doktor medicine

Saša Radović, arhitekta

Natalija Vranić, susedka

Angela Jelinek, susedka

Bora Vlatković, automehaničar

Gordana Jelić, njegova verenica

Događa se petnaest godina posle svršetka Drugog svetskog rata u jednom većem industrijskom gradu.

DRUGI ČIN

KATARINA (*nekom prema tavanici*): Samo ti prelivaj to mleko... Zapamtićeš ti svoga bogca...videćeš, videćeš! (*zazvoni zvono na vratima*) Samo ulaze, prolaze, odlaze! (*Ljutito Starom*): Pa šta je ovo? Mehana?!

STARI: Ne pričajte mnogo nego idite i otvorite!

KABILJO (*Baš kad je Katarina krenula ka vratima, na njima se pojavi doktor Kabiljo, onizak, ali plećat čovek. Čelo mu je izrazito, a ispod kosmatih obrva bleskaju zlatni naočari. Obučen je u svetlosivo odelo. Provukavši prste kroz srebrnastu talasastu kosu, pogleda ih*): Vidim, niko ne odgovara, pa udoh! (*Prilazeći Starom, koji je ustao, pruži mu ruku*): Zdravo profo! Uživao li, uživao!

STARI: Zdravo, dotore! Sedi! A vi, Katarina, idite i recite gospodi da je došao doktor... Ili ne! Nemojte joj ništa reći. Samo idite!

KATARINA: Dobro, milostivi gospodine, neću reći milostivoj gospodi ni reč! Čas ovako, čas onako (*odlazi gundajući*).

KABILJO: Ne može ona nikako da zaboravi Austrougarsku etikaciju.

STARI: Neizlečiv slučaj!

KABILJO (*pokazajući prstom na svoju aktentašnu*): Doneo sam porodične albume. Naravno, dobiće ih samo ako budem stopostotno siguran da se preda mnom nalazi stvarno Zita Pesah. Dakle, ovako stoje stvari: ja sam se, posle našeg sinoćnjeg telefonskog razgovora, jutros malo raspitao. Sve te imovinske stvari rešiće se brzo, obnavljanje državljanstva takode... No, biće potreban čitav niz izjava svedoka, naročito u pogledu identiteta, a i niz izjava same gospođice Pesah... Samo, samo, samo... zaista je čudno da se ona pojavljuje petnaest godina nakon završetka rata?

STARI: Ona, svakako, ima neko objašnjenje za to. Ja sam u tom pravcu, onako izokola, pokušao da dobijem odgovor, ali su njeni odgovori nedovoljno jasni, pa i komplikovani... Skače s predmeta na predmet, s teme na temu. Ili je još premorena... ili...

KABILJO (*pogleda ispod naočara Starog*): Ili?

STARI: Ili... ili su to posledice rata.

KABILJO: Posledice rata, hm! Ako sam dobro razumeo... Slušaj, osobe koje nisu potpuno... koje nisu potpuno uravnotežene, ne mogu pravno raspolagati nikakvom imovinom. One moraju imati svog staratelja.

STARI: A to, svakako, neću biti ja!

KABILJO: Niti ja! Ali to ipak neko mora biti. Ja sam zaista u poslovima preko glave. Pokojni Isak Pesah bio je moj veliki prijatelj, pa ipak, bila bi to odveć odgovorna i delikatna obaveza. Meni bi lično bilo veoma drago da je neko iz te porodice ostao živ i da je osoba koja se nalazi kod tebe stvarno Zita Pesah.

STARI: Slušaj, ti si bio njihov kućni lekar. Sećaš li se Zite?

KABILJO: Naravno da se sećam. Biće dovoljno da bacim jedan pogled i da ustanovim da li je ta žena Zita Pesah ili ne.

STARI: A ako to ne bude Zita Pesah, kako ćeš se ponašati?

KABILJO: Otići ću u sekretarijat unutrašnjih poslova i prijavitiću je!

STARI: Ne, ne, ne! Ne želim skandal i senzacije! Ako to ne bude Zita Pesah, ja ću je se već rešiti na neki bezbolan način. Slušaj, imam jedan predlog! Kad ta žena bude došla ovde, ako joj se obratiš sa Zita Pesah, znaću da je u pitanju prava Zita Pesah.

KABILJO: U redu! A ako joj se obratim sa frojlajn Pesah, znaćeš da je u pitanju neka varalica.

STARI: Dobro! Ako je osloviš sa frojlajn Pesah, znaću da je u pitanju varalica. A šta, ako budeš u dilemi, doktore? Ako ne budeš siguran da li je to Zita Pesah ili nije?

KABILJO: Dileme neće biti. Hm! Pa dobro, ako budem u dilemi obratiću joj se sa – gospođice Pesah! U redu?

STARI: U redu.

STARA: O, to ste vi doktore! Stigli ste!

KABILJO: Da, ovog trenutka. Zna li ta osoba da ću ja doći?

STARI: Ne, nisam joj rekao.

STARA: Trebalo je bar meni da kažeš.

STARI: Pa tebi sam, koliko se sećam, rekao.

STARA: Mislila sam da si prestao da sumnjaš u tu ženu!

STARI: Ja samo hoću da budem siguran... (*Pojavi se Zita, našminkana je, a i kosa joj je doterana*) – O, imam veliko iznenađenje za vas!

ZITA: Iznenadenje za mene?!

STARI: Da, za vas! (*teatralnom gestom pokaže prema doktoru*).

ZITA (*pogleda u pravcu doktora. Nastupi pauza u kojoj se Zita i doktor nemo gledaju. Zita se odjednom ozari i kao da ustrepti od radosti. Tihim glasom*):
Doktore! Jeste li vi to, doktore?!

KABILJO (*posle izvesne pauze, u kojoj je očito pokušavao da utvrdi da li se pred njim nalazi prava Zita Pesah ili ne, nesigurno*): Da, ja sam to, ja.

ZITA (*pritrči i zagrlji iznenađenog doktora*): Najzad! Najzad!

KABILJO (*nespretno se izvlačeći iz njenog zagrljaja*): Polako, devojko, ugušićete me!

ZITA (*ozarena*): Prvo, prvo blisko stvorenje posle toliko godina... Dragi doktore, strašno ste posedeli!

KABILJO: Upecale su me godine... Vrdao sam do skora, ali...

STARA: Doktor je prosto doleteo kada je čuo da ste doputovali. (*Potapše Zitu po ramenu, a onda se obrati Kabilju*): Popićemo po jedan orahovac, doktore! (*i ne čekajući da Kabiljo da pristanak, ona brzim koracima odlazi*).

ZITA (*sva ustreptala i radosna*): Prepoznali ste me odmah, doktore?

KABILJO (*dobacivši pogled Starom, posle neosetne pauze*): Da... mnogo ste se promenili... (*ponovo pogleda Starog, pa onda spusti glavu kao da razmišlja*) Kako da vas oslovim... Vi sad više niste devojčica... Frojlajn Pesah (*opet prema Starom uputi pogled u kome se osećaju tuga i žaljenje, pa i pravdanje*). Da, to je najbolje. Frojlajn Pesah!

STARI (*smrknutog lica, na kome se čita razočaranje, kao za sebe, tiho*): Da... To je možda najbolje. Frojlajn Pesah.

ZITA: Normalno, promenila sam se, ali ste me ipak prepoznali?

KABILJO (*izbegavajući odgovor*): Čovek se najviše menja između dvadesete i tridesete i ...

ZITA: I?!

KABILJO: I kad dospe u moje godine.

STARI: A sasvim se izmeni kad dospe u moje!

KABILJO: Pa između nas dvojice nema bogzna kakve razlike u godinama!

STARI: Ja sam diplomirao, doktore, kad si ti po Pragu brucosio. Reci mi kako ću izgledati ako preplivam još desetak godina?

KABILJO (*okreće na šalu, ali svaki trenutak koristi da pažljivo osmotri Zitu*): Pa... oslepećeš, hodaćeš uz pomoć štapa...

STARI: I ličiću na šimpanzu!

KABILJO: Odlično, ali to ja nisam rekao.

STARI: Sigurno, sigurno ću ličiti na šimpanzu, a dokaz je i to što sam pre neki dan sreo jednog svog profesora – originalan, autentični šimpanzo! Samo još uvek hoda bez štapa i vidi bolje od kopca!

(*Zita i Kabiljo se nasmiju.*)

KABILJO (*Ziti, ciljajući na Starog*): Da, takvi su ti profesori! (*Odjednom se uozbilji*) Gospodice Pesah... (*kao da se dvoumi*) Znae šta, zvaću ja vas lepo – gospodice Pesah. Slažete li se?

ZITA (*ne shvatajući, kroz smešak*): Znači, niste sigurni da li mi se više sviđa frojlajn ili gospodica.

KABILJO (*gledajući iskosa Zitu*): Ipak više – gospodica, mada su posluga

i vaša guvernanta frau Brunhilda vas i vašu sestru oslovljavali sa frojlajn.

ZITA: Frau Brunhilda je nas decu proganjala kroz iglene uši, a naročito mene, pa ipak sam je volela... Zaista, šta je s njom, je li još živa?

KABILJO: Nije, ali ta čistokrvna Nemica je među prvima otišla u partizane i pročula se kao veoma hrabra, bila je uvek u prvim linijama i uvek tamo gde je bilo najgušće... Odbila je čak da bude tumač u nekakvoj višoj komandi. Nije, nije živa. Umrla je neposredno posle puštanja iz zatvora, u koji je dopala jer se izjasnila protiv Titove politike...

ZITA: Sirota Frau Brunhi...

STARI: Što ne kažeš, doktore, da si i ti bio u tom istom logoru sa drugaricom Brunhildom pune tri godine na – Golom otoku!

KABILJO: Ja nisam ratovao, ali sam kao vaš kućni lekar, gospođice Zita, iako vrlo mlad, već bio (*sa smeškom*) okoreli komunista, Ja sam bio onaj što je zaludivao studentsku omladinu oktobarskim idealima. I to me je uvek koštalo, i pre rata, i za vreme rata i... i posle rata. Šta ćete, mora se biti na nečijoj strani.

ZITA: Ja sam uvek bila na vašoj strani. (*Starom*): Moj tata Isak uopšte nije dozvoljavao nama deci slatkiše, nikakve! Mi nismo znali za čokoladu, bonbone, kolače, torte (*okrene se Kabilju*)... a vi ste, doktore, nama deci uz lekove prepisivali i recepte za kolače, te je naša mama sa našom kuvaricom morala da nam pravi kolače sa kokosovim brašnom, puslice od oraha i čokolade prelivene vanilkremom... (*Starom*): A da vam ne pričam o voćnim sokovima, sa pomalo ruma, pa je onda grdio mamu i to pred tata–Isakom da uz svaki obed mora biti po čaša kivanog crnog vina sa cimetom... Joj, dobrotvore naš! (*Pritrči, klekne, uhvati doktorovu ruku i počne da je ljubi, dok su joj suze navirale na oči.*)

KABILJO (*preneražen i kao uplašen pokušava da oslobodi svoju ruku.*)

STARI (*pritrči, objumi Zitu oko ramena i polako je odvoji od Kabilja, i podižući je – sada već i uz pomoć samog Kabilja – odvodi je do druge fotelje i spusti u nju. Kabiljo izvuče iz unutrašnjeg džepa od sakoa belu svilenu maramicu i stavi joj u ruke. Stari je za to vreme doneo čašu s vodom*): Uzmite malo vode, uzmite!

KABILJO (*pridigne joj glavu*): Hajde uzmite vode... (*Stari joj prinosi čašu i ona pije iz njegove ruke*)... Taaako, tako, biće odmah bolje... Hajde, smirite se... (*Odlazi prema svojoj fotelji, uzme svoju aktentašnu i stavi je na krilo.*) Sačuvao sam... (*napravi dužu pauzu, pogleda značajno Starog*) sačuvao sam vam nešto... gospođice Pesah.

ZITA (*kao postidena svojim ispadom i očito klonula*): Sačuvali? Šta?

KABILJO: Vaše porodične albume.

ZITA: I moj? (*kao da hoće da se pridigne*)

KABILJO: I vaš. Samo su kartonske korice, takoreći, upropašćene.

ZITA (*skupivši obrve*): Kartonske korice!? Korice su bile od kože.

KABILJO: Veliki, ali ne i vaš.

ZITA (*s izvesnom dozom očajanja*): I moj, i moj! Tamnozeleno koža!

KABILJO (*začkilji kao da hoće da se priseti*): Oh, da! Tačno, i vaš... Tačno, koža!

ZITA (*ohrabrena, s drhtavom nestrpljivošću*): Jesu li fotografije sačuvane?

KABILJO: Ono što je bilo unutra, sačuvano je. Ja sam te albume našao... našao kod onog... onog... Sećate se onog pomoćnika vašeg oca... Onog visokog ridokosog čoveka?

ZITA: Markovića?! Otkud to kod njega!? Hm! Doktore, postoji li još u mom albumu, na prvom kartonu, velika skupna porodična fotografija?

KABILJO (*ispitivačkim pogledom*): Vaša porodična fotografija?

ZITA (*sa zebnjom, jedva dišući*): Da.

KABILJO: Postoji.

ZITA (*odahnuvši*): Hvala Bogu!

KABILJO: Na žalost, neko je poskidao inicijale sa korica.

ZITA: Nije nikakvo čudo, inicijali su bili od zlata.

KABILJO (*otvarajući polako tašnu*): Ti albumi su... (*prebirajući prstima po tašni, ali ne gledajući u nju, već nekud ispred sebe*) Ti albumi su veoma znalački sređeni (*odjednom, kao da se predomislio, zatvori tašnu*).

ZITA: Mama je o albumima vodila računa. Morali smo slikati portrete, svake godine, za istoriju porodice Pesah, kao da je slutila zlo.

KABILJO (*zatvori aktentašnu i spusti je na pod pored svoje fotelje*): Zašto ste toliko oklevali sa povratkom u zavičaj?

ZITA (*titraj bola preleti njenim čelom*): Hm. Teško je odgovoriti na to, doktore... (*preplete prste, počne nervozno, kao da gnječi*). Gde su vam albumi, doktore?

KABILJO: Kod kuće (*pogleda Starog*). Poslaću vam ih u toku dana.

ZITA (*nesigurnim glasom, kao da se pravda i kao da okleva*): Doktore, ja sam... čini mi se ... počela da gubim pamćenje... Da li se, na primer, može majčin lik zaboraviti... šta mislite?

KABILJO: Premda s vremenom slike izblede, mislim, ne! Možda zato i imamo albume s fotografijama.

ZITA (*polako zatvarajući oči kao da pada u neku vrstu sanjarenja ili transa*): Ja sam nekad mogla da zaklopim oči i odmah bi iskrsnuo lik koji sam želela... Morisov lik se, na primer, potpuno izgubio... Sećam se kad je s mamom ušao u kolonu koju su logorski esesovski psi odredili za likvidaciju... evo, mamu vidim, vidim i Morisa kako korača uz nju... ali bez lika...

KABILJO (*da bi prekinuo mučnu situaciju*): Da, postoji i Morisova slika, ona u marinskom odelu.

ZITA: Da, bio je baš u tom pocepanom marinskom odelu i veselo trčkarao oko mame... (*Zagnjuri lice u šake i zajeca*.)

STARI (*da bi definitivno prekinuo ovu mučnu situaciju*): Do đavola! Moja Stara kao da je otišla u berbu oraha! (*ode do vrata i vikne*) Gospodo Stošić!

STARA (*iz kuhinje*): Ja, ja, odmah!

STARI: Njena urođena germanska pedantnost! Sad sigurno postrojava čašice pod...

ZITA: Rekli ste – germanska...?

STARI: Da, moja je žena poreklom Nemica, i, kao što vidite, ni svi đavoli nisu toliko crni!

ZITA: Vaša supruga je pravi andeo!

STARI (*Pojavi se Stara na vratima*): Pa gde si zaboga! Ja sam se već izvinjavao da je mraz pobio orahe!

STARA (*spuštajući poslužavnik s kristalnom bocom orahovca i četiri kristalne čašice na sto*): Tražila sam čašice... Sav kristal je tamo, samo ovih čašica nigde. Ja uvek sve stavim na svoje mesto, a Katarina raznosi na neka druga!

(Nalivajući orahovac u čašice): Zamislite stavila je čašice u skupocene porcelanske šolje za belu kafu... Mogla je razbiti i čašice i one nežne šolje! *(Pružajući čašicu doktoru)* Izvolite, doktore!

STARI *(uzme dve čašice i jednu ponudi Ziti):* Hajdemo, za sretan povratak u rodni kraj! *(Podigne čašicu)* Živeli!

KABILJO *(podigne čašicu):* Za sretan povratak naše frojlajn Zite! *(Ispivši čašicu, uzme svoju aktentašnu i pogleda na sat.)* Previše sam se zadržao! Pa... Frojlajn Pesah, videćemo se još. *(Krene.)*

STARI: Jeste li videli, madmoazel Zita... *(Kabilju):* Kad možeš ti čas frojlan, čas gospođice, mogu i ja – madmoazel! On će vas još, kao stari partijski aktivista početi oslovljavati sa – drugarice Zita! Molim te da usaglasimo titulu: gospođice, frojlajn, madmoazel, ili čak i nekako drugačije!

STARA *(koja je za ovo vreme nasula ponovo orahovac u sve četiri čašice, pružajući čašicu doktoru):* Još jednu! Pa ovaj liker je stvarno moj specijalitet.

KABILJO: Zahvaljujem! *(uzme čašicu)* Ali samo još ovaj, samo još ovaj! Živeli!

STARI: Ne reče ti meni kako ćemo oslovljavati našu Zitu?

KABILJO *(kroz izvestan namešten smešak):* Videćemo... Dogovorićemo se *(polazi prema vratima.)*

ZITA: Dodite opet, doktore!

KABILJO *(zastane i pogleda Zitu):* Naravno da ću doći *(krene).*

ZITA *(dovikne):* Do videnja doktore Bau-Bau!

KABILJO *(zastane kao ukopan na samom pragu staklenih vrata. Ostane tako okrenut leđima nekoliko sekundi a onda se vrlo polako okrene. Njegove se ozbiljne oči upiju u Zitino lice, a onda mu se oko usana pojavi osmeh pun iskrenosti i topline):* Do videnja, Zita Pesah! *(Starom):* Bez ikakvih titula, samo – Zita Pesah! *(okrene se i ode, a za njim Stari)*

STARA: Bravo, doktore, tako je najbolje. *(Podbočivši se stručno odmeri Zitu.)* Šta sam rekla? Aaa? Bela bluza crnim osobama stoji izvanredno! Još ćemo suknu malo da suzimo u struku!

ZITA: Doktor je otišao, a trebalo je štošta da ga pitam...

STARA *(stavljajući bocu i šašice na poslužavnik):* Doći će on uskoro opet.

ZITA *(još uvek zaneta svojim mislima):* Da li je gospoda Jelinek videla Sašu... Da li ga je našla?

STARA: Sigurno, sigurno.

ZITA: Možda Saša neće hteti da dođe? Možda ja za njega više ništa i ne značim?

STARA: Ljudi koji su se voleli uvek znače nešto jedno drugom.

ZITA *(sa zebnjom):* Vi to govorite u prošlom vremenu.

STARA: Ja to govorim, dušo, iz iskustva... Ja sam pre udaje volela jednog čoveka... Jednog drugog, ne ovog što sad tamo gnjavi doktora Kabilja! A posle sam, eto, zavolela ovog... Ali kad god sam pomislila na onog čoveka, osećala sam se nekako... Bože! To sam htela da kažem – znače ti ljudi uvek nešto u životu, ostave izvestan trag za sobom... *(Glavna ulazna vrata se otvore, na vratima se pojavi Stari sa nekakvim paketom.)* Kad si otišao da ispratiš doktora nebo je bilo oblačno! *(baci pogled prema prozoru)* A sad je sasvim vedro!

STARI: Hoćeš da kažeš da sam ja taj koji vedri i oblači?!

STARA: To bi ti želeo da budeš, ali ja ću to pravo zadržati u ovoj kući još izvesno vreme.

STARI (*prilazi gundajući*): Znam, znam! Ja sam se davno s tim pomirio! (*stavljajući paket na sto, Ziti*): Šta mislite, šta je to?

ZITA (*slegne ramenima*.)

STARI: Otvorite! Doktor Kabiljo vam to šalje!

ZITA (*otvorivši paket, fascinirano*): Naši porodični albumi (*uzme album povezan u zelenu kožu i privije ga na grudi. Zatvorivši oči, šapatom*) Moj album! (*A onda ga odmakne i sva ozarena posmatra. Odjednom*): Pa inicijali nisu skinuti!?

STARI: Nisu.

ZITA (*nabravši obrve*): On me je, dakle, proveravao!

STARI: Šta vam pada na pamet! Hajde, bolje proverite sadržinu!

ZITA (*spusti album na sto*): Bože, ne smem da otvorim korice!

STARA (*prilazeći Ziti*): Hrabro, hrabro!

ZITA (*otvorivši album, nemo posmatra prvu fotografiju koja predstavlja njenu porodicu; oči joj se ispune suzama i jedva smogne snage da gotovo nečujnim, drhtavim glasom rekne*): To smo... To smo mi Pesahovi, svi!

STARA (*pokaže jednu osobu na fotografiji*): Ovo je sigurno mama?

ZITA (*trepćući da zadrži suze*): Mama.

STARA: Ovo je gospodin... Ovo je otac?

ZITA (*prinese prste ustima kao da hoće da zadrži njihovo drhtanje*): Tata.

STARA: A ovo?

ZITA: Tetka Sara, teća Solomon, ujak David,... ovo je sestra Luna... A ovo Moris, brat... mali moj brat Moris... (*Zajeca*)

STARA: A sad da vidimo tog vašeg lepotana!

ZITA: Saša?! (*počne da okreće kartone*) To je... Taj levo!

STARA (*naprežući se da vidi*): Prilično sitno.

ZITA (*prevrne još dva, tri kartona*): Portret!

STARA: Oho! Krasan momak... boga mi, ekstra!

ZITA (*u nekakvom blaženstvu*): U prirodi nije tako lep. (*Pa kao s ponosom*). Znete, on je možda čak i pomalo ružan... ali nežan i... i mnogo, mnogo pametan. Vidite li taj ožiljak kod jagodice... To je trag potkovice... Jedan žandar je naleteo konjem na njega, oborio ga i potkovicu se duboko urezala kod same jagodice... Ali taj ožiljak je lep... Ja sam mnogo volela taj njegov ožiljak... (*prevrne list*) A ovo sam ja!

STARA (*nekontrolisano joj izleti*): Vi?! (*i iznenađeno pogleda u Zitu, kao da želi da ustanovi sličnost*).

ZITA: Ja... To uopšte ne liči na ovu sad mene. (*Pruži Staroj album kao da hoće da se oslobodi nečeg neprijatnog, Stara ga uzme.*)

STARA: Svakog dana se čovek menja, svakog sata, svake sekunde.

ZITA: Znam, menja se... sve se menja, ali ne toliko da se izobličići... da se ne može prepoznati, ali kad ja ne vidim ni traga sličnosti između ove male lepotice i mog sadašnjeg prekrpljenog lika... I ko će onda poverovati da sam ja Zita Pesah... (*Odlazeći prema prozoru*): Nisam smela da se vratim... nisam smela da dolazim ovamo. (*Odjednom se okrene prema Staroj, oči joj dobiju neki okrutni staklasti sjaj, a glas postane grub i dubok.*) To je učinio rat! Rat je izmenio moj izgled, moje

lice, rat je ispreturao moj život... poigrao se sa mnom kao vetrić s ptičijim perjem... bacao me... da, to je rat... Snaga divljih zuba i noktiju, snaga kamenog srca i močvarnog mozga, snaga groma usađena u bedna ljudska tela, rat je otimačina svega, valjak, vatra, otrovni dim, senke, jeka, jauci, nestajanja i nalaženja, rake, svitanja, ponori, rastanci, odlasci.

STARA (*iznenadena i pomalo uplašena*): Hajde da se odmorimo, da ćutimo malo!

ZITA (*užagreno, ali tiho – proročki*): Mrak koji kao olovna ploča silazi i ravna sve pod sobom... (*Odjednom poverljivo i intimno*): Ja sam u šljunku bolničkih staza nalazila parčice Morisovih grudi... Gospode, ja sam grozničavo skupljala taj šljunak i sastavljala te grudi... Morisu su nedostajale grudi pa da bude ceo... (*Pritrči Staroj i pokuša da joj istrgne album iz ruku*): Bacite to, bacite! To treba spaliti! Spalite...

STARA (*snažno i odlučno je uhvati za mišicu i prosto je baci u fotelju*): Sedite tu, sedite! Nećemo se više prisećati prošlosti... ni slike... Malo ćemo ćutati i odmarati se! ... Tako, tako, naslonite malo glavu na naslon fotelje i odmah će biti bolje! (*Nasloni Zitinu glavu na naslon fotelje.*)

ZITA (*ne otvarajući oči*): Ostanite pored mene, ostanite, molim vas.

STARA: Naravno da ću ostati pored vas... Sad bi trebalo zaspati. (*Nastupi duža pauza. Stara ne skida pogled sa Zitinog beživotnog lica.*)

ZITA (*jedva čujnim glasom*): Znam da je bilo strašno...

STARA: Šta to?

ZITA: To što sam kazala... Šta sam sve kazala?...

STARA: Ništa, ništa naročito niste kazali.

ZITA (*uzme album*): Sad smo opet svi zajedno... (*miluje album*) Sad ćemo se češće vidati... Sad se i oni raduju... nije sve prekinuto... život se nastavlja... (*lupka nežno po albumu*) Glavno je da su tu... tu pored mene (*privije album na grudi*). Spavajte, odmarajte se na mojim grudima pored mog srca!

KATARINA (*ulazi sa nekakvom salvetom o koju nervozno i ljutito briše ruke*): Stari gospodin strašno psuje iz dvorišta... (*Staroj*): Kaže da dođete na prozor.

STARA: Otkako je penzionisan postao je nemoguć, sve mu smeta, sve kritikuje... (*Pošavši, Katarini*): A vi posle sredite otirač pred vratima! (*Namignuvši Ziti*): Sad ću ja, samo da mu čakskom objasnim ko komanduje u ovoj kući! (*Odlazi u hodnik.*)

KATARINA: Au! Smiri, smiri ona njega za tili čas...eee, ima ona svoje metode... Sve na kraju mora po njenom... mora!

(*Zvuci violine diskretno prodiru u prostoriju.*)

ZITA (*sa blaženim izrazom na licu ne otvarajući oči*): Slepim mladić?

KATARINA: On, on! On svojom svirkom domamljuje nevreme. (*Pošavši prema hodniku zastane i kao oslušne*) Ne volim kad svira ovo ... godi da se sluša, ali ne volim! (*Odlazi u hodnik.*)

ZITA (*Ostavši sama još čvršće privije album na grudi, kao da hoće njime da se pokrije zbog nekakve zime, a onda se izraz njenog lica vedri i ona počne u fotelji da se njiše kao da hoće sebe da uspava. Zvono sa ulaznih vrata grubo razdere tišinu.*)

KATARINA: Ja ću, milostiva gospođice, samo se vi tu lepo odmarajte! (*Odlazeći*): Boga im dragoga, ovaj svet samo nekuda juri i žuri... (otrči van).

(*Violina kao da je postala malo glasnija. Zita se umirila u svojoj fotelji – kao da je zaspala. Posle izvesnog vremena pojavljuje se povisok čovek, snažne građe,*

u mantilu i sa šeširov na glavi. Ulazi sporo i skoro na prstima. Očito je upozoren da se Zita odmara. Zastane. Spolja zagrmi, Zita još nežnije i čvršće privije svoj album. Saša vrlo sporo skine šešir. Lice mu je preplanulo. Na levoj strani obraza nazire se, ispod same jabučice, ožiljak. Ravnomerno je prosed. Najzad krene sporim i skoro nečujnim koracima prema fotelji u kojoj je Zita, zastane i bez ikakvog pokreta, skoro skamenjeno, posmatra Zitu. Zvuci violine potpuno utihnu i nastupi grobna tišina.)

ZITA (posle te, stvarno neuobičajeno duge pauze, tihim glasom, ne otvarajući oči, kao da sanja): Saša! (pa ponovi kao da gubi dah) Saša! (Saša diskretno ustukne pola koraka. Zita i dalje kao da sanja, ne otvarajući oči, blagim ozarenim osmehom i toplim šapatom): Hodi... Sedi, Saša, tuuu... (Saša zaprepašćen situacijom, povuče se još pola koraka; nastupi opet napregnuta pauza. Zita, odjednom, kao probuđena, malo se uspravi i ukipi u svojoj fotelji, otvori oči i ne okrećući glavu prema Saši, obrati se kao nekome koji je iskrsnuo pred nju. Iznenadeno i sa dozom nekakvog straha, skoro zaustavljajući dah, intenzivnim šapatom): Saša!! (a onda se sumanuto brzim pokretom, tako da joj ispadne album, okrene sedeći na fotelji celim telom prema njemu kao da je spremna za skok. I film kao da se zaustavi. Zita i Saša se napregnuto posmatraju. Napokon Saša pokrene traku načinivši spori naklon glavom. Zita, kao hipnotizirana, polako se uzdiže iz svoje fotelje. Spustivši malo glavu i nekako nelagodno i s prizvukom tuge, kao da se pravda): Ne gledaj me tako zaprepašćeno, Saša! (okrene malo glavu od Saše) Moje lice je sad ružno...

SAŠA: O ne... Nije ružno... nije.

ZITA (više za sebe): Koliko je ostalo od one Zite, koliko? (Saša napregnuto posmatra Zitu, ali kao da nije čuo pitanje.) Od one Zite koju si ti znao? Jako je malo ostalo, jako malo...(okrene se naglo prema Saši i, odjednom, kao da se probudila, potpuno normalnim i prirodnim i pokretima i tonom) Ali, ni ti kao mladić nisi bio... baš mnogo lep!

SAŠA: Bio sam ružan.

ZITA (neka sigurnost i bezgranično unutarnje zadovoljstvo probija iz njenog držanja i glasa): Nisi, Saša, bio baš sasvim ružan, samo si bio jako mršav... (nešto vragolasto obasja njen glas) A sada... znaš, Saša... muškarci što su stariji, to su lepši, a žene obrnuto... Pogotovo mi Jevrejke... Mi možemo biti lepe samo dok smo takoreći deca... To je jednom prilikom rekla tetka Sara i ja sam, vidiš, to zapamtila... Skini mantil! Ili... ili možda žuriš?

SAŠA: O ne, ne (skidajući mantil očigledno želi da dobije u vremenu): Ovi ljudi su izgleda odskoro ovde? (prebaci mantil preko fotelje).

ZITA: Ti si sada pravi div! (Pojave joj se bore na čelu.) Zašto to rame držiš kao malo uzdignuto?

SAŠA: Pa... malo sam i ratovao.

ZITA: Je li bolelo?

SAŠA: Pa... bolelo je.

ZITA: Zamisli, doktor Kabiljo... doktor Bau-Bau me je vrlo teško prepoznao...(naglo, kao da se seti nečega). Postoji li još stari hrast gore iznad tvrđave?

SAŠA: Postoji.

ZITA: I urezano srce u deblu... i naša dva slova?

SAŠA (*trgne se iznenađen ovim pitanjem – suzdržano*): Neko je izbrisao to srce.

ZITA (*spustivši glavu*): Tamo si me prvi put poljubio...

SAŠA (*vadeći tabakeru kao da je doneo nekakvu odluku, naglo*): Pušiš li? (*Ponudi joj cigaretu.*)

ZITA: Ne. (*Podigavši glavu nasmeši se i uzme cigaretu.*) Nekad, retko...

SAŠA (*pripaljujući joj cigaretu veoma ispitivački je posmatra, a onda, pokušavajući da unese toplinu u svoj glas, upita je*): Gde si bila sve ovo vreme?

ZITA (*s izvesnim podsmehom ponovi*): Gde sam bila sve ovo vreme? (*Veoma drhtavom rukom prinese cigaretu ustima i povuče snažno u sebe; otpuhnuvši gust dim i kao da se kroz njegovu maglu priseća*) Pred sam slom Nemačke strpali su nas u vagone i povelili nekuda... Bila je noć i voz se jedva vukao nesigurnom prugom... Odjednom blesak i sve se pretvorilo u dan... (*duboka bora izroni na čelu*) Osvestila sam se u jednoj savezničkoj bolnici sva u zavojima... samo oči su bile slobodne... Kad su mi posle nekoliko meseci skinuli zavoje, htela sam se ubiti... (*s bolnim osmehom*) S takvim licem kakvo sam imala tada, ni ti me, Saša, ne bi prepoznao... (*povuče opet snažan dim i ustane*). Bila sam unakažena... (*počinje da hoda*) nos, vilice, čelo... Vukli su me po bolnicama! Kopče, konci, konci, kopče, zavoji, masaže, zračenja! (*zaustavi se kod Saše*) Ti si se maločas pravio da nisi primetio tu masu tankih pruga... (*vrhovima prstiju lupka se po celom licu*) Tu, tu, tu, tu!

SAŠA (*nelagodno*): To se jedva vidi...

ZITA (*kao s gnušanjem*): To se sad jedva vidi! Ali još pre tri godine te pruge su bile modre, ljubičasto modre, ličilo je to na gadnu prljavu mrežu bačenu na moje lice (*ugasi energično cigaretu*). Da! I godine su prolazile i sva ta strašna sećanja su sahla u meni... Ti košmari, ta prošlost... taj logor, onaj voz s kojim smo leteli u zrak, sve je polako nestajalo i ja sam uplovljavala u nekakav mir, pa čak se i sreća nadosila nada mnom. Ali se prekidalo... privid... prividno... (*Odjednom kao u vatri nestrpljivo, skoro agresivno*) Daj mi, molim te, još jednu cigaretu! Daj, daj! Daj mi, molim te još jednu! (*Saša joj daje cigaretu i pripali, a ona nervozno i pohlepno povuče nekoliko snažnih dimova.*) Da! I jedne noći, dok se napolju slavio doček Nove hiljadu devetsto devedeset i prve godine, ja sam ležala na svom gvozdenom krevetu. I ne znam zašto, odjedanput sam se digla, ogrnula svoj kratki topli kaput, sjurila sam se na ulicu i umešala u tu masu, u tu pucnjavu, u taj košmar, u tu muziku, u ta šarena svetla i pijane vriskove... (*glas joj postane dubok i mukao*) Nešto me je vuklo nekuda... Baš sam osećala da me nekakva sila odvlači i odjednom je sve kao utihnulo i do mene je dopro tihi beskrajni jecaj... Pošla sam prema tom jecaju, probijala se kroz svetinu i izbila na početak neosvetljenog parkića. Tu se taj jecaj sasvim dobro čuo i ja sam spazila na klupi dečkića u marinskom odelu... Prišla sam... Bio je to Moris! Moj mali brat Moris! Potrčala sam prema njemu, ali dečkić je vrisnuo i pobegao u mrak i duboki sneg parka... Vikala sam: Morise! vikala, vikala... (*pokloпивši šakama lice sruši se pored svoje fotelje tiho jecajući*).

SAŠA (*pride joj i stane iznad nje*): Dobro je, dobro, ne treba više misliti na to!

ZITA (*s bolnim osmehom*): To naravno nije bio Moris... i sve što je na jedan način bilo izgubljeno, vratilo se u još strašnijem obliku u povremenim prividenjima... svih mojih... Otkriću ti nešto, Saša... (*obazrevši se oko sebe,*

poverljivim tihim glasom). Dečkić u parku, u marinskom pocepanom odelu, bio je Moris... samo nije imao lik... razumeš, nije bilo lica! (*dohvati svoj zeleni album*) Ali ostalo je ovo... (*lupka prstima desne ruke po albumu*) i on je tu... (*počne nestrpljivo da okreće kartone u albumu*) Evo, Moris je tu i ima lice (*ustajući ostavlja album na fotelju*), eto, to je ta sreća... (*odjednom potpuno normalno*) pa gde je moja cigareta? Sad mi je bila u ruci?

SAŠA: Tu je... ispala je bila na tepih pa sam je digao i ugasio. Hoćeš li još jednu?

ZITA: Ne. Naravno, ne! Pa znaš da ja ne pušim. Ti nisi siguran da sam ja Zita. Ili, bolje reći siguran si da ja nisam Zita. I ja sam očekivala da me nećeš prepoznati... ja sam se pripremala za to... Pa gde je tu Zitino lice (*pokazuje trepereći prstima ispred svog lica*), gde je njen glas... Ovdje će svi biti ubedeni da sam ja hohštaplerka koja je došla da pokupi Pesahove ostavštine... Ja sam sve ove godine prikupljala podatke o Ziti. Ja više znam o Ziti nego što bi ona sama mogla znati. (*Počinje da hysteriše*) Strpaj me u zatvor, u ludnicu! (*pritrči mu, uhvati ga za revere sakoa i počne da ga pobesnelo drmusa*) Ubijte me! Ubij, ubij, ubij!

SAŠA (*odjednom je ščepa za mišice i prosto urlikne*): Čekaj! Prestani, čuješ li, prestani! (*Zitin uraganski bes počinje da se stišava i polako prelazi u poluglasni jecaj*.) Ti si Zita! Ja te stvarno nisam prepoznao, ali ja osećam da si ti Zita! I ja sam te voleo i sada te volim... Pogledaj me! Volim te! (*Spušta je pažljivo u fotelju i klekne pored nje*) Sećaš li se našeg poslednjeg sastanka... Sećaš li se šta sam tada rekao?

ZITA (*tih*): Sećam se! Rekao si – Jevreje u mešanim brakovima ne diraju...

SAŠA: Tako sam rekao! I rekao sam da ostaneš i ti si to obećala. Ti nisi morala da ideš!

ZITA: Strah se već tada toliko bio uvukao u naše jevrejske duše. Ja sam htela da ostanem... Htela sam to saopštiti mami u poslednjem trenutku... Ali kad je došao čas da se krene, kad su svi u kući bili bleđi, kad je mama počela da ljubi zidove, kad je Moris pošao za njom i rekao: "Mama, podigni me da i ja poljubim zid!" U tom momentu se soba ispunila dugim tihim jecanjem... (*suzdržavajući plač*), u tom trenutku sam znala da moram poći s njima. Primakni stolicu, Saša, i sedi pored mene! (*Saša ustane, primakne stolicu skoro do fotelje i sedne*.) Kad bi ovde stavio glavu... (*stavi svoju desnu ruku na grudi*) čuo bi kako ovo malo srce kuca... to malo srce kucalo je uvek samo za tebe (*neki nemir preleti njenim licem a onda zatitra smešak*). A Žaki je još u logoru govorio da sam gotova. "Srećna si..." rekao mi je jednom u stroju... "Srećna si što ćeš capnuti od srca! I kada te Nemci ovde ne bi ubili, živela bi kratko!" (*S osmehom punim topline*) Taj Žaki je bio potpuno lud! Znaš šta je tada još rekao? Rekao je: "Sva naša jevrejska srca trebalo bi presaditi u tela šumskih životinja, bilo bi nam zgodnije i lepše u džungli!" Da, to je rekao. A znaš li šta sam mu ja rekla? Rekla sam mu da bi bilo daleko zgodnije da su lavlja srca presadili u naša jevrejska! "Ideš pet!" rekao je. "Učiniću to prvo na sebi!" Eh! Taj Žaki je preživeo logor, a sada više ni on nije živ.

KATARINA (*pojavi se na ulaznim vratima*): Gospodine, jedna žena sa kolicima čeka napolju i moli da požurite!

SAŠA (*ustajući*): Recite joj da krene polako i da ću je ja stići!

KATARINA: Napolju se, bogme, gadno smračilo, požurite vi, beba u kolicima silno plače! (*Okrene se i ode žurno, nastupi kraća pauza u kojoj Zita odlazi do prozora i razgrne malo zavesu. Saša uzme svoj mantil i oblači ga.*)

ZITA: Ko je ta žena, Saša? (*Saša stoji bez reči i gleda u pravcu Zite. Zita se okrene prema Saši*): Ko, Saša, ko?

SAŠA: To je moja žena!

ZITA: Da. (*dodje do fotelje*) Onda, Saša... ti sam moraš ići...

SAŠA: Ona beba u kolicima zove se Zita.

ZITA (*ponovi šapatom*): Zita... (*Nastupi kratka pauza, a onda se Zita naglo okrene prema Saši*): Saša, ne idi još česak... Saša, nešto sam ti donela!

SAŠA: Meni?!

ZITA (*prilazeći mu*): Da. Pogodi šta! (*Saša slegne ramenima.*) Sedi i pričekaj! (*i ne čekajući Sašin odgovor otrči van*).

SAŠA (*pogleda prema prozoru, zatim na svoj ručni sat, a onda priđe stoliću, uzme Zitin album, okrene dva-tri kartona i zagleda se u jednu sliku.*)

STARA (*dovikujući spolja*): Gospođice Zita! (*odlazeći*) gospođice... (*primivši Sašu, iznenađeno*) O!

SAŠA: Dobar dan! Maločas je izašla, odmah će se vratiti.

STARA: Vi ste Saša, otkrio vas je taj ožiljak kod jagodice! Došli ste zbog Zite?

SAŠA: Gospođa Jelinek mi je rekla i evo, došao sam.

STARA: I? Je li se Zita mnogo promenila?

SAŠA: Ne znam. Vidite, dok sam s njom razgovarao, dok sam slušao njen glas, dok sam je gledao, to nije bila Zita. Pa ipak... nisam siguran... Ne znam... Možda je nešto ostalo od oblika lica, ali svi delovi ponaosob – ni usne, ni nos, pa čak ni oči... Da li se oči mogu izmeniti? Da li mogu da promene boju. Kažem vam, gledajući je, slušajući joj glas – to nije bila Zita. Sta li se to tako čudovišno moglo dogoditi da je ja ne mogu prepoznati... Ja sam u toj ženi osećao Zitu Pesah, ali je nisam video. I šta ako sam se prevario?! Ja sam Zitu beskrajno voleo i ja sam nju petnaest godina po svršetku rata čekao, čekao uprkos zvaničnog izveštaja Crvenog krsta da se Zita Pesah nalazi na spisku nestalih... Čekao sam, čekao (*izvadi iz albuma Zitinu sliku i stavi je u džep. U tom momentu pojavi se Zita*).

ZITA: Donela sam nešto Saši... mali, bezvredan poklon.

STARA: Ja sad moram da idem... Problemi zbog ovolikih padavina! Do viđenja! (*Odlazi.*)

SAŠA: Do viđenja!

ZITA: Sedi tu i zažmuri... ali ne smeš da pogledaš dok ti ja ne kažem (*Saša seda*). Ispruži ruku! (*Saša ispruži ruku i ona mu stavi kutijicu na dlan*) Pogledaj!

SAŠA (*pogleda i odmah otvori kutijicu*): Leptir?!

ZITA: Tvoj crni leptir!

SAŠA (*nabravši obrve*): Moj crni leptir?!

ZITA: Raduješ se?

SAŠA (*s izvesnim čuđenjem*): Taj leptir nije crn... Gornja su mu krila tamnosmeđa...

ZITA: Pogledaj, pogledaj malo bolje, Saša... obrni ga malo... Možda je ovde takvo svetlo, ali je taj leptir potpuno crn!

SAŠA: Donja su mu krila jarkocrvena... To je noćni leptir Crvena lenta!

ZITA: Crvena lenta?! Prinesi ga malo bliže prozoru pa ćeš videti da je crn, da je potpuno crn, pot-pu-no!

SAŠA (*duboke bore mu se pojave na čelu i nekoliko trenutaka nemo posmatra Zitu*): Da! (*zatvarajući kutijicu*) Stvarno je taj leptir crn.

ZITA (*ozarena*): Potpuno crn, potpuno crn! Eto, sad imaš i crnca!

SAŠA (*odsutno i brižno*): Da.

ZITA: U prvom trenutku i Žakiju se učinilo da je taj leptir malo crven, ali kad je bolje pogledao, video je da je taj leptir u stvari crn. Vidiš, Saša, crni leptir ipak postoji!

SAŠA: Vidim, postoji...

ZITA (*prilazeći prozoru*): Bilo mi je strašno žao da ga probodem iglom... Bio je tako lep! (*skupivši obrve*) Često sanjam tog crnog leptira i onda se nekako plašim... (*okrenuvši se prozoru, posle kraće pauze*) Voliš li me Saša?

SAŠA (*posle neosetne pauze, tiho*): Volim.

ZITA: Ko je kriv za sve ovo? Ko je kriv, Saša?

SAŠA: Ko? Rat!

ZITA: Da, ljudi!

SAŠA: Ljudi.

ZITA (*razgrme zavesu*): Izgleda da Zita u kolicima plače... Iđi, iđi sad, Saša, iđi!

SAŠA (*krene vrlo lagano prema izlazu*): Videćemo se još, Zita... Moramo se videti...

ZITA: Videćemo se, naravno... Kiša je počela, trči Saša, trči... Tvoja mala Zita tamo dole plače.

SAŠA: Do viđenja, Zita! (*naglo i brzo napusti prostoriju*).

ZITA (*nasloni čelo na okno, očajno*): Zbogom, mili, zbogom!

(*U sobi je polutama od tih crnih oblaka koji su se spustili do samih krovova. Krupne kišne kapi počnu da dobuju po staklu, onda nekoliko munja uzastopce preseku polutamu sobe osvetlivši nepomičnu Zitinu figuru. Zagrmi, a onda nastupe trenuci tišine kroz koju počinju da prodiru zvuci violine.*)

KATARINA (*utrči sva prestravljena*): Joj, gospode Bože... (*krsti se brzo po nekoliko puta*)... Joj... kako se nebo ruši! Sklonite se od tog prozora, gospođice Zita, sklonite!

ZITA (*odmakne se od prozora, okrene se prema Katarini i s nekakvom radošću izgovori*): Da, biće strašno nevreme.

KATARINA: Zar se vi, gospođice Zita, ne bojite kad grmi ovako?!

ZITA: Bojim se... Strašno se bojim, ali i strah je nekad... kako da kažem ... ugodan.

KATARINA: Jeste, i stari gospodin voli da hoda po kiši, a ne boji se ni vetra, ničega se on ne boji, sreća naša da je on s nama!

STARI (*ušavši, zastane na samom pragu, skine šešir i baci ga nekud u hodnik...*): Katarina, istresite tamo negde još malo moj šešir! (*skidajući svoje gumene čizme*) A onda prospite vodu iz ovih čizama!

KATARINA (*odlazeći u hodnik*): Hoću, milostivi gospodine, hoću! (*nestane u hodniku*).

STARI (*dovikuje prema njoj*): I brzo mi donesite papuče! (*Ziti*): Vojska je ponovo otišla na nasipe! Opasno!

KATARINA (*pojavi se s papučama*): Izvolite papuče!

STARI: I kad istresate vodu iz čizama, pazite, možda ispadne i koja riba!

KATARINA: Ma nije valjda! (*krene u hodnik*).

STARI: A šta ja znam!

ZITA: Vi sve obrćete na šalu.

STARI (*prilazeći stoliću*): Još će da se naljuti ako ne bude riba u čizmi.
(*Primeći kutiju sa leptirom i podigne je.*) Leptir?

ZITA: Izvadite ga zajedno sa čiodom.

STARI (*izvadi ga iz kutije i razgleda ga sa svih strana*): Vrlo je lep i neobičan.

ZITA: Taj leptir se zove Crvena lenta. To je noćni leptir!

STARI: Crvena lenta? (*vrati leptira u kutijicu*) Džek London na jednom mestu kaže: "Ne znam da li sam čovek koji sanja da je leptir ili sam leptir koji sanja da je čovek!"

ZITA: Lepo rečeno. Ponovite to, profesore, molim vas, htela bih to da upamtim! (*zaklopi oči*).

STARI: Ne znam da li sam čovek koji sanja da je leptir ili sam leptir koji sanja da je čovek! (*ostavi kutijicu sa leptirom na stolić*).

ZITA (*prilazeći rampi sa još uvek zatvorenim očima, tihim isprekidanim glasom, ali kao u zanosu*): ... Ili sam leptir koji sanja da je čovek.

(*Zavesa polako pada.*)

Kraj drugog čina.

1995.

(Odlomak)

YA SPONTO LA LUNA - IZGREVA MESEC

UMESTO UVODA

Možda bi u domen neke kosmičke ravnoteže mogla da se uračuna blagonaklonost sudbine koja nam je omogućila da svako od nas, pred neizvesnošću sutrašnjice, potraži i nađe utočište u svojoj oazi sećanja, što, mislim, svi ljudi ovog sveta rado čine. Ni ja nisam izuzetak. Ova knjiga je rezultat poseta mom omiljenom "mestu". Sve pesme, priče i poslovice, koje sam unela u ovu zbirku, čula sam od bake, majke, tetaka i ujaka, stoga je zbirka usmenih kazivanja skromna, jer nisam želela da zalazim u sećanja drugih ljudi, smatrajući da njihova sećanja pripadaju samo njima.

Pesama je najviše (ima ih 64), stoga što ih je bilo lakše zapamtiti, zato što se pevaju.

Možda je vredno pomenuti da me je moja baka Rahela učila i naučila da pevam, a ona nije pevala (za pevanje je bila "zadužena" moja tetka Bela). Nije to bilo zato što nije umela da peva. Naprotiv, divno je pevala, ali je u ono vreme, neposredno posle rata, smatrala da je suviše ljudi stradalo i da je potrebno da prođe mnogo vremena da bi se žalost za njima ublažila toliko da bi se moglo pevati od srca. A pesma je lepa samo kad se od srca peva. Znala je ona mnogo pesama koje je naučila od svoje majke.

Moja jevrejska porodica je poreklom iz Soluna. Baka Rahela Beža poticala je iz veoma imućne sefardske porodice, iz koje je ponela tradicionalno vaspitanje. Iz svog doma ponela je i veliku duhovnu snagu, koja joj je pomogla da u susretu sa najvećim ljudskim nesrećama (rat, logor, bolesti, smrt) ne izgubi ni česticu svog ponosa, dostojanstva i borbenosti, a njeno najjače oružje bili su osmeh i blaga reč.

Bila je, čini mi se i danas, kao onda kad sam bila mala, neiscrpn izvor priča i pesama. Žao mi je što nisam zapamtila više bajki, zapravo, sve, baš sve što mi je pričala, jer je ona, u skladu sa svojim tradicionalnim vaspitanjem, koje joj je nalagalo da čuva kulturno blago i da ga pri kraju svoga puta preda drugome, to i učinila, darujući ga meni, a ja sam, eto, svoj dug pokušala da izmirim zapisavši, nažalost, manje od onoga što sam sama dobila.

Moja baka je od mene zahtevala da u svakoj prilici pevam, pogotovo dok nešto radim – a posla je bilo mnogo.

Mnogo kasnije sam shvatila ono što je moja baka znala: koliko je važna blagotvornost pesme, koja je trijumf života nad smrću, velika utešiteljica naša, naš sadrug u lepim i ružnim trenucima, koji čine našu svakodnevicu. Pesma odvraća pažnju, naročito kada je posao koji treba obaviti težak, ali meni, iako sam imala pet godina, nije bilo teško, jer kada bi palo veče, sledila je nagrada – baka bi sela na šamlicu i počinjala da priča...

Najčešće je pričala bajke i priče. Ipak, njih je u ovoj zbirci najmanje (samo 11) zbog toga što, bojim se, neke nisam dobro zapamtila, neke su imale veoma zamršen i složen zaplet, nekima sam zaboravila početak ili kraj... I tako, navela sam samo one kojih se jasno i u celosti sećam.

Bajke nam je, pored bake i tetaka, pričao i ujak Jakov, koji je bio pravi majstor za pričanje bajki u nastavcima, naravno, "nastavke" je sam izmišljao.

U ovu zbirku unela sam i 150 poslovice, koje sam slušala u mojoj porodici u svakodnevnim razgovorima.

Vreme nezadrživo juri, srećom, ostavljajući za sobom trag koji vodi do oaze sećanja, u kojoj se zaustavlja da predahne. Ovo je bio moj pokušaj da ga malo duže zadržim... Zbog vas – mojih budućih čitalaca.

KANTIGAS / PESME

Ay kampos, kampos de olivas

Ay kampos, kampos de olivas,
vos deshi chikitos, vos topi kresidos.
Ay kampos, kampos de Granada,
presto la mi gente, presto me akompañash!
I donde konoses ñiña, los kampos de olivas?
Kuando el rey, mi padre, asembro las olivas
entonses los Moros a mi me kaptivaron.
I donde konoses ñiña, los kampos de Granada?
Kuando el rey, mi padre, sobre los kampos reynava,
mi madre, la reyna, pariyendo mi stava.
A los seños ke tu datis, tu sos la mia ermanika!
Avridesh mi madre las puertas del kastillo,
ke en lugar de nuera, la fija vos traygo!
Si es la mi nuera, ai esta el palasiyo,
si es la mi fija, venga a mi lado!
(Kantiga viyeja)

Ah, maslinjaci, maslinjaci

Ah, maslinjaci, maslinjaci, beste mali
sad ste svoje krošnje razgranali.
Ah polja, predivna polja Granade,
ljudi moji brzo, brzo me pratite tamo!

Otkuda, lepa devo, poznaješ maslinjake?
Kada je kralj, moj otac, to drveće sadio,
dušmanin je tada mene oteo!
Otkuda, lepa devo, poznaješ polja Granade?
Kada je kralj, moj otac, krunu stavio,
kraljica je mene rodila.
Po tome što kažeš, ti si moja sestrice!
Majko, otvori širom dvorova kapije,
dovodim kćer tvoju umesto snahe.
Ako je ona snaha, eno joj palate tamo,
ako je ćerka moja, nek dođe meni amo!
(Stara romansa)

Ah, señora novya, abashes abashu

Ah, señora novya abashes abashu!
No puedo, no puedo ke me sto peynando
peynado de novya para el manseviko.
Ah, señore novya, abashes abashu!
No puedo, no puedo ke me sto vistiyendo
vestido de novya, para el manseviko.
Kuando veresh novya, al vuestro amado,
tomalde la mano, yevaldolo al lado,
ke el fijo del ombre servido kere.
(Kantiga de boda)

Ah, gospodo nevesto, hajde sidi k nama!

Ah, gospodo nevesto, hajde sidi k nama!
Ne mogu, ne mogu, češljam kosu za moga dragana.
Ah, gospodo nevesto, hajde sidi k nama!
Ne mogu, ne mogu, oblačim se sada,
nevestinsko ruho za moga dragana.
Kada svog voljenog ugledaš, nevesto,
uzmi ga za ruku i povedi k sebi,
učini da mlado momče sad čovek postane.
(Svadbena pesma)

KONSEJA / PRIČA

El mazal no si puedi engañar

Era buenu un rey. Teniya tres fijos: Moshiku, Avramiku i Daviku. Biviyan buenus i kuntentus. El rey ya stava reynandu muchus años, la gente bivija in pas.

El aparejar de la novia para el baño / Pripremanje neveste za ritualno kupanje

Un diya el rey salyo a su verjel a pasearse un poku. S'aserko a un poĝu ke stava in medyu del verjel, echo una mirada adiyentru mirandu su kara al speju del agua.

– O, – stava pensandu – komo sto haninu i mansevu! En la mansevez si ditiyeni el mundu!

In suptus, aparesiyo, al ladu de su kara, un' otra muy feya!

El rey se stremisiyo:

– Ken sos tu? – domando.

– Yo soy la viyejes, – dishu la feyaldat.

El rey buen espantadu, pishin s'aturno al palasiyo i si metiyo a pensar.

– Kali ke sea al mundu alguna koza kon la ke si puedi venser la viyejes!

Yamo lus sivdadinus.

La ĝente stava entrandu i saliendu, ma ningunu no saviya darli la repuesta. Afilu, una mujer dishu:

– Domanda lus kazalinus, eyus konesin muchas yervas i puedi ser ke algu no va saver darti la repuesta.

– Bindichu! – dishu el rey –tu tiyenis razon!

El segundu diya el rey si vestiyo de kazalinu i si metiyo al kaminu. Iya del kazal al kazal ma ni lus kazelinus no supiyeron la repuesta. Muy sugurentu, el rey desidiyo de aturnarse sin la repuesta.

Kaminandu avagar kon la kavesa abokada, el rey stava dainda pensandu lu ke pudiya fazer para venser la viyejes.

Kuandu alevanto la kavesa, in suptus vidu un ombri in mediyu del kaminu, komo ke in akel puntu kresiyo en esti lugar. Si saludarun, i el rey respondiyo deke sta sugurentu. Esti ombri entonsis li dishu:

–Yo sé la repuesta. Mira agora ke ti vo dizir: No, no ay yervas kon las ke si puedi venser la viyejes. Muy longi de akì ay una montaña, en la montaña una huente, l'agua de esta huente puedi dar vida o detener la mansevez, ma todas dos kozas inuna – no.

Esta huente, s'entiyende, està biyen bikliyada. Si kali pasar por kuarto entradas, kada una sta biyen bikliyada: – la primera entrada bikleyin kuarto leonis, la segunda dos aguilas, la tersera, una kulevra i la ultima, onde sta la huente, una draga. Mandimi tu fiju i yo li vo dizir lu ke kali ke faga. Ma ke sepas, tu fiju kali ke mi topa solu, porke yo no te vo dizir on'stan mis kaminus. Si él es kapaz – ya mi va topar, si no, – no li vali la pena!

El rey s'alegro muchu. Kuandu vinu al palasiyo, yamo al fiju mas grandi i lu mando al kaminu pishin. Moshiko si huey.

Kamino, kamino entera la semana i... si kanso. Abolto la spalda i s'aturno in kaza.

Avramiku, el segundu fiju del rey, s'aparejo i si metiyo al kaminu. Por akì - por ai, bushko akel ombri kuarto semanas enteras, i no lu topo, si kanso di bushkarlu i s'aturno in kaza.

I el fiju mas chiku tambiyen s'aparejo para partir al kaminu.

Daviku teniya una dueña la ke lu keriya muchu. Saviya ke a Daviku agradavan mucho las borekitas kon muezis, por estu eya li metiyo muchas al bogu (ken savi kuantu va durar el kaminu) Daviku partiyo a bushkar el ombri el ke diyo la repuesta a su padra.

Un diya si topo in una madera ke stava muy grande, a la mediyodiya Daviku s'asento debashu de un arvol para komer i deskansarse un poku, ma si komu stuvu muy kansu, si durmiyo.

Kusandu si desperto, li kayerun al tinu las borekitas, metiyo la mano al bogu i,... si maraviyo muchu, porke topo solo la meyata de la kantidad ke li aparejo la dueña.

Ya vinu la noche, ma él dainda no saliyo de la madera. Otra vez topo un arvol grandi i s'echo a dormir. La mañana, por desayunu teniya mas poku de borekitas de ayer.

– Ma ken las sta komiyendo? – si stava maraviyandu Daviku. Ala tardli li kayo al tinu komo va aferar akel ladron ke li sta aruvandu las borekitas. Si va echar a dormir, quado el ladron va venir por arovar las borekitas, él va avrir lus ojus i lu v'aferar.

Akel viyeju el kual él stava bushkandu, huey el ladron de las borekitas. Kuando s'aserko al bogu kon las borekitas, Daviku avriyo lus ojos i lu afero por la mano.

– Ah, m'aferatis – si riyo el viyeju, – m'engañaron las borekitas, ke m'agradarun tantu! Ven ti diré el kaminu. Vas a tomar esti kaminu, vas a ir derechu, derechu fin kuandu vas a ver una kazitika, ai mora una mujer, eya ti va dar lus kunsejus ke ti premin. Vaya kon Diyos! Daviku topo la mujer sin pena. Eya dishu:

– Tiyenis tres diyas de kaminar fista el lugar on'sta la huente de la vida. Tu ya savis ke sta biyen bikliyada, por estu kali ke tomas: kuartu uvejas, dos gayinas, un poyu i esta espada ke te la vo dar yo, para ke matis la draga. mira komo vas a fazer: A la primera entrada onde stan lus leonis, vas arojar las uvejas. A la segunda, onde stan las aguilas, vas arojar las gayinas, a la tersera entrada, la ke bikleya la kulevra, vas arojar el poyu. Kuandu empesan a komer, tu vas a entrar, porke komiyendu van olvidar a despertar la draga, tu akori mas prestu ke puedes, porke el puntu kuandu eya si desperta va ser muy serka, i kon esta epada kortili la kavesa; prestu, prestu tome l'agua antis ke la sangri de la draga entra en l'agua, porke li va tomar la poder por mil años!

El reyninu diyo mil gracias ala mujer i partiyo en akel puntu. Por tres diyas vinu ala mantaña, s'aserko a la primera entrada kuando kuarto leonis li akoriyeron in kontro brameandu, él pishin lis arojo las uvejas, las ke eyus aferaru i empesarun a komerlas.

Daviku paso por la primera entrada. A la segunda entrada, las aguilas li abularun in kontro, él arojo las gayilnas, las ke las aguilas aferarun i si metiyerun a komerlas. El reyninu paso por la segunda entrada. A la tersera, la kulevra alevanto la kavesa para modrerlu, él, pishin li arojo el poyu i ansina paso i la tersera entrada i si topo adelante la draga, esvaño la espada en akel puntu i li korto la kavesa; prestu, prestu incho la redomika ke teniya, i s'inderecho in kaza.

Entrimiyentis, en el palasiyo, el rey ke ya stava siguru ke Daviku ya topo la huente, porke ya pasarun tres mezis de kuando si huey, i por estu ya stava asperando su venida kada diya en la ventana del palasiyo, i kuandu lu vidu, kuantu stuvu impasiyente, akuryo por las skaleras, s'arezvalo i si kayo por todas las skaleras i kedo in bashu. Todus s'arekojeron, viñerun lus metkus, lu mirarun i disherun:

– No si puedi salvar!

En akel puntu entro Daviku:

– Señor padre, ke vo fazer? Keris ke ti salvo la vida o vas a murir mansevu?

– La vida – apenas dishu el rey.

Daviku avriyo la redomika, vaziyó l'agua en un lagen para ke lavin el rey.

Kuando le rey echo una mirada a lagua – la kara de la viyejes li stava fazyendu burla del dip del lagen!

Sudbinu ne možes prevariti

Bio jedan kralj. Imao je tri sina: Mošu, Avrama i Davida. Živeli su srećno i zadovoljno. Kralj je već dugo vladao, njegov narod živeo je u miru, a kralj je bio spokojan, jer ga nikakve brige nisu morale.

Jednoga dana iziđe da prošeta po svom vrtu, primače se bunaru, koji je bio nasred vrta, naže se nad bunar da se ogleda u vodi.

– O, – pomisli – kako sam lep i mlad! Na mladosti se drži svet! Izenada spazi pored svog lika drugi, vrlo ružan lik. Kralj se zgrozio:

– Ko si ti? – upita

– Ja sam starost! – odgovori rugoba.

Kralj, grdno uplašen, smesta se vrati u dvor i poče da razmišlja.

– Mora da na svetu postoji nešto čime se starost može pobediti. Pozva dvorane i upita ih zna li ko od njih sredstvo kojim se starost može pobediti. Niko nije znao, ali mu neko reče:

– Upitaj građane.

Ljudi su dolazili i odlazili, ali niko nije znao da odgovori kralju kako se može pobediti starost. Najzad mu jedna žena predloži:

– Upitaj seljane, oni poznaju mnogo svakakvih trava, i može biti da će neko od njih znati da ti odgovori.

– Odlično, reče kralj – ti si u pravu!

Sledećeg dana kralj se preruši u seljaka i pođe na put.

Išao je iz sela u selo, ali ni seljani nisu znali da odgovore kralju. Ražalošćeni kralj odluči da se vrati. Išao je sasvim polako, oborene glave, razmišljajući kako da pobedi starost. Kada je podigao glavu, iznenada se pred njim stvori neki starac, kao da je onog trenu iz zemlje iznikao. Pozdraviše se, i kralj, na starčevo pitanje zašto je tako tužan, reče šta ga muči.

– Ja znam odgovor, reče – slušaj dobro šta ću ti reći: Ne, ne postoje trave kojima se može pobediti starost, ali vrlo daleko odavde postoji jedna planina, a na planini izvor–voda koja ti može dati život ili zadržati mladost zauvek. Ali, može ti ispuniti samo jednu od te dve želje, obe nikako! Ovaj je izvor, razume se, veoma dobro čuvan. Treba proći kroz četiri kapije. Prvu čuvaju četiri lava, drugu dva orla, treću čuva zmija, a četvrtu kapiju čuva aždaja. Nego, pošalji mi svog sina i ja ću mu reći šta mu je činiti, ali da znaš, tvoj sin me mora sam naći, jer ti ja neću reći puteve svoje. Ako je sposoban, naći će me, ako nije – ništa mu ne вреди. Kralj se silno obradova. Čim je stigao u dvor, pozva najstarijeg sina i posla ga na put. Moša pođe.

Išao je i tražio cele nedelje i... umorio se. Okrete leđa drumu i vrati se kući!

Avram, srednji kraljev sin, opremi se za put i krenu da i on okuša sreću. Ovamo–onamo, tumarao je tražeći starca čitave četiri nedelje i ne našavši ga vrati se kući.

Najzad se i najmlađi sin opremi i pođe na put. David je imao dadilju koja ga je mnogo volela, i znajući da on najviše voli kolačiće sa orasima, ona mu pripremi veliku količinu da mu ne bi nedostajali dok bude putovao.

David pođe tražeći na sve strane starca. Jednoga dana nađe se pred šumom. Šuma je bila vrlo velika i u podne David sede pod jedno drvo da štogod pojede i malo se odmori, no, kako beše umoran, san ga prevari i on zaspa. Kada se probudio, padoše mu na um kolačići kojima je želeo da se zasladi, stavi ruku u bošću u kojoj su bili, i iznenadi se mnogo, jer je nedostajala polovina kolačića.

Pade večer, a David još ne beše izišao iz šume. Nanovo odabra jedno poveće drvo i smesti se ispod njega da prenoći.

U zoru, probudivši se, ustanovi da je količina kolačića još manja no predhodne večeri.

– Ma, ko li ih to jede? – čudio se David.

U podne odluči da uhvati lopova. Leći će i praviće se da spava, pa kad se lopov pojavi, on će ga lako uhvatiti.

Rečeno – učinjeno. Lopov je bio baš onaj starac koga je David tražio, i kad David naglo otvori oči i zgrabi ga za ruku, starac se nasmeja i reče:

– Ah, uhvatio si me, prevariše me kolačići, mnogo su mi se svideli! Pa, hajde da ti pokažem put. Poći ćeš ovim putem i ići ćeš pravo, pravo, sve dok ne dođeš do jedne kućice u kojoj živi jedna žena, ona će ti reći šta ti treba. S Bogom pošao!

David lako nade ženu. Ona mu reče:

– Na tri dana hoda odavde, nalazi se izvor života koji tražiš. Znaš već da ga dobro čuvaju, pa ćeš zato poneti: četiri ovce, dve kokoši, jedno veće ugojeno pile i ovaj mač koji ću ti dati da njime ubiješ aždaju. Kada dođeš do prve kapije, lavovi će jurnuti na tebe, a ti im baci četiri ovce, oni će se njima zabaviti, a ti prođi. Kod druge kapije, orlovi će se ustremiti na tebe, a ti im kokoši baci, oni će se njima zabaviti, a ti prođi. Kod treće kapije, zmija će se uspraviti da te ujede, a ti joj baci pile ugojeno, ona će se njime zabaviti, a ti prođi. Tako zabavljeni oni neće probuditi aždaju, pa ti brzo pritrči i ovim mačem glavu joj odseci, zatim, najbrže što možeš, zahvati vode pre no što aždajina krv dospe u nju, jer će ta krv vodu zatrovati i oduzeti joj moć za hiljadu godina.

Kraljević David srdačno zahvali ženi i pođe istog časa.

Za tri dana stiže do planine. Približi se prvoj kapiji, a četiri lava jurnu na njega, on im brzo baci četiri ovce, lavovi ih zgrabiše, a on prođe.

Dode zatim do druge kapije, orlovi se ustremiše na njega, a on im baci dve kokoši, koje oni zgrabiše, a on prođe i kroz drugu kapiju. Kod treće kapije, zmija podiže glavu palacajući jezikom spremna da ga ujede, on joj baci ugojeno pile, ona ga zgrabi i njime se zabavi, a David se nade pred usnulom aždajom, zamahnu mačem i odseče joj glavu, zatim brzo pritrča izvoru, zahvati vode u sud koji beše poneo. Pošto je sve obavio, uputi se natrag.

U međuvremenu, kralj, koji beše siguran da je David pronašao izvor, jer behu prošla tri meseca otkako je pošao na put, pripremao se za njegov dolazak, bolje reći, za vodu koju će mu doneti i pomoću koje će zadržati mladost za sva vremena.

– Nikad, nikad ona rugoba neće zakucati na moja vrata – radovao se kralj. Odlučio je da se oženi drugom ženom, naravno, mladom, a svojoj kraljici reče da može ostati na dvoru jer mu je rodila sinove.

Po ceo dan je provodio na prozoru očekujući sina. Kad ga je najzad ugledao da dolazi, nemajući više strpljenja, potrča mu u susret, okliznu se, strmoglavni niz stepenice i osta nepomično da leži.

Svi se okupiše oko njega, dodoše i lekari, pogledaše ga i rekoše:

– Nema mu spasa!

U tom trenutku uđe David.

– Gospodine oče, šta da radim? Želiš li da ti spasem život ili hoćeš da umreš mlad?

– Život mi spasi – procedi kralj s mukom.

David otvori sud s vodom koju je doneo, usu je u lavor da bi se kralj okupao u njoj. Kada se kralj nadvio nad vodom – lik starosti mu se rugao sa dna lavora!

RIFRANIS / POSLOVICE

Echar sal a la mar

El saku vaziyu en piyes no keda.

El ashugar te puedo dar,

el mazal vati a bushkar.

El tiyempu no aspera ningunu.

El dolor de mi tinu no dugueli

mi vizinu.

El mal entra por la puerta de

la kaza sali por el ojo de l'aguja.

El peshi spinozu el gidiyo no komi.

El lovu i la uveja van in una konseja.

El mas sodru es el ke no askucha.

El selo es un kastigo de siyelo.

El bueno yeva siyempre

la kavesa rota.

Fazi biyen, no miris por ken.

Favladoris ay, askuchadoris no.

Fijus de mi fijus son dos

vezis miyus.

Fijus no tengo, ñetus mi yoran.

Guadri la ravya fista la manana.

Guay de la kaza onde flama no ay.

Guay de el ke va detras del perdido.

Guay del provi i de su diya malo.

Hazinura ke tura, muerte segura.

In kada trigu, ay urtigu.

In kada burla ay varda.

Kada yave si merka kon paras.

Kada unu a su tino tiyene

algun espino.

Ke pudiya ser, no si pudi ver.

Ken tiyeni parés de vidro ke no

echa piyedras al tejado del vizino.

Ken bati a la puerta, siyenti

su repuesta.

Ken alma tiyeni, alma kreyi.

Ken al siyelu skupi ala kara

li kayi.

Soliti more.

Prazna vreća ne stoji uspravno.

Miraz ti mogu dati,

sreću traži sama.

Vreme nikog ne čeka.

Moja glavobolja nije i susedova.

Zlo ulazi kroz kućna vrata,

izlazi kroz iglene uši.

Ribu s previše kostiju Jevrejcin ne jede.

Vuk i ovca su deo iste priče.

Najgluvlji je onaj koji ne sluša.

Ljubomora je kazna nebeska.

Dobro uvek ima razbijenu glavu.

Čini dobro i ne pitaj za koga je.

Mnogo ih je koji pričaju,

malo je onih koji slušaju.

Sinovi mojih sinova dva puta su moji.

Svoje dece nemam, unučad mi plaču.

Sačuvaj ljutnju do sutra.

Teško kući u kojoj vatra ne gori.

Teško onom ko za izgubljenim ide.

Teško siromahu sa zlom sudbinom.

Dugotrajna bolest, sigurna smrt.

U svakom žitu ima kukolja.

U svakoj šali ima zbilje.

Svaki se ključ novcem kupuje.

Svako ima svog crvića u glavi.

Ne može se znati šta je moglo biti.

Ko ima staklene zidove, neka ne baca

kamenje na krov svoga suseda.

Ko kuca na vrata, čuće odgovor.

Ko dušu ima, duši veruje.

Ko na nebo pljuje, na lice mu pada.

Ken mal avla, mal oye.
Ken s'aboka muchu li si veyi
el kulu.

Ko zlo govori, zlo i čuje.
Ko se preduboko klanja,
vidi mu se zadnjica.

1995.

(Odlomci)

JAKOV PUTUJE U JERUSALIM

U svakoj varoši na svetu postoji bar jedan takav čovek, zapušten i mahnit: bez kuće i kućišta, kako se to podrugljivo kaže u našem bogatom, fruškogorskom kraju, pojedinac ispao iz društva kao višak delova, nenormalan i nikome potreban, ako za potrebu ne uzmemo onu zaraznu, neodoljivu sklonost varošana, da sa takvim ljudima zbijaju šale, da ih kinje pa i ozbiljno zlostavljaju, ne nalazeći u svojim postupcima ništa nedolično.

Ove ničije ljude kao da ne štiti ni zakon, a ni oni sami ne pokazuju želju da budu zaštićeni, kao da im je svejedno, kao da odobravaju nasilje nad sobom, pomireni s izopštenošću iz poretka, čije zakone oni ne priznaju.

I zaista, ma koliko ih čovek razumeo ili pokušao da im pomogne, teško mu je i da zamisli na šta bi to ličilo da jedan od njih, recimo, podnese prijavu za uvredu časti. Lepo bi se zabavljali i sudija i okrivljeni.

Jer, šta je život takvih ljudi?

Ništa drugo do merna jedinica za ljudski pad.

Za meštane su oni samo gola imena, još češće nadimci, lokalno opšte mesto, niko i ništa. Tek ponekad se neko seti da su i u tim dronjcima, ipak. živa bića, složena i neponovljiva, ispaljena u kosmos kao dobre mogućnosti, bića koja osećaju i misle, i koja nas, možda, sažaljevaju ili preziru iz svojih svetova.

Bio sam dete, ali dobro se sećam kada je u Vrdnik, ko zna odakle, došao jedan takav čovek. I moja majka je od tada imala običaj da me prekori: "ne budeš li učio školu, završićeš kao onaj Jakov".

Jakov, taj stari Jevrejin, izgledao je kao trećepozivac razbijene vojske.

I leti i zimi nosio je na sebi truli, prljavi i smrdljivi oficirski šinjel s jednom epoletom; ako bi ga skinuo, oslobodilo bi se suvo, trošno, jehtičavo telo s nešto malo uskisle krvi oko ispalih kostiju, i loptastim "alkoholičarskim" stomačićem kao s mrtvim mesom u košulji.

Za njegovu građu, masivni i dugački šinjel, još otežao od hiljadugodišnje vlage, iako u osnovi karikaturalan, donekle je uravnotežio mali trup u odnosu na glavu, koja bi i na većem trupu bila golema, i znatno ublažio nezdravu otečenost nekih delova njegovog, inače, mršavog i spečenog lica, prekrivenog senkom bezvoljnog klonuća.

Podemo li odozgo, s pravilno zaobljenog vrha njegove lobanje, uznemiriće nas ulepljeni i oko ušiju ufrčkani ostaci smeđe kose, bez sedih dlaka.

Leva slepočnica, u koju su se duboko usekle isprepletane bore iz oka, bila mu je natečena usled nekog oboljenja, i boja joj je bila nešto tamnija od ostalih delova lica. Pod očima, silazeći između obrva s obe strane korena uskog i čvornovatog nosa, njegovu, na tom mestu naročito omlitavelu, gušćiju kožu, izrešetale su, kao biljne vaši, kolonije filigranskih bubuljica; one su još naseljavale i bezvodne površine oko usana i pod bradom.

Začudo, na tom ispošćenom i umornom licu, u kostima i koži, prosto je iskipela iracionalna masnoća obraza, užegla masnoća, koja, dakako, nije imala nikakve veze s uhranjenošću; i taj "fenomen", koliko god je na ljude delovao zbunjujuće, toliko je doprineo da se gore, u očima, bar za stepen-dva snizi ona zastrašujuća prisutnost smrti u najtežim mukama.

Bilo je, sećam se, nečeg u sirovom, praiskonskom, izrazu njegovih očiju, što je kod mene, deteta, pobuđivalo čisto sažaljenje, i što je do gadnog bola relativizovalo ne samo tog starog Jevrejina nego, kroz njega, čoveka uopšte.

Pamtim staklasti i sjajni pogled čoveka upropaštenog, ispražnjenog, osiromašenog bogatim iskustvom, s tom razlikom što je u njegovom slučaju, to iskustvo tako temeljno razorilo njegovu ljudsku egzistenciju, spolja i iznutra, i tako potresno zastaklilo njegove oči, da tu, sa stanovišta svetine, gotovo da više i nije bilo reči o čoveku, bar ne o onome kojega je dragi Bog stvorio po svom receptu.

Ljudi su ga doživljavali kao osobu čiji je pad, bar u koordinatnom sistemu Vrdnika, bio najdublji, apsolutno bez premca, zaokružen i konačan.

Izađemo li iz ove uopštene predstave o njemu, suočićemo se sa oprečnošću; tako surovo upropašten, i srušen u najdublji mulj ništavila, Jakov je u neku ruku delovao nedodirljivo.

I jedino njemu, stvorenju zaštićenom beznačajnošću, stvorenju bez prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, kao da niko nije mogao ništa.

Pa, eto, i takav čovek, imao je poneku želju, a najveća mu je bila da otputuje u Jerusalim. Sa tom njegovom željom, koju je iznosio javno, i već svima dosadio u Vrdniku, meštani su zbijali razne šale; da Jakov otputuje u Jerusalim, to je zaista delovalo neverovatno.

Kada se, po dolasku u Vrdnik, Jakov nastanio u salon vagonu cara Franje Josifa, čija je gvozdена лјуска godinama stajala na sporednom koloseku naše slepe, vicinalne pruge, kao "ratni plen" iz 1918, toj činjenici niko nije pridavao važnost; a i zašto bi, kada se činilo sasvim prirodnim da se Jakov udomi u prostoru kao skrojennom po meri njegovog udesa, u vagonu koji je tako potresno ličio na svog stanara.

On, za kojeg se govorilo: "To nije čovek, to je Jakov", zavoleo je i uređio svoje sklonište sa dirljivom pažnjom, izgleda rešen da tim vagonom otputuje i u smrt. Carski vagon i varoški osobenjак vremenom su postali jedan organizam, jedan simbol. Nije nezgrapno reći da je novija istorija tog vagona, na neki način i istorija starog Jevrejina Jakova. Zarastao u travu i šiblje, bez nade da će se ikada pomaći, carski vagon je provocirao svojom čeličnom nepokretljivošću, tvrdim i zardalim oblicima. Jednima je ličio na monstruma, a drugi su u njemu videli dobroćudnog starca, sa svim klopकama i proizvoljnostima koje predstava o monstrumima i starcima skriva u sebi.

Kada je Jakov otkrio njegove pogodnosti, od carskog vagona Franje Josifa ostala je samo crna konstrukcija na točkovima.

Vrdničani su ga godinama pljačkali, dok vagon nije došao na meru od koje je mogao da se okoristi samo beskućnik Jakov. Kada su oni završili sa uništavanjem, on je počeo sa obnavljanjem.

"Jakov se sprema na put u Jerusalim", pričalo se tada po varoši. "Putuje, i to carskim vagonom".

Međutim, teško da je neko u toj savesno uništenoj skalameriji, uspevaio da nazre nekadašnju salonsku ugladenost povlašćene carske tehnike. I niko se nije osećao krivim što je vagon takav. Zaklonjen iza zgrade ložione, on je svojim poražavajućim izgledom, na neki način, opravdavao vandalstvo lokalnih mučitelja. Izmrcvareni logoraš iz Jasenovca, baš zato što je izmrcvaren, olakšavao je posao i davao za pravo krvniku, onome koji ga je izmrcvario. Istom bednom zakonitošću carski vagon je rasteretio meštane grupne krivice.

Među njima se učvrstilo uverenje, da će taj "vagon plave krvi" zanavek truliti iza ložione.

Njegovo učtivo propadanje i retko videna žilavost, godinama su kopkale sitne izgrednike. Nezaštićeni vagon ubrzano je menjao oblik. Nevidljiva ruka destrukcije stalno mu je nešto oduzimala. Dokaz da je vagon na sebi svojstven način pak živeo; ali zapaziti duboko skrivenu alhemiju retrogradnog napredovanja, za najširi krug ljudi bilo je nemoguće.

Kome je padalo na pamet, i zašto, da traga za višim smislom najpoznatije varoške starudije?

Pošto su vagon uništili, za ljude je on postao okoštali artefakt dovoljan sam sebi, a njegov civilizacijski pad, za njih je bio konačan, zauvek obeležen propašću. Točkovi zakucani za šine pojačavali su utisak statičnosti i nepotrebnosti carskog vagona, snažnije nego što bi takav utisak izazvao odbačeni ormar.

"Taj vagon je odsvirao svoje", govorili su u Vrdniku. "Bilo bi najpametnije iseći ga i pretvoriti u gvožđe."

Šine na kojima je rđao carski vagon, pripadale su sistemu sporednih, ranžirnih koloseka, na koje su železničari gledali s visine i potcenjivački, odričući im srodstvo sa ozbiljnim prugama. Tu su danonoćno mileli mali, prenatrpani vagoneti, krotki kao magarad. Vukla ih je smećna narandžasta kutija za cipele: minijatura lokomotiva sa jednim članom posade, jedva uglavljenim u otvorenu kabinu. Njega su posprdno nazivali "mašinovođom", mada je čovek, upoređen sa pravim mašinovođom, izgledao kao brvnara spram katedrale (ali grandioznom lepotom katedrale ne može se osporiti uloga brvnare u ljudskom životu). U svakom slučaju, posao "mašinovođe" sastojao se od pokretanja i zaustavljanja kompozicije, nadgledanja utovara i istovara, a samu vožnju teško da je osećao kao nekakvu napornu obavezu.

Bio je on isluženi pružni radnik, sklonjen sa ozbiljne pruge da pred penziju malo uživa.

Pamtim ravnodušnog čoveka nasadenog u kabinu kao kvočka na jajima, kako dremucka na letnjoj pripeci, u uspavljujućim senkama bagrema, dok mali nepriznati voz odmiče sigurnim pravcem na sigurno odredište, ne mareći za snevača. Isto ovako: napred-nazad, nazad-napred, voz bi se kretao i bez čoveka, na pouzdanoj liniji jedino mogućeg izbora. "Mašinovođa" se nekada vidao da čita novine u vožnji, prepušten volji mašine, odričući se obaveze mislećeg bića, i tada se činilo da on i ne oseća silu kretanja. Drugom prilikom pešačio bi uz jedva

pokretljive vagonete, još snažnije akcentujući dosadu svoje misije, pre nego što uskoči u kabinu ispred nizbrdice kod ložione, i minut-dva kasnije okonča putovanje kraj jednog od ranžirnih magacina.

E, jedan od tih "mašinovođa", čovek po imenu Martin, nije uspeo da uskoči u lokomotivu.

Nagib pruge dao je zamah maloj kompoziciji pretovarenoj džakovima cementa, ona se otrgla i probila rampu, a zatim i svom silinom, kao projektil, zabila se u vagon cara Franje Josifa, i istrгла ga iz ležišta.

Prvo se uz škripu železa pokrenula senka, meka kao riblji trbuh, i carski vagon je skliznuo na glavni kolosek, u obesno razgoličenu perspektivu otvorene pruge. Pojavio se, iza ložione, kao duh, i sve što se tog trenutka zateklo na stanici, zanemelo je pred čudom, poludelo od zaprepašćenja; ali tad već ništa nije moglo da se učini. Vagon je ubrzavao sa starim Jakovom na prozoru.

Njega je udarac probudio.

Sada su on i njegova kuća ostavljali varošane iza sebe. Jedna takva vest, ispaljena iz jutra kada su i nasmrtni bolesni sigurno znali da toga dana neće umreti, munjevito je obrnula varoš naopačke.

"Eno Jakova! Jakov putuje!..." vikala su deca.

Bilo je, međutim, jasno da Jakov ne samo da nije hteo da iskoči, a mogao je dok je vagon klizio kroz ulicu Činovnički red, nego se spretnim trzajem, jednim neviđeno riskantnim lomom tela, vinuo kroz vazduh i završio na krovu svog kotrlajućeg doma.

Prisutni, a bilo ih je mnogo na stanici i duž pruge kroz naseljenu četvrt, docnije će ispričati da je stari Jakov "mahao rukama i poigravao na vagonu kao lud", kežeći se i podvriskujući gledaocima u oči, kao da likuje nad njihovom zbu-njenošću, a kada je vagon dovoljno ubrzao, on je svukao šinjel i njim se razmahao kao zastavom, urlajući kroz nekakav jezivi, umobolni smeh: "Uхватите me ljuuuuudi! Ej, sad me uhvatite! O—ha! O—ha!..."

Međutim, carski vagon je naprosto podivljao, odnoseći na krovu svog jedinog putnika, čiji se smeh još dugo čuo iz daljine.

U Vrdniku je nastala neopisiva panika. Pretila je opasnost da vagon usput nekoga pregazi, ili, još gore, da izbije na veliku prugu, desetak kilometara ispod Vrdnika, te da se sudari s nekim putničkim vozom, što bi tek dovelo do prave tragedije.

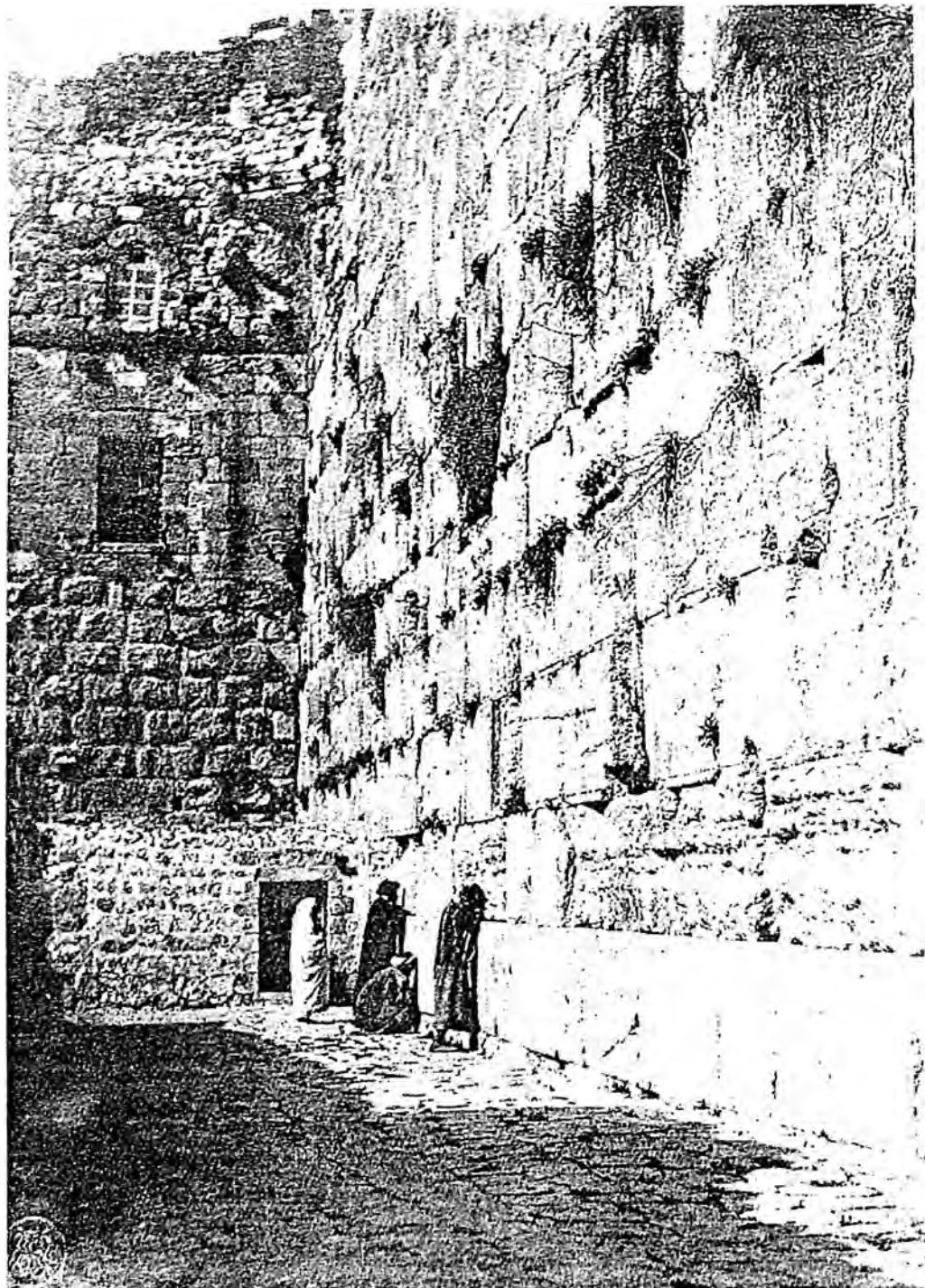
Očevici pričaju kako je vagon dobio strahovito ubrzanje, i sećaju se čoveka, uspravljenog i zaklaćenog na krovu, kako "nečim maše i dere se iz sveg glasa..."

Pritom je Jakov neprekidno podvriskivao:

"Odo ja! Odooooo!..."

Odbegli vagon zaustavio se izbivši na veliku prugu Beograd—Ruma—Šabac, sam od sebe i bez tragičnih posledica, mada je do njih moglo da dođe, da brzi voz toga dana nije kasnio.

A kada su stigli na lice mesta, zatekli su starog Jakova kako sedi sučelice vagonu i guši se u suzama, rida, obema šakama steže glavu i trese se kao priključen na strujno kolo.

Zid plača u Jerusalimu, slika Dž. Robertsona i A. Bete, c.1857, Enciklopedija Judaika, 1975/76.

Vagon su odvukli nazad u varoš, i on je tu bio kratko vreme, pod posebnim nadzorom, a onda su ga na kamionu prevezli u Beograd, gde i danas može da se vidi na jednom sporednom koloseku glavne železničke stanice, bez ikakvih izgleda da ponovo odbegne – mada ko zna...

A Jakov? Šta je u međuvremenu bilo s Jakovom? Da li je otišao u Jerusolim?

U vezi sa njim došlo je do neshvatljivog nesporazuma. Neki seljak, zatečen sa taljigama na slepoj pruži kod napuštene krečane, koji za dlaku nije nastradao sa volovima, ispričaće lokalnom dopisniku prestoničnih dnevnih novina, da mu je život spasao niko drugi do naš Jakov, upozorivši ga "vikom i mahanjem", jer on vagon nije primetio iza krivine. To je, izgleda, presudilo da se Jakovljevo ponašanje protumači kao žrtvovanje, pa je on, navodno, ostao na vagonu kako bi upozoravao ljude duž pruge da se na vreme maknu ispred poludele gvoždurije. Sam Jakov, koliko se zna, u prvo vreme je osporavao takve tvrdnje, ali to nije omelo novinara da njegov postupak naknadnim člankom (da li iz zablude ili zbog honorara?) bez pitanja, jer ko je nešto pitao Jakova, predloži za najhumaniji podvig godine, pa je Jakov ušao u uži krug.

A jedan ilustrovani nadeljnik, na čitave dve strane s fotografijom (on stoji kraj carskog vagona) objavio je reportažu o "hrabrom putniku", u kojoj je Jakov, između ostalih gluposti, odvalio i ovu:

"Ne znam, ljudi, šta ima u tome čudno? Ja sam postupio kao što bi postupio svaki *normalan* čovek."

Ubrzo pošto su vagon cara Franje Josifa odvezli u Beograd, nestalo je i starog Jakova iz Vrdnika.

U našoj varoši nikada ga više niko nije video, njegovu ulogu preuzeli su drugi osobenjaci, a on je s godinama, i veoma brzo, pao u zaborav, upravo kao što, pre ili kasnije, u zaborav padaju svi *normalni* ljudi. Pa ipak su, s vremena na vreme, u Vrdnik stizale vesti kako je Jakov viđen, čas u Novom Sadu, čas u Subotici, čas u Rumi, a kružila je i priča kako stari Jevrejini, zapravo, i dalje živi u carskom vagonu na železničkoj stanici u Beogradu.

U međuvremenu, ja sam završio škole. Poslušao sam majku i nisam hteo da budem kao *onaj* Jakov.

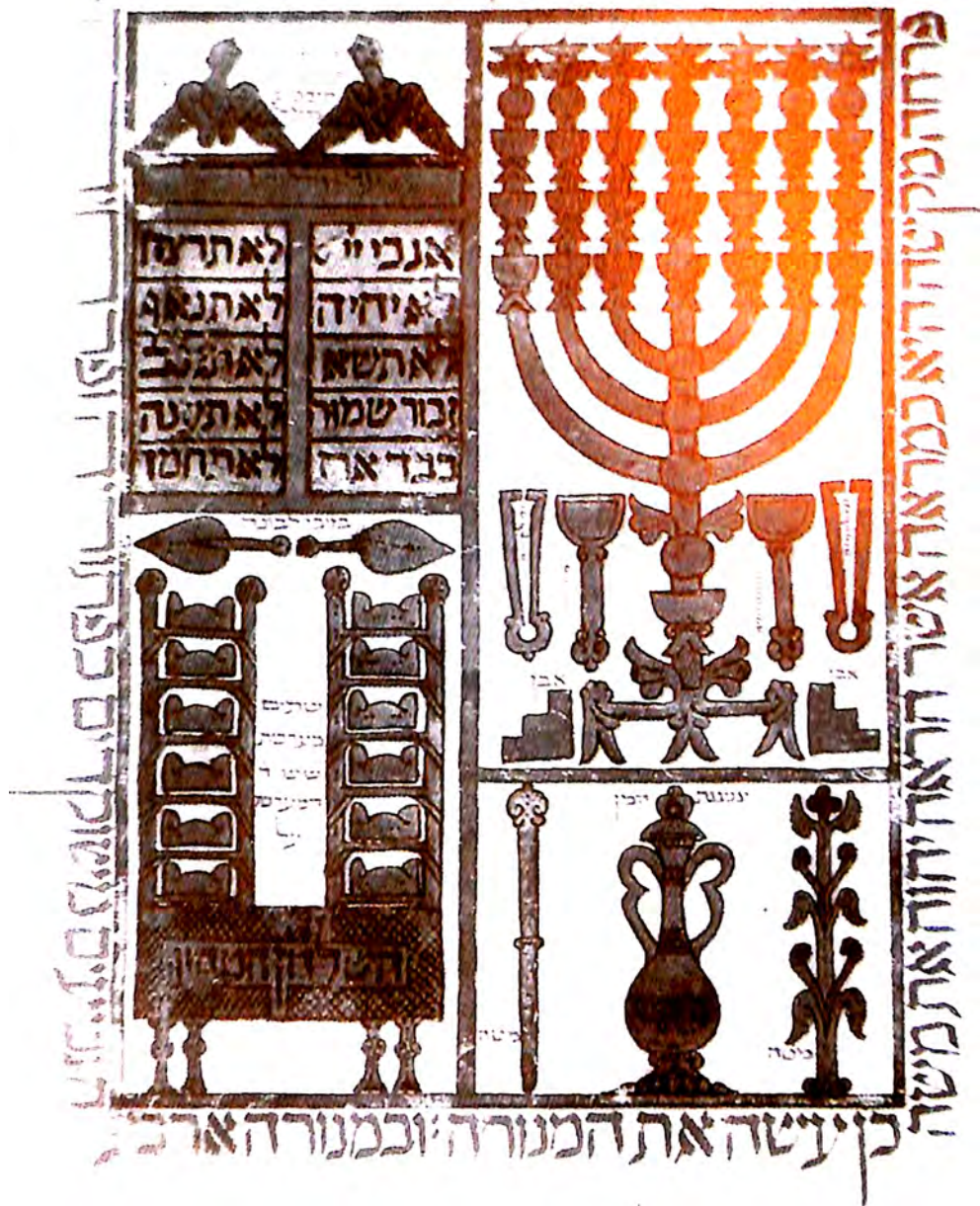
I danas znam da su sve te priče o njegovom pojavljivanju bile lažne.

Jer, kako je Jakov mogao da bude viđen u Novom Sadu, Subotici, Rumi i Beogradu, kada je još onog dana, onim odbeglim vagonom, otputovao u svoj Jerusolim? Kako?

A vagon u Beogradu? Ne, nije to onaj vagon s kojim je Jakov otputovao u Jerusolim. To je neki drugi vagon. Njega su podmetnuli. On je lažan. Zaboravite na njega.

A Jakov? Šta je, dakle bilo s Jakovom? Eno ga tamo, u svom starom šinjelu, i danas plače ispred Zida plača...

וזה מינייה המנורה מקישה זהב יניד ירכה יניד

Obredne posude, Biblija iz Perpinjana Solomona ben Rafaela, 1299.
Nacionalna biblioteka u Parizu, iz rada M. Rajner

*Rena Haim Kamhi, rođena Benjamin Kabilio, Sarajevo, 1883.
iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu*

*Rena Haim Kamhi i Haim Samuel Kamhi, Sarajevo, 1883.
iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu*

Sefardska porodica iz Bosne, iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

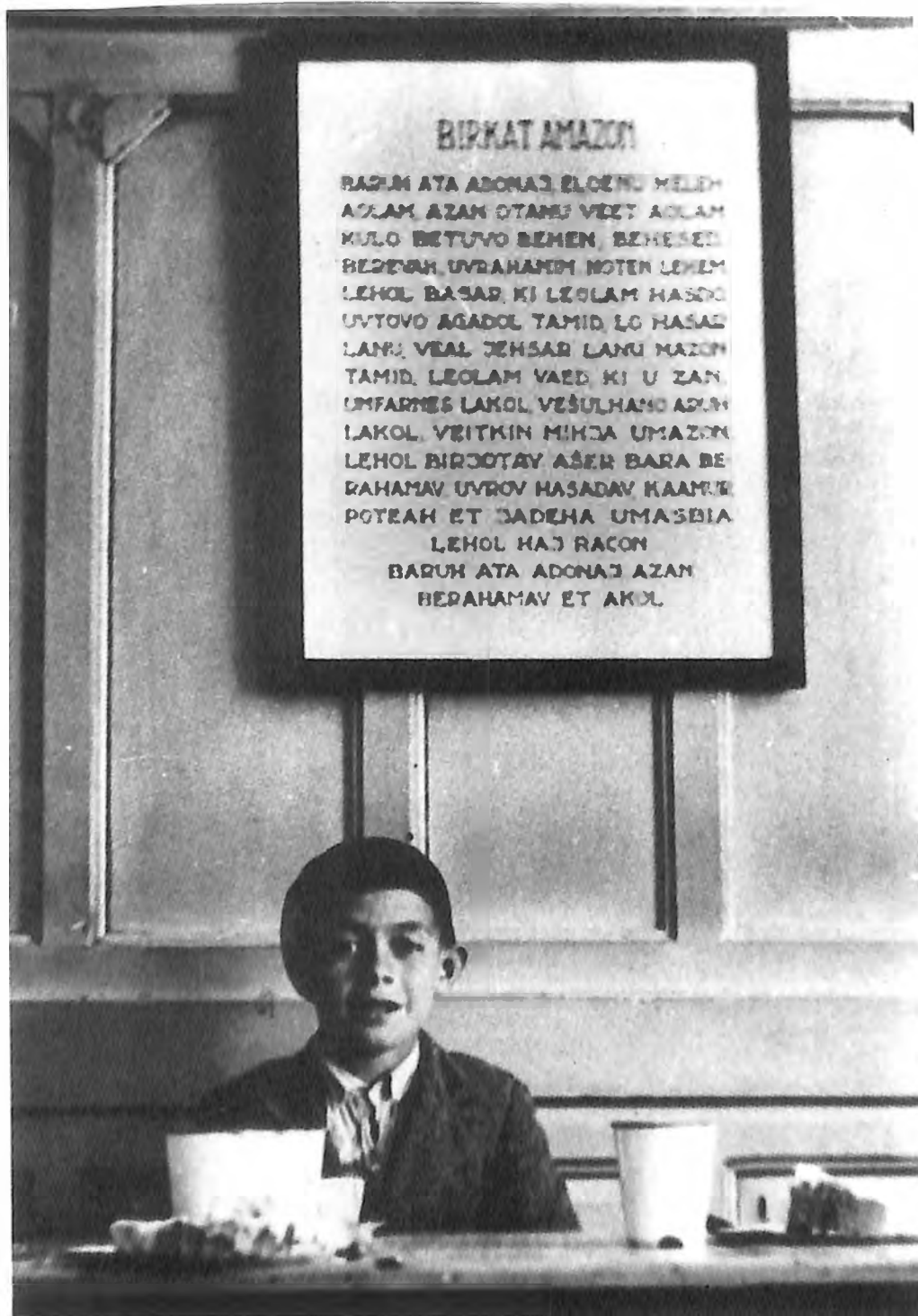
Priština, oko 1930. godine: sede s leva: Džoja Ašer-Mentović iz Novog Pazara; Rafael Telvi iz Bitolja, učitelj ivrita, Jaša (?); stoje s leva: Beja-Bosa Mandil; Nina Adžes; šamaš Hajimuš; Nino Isak Josifović; Vital Koen; Sabatiko Davidović; Luča Davidović; Hana Ašer

Sinagoga u Križevcima, 1894, srušena za vreme I svetskog rata, reprodukcija gravira iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

*Sinagoga Bet Israel, Beograd, podignuta 1908, spaljena 1944,
iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu*

Verovatno prostorija jevrejskog humanitarnog društva "La Benevolencia", snimak nepoznatog autora, iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

*Istorijsko–memoarska građa,
hronike i sećanja savremenika*

ZAPISI O KONCENTRACIONOM LOGORU MAUTHAUZEN

POGIBIJA HOLANDSKIH JEVREJA

S proleća 1943. godine dopremljen je iz Holandije transport Jevreja, njih oko 80. Sišli su, zakratko, u kamenolom "Vinergraben" i pripojeni su komandi kamenoloma. S njima je sišao i esesovac zvani "Plavojka", kao i kapo zvani "Hans", specijalista za ubijanje Jevreja.

Obojica su ušla prvo u malu baraku, koja je služila kao zaklon kapoima u slučaju kiše i nevremena.

Kapo "Negro" manje je vikao nego obično, sakupivši svoju radnu komandu na kraju jednog useka, a prepuštajući ostatak prostora prispelim Jevrejima, koji su primili alat i počeli da kopaju i razbijaju kamen.

Posle otprilike jednog časa, kapo "Hans" i esesovac "Plavojka" izidoše posrćući iz barake, pošto su ispili dobru dozu etera, koji je esesovac nabavio iz logorske bolnice. Imali su u vidu da se malo i okrepe i okuraže pre nego što izvrše svoje nedelo nad bespomoćnim Jevrejima, internircima iz Holandije.

Obojica su držala u rukama po motku – držalje – i uputila se prema grupi Jevreja, gde su počeli da prebijaju žrtve. Strašnija scena se ne može ni zamisliti. Oba zlikovca se ustremiše batinama na žrtve, udarci su tupo odzvanjali po glavama, a potom su počeli da lome kosti, vitlali su močugama i kosili nesretnike kao snoplje.

Najčudnije bilo je to što ostali Jevreji iz grupe nisu negodovali, nisu ni smeli, nego prionuše na posao misleći da će ih rad spasiti. Samo su ranjeni tiho ječali, no i taj prigušen jecaj je nestajao pod udarcima batina podivljalih ubica.

Sam kapo "Negro" je bio uzbuđen, iako naviknut na ovakve scene, pa je i ono nekoliko reči nemačkog, koje je znao, zaboravio i vikao je na našu komandu, koja je sve ovo posmatrala:

– No miras, trabajas!"

Ovaj prizor masakriranja nevinih žrtava je trajao sve do podne. Mrtvi su bili poredani duž kamene bankine, izloženi pogledu sa kule stražarnice. Kada su se "Hans" i "Plavojka" svukli da bi se očistili i oprali u maloj baraci, na kamenoj bankini je ležalo 47 leševa.

1) Ne gledaj nego radi! (lad.)

Deportacija Jevreja iz Amsterdama, 1942.

Podne je. Sirena javlja svršetak prepodnevno rada i svi internirci su se skupili u jedan ugao kamenoloma.

Tu, u blizini mlina za drobljenje kamena, stajala je cela komanda, i SS komandofirer nas je prebrojavao: išli smo jedan po jedan u redu i primali porciju supe iz kazana, koji su drugi internirci donosili iz logora.

Jevreji su bili sabijeni u drugi ugao kamenoloma pred kazanom koji im je rezervisan. No, umesto supe koju smo mi dobijali, a koja je inače bila retka, njima su servirali samo vruću vodu u koju su sipali jedan obrok naše hrane. Kapo koji im je delio takvu "supu" reče podrugljivo:

– Vidiš, dobijaš više nego što si mislio. Porcija je jedan litar, a ti imaš i dodatak.

Nesretnici su popili dobijenu vodu i drhtali u groznici.

Posle podnevnog "odmora" od pola sata oberkapo Zeremba sakupio je jedan broj interniraca, među kojima i pretučene Jevreje. Mrtvi su postavljeni na nosila i nošeni sve do peći krematorijuma u logoru.

Ubice, esesovac i kapo "Hans". pratili su povorku Jevreja koja je nosila mrtve drugove.

Među onima koji su nosili mrtve bili su i neki naši drugovi, odabrani za ovu samrtnu pratnju. Neki su nosili poveće peševe pobijenih, a nosila su bila kratka. Na stepeništu od 186 stepenika, kojima se išlo gore, u logor, nosači su zapinjali, jer su nosila s mrtvacem nosili njih četvoro. Padali su na stepeništu i ustajali, a udarci su sada pljuštali po njima.

Povorka je stigla do vrha stepeništa, a trebalo je stići i do logora i krematorijuma. Pri povratku nosači su se osvrtni i gledali na dimnjake krematorijuma, koji su podsećali na kovačnice u selima.

Nosači su se vratili u kamenolom. Sada smo svi gledali kako su kapo "Hans" i esesovac odabrali četiri Jevrejina i postavili ih tik pored ograde kamenoloma, na ivicu ponora.

Naredili su im da se rvu, i onaj koji odgurne protivnika niz stenu, spasiće svoj život. Naravno, ovi ljudožderi i cinici radovali su se ovom "spektaklu".

Posle dužeg ustezanja, pripremili su im da će ih sve gurnuti u provaliju ako ne poslušaju i ne porvu se, te se nesretnici uhvatiše ukoštac, misleći da se bore za goli život.

Za tren oka dvojica su bila gurnuta u provaliju, ali "Hansu" i esesovcu to nije bilo dovoljno, nego pridoše preostaloj dvojici i gurnuše i njih.

Vratiše se u kamenolom i "Hans" i esesovac, odoše u malu baraku i za kratko vreme izidoše posrćući, opet pijani od etra. Držali su u ruci motke i približili se preostalim živim Jevrejima. Oba zlikovca su bila umorna od ubijanja i za taj dan su zadovoljili svoje sadističke nagone, te su zadavali prilično slabe udarce preostalim žrtvama. Na poprištu je ostalo "samo" šest mrtvih interniraca Jevreja.

U 18 časova sirena je objavila kraj radova. Kolona od 1.800 interniraca, radnika u kamenolomu, bila je postrojena pred stepeništem.

Oberkapo i komandofirer su nas prebrojali. Mrtvi su bili u redu sa živima, koji su ih držali i vukli sa sobom. Iako mrtvi, bili su na broju, i to je bilo dovoljno.

U logor smo se vratili zajedno sa žrtvama, mučno i s teškim osećanjem potištenosti, jer je trebalo preći stepenište i put do logora sa žrtvama batinanja.

Posle apela i prozivke, za večeru smo primili sledovanje hleba i parče kobasice od 30 grama, kao i pola litra surogata kafe. Jevreji nisu dobili ni kobasicu.

Šef bloka (Blockältester) dobio je naređenje i isto saopštio preživelim Jevrejima da se nijedan od njih ujutro ne sme javiti na apel – prozivku, što će reći nijedan ne sme ostati živ.

Trojica živih Jevreja bila su među nama. Šef bloka im je saopštio da se do jutra imaju baciti na električnu ogradu, a ako to ne učine, biće ujutro batinani, nasred apel-placa, do smrti.

Ostale izmrcvarene Jevreje je odveo u umivaonicu i tuširao ih hladnom vodom više od jednog časa, sve dok nisu umrli ležeći na betonu. Neki koji su još bili živi, micali su udovima, hvatali se za naše noge kada smo im se približavali. Situacija je bila jeziva.

Trojica preostalih Jevreja otišla su s nama u spavaonicu, gde nas je bilo oko 200 interniraca. Dvojica preživelih su ustala noću, preskočila prozor umivaonice i bacila se na električnu ogradu. Treći je oklevao sve do svanuća. Kada nas je zvono probudilo, krenuo je i on tragom svojih nesrećnih drugova.

Sa prozora umivaonice, gde smo se spotali o leševu, gledali smo poslednju žrtvu na žicama, priljubljenog obraza. Jedan mladi student, Ceh, rekao nam je:

– Vidite li te ruke, na žici, to su ruke jednog od najvećih violinista na svetu.

Te ruke nisu bile više žive. Bio je to poslednji mučenik holandske grupe Jevreja...

SEĆANJA

Naš otac, Jakov – Buhor Kalderon, napustio je Bitolj još kao mladić i sa roditeljima i braćom, nastanio se u Skoplju. Kako je bio najstarije dete, i imao zanat, radio je od malih nogu sa ocem, a docnije sa braćom. Bio je terzija. Terzijski zanat se u ono vreme mnogo cenio, a majstori su bili retki, jer je posao bio težak. Otac je bio pravi umetnik svog zanata. Sećam se da su se u našoj kući čuvali njegovi radovi kao relikvije, jer su bili takvi da se nije moglo verovati da su radeni rukom. Čuvalo se njegovo venčano odelo, izvezeno srmom i srebrom, od debelog svilenog brokata plave boje. I maminu venčanu opremu je takođe tata uradio. Jedanput ili dva puta godišnje mi deca bismo izmolili da nam se odežde iznesu da bismo im se divili. Nikada nisam znala šta pre da gledam: materijal koji je i posle toliko godina bio lep i sjajan, ili da se divim strpljivom i pedantnom radu, sve bod do boda, nijedan pogrešan, nijedan izvan reda. Tatino odelo se sastojalo od anterije, svilene košulje i pantalona, a mamina oprema od svilene košulje, prsluka od somota izvezenog srmom, dugačke suknje od tankog somota, a preko svega je nosila tričetvrt kaput od debelog somota crvene boje, postavljen krznom, koje je virilo svuda po ivicama. Za glavu je imala *tukado*: kapicu sa dukatima ređanim ukrug. Na temenu je bilo nekoliko redova krupnih, a sa strane sve sitniji i sitniji. Ispod kape bila je šamija, tanka svilena, obrubljena divnom čipkom heklanom najtanjim koncem koji se može zamisliti.

S vremenom je terzijski zanat odumro, mašine su počele da zamenjuju ručni rad i naš se otac preorijentisao na krojački zanat. Posao se lepo razvio. Otvorio je radnju sa gotovim odelima i imao je puno radnika. Radnja je bila pored samog Bit–pazara.

Utornikom je bio pazarni dan i velika gužva u radnji tako da nije mogao da se vrati kući na ručak. Kako sam bila najmlađe dete, ja sam im nosila ručak i moram priznati da sam to radila sa velikim zadovoljstvom. U najživlji dan u nedelji trebalo je proći kroz celu čaršiju, punu velikih i malih radnji, ponekad samo čepenaka. Sva roba je bila izneta pred radnje i prodavala se na ulici.

Svuda je bilo puno sveta i žamora, i dok bih razgledala svaki izlog, svaki čepenak, stizala sam sa zakašnjenjem i uvek dobijala grdnju zbog toga.

Majka Vida, rođena Sadikarić, takođe je bila rodnom iz Bitolja. Bila je heroj–žena sa puno dece, i uvek je sve stizala. Nas je bilo osmoro dece, jedno drugom do uveta. Nikada je nisam videla da se odmara. Mi legnemo – ona ostane da radi, kada ujutro ustanemo, doručak – već bio spreman i kuhinja uređena. Uvek je sve sama radila, a njene ruke nikada nisu bile besposlene. Dok je sedela, uvek je

štrikala, tada su se nosile pletene čarape i stalno je nekome nešto plela, ili heklala ili šila. Gostiju je uvek bilo u kući i za stolom nikada nije bilo manje od 12 – 13 osoba. Ja se i sada divim kako je sve mogla da postigne.

U našoj kući je bilo kao u košnici. Puno dece, đaka. Svi smo išli u školu i stalno smo od mame tražili knjigu, svesku, olovku. Mama nam je uvek govorila da se ona ne zove "mama–knjiga" ili "mama–olovka", nego mama–Vida. Nikada je nisam videla nervoznu ili umornu, a strpljenja i razumevanja je imala za sve nas. Pored toliko dece, normalno je bilo da se u kući okuplja veliko društvo; svako od nas je dovodilo po nekoga, a subotom, uz sve naše drugove i drugarice, bilo je veselja i radosti. Nikada nisam primetila da je njoj to smetalo.

U kući se živelo lepim patrijarhalnim životom, i tačno se znalo gde je čije mesto. Nikada se naš otac nije mešao u mamine poslove, a kada bismo mi deca pokušali da mu se žalimo, uvek je govorio da će biti onako kako mama reši. Nama se mnogo ponosio, ali je od nas tražio da budemo disciplinovani. Kada se vraćao s posla, tražio je da svi budemo na okupu – umiveni, sa čistim keceljama i svako na svom mestu za stolom. Pre svakog ručka ili večere obavezno se čitala molitva, svaki put je to činilo drugo dete.

Dva puta godišnje vodio nas je po radnjama i oblačio od glave do pete. Svako je mogao da bira šta hoće, po svome ukusu.

Stanovali smo u Jevrejskoj mali, pored *kala*, opštine i škole, tako da nam nije bilo teško da budemo aktivni u zajednici.

Od prvog do trećeg razreda osnovne škole bila sam u školi "Branko Radičević", a veronauku smo učili u Jevrejskoj opštini, mada smo još kao predškolska deca išli kod *geveret* Regine, koja nas je učila hebrejski, da igramo i pevamo. U školi, kod učitelja Josifa Bahara, učili smo da čitamo i pišemo hebrejski. Mnogo se trudio da nam utuvi u glave sva pravila hebrejskog jezika. U četvrtom razredu adaptirali su u samoj opštini školu i svi smo se sa raznih mesta tu sakupili. Mi iz Jevrejske male odjednom smo se osetili kao deca drugog reda – jer su došljaci uglavnom bili iz privatnih škola, gde se više učio francuski, i uopšte su bili samouvereni, jer su bili deca bogatih roditelja. Ni danas ne znam da li je to bilo pametno. Odvojili su nas od školskih drugova Makedonaca i Srba – prosto sam osećala da živim u jednoj zatvorenoj zajednici.

U gimnaziji smo se opet svi pomešali, a naš život smo nastavili u klubu. Kako smo živeli u srcu Jevrejske male, sestre i braća su bili vrlo aktivni u radu jevrejske zajednice. Ja sam bila najmlađa i uvek sam zavidela starijima. Sećam se, po pričanju, da je naša najstarija sestra za vreme Prvog svetskog rata bila dobrovoljna bolničarka, koju su poslali u bolnicu preko Jevrejske opštine. Sakupljali su se i dobrovoljni prilozi za ranjenike, tako da su i Jevreji bili uključeni u humanitarne akcije. Sakupljani su i prilozi za Keren Kajamet; dobili smo kasice i utrkivali se ko će više da sakupi. Kulturni život je bio živ. Jedne godine su pripremali dramu o Drajfusu. Moj najstariji brat je igrao advokata koji optužuje Drajfusa. Dok je on spremao ulogu, svi u kući učili smo sa njim. Predstava je održana u pozorištu.

Dva do tri puta godišnje davale su se priredbe sa programom koji se danima spremao u klubu, a svake godine je bio i maskenbal. Pripreme za bal su u našoj kući uvek bile uzbudljive, jer su sva starija deca išla na bal i spremala maske, svake godine sve originalnije. Jedne godine mlađi brat nije stigao da pripremi masku pa se sav utučen žalio majci. Majka mu je tada obećala specijalan kostim –

Bitoljski Jevreji, iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

i iz škrinje izvadila tatino i svoje venčano odelo. Naterala je i sestru da se obuče, kao par bratu, ubedujući ih da će sigurno dobiti prvu nagradu. Prvu nagradu su zaista i dobili.

Najinteresantnije je bilo uoči nekog praznika. Svaki praznik se drukčije proslavljao i spremao. Ja sam najviše volela Purim – spremali su se specijalni kolači i pokloni za svu decu, a posebno za unuke. Sve se to nosilo na specijalnim poslužavnicima (tzv. *platikus*), na kojima su bili kolači i pokloni. Na sam dan Purima uvek je bio vašar oko sinagoge: igralo se i pevalo, sviralo, a deca su kupovala igračke i medene kolače. Školska deca su za taj dan pripremala priredbu – govorilo se o kraljici Ester i Mordehaju. Posle Purima dolazio je Pesah. Na dve-tri nedelje pre praznika, otac nas je terao da vežbamo *Hagadu*. Kao najmlada, ja sam, dok se čitalo i pevalo, na leđima držala salvet u kome je bio uvijen *boju* – specijalni hleb bez kvasca. Uvek bih zaspala, ali niko nije mogao da me odvoji od tog tereta, jer su nam pričali da će onaj ko ga nosi prvi stići u Palestinu.

Za taj praznik se uvek okupljala cela porodica, i to dve noći uzastopce – svi su pevali, a mladi su svirali i igrali. Pevale su se specijalne pesme za tu priliku do duboko u noć, a omladina bi ostajala do zore. Kod nas se obično okupljao sav komšiluk, jer smo imali stan sa velikim predsobljem i majku i oca koji su uživali da gledaju kako se mladi zabavljaju.

Nezaboravne su bile priredbe za Roš-ašana. Danima se mesilo i kuvalo, jer bi posle službe u *kalu* cela porodica dolazila da roditeljima čestita novu godinu.

Dok je trajala služba, mi smo se okupljali oko *kala* – dečaci su imali privilegiju, jer su imali odvojene prostorije i mogli su da prate službu, a mi devojčice smo se igrale napolju. Tako je bilo i za Kipur. Roditelji su po ceo dan bili u *kalu*, a mi smo se u dvorištu igrali orasima, loptom ili smo skakali preko konopca, bez nadzora. Predveče, posle *šofara*, išli smo svi pored obale Vardara da se otresemo svih grehova. Za mene je to bio poseban događaj, jer se čekalo do pojave prve zvezde.

Praznovanje Hanuke je bilo nešto posebno. Obavezno smo spremali program paljenja svećica, a kod kuće, osam noći uzastopce palili smo *hanukija* i pevali prigodne pesme. Otac nam je dugo u noć čitao i tumačio značaj tog praznika.

Sećam se jedne godine kako smo bučno i veselo praznovali praznik Sukot – praznik koliba. Taj praznik je sam po sebi vrlo interesantan baš zbog *suka* – kolibe od pruća koja se svake godine pravila u dvorištu. Svi smo u tome učestvovali. Posebno je bilo interesantno kićenje kolibe. *Suka* se kitila prvo zelenilom spolja, pa cvećem, a iznutra se ulepšavala najlepšim ručnim radovima. Zidovi su bili obloženi tepisima. Tu smo osam dana i večeravali i ručavali, a deca su smela i preko dana da se tu igraju. Svako domaćinstvo se utrkivalo čija će koliba biti najlepša. Te godine je naš tata bio *hatan* – domaćin slavlja u *kalu*. Iz *kala*, posle službe, bili su svi pozvani kod nas u kuću na posluženje i veselje. Sećam se, mamu i tatu su okitili cvećem i tada se igralo i pevalo do neko doba noći.

Otac i majka su nam bili dosta pobožni, mada ne ortodoksni. Subote su se praznovale po svim našim običajima i ritualu. Još četvrtkom bi počelo spremanje za subotu. Morali smo ceo stan da očistimo i sredimo. Pasulj i jaja smo već četvrtkom kovali, a petkom se mesilo i kovalo za dva dana. Pasulj je bio za petak uveče, kao i ribe, a bez *pastiliku* i jaja nije se moglo ni zamisliti praznovanje Erev šabata. Posle večere bilo je raznih kolača, pečenih oraha, badema i semenki. Svi smo se utrkivali ko će više semenki, i brže, da očisti i pojede. Kada se tata vraćao iz *kala*, svi smo morali biti oko stola svečano obučeni. Sto je uvek bio svečano opremljen, a nasred stola, na poslužavniku je bio domaći hleb, pokriven specijalnom vezenom pokrivkom. Zatim se čitao *kiduš*.

Subotom se kod nas nije smelo ništa raditi. Tata nije išao na posao, čak nismo ni vatru palili. Obično nam je dolazio neko od radnika iz radnje da nam je upali, a mama bi ga uvek zadržala na doručku. Svakom radniku je spremala po jedan paket sa raznim đakonijama i obaveznim *pitikus* – lepinjama. Mi mladi smo se sakupljali subotom i zabavljali se, a uveče je tata čitao i objašnjavao *Bibliju*.

Sve je to bilo tako lepo i veselo dok smo bili mali i na okupu. Porasli smo i jedno po jedno odlazili od kuće. Sestre su se udale, a stariji brat oženio. U kući nas je bilo manje, ali kada bismo se sakupili za vreme praznika, bilo nas je puno.

Prva sestra se udala posle dugog čekanja, jer joj je verenik bio vojnik u Prvom svetskom ratu i dugo se nije vraćao. Kada je došao priređena je velika svadba i pravo veselje. Udala se i druga sestra, i treća, odjednom, porodica se proširila. Nije bilo godine da nismo imali po neko slavlje: svadbu ili rođenje.

I mi, mlađa deca aktivirali smo se u klubu. Sakupljali smo se svake nedelje i mnogo smo diskutovali. Naša generacija je bila drugačija i aktivnija od prethodnih. Imali smo i Makabi klub, a vežbali smo za vreme leta u školskom dvorištu, a zimi u nekoj učionici. Sećam se našeg *havera* Adolfa Baruha, koji je vežbao stariju grupu, i Leona Adižesa, koji se starao o mlađoj. Išli smo skoro svake nedelje na izlete, gde smo se najbolje i najviše zbližili.

Svakog leta se išlo na *hahšaru*, ali nama roditelji nisu dozvoljavali. Nisu mogli ni da zamisle da se maknemo negde van Skoplja bez njihovog nadzora. Nikada im to nisam oprostila, ali to je bila cena našeg patrijarhalnog života.

Imali smo i hor koji je spremao naš čika Pera Ilić, divan čovek. Mnogo se trudio da nas nauči da lepo pevamo. Kada bismo se spremali za neki koncert, bio je neumoran, nije ga mrzelo da radi sa nama do duboko u noć. Vežbali smo obično dva puta nedeljno, a pevali smo u *kalu* za vreme velikih praznika i na venčanjima. Naučili smo puno crkvenih pesama, koje i dan-danas pevušim. Mislim da i sada znam sve Mokranjčeve rukoveti.

Bilo je i lepih serenada u vreme moje prve ljubavi. Skoro svake noći se sviralo ili pevalo ispod mog prozora. Plašila sam se da se tata ili mama ne probude, pa sam brzo ustajala i davala znak paljenjem svetla da je dosta muzike. Sutradan su se tata i mama pravili da ništa nisu čuli, ili bi me zadirkivali, ali se nikada nisu zbog toga ljutili. Govorili su da svaka mladost ima svoj način života.

Sećam se našeg drvenog mostića koji je vezivao jednu obalu Vardara sa drugom. Bio je mali, uzan, kao iz bajke. Zvali smo ga drveni, ili jevrejski most. Ostao mi je u najlepšoj uspomeni. Ne znam kada je bio zanosniji, zimi ili leti. Leti smo se svi sakupljali nasred mosta i pevali, Vardar je ispod nas veselo žuborio, a mi veseli i sretni jer smo bili mladi. U parku Idadija, sastajalištu naše mladosti, bili smo svakog dana. I danas, kada sam u Skoplju, posećujem park i tražim drvo gde smo urezali perorezom srce i naša imena.

Kada sam završila malu maturu, upisala sam Trgovačku akademiju. Društvo se nekako rasturilo, ali je zato postojao klub, koji nas je čvrsto držao na okupu. Išla sam i dalje u hor i Makabi, jer sam to volela.

Godine 1931–32. nastupa ona strašna finansijska kriza. Tatini poslovi su stali, a verovatno mu se i kapital umanjio posle udaje tri kćeri, jer se kod Jevreja u to doba nijedna devojka nije mogla udati bez miraza. Uvek sam se bunila protiv toga, kao da su kupovali konje, ali takav je bio običaj. Tata, braća, mama i jedna sestra preselili su se u Beograd i tu su otvorili radnju. Nas dve najmlađe sestre ostale smo u Skoplju kod starijih sestara do završetka školske godine.

Težak je bio rastanak sa mojim Skopljem, sa drugaricama sa kojima sam odrasla, išla u zabavište, u školu, bila zajedno u kući i na ulici. Ne znam koje pre da se setim, sve su mi bile prirasle srcu, da li tri Lore, ili Rašele, Mimike, Rebeke, Leje, Sare, Solči...

U Beogradu su tata i braća u Ulici kralja Aleksandra prodavali nove i stare stvari. Novu konfekciju smo sami šili, a stare stvari su kupovane. Tih godina su u Beogradu počeli da asfaltiraju ulice i da zidaju velika državna zdanja. Grad je bio pun radnika tako da je tatin posao lepo napredovao. Stanovali smo odmah do radnje. Svi u kući smo morali da radimo: šili smo, krpili i uporedo učili. U početku je sestri i meni bilo strašno. Smetalo nam je što smo stanovali u malom stanu, a još smo morali i da odvojimo jedan kutak za šivenje. Život nam se iz osnova promenio. Stanovali smo u dvorcu gde je bilo puno stanara, i to mahom Bitoljčana, koji su takođe došli u Beograd trbuhom za kruhom. Svi su imali puno dece i puno problema.

Naša majka je ovde bila prema svima dobra. Većito je negde jurila i pomagala tim porodicama. Sećam se kako su u pola noći dolazili po nju da im

pomogne oko dece, ili kada bi neko bio bolestan. Postala je opšta baba Vida, a mi smo je zvali socijalna baba Vida. Nikome nije nikada nešto odbila. Zнала je da dežura pored nekog deteta cele noći i da sutradan produži svoj normalni posao. Platila je i ona danak prelaska iz Skoplja u Beograd. Sestra Sara, koja je prva došla sa mamom i tatom, razbolela se. Dobila je galopirajuću tuberkulozu, koja je tada bila neizlečiva, i umrla u roku od šest meseci, u osamnaestoj godini. Za sve nas je ta smrt bila strašna, a mama nikada nije prežalila Saru. Čini mi se da je od tada postala još humanija i da je još bolje razumevala sve te Bitoljčane, koje je prihvatila kao najrođenije. Dolazili su iz Bitolja bez igde ičega, a retko je ko imao manje od dvoje, a bilo ih je koji su imali i po sedmoro—osmoro dece. Deca su bila slatka, a kod nas je bilo kao u obdaništu. S vremenom su se svi snašli, bili vredni i poštteni, ali im je taj period prilagođavanja bio veoma težak.

Srećom da smo nas dve sestre bile bliske, pa nam je i prilagođavanje bilo lakše, jer smo mogle da se pomažemo. Produžile smo školovanje, našle smo novo društvo i život je nekako počeo iznova. Bile smo toliko slične da su nas često zamenjivali.

Tata je bio već star i često je poboljevao. Nije više mogao da radi kao pre. Sve više je čitao i odlazio u *kal*. U Beogradu je *kal* bio dosta daleko od nas, pa je počeo da sakuplja Jevreje iz našeg kraja i održava službu po raznim kućama. Tata se zauzeo kod Jevrejske opštine da im se otvori neki mali *kal* u Ulici kralja Aleksandra, a on se obavezao da dobrovoljno održava službu. Opština im je izišla u susret, iznajmili su jedan stan i nabavili svu opremu za bogoslužjenje. Tako su se svi okupili za vreme praznika, i od tada smo počeli zajednički da slavimo sve praznike, i čini mi se da je to Bitoljčanima mnogo godilo, jer su bili znatno pobožniji od nas Skopljanaca. Bili su primitivni, ali dobri i iskreni ljudi. Iako bolestan, naš otac svoju dužnost *hahama* nije zapostavio do poslednjeg časa. Mučila ga je astma i jednog tmurnog, maglovitog januarskog dana 1939. umro je. S njegovim nestankom naš život se mnogo promenio. Na dan tatine sahrane sve radnje u Ulici kralja Aleksandra su bile zatvorene. Svi su došli na groblje da mu odaju poslednju počast. Po običaju, sedeli smo sedam dana na crnoj prostirci na podu, a prijatelji i komšije su svakog dana donosili hranu, jer ožalošćeni ne treba da kuvaju. Utrkivali su se ko će da nam donese doručak, ručak, večeru, a kuća nam je za tih sedam dana uvek bila puna.

Nas dve sestre smo završile Trgovačku akademiju i počele da radimo. Tada nam je već bilo lakše. Mama nije više morala da šije. Mlađem bratu smo pomogle da počne sam da radi i on je otvorio radnju. Nekako smo sredili život.

Sestra se udala, ja takođe, ali za Srbina. Za porodicu, a naročito za mamu, to je bilo strašno. Ona, koja je bila toliko pobožna, nikako nije mogla da se pomiri što se udajem za hrišćanina. Nije ništa imala protiv mog izabranika, čak ga je volela kao čoveka, ali nije bio Jevrejin. Ja sam prošla kroz pakao jer sam svoje mnogo volela i veoma sam bila vezana za majku, kao najmlađe dete. Ipak je majčinsko srce popustilo i ona je prešla preko svega. Govorila mi je da sam ja njeno dete, pa ma šta da se desi. Počela je da dolazi kod mene i ja sam tada bila vrlo srećna.

U Skoplju su ostale tri sestre i odlazila sam kod njih i po nekoliko puta godišnje. Nalazila sam se sa mojim starim društvom, i uvek kada bih se rastajala, kao da se od mene nešto kidalo.

Svi smo osećali da se nešto sprema i stalno smo se dogovarali da se još jednom cela porodica sastane. Sastali smo se krajem 1940. Bili smo svega tri dana

zajedno, nas dvadeset i petoro najbližih, sa mamom na čelu. Bili smo veseli što smo uspeli da se svi okupimo, ali i brižni jer nismo znali da li ćemo ikad više biti zajedno. Došla je 1941, i mi se više nikada nismo sastali, a neke nikada više nisam ni videla.

Moj muž je krajem 1940. zatražio premeštaj iz Beograda i mi smo otišli u Kosovsku Mitrovicu. Moje više nisam videla, patila sam, ali se tu ništa nije moglo. U Mitrovici je bilo dosta Jevreja. Čak sam imala i dosta poznanika, ali se nisam nikome javila, niti sam se igde prijavila. Bila je tu i jedna moja školska drugarica, koja se iznenadila kada me je videla, ali se nikada nismo približile; kada bismo se srele na ulici, očima smo razgovarale.

Porodicu moje drugarice su odveli 1942. godine. Taj dan neću nikada zaboraviti. Slučajno sam bila u varoši kada su ih pokupili i sproveli u logor. Osećala sam se očajno. Činilo mi se da je moje mesto pored njih, kao da sam sve svoje izdala. Da nije bilo moga muža pored mene – možda bih im se pridružila.

Sa svojim sam održavala vezu preko prijatelja, koji su često putovali u Skoplje, ali za mene je to bilo nedovoljno, i kada sam dobijala njihova pisma, bila sam najsrećnija na svetu, mada sam se sve više brinula. Osećala sam da se nešto sprema, to su i oni osećali, ali su odbijali da poveruju da bi neko mogao nešto nažao da im učini. Prijatelj koji nam je prenosio pisma govorio je da bi bilo dobro da se bar neko dete prebaci kod nas, ili na neko drugo sigurno mesto. Ja sam tražila da mi pošalju neko dete, ali oni nisu hteli da se odvajaju. Govorili su da će samo muškarci biti odvedeni na radove, a da se majkama sa decom neće ništa dogoditi. Preporučivali su mi da se čuvam, verovali su da sam ja u opasnosti. Uspeli su da mi pošalju svu opremu za bebu koju sam očekivala – ogroman sanduk stvari. Koliko sam se obradovala, toliko mi je bilo i teško, jer sam znala da niko od njih ne može da dođe da vidi to moje dete. Stigla sam da im javim da sam dobila zdravu i lepu devojčicu, oni su mi čestitali – i više nikada od njih ni reči. Patila sam i sumnjala, jer je prijatelj koji nam je prenosio pisma izbegavao da nas vidi. Jednog dana, dok sam šetala bebu, komšinicu mi je ispričala kako je slučajno bila na železničkoj stanici i prisustvovala strašnoj sceni. Velik transport Jevreja je prošao kroz Mitrovicu. Bili su zatvoreni u stočne vagone i kroz rešetke su pružali ruke i molili za vodu. Crveni krst je na brzinu pripremio ponude, hleb i vodu, ali sprovodnici nisu dozvolili ni da se primaknu vagonima. Odmah mi je bilo jasno da su to Jevreji iz Makedonije. Ne znam kako sam se vratila kući, nisam mogla ni plakati, samo sam unezvereno ponavljala da su oni obećavali da će decu ostaviti. To je bilo u martu 1943, kada smo Nemcima gledali leđa, kada se nazirao kraj rata i naslućivala kapitulacija. Mislila sam da ni ja više ne mogu da živim. Održalo me je dete koje se oglašavalo plačem.

Danas imam decu i unuke, muža koji me je za sve ovo vreme podržavao. Da nemam sve njih, ne znam da li bih izdržala toliki gubitak – tolike ljubavi, i da li bi bilo svrhe i dalje živeti.

1985.

TETKA SINJORA

KAFANA "LIRA"

– Donesi dvije kafe iz "Lire", rekla je tihim glasom tetka Sinjora. "A, vi molim vas sjedite ovdje". Uklonila se sa tijesnog prolaza iza pulta, iako je svojim tanjušnim tijelom zauzimala tek neznatan dio prolaza. Propustila je visokog koščatog čovjeka s naočarima da prođe u stražnju prostorijicu male, ali robom kreative knjižare.

Tetka Sinjora je naručivala kafu samo posebnim mušterijama i, čini mi se, koliko je god bila važna poslovna narudžbenica, toliko je za nju bio važan i ugodan razgovor koji će voditi sa ovim visokim čovjekom.

Otrčao sam iz knjižare u susjednu prostranu bosansku kuću, svijetlo žutih zidova, ispod čije strehe je bila koso pričvršćena firma sa ukošenim gornjim dijelom kako kiša ne bi spirala veliki naslov: *Kafana "Lira"*.

U kafanu se ulazilo preko tri izlizana drvena basamaka do uvijek zatvorenih vrata. Bosanska brava na vratima je, začudo, odlično radila i bio je dovoljan samo lagani pritisak na ovalnu pločicu ručke pa da šipka iskoči laganim trzajem iz svog zupčastog ležišta. Očigledno, vlasnik je s pažnjom podmazivao bravu i ona je odlično funkcionisala.

Zapahnuo me je težak kafanski dim. Bio je toliko gust da mi se činilo da se može rezati nožem. Smučilo mi se i oči su me pekle. Zastao sam, postepeno se privikavajući na polutamu koja je vladala u kafani.

Desno od ulaza stajao je masivan sto za biljar, presvučen zelenom čohom, kao u našoj školskoj zbornici. Možda zbog te pomisli, ovaj sto mi je uvijek izgledao nekako tajanstveno, rezervisan samo za odrasle, i ulijevao je neko poštovanje. Sa zanimanjem sam posmatrao ljude oko stola. Držali su u rukama dugačke štapove i povremeno im vrhove trljali specijalnom svjetloplavom kredom, koju je vlasnik kafane u kartonskim kutijama kupovao kod naše tetke Sinjore. Iz te obamrlosti trgao me je rezak zvuk biljarskih kugli koje su se odbijale pod majstorski izvedenim udarcem i razdvajale u raznim pravcima, upravo onako kako je to želio igrač. On, izvijen kao tetiva, sa štapom položenim iza leđa, vodio ga je sigurnom rukom. Mali prst ruke oslonjen o zelenu čohu usmjeravao je taj višestruko kombinovan udarac, izazivajući divljenje ljudi okupljenih oko biljarskog stola. Stajao sam kao opčinjen.

U zadnjem dijelu kafane, kartali su ljudi za velikim okruglim stolom. Koliko god me je biljar privlačio virtuožnošću igre, putanjama raznobojnih kugli,

za koje su tvrdili da su od slonove kosti, toliko su me karte odbijale. Nikada nisam razumio pravila biljara i recke koje su igrači upisivali kredom na maloj crnoj tabli pričvršćenoj na zid, kao ni znake koje su igrači međusobno razmjenjivali. Pa ipak, biljar je bio fascinant. Budio je dječju maštu, dok su igrači oko stola za kartanje djelovali mračno, nervozno, ispijeno. Pomislio sam da su upravo oni ti koji stvaraju tako gusti dim, jer su sve pepeljare na stolu bile pune opušaka. Za razliku od igrača biljara, koji su uvijek bili u pokretu, obilazili oko zelenog stola i posmatrali situaciju sa kuglama iz raznih uglova, kartaši su sjedili nepomično, zauzeti svojim kartama, i neprijateljski su gledali kafanskog momka koji je prišao stolu da isprazni prepune pepeljare.

Možda sam ja kao dječak bio pod snažnim uticajem moralne osude kojom su sefardski Jevreji žigosali karte: karte su bile sinonim poroka. O porocima, kojih je bilo napretek oko nas, Sefardi su sudili strogo, imajući, valjda, na umu porodicu, na koju se, na kraju krajeva, svaljuje nesreća koju donosi svaki porok.

Ubica i razbojnika nije bilo među sefardskim Jevrejima. Pljačka i ubistvo su im bili strani, valjda zato što su kao progonjeni narod bili stalno izloženi pljački i nasilnoj smrti. Lopova takođe nije bilo, jer se poštenje smatralo preduslovom ekonomskog opstanka. Lopova će prije ili kasnije uhvatiti u krađi i tada mu nitko neće pružiti pomoć, kao nepoštenom čovjeku.

KNJIŽARA "GLOBUS"

– Šta si se zablenuo? Oladi se kafa! – Žgoljavi kafanski momak sa pregačom prihvatio je tacne da ih odnese.

– Ja ću – odgovorio sam, prenuvši se. – Samo mi obje džezve metni zajedno! Nisam ja kelner da mogu nositi dvije tacne.

Momak ih spusti na sto, premjesti jednu sjajnu džezvu i šoljicu sa šećerom tako da je sve stalo na jednu okruglu mesinganu tacnu, koja je blistala. Ja je prihvatih objema rukama.

– Otvori mi vrata – rekao sam kratko, zureći stalno u kafe dok sam sporo i bojažljivo koračao prema vratima.

Knjižara "Globus" bila je smještena u maloj bosanskoj kući, u Kralja Petra ulici, odmah do kamenom popločanog dvorišta impozantne Srpske crkve, koju je okruživala solidna željezna ograda od crnih kopalja. S lijeve strane knjižare, drvene tarabe zatvarale su kaldrmisanu avliju kafane "Lira". Sve tamo do Prve hrvatske banke nije bilo ničega, sem neke tarabe od rijetkih letava, do Markala i Bogoslovije, koja se nalazila tačno iza Srpske crkve.

Na tom prostoru, u samom centru Sarajeva, njemačka okupaciona uprava će 1941. godine postaviti ogromnog dvoglavog orla, kao simbol svoje pobjede u Drugom svjetskom ratu. Nikola, "teški radnik", koji je svojim duhovitim sarkastičnim šalama znao razbjesniti policijske agente rekao je da u Sarajevu neće biti mesa sve dok pred Markalama bude stajao ovaj ogromni drveni orao koji ždere. Četiri godine kasnije, aprila 1945. godine, narod će zapaliti orla i oko njega se uhvatiti u ogromno partizansko kolo.

Ušao sam oprezno u knjižaru pazeći da ne prolijem kafu, zašao iza pulta i preko visokog drvenog basamka našao se iza leđa tetke Sinjore i njenog gosta. Ona

je sjedila na drvenoj štokrli prepuštajući njemu jednu vrstu udobne polufotelje sa naslonom. Nešto su živo raspravljali. Spustio sam tacnu na sto i opet se izmakao iza njihovih leđa.

On je govorio nešto vrlo ozbiljno i važno, spuštajući svoje naočari na sto.

– Uticaj Hajnea je više nego očigledan, rekla je tetka Sinjora uvjerljivim glasom.

– Možda, možda – odgovorio je zamišljeno. – Držim da je taj uticaj vršen indirektno.

Stajao sam, slušao i ništa nisam razumio. Moralo je proteći Miljackom dosta vode pa da ovaj razgovor – koji mi je ostao utisnut u podsvijest – počnem razumijevati. Na sličan način je profesor Kršić na časovima književnosti govorio o romantizmu, analizirajući pojedine uticaje na srpsku literaturu tog vremena.

– Žaki, što stojiš tu? Sjedi!

Zapravo, nije se imalo gdje sjesti.

– Neka, tetka Sinjora, ja ću biti u dućanu.

Sjeo sam na stoličicu koja je bila iza pulta u desnom uglu knjižare.

Ova naša tetka Sinjora svašta zna. Bilo je neuobičajeno kod sefardskih porodica da žene vode ne samo poslove nego i ovakve razgovore, u kojima bi i malo koji muškarac mogao uzeti učešća.

Pogled mi je lutao malom knjižarom i papirnicom, koja je bila krcata robom. Sve je bilo uredno složeno i uvijek se tačno znalo gdje šta stoji.

Tu, pored mene, složen je laki, svileni hut–papir, koji se nježno prelijevao u svim bojama. Plakat–papiri u pastelnim bojama. U polici ispod njih, velika drvena kutija sa staklenim poklopcem – zapravo, pokretna vitrina slična onim u draguljarnicama – sa naliv–perima. Mislim da je to najskupocjenija roba u dućanu. Naliv–pera sa 14, 18 i 24 karatnim perom, pa mala, ženska pera sa svilenom kičankom, naliv–pera "Pelikan" sa prugastim zelenim poklopcem, čuvena "Mont–blanc" naliv–pera, penkala, patent–olovke, zlatne, srebrne, feroniklovane, crne i u boji. Uvijek sam dugo zadržavao pogled na ovoj kutiji–vitrini kada bi tetka Sinjora odabranim mušterijama preporučivala šta da izaberu.

Ispod nje je bila još jedna kutija, istina, manje luksuzna, ali takode sa staklenim poklopcem. I tu su bila pera. Obična, koja smo mi, daci, upotrebljavali, oštra i sa kuglicom, pa redis–pera, dvokraka pera sa jednakom i različitom debljinom krakova, mala tuš–pera kao iglice, debela pera sa okruglom stopom. To je bila fantazija od pera, složenih u male pregratke, slične onim u slovoslagačnici. Docnije, kada se budem morao izdržavati od toga, biraću i koristiću pera onako kako sam kao dječak gledao ovu kolekciju.

Tu je bila i ladica sa igračim kartama. Sjajne, šarene, sa ornamentima, figurama, špilovi uredno složeni sa pečatima i markicama. Karte se uvoze i njihova prodaja je pod kontrolom Ministarstva finansija.

– Ne može se prodati nijedan špil, a da se ne unesu podaci u ovu knjigu – uvijek je objašnjavala tetka Sinjora mušterijama. Bila je to duga sveska, tvrdih korica. Kroz dvije rupe provučena je traka u trikoloru, kao jugoslovenska zastava. Krajevi su bili spojeni ogromnim pečatnim voskom, sa pečatom koji je uljevao poštovanje: Ministarstvo finansija.

Ispod tih skupocjenih stalaža složen je pak–papir. Postoje samo tri boje: bijela, plava i smeđa sa prugama. Bijeli pak–papir u to vrijeme upotrebljavaju svi,

pretežno za pakete i umjesto stolnjaka. Plavi pak–papir će postati najtraženiji artikl u danima kada se rat nalazio na pragu Jugoslavije. Bilo je strogo naređenje da se svi prozori zastru plavim pak–papirom kako bi se grad zaštitio od orijentacije neprijateljske avijacije pri bombardovanju. Dabome, porodična kuća Ušćuplije – najbogatijeg Jevrejina u Bosni i Hercegovini – sjala je u punom sjaju brojnih lusterata kada je, odmah po ulasku njemačkih okupacionih trupa, u toj kući smješten Gestapo. Još dugo će taj plavi pak–papir zadržati svoju funkciju.

Prugasti, smeđi pak–papir upotrebljavali smo mi, daci, i pozajmna biblioteka "Minerve," čiji je vlasnik bio onkl Albert. Njima smo uokviravali sveske i knjige, i može se smatrati da je djelovao ne samo uredno nego čak i elegantno.

– Da li je "Minerva" nakladna kuća? – pitao sam sa poštovanjem onkl–Alberta koji se tu zatekao u momentu kada sam iz biblioteke pozajmljivao knjigu.

– Još nije, ali ako Bog da, biće – odgovorio je onkl Albert. Bilo mu je drago što čitam beletristiku. Strogo je naredio bibliotekarki:

– On ima pravo na besplatno pozajmljivanje knjiga. Nemojte mu ništa računati!

Mada je onkl Albert bio daleko od nas, kao "irmanu" porodice, bilo mi je drago ovo njegovo osjećanje za familiju koja je ipak bila na rubu samostalne egzistencije.

A onda, pogled mi je odlutao prema brojnim stalažama, koje su sezale do plafona. Do njih je tetka Sinjora dospijevala pomoću drvenih lotri, koje je vješto i sa lakoćom prebacivala od jedne do druge stalaže.

Tu su raznovrsne sveske, glat, bez linija, "kockaste" za matematiku, one sa uskim i širokim linijama za prve razrede osnovnih škola, sveske sa pravogaonicima za knjigovodstvo i ekonomsku akademiju, sveske za domaće zadatke i teke za pismene zadatke iz srpsko–hrvatskog jezika.

Moja ljubav ostala je vezana za patent–sveske sa luksuznim, crnim, tvrdim koricama, u koje su se ubacivali "kockasti" listovi sa rupicama na onim mjestima gdje su klamerice, koje se rastavljaju, primale nove listove.

– Ova sveska ti može poslužiti za više predmeta – upozoravala me je tetka Sinjora kada me je opremala za studij u Beogradu. Uz ovu patent–svesku imaš tri–četiri uloška papira za razne predmete.

Okrutni Drugi svjetski rat, sa genocidom nad Jevrejima, uništio je gotovo sve. Ipak, ova sveska, sa kojom sam krenuo na studije u Beograd, ostala je sačuvana u tavanskom skloništu kuće Smailkadićevih u Travniku, i sada se nalazi u nonšalantno spremljenoj arhivi koju Rudić drži u svojoj sobi, zajedno sa džepnim satom Lonikinog tate Jakoba, a da ni sam nije svjestan duge i tužne istorije ovih predmeta u našoj sefardskoj porodici.

Knjižara "Globus" bila je izvrsno snabdjevena materijalom za tehnički crtež i umjetničko oblikovanje. Tu su šelhameri raznih dimenzija i debljina, blokovi, crtači papir za gimnazijalce, milimetarska hartija i blokovi za tehničare. Na to se nadovezuje pribor: šestari, trougli, tehnikeri, rajsfederi, tuševi, crni, bijeli, žuti, sepia–remiseh. Slijede tinte, "Pelikan" sa velikim uhom, "Leonardi", tintentot.

– Da, tinten–tod! U prevodu... znači: smrt mastilu! Postaće to neophodan tehnički rekvizit pri falsikovanju ličnih iskaznica, Ausweisa, propusnica, dozvola Esercito italiano, radničkih knjižica, a možda i pasoša za Italiju i Švajcarsku, o kojima sam ja malo znao.

Za autentične pošiljke i poslovne knjige, tetka Sinjora je imala žigova izrađenih u bakru i mesingu, službenog, tankog konopca u trobojci, sivog i bijelog, koji je bio u službenoj upotrebi Ministarstva finansija.

Na mene, kao dječaka, poseban utisak su ostavljale mašine za numeraciju stranica. One su u potpunosti imale karakter službenog verifikovanja stranica u knjizi za prodaju igraćih karata, knjizi poreza i drugih zvaničnih knjiga. One su imale strogo kontrolisan broj stranica u svakoj od mnogih svezaka koje je tetka Sinjora morala podastrijeti kontroli organa Ministarstva finansija. I ona sama imala je respekt prema državnoj inspekciji i, kao i svi Sefardi, izbjegavala je svaku konfrontaciju s državom.

Tetka Sinjora je prodavala u svojoj knjižari još jednu interesantnu spravu. To je mašina za paginiranje. I danas, kada mi u banci takvom mašinom numerišu čekove, ja se sjetim knjižare "Globus" i tetke Sinjore kako brzo i vješto numeriše stranice poslovnih knjiga, a ja ubacujem kvadratiće posušala da se štamparska boja sa mašine ne bi razljevala. Uz nju obavezno ide štamparska boja, crna, plava ili crvena. I ove numerisane knjige, tvrdo ukoričene, ovjeravalo je Ministarstvo finansija.

Poslovni i otmjeni ljudi Sarajeva kupovali su pečate kod tetke Sinjore. Postojao je bogat izbor žigova, od običnih do raskošno izvedenih u metalu ili slonovoj kosti. Preporučivala bi im gravera koji bi po njihovoj želji ugravirao inicijale u žig.

Školske knjige, udžbenike, rječnike stranih jezika koji se predaju u gimnazijama i drugim srednjim školama, tetka Sinjora je nabavljala pred jesenji upis u škole. Tih desetak dana, mala knjižara ličila je na košnicu pa bi tada uvijek neko pomagao u radnji.

Pred knjižarom je radila đaćka berza udžbenika. I tu je vrilo kao u košnici. Đaci su prodavali i zamjenjivali udžbenike u kojima su se mogle naći zabilješke, mišljenja, šale i anegdote više generacija đaka – onako kako je udžbenik išao od ruke do ruke.

Knjižara "Globus" imala je neko specifično mjesto među dosta brojnim sarajevskim knjižarama i papirnicama. Osim pet onkl-Albertovih, bile su ugledne i knjižare Simona Katana u Aleksandrovoj ulici, kod Katedrale, Leona Fincija, preko puta hotela "Central", pa knjižara Jakše Kušana, Kašikovića, antikvarnica Menahema Pape, Studničke u Štrosmajerovoj ulici. Tetka Sinjora uživala je u ovom odabranom knjižarskom svijetu Sarajeva reputaciju sposobne, vješte i, prije svega, poštene osobe, koja se izvrsno razumjevala u svoj posao.

– Ovuda, gospodine profesore, – provodila je tetka Sinjora svog gosta. – Bila mi je posebna čast i molim Vas da opet svratite. S Vama je prijatno i korisno razgovarati.

Ispratila bi gosta do vrata, koja bi on otvorio, ne dozvoljavajući joj da ga ona služi, rukovao bi se s njom i izišao iz knjižare. Tetka Sinjora bi stavila listu u knjigu narudžbi. Vidjela bi me u ćošku i rekla mirnim glasom:

– Žaki, vrijeme je da zatvorim dućan.

Ja sam donosio drvene kapke, koje je ona vješto ubacivala u žljebove. Preko kapaka je prebacivala pljosnatu metalnu štangu. Dodao bih joj katance i ključeve od spoljnih vrata.

– A, sada kreni kući i slušaj mamu.

Sefardska porodica iz Bosne, iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

SEFARDSKA PORODICA

– Lju'm ruke – odjekivali su dječiji glasići, nadmećući se. Sva četvorica držali su se za ruke – Braco, Albertić, Leonče i Žaki, na drugom kraju – ulazeći kod tetke Sinjore u knjižaru "Globus".

– Zdravo, djeco, – odgovorila bi tetka Sinjora. – Šta ima novo? Što ste došli?

– Pozdravila te mama i rekla je da pitamo kako si. – Govorili smo uglas, brzo i isprekidano. Tetka Sinjora je odmah znala šta želimo.

– Recite da sam dobro i da ja pozdravljam Rozu i Hanu. Evo, djeco, – govorila je pružajući svakom od nas po dvodinaruku. – Hajte u slastičarnu na kolače i hvala vam što ste me došli vidjeti.

Ta gomila dječurlije izašla bi iz dućana isto tako bučno kao što je i ušla.

Iza prvog čoška, nastala je velika nedoumica.

– Idemo na baklavu u "Šar planinu"!

– Hajmo na pečenu tikvu u pekaru!

– Djeco, hajmo u kino!

Očito, za sve nije bilo para – onda je Leonče jednostavno rekao:

– Idemo kod onkl-Leona u "Merkur".

Odmah smo prihvatili. Leonče je bio najmlađi od sve djece, ako se ne računa njegova sestra Florica, koja kao žensko, nije bila pogodna za druženje.

U knjižaru "Merkur" prvi je ušao Leonče, jer je njega onkl Leon najviše volio. To važi i za cijelu našu porodicu, uključujući i nas, djecu. Nismo osjećali ni trunak ljubomore prema njemu, jer je bio pravi drug; sve je dijelio s nama i nikada nije ništa zadržavao samo za sebe. Mislim da je takav i sada.

Poslije "Merkura" otišli smo u "Progres" kod onkl-Jake. Svuda je bila ista priča i svi su znali šta ona znači. Sada smo imali puno para i mogli smo da idemo kud hoćemo. Sve pare smo dali Braci. On je najstariji i najjači od svih nas. Kad sva trojica navalimo na njega, on nas ko piladiju poobara na zemlju.

Pred sam mrak, poslije prve bioskopske predstave "Indijanci dolaze," muška družina se vraća kući.

Tu je tetka Hana sa Floricom i tetka Mazala. Došle su u posjetu našoj mami. I Buki je tu. Čim je on kod kuće, mi smo mirni. Pozvao je Bracu kažiprstom:

– Dodi vamo! – Nešto mu je rekao pokazujući baštu. Obojica su iskočila kroz prozor memli sobe u baštu. Nas trojica smo krenuli za njima.

– Ostanite tamo – naredio je Buki. Znatiželjno smo gledali, ali nismo ništa vidjeli.

– Dovedite Floricu, ali ne kroz prozor!

Dočekali su nas njih dvojica na ulazu u baštu.

– Florice, sada ćemo probati da iskopamo koje jaje. Možda su neka već narasla.

Pružio joj je dječiju lopaticu i kanticu. Mi smo stali u čudu. A onda je krenula čitava mala procesija. Florica je vriskala od radosti kad god bi "iskopala" jaje, dok ju je Buki vješto navodio na ona mjesta gdje ih je malo prije sa Bracom "zakopavao".

Moralo je proći još puno godina dok se Florica nije razuvjerila da jaja ne rastu u zemlji.

Došla je i tetka Sinjora, jer joj je Buki nešto trebao. Svi su se smijali. Oni u gostinjskoj, a mi u memli sobi. Bila je to velika, složna sefardska porodica.

Uvijek sam se pitao kakva je to vrsta pobožnosti tetke Sinjore. Čudnovato je kako to krhko, malo tijelo, ta uvijek glatko začešljana kosa, te jednostavne sive i tamne haljine, to lice na koje nikada nije došla krema, puder, a pogotovo ruž – a cijela njena pojava odiše sugestivnošću i ljudskom privlačnošću.

Za sefardsku ženu – a i mnogo, mnogo šire od tog miljea – tetka Sinjora je bila obrazovana i veoma načitana. Završila je trgovačku školu, perfektno je govorila njemački i španski, zapravo, *ladino*. Imala je ispisan trgovački rukopis, odlično je pisala goticom i poznavala hebrejsko i raši pismo. Govorila je čistim srpskohrvatskim jezikom, bez onog tipično mostarskog naglaska, koji je imao onkl Leon, i redovno nas ispravljala kada smo upotrebljavali turcizme, ili riječi sarajevske jaliije.

Pobožnost tetke Sinjore izbijala je iz nje same, čineći osnov njene duševne harmonije, skromnosti, privrženosti i saglasnosti sa sudbinom koju određuje Bog. Duboko poštovanje prema Svemogućem nije imalo ničeg zajedničkog sa njegovom personifikacijom.

Gledao sam je – istina, u rijetkim prilikama – kada se moli Bogu. Glavu je pokrivala *taletom* što nisu činile sefardske žene u hramu. One su imale kosu, *tukadu*, a moderne žene šešir pri molitvi. Govorile su molitve napamet, nisu razumjele hebrejske riječi, čavrljale su i naginjale se preko ženske galerije i mušebaka prema donjem dijelu hrama, gdje su bili muškarci.

Tetka Sinjora nije samo razumijevala riječi molitvi na hebrejskom, jer je imala i njihov prevod na ladino, nego i duboko shvatala njihov smisao.

– Jevrejske molitve su istorija. Istoriya jevrejskog naroda i istoriya Prirode.

Osjećao sam da je kod nje naš Bog – *Adonaj elohenu* – u isto vrijeme Svevišnji, Priroda i jevrejski narod.

– Šta je *Hamišoši* – *Hamiša Asar Tubišvat*? To je praznik prvog voća na kraju zime, u rano proljeće, objašnjavala nam je tetka Sinjora. Toga dana na stolu su narandže, smokve, rogači, limun, jabuke, banane, ananas, mandarine, leblebije, orasi, lješnjaci, kikiriki, suve groždice, šljive i smokve, datule. Zahvaljujemo se Gospodu na ovim plodovima zemlje koje je podario jevrejskom narodu. I čitamo molitvu: *Šehijanu, vekijemanu...la zeman aze*.

Prevodila nam je svaku riječ, a meni su ostale u sjećanju samo posljednje dvije riječi koje znače: "u to vrijeme".

– Takav je *Lag baomer* – Dan proljeća, *Hag hakacir* – Praznik žetve, *Šavuot* – Dani kada se živi u vinogradarskim kolibama, *Roš hašana* – Nova godina Prirode. Jeste li razumjeli?

Živo smo odobravali klimajući glavama, mada bismo najradije iskočili kroz prozor, u baštu.

– Onda su slijedili praznici iz istorije jevrejskog naroda od prije tri – četiri hiljade godina. Tetka Sinjora bi se zaniijela pričajući i mi je nipošto ne bismo prekidali.

– *Pesah*, praznik oslobođenja iz egipatskog ropstva; *Purim* – blagdan spasenja jevrejskog naroda od progonstva u Perziji; *Hanuka* – pobjeda makabejskog ustanka protiv Rimske carevine.

– A kada se posti?

– To je *Jom kipur*, Dan žalosti i oprostaja, da ljudi vjeruju u Boga i da budu dobri. Desi li se da vi jedete i pijete vodu tog dana?!

Živo smo zaniijekali i znali smo da nam tetka Sinjora nikada ne bi oprostila ako bismo subotom okrenuli prekidač svjetla ili zapalili vatru u našoj peći. Postojala je jedna Muslimanka, koja je znala sve sefardske običaje i zabrane, i sama je vjerovala u njih. Dolazila bi u petak naveče, u subotu ujutro i predveče da loži vatru, doda ćumur i drva, da pali i trne svjetlo, da kupi hljeb ili kajmak u špiceraju kod Engla. Subotom nismo išli u školu od osam do deset sati, kada je trebalo da budemo u hramu.

Mi, djeca, najviše smo voljeli *Purim*, i to je jedini praznik za koji smo se spremali. Djeca su organizovala male družine, maskirala su se u Amana, Ester, Mordehaja, robove i plemiće. Često su naši prijatelji iz mahale, ulice ili bašte bili maskirani s nama i mi bismo ih učili toj istoriji onako kako smo čuli od odraslih. Te dvije noći su sva vrata bila otvorena i mi bismo pjevali, recitovali, glumili po Bjelavama, Logavinoj, Hajduk–Veljkovoj, Čadordžinoj, Piruši, Potoklinici, u Aleksandrovoj, Ferhadiji, Marin–dvoru. Cijelo Sarajevo je znalo za ovaj blagdan i zvali su ga Purimske poklade.

Ono što su za nas, djecu, noćni maskare, to je danju *kurtižikju*. Velika Avlija, u čijem centru je stari hram i koja je pri dolasku Jevreja u Bosnu, prije četiri stotine godina, određena kao mahala za nečudije – pretvara se u dva purimska dana u neviden vašar. Nema na svijetu ništa zanimljivije za djecu od kurtižikjua. Još samo u nekoj zabitoj varošici Španije možda postoji takav kurtižikju.

– *Purim, purim lanu, Pesah, pesah in la manu* – pjevaju djeca pripremajući se za Pesah, jedan od najvećih praznika oslobođenja starih Jevreja iz ropstva.

Tetka Sinjora je sve pripreme pratila, uglavnom preko Bukija. Maske, pjesme, recitacije, trošenje para u kurtižikju, sve je pod njenim indirektnim uticajem. Buki je direktno uticao i uzimao odgovarajući procenat. Ostale pare smo ljubomorno čuvali za kupovinu poklona mami za rođendan, koji je pado na *Pesah*, i za skautsko logorovanje na ljeto.

Svi volimo tetku Sinjoru, jer je ona za nas oličenje pravедnosti i siguran oslonac u svim nevoljama.

Još ne shvatamo život, živimo od danas do sutra, izbjegavajući kazne i uživajući u malim, dječijim prevarama i podvalama.

– Dodite sutra da vam grbavi Kajon, šnajder kod Katedrale, uzme mjeru i napravi odijelo. Dolazi *Pesah*.

Tetka Sinjora bira štof kod Böhma i ja se divim tom plavom vunenom štofu koji se prelijeva u zeleno. Nikada, ni prije ni poslije, nisam vidio takav štof, i možda je to jedna od nerealnih euforija kada dečko iz kratkih, najednom prelazi u duge pantalone.

Buki odlazi u Palestinu. Dobio je certifikat engleske mandatne uprave i sada ga tetka Sinjora – čiji je on ljubimac – sprema za ovaj daleki i opasan put.

Poslije pedesetak godina, prepoznao sam kod njega u *kibucu* "Šaar Haamakim" onaj smeđi kućni kaput koji je šila Ernica, po kroju koji je odredila tetka Sinjora.

Da li se ikad išta dešavalo u našoj porodici, a da tetka Sinjora nije aktivno ili, češće, bez primjetnog uticaja odlučivala o svemu?

Volimo je jer u njoj nema ni trunke sebičnosti, jer ona iskreno voli svoju najstariju sestru Rozu, našu majku, i njenu djecu, nas, Bracu, Žakija, Albertića i posebno Bukija, koji je najstariji i koji, kao takav, uživa prvenstveno poštovanje u sefardskim porodicama.

Njena sestra Hana ima Leončeta i Floricu, i ona je takođe odgovorna za njih. Takva je naša tetka Sinjora!

Svakog petka dolazio sam u knjižaru "Globus" kraj Srpske crkve, i tetka Sinjora me je upozoravala:

– Danas popodne dolaziće prosjaci. Svima bez razlike treba dati milostinju. Nemoj da odbiješ nikoga. Ovaj lončić je sa krunama. To pripada svakom koji uđe u dućan po milostinju. Ne odbijaj nikog, jer to je grijeh!

– U ovom lončiću su polići. To je za one prosjake koji su navikli na mene, i daj im da ne žale! To je od mene!

– I, na kraju, to je lončić za one prosjake koji šute, ništa ne govore, samo blagosilju dobročinitelja, prime milostinju i – ne zahvaljuju se! To su oni koji imaju ljudsko dostojanstvo, koji se ne ponizuju, ne mole – i ostaju vječito ljudski zahvalni.

– Nemoj ih iznevjeriti, jer to je vjera u ljude, u porodicu, u ljubav i ljudsko dostojanstvo.

Tako nas je učila tetka Sinjora!

LET U NEBO

Sjedio sam kraj prozora nalakćen na tvrdi jastuk mindera presvučenog bijelom navlakom sa čipkama. Okna su bila išarana gustim ledenim cvijetovima. Pri dnu se uhvatila debela ledena kora. Bio je strašan mrz i duboki snijeg koji je zatumljavao zvukove. Bilo je tiho te stravične noći, koja je tminom i ledom što je sve okivao sakrivala užasan zločin progona.

Nisam čuo pisak lokomotive ni potmulo kloparanje željezničkih točkova. No, oni su jasno odzvanjali u mojoj glavi i ja sam sve vidio očima slijepca koji razaznava nepostojeće zvukove. Ne zato što ih nema, nego zato što ih neko pokušava ugušiti da se ne bi rasprostirali.

Te noći vodili su u koncentracione logore našu mamu, koju smo silno voljeli, našu nonu, koju smo poštovali i kod koje smo uvijek nalazili sklonište. Albertić se nikad nije htio odvajati od njih od onog časa kada su Nijemci ušli u Sarajevo.

Stravična, podmukla noć januara 1942. godine, kada su u transportima vodili travničke Jevreje u Đakovo, Gradišku i Jasenovac. Niko iz ove tradiciji vjerne čaršije nije se našao da spriječi taj zločin, da protestuje, da moli. Da sakrije, da zaštititi!

Sve se ruši u nepovrat. Ovo je beznade kraja, svirepi konac čaršijskog morala vezirskog grada Travnika, u kome su sve vjere živjele jedna pored druge, možda u potajnoj netrpeljivosti, vjerovatno u međusobnoj zavisti, ali nikada spremni na zločin, na obeščaćenje, na uništenje.

Je li to sudbina, kismet na koji smo osuđeni svojim rođenjem i davno prije njega?! U porodici, volimo se svi kao oni što pripadaju jedni drugima. Kao ljudi, mi smo potomci sjajne prošlosti Sefarda i Mavara u srednjovjekovnoj Španiji, okrutne Izabele i njenog supruga, španskog kralja koji je bio njen rob...

Oni, Sefardi i Mavari, proglašeni krvnim neprijateljima jezuitske inkvizicije hrišćanske Španije – izgnani su iz te zemlje sunca, terasa i visećih vrtova. Uništena je ta agrikultura Mavara i Sefarda, njihova filozofija, medicina i matematika, njihova kultura i civilizacija, njihova tolerancija i ljubav za sve ljude svijeta.

Zar je moguće da je hrišćanstvo, proisteklo iz judaizma, pokazalo toliko sebičnosti, takvu isključivost da uništi, spali, progna sve što nije bilo u duhu i slovu hrišćanske dogme?! Zar je moguće da će nekada cvjetajuća islamska filozofija i misticizam Orijenta, isprepleteni od samog početka sa prisustvom i običajima jevrejskih plemena, njihova zajednička sudbina okrutnog progona iz Španije – dovesti do mržnje njihovih potonjih sljedbenika da ustaškim legijama i Handžar-divizijom, pljačkom i ubijanjem iskorjene jevrejski narod rasturen po svijetu?!

Mi, djeca, nismo razumijevali ništa. Znali smo, tačnije, osjećali smo da se zbiva nešto strašno, nešto čemu nismo dorasli i što ne razumijemo – ali što će odlučivati o sudbini svih nas.

Ni tetka Sinjora neće imati ni materijalnu moć ni moralnu snagu vjere i otpora da izmijeni pravac te sudbine, da zaštititi našu porodicu od sudbine koja nam je bila određena. Ta sudbina je - uništenje!

Nikad mi niko nije znao ništa reći šta je bilo sa tetka Sinjorom.

No, ja kroz izmaglicu pogroma vidim našu tetku Sinjoru kako izgubljeno luta ulicama Sarajeva.

Nona je već prešla kod nas u Travnik. Onkl Jako je otjeran u njemačko zarobljeništvo. Tetka Mazala i onkl Leon su se prebacili u Mostar. Onkl Moric, tetka Hana sa Leončetom i Floricom uspjeli su da se probiju do Talijana, koji su štitili Jevreje od pljačke i pogroma. Onkl Albert sa porodicom već je bio u Splitu.

Tetka Sinjora nije htjela nikud.

Ustaške glavešine su ušle u nonin stan u Salomovoj palati. Prisvojili su sve bez prigovora. Srebrni *hanuka* svijećnjak zadržali su kao ukras, a *mezusa* – tanak svitak *Tore*, uvijen, u drveni zaštitni omot koji se pričvršćuje na dovratok ulaznih vrata da čuva kuću od nesreće – taj simbolični čuvar mira, izvalili su i bacili. I jednostavni, pamučni *talet* tetke Sinjore, kojim je pokrivala glavu kada se molila Svevišnjem i njene *tefilim* – kožne kaiše sa mističnim znakom na čelu, koji je izuzetno rijetko upotrebljavala samo poneka sefardska žena – bacili su u smetlišće kao besmislene stvarčice. Izbacili su i tetka Sinjoru na ulicu. U jednostavnoj sivoj haljini i crnim cipelama sa niskim petama, koje su se zakopčavale jednom špangom na dugme. Nije imala ništa, kao što i cijelog života nije nikada nešto čuvala za sebe.

Sada više njene porodice nema. I ona je na neshvatljivo brz i surov način odjednom ostala potpuno sama, nekorisna.

Gdje su sada njeni brojni prijatelji i poštovaoci? Gdje su u ovom sudbonosnom času njeni prosjaci, i muslimani i katolici i pravoslavni, sa kojima je na jedan neprimjetan ljudski način prijateljevala i izdašno ih pomagala? Zar nema nikog u ovom njenom Sarajevu da je prihvati, da je nahrani i smjesti u čisti bijeli krevet?!

Svi šute i samo iza odškrnutih zavjesa posmatraju svirepi pogrom.

Ustaše su stezale krug oko sićušne, jednostavne žene, koja je spavala snom pravednika ispod luka Kozje ćuprije. I prije no što će zatvoriti krug oko tetke Sinjore, sletio je anđeo Gabrijel, uzeo je u naručje i oni su odletjeli u nebo.

Njen Svevišnji poslao je svog vjernog anđela Gabrijela da ode po svoju sestru pravednicu i da je kao sveca, čistu i spokojnu u svojoj vjeri i svom čovjekoljublju dovede gore, u nebo.

I sada je tamo. Posmatra nas i želi da živimo kao ljudi, zaštićeni od zla i spremni da činimo samo dobro. Amen!

KAKO JE TO BILO U NAŠOJ SINAGOGI

Malo je onih koji se još sećaju kako je to bilo u našoj sinagogi.

Na "bemi" s leve strane "Aron hakodeša" sedeo je glavni rabin. Nekoliko godina pred Drugi svetski rat izrađena su počasna sedišta tako da su pored rabina sedeli predsednici Jevrejske opštine i Hevra Kadiše. S desne strane "Aron hakodeša" sedeo je glavni kantor (hazan), a pored njega u počasnim sedištima sedeli su predstojnici sinagoge – gabaji.

Uzvišen sedam stepenica iznad "beme" (bime), nalazio se "Aron hakodeš". Bela vrata bila su pokrivena "parohetom", pričvršćenim na drveni ram, koji se dizao i spuštao pomoću čekrka, koje je okretao jedan od poslužitelja (nejevreja) iz zimskog hrama. Bilo je više "paroheta", koji su se menjali. Na velike praznike, postavljan je beli "parohet", izvezen srmom, a u petak i subotu postavljan je plavi, isto izvezen, a bilo ih je još. U "Aron hakodešu" zid i tavanica bili su neboplave boje sa zlatnim zvezdama, gde su se nalazile 23 *Tore* u lepim meilima, sa srebrnim ukrasima, – "rimonimima" i "tasovima".

Na zidu iznad vrata "Arona hakodeša" nalazio se plavi emajlirani krug, sa zlatnim natpisom "JEHOVA". Ispred tog znaka večito je visilo kandilo od mesinga u vidu Magen Davida. Nekada je u kandilu gorelo ulje ili petrolej, a kasnije je uvedena struja i postavljena je sijalica.

Molitveni sto kao da je bio od kedrovine, sa ukrasima. Na čelu su bili ispisanii blagoslovi koji se kazuju na početku i kraju čitanja *Tore*. Ispod pokrivača bio je taster za zvonce, koje je bilo povezano sa horom i orguljama, koji su se nalazili na spratu iznad "Arona hakodeša". Kantor bi pritiskom na taster zvonca dao znak orguljašu i horu kad je trebalo da se uključe u pevanje.

Glavni rabin je obično nosio crni talar od brokata sa karakterističnom kapom od istog materijala. Na velike praznike Roš hašana i Jom kipur nosio je talar bele boje. Slično, ali ne i isto, bio je odeven glavni kantor. Razlikovala se kapa, a na talaru je nosio belu mašnu. Predmolitelji i kantori nosili su slične odore samo ne od svile.

Predsednici Jevrejske opštine i Hevra kadiše su bili odeveni u crna odela, a na glavi su imali cilindre, kao i predstojnici – gabaji hrama. Predsednici su o velikim praznicima, ili u svečanim prilikama (o državnim praznicima), nosili žakete. Glavni šames je bio u crnom odelu, a na glavi je imao sjajan polucilindar.

Na službama su učestvovali glavni kantor, kantori i predmolitelji, a glavni rabin je uglavnom vodio "Neilu" na Jom kipur. Šofar su duvali predmolitelji, a za

"duhenovanje" – blagoslov bio je zadužen najstariji kantor i još jedan kohanita. Hor je bio mešoviti, a na orguljama je svirao jedan odličan orguljaš, nejevrejin.

Na "bemi" (bimi, almenoru) bile su četiri velike menore, dva velika i dva mala svećnjaka, u kojima su bile sijalice, i dva svećnjaka u kojima su gorele sveće.

Za vreme subotnje službe, za vreme čitanja *Tore*, pozivani su kod *Tore* koheni, levii, šeliši i maftiri, koji su redovno "šnoderovali", tj. darivali za razne svrhe. To se vršilo usmeno, a službenik opštine, koji je sedeo u prvom redu, evidentirao je to u jednoj knjizi, gde su bila sva imena članova opštine i stavljao

Dr Henrik Kiš, nadrabini Novog Sada, snimljeno pred Drugi svetski rat u novosadskoj sinagogi, iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja

je, pored imena, kartončice s ubeleženim svotama. Na velikim praznicima "lije" (pozivi kod *Tore*) su se licitirale. Šames je obilazio sinagogu sa tablicom na kojoj je, na hebrejskom, pisalo koliko je ponuđeno za koju "liju", te se moglo licitirati – ko da više za dobrotvorne ili druge svrhe. Promenom kartona sa oznakama svota obavestavalo se članstvo o stanju licitacije. Bilo je slučajeva da su na sedištima bili ostavljeni štampani formulari, adresirani na sopstvenika sedišta, s pozivom na dobrovoljni prilog (obično za KKL) a pored imena su bili zasečeni brojevi sa svotom koja se htela darivati, i trebalo je samo savijati. Posle praznika inkasanti bi posetili darodavce.

Za vreme velikih praznika, pored šamesa i uniformisanih poslužitelja, za održavanje reda bili su angažovani i omladinci.

Na Jom kipur deca su nosila u hram dunje sa ubodenim karanfilićima, koje su mirisale. Poneki su slali ženama i majkama cveće, koje su obično deca odnosila

na sprat. Kako je u sinagogi bilo toplo, poslužitelji su s vremena na vreme obilazili sinagogu sa pumpama i prskali tečnost za osveženje koja je mirisala na borovinu. Po završetku "Neile" na Jom kipur, pred sinagogom su čekali fijakeri i automobili da prevezu već umorne i gladne starije osobe kućama. Neki su svraćali u obližnji bife na rakiju.

Na Simhat Tora u sinagogi je bilo veselo. I žene su mogle da siđu u prizemlje i s decom učestvuju u veselju. Muškarci su nosili sve 23 *Tore* i menjali se pri nošenju, dok su deca nosila plavo-bele papirne zastavice sa zlatnim Magen Davidom, a neki i svoje male *Tore*.

Uvedena je i svečanost Bat-micva, pored Bar-micva. Mlade devojke od oko 15 godina, u belim haljinama, pozivane su na bimu gde je održavana svečanost da bi sve dobile male molitvenike.

I dvorište sinagoge je imalo svoj udeo u praznovanju. Tamo su se okupljala deca i omladina, šetala se, jurila i igrala. Često je dolazilo do intervencije poslužitelja, koji ih je pozivao da budu mirni i da ne smetaju odraslima u sinagogi.

Bio je to jedan mali pogled u našu sinagogu pred Drugi svetski rat, tako je bilo kod nas, a verovatno i u ostalim mestima.

1988.

MOST DUG POLA VIJEKA

HVARSKI ZAPISI

... 1989. Večeras putujem na otok Hvar. U toku Prvomajskih praznika organizuje se susret omladine–Mala Makabijada, ali i susreti seniora.

Posljednji put bio sam na Hvaru prije četrdeset i sedam godina, "Sinjor di mundu" – gospodaru svijeta, od toga je prošlo skoro pola vijeka.

Možda će među seniorima biti i poneko od bivših interniraca na Hvaru. Osjećao sam neodoljivu potrebu da se podsjetim i da govorim o onom periodu koji smo proveli kao internirci na otoku Hvaru. Za mene, u mojim sjećanjima, to je bio jedini svijetli trenutak u onom petogodišnjem mraku, jedina "punta del sol". Nikada prije, od početka rata, i nikada kasnije, do svršetka rata, nisam upoznao toliko LJUDI...

...5702. Upravo sam bio navršio devetnaest godina. Pokupili su nas iz Mostara, strpali u posebnu kompoziciju voza; Metković, brod za Hvar. Bilo nas je ukupno oko 300 duša. Pedesetak osoba je iskrcano na Jelsi, nas dvadeset u Starigradu, a ostali su produžili u mjesto Hvar.

Znao sam nešto italijanski pa su me odredili za "spikera" u našoj maloj grupi. Na molu u Starigradu očekivao nas je italijanski oficir sa grupom karabinjera, i par mještana, uglavnom žena i djece.

"Dobrodošlica" komandanta mjesta sastojala se od nabranjanja svega onoga što "moramo" i "što ne smijemo". Bilo je čak i više od "deset zapovijedi". Na čelu tog spiska, istaknute su dvije glavne zabrane: ne smijemo se družiti sa mještanima i ne smijemo napuštati granice Starigrada.

One žene na rivi bile su naše buduće stanodavke. Italijani su rekvirirali desetak prostorija u raznim dijelovima mjesta, i mi smo, po unaprijed napravljenom spisku, raspoređeni. Nas dvoje, ja i moj drugar Iso Veliki, dodijeljeni smo šjora Mari na stan.

Bile su to dvije sobice sa osnovnim namještajem. Kad smo odložili ono što smo imali, šjora Mare nas je pozvala u svoju kuhinju: "Hajmo se napit", rekla je i poslužila nas po jednom čašom vina. Bila je to nesumnjivo prijatnija dobrodošlica.

... 1989. Druženja seniora otpočela su već na autobuskoj stanici. Bile su tu i tri porodice sarajevskih Jevreja, koje do tada nisam poznavao, doduše, svi su oni pripadali srednjoj generaciji, a ja... U trenutku kad smo shvatili da čekamo isti autobus – veza je bila uspostavljena. Oni su putovali uz svoju djecu, koja učestvuju u raznim programima Male Makabijade. Ja sam bio sam. Odmah su me prihvatili, brinuli o meni, iako su zvanična upoznavanja uslijedila mnogo kasnije. Stekao sam nove prijatelje. Ni među njima, a ni kasnije među drugim poznanicima na putu i u samom Hvaru, osim nekoliko izuzetaka, nije bilo bivših interniraca sa Hvara. Ja sam po prirodi prilično asocijalan, ali ovom prilikom kao da se nešto u meni izmijenilo. Pristupao sam nepoznatim saputnicima, komunicirao, govorio o mojim osnovnim motivima za ovo putovanje. Na trajektu, i kasnije na Hvaru, naišao sam na nekoliko poznanika, pa čak i prijatelja, osoba koje su poodavno odselile iz Sarajeva, prijatelja koji poznaju ili su poznavali nekoga iz moje porodice. Prijateljstva su se sklapala u jednom trenutku. Kasnije sam doznao da je u toj grupi od oko 450 učesnika bilo dosta djece, pa i unuka bivših hvarskih interniraca. Sve to je doprinijelo da sam ove susrete doživio kao jedinstven i nezaboravan događaj.

...5702. Zapovijedi komandanta Starigrada smo shvatili, ali ih nismo prihvatili, jednostavno, nismo hajali za njih. Jedino smo se držali odredbe o upisivanju u knjigu evidencije u stanici karabinjera – ujutro i uveče. Tako se znalo da smo na licu mjesta, da smo "presente". Već nakon pet dana prekršili smo prvu komandantovu zapovijed. Otišli smo u posjetu našim neposrednim susjedima. Bila je to porodica Jelaškin. Barba Jelaškin, njegova supruga i dvije djevojčice. U stvari, oni su nas pozvali na partiju domina, što je trebalo da predstavlja uglađeni poziv na večeru. Iako je "coprifuoco" (policijski čas) otpočinjao za nas internirce već u 17 sati, trebalo nam je preći samo jednu uzanu uličicu. Čekali su nas velika zdjela palente i bokal toplog kozjeg mlijeka. Nikakva Lukulova gozba nije bila ravna ovoj večeri. Domine i vino došli su kasnije. Željeli su da znaju ko smo, odakle smo, zašto su nas Italijani doveli? Bilo je to prvo upoznavanje sa ovim divnim ljudima–mještanima Starigrada. Poslije ovog susreta, vijesti o nama prostrujale su kroz cijelo mjestance. Nepoznati ljudi zaustavljali su nas po uličicama i prijazno se raspitivali o našim porodicama. Tako smo spoznali kako grije sunce iz ljudskih srca.

Desetak dana nakon toga, prekršio sam i drugu komandantovu zapovijest. Jednostavno, poželio sam da posjetim prijatelje koji su se nalazili među internircima na Jelsi. Znajući za zabranu, nije mi bilo ni na kraj pameti da tražim dozvolu od Italijana. Moj račun je bio jednostavan, ali je ispao pogrešan. Prema infomacijama mještana, do Jelse se može stići za oko dva sata hoda. Javiću se ujutro karabinjerima da sam "presente", a zatim put pod noge, vratiću se do večernje prijave. No, od Starigrada do Jelse meni je trebalo puna četiri sata. Stigao sam otečenih nogu, ali veselju zbog susreta nije bilo kraja. Nije me bilo teško nagovoriti da ostanem preko noći. Plesali smo i pjevali do u kasne sate...

U tri sata ujutro, italijanska patrola bučno je upala u odmaralište koje je bilo dom interniraca na Jelsi. Tražili su mene. Komandant iz Starigrada ih je poslao borbenim čamcem. Vezali su me, strpali u brodić i povelili komandantu na "suđenje". Plovidba je trajala nepun sat. Još nije bila zora. Komandant je bio u svom uredu. Dobro me izgrdio i ispsovao – imao sam utisak da se on više

preplašio nego ja. Odveli su me u improvizovani zatvor. Ujutro, kad je "copri fuoco" istekao, poslali su me "kući" – kod šjora Mare.

Mala makabijada na Braču, 1985.

Porodica Jelaškin je već bila na prozorima, sve su već znali, veza je dobro radila. Mahali su mi sa zadovoljnim izrazima na licu.

...1989. Iako ovom prilikom Hvar nije u potpunosti opravdao svoj epitet "sunčani", bilo je divno. Osjećao sam kako sve vri i klikće od boja i mirisa. Neobično volim cvjetove. Imao sam osjećaj da mogu da komuniciram sa tim prekrasnim "stvorenjima". Hvar je pun cvijeća i zelenila, i onih poznatih vrsta i onih drugih. Posebno me je impresionirao cvijet mirte. To su grmovi i stabalca sa debelim, sjajnim i krutim listovima. Cvjetovi su bijele ili blago žute boje, u malim svežnjicima – po tri do pet zajedno, veoma prijatnog mirisa. To je cvijet mladenki, nose ga na vjenčanju kao vjenčić oko glave i kao buketić u ruci. Simbol novog života. Ulaska u sreću, preporoda. Botanički naziv mu je "Flos Myrthae". "Da sam ja neko...", upotpunio bih mu naziv, i tada bi glasilo – Flos Myrthae Macabiadis. Ustoličio bih ovaj cvijet kao trajni simbol svih budućih susreta jevrejske omladine. Osjećao sam se preporođen među tim mladićima i djevojkama, među tim dječacima i djevojčicama. Pa zar ta grupa Jevreja, njih oko 450, najvećim dijelom mladih, ne simbolizuje renesansu našeg naroda, pa zar ovi susreti ne predskazuju ulazak u novi život!? Makabejska mirta ostaće mi za čitav život divan simbol svježine, mladosti i ljepote...

...5702. Bilo je i tada cvijeća na Hvaru, u Starigradu. Ali ja nisam mogao komunicirati sa cvjetovima, bio sam mlad i... gladan.

Karabinjeri su vodili svaki dan po pet do šest omladinaca u šumu, trebalo je sakupljati drva za italijansku menzu. Mještani su rijetko dobivali dozvolu za odlazak u šumu po drva. Jedne večeri, prilikom već uobičajene "partije domina" u kući Jelaškinovih, napomenu nam barba Jelaškin da bismo mogli, prilikom tih "izleta", da naberemo maginjja, jer im je sad, koncem jeseni, upravo glavna sezona. Prvi put u životu čuo sam taj izraz: "Maginje, šta je to?" Objasnio nam je da su to grmovi na kojima sazrijevaju jestive loptice veličine trešnje, po jedna na svakoj peteljci. Potpuno su okrugle, jagodičaste površine, tamnocrvene kad potpuno sazriju. Kad smo sljedećeg jutra pošli u šumu, zatražio sam dozvolu od naših "pratilaca" da ponesem lončić. Ni Italijani nisu znali za "maginje". Treba samo zamisliti naše oduševljenje kad smo probali te šumske plodove. Već više od godine dana nismo okusili nikakvo voće, a ovo je, u tadašnjem trenutku, ličilo na plodove iz raja. Od tada, svakog dana smo odlazili u šumu sa sve većim posudama. Trebalo je nabrati maginjja i za "mito" karabinjerima, i za poklon našim dragim susjedima – porodici Jelaškin, a i da se mi najedemo.

... 1989. Nisam baš naročito mnogo zainteresovan za sportske aktivnosti. Nisam to bio ni kad sam bio mlad. No, ipak sam u toku Male Makabijade prisustvovao nekolikim takmičenjima. Gledao sam malo tenis, neku partiju šaha, utakmicu odbojke, i još ponešto. Osnovni dojam koji nosim sa tih priredbi, onoliko koliko se ja u to razumijem, jeste fer–plej. Svi su drugari, igra se radi druženja, radi veselja, prijateljski, uzajamno se pomažu...

...5702. Kroz Starigrad se pronijela vijest – sutra stiže tovar krompira velikom trabakulom. Započela su nagađanja. Koliko će toga biti, da li će se moći dovoljno nabaviti, i tako to? To su bila razmišljanja mještana, a mi... niti smo imali pravo na to sljedovanje, niti smo imali novaca... No, ipak, sljedećeg jutra "nacrtali" smo se na rivi i posmatrali dugi red mještana pred trabakulom. Svaka vreća krompira koju su odnosili olakšavala je barku. I već oko 11 sati vidjeli su se donji dijelovi broda. Za svaki slučaj, nas dvojica, ja i Iso Veliki, ponijeli smo po jednu najbolje očuvanu košulju, u nadi da ćemo uspjeti da učestvujemo u "naturalnoj" razmjeni dobara.

Oko podne prišao nam je jedan mornar sa trabakule, noseći na leđima vreću sa par kila krompira. "Rekao mi je barba kapetan da vam ovo donesem. U šta da istresem?". Raširili smo naše košulje, našu jedinu "monetu", i umjesto za "trampu", poslužile su nam kao zavežljaji u koje smo svaki dobili po par kila krompira. "Znate", rekao nam je mornar, "i vas smatramo za mještane Starigrada." I to je bila neka vrsta fer–pleja, u igri za život, u igri za dokazivanje ljudskosti. Fer–plej koji je dokazivao da sunce ima ne samo u plavim visinama nego mnogo više u srcima ljudi. Bila je to jedna od nekoliko, doduše rijetkih, okolnosti koje su mi pokazale da je "čovjek čovjeku ipak čovjek", a ne vuk, okolnosti koje su mi pomogle da se vrati već dosta poljuljano povjerenje u ljudski rod.

...1989. Prisustvovao sam Komemoraciji povodom "Jom Hašoa" – uspomeni na junačku pogibiju Jevreja u Varšavskom getu. Bila je to vanredno uspjeta scensko-poetska manifestacija. Sala je bila ispunjena do posljednjeg mjesta. Tek tom prilikom sam shvatio koliko je Jevreja došlo na Hvar. Osobe koje sam inače samo susretao šetajući u parkovima, sad su postale "ermanas i ermanus dila lej" – sestre i braća po vjerozakonu.

...5702. Odmah nakon Nove godine 1942/43. prebacili su našu malu grupu interniraca iz Starigrada u mjesto Hvar. Moj saputnik Iso Veliki i ja dobili smo smještaj u hotelu "Palas". Poslije desetak dana pojavila se ideja da, uz saglasnost italijanske komande, organizujemo priredbu u tom hotelu. Priredbi će prisustvovati predstavnici italijanske komande – kao kontrola i svi internirci, koje će za tu priliku stražom dopratiti iz ostalih prebivališta u Hvaru (hoteli: "Orlando", "Kovačić" i "Slavija"). Velim, "pojavi se ideja", jer, bar tada, nisam znao ko je bio inicijator. Ja sam dobio zadatak da budem voditelj programa. Program se sastojao od pjesama i igara iz raznih zemalja. Od stare drške za metlu, komada kartona i našto konopaca improvizovao sam nešto što je nalikovalo na "mikrofon", i najavljivao tačke programa. Počela je sa: ovdje Radio-Hvar, pa Radio-Roma, Radio-Berlin, Budimpešta, itd. Prethodno su me naučili nekoliko prigodnih fraza na stranim jezicima, tako da je svaka tačka programa najavljivana na jeziku odgovarajuće "radio- stanice". Naravno, bilo je i "švercovanja". Tako se kao mađarski narodni ples izvodio kazačok, Radio-Madrid je "emitovao" romanse na đudeoespanjolu, Radio-Berlin – jidiš pjesme.

Svi su bili oduševljeni. Nešto zbog dopadljivog programa, a nešto i od popijenog vina. Naime, italijanska komanda je za tu priliku "dozvolila" da nabavimo poveliku bačvu vina.

No, glavna tačka programa "prikazana" je tek sljedećeg jutra. Kao i na drugim mjestima internacije, i ovdje su se svakog jutra do devet sati svi morali upisati u knjigu evidencije karabinjera. Ako je neko bio bolestan, dvojica karabinjera bi otišla u njegovu sobu i tu izvršili identifikaciju i utvrdili da je ta osoba "presente". To je već postala bespredmetna formalnost. Ko je, i gdje je, mogao otići iz zatvorene zgrade, koja je bila obezbijedena i stražom. Tog jutra, situacija je bila izmijenjena. Kad sam stigao u predvorje hotela da se potpišem, tu se već nalazila poveća grupa vojnika pod oružjem. Ubrzo sam saznao: dvije osobe su nestale. Svi izlazi su bili blokirani i straža je otpočela temeljitu pretragu hotela. Uzalud. Nestali su jedan mladić i jedna djevojka – njih dvoje su stalno vidali zajedno. Tek oko 17 sati dozvolili su nam da izidemo na jedan sat u šetnju. Jedna grupa interniraca vratila se sa nekoliko komada raskidane i krvave odjeće koju su našli na stijenama pored mora. Zvanična verzija je glasila: mladi par je izvršio samoubistvo zbog nesretne ljubavi. Jesu li Italijani stvarno vjerovali u tu verziju, teško je bilo naslutiti. Mi ostali, do tada neupućeni, obavješteni smo posrednim putem da je "mladi par" otišao u partizane uz pomoć hvarske organizacije. Isto tako, ubrzo smo shvatili da je čitava priredba bila "paravan", koji je trebalo da pokrije pripreme za odlazak.

... 1989. Posljednji dan Prvomajskih praznika na Hvaru. Pripremam se za povratak. Otišao sam u samoposlugu da nabavim nešto hrane za put. U mislima mi još odjekuju zvuci sa sinočnje završne večeri Male Makabijade: *Hava neranena, Šalom alehem, Šalom haverim, Šalom haverot, lehitraot*. Duboko sam proživio taj veličanstveni sastanak. Četiri stotine i pedeset Jevreja svih generacija, na jednom mjestu, skandiraju, aplaudiraju, pjevaju i plešu hebrejske pjesme i hebrejske plesove. Zaista, živjeće ovaj narod!

U Hvaru radi samo jedna prodavaonica, praznik je. Dugačak red. Uz mene u redu jedan relativno mlad muškarac, oko 30–35 godina. Obraća mi se na njemačkom jeziku, ili je Nijemac ili Austrijanac. Korak po korak napredujemo kroz prodavaonicu. Postavlja mi kratka pitanja i ja dajem kratke odgovore, o namirnicama, o cijenama, o vremenu. Kad smo nabavili ono što smo željeli, našli smo se jedan uz drugog na blagajni. Pomažem mu kod obračuna. Na izlasku obrati mi se pitanjem: "Kako to da govorite njemački?" A ja njemu: "Znate, gospodine, ja sam Jevrej, a Jevreji moraju mnogo toga da znaju da bi preživjeli i, kao što vidite, ja sam živ." Pogled mu je bio začuđen u prvi mah, a zatim ga je spustio na zemlju, tiho pozdravio, okrenuo se i otišao.

Ne znam šta mi bi! Nije mi taj čovjek bio ni za šta kriv, dapače, bio mi je simpatičan. Ali ja sam još u ušima čuo šapat duhova i duša koje su lutale nad nama sinoć u dvorani za vrijeme završne manifestacije. Osjećao sam neodoljivu potrebu da stanem nasred hvarske rive i da vičem iz sveg grla i "Ani Jeudi i živ sam." I ovaj nedužni turista je naletio, dotakao me rimama njemačkog jezika, i ja sam planuo. Priznajem, bio sam netaktičan, ali emocijama se rijetko kada može upravljati...

...5702. U drugoj polovini maja 1943. stigli su i internirci sa Jelse na Hvar, a nepunih mjesec dana kasnije otpremili su nas sve na Rab. Otišli su svi, i "Orlando", i "Kovačić", i "Slavija", i "Palas". Okrenuta je nova stranica...

...1989. Čekamo na trajekt za Split. Rivom geguckaju golubovi – dalmatineri, bijeli sa crnim pjegama. Nešto kljucaju između kamenih ploča. Odlazimo. *Šalom* barba Jelaškin i šjora Mare, mir vašim sjenima i vašim sunčanim srcima. *Šalom* i tebi Makabejska mirto. *Šalom* Amelija. *Šalom haverim, šalom haverot, lehitraot...* doviđenja... doviđenja...

1990.

RAHELA-BULKICA ANAF

Kako je izbegla genocid nad Jevrejima 1941.

Pisano na osnovu usmenog kazivanja

Rahela Anaf

Do rata i okupacije Jugoslavije 1941. godine, porodica Anaf živel je u svojoj prizemnoj kući od dva mala stana u Pop–Taškovoj ulici br. 4, u Beogradu, u blizini tadašnje Autokomande.

Porodica je živela u granicama srednjeg, podnošljivog materijalnog stanja, uglavnom složno i relativno bezbrižno.

Majka Sarina – Sara, rođena Altaras a udata Anaf, bila je sedmo dete majke Flore i oca Josifa Altarasa, koji su od početka ovog veka živeli i svu svoju decu izrodili u Požarevcu. Otac Josif bio je majstor, jorgandžija, ali bez svoje radnje. Odlazio je po kućama na rad i u mnogim prilikama, kada je bilo višednevnog posla, ostajao je na spavanju i hrani kod poslodavca. Kao najmlađe dete, Sarina je bila najomiljenija, imala je veoma blagu i dobru narav, i takva je ostala sve do smrti. Umrta je 1934. od sepse nastale posle nestručno izvršene kiretaže.

Kasnije se utvrdilo da nije ni bila u drugom stanju.

Otac Bencion Anaf bio je limarski majstor. Veoma društven, veseljak po prirodi, i veoma tražen i dobar majstor, bio je omiljen i rado viđen u društvu komšija, kolega zanatlija i poštovan od mušterija. Prema porodici i supruzi Sarini bio je veoma pažljiv. Ugled kakav je uživao među ljudima, omogućioće mu da kasnije preko mnogih prijatelja pokuša da svoju porodicu spase od genocida, što mu je delimično i uspelo.

Sarina – Sara i Bencion izrodili su troje dece: Avrama – Acu, koji je do rata bio carinski posrednik međunarodne špedicije; Josifa – Joleta, koji je do rata studirao tehniku (III godina), i ćerku Rahelu – Bulkicu, ućenicu, koja je u svojoj osmoj godini izgubila majku, a 1941. imala je 15 godina.

Sa okupacijom, za sve Jevreje, pa i za porodicu Anaf, nastupili su teški dani, puni neizvesnosti, straha i mnogih neprijatnosti: svakodnevn e pretnje, šikaniranje,

ponižavanje, lišavanje najelementarnijih ljudskih prava. Počela su vrlo brzo i streljanja grupa Jevreja kao talaca, pod izgovorom "odmazde", zatim obaveza prijavljivanja u poseban centar za Jevreje, ograničavanje kretanja, odvođenje pod nemačkom stražom na razne teške fizičke i krajnje ponižavajuće radove širom Beograda. Ukratko, Jevreji su se našli van zakona i bez ikakvih prava, što je značilo da sa njima može svako da postupa kako hoće. Tako je bilo prvih meseci posle okupacije, a i to što je ovde rečeno, samo je bleđa slika užasa koji su Jevreji doživljavali.

Negde u oktobru 1941. a možda i koji dan ranije, počelo je odvođenje Jevreja, prvenstveno muškaraca u sabirni logor "Topovske šupe", kod Autokomande. Tu su prikupljeni Jevreji u dve vojne zgrade bivše kasarne "Princ Andreja". Logor je osnovala nemačka komanda. Iz njega su, pod raznim izgovorima, odvođene grupe Jevreja na streljanje. Osim Nemaca, u logoru su bili i Nedićevi žandarmi koji su se takođe isticali u brutalnom ponašanju prema Jevrejima. Posebno su životinjski postupali neki od žandarma: Ralić, Vukosavljević, Veličkov i dr. Nedić i njegovi poslušnici odbijali su da olakšaju sudbinu Jevreja jer se "...zna vrlo dobro da su Jevreji bili potrebni kao meso koje će morati davati..." za poginule Nemce, potrebni su kao taoci za streljanje (Jevr. ist. muzej K.22-76-1/15).

Rahela-Bulkica nekoliko puta je obilazila svoga brata Joleta u tom logoru, nekako je dolazila u kontakt sa njim. Sluteći najgore, Jole je Bulkicu stalno opominjao da beže iz svog stana, da se negde sklone, a najbolje je da beže iz Beograda. (U to vreme njen najstariji brat već je izbegao iz Beograda – kako, videće se kasnije. U toku kazivanja svojih sećanja, Bulkica je piscu ovih redova rekla da su u to vreme, u tom logoru, bili i njen otac, najstariji brat i zet, što on nije znao jer je iz Beograda otišao u prvoj polovini septembra 1941.).

Bulkica je doznala da je njen brat Josif-Jole 3. novembra odveden sa većom grupom Jevreja i da je streljan. Više nije bilo vremena, moralo se što pre bežati iz kuće u Pop-Taškovoju 4.

Često se čuju pitanja sa prizvukom čuđenja "kako to da su Jevreji čekali da budu odvedeni, kako nisu bežali, kako se nisu krili, kako nisu u većem broju odlazili u partizane" i sl. Treba imati u vidu da je izlazak iz Beograda, već nekoliko meseci posle okupacije bio veoma težak, gotovo nemoguć za sve one ljude koji nisu mogli da sebi obezbede lažna dokumenta. Jevreji, sa žutim trakama, nisu smeli da izlaze iz Beograda. Mogli su to jedino ako su se nekako domogli lažnih dokumenata. To je važno i za ilegalce koje je policija tražila. Svi izlazi iz Beograda bili su pod jakom nemačkom stražom, pomognutom Nedićevom žandarmerijom, ljotićevcima i Srpskom državnom stražom. Njih nije bilo malo tako da su i prepoznavanja bila moguća. Svaki izlaz iz Beograda, čak i sa lažnim dokumentima, bio je veliki rizik. Da bi Jevrejin došao do lažnih dokumenata, morao je imati tako dobre prijatelje koji su hteli i mogli da im obezbede ispravu. Svi Jevreji nisu imali prijatelje takvih mogućnosti! Dalje, da bi se neko od Jevreja skrivao u Beogradu, morao je takođe imati verne, dobre i smeje prijatelje koji su, opet, morali da imaju određene uslove za skrivanje – a što nije bilo jednostavno. U takvim slučajevima prijatelji čuvari veoma su mnogo rizikovali, jer bi u slučaju otkrivanja i sami platili glavom. Treba imati u vidu i to da su skrivanje ili izlazak iz Beograda celih porodica, često sa malom decom, bili gotovo nemoguća, a u mnogim slučajevima porodice nisu ni želele da se odvajaju. Svemu ovome

treba dodati da većina Jevreja, i pored svakovrsnog užasa koji su doživljavali – ipak nisu mogli do poslednjeg momenta da zamisle da će ih zaista zadesiti fizičko uništenje. Da dopunim ranije napisano: ako bi neko od Jevreja i došao do lažnih dokumenata, mogao je da izađe iz Beograda, ali, kuda da se uputi, kod koga? Da traži po selima gde se nalaze partizani – smešno je; da se javi bilo kom seljaku da se kod njega krije – i to je besmislica. Znači, svaki odlazak iz Beograda pretpostavljao je obezbedene uslove za dalji boravak, ili za stupanje u partizane, ili za skrivanje kod proverenih ljudi. "Kanali" za prebacivanje Beogradana u partizanske odrede poveravali su se samo malom broju ljudi, za koje je ilegalna organizacija mogla da bude sigurna da neće provaliti teško uspostavljene veze za izlazak iz grada i za dolazak u partizanske odrede.

Evo samo nekih odgovora na ranije postavljena pitanja zašto Jevreji nisu masovnije bežali.

Pre nego što opišem Bulkičino spasavanje za vreme okupacije, da ukratko objasnim kako su iz Beograda izbegli njen stariji brat Avram–Aca i otac Bencion, u želji da izbegnu genocid.

Već je rečeno da je porodica Anaf u Pop–Taškovoju ulici imala dva mala stana. U jednom od njih, kao kirajdzija, stanovao je narednik bivše jugoslovenske vojske Aleksandar Nikolajević. Posle okupacije postao je narednik u Nedićevoj vojsci. Komšijski odnosi su bili veoma dobri i prisni. Avram–Aca bio je dobar prijatelj sa narednikom. Pošto je narednik ocenio šta se sve sprema Jevrejima, kada je ubrzo posle okupacije premešten u Senjski rudnik, rešio je da pomogne Aci da se skloni iz Beograda: poveo ga je u Senjski rudnik i zaposlio ga u administraciji rudnika, pri čemu ga je predstavio kao svoga rođaka. Aca je ceo rat proveo u Senjskom rudniku kao administrativni službenik pod imenom Avram Antić. Narednik je Acu lično doveo u rudnik pre nego što je Bulkica napustila stan u Beogradu. Avram–Aca umro je 1970. i sahranjen je na jevrejskom groblju u Beogradu.

Sa ocem Bencionom stvari su se odvijale malo drugačije. On je napustio stan negde u novembru, Bulkica se ne seća tačno datuma. Da dođe do lažnih dokumenata pomogla mu je Srpkinja Božana Smederevac, kojoj je Bencion ustupio svoj stan na korišćenje ne bi li tako sačuvao i stan i sve u njemu. Božana mu je dala prijavu stana nekog svog starijeg i bolesnog rođaka, pomoću koje je Bencion uspeo da dođe do legitimacije na ime Jovan Mirković. Napustio je stan. Oko mesec dana se kao samac krio u Strumičkoj ulici na Pašinom brdu, a onda je uspeo da se prebaci u Arandelovac, gde se već tada nalazila i krila jedna njegova rođaka. Sve do 1944. krio se i živeo u Arandelovcu, samo je ponekada dolazio i provodio neko vreme u Despotovcu. A 1944. u Despotovcu ga je prepoznao jedan kvisling, prijavio ga je i Bencionu su sproveli u Jagodinu, gde je i streljan. Bulkica kaže da je doznala da je taj kvisling posle oslobođenja streljan.

Glavni deo ovog teksta je o tome kako se spasila Rahela–Bulkica Anaf. Ona se seća da je u svom stanu ostala, sada već sama, negde do kraja novembra 1941. Čula je da su Nemci i njihove sluge počeli da odvođe i žene i decu, pa je odmah pobegla kod svojih školskih drugarica Nade i Perside Šparavalo. Tu je ostala skrivena kratko vreme, nedelju–dve. Za to vreme Nada i Persida Šparavalo uspele su da Bulkici obezbede lažnu dačku knjižicu na ime Bojana Mirković. Posle toga Bulkica je prešla u stan Ivanke Nikolić, svoje sestre od tetke, u ulici Vojvode Prijezde, na Pašinom brdu. Tu je ostala do januara 1942. Vlasnik kuće doznao je

da se u stanu Nikolića krije Bulkica, zapretio je da će je, ako ona ne napusti njegovu kuću prijaviti Nemcima. Nikolići su morali odmah nešto da urade; nije se smelo čekati da vlasnik ostvari svoju pretnju. Muž njene sestre od tetke, Ivanke Nikolić, odveo je Bulkicu u Senjski rudnik da bi bila kod svog brata Ace. Za malo stariju devojčicu tada nisu mogli da nađu drugo hitno rešenje. Putovanje je prošlo dobro, uprkos tome što putovanja u okupiranoj Srbiji nisu nimalo bila prijatna. Legitimisanja, racije, pretresi i sl. bile su tada redovne pojave.

Sarina–Sara Anaf rođena Altaras sa decom: Avram–Aca, Josif–Iole i Rahela–Bulkica (snimak iz 1930. i neke godine)

U Senjskom rudniku Bulkica nije smela da ostane takoreći ni dana. U mestu se nalazio poznanik narednika Nikolajevića, isto podoficir bivše jugoslovenske vojske, neki Rus Arkadije, koji je, doznavši za Bulkicu izrazio sumnju kako to da narednik prvo dovodi svog rođaka, a sada i neku devojčicu o kojoj nikada nije pregovorio. Ta njegova sumnja, a nije se radilo o dobrom čoveku, mogla je da donese mnoge neprijatnosti i tragično da se završi. Zbog toga je Bulkičin brat Aca u januaru 1942. odveo sestru u Arandelovac sa ciljem da se nadalje krije u mestu gde se već ranije krio njen otac Bencion. U Arandelovcu se krila i njena strina Rikica Anaf, tetka Nisima Konfina, bivšeg ministra u posleratnim vladama Jugoslavije. Ne treba posebno govoriti u kakvom teškom psihičkom stanju i strahu je Bulkica preživljavala sva ta bežanja i skrivanja.

Već je ranije rečeno da je Bulkičin otac Bencion imao mnogo prijatelja, koji su bili voljni da mu u ponečemu pomognu. U Arandelovcu je sreo prijatelja, kolegu, limarskog majstora Milana Živkovića, čija je žena bila Jevrejka. Pošto Bencion nije smeo da primi Bulkicu u svoj iznajmljeni stan, jer je stanodavce već bio obavestio da nema nikoga od familije, nije bilo moguće sada dovesti Bulkicu i prijaviti je kao ćerku ili rođaku. Nađeno je privremeno rešenje da Milan Živković u prvim danima primi Bulkicu. Zima je, januar mesec. Ovo rešenje nije moglo biti

za duže, jer je postojala opasnost da se nešto desi i porodici Živković, pošto je supruga bila Jevrejka. Osim toga Bulkica je od dokumenata još uvek imala samo lažnu dačku knjižicu.

Tada je nađeno malo neobično rešenje za Bulkičino zbrinjavanje. Pre odlaska iz Beograda, otac Bencion je od svog prijatelja, inženjera Miše Boškovića, dobio pismo—preporuku za Mišinog rodaka, armijskog generala Ljubomira Marića, u kome ga Miša moli da donosiocu pisma, ako zatreba, izađe u svemu u susret. Tada je Bencion iskoristio ovu mogućnost. General se odazvao molbi i Bulkicu, sada kao izbeglicu iz NDH, zaposlio kao kućnu pomoćnicu, za stan i hranu, u porodici Ruže i Nenada Milića. Nenad je bio pravnik a Ruža je bila medicinska sestra. Oni su posle okupacije napustili Beograd i ceo rat su proveli u Arandelovcu. U to vreme general Marić je znao ko se krije pod imenom Bojane, a porodica Milić to još nije znala. Iako je radila kao kućna pomoćnica, sada već u šesnaestoj godini, Bulkica alijas Bojana bila je veoma dobro primljena, tretirana je sa punom pažnjom kao njihovo dete, zavoleli su je – dobri ljudi! Sada su u istom gradu bili otac i ćerka, iako ne u istom stanu, ali mogli su ponekada krišom da se vide, sretnu. Dopisivali su se i sa Acom, koji je bio u Senjskom rudniku.

Postavilo se pitanje kako lažnu dačku knjižicu zameniti, odnosno kako doći do legitimacije? To je priča za sebe. Osim toga, preko dačke knjižice moglo se ustanoviti da je Bulkica—Bojana iz Beograda i da je to falsifikat.

U Arandelovcu je postojao neki organ Komesarijata za izbeglice, koji se brinuo o prihvatu izbeglica iz ustaške NDH. Lična legitimacija mogla se dobiti samo preko tog Komesarijata. Postojala je mogućnost da činovnici u razgovoru sa "Bojanom Mirković" – Bulkicom nešto posumnjaju i da sve propadne. Zato je bilo potrebno da se Bulkica temeljito pripremi za razgovor u Komesarijatu. Danima se pripremala: naučila je "Očenaš", naučila je kako da se krsti, ponešto je trebalo znati i o srpskim i pravoslavnim običajima, tečno je trebala da odgovara na pitanja odakle je, koga ima, gde je živela (izabran je Osijek), kako je stigla do Arandelovca i mnogo drugoga. U Komesarijat je Bulkicu odvela (i prisustvovala razgovoru sa činovnicima) Pava – prezimena se ne seća – ćerka iz porodice kod koje se krila Rikica Anaf, rodaka Nisima Konfina. Uz Pavinu pomoć, a na veliku radost Bulkičinu, činovnici nisu nikakve posebno ispitivačke razgovore vodili sa njom i sve je prošlo lako. Bulkica je dobila legitimaciju na isto ime – Bojana Mirković.

U kući porodice Milić, Bulkica je provela od januara do decembra 1942. godine. To je period kada je bila najsigurnija i kada se sa njom lepo postupalo. Po tome kako se sa njom postupalo, mogla je tamo da ostane i do kraja rata. Međutim, tog decembra dogodilo se nešto što je moglo tragično da se završi i što je unelo veliki nespokoj i strah u porodicu Ruže i Nenada Milića.

U Arandelovcu, u kući Juce Đorđević, bila je smeštena nemačka komanda za Arandelovac. Jednom prilikom, ćerka generala Marića, Rajka, kao u poverenju, kao što se prenose "interesantne" tajne, rekla je Juci da se u kući Milića krije jedna devojčica Jevrejka. Juca se zabrinula, jer je otkrivanje Jevrejke moglo da donese velike neprijatnosti, tragično da se završi za Bulkicu, a možda i za mnoge druge. Juca je to poverila porodici Milić. Bili su veoma iznenađeni i pozvali su Bojanu—Bulkicu na razgovor. Pitali su je da li je ona Jevrejka. Bulkica je to negirala. Posle upornog nastojanja da im kaže istinu i kada su joj rekli da oni nju vole i da joj neće

učiniti nikakvo zlo, Bulkica je priznala, gorko zaplakala, zaridala i klekla pred njih moleći da je ne otkriju Nemcima, da je ne bi odveli u logor. Tada se desilo ono što je normalno kod dobrih i humanih ljudi, a takvih je bilo i za vreme okupatorske strahovlade. Ruža Milić pridigla je Bulkicu, zagrlila je i sama zaplakala, i rekla joj da se ništa ne brine, da će se oni pobrinuti za nju, ali da više ne može da ostane u njihovoj kući, i ne samo tu nego ne sme više da ostane ni u Arandelovcu.

Nenad Milić je odmah otišao kod generala Marića sa zahtevom da se general pobrine šta dalje činiti sa Bulkicom. Pošto je njegova ćerka kriva za nastalo stanje, mora se on pobrinuti, inače će Milić potvrditi da je general znao koga preporučuje za kućnu pomoćnicu. General nije imao kuda, morao je nešto da učini. Obezbedio je Bulkici objavu za putovanje u Vrnjačku Banju i uputio je da se javi njegovom rođaku, već ranije pomenutom inženjeru Miši Boškoviću.

Ovom prilikom Bulkica je usred zime morala sama da putuje preko Lapova. Tu je morala da prenoći do sutrašnje veze za Vrnjačku Banju. Ne samo da je bila sva u strahu nego nije imala ni gde da provede noć. Tu se, na stanici, našao neki Nedićev oficir, koji je, čuvši da je izbeglica i da nema kuda, odveo kod neke žene u blizini stanice, koja ju je nekako smestila da provede noć, uprkos tome što joj je stan već bio pun putnika koji su takođe morali negde da prenoće. Ovo možda izgleda kao nevažan detalj Bulkičinog "putešestvija", ali treba se zamisliti kako joj je bilo i u kakvom psihičkom stanju je morala sama da putuje.

Inženjer Miša Bošković primio je Bulkicu i kod njega je ostala tri meseca. Dane je provodila u podrumu, skrivena od pogleda ljudi, a noć je provodila u stanu Boškovića. Moralo se tako, jer su Boškovići već imali kućnu pomoćnicu, neku Slovenku, verovatno izbeglicu, pa se ne bi moglo objasniti kako to da su zaposlili još jednu pomoćnicu. U međuvremenu su Boškovići tražili drugo, trajnije rešenje. Uspeli su da zaposle Bulkicu kao kućnu pomoćnicu kod inženjera Petronija Jokića, za malu platu, stan i hranu. Petronije je imao taštu, ženu Radu i dva sina. Stariji je bio aktivni četnik, a mladi je bio pred kraj rata mobilisan u četnike – oba su poginula. Porodica Jokića nije znala ko se krije pod imenom Bojana. Za razliku od postupka u porodici Milić u Arandelovcu, kod ove porodice nije joj bilo nimalo lako, tretirali su je bukvalno kao kućnu pomoćnicu, nisu joj dali mira, uvek su joj nalazili poslove, i kada su opravdani i kada to nisu, samo da ne sedi dokona. Ceo taj period skrivanja, do kraja rata, bio joj je veoma težak. Jedino ju je Petronijeva tašta uzimala u zaštitu, branila je i više se brinula o njoj. Bulkica misli da je tašta ipak sumnjala u to ko se krije pod imenom Bojana.

Bulkica je u toj porodici dočekala kraj rata.

Odmah po oslobođenju Vrnjačke Banje, Bulkica je tražila od komande mesta objavu i odobrenje da napusti Vrnjačku Banju (neke smetnje su bile u gradu – karantin, valjda), da nađe brata Acu i tada je porodici Jokić otkrila svoj identitet. Kada je Petronije čuo da ona nije Bojana nego Jevrejka Rahela Anaf, rekao joj je da je on to znao ne bi ona kod njih ostala ni časa, ne bi je držali u svom stanu. Eto, bio je jedan od onih koje ne krase humane osobine. Pored takvih, bio je i nemali broj onih koji su ravnodušno posmatrali stradanje Jevreja, a iz Bulkičinog spasavanja vide se i imena mnogih Srba koji su bili spremni da pomognu u skrivanju i spasavanju Jevreja.

SARAJEVSKO GROBLJE I MOJI STARI

Prvi put sam ušao u sarajevsko groblje kada sam imao jedanaest godina, dvije godine prije holokausta, koji je progutao devedeset odsto članova moje šire rodbine. Igrali smo se "žandara – lopova". Dobro se sjećam, sakrio sam se iza jednog nadgrobnog spomenika i prosto se sledio od straha kada sam pročitao sledeću nadgrobnu poruku: "Čovječe, stani! Ono što si sada Ti, to sam bio Ja, a ono što sam sada Ja, to ćeš biti Ti!"

Sve sam razumio i prvi put ozbiljno osjetio strah od smrti, zapravo, bez obzira na ciničnost poruke, ona me je uvijek podsjećala na relativnost i prolaznost vremena. Tada još nisam shvatao šta znači biti Jevrejin. Brat, Šabetaj, bio je uvijek odličan đak u gimnaziji. Jedini u razredu. Ja sam bio vrlo dobar, što nije bio mali uspjeh u Drugoj muškoj realnoj gimnaziji u Sarajevu, jer su od četrdeset ili trideset đaka u razredu, samo njih četvorica–petorica prolazili s vrlo dobrim. Većina je ponavljala razred ili išla na popravni. Otac, Rafael, bio je strog. Uporno je tražio od mene da i ja budem odličan. Govorio mi je: "Sine dragi, moraš biti najbolji ako hoćeš da uvijek imaš posla i da te svi zovu, šta god da budeš, zanatlija, doktor ili inženjer. Ako se bude čulo da si najbolji, svako će te zvati. I Musliman i Jevrej i hrišćanin. Ako budeš samo dobar, Jevrej će te zvati, jer si Jevrej, jer će svako prvo svojoj vjeri davati posao. A ako budeš loš, niko te neće trebati!"

Uzalud su bila sva objašnjenja. Mi smo se u razredu dobro slagali. Vjeronauku nisam volio iz jednostavnog razloga što nisam razumio hebrejski. Znao sam da čitam i napamet izustim molitvu, svake noći: "Šema Jisrael, Adonaj elohenu, Adonaj ehad..." ali nisam razumio šta čitam i šta znače riječi molitve. Otac je pucao od muke što ne dolazim u sinagogu petkom uveče, ali ne toliko zbog toga što nisam tako dobar vjernik, nego zato što su poslije svake molitve djeca dolazila do nadrabintera i ljubila mu ruke, a nadrabinter, kantor, dobro bi zapazio kada mene nema. Zašto? Zato što sam mu bio unuk. I to ne samo unuk, nego unuk koji nosi njegovo ime i prezime. Videći da ni batine ne pomažu, otac mi je obećao da će mi dati pet dinara ako dođem na molitvu i poljubim noni ruku. Dolazio sam, ali sam bio nezainteresovan, jer me je jako zanimalo kakav je Bog, i da li on razumije jezik kojim se vjernici mole. Za pet dinara se moglo kupiti dvadeset klikera i nisam htio da ih se odreknem. Našao sam solomonsko rješenje. Uvijek u vrijeme kada bi se završavala molitva u hramu i kada je trebalo svešteniku poljubiti ruku, ja bih se

Staro sarajevsko groblje, iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

pojavio pred sinagogom, posudio kapu za nekoliko minuta od bilo kog dječaka pred sinagogom, poljubio nonu ruku i svi su vjerovali da dolazim u hram.

Ipak, sjećam se jednog praznika kada je veleljepnom i akustičnom sarajevskom sinagogom odjekivao strašan, dubok i zavijajući mukli ton, za koji mi je otac kratko objasnio da dolazi od Boga, jer je to vrijeme kada svi vjernici treba da razmišljaju o svojim grijesima. Ukoliko budu dublje i iskrenije razmišljali i kajali se, utoliko će im brže grijesi biti oprošteni. Na taj praznik sam uvijek dolazio,

jer sam glas poistovjetio sa Bogom. Mislio sam da se tada sam Bog nalazi u sinagogi, pogotovo što su stariji govorili da niko ne smije da podigne glavu i gleda prema postolju gdje su sveštenici. Glas dolazi od Boga, a glavu treba sagnuti.

Dvije–tri godine sakupljao sam hrabrost, nošen ogromnom znatiželjom, da podignem glavu dok je svodovima odjekivalo muklo zavijanje, u nadi da ću vidjeti Boga. I kada sam jedne godine, drhteći od straha i sa srcem koje je lupalo kao bubanj, podigao glavu i vidio sveštenika koji duva u veliki rog, vjernik koji je iza mene stajao, lupio me je šakom po glavi. Vrisnuo sam iz sve snage, misleći da me je sam Bog šakom udario. Vrisak, u tišini pune bogomolje, prekinuo je za časak molitvu. Čuvari su me izbacili iz sinagoge. Otac se od stida izgubio iz hrama. Znajući da me čekaju batine, bojao sam se povratka kući, a kada sam se najzad vratio, otac me nije ni dirnuo. Grizao je usne od muke. Vidio sam koliko se napinje da uguši bijes i želju da me bije.

– Zahvali nonu što si živ. Zabranio mi je da te bijem – rekao je.

Nonu sam posebno volio zbog izuzetne ljubavi koju je prema meni pokazivao. Kada je preminuo 1947. godine, bio sam već mladić, zadrti skojevac, koji je uporno nastojao da svom djedi objasni da je na pogrešnom putu, jer Boga nema i jer je religija, kako je drug Staljin rekao – opijum za narod. Nećete mi vjerovati, ali ja sam u to vrijeme bio najsretniji jer sam smatrao da je marksizam–lenjinizam nauka nad naukama i da je i nono, u pogledu znanja, neuk prema meni. Nikada sebi neću oprostiti muke koje sam tom jadnom čovjeku nanio, objašnjavajući mu zašto nema Boga, ja, "njetu di haham"!

Nonu su sahranili pri samom ulazu u jevrejsko groblje, na počasnom mjestu. Podigli su mu divan mermerni nadgrobni spomenik, koji mi je utjerivao strah u kosti, jer je na nadgrobnoj ploči zlatnim linijama bila urezana Davidova zvijezda, a ispod zvijezde, još krupnijim zlatnim slovima, stajalo je veliko nonino ime i prezime, zapravo moje ime i prezime. Nisam se mogao oteti dojmu da gledam vlastiti grob.

Od 1955. godine sam češće navraćao na groblje, jer je tamo bio sahranjen i ujka Leon, čovjek koji je sa svojom suprugom, tetkom Reni, učinio sve, sa tetkom Rikicom, da me spasi iz okupiranog Sarajeva. Odgajio me sa svojom djecom, Davidom i Sidom, kao rođenog sina. Leon i Renika su bili moji drugi roditelji. Njih sanjam.

Imam fotografije svojih roditelja, ali oni mi se ne javljaju u snu. Otkako je Leon umro, dolazio sam češće na njegov grob, koji je tada imao najoriginalniju nadgrobnu ploču – u obliku otvorenog *Tanaha (Starog zavjeta)*. Možda u drugom slučaju to ne bih pomenuo da projekat spomenika nije napravio, kao znak saosjećanja i saučešća, arhitekta Zlatko Ugljen, Musliman, i poklonio ga svom dobrom prijatelju, Leonovom sinu, Davidu. U to vrijeme, potpuno ideološki vaspitan u duhu da su svi privatni trgovci eksploatatori, bio sam nekako razapet između ideologije, kao teorije, i Leonovog primjera, kao prakse.

Kada je postao direktor svih gradskih mljekara u Sarajevu, Leon je radio dvostruko i trostruko više nego kada je bio vlasnik svoje veletrgovine. Poslije podne, po završetku radnog vremena, obilazio je prodavnice u gradu i kontrolisao vage u mljekarama i higijenu. Ko god je imao prljave ruke ili prljavi bijeli mantil, nije mogao da posluži. Mislio sam da se Leon boji nove vlasti i da zato radi više nego što se od njega traži. Objasnjavao sam mu: "Leone, zašto radiš poslije dva

sata. Ti si svoje radno vrijeme završio. Svi odlaze kući, idi i ti. Oslobodi se kompleksa da si bivši trgovac. Niko ti neće ništa učiniti!"

Leon mi je odgovorio: "Ne razumiješ me, Joži. Nikoga se ja ne bojim. Ali to je pitanje trgovačke časti. Ja ne znam drugačije da radim. Mušterije moraju biti zadovoljne. Niko ne smije naplaćivati dok se tasovi vage ne umire. Bez zadovoljne mušterije nema zarade, a bez zarade nema države..."

Dosadio je kolektivu. Smijenili su ga na jednom radnom sastanku pod motivacijom da "ne žele da njima naređuje bivši trgovac, eksploator".

Danas duboko žalim što nisam pažljivije posmatrao i zapažao ove generacije Jevreja, koliko zbog onoga što se zove trgovačka čast i poslovna sposobnost, toliko i zbog običaja i anegdota koje su kružile starom jevrejskom čaršijom. Jednog dana, na primjer, dotrčao je zadihan šegrt Jahiela Fincija, iz njegove četkarnice na Baščaršiji, poručujući mi da hitno dođem u Jahielovu zanatsku radnju i na engleskom jeziku kažem nešto važno engleskom konzulu. Nisam shvatao uopšte o čemu je riječ, ali mi je postalo jasno kada sam ušao u četkarsku radionicu gdje je stajao zbunjeni engleski konzul, dok ga je stari Jahiel na koljenima molio da napusti radnju. Šta se dogodilo? Godine 1948, kada su bile nacionalizovane i najmanje piljarnice, Jahiel je čudom dobio dozvolu da u nekoj vlažnoj kamenoj izbi na čaršiji otvori malu zanatsku radionicu, gdje je pravio četke i metle. To je bio zanat koji je "ispekao" kada je imao 16 godina, a sada mu je u poznim godinama dobro došao da prehrani petoro članova porodice. Engleski konzul je od nekoga čuo da je, uprkos drastičnim mjerama nacionalizacije, jedan Jevrejin otvorio jedinu zanatsku radnju u gradu, i da je čak postavio vlasničku tablu na ulazu. Konzul je presrećan dotrčao do radione, u pratnji fotoreportera. Zagrlio je Jahiela i ushićeno rekao: "Gospodine, ja vam iz sveg srca čestitam. Vi ste jedinstveni primjer nesalomljivosti privatne inicijative i privatnog duha. Pisao sam o vama glavnom uredniku *Manchester gardijana* i on me je zamolio da mu pošaljem fotografiju vaše četkarnice, koju će objaviti na prvoj strani lista!

Konzul, koji je dosta dobro govorio naš jezik, bio je dovoljno jasan da ga Jahiel shvati. Zato je blo potpuno zbunjen kada je Jahiel pao na pod na koljena pred konzula, plaćući i preklinjući da ga ne slika.

Kada sam ušao u četkarnicu, Jahiel mi je, u suzama, drhtavim glasom, rekao da na engleskom objasnim konzulu da se smiluje i ne objavljuje takvu fotografiju, jer Jahiela to može koštati dozvole za rad, a on hrani petora usta!

Sjećam se, stari Jahiel je uvijek govorio da je najlakše govoriti starošpanski, jezik kojim su se sefardski Jevreji služili i nekoliko vjekova nakon protjerivanja iz Španije. Na primjer, "čitijandu las novinas, si bistrea l' um!" Što bi trebalo da znači: "Čitajući novine, bistri se um." U stvari, tu nema niti jedne španske riječi.

Tužno je što su grobovi posljednje mirmodopske generacije Jevreja rasuti, ali dobro je što su umrli ranije i nisu doživjeli Sodomu i Gomoru koja se sručila na anatemisanu Bosnu.

Svi požari i zemljotresi nisu u prošlosti uništili Sarajevo kao ovaj građanski rat...

STAKLENA ZEMLJA

Lirski legat

Poštovani gospodine,

Cela moja porodica je stradala u logorima. Majka i sestra u Aušvicu, otac je maljem ubijen i ja sam ga sahranio, brat Samuilo živ je spaljen pred mojim očima u Jasenovcu. Aprila 1941. uhapšen sam sa bratom, samo zato što smo Jevreji. Majka je htela da se sklonimo u Mačvu. Možda bi sve bilo drugačije, ali nije. Nismo odmah dopremljeni u Jasenovac, jer logor tada nije bio oformljen, ali smo bili zatočenici u Zagrebu, Gospiću, Staroj Gradiški, u Feričancima...

Kroz zidove baraka u Jasenovcu nije duvalo samo kada nema vetra. Gradili smo nasipe: ako voda odnese deo nasipa, nestaju i životi onih koji su nasip gradili.

Ciglana? Pa to je bio krematorijum, mesto gde su ciglu pekli ljudskim telima. Morao sam da radim sve poslove, a najduže, čitavih godinu dana, radio sam na pruzi. Tu je uvek bilo posla, jer su prugu često dizali u vazduh. Jasenovac je bio pravi pakao. Zemlja po kojoj smo hodali bila je kao od želatina. Znali smo da gazimo po leševima na koje je samo nabacana zemlja. Meni se činilo da je staklena, da je prozirna, da vidim likove svih onih koji su do juče sa mnom išli na posao, koji su se do juče sa mnom borili za svoj život. Providna zemlja, mislio sam. Providna kao naše izmučene grudi. Imao sam svega četrdeset i dva kilograma. Bio senka od čoveka.

Dan uoči našeg organizovanog bekstva, ustaše su izvojile žene i odvele ih u Staru Gradišku. Kako su prolazile pored nas, tako su vikale da budemo hrabri. A one, odlaze u smrt. Tada su izveli ispred baraka i grupu muškaraca, polili ih naftom i zapalili. Postrojili su i nas da sve to gledamo. Među živim buktinjama bio je i moj stariji brat. Tražio je pomoć, ali mu je nisam mogao pružiti.

Na dogovoren znak, 22. aprila 1945. godine, jurnuli smo. U život, ili u smrt. Mislim da nam je to tada bilo svejedno. Dobili smo nekakvu čudnu snagu, mi koji smo napola bili već sahranjeni. Preplivati Savu, na njenom petstotom kilometru za mnoge je bila sloboda. Ta ista Sava koju sam toliko puta preklinjao da me proguta i spase muka, ta ista reka koju sam molio da donese deblo za koje bih se uhvatio, ta jedina sestra, postala je moj neprijatelj. Nisam znao da plivam. Trčao sam prema šumi. U džepu, za svaki slučaj, imao sam komad kanapa. Bolje je obesiti se nego ponovo u krvničke ruke. U selo nisam smeo. Plašio sam se kome i kuda idem. Ipak, glad me je naterala da izidem iz sena i krenem. Nigde muške duše, samo neke starice. Dobio sam komad hleba. I slobodu sam dobio.

Želeo bih reku. I šumu bih želeo.

Jozef Morgenštern

S poštovanjem,

Gospodina Morgenšterna lično ne poznajem, sudbina mnogih porodica koje su potražile spas u Mačvi ostala je zauvek prikovana za malu njivu čestite porodice Ljubičić. Ni samo nebo na Miholjdan nije izdržalo. Zaplakalo je nad Zasavicom 13. i 14. oktobra 1941. Streljano je 1.057 Jevreja. Pedantni Nemci, na sto trideset osmom kilometru Save, trudili su se da nijedan jevrejski život ne ostane. Na maloj njivi, u velikoj grobnici, na desnoj obali reke, ostali su meni mnogo dragi. Lazar Ljubičić nije nikada dozvolio da se njiva ore. Govorio je: "Nikada Srbi nisu orali groblje, pa neće ni sada. Nikada nismo jeli sa kostiju, pa ni sada nećemo umreti od gladi". Zasadio je jasenove. Neka se zna mesto, neka stabla budu beleg da su ovde nevini ljudi. Zavet je ostavio svim svojim potomcima.

Mi smo imali sreće. Našli smo utočište u domu Lazara Ljubičića. Govorili smo za sebe i drugima da smo Lazarovi. Jednom su me na ulici zaustavili i pitali: "Čiji si ti, mali?" Odgovorio sam: "Ja sam Lazarov. I mama i tata su Lazarovi". Majka Ravica i otac Oskar pomagali su u domaćinstvu i na njivama. Jednom dođeše žandarmi, ljudi od vlasti, i donesoše žute trake za nas. Da nas obeleže. Čika Lazar iziđe, dočeka ih i reče: "Traku ću ja nositi, a oni dok su kod mene nikada". Bio sam u gostima kod našeg Lazara, leta 1990. Sve je nekako bilo isto, kao pre pedeset godina, samo nije bilo oraha u dvorištu. Sećam se, i tada sam po ko zna koji put čuo zavet, da njivu kraj Save niko neće dirati. To nije njiva, to je sveta zemlja, najlakši pokrov za nevine. Kad odem tamo, meni se čini da vidim sve one ljude koji su bili u našem selu. Skoro da bih ih mogao prepoznati. Kud to odoše i zašto?

Kakva nas sudbina to veže? I ovo pismo pišem na današnji dan za koji sam, evo, tek sada, video da je srpski praznik – Lazareva subota.

Mi smo imali sreće. Ostali smo zauvek Lazarovi.

Voleo bih desnu obalu Save.

Tomi Šosberger

Vrlo poštovani,

Noćasnji moji snovi bili su kao dijalog sa Luciferom. Jutros sam išetao do Save, rano u zoru, kao da sam čuo plač jutarnje zvezde. Ne ljutite se. Meni je osamdeset i neka godina. Noge me služe sve sporije, ruke drhture, ali već prvih lepših dana krenuću na Savu. Zamolio sam, pre nekog vremena, svog bivšeg učenika, inače strastvenog ribolovca, koji ima čamac sa motorom da me odveze nizvodno. Stigli smo do posavskog sela Jarak, na sto dvadeset i trećem kilometru Save. Drugačija je obala kada se posmatra sa vode.

Video sam duboko korenje drveća. Žile su štrčale iz zemlje. Video sam i druge žile sakrivene u zemlji, kao da sam ih gledao kroz neko staklo. Ne znam kako se to dogodilo, bio sam toliko zanesen da mi se činilo sve ono što ste mi pisali da vidim u ovom komadu obale.

Sad sam siguran da ću vam naslikati reku. Naslikaću vaš deo reke.

Branko Johler

OD 6. APRILA 1941. DO 6. APRILA 1945.

UVOD

Dva su razloga što sam se odlučio da napišem sjećanja iz svog života za vrijeme rata.

Prvo, ja sam tokom svih ovih 38 godina nosio u sebi sva ova sjećanja, ali detalje nisam pričao ni sinovima ni unucima. Ali, u posljednje vrijeme sve češće se dešava da moje unuke primijete da je njihova baka, Lore, prošla to ili ono, ili da mi kažu: "Znaš li da je Lore imala brata, i da su Njemci ubili njenog brata?" Lore je, sasvim ispravno, tokom svih godina djeci pričala događaje iz svog života, jer djeca treba da znaju i ne smiju zaboraviti. Na te primjedbe djece odgovorio bih: "A vi znate da sam ja za vrijeme rata izgubio i sestru, i oca i još tridesetak najbližih rođaka i da su ih ubili Njemci ili njihovi saradnici?" Na to djeca zašute i pokatkada traže da im pričam šta je bilo za vrijeme rata. Ali djeci se ne može pričati nadugačko, jer izgube strpljenje, i sve što im se priča brzo se zaboravi. Zato sam odlučio, da svoja sjećanja napišem i prevedem. Jednom prilikom će djeca naći vremena i strpljenja da to čitaju. Vjerovatno će to biti kad mene više ne bude. Ali djeca treba da znaju i da ne zaborave.

Drugi razlog je što sam želio svih tih godina da napišem sjećanja iz kojih bi se vidjelo šta su nam Talijani učinili i kakav je to narod. Lično nisam pretrpio ono što su pretrpjele hiljade Jevreja. Imao sam sreće. Niti sam bio pametan, niti kuražan, samo me je sreća služila. Zato se možda iz mojeg pisanja ne vidi da sam trpio. Vjerovatno nisam, usljed pomanjkanja talenta, uspio opisati onaj strah koji me je pratio tokom te četiri godine. Možda je više posvećeno pažnje odnosu sa Talijanima, ali to je ono što je najvećim dijelom ostalo u sjećanju.

Ali strah od Njemaca još je duboko ukorijenjen u meni. Strah od neprijatelja mojeg naroda, od antisemita, još osjećam. Ja sam rođen, odrastao i odgojen u zemlji gdje antisemitizam nije bio izražavan u pogromima, ubistvima i uništavanjem, barem ne u prvih 29 godina mojeg života. Ali bilo je jasno da Jevrejini ne može računati na sva prava koja mu je zakon zagarantovao. Nitko se ne bi sjetio da smatra to antisemitizmom. To je bio svakodnevni život. Kao primjer, spomenuću samo nekoliko slučajeva. Bio sam zapošljen kao pisar 1933. u fabrici duvana. Moje kvalifikacije su bile ne manje, ako ne i bolje, od većine činovnika. Moj prvi pretpostavljeni bio je jedan vrijedan mladi čovjek, koji nije imao baš nikakve školske kvalifikacije, a šef, koji je bio činovnik, nije imao niti maturu, kao ni većina činovnika. Ja sam bio privremeno zaposlen, a oni su bili stalni. Svima je bilo jasno

Italijanski logor Porto Re u Kraljevcu, januar 1943, iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja

da samo nekom velikom protekcijom mogu doći do imenovanja za činovnika. I ja sam tu protekciju tražio u Beogradu. A za tu protekciju trebalo je dosta novaca i ja sam bio spreman da platim. Ali sve je bilo uzaman, nisam mogao dobiti imenovanje. Neke naročite sposobnosti nisam imao, bio sam prosječan, kao i svi drugi. Dakle, nije bilo osim protekcije razloga da me se imenuje za činovnika. To me je kasnije, 1936, navelo da napustim ovo ugodno namještenje u provinciji i preselim se u Zagreb. Drugi primjer: bio sam član Sokola, dobar vježbač, čak prednjak, i davao instrukcije drugim grupama omladine. Kao ja, bilo nas je u toj organizaciji još 4 ili 5 mladih ljudi. Ali, ako se išlo na sletove, svi prednjaci su dobijali plaćeni put i ishranu od samog Sokola, a ja sam bio jedini koji nije dolazio u obzir za tu potporu. Nitko nije niti mislio da ima mjesta protestu. Ja sam također prihvatio to stanovište kao jasno i normalno, i kada sam putovao, to je išlo na moj račun. Neću da spominjem grublje slučajeve, kojih je bilo u Travniku, gdje sam rođen, može se reći svaki dan. Pogotovo među katoličkim življem. Školsko obrazovanje je uglavnom bilo u rukama katoličkih vjerskih organizacija, tj. časnih sestara u osnovnoj školi, a isusovaca u gimnaziji. I te organizacije u svojem djelovanju na obrazovanju omladine imale su u programu antisemitske stavove. Ako je jedan Jevrej bio poznat kao istaknut i dobar dak, morao je biti barem za dvije klase bolji od svojeg nejevrejskog kolege. Kao što se u ono vrijeme tražilo od nas da budemo za dvije klase bolji, tako se i danas od jevrejske države traži da bude

idealno napredna, kulturna i humana. Da u svemu odskače od svih drugih država. Ako je ma koja druga država nehumana prema svojim nacionalnim manjinama, to je jasno, ali za nas je to teški problem, koji se naročito osuđuje. Ako u 75 % država, članica Ujedinjenih nacija, vlada diktatura u ma kojoj formi, to se tolerira, ali ako se u našem ponašanju pokaže ma i mali znak netolerancije i skretanja od demokratije, mi odmah postanemo fašisti i kolonijalisti.

Ukratko, antisemitizam i danas postoji i mora se voditi računa o njemu.

U četvrtak, 10. aprila 1941, Njemci su ušli u Zagreb i bili oduševljeno dočekani od stanovništva sa kolačima na srebrnim tasama. Ja sam izbjegavao glavne ulice, ali počeli su se pojavljivati bahati mladi Njemci i po sporednim ulicama. Mi smo prvi put vidjeli da pješadija ne hoda, nego se vozi. Bili smo prestrašeni i izbezumljeni i nismo znali šta će donijeti sutrašnji dan ili ista večer. Osnovana je NDH (Nezavisna država Hrvatska) na čelu sa Pavelićem, a mi smo počeli učiti šta je to nacizam.

Moj tast nije bio niti dva dana doma kada su ga uhapsili sa ostalim advokatima Jevrejima i drugim videnim ličnostima. Počeli smo tražiti mjesto boravka tih zatvorenika i poslije 24 sata je moja tašta svojom ustrajnošću doznala da joj se muž nalazi u zatvoru u glavnoj policijskoj stanici. I ja sam otišao u policiju i sa drugima, uglavnom ženama, pred ulazom u zatvor čekao satima, a da nismo znali šta možemo očekivati. U tome čekanju sam gledao kroz prozor u dvorište zatvora. Pojavio se jedan teretni vojni automobil, otkriven, ali sa dvjema poprečnim željeznim prečkama koje su služile za razapinjanje pokrivača. Poslije izvjesnog vremena doveli su u dvorište grupu ljudi, uglavnom Jevreja, koje su tjerali da se popnu na kola. Neke sam prepoznao, jer su bili uvaženi građani. To nisu bili mladići koji bi bili u stanju skočiti u kola, nego muškarci već u godinama, pa i podmaklim. Vojnici su ih tjerali da se brzo popnu i gurali ih. Oni, koji su bili više prestrašeni gurali su se da budu među prvima. Kola su se punila, a vojnici su one koji su već bili u njima gurali da bi bilo mjesta za slijedeće zatočenike. Među posljednjima koji su se popeli na teretnjak bio je dr Aleksandar Licht, predsjednik Cionističke organizacije Jugoslavije. Visoko inteligentan čovjek, uvažen i poštovan, neobično ponosan. Stari gospodin se popeo na teretnjak ne gubeći ništa od svojeg dostojanstva. I vojnici, pratioci, osjećali su izvjesno poštovanje prema tome starijem zatočeniku. Pošto je bio jedan od posljednjih, dr Licht je ostao u trećem odjeljenju kola, koja su bila prečkama razdijeljena u tri dijela. Dr Licht nije znao da je ovaj posljednji, treći dio kola, bio određen za vojnike i stajao je mimo dok mu jedan pratilac nije naredio da uđe u unutrašnjost kola. On nije shvatio da se treba gurati dublje, kada u trećem dijelu ima dosta mjesta. Scena se odvijala kao u nijemom filmu. Konačno ga je vojnik uhvatio za glavu, gurnuo ga naniže i prisilio da se sagne i provuče ispod prečke u dio kola koja su bila pretrpana. Taj pokret vojnika bio je tako ponižavajući da sam drhtao i bio duboko uvrijeđen. Dr Licht se uspravio u tjesnom dijelu kola i ponosno i dostojanstveno stajao sa svim drugim zatočenicima. Ta scena je na mene ostavila duboki utisak i danas ne mogu zaboraviti uvredu koju je morao pretrpjeti stari gospodin. Kola su izišla iz dvorišta, a mi smo i dalje čekali.

U Splitu se našlo na stotine i stotine Jevreja iz Zagreba, Beograda i Sarajeva. Pojedini su našli i neka zapošljenja i izvore zarade, ali većinom su gubili dane, grizli se što Njemci pobjeđuju i napreduju na svim frontovima. Svi smo živjeli u nekom provizoriju, u nekom očekivanju promjene, ali nitko nije znao kakva će biti ta promjena.

Već se definitivno znalo, da će Talijani sve izbjeglice internirati dijelom na otoke Dalmacije, dijelom u samu Italiju. Ljudi su se mogli odlučiti i birati. Počele su debate: kamo da se ide. Svak je imao svoju teoriju i prema tome se odlučio. Ja sam izveo jednu možda naivnu teoriju, a moj tast drugu, ali obje su bile da se ide u Italiju. Rekao sam da bih rađe bio na kopnu, odakle u slučaju potrebe mogu bježati, na otoku sam zatvoren morem. Moj tast je pak vodio računa o svojoj ženi, koja je bila bolešljiva, i u slučaju da zatreba liječnička pomoć, lakše će se naći u Italiji nego na otoku. Obje su se teorije pokazale donekle ispravne, iako ne u potpunosti. Fakat je da su oni koji su bili na otocima živjeli pod težim okolnostima, ali su bili slobodni godinu dana prije nas. Tako smo se mi, grupa od nekoliko stotina Jevreja, koji smo se prijavili za Italiju, ukrcali na lađu i za dva dana smo stigli do Trsta.

Još u Splitu je svaki Jevrejin tražio mogućnost da prebaci članove svoje familije sa teritorije pod kontrolom Njemaca i ustaša na teritoriju pod kontrolom Talijana. Neki su u tome uspjeli, ali mnogi, nažalost, nisu. Ja nisam uspio. Jednom sam uspio poslati neku propusnicu, ali izgleda da ona nije bila dovoljno ubjedljiva i moji ju nisu iskoristili. Posljedica je da su moj otac i moja sestra nastradali; mama je slučajno spašena.

Talijani govore ne samo jezikom nego rukama i mimikom te pokretima cijelog tijela, i tu ima razlike iz provincije u provinciju. To me je naučilo da posmatram Rubina i da od njega naučim njegove kretnje i način govora. Poslužio me je talenat za imitiranje. Moja tašta bi često rekla da je trebalo da budem glumac. Oblačio sam se također kao Talijani, koji su se kretali u mojoj blizini. Nisam htio biti previše uredan, nego je moja odjeća bila ležerna, bez kravate, sa šalom oko vrata i dignutom kragnom od mantila. Za kratko vrijeme sam bio u situaciji da sam se osjećao normalno tako obučen. Rubino je bio najbolji učitelj i kritičar. Ja sam bio dobar učenik, koji je brzo preuzeo ulogu koju je sebi stavio u zadatak. Instrukcije su bile da se u svim prilikama, pa i kada su ljudi sami i niko se ne vidi u blizini, govori talijanski. Maja i ja smo uspjeli da se toga držimo, pa ako smo bili i sasvim sami u prostoriji ili napolju ili ulici, govorili smo talijanski. Svi nisu bili u stanju da se drže ovog sporazuma, pa smo mi mlađi bili stalno na oprezu, da starije upozoravamo da govore talijanski. To nije bilo ni lako ni ugodno. Ezio je dolazio svaki dan da nam donese potrebne produkte ili da nadgleda organizaciju novog hotela ili da nam bude od pomoći. Ezio je stanovao u San Mauru, a tenuta je bila na pola puta od S. Maura i Bellarije. Maresciallo bi

s vremena na vrijeme došao da se interesira za nas. Sada je već bilo jasno da smo tu zapeli i da nema izgleda da će se te godine, 1943. za nas rat završiti. Niti ofanzive, niti iskrcavanja. Trebalo je misliti kako da se dočeka proljeće. Dočekali smo 1944. Zub mi je počeo zadavati brige. Izgleda da ga je zubar slomio i da je jedan dio ostao u vilici. Njemci su svoje pozicije konsolidirali i na frontu je nastala stagnacija. Istina, Saveznici su proširili svoju "glavu mosta" (Brückenkopf) i polagano napredovali prema sjeveru. Borbe oko Monte Cassina.

Jednog dana su poslali dva njemačka oficira, koji su htjeli ući u naš hotel. Ja sam im na talijanskom rastumačio da oni imaju u susjednom hotelu rezervirane sobe, ali oni su ipak htjeli u naš hotel, i tako je nastalo malo rječkanje. Pozvao sam Petruccia u pomoć i on im pokaza da imaju doznaku od partije za susjedni hotel. Dva oficira su bijesni na mene i jedan mi dobaci na njemačkom da sam se postavio kao magarac na dvije stražnje noge i da bi on mene poslao u Monte Cassino, da mi pokaže kako se stoji na zadnjim nogama. Ja ga nisam razumio i nisam mu odgovorio, ali sam se prepaio i tek poslije bio svjestan opasnosti u koju sam se uvukao insistirajući da ovo nije hotel za njega. Sve češće su se pojavljivali Njemci i u Bellariji i u hotelu. Govorilo se o nekim malim pomorskim jedinicama, komando trupama. Gradili su se bunker. Već smo čuli o nekoj liniji u našoj blizini. S približavanjem proljeća život u Bellariji je postajao sve teži, a bilo je jasno da ćemo prije ili kasnije odavde morati da odemo. Počelo se opet istraživati, opet smo posjetili San Marino. Opet dobili obećanja. Jedne večeri dođu u hotel na večeru dva oficira. Jedan je bio pomorski, a drugi kopneni oficir, obojica M.Ps. Valjda su to oni koji treba da se brinu oko osiguranja ovih pomorskih malih jedinica o kojima smo čuli. Ako je to tačno, treba brzo mijenjati mjesto boravka. Kako da se to dozna? Svi samo nagađaju. Ali nitko ne smije niti pitati. Ovi oficiri su sjedili u sali i večerali i mirno međusobno razgovarali, a naši ljudi su tiho i brzo povećerali i brzo se izgubili. Ja sam prošao pored njih i prijazno ih pozdravio, večerao i dalje sjedio. Oni gledaju prema meni i nasmiju se i pozovu me za svoj stol na čašicu vina. Ja odmah poziv prihvatim, predstavim se i razgovaramo. Ja sa našom pričom o južnoj Italiji, rat, teškoće. Kao da tražim od njih da me okuraže i da me uvjere da će Centralne osovine pobjediti. To sve na talijanskome. Ja njima opisujem Milano, kako sam nedavno bio tamo i vidio cijele redove kuća u jednoj ulici razrušene. Ili kako ulica izgleda čitava, ali kada se čovjek malo približi, vidi kroz prozore nebo. Sve su kuće bez krova. Druga ulica je puna cigli i ruševina. U trećoj opet su cijeli nizovi frontova na kućama srušeni i izvana se vidi soba sa cijelim namještajem, kao da su to kulise na pozornici ili dječje igračke. Kako je to okrutno bombardiranje, primjetim. Uobičajene žalbe nedužnih. Naravno da Njemci nisu u stanju tako nešto da učine. A niti se tako nešto može dogoditi u Njemačkoj, jer Njemci ruše njihove avione kao muhe. To se jasno razabire iz zvaničnih izvještaja, u koje ja, jasno, slijepo vjerujem. Oni gledaju jedan drugoga i kažu na njemačkom: kada bi ovaj bedak znao. Ispostavilo se da je jedan bio iz Bremena, a drugi iz Hamburga, i počeli su jedan drugome pričati kako je u Hamburgu i kako je u Bremenu. Natjecali su se tko će više strahota opisati. Vino im je već udarilo u

glavu, a mene kao da nisu primjećivali, pošto su vjerovali da ne znam njemački. Jedan je pričao o kućama koje se dignu i onda čitave skljojaju, a drugi o zaklonima u koje ulazi vatrena rijeka. Ljudi se boje ući u zaklone, jer je to klopka. Ja sam nedužno pio moje vino, zurio okolo i dobro otvorio uši da mi ne bi ma i jedna riječ promakla. Pošto smo popili našu flašu vina i porazgovarali, shvatio sam da su oni samo u prolazu i da već sutra putuju. Bio sam vrlo zadovoljan svojim sagovornicima za stolom uz čašicu vina. Svima nam je sutradan laknulo kad smo čuli da su rano otputovali.

Kako su se događaji dalje odvijali najbolje se vidi iz dnevnika mojeg pokojnog tasta dr Zige Neumana, koji je on vodio od dana kada su Njemci napustili Pugliano pa do dolaska u Bari i kratko vrijeme boravka u Bariju. Pri tome ću dati svoje komentare, a eventualno i svoje viđenje događaja opisanih u tome dnevniku.

25. oktobra 1944.

Ujutro se polazi kamionom i stižemo oko podne u Bari u Transit Camp, no kad smo stigli, obrušise se na nas vijesti: Vilko i Zora u Palestini, Coca i Jelka ovdje, Rudić u Milanu itd. Sve se vrti oko nas. Dolazimo u barake za dezinfekciju. Naše primanje i registriranje traje cijelo poslije podne. Dolaze Tilika i Coca. Ne možemo se ničemu radovati. Bubi je u kraljevskoj vojsci. Strašna vijest za nas. Utučeni smo. Gdje mu je pamet? Zašto nije u palestinskoj ili partizanskoj vojsci? Očajavamo zbog nerazumnosti tog dečka. Slušamo vijesti o prijateljima i znancima, sve se odbija od nas koji smo bez osjećaja. Noć strašna u kampu, sve puno stjenica. Trese nas već groznica od raznih injekcija. Uzbudjenje je na vrhuncu.

Komentar

To je možda bio najteži dan naše emigracije. Prvo, sam prijem je bio neugodan. Postali smo brojevi, dok smo do tada bili individue. Ušli smo u razne spiskove, dezinfekcije, injekcije itd. itd. Zatim su počele vijesti o ljudima za koje nismo znali već godinu i više dana. To što su neki preživjeli, nije bila naročita radost, jer to je bila jasna stvar, oni žive. I uvijek su živjeli. Ali pomanjkanje vijesti o onima za koje smo strahovali, bilo je za nas udarac, koji nas je sve deprimirao. Svaki od nas je imao svoje drage. I moja sestra i moj tata, pa sve tetke, i stričevi, i kuzine i kuzeni. O njima nema vijesti. Ili ima? Osjećanja otupljuju. Ne možeš se veseliti što je netko ostao živ, jer bol i saznanje da više nemaš one koji su ti bili uvijek tako dragi prevladaju. Susrećeš ljude za koje znaš da su ti bili prijatelji nekada. Prepoznaš im lice, ali više ne znaš niti kako se zovu. Gledaš ih drugim očima. Neugodan je osjećaj da te netko pozdravi i zagrli, ti razgovaraš s njime i pitaš ga kako je preživio, i oprostiš se s njime, a ne znaš kako se zove. Znaš da si bio s njime prijatelj, ali si ga tokom te tri i pol godine sasvim izbrisao iz pamćenja.

26. oktobra 1944

Idem u Bari. Na ulici me pozdravljaju poznata lica, poneko me grli, a ja moram dugo razmišljati tko je. Ljudi to zapažaju, pa mi pomažu, podsjećajući me na prošle sastanke. Ne znam, zaista, o čemu s njima da razgovaram. Svaki ima svoju historiju, pa je li zaista interesantno da ju međusobno natovarujemo? Propuštam nabranje imena poznatih sa kojima sam se sastao. Uzbudi me sastanak jedino sa Hinkom Gotliebom i Isom Hermanom. Obojica su veliki patnici, a meni dragi prijatelji. I ne promjeniše se pod bremenom neopisivih patnji. Svi me drugi susreti ostavljaju hladnim. Želim, da izađem iz kampa. Bella ne pristaje dok se ne sporazumim sa Gjulom i dok ne nađem zapošljenje. Spavamo još u kampu, Bella sa temperaturom od 40 stepeni.

Komentar

Kamp je bio, kako samo ime kaže, tranzit camp. Moglo se ostati tamo koliko se htjelo, ali svak je nastojao da izađe iz campa. Ostajali su oni koji se nisu mogli odlučiti kamo će ići poslije campa ili poslije rata i borbi. Oni koji su se htjeli vratiti u Jugoslaviju prijavili su se kod partizanskih vlasti i bili prebačeni u poseban logor Jugoslovena, gdje su živjele žene, starci i djeca, dok su muškarci poslani u vojsku i brzo prebačeni u Jugoslaviju. Oni, pak, koji su htjeli ići u Palestinu, kao mi, izišli su iz logora i stanovali u gradu u iznajmljenim ili u napuštenim stanovima, gdje su prije obitavali fašistički funkcioneri koji su pobjegli. Takvih stanova je bilo dosta. Gjula Wiener je stanovao u jednom stanu sa ženom i dvoje djece i oni su vodili normalno kućanstvo. Dvoje djece i Gjula su radili. Imali su svoju plaću i dobivali neke racije¹ od vojske, kod koje su radili. Te racije su bile važnije i interesantnije nego sama plaća. Bilo je poznato da ova engleska komanda dijeli bolje racije nego ona druga. Ili daje više konzervi nego druga. Osim toga, svaki je od nas dobio cedulje za kupovanje racioniranih artikala, pa se uz pomoć tih racija moglo živjeti. Oni koji nisu radili kod Saveznika trebali su mnogo više za život, jer su kupovali te konzerve na crnom tržištu. Kada smo mi došli, dobili smo u logoru (Carbonara) nove legitimacije, a stare nam nisu oduzeli. Iako su stare, prema našim izjavama, bile falsificirane. Gjula je došao na ideju da bi se sa našim legitimacijama mogao nabaviti još jedan set cedulja za namirnice, i time olakšati, odnosno povećati, nabavka racioniranih artikala. Ali, izgleda da su u uredima za podjelu tih cedulja otkrili da su dokumenti falsificirani pa su ih rekvirirali. Gjula je imao sreću da ga nisu predali policiji. Naravno i mi. Meni je žao što smo te dokumente izgubili. To bi bila interesantna uspomena. Danas već historijski dokumenat. Ja sam, ipak, u posjedu cedulja izdanih u Asolu, kasnije u Bellariji i dapače iz Villagrande.

9. novembra 1944.

Našao sam zapošljenje kod 46BS 5. Sa mnom je i Maja. Svi oficiri i podoficiri su vrlo ljubazni. Moja je dužnost da vodim knjige. Posao nije težak, ali je naporan za oči, koje nakon tri sata bole i sve mi se vrti. S obzirom da je to početak reorijentacije, recimo, revizije mojeg socijalnog položaja, ja sve hrabro

1) Racije (rations), sljedovanja hrane u konzervama, koje se nisu mogle kupiti u dućanima, nego su dijeljene vojnim namještenicima.

strpljivo podnosim. U Bariju sam našao bujan židovski i cionistički život. Postoji opština, kojoj je predsjednik Zagrepčanin Sommer, dočim je na čelu cionističke organizacije i Palamta Gjula... Osim njih ima mnogo sunarodnika, uglavnom mladih ljudi, koji se vratiše ovamo nakon brodoloma na Rodosu. Ja se još nisam uklopio u taj život. S početka se trebalo snaći, zatim tražiti mjesto, a sad sam čitav dan zapošljen. Usljed umora sam možda i nešto trom. To treba pretpostaviti, jer nisam svjestan ni umora ni tromosti. Ali kako da inače tumačim moje držanje po strani od cionističkog života? Danas sam prisustvovao jednom razgovoru između Leimana i Gjule. Karakteristika tog razgovora: američka žurba. Daju se predlozi, nabacuju se misli, a ništa se ne prokuha, ne izradi. Nisam pravo ni shvatio da li su to Leimanovi predlozi ili nalozi izraženi ipak u formi predloga. Leiman je, naime, predstavnik Jewish Agency, ili, bolje reći, Sochnuta za Italiju. Izgleda da je zaista vrlo agilan i inicijativan. Štampaju se hebrejske novine *Bollettino* na talijanskom jeziku, počinje se sa izdavanjem brošura. Mogućnost ali je potpomaže krepko ovaj rad, jer ljudi imaju zaista praktični interes za Erec. Opaža se pomanjkanje govornika i predavača. I Gotlieb bi mogao imati veliko polje rada, ali ga koči njegova lična tragedija. Prije kratkog vremena nastradao mu je prigodom motociklističke nezgode i njegov drugi sin. A mi smo nesretni što naš sin ne služi u jedinici gdje bismo mi željeli! Kolike li neskromnosti i nezahvalnosti! Ipak se Bella ne može urazumiti.

Komentar

Iz ovog poslednjeg zapiska iz dnevnika mojeg tasta, dr Zige Neumana, može se razabrati da je postojala izvjesna zbrka, kako u našim ličnim osjećajima, tako i u radu onih koji su uzeli na sebe da vode ove ostatke naroda, koji je preživio. Svi smo se našli u Bariju bez sredstava i bez prihoda. Najlogičniji izlaz, a i najlakši, bio je zapošljenje kod savezničke vojske. Ali tu smo postali svi bez iznimke poslednji kotač u toj velikoj mašini. Mi smo morali biti sretni da nam se da mogućnost da poštenim, normalnim radom preživimo i tu periodu našeg bjekstva, odnosno izgnanstva, ali je bilo teško uklopiti se u tu novu situaciju, baš zato što smo se smatrali slobodnim. Pojam slobode se poklapao sa našim bivšim stanjem, a ono je nestalo. Pojavili su se novi ljudi, do tada nama sasvim nepoznati, koji su bili ma kakav faktor. Kako u privredi, tako u vođstvu naroda. Naši vojnici, koji su od vođstva u zemlji (Erecu) dobili zadatak da vode ove brodolomnike, bili su mladi ljudi puni elana i dinamike, ali i sasvim drugog mentaliteta i nama strani. Pokoji civilni predstavnik, koji se uspio dokoturati do Italije i Barija, imao je kontakta sa tim mladim ljudima, ali niti su poznavali, a niti imali razumjevanja za ove brodolomnike. Uza sve to, smetnju je predstavljao i jezik. Dok su ti ljudi govorili po nekoliko jezika i jidiš, nisu znali srpskohrvatski, tako da su i oni bili strani. Nama je, na primjer, bilo sasvim strano predavanje Nahona o novim naseljima u Negevu, gdje su sazreli prvi krompiri, od kojih je jedan uzorak donio iz Erecu, dok su mladi vojnici bili oduševljeni. Bilo je jasno, da se ti predstavnici nalaze tu za mlade vojnike, a ne za nas. Jaz je bio očigledan. Teško je bilo nama uklopiti se u to veselje. Mi nismo znali ni šta je, niti gdje se nalazi Negev. Već tu u Bariju su nastala dva sloja Jevreja. Među očajnim preživjelima nije bilo identifikacije sa mladim borcima. Smatram da je to bio jedan od razloga što su mnogi izabrali da se vrata u Jugoslaviju ili druge zemlje. Tek oni koji su bili,

recimo, ideološki potkovani, ili su donijeli već definitivnu odluku, uselili su se u zemlju. Trebalo je da prođu još četiri godine i sukob između Jugoslavije i Staljina pa da slijedeći val jugoslovenskih Jevreja donese odluku da se useli. Jasno, glavni podstrek bio je osnivanje države. Ali, kao što rekoh, mnogi su odlučili smjestiti se, useliti se u druge zemlje. Na primjer, braća moje punice Egon i Hugo su se preko Kube uselili u USA, a Gjula, koji je bio predsjednik Cionističke organizacije u Bariju, nije se uselio u Izrael nego u USA. Poslao je svoje dvoje djece, a i ovi su, u kratkom periodu, jedan za drugim, po primjeru svojih roditelja, napustili zemlju. A Gjula je bio uvereni cionista. Ja se sjećam jednog razgovora za stolom, gdje sam tumačio svoje planove da ću prvo ići u Palestinu, a poslije ću se odlučiti kamo ću definitivno započeti novi život. Na to je Fancika, Gjulina žena i sestra mojeg tasta, energično predložila svojem mužu da se meni ne dadne certifikat, jer je šteta za certifikat, iako je u to vrijeme bilo certifikata napretek. Ali to je ironija sudbine. Ja sam ostao u zemlji i postao uvereni cionista, a oni su se raspršili po svijetu. Ali, s druge strane, ja sam danas uvjeren: da je bilo prave organizacije i osoba koje bi bile u stanju ubjediti ljude i dati im pravu motivaciju, a to nije bilo teško, većina onih koji su otišli u druge zemlje bi se sa lakoćom odlučili a da se useli u zemlju. To ne znači da treba nekoga kriviti. To su bila vremena kad je trebalo istovremeno raditi na nekoliko polja i organizacija, a za tako ogroman posao nije bilo dovoljno, a pogotovu ne pravih ljudi. Svi poslovi, kako god bili improvizirani, manje ili više su bili ilegalni i trebalo je mnoge prepreke zaobići ili preskočiti.

Nakon što smo konačno bili svi zapošljeni i definitivno odlučili putovati u Palestinu, naš život u Bariju je postao rutinski u očekivanju transporta. Početkom aprila 1945. opet smo prešli u logor Carbonara i odande prebačeni u Taranto, odakle smo otputovali u Palestinu.

Maja je dobila zadatak da se brine o desetak djece, koje su poslali njihovi roditelji same u Palestinu, jer se oni sami nisu mogli odlučiti kamo da idu ili su naumili privremeno se vratiti u Jugoslaviju i tražiti ostatke preživjele familije. Neka djeca su pak ostala bez roditelja, pa su po organizacijama prebačena u Palestinu. Spavali smo sa djecom na palubi i bez ikakvih peripetija doputovali u Palestinu. Smješteni smo u početku u logor u Atlitu, gdje smo proveli i Pesah. Nova zemlja, nova klima, novi običaji i novi ljudi. Prošlo je dosta vremena, dapače i godina, dok smo osjetili da smo kod kuće. Došao je i oslobodilački rat, pa sam i ja postao cionista. Majini roditelji su iznajmili stan u Givat Shmuelu, a mi smo dobili jedan primitivan stan u Givatajimu. Mamu je prihvatila njena nećakinja Bukica Gaon, a kasnije je dobila jednosobni stančić, također u Givat Shmuelu. I to je otprilike moj život od 1941. do 1945. godine. Od 6. aprila 1941. do 6. aprila 1945. Četiri godine izgnanstva. Moj prvi sin Nuri rođen je dve godine po useobi u Palestinu, a Amos je rođen jedanaest i po godina poslije njega. Nuri je oženjen i ima dvije kćeri Mihal i Nena, i jednog sina, Alona, koji je rođen tačno prije mjesec dana. To je novi početak familije Konforti. Poslije 200 godina poznate nam historije familije Konforti, sa ovim djetetom familija se počinje iznova graditi.

TRINAEST PISAMA

PETO PISMO

Beograd, 8.april 1992.

Rođeni,

Pisao sam ti, čini mi se, da me, otkako ti šaljem ovu "priču u nastavcima", slike iz vremena okupacije prosto opsedaju. Prisećam se mnogih detalja, naizgled sasvim nevažnih – ali oni, možda, i nisu sasvim nevažni... Teško je razlučiti šta je u našim životima važno, a šta nije. O tome možemo prosuđivati tek mnogo kasnije...

Tih dana se pojavila i moja majka. Sasvim iznenada, odevena u "dirndlicu" (haljina koju u nekim krajevima Nemačke nose, neka vrsta narodne nošnje). Pošto, kao Jevrejka, nije mogla dobiti objavu za put, obukla je tu haljinu i, rizikujući mnogo, otišla na železničku stanicu. Našla je voz i zamolila nemačke oficire u jednom kupeu da joj pomognu da se smesti, predstavljajući se kao žena nemačkog oficira. Švabe su bile galantne, a u njihovom kupeu je bila zaštićena od železničke i policijske kontrole. Donela nam je i neke stvari, odeću koju je uspela da ukrade iz naše kuće, u koju se uselila nekakva jedinica folksdojčera, Nemaca, koji su do rata, živeli u selu Jabuka, desetak kilometara od Pančeva. Kako nas je našla, to je čitava istorija. Moram ti to ispričati da bi upoznao i njeno drugo lice, ono koje je, u nevolji, izašlo na videlo.

Izgleda da je majka stigla na Gundulićev venac odmah pošto smo napustili kuću. Znajući da treba da idem u Užice (ili tamo nekud), odlučila je da me nađe. Ionako je, zbog bombardovanja, trebalo da napusti Beograd. Spakovala se i sa svojom majkom i Ernom pošla put Rakovice. Tamo su naletele na vojnu patrolu. Polupismeni narednik ih je legitimisao. One nisu imale legitimacije (pre rata su to imali samo državni službenici, železničari i poštari, drugima nije trebalo), samo pasoše, koji su u to vreme bili mnogo "jači" dokument. Narednik to nije znao i, videvši silne strane pečate, zaključio je da su špijunke, pa je jednostavno naredio da ih vojnici odvedu u kamenolom i tamo streljaju. Nije vredelo buniti se, budala ima uvek i svuda. Srećom, posle stotinak metara, naišli su neki avijatičarski oficiri koji su majku poznavali i spasli ih. Narednika su nazvali budalom, a mojima pomogli da nastave put. Prenatranim vozovima i seljačkim taljigama stigle su u Užice, prepuno vojnika i izbeglica. Tamo je saznala da u tom kraju ima sto osamdeset porodica sa prezimenom Smiljanić (prezime tatinog ortaka i Radenka) i da su rasuti po okolnim selima tako da ih nije lako sve obići. A ona je znala samo da idemo kod Smiljanića... Neko je savetovao da se obrati sveštenicima: oni uvek

znaju ko se nov pojavio u njihovoj parohiji. Možda je to bila i njena ideja, ne znam tačno. Bilo kako bilo, ubrzo je dobila odgovor, pismo prote Milana Smiljanića, u kome je pisalo da su njen muž i dete viđeni, živi i zdravi, 11. aprila u Sopotu. Mnogo kasnije, saznala je da je prota to njeno pismo primio i pročitao u kafani, mestu gde su se, u te dane, ljudi sretali i vesti saznavale. Pismo ga je tronulo i okupljeni meštani ga zapitaju zašto je zasuzio. On im je objasnio da je upravo primio pismo jedne majke koja traži svog muža i dete. Rat tek što je počeo, a već takve tragedije. Ljudi zatražiše da im pismo pročita, a kad je to uradio, jedan izbeglica, koji je sa njima sedeo, reče da nas je video u kafani u Sopotu...

Dolasku majke sam se zaista veoma obradovao, a i susret mojih roditelja je bio veoma srdačan. Rat kao da je izbrisao sve nesuglasice zbog kojih su se, nekada, svađali – one su im, čini mi se, sada izgledale besmislene. Majka je ostala nekoliko dana pa se vratila u Beograd, noseći nešto namirnica za svoje. Obećala je da će, uskoro, opet doći. I dolazila je, kad god je mogla, svakih deset–petnaest dana. Uvek u dirndlici, koja joj je, uz dobro znanje nemačkog i poznavanje Beča, pomagala da se predstavlja kao Bečlijka, žena nemačkog oficira. Donosila nam je stvari koje je uspela da izvuče iz našeg stana i odnosila hranu koje je, već tada, u Beogradu bilo sve manje. Bila je hrabra, vešta i snalažljiva. Za takve poduhvate se išlo u zatvor, a lako i gubila glava.

Otac je zamolio majku da, po povratku u Beograd, ode u Sovjetsku ambasadu, da nađe ambasadora ili Čumaka i objasni im da on želi da se vrati u SSSR, sa nama. On je to, od one večeri kada je bio na prijemu u ambasadi, zaista želeo, a sada su u Srbiji za Jevreje nastala teška vremena. Trebaju mu pasoši za nas troje.

Rusi su moju majku lepo primili i obećali da će nam srediti dokumente za nedelju dana. Pokazalo se, iduće nedelje, da dokumenti nisu bili spremni. Rusi su opet obećali za neki dan... Ponavljalo se to više puta, sve do 22. juna, kada je izbio rat između Nemačke i Sovjetskog saveza. Ambasada je zatvorena i mi nismo otišli u SSSR. To je, saznali smo više godina po završetku rata, bila naša sreća, jer su svi koji su u to vreme iz Evrope bežali u SSSR već na granici hapšeni i, najčešće, završavali život u sibirskim logorima. U bratskom Sovjetskom savezu!... Mi to tada nismo mogli znati.

Ulazak Rusije u rat dočekali smo sa velikom radošću. Svi smo bili uzbudeni: sada, kad su Rusi ušli u rat, Nemci će biti gotovi za nekoliko nedelja. Možda će Rusi spustiti padobrance baš ovde...

Ubrzo zatim saznali smo da su neki hrabri ljudi počeli odlaziti u šumu. Nekoliko njih je moj otac poznao i družio se sa njima još dok su bili u Sopotu. I učiteljica Jelica je otišla, nju sam dobro poznao. Nije mi bilo sasvim jasno šta oni rade tamo, u šumi i kako sve to izgleda, ali zvučalo je herojski. "Šumci!"

Istina, u šumi je već bilo nekih ljudi. Pominjani su četnici, mislim da je neko već izgovorio i ime Draža. I ovi su bili "šumci" ali još nisu napadali Nemce. Ovi drugi "šumci" (ili "komunci", kako su ih neki nazivali) jesu. Sekli su bandere, kidali telefonske žice, ponekad rušili prugu, a i ubijali Nemce. I naše žandarme, koji su služili Nemcima. Sve je to, u prvo vreme, bilo prilično nejasno. Jednog čoveka iz Ropočeva su neki nepoznati ljudi noću odveli iz kuće i od tada mu se izgubio svaki trag. "Omrkneš i ne osvaneš", govorili su seljaci. Ko ga je odveo i zbog čega, nismo znali.

Nemci su objavili da će za svakog ubijenog nemačkog vojnika streljati 100 Srba ili Jevreja. Uzimali su unapred taoce, koje su, ako se nešto desi, ubijali. I ubijali su, pa posle, na plakatima, objavljivali njihova imena. Moja majka je,

dolazeći iz Beograda, pričala kako je tamo. Bilo je sve teže, naročito za Jevreje i Cigane. Saznao sam za tragediju mog školskog druga, Roberta Fišera. Njegovog oca su odveli, kao taoca, među prvima. Robi je trčao za kamionom od ugla Francuske i Dušanove (gde su stanovali) sve do Tašmajdana, gde su, u prvo vreme, držali Jevreje. Drugačije, verovatno, ne bi ni saznao gde su mu odveli oca. Nekoliko dana kasnije, došli su ponovo. Odveli njega, njegovu majku i sestru. O tome sam, pre nekoliko godina, na tvoju sugestiju, pisao – štampano je u *Kadimi*.

Ja sam, čini mi se, još bio dete. A šta bih drugo i bio, imao sam 11 godina i svega nekoliko meseci ratnog iskustva; a ni ono nije bilo pravo. Nedostajali su mi drugovi, školski, a i oni iz ulice. Odlazio sam do Dojčinovićevidih, koji su, i dalje živeli kod Miloša Radojevića, ili sam se igrao sa Brankom Peićem. Branko se, sa majkom, iznenada pojavio u našem susedstvu. Dospelili su se u kuću do naše, odlučivši da tu žive dok traje rat. Gospođa Peić, visoka, suva dama otmenog držanja, pomalo spečena, umela je lepo da priča – o bilo čemu. Lepo, ali često preopširno i bez kraja. Muž joj je bio viši oficir i, po onome što je ona pričala, još pre rata su ga ubile ustaše. Sa penzijom koju je dobijala lakše je mogla da preživi na selu, gde je sve bilo mnogo jeftinije. Ja sam se sa Brankom lepo slagao. Peićka je mog oca pomalo nervirala brbljanjem. Uzgred budi rečeno, ispostavilo se da su Peićevi stanovali u Ohridskoj ulici, preko puta moje majke, i da se njih dve znaju.

Jednog popodneva, dok sam bio kod Dojčinovićevidih, začuli smo brujanje. Sa brda smo videli kolonu kamiona kako od Sopota ide prema Kosmaju. Bila su i dva-tri mala tenka. Zoran je tvrdio da su to češki tenkovi koje je imala Jugoslovenska vojska. Imaju tanak oklop, štiti samo od puščanih metaka. To su bili prvi tenkovi koje sam, istina sa velike udaljenosti, video. Pretpostavljali smo da je sva ta vojska pošla put Kosmaja zbog "šumaraca" koji se tamo nalaze. Sledećeg dana se, izdaleka, čula pucnjava. Verovatno na Kosmaju vode borbu. "Šumci" su, verovali smo, nešto kao komite iz prošlog rata. Nanesu neprijatelju gubitke, a onda se spretno izvuku. I ovi će tako, nadali smo se. Predveče su se pojavile "štuke". Bilo ih je nekoliko. Nadletale su Kosmaj, pikirale i bacile nekoliko bombi. Pucnjava se više nije čula, a kolona vozila se vratila.

Slutnja i utučenost...

Dan-dva kasnije saznali smo da su Nemci na Kosmaju pobili neke "šumce", doneli ih u Sopot i tamo, na trgu, izložili. Traže da narod ide da ih vidi i, ako nekoga prepoznaju, da kažu njegovo ime. Mi, naravno, nismo hteli da idemo.

Uopšte, otkako smo se preselili u Ropočevo, izbegavali smo odlaske u Sopot. Tamo su bili Nemci i njih nije valjalo susretati. Ako je trebalo nešto prevoditi, donosili su nam kući. Svega nekoliko puta je otac, na poziv sreskog načelnika, išao u Sopot i tamo bio tumač. Posle su ti pozivi sasvim prestali. Jevreji nisu smeli boraviti izvan mesta gde su, do rata, živeli. Zbog toga se nismo pojavljivali tamo gde nas je neko mogao zapaziti. Inače, osećali smo se, koliko je to bilo moguće, sigurnim. Otac je projektovao školu za Ropočevo. Radio je to sa voljom i besplatno. Seljaci su ga veoma zavoleli, a oni iz školskog odbora i opštine su mu rekli da ne brine. Oni će ga, ako mu zapreti opasnost, zaštititi.

Nekoliko dana posle bombardovanja Kosmaja, putem iznad Petrijine kuće, naišla su kola sa poginulima. Dve ili tri volovske zaprege i u svakoj po nekoliko ljudi. Bili su natovareni kao klade, bez sanduka. Jednome je ruka štrčala iz kanata. Ta mi se ruka, stisnuta u pesnicu, iz nekih razloga, naročito urezala u sećanje. Tu negde su ih i zakopali, nasuprot Petrijine kuće, blizu ulaza u groblje.

Jedan detalj iz tog vremena, potreban, možda, da se razume karakter mog oca – a možda i moj. Otac se sprijateljio sa Ropočevačkim sveštenikom, a ja sa njegovim sinom. Odlazili smo često u crkvenu portu: otac je sedeo sa sveštenikom, mezetili su, pili vino i razgovarali, a ja sam se igrao sa dečakom. Kada je postalo jasno da će svi Jevreji morati u logor, i da ih, možda, čeka i gora sudbina, sveštenik je predložio mom ocu da dodemo jedno veće kod njega da nas pokrsti. Daće nam potrebne isprave i bićemo bezbedni. Otac mu je zahvalio i rekao da to sada, u ovoj situaciji, ne može da uradi. Nije religiozan, ali, prosto, ne može... "Kad ovaj rat prođe i sve se završi, spremite jedno prase i balon ovakvog vina, doći ću pa me krstite i deset puta, ako hoćete"... Mislim da su razumeli jedan drugoga – ja sam, iako sam imao samo jedanaest godina, oca razumeo.

Primicala se jesen. Bilo nam je jasno da se rat, uprkos našim nadama, neće tako brzo završiti. Sudeći po nemačkim novinama (odnosno, novinama na srpskom jeziku, ali pisanim po nemačkom ukusu), Rusi se povlače. Miloš Radojević je imao radio, ali pošto u Ropočevu nije bilo struje, nabavljao je ponekad glomaznu kutiju sa baterijama i onda smo slušali London. Krišom, jer to je bilo kažnjivo. Vesti nisu bile dobre. Otac je počeo da razmišlja o zimmici. Bilo je govora i o tome da majka, sa mojom tetkom i bakom, dođe na selo. Meni su nabavili knjige, udžbenike. Morao sam da učim, a to mi se nije sviđalo. Otac je radio sa mnom, a našao je i nekog studenta (ili nastavnika) koji je počeo dolaziti. Polagaću kad se sve ovo završi.

Jednog jutra smo poranili i otišli u Sopot na pijacu. Bilo je mnogo kupina u velikim korpama, "batarama". Izabrali smo najlepše, otac se pogodio, platio je, a kad je trebalo da krenemo, pojavila se Peićka i stuštila se na naše kupine: "Jao što su lepe! Ove kupine ću ja da kupim." Otac je objasnio da ih je on, upravo, kupio, ali ona je insistirala da su te kupine njoj potrebne za njeno dete. Onda joj je otac rekao da i on ima dete, da je te kupine već platio, a ona, ako hoće, neka kupi druge. Dok smo odlazili, vukući tešku korpu, Peićka je, za nama, vikala: "Za ovo ću vam se osvetiti, videćete vi"... Sve je to bilo besmisleno i ličilo je pomalo na Peićku, pa tome nismo pridavali mnogo značaja. Ipak, mnogo kasnije, često sam razmišljao o toj rečenici i analizirao je – ali bez rezultata.

Dojčinovići su se vratili u Beograd, a mi smo saznali da je Miloš spreman da nam iznajmi dve sobe u svojoj kući. To nam je veoma odgovaralo, jer su Nemci, tražeći guske, jaja ili rakiju, počeli zalaziti u deo Ropočeva gde smo mi živeli. Mi smo stanovali zaista blizu Sopota, a Miloš je bio na drugom kraju i kuća mu je bila nekako zaklonjena. Brzo smo se preselili. Miloš je imao ženu, majku i tri sina. Najstariji je bio godinu dana stariji od mene, srednji nešto mlađi od mene, a najmlađi je bio sasvim mali. To mi je društvo odgovaralo. Čuvao sam sa njima stoku, odlazili smo sami zaprežnim kolima na neke livade, i kad nas niko nije video, terali smo konje, stojeći na kanatama. Često smo razgovarali o tome kako se, zapravo, prave deca... Tema je za mene bila veoma zanimljiva.

Moja majka je često dolazila, gotovo svake nedelje, a onaj pisar, Miladin, idući ponekad poslom u Beograd, svraćao je u Ohridsku ulicu i nosio mojoj majci staroj baki i Erni namirnice. Ovaj, naizgled, beznačajan detalj pokazao se kasnije važan u njihovim životima.

Mogli smo, možda, tih nekoliko godina okupacije da provedemo živeći u miru, sklonjeni u Ropočevu. Mi smo se tamo osećali relativno sigurno, a verovali smo da rat ne može dugo da traje. Kasnije sam naučio da je vreme kada se čovek

oseća "sigurno" najopasnije. Upravo onda treba razmišljati i, na neki način, biti pripremljen za sva moguća, neprijatna, iznenađenja...

Jedno prepodne sam, toga se dobro sećam, sedeo nad lekcijama fizike i hemije, a otac je, za istim stolom, čistio šipke spremajući se da ih kuva. Iznenada je u sobu ušla naša gazdarica, uplašena, i rekla nam da je kuća opkoljena vojskom. Pogledali smo kroz prozor i zaista, iza plotu, na svaka tri ili četiri metra stajali su izmešani žandarmi i četnici. Otac je bio miran i izišao je da vidi šta se dešava. Uhapsili su ga i odmah odveli nekuda. Nismo se ni pribrali, kad su se žandarmi vratili i počeli vrlo temeljito da pretresaju naše dve sobe. Tada sam prvi put video kako se to radi. Znao sam da nema ničega što bi bilo opasno za nas, ali sam se zabrinuo zbog novca. Jedan deo je otac sakrio ispod praga i dobro zamaskirao, a drugi stavio u dvostruko dno kartonske kutije od primusa. Kod sebe je uvek držao samo manje sume. Pretres je trajao, čini mi se, oko dva sata. Bilo mi je zabavno da gledam kako žandarm kucka dršku četke za brijanje, kako ispituje pastu za zube i gleda ima li šta ispod gazdaričinih slika na zidu. Postalo je vruće kada su uzeli kutiju sa primusom. Izvadili su primus, a zatim izvrnuli kutiju i lupali po njoj. Ja sam sedeo na niskom tronošcu i pretrnuo sam kada sam, gledajući odozdo, video kako lažno dno polako klizi i otvara se... Srećom, žandarm nije primetio ništa sumnjivo, vratio je kutiju u normalan položaj pa novac nije ispao.

Završivši pretres, žandarmi su i mene povelu u Sopot, odveli u zgradu sresa (sada je to opština) i predali me četnicima. Otac je sedeo u hodniku na klupi, a meni su dozvolili da sednem kraj njega. "Ništa ne priznati", šapnuo mi je. O čemu govori, nisam tačno znao, ali sam naslućivao. Sedeli smo dugo, do pred sumrak, pred policijski čas. Onda je iz kancelarije izišao jedan četnik i preneo nam vojvodino naređenje da možemo ići kući, ali da moramo sutra ujutro, čim prođe policijski čas, opet biti u hodniku, tu pred ovom kancelarijom.

Vraćajući se po raskaljanom putu, otac mi je pričao kako je bilo. Njega je neko tužio da je nabavio seljačko odelo i u njemu, po selima, držao komunističke zborove, da ima revolver i bombe, da ima veze sa partizanima na Kosmaju i da je moja majka kurir, veza sa Beogradom i partizanima. Od svih optužbi istinite su samo one o seljačkom odelu (što otac nije ni poricao) i o pištolju. Za pištolj je znao čurčija, ali on će sigurno ćutati – a i naš bivši domaćin, kovač, koji o tome neće pričati. Sa mnogima koji su otišli u šumu otac se zaista znao i družio, dole u Sopotu, u kafani, ali otkako su otišli na Kosmaj, sa njima nije imao veze. Izuzev sa Jelicom, učiteljicom, ali i to retko. Ona je, idući nekim svojim tajnim poslovima, ponekad svraćala kod nas, još dok smo bili kod Petrije. Ostajala je dugo i sa ocem izmenjivala novosti. Najvažnije je ništa ne priznati, objašnjavao mi je otac i glasno razmišljao ko je mogao da nas tuži. "Jedino Peićka", zaključio je, "niko drugi".¹

Sledećeg dana smo opet bili u hodniku sreske zgrade, na poslednjem spratu, koji su držali Pećančevi četnici.² To je bio moj drugi susret sa njima, prvi je bio

1) Vrativši se oktobra 1944, u Beograd, sreo sam Branka Peića i on me je, obradovan susretom, odveo u svoju kuću. Prva rečenica koju je Peićka, pošto smo se pozdravili, izgovorila, glasila je: "Da znaš, nisam ja tužila tvoga oca i tebe." Odgovorio sam joj da ja to nisam ni rekao... Sa Brankom sam se lepo družio sve do njegove tragične smrti 1987. godine. Gospodu Peić sam izbegavao kad god je to bilo moguće. Sada mislim da, ako nas je i tužila, tada verovatno nije mogla ni pretpostaviti kakve će to strašne posledice imati...

2) Kosta Milovanović – Pećanac je bio četnički vojvoda, prvi čovek u istoriji ratovanja koji se, avionom, spustio u neprijateljsku pozadinu. Bilo je to 28. septembra 1916. godine. Proslavljen u I svetskom ratu, on se u II svetskom ratu, ubrzo po kapitulaciji Jugoslavije, priklonio Nemcima, organizujući širom okupirane

dan ranije. Oni su se pojavili u vreme kada smo prestali da idemo u Sopot. Motali su se po hodnicima, ulazili u kancelarije i odlazili nekuda. Bili su odeveni u seljačka odela, vojničke uniforme ili u neku mešavinu jednog i drugog. Nosili su šajkače ili šubare, preko grudi redenike sa pušćanim mecima, o pojasu bombe i opet redenike. Neki su imali bajonete ili kame.

Četnički vojvoda je najpre prozvao oca i dugo ga je saslušavao. Posle je prozvao mene. Prošao sam kroz jednu kancelariju, gde je nekoliko četnika nešto pisalo, pa ušao kod vojvode. Soba je bila na uglu zgrade, jednostavno nameštена. Gvozdeni krevet, pisaći sto, crn, ukrašen duborezom, dve – tri stolice, čiviluk i veliki vojnički sanduk. Ogroman. Na zidu okačen opasač sa redenicima, bombama, pištoljem i kamom. Visile su i dve – tri motke i nešto što, do tada, nisam video. Tek kasnije sam saznao: bile su to goveđe žile... Vojvoda je bio srednjeg rasta, u jednostavnom, suknenom, seljačkom odelu, bradat. Gledao je strašno. Čini mi se da nisam bio uplašen, čak ni previše uzbuđen. Morao sam da mu ispričam zašto i kako smo došli u Sopot i zašto moja majka dolazi. Pitao me je za zborove i pištolj, a ja sam, naravno, poricao.

– Tvoj otac je priznao da ima pištolj.

Poricao sam pokoleban.

– Zašto poričeš kada je tvoj otac priznao da ima pištolj i bombe?

Bilo mi je jasno da laže, jer otac bombe nije imao. Ostao sam pri svome.

– Jeste li imali veze sa Jelicom? Da li se tvoj otac viđao sa njom?

– Da, viđali smo se često.

Vojvoda se obradovao, postao je blaži i upitao gde je to bilo. Objasnio sam mu da smo odlazili kod nje. Onda pitanje: gde?

– Pa kod nje, u kafanu.

– O kojoj Jelici ti govoriš?

– Pa o Jelici koja drži kafanu, hranili smo se kod nje neko vreme, sve dok nisu došli Nemci.

Osetio sam zadovoljstvo, veliko zadovoljstvo što sam ga namagarčio. Shvatio sam da to mogu. Ta Jelica je imala malu kafanu u neposrednoj blizini sreza. Kuvala je, znali smo, i za vojvodu, a njen muž je bio četnik, u njegovom odredu.

Saslušanje je potrajalo sat–dva, ali je sve teklo kako treba. Naravno, na pitanje o Jelici, onoj drugoj, o učiteljici, odgovorio sam da je uopšte ne poznajem.

Uveče smo opet pušćeni kući i opet uz naređenje da sledećeg dana, rano, moramo biti pred vojvodinom kancelarijom. Usput sam pričao ocu kako je bilo na saslušanju. Bio sam veoma ponosan zbog svoje pobede. I otac me je pohvalio.

Trećeg dana smo, u hodniku, videli moju majku. Bili smo zapanjeni, otkuda ona tu? Nisu nam dali da razgovaramo, nju su oterali u drugi kraj hodnika, odakle je, veoma nervozno, krišom, davala znake rukama: pokazivala je prstima broj tri, ukrstila ruke kao da su vezane, povlačila kažiprstom kao da puca... Pozvali su je na saslušanje, zatim oca. Ja sam se, pomalo zabrinuto, pitao kada će početi ono o čemu sam negde slušao: unakrsno ispitivanje, kada te, kao na filmu, raskrinkaju i sve saznaju. Čekali smo dugo u hodniku, nikakvog unakrsnog ispitivanja nije bilo. spustilo se veče pa su nas, najzad, sve pustili kući. Da se sutra ujutro, javimo..

Srbije kvislinške, četničke odrede. Narod ih nije voleo. Ove četnike, naravno, ne treba nikako mešati sa jedinicama Draže Mihailovića. Odredi Koste Pećanca rasformirani su 1942. godine, a sam Pećanac je, kao izdajnik, presudom suda Draže Mihailovića, osuđen na smrt i brzo likvidiran.

Vraćali smo se sada utroje, po blatu. Majka nam je pričala kako su je u Beogradu uhapsili, pretresali stan i odveli u Specijalnu policiju, u zatvor, ali sledećeg dana, verovatno zahvaljujući Mihajlu Rajkoviću i njegovim vezama, prebacili u drugi, nazvan "Diris-zatvor".³ U njemu su bili samo crnoberzijanci i prostitutke. Iz zatvora Specijalne policije, tog zatvora za političke prestupnike, kad im ponestanu taoci, često su odvodili u logor na Banjicu pa i na streljanje, a iz "Diris-zatvora" nisu. Tu je bilo bezbednije. Majka je bila u sobi sa prostitutkama. One su imale jedan lavor sa vodom i svaki čas su se, valjda navikle na to "u poslu", prale pa su onda sušile zadnjice kraj peći. (Tako što, u našim filmovima o prošlom ratu i okupaciji, nije prikazivano! Valjda ne bi izgledalo herojski...) Trećeg dana su je, uz policijsku pratnju, odveli u Mladenovac. Tamo je noćila, pa su je doveli ovamo. (Sticajem okolnosti, Miša je, u Arhivu Srbije, pre nekoliko godina, našao nekoliko dokumenata koji se odnose na njeno hapšenje. Imam fotokopije.)

Naredne dane smo provodili pred vojvodinom kancelarijom. Nisu nas više saslušavali, posle izvesnog vremena ja više nisam morao da se javljam, a ubrzo zatim ni moj otac. Majka je morala da radi kao daktilografinja, jer je umela da kuca sa deset prstiju. Odlazila je svaki dan ujutro i vraćala se popodne. Čuo sam da su ta saslušanja bila strašna: tukli su.

Saznali smo da je smenjen sreski načelnik, onaj što je obećao da će nas štiti. Došao je neki novi, majka ga je videla i kaže da je jako nesimpatičan. Bila je to neprijatna vest.

Ubrzo zatim, došli su žandarmi po nas. Rekli su nam da je stiglo naređenje da svi Jevreji moraju u logor. Odveli su nas u zgradu sreza, ali ne gore, na sprat, kod četnika, nego u prizemlje. Majka je nekako izmolila da je puste da se popne i o svemu obavesti vojvodu. I ja sam pošao sa njom. On nam je ravnodušno rekao da tako mora biti. Moramo u logor. Ne može nas zaštititi. Istraga protiv nas je završena. Istina, nismo krivi za ono za šta smo tuženi, ali nas ne može zaštititi. A i zašto da nas štiti?...

Moja majka je počela plakati i moliti: "Bar mi dete spasite!" Vojvoda se nećkao pa se onda smilovao. Zauzeo je pozu i rekao: "Dobro, tebe i dete ću spasiti, muža neću." Pružio mi je ruku stisnutu u pesnicu: "Poljubi ruku ocu vojvodi". Svima je tako govorio pružajući ruku. Voleo je to veoma.

Nastala je užasna scena. Ja sam mu ljubio ruku, moleći za oca. Da ga spase. On to može. Plakala je i molila moja majka, a vojvoda je stajao nepomično, kao da je uživao u tome. Trajalo je to dugo i ja sam, najzad, shvatio da ga umoliti ne mogu. Video sam na zidu njegov opasač sa oružjem. U futroli, vojno-državni pištolj. Nalik na tatin "brauning". Umeo sam da rukujem njim. Kad bih samo stigao da ga izvadim i repetiram. A šta ako je zakočen? Da li kočnicu gurnuti napred ili nazad? Hoću li stići? Možda da uzmem bombu? Trebaće vremena da je odšrafim. Biće brži od mene. Želeo sam da sam veći i dovoljno vešt, pa da ga prisilim da uradi ono što je mogao. Tada nisam znao za uzimanje talaca, ali sam tako nekako želeo da uradim. Ipak, bio sam svestan da će nas, ako ne uspem, sigurno odmah sve pobiti. I odustao sam. Prestao sam da plačem. Mislim da sam tog trenutka postao drugi. Ako i nisam, sledećih pedeset godina nisam plakao. A sledećih pet godina nisam umeo ni da se smejem.

3) Za vreme okupacije, vlasti su organizovale tzv. Direkciju za ishranu (skraćeno, Diris). U to vreme, kada je hrana bila racionisana, cvetala je crna berza – ilegalna trgovina hranom. Zatvor u kome su prestupnici te vrste (dakle ne politički) držani, dobio je nezvaničan naziv "Diris-zatvor".

Vojvoda je javio načelniku da protiv majke i mene još nije završena istraga. Moramo ostati još neko vreme. Oca neka šalje u logor. Vratili smo se dole, ocu. Bio je zadovoljan što mene neće oterati. Tražio je da mu, sutra ujutro, donesemo zimski kaput, gojzerice i ranac sa rubljem. Pozdravili smo se i ja sam se još nadao nekom čudu. Kad smo stigli kući, počeo sam da se tresem. Mislim da sam se tresao cele noći, ali plakao nisam. Ustali smo pred zoru i, još po mraku, stigli do sreza. Čekali smo neko vreme u jednom malom hodniku sporednog ulaza. Tu su doveli oca. Predali smo mu stvari i zagrlili se. Majka me je molila da, kada se sretнем sa ocem, ne plačem. Nisam više plakao. Znao sam da ne vredi, a nisam ni mogao. Oca su brzo odveli, a mi smo jedno vreme morali ostati u zgradi. Bio je polumrak i bilo mi je strašno. Sve ostalo što sam kasnije, za vreme rata i neposredno posle njega, doživeo, bilo mi je, čini mi se, jednostavno.

Od oca smo, desetak dana po njegovom odvođenju, dobili pismo. Nekako ga je proturio iz logora nekome ko ga je poslao poštom. Nalazio se u Kragujevcu. Pismo je bilo kratko. Brine za mene, njemu nije loše, radi. Ako mu pošaljemo seljačko odelo i pet hiljada dinara, uskoro ćemo se videti. Bilo mi je jasno da se odlučio za bekstvo. Našli smo jednog izbeglicu koji je radio kod Miloša Radojevića. Platili smo mu dobro da odnese u Kragujevac sve što je otac tražio. Čovek je otišao, ali se, saznali smo, nije vratio desetak dana. Pošto mi nismo mogli da idemo kući kad smo hteli, prošle su dobre dve nedelje pre nego što smo se sa njim našli. Počeo je da laže: kako se u Kragujevcu razboleo pa su mu ukrali odelo i novac, a oca nije našao... Slučajno smo saznali da je odelo prodao i u Kragujevcu pijančio do besvesti. U međuvremenu su oca sproveli u Beograd. Poslao nam je pismo kojim javlja da će biti sproveden i naznačio tačno vreme kada će proći kroz Đurince. To pismo nam Miloš, iz nama nerazumljivih razloga, nije predao na vreme, nego mnogo kasnije... Poslednje pismo je, u Đurincima, kraj pruge, našao jedan seljak i doneo nam. Otac ga je napisao, molio nalazača da ga preda nama i bacio iz voza. Očajan je jer niko nije izišao na stanicu. Moli da ga obavestimo šta je sa nama, šta je sa mnom. Brine nije li nas snašla ista sudbina kao njega. Njega vode u logor kod Topovskih šupa (to je kod sadašnje Autokomande)*, i ako i mene odvedu u logor, neka pokušam da ga nađem, da bar tamo budemo zajedno. Nešto kasnije, jedna gospođa, Ruskinja, supruga nekog sveštenika, išla je u Zemun. Prolazeći pored Sajmišta (starog), videla je oca kako, kraj puta, sa još nekim logorašima, kopa jarak. Prišla mu je i pozvala ga po imenu. Jeo je sirov krompir. Kad je prepoznao, počeo je da joj govori kako je on dobro i kako sam ja sa njim u logoru. Ona je, znajući da sam u Sopotu, počela da ga umiruje, rekla mu je da sam dobro, da sam sa majkom, da nisam u logoru, ali on to kao da nije shvatao. Možda je time hteo nešto da joj kaže, a ona nije shvatila?... Na kraju je počeo da psuje – on koji to nikada nije činio. U kakvom je duševnom stanju bio, nikada nećemo saznati.

1995.

(Odlomak)

4) Greškom je, na zidu starih tramvajskih šupa u Bulevaru revolucije (nekadašnjoj ulici Kralja Aleksandra), postavljena spomen – ploča na kojoj piše da su tu bili internirani Jevreji za vreme II svetskog rata. Jevreji su bili internirani u "Topovskim šupama", kod današnje Autokomande, dakle, na prostoru koji se, na starim kartama ovog grada, može tačno locirati. Spomen – ploča je na "Tramvajskim šupama" postavljena greškom, ili iz čistog neznanja.

NEKE SLIKE IZ FOTO-ALBUMA ŠOE

*... ime vječno daću svakome od njih,
koje se neće zatrti.*
Isaija, 56.5.

Iz raporta esesovskog pukovnika Jegera (SS–Standartenführer Jäger, Einsatzgruppe A, Einsatzkommando 3), datiran u Kaunasu (Kovno), 1. decembra 1941. godine:

"Na današnji dan mogu da potvrdim da je naš cilj, rešavanje jevrejskog problema u Litvaniji, postignut, i to od strane Einsatzkommando 3.

Izvršavanje ovakvih akcija je pre svega stvar organizacije istih. Za sprovođenje odluke o sistematskom čišćenju naše oblasti od Jevreja bila je potrebna detaljna priprema svake pojedinačne akcije, kao i upoznavanje prilika na terenu. Jevreji su sakupljani na jednom ili više mesta. Razdaljina između punkta sakupljanja i grobničkih jaraka bila je u proseku četiri do pet kilometara. Jevreji su transportovani do strelišta u grupama od po 500 ljudi, sa razdaljinom između istih od najmanje dva kilometra."

9. februara 1942. godine drugi Jegerov raport pretpostavljenima u Rigiku, govorio je o 136.241 likvidiranom Jevrejину, sa posebnom specifikacijom kada su u pitanju žene i deca.

1. decembra 1941. godine raportirao je Wolfgang Kigler (Wolfgang Kügler, Teilkommandoführer Einsatzkommando 2, u civilstvu policajac) svom šefu Fricu Ditrihu (Fritz Dietrich, Polizeistandortführer, u civilstvu doktor filosofije) da je ukupno 2.731 Jevrejin i 23 komunista likvidirano.

Na suđenju koje je održano u Hanoverskom zemaljskom sudu, (Hannover Landesgericht) oktobra 1971, utvrđeno je da su tzv. Decembarsku akciju (Dezember–Aktion) sproveli jedan nemački i jedan letonski bataljon u vrlo tesnoj saradnji.

Iz svedočenja (bivšeg) adutanta Lukana (Lucan), pripadnika 707. odreda nemačke mornaričke protivvazdušne odbrane, datog jula 1959:

"Jevreji – muškarci, žene i deca – provedeni su pored našeg vojnog objekta u pravcu severa, putem za Ventspils. Bilo je osoba svih uzrasta. Kolona je sprovedena pod stražom. Kasnije sam saznao da su stražari bili letonski pripadnici SS, a nosili su kamuflažne zelene uniforme nemačke tajne policije. Bili su naoružani karabinima. Tog dana kada su Jevreji bili sprovedeni pored našeg vojnog objekta, na putu je bilo crnog leda, a ljudi bi se često okliznuli i padali svuda. Jevreji nisu ni bili tučeni niti se sa njima loše postupalo.

Jarak je bio između dva i tri metra širok, otprilike tri metra dubok i oko pedeset do sedamdeset pet metara dugačak. Još se sećam da je ta grupa, koliko znam, kasnije u toku dana bila streljana, mislim u toku popodneva. Ne samo ja, već i druge osobe u mojoj jedinici, kasnije smo dugo slušali paljbu iz vatrenog oružja, koja je, činilo se, dolazila iz pravca jarka.

Sledećeg dana, ja i još nekoliko drugih pripadnika naše jedinice, odjahali smo do mesta likvidacije. Kada smo stigli do gore pomenutih gomila zemlje, mogli smo videti ruke i noge ubijenih kako štrče iz loše popunjene masovne grobnice. Kada smo sve to videli poslali smo pismenu poruku nadležnima u našem Glavnom štabu u Lijepaji. Kao rezultat našeg izveštaja, mrtvi Jevreji su uredno bili prekriveni peskom."

Prilikom ubijanja Jevreja u Litvaniji, koja su počela već jula 1941. godine, nisu samo nemački vojnici dolazili da fotografišu. Subotom i nedeljom dolazile su i čitave porodice Litvanaca na izlet, i ostajale satima posmatrajući streljanja, dok su deca čavrljala i lizala sladoled.

Fotografija broj 1: Očekivanje.

Prva fotografija, u seriji od osam, napravljena između 15. i 17. decembra 1941. u Skedenu, severno od Lijepaje.

Grupa žena i dece je došla na mesto. Upravo su dobili naređenje da posedaju i čekaju. Nalaze se na obali. Oblačno je. Vetar duva u pravcu Baltičkog mora. Najbliže švedsko kopno, sloboda, nalazi se na samo 150 kilometara odatle. Hladno je. Krajevi kaputa se povijaju. Oba čuvara, sa karabinima, trakama oko ruke i štapovima, kao i žene, toplo su obučeni. Na odeći žena se vide nekakve fleke, najverovatnije žute trake; to je znak da su one Jevrejke. Ispred svih u grupi sedi žena u svetlom kaputu. U naručju drži bebu uvijenu u pokrivač. Baca pogled ukoso, nalevo. Da li vidi nešto, da li vidi nekoga ili je čula nešto?

Fotografija broj 2: Došla je naredba da se svi svuku

Sudeći po nabrekloj, raznolikoj hripi odeće koja ih okružuje, svlačenje se vrši u različitim etapama. Slojevi i slojevi džempera, bluza, haljina, gomilaju se. Na kraju, u desnom uglu, stoji jedna tamno obučena, korpulentna žena. Oštri vetar seče njeno lice i mrsi joj poludugačku kosu, i izgleda da gleda u daljinu, u grupu stražara koja stoji na levoj strani, pored nečega što liči na širok jarak ispunjen nečim.

Fotografija broj 3: Svlačenje je već podmaklo

Pet žena stoji u donjem rublju. Izgledaju kao jedna porodica. Majka, otprilike četrdeset godina, drži pod rukom stariju ženu. Majku? Baku? U čizmama je. Pored njih stoje i takođe se drže ispod ruke dve mlađe tamnokose devojke. Odmah iza sredovečne žene krije se devojčica, od deset, možda jedanaest godina, bosonoga u tankoj haljinici na štrafte. Jedna osoba iza starijih žena govori devojčici nešto. Devojčici je hladno, drhti zgrčenih ramena u zavetrini iza njih četiri. Devojčica je bosa, ali, da bi izbegla hladnoću peska, stoji na svojim čarapicama.

Epilog

Kada je gospođa Helena Grinbaum 1978. godine u svom stanu u Njujorku gledala četvrtu i poslednju epizodu televizijske serije Holokaust, zanemela je kada je na ekranu ugledala ovu fotografiju. U ženi sa čizmama prepoznala je svoju majku, o čijoj sudbini ništa nije znala.

Fotografija broj 4: Svlačenje se približava kraju

Osoba koja stoji u prvom planu je upravo otkopčala dugačke gaće. Ispod njih se vidi još jedan par. Gleda žene oko sebe, nesigurna kako da, u stvari, postupi. Traži nekakav pokazatelj i gleda šta i kako druge žene rade.

Oko njih stoje male grupe stražara. Sve se odigrava bez uzbuđenja, zapuhanosti, brzine ili ljutnje. Sve je ovo rutina. Stražari izgledaju prilično nezainteresovani za ono što se odigrava oko njih. Imaju karabine nehajno prebačene preko ramena, dok se slobodnim rukama drže za redenike. Neki imaju ruke u džepovima. Stoje u grupicama i razgovaraju okrenuti leđima ženama koje se skidaju. Jedna od žena je sada potpuno gola i očigledno je da je nju snimatelj fotografije želeo da ulovi. Ona je mlada, tamnokosa, sa izvajanim crtama lica koje zrači lepotom. Čuči sa prekrštenim rukama na prsima. Ova mlada žena ima samo još nekoliko minuta života, a za to vreme čini jedan banalan ljudski gest: snebiva se nad svojom golotinjom. I sreće zamagljeni objektiv fotoaparata.

Fotografija broj 4: Na putu ka stratištu

Gole, užurbano trče po pesku udaljavajući se od hrpa sukanja, haljina, bluza, džempera, kaputa i veša, pored gotovo ravnodušnih stražara, ka nečemu što izgleda kao ivica dubokog jarka. Tri mlade devojkje, zbijene jedna do druge, isprepletenih ruku kao da se štite od vetra, ili su uplašene, a možda se i stide, trče iza jedne nešto starije žene. Koraci su sitni i ubrzani. Jedna od njih gleda u zemlju i izgleda kao da pokušava da izbegne da nagazi na nešto oštro. Druga baca pogled pravo u kameru, a treća devojkja, kao i starija žena, zure prema punktu kojem se približavaju. Koliko je još koraka ostalo? 100? 150?

Fotografija broj 6: Postrojavanje na ivici iskopanog jarka.

Grupa od devet žena stoji poredana na ivici donjeg ispusta novoiskopanog jarka. Na dnu slike se nazire ruka. Žene su dobile dozvolu da zadrže donje rublje na sebi. Stoje držeći jedna drugu ispod ruke, okrenute leđima onima koji će za koji trenutak pucati u njih. Treća osoba sa leve strane naginje se čvrsto ka osobi koja stoji desno od nje. Da li želi da se zagreje? Da li hoće da šapne nešto? Ili će se onesvestiti? Druge žene stoje mirno, uzdignute glave, zure ukočeno ispred sebe. Šta vide? Obalu? More? Nebo? Nebo.

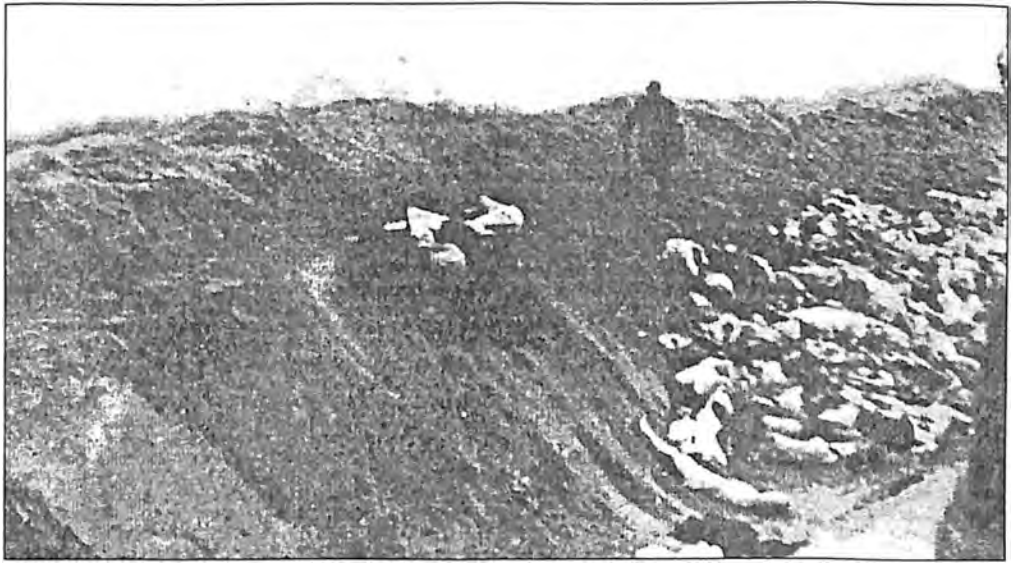

Fotografija broj 7: Nova grupa je došla na isto mesto.

Moguće je da se nalaze samo 10 do 15 metara dalje od mesta na kojem je stajala prethodna grupa. Način je isti. Male grupe, desetak osoba svaki put, sateraju ih na ivicu, prođu pored već ubijenih, poredaju ih. Na istom mestu ubijaju dok se grob ne popuni do ivice ispusta. Tada se dželatni pomere nekoliko metara ulevo.

Jedna osoba ima zadatak da drži ispust čist od leševa. Novi za ubijanje moraju imati mesta. Taj "čistač" se vidi u gornjem desnom uglu. On ima i štap u ruci, koji, po svemu sudeći, upotrebljava da odgurne leševe. Sada se saginje, jednom nogom ukopan da se ne bi okliznuo na peskovitoj ivici, i čačka jedno telo. Možda želi da vidi da li u njemu još ima života. Nešto niže od njega je ogromno klupko udova: ruke, noge, glave, tela koja izgledaju kao tanke morske zvezde. Odmah pored ispusta, baš ispod poredanih žena, nazire se nešto, što je, po svemu sudeći, telo deteta.

U samoj sredini grupe koja čeka na streljanje okrenuto leđima vidi se i jedno dete. To je devojčica u haljinici, uzrasta osam do deset godina. Dok sve žene oko nje čvrsto gledaju u daljinu, ona se uvija, izvija, povija. Šta to pokušava da vidi? Da li je to onaj čovek sa štapom, onaj kontrolor smrti? Da li je to streljački stroj? Da li je ugledala nekog poznatog u gomili već ubijenih? Pucnji će odjeknuti za samo nekoliko trenutaka. Možda ona još nije shvatila šta će joj se desiti?

Fotografija broj 8: Trenuci posle streljanja

Uniformisani muškarac sa štapom se okrenuo i prilazi ivicom ispusta popadalim ženama. Teško hoda, povijen napred. Oslanja se na štap.

Neke od streljanih leže na ispustu ivice jarka. Par njih je već bacio u jarak. Tela su iza sebe ostavila dugačak trag u razmekšanom pesku, jedna žena leži na dnu jarka. Njene noge su raskrečene, skoro grčevito prave, okrenute ka ispustu. Njena leva ruka je savijena unazad, dignuta preko glave. Možda je još živa. Mala devojčica se više i ne može raspoznati, ali ona još leži gore, a telo je još povijeno, kao i u predašnjem trenutku, mada sada u ležećem stavu, očigledno prignječeno sa svih strana drugim telima.

Raport Jegerov, svedočenje Lukanovo, kao i osam fotografija objavljeni su u zbirci pisanih, usmenih i fotografskih izvora "Schöne Zeiten": Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer, Frankfurt a. M. 1988. Zbirku su sastavili Ernst Klees, Willi Dressens i Volker Riess. Englesko izdanje je pod naslovom "Those Were the Days", London 1991.

Čitaocu

Njihova patnja je bila beskrajna, neizreciva. Poniženje, strah, trenuci iščekivanja smrti ne mogu se iskazati nekom fotografijom. Ne mogu se prikazati optički razumljivima. Slike nam mogu samo nagovestiti šta je i kako bilo. Mogu samo pokušati da opišu šta su drugi doživeli ili kako patili u samrtnom ropcu. Ne mogu nam omogućiti da to doživimo ili shvatimo. Fotografije nam dolaze odštampane na finom papiru, filtrirane iz jedne prošle stvarnosti, ali bez njene prljavštine, fleka od krvi ili samrtnog krika. Naša imaginacija ih mora dodati i tako ponovo stvoriti atmosferu zatrovanu očajem, strahom i nasiljem, bat vojničkih čizama, glasove osvajača koji na nemačkom naređuju i ponašaju se kao životinje, pošto su naučeni da njihove žrtve nisu ljudi. Nedostaje i praskanje iz pušćanih cevi i prigušeno jecanje mališana koji se kriju iza suknji svojih majki, potmuli i zagušujući zadah prolivene krvi i svežih ljudskih leševa.

Kafkine vizije i biblijska proročanstva o Poslednjem sudu postali su stvarnost. Zveri Hijeronima Boša otelotvorile su se u dželatima, ali oni nisu imali lica kao kornjače, ruke kao kandže ili papke umesto stopala, već su im brade bile glatko obrijane, razdeljak dobro napravljen, bili su divni očevi u svojim porodicama. I sada fotografišu svoje delo. Ne možemo zamisliti pljačkaša ili ubicu koji moli svog prijatelja da snima dok on bira žrtvu, pljačka je i ubija da bi zatim te fotografije stavio u svoj album. Upravo tako je bilo sa ovim fotografijama. Nemački vojnici i njihovi pomagači su ih napravili s ciljem da se pohvale kod kuće i pokažu prijateljima, kao suvenir o izvršenom herojskom delu uništavanja "štetočina", za šta su obično dobijali posebnu nagradu u alkoholu, hrani ili cigaretama.

Jevrejke na fotografijama su bile primorane da poziraju. Znajući da idu u sigurnu smrt, gledaju pravo u objektiv. Mi ih sada posmatramo kroz oči njihovih ubica i njihov pogled nas pogađa i posle 55 godina. Ovo što vidimo, gledamo kroz prizmu ubica, jer je to ono što su smatrali da treba prikazati i ovekovečiti. Zato nam se i čini normalnim da se žrtve moraju prvo skinuti do gola, ili da je ispravno da žrtve stoje mirno u redu, dok ih njihove ubice gledaju preko nišana.

Sam trenutak smrti nije zabeležen. Mi smo pošteđeni. Taj trenutak nam je u potpunosti nedokučiv, neshvatljiv, kao i procesija stotina hiljada ljudi ka masovnim grobnicama Rusije, Belorusije, Poljske i Baltičkih zemalja.

Ova zapažanja sa slika iz foto-albuma Šoe su o mrtvima. Sve žene i deca na slikama su mrtvi, ako nisu imali neku izuzetnu sreću pa se neko od njih spasao. Njihove ubice još žive, ako nisu imale neku izuzetnu nesreću pa je neki od njih poginuo.

1996.

SEĆANJA

OKUPACIJA

Pronosile su se glasine da Nemci na stanici hvataju vojnike i mladiće u civilu za koje sumnjaju da su vojnici; isto tako znali smo za zabranu kretanja posle policijskog časa. Približavali smo se Beogradu, a bila je noć – oko 11 časova.

Na Čukarici voz je usporavao i mi smo negde kod današnjeg Sajmišta iskočili. Pritajili smo se u nekom žbunju i osmatrali ulicu prema Mostaru; mogli smo da se dovučemo do Topčidera i da tamo sačekamo dan, ali kakve smo imali šanse da danju, u uniformi, prođemo nezapaženi kroz grad. Prošla je jedna nemačka patrola folksvagenom prema Čukarici, a pet minuta kasnije vraćala se; to nas je donekle ohrabrilо – znači nema mnogo patrola; u kritičnim situacijama čovek mora biti odlučan, a treba da ima i malo sreće.

Poredao sam moja četiri vojnika u kolonu dva po dva, a ja sam, kao njihov komandir, išao sa njihove leve strane. Pošli smo sredinom ulice pravo prema Mostaru, a zatim prema Londonu i Kalemegdanu. Kad god su nam se približile patrole, bilo kolima ili, u užem delu grada pešačke, komandovao sam: "Strojevim korakom!" i tako uspevaо da prođem pored njih. Više njih nas je ipak zaustavilo i pitalo: "Kuda?" Odgovarao sam na čistom nemačkom: "U kasarnu na Kalemegdanu." Na pitanje: "Zašto?" – odgovor je bio: "Prekomanda", a ako je neko pitao odakle smo, odgovarao sam (praveći se lud): "Iz Beča".

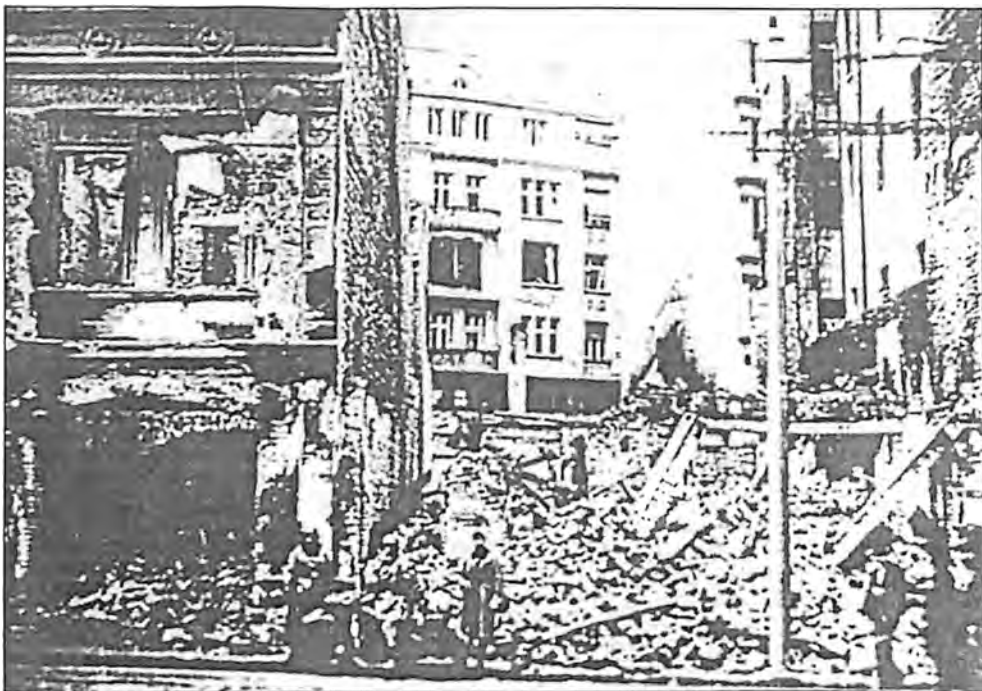
Kasnije, kada sam nekom pričao o tome da smo nas petorica vojnika u uniformama posle policijskog časa uspeli pored tolikih nemačkih patrola da prođemo od Čukarice do Kalemegdana, nisu verovali, ali nije to bio jedini neverovatan događaj, bilo ih je još.

Od Kalemegdana do naše kuće u Cara Uroša 19, bilo je potrebno samo nekoliko minuta; ujutro, nakon presvlačenja, moji drugovi su krenuli dalje; kako sam kasnije saznao, dvojicu su Nemci ipak uhvatili pri prelazu skelom preko Dunava (most prema Pančevu bio je porušen).

Kod kuće je bilo puno novosti, za neke sam već ranije preko pisama saznao; najlepša je bila da se krajem 1940. godine rodila Verica. Posle toga popustila je očeva odbojnost prema Stevi. Ustupio im je kompletnu radnju (ne i ime firme) u Poenkarevoj (danas Makedonskoj) ulici, a on je pod firmom "Motor" otvorio novu radnju na Studentskom trgu br. 7, do Patentnog zavoda (danas prodavnica "Naro-

dne radnosti"). Prednji deo radnje činio je izlog i prodaja na malo, dok su dva zadnja odeljenja bila prepuna upakovane robe; jedva se moglo proći do zadnjih vrata lokala.

Moji roditelji su potpuno nespremno dočekali rat. Bili su do tada veoma bogati; dve radnje pune robe i velika količina isplaćene robe u magacinima Francusko-srpske banke; ali bez gotovine i bez ijednog zlatnika. Zašto pominjem zlatnike? To je u kritičnim situacijama bilo jedino što je vredelo i što se moglo trenutno unovčiti. Papirni novac brzo je gubio vrednost, a u svakom kraju rasparčane Jugoslavije, zavisno od okupatora, važio je drugi novac.

Beograd posle aprilskog bombardovanja 1941, iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

Šestog aprila, odmah posle prvog naleta aviona, svi moji uspeli su da se izvuku iz Beograda. Lili sa bebom, mama i baka ostale su neko vreme u Mladenovcu, a tata i Steva vratili su se u Beograd.

Na Stevinoj radnji (Makedonska) tokom bombardovanja bio je razbijen izlog, i sva roba pokradena; na tatinoj radnji na Studentskom trgu postojale su pokretne rešetke preko izloga i staklenih vrata, tako da je i pored razbijenih stakala roba bila sačuvana.

Bilo je to prvih mesec dana okupacije. Nemačka i kvislinška vlast još se nisu stabilizovale; trebalo je raščistiti ruševine, otkopati i sahraniti postradale; naći smeštaj onima čiji su domovi bili porušeni; neki su odlazili iz Beograda, drugi dolazili; počeli su da pristižu Slovenci, koje su Nemci progonili sa nove nemačke

teritorije, a pogotovo Srbi koji su bežali od ustaša. Svake noći čula se pucnjava, nisu to bili nikakvi rodoljubi ili partizani (za koje tada nismo znali) već pljačkaši, koji su danju pretraživali ruševine, a noću obijali stanove iz kojih je narod bio izbegao, ili obijali radnje.

U opštem metežu sastali smo se mi muškarci: tata, Steva, njegov brat i ja na dogovor; trebalo je hitno barem neke stvari preduzeti; para nije bilo ni za hranu; po naređenju vlasti, radnje su u radno vreme morale biti otvorene. Stevo je šperpločama zakrpio izlog, ali nije bilo ničeg za prodaju, a za opravke bili su potrebni rezervni delovi.

Jedan folksdojčer u uniformi, sa kukastim krstom preko ruke, pojavio se u tatinj radnji. Bila je to tatina mušterija iz Kikinde, kojoj je tata nekad mnogo pomogao da otvori svoju radnju i stane na vlastite noge.

Došao je sa "rešenjem" da mu se odmah predaju ključevi od radnje, a u tatin stan useliće se za 15 dana, kada bude doveo porodicu, dotle tata (kao nekadašnji prijatelj) može iz stana da iznese ono što želi – iz radnje ništa, jer su ulazna vrata odmah zapečaćena.

Tata i ja već smo morali da nosimo žute trake sa zvezdom. Trebalo je hitno preći u akciju, koja bi obezbedila nešto novca; plan se sastojao iz tri etape. Najpre je trebalo prebaciti nešto robe iz tatine u Stevinu radnju, zatim preseliti nešto nameštaja u manji stan i, konačno, deo robe iz Francusko-srpske banke u Stevinu radnju.

Prvi deo bio je najopasniji. Steva i Jova nabavili su veća ručna kolica za prevoz robe, a ja sam, normalno, po danu, kroz zadnji ulaz, za koji onaj Švaba nije znao, jer je bio zatrpan robom, ušao u radnju i pripremao najvredniju robu za transport. Zgrada u kojoj je bila radnja imala je uzan dugačak hodnik (duž cele radnje), a na kraju hodnika stepenište koje vodi do stanova na spratu i zadnja vrata naše radnje. Kroz ta vrata iznosili smo predveče pripremljenu robu i tovarili na kola. Bivali smo vredniju robu, rezervne delove za opravku bicikala – spakovani nisu bili kabasti; kompletne glave šivaćih mašina, rezervne delove za njih i sl.

Pripremio sam takođe naredbu o premeštanju robe iz jevrejske u arijevsku radnju, otkucanu na nemačkom. Nakon utovara, koji se odvijao iz hodnika zgrade, a ne iz zapečaćene radnje, i koji je trajao relativno kratko, robu smo prekrili, a odozgo stavili stolice tako da je donekle ličilo na selidbu iz porušenog stana. Steva se upregao napred u kola, a Jova i ja smo ih gurali.

Iako je bila kratka razdaljina između obeju radnji, manje od kilometra, prolazilo se kroz najuži centar, gde je postojala najveća opasnost da nas neko zaustavi; tri večeri smo bez teškoća stigli do Stevine radnje, ali su nas četvrte večeri zaustavili pred pozorištem neki braon košuljaši (domaće Švabe).

Da bi čovek tih dana preživeo, pored minimuma inteligencije, morao je imati i sreće. Naredba na nemačkom o premeštanju robe, samo je donekle odlagala naše hapšenje (a znalo se da za ovakve poslove sledi smrt), već su bili zapazili da na naredbi nema pečata, kada se odjednom stvori neka gužva oko Oficirskog doma (danas Dom VJ). Povici iz tog pravca i ispaljen metak učinili su svoje. Švabe potrčaše prema Francuskoj ulici, a mi prema Stevinoj radnji. Bilo je gusto; shvatili smo da dalje ne smemo rizikovati.

Druga etapa bila je bezopasna. U Ulici Strahinjčića bana, u lepoj četvorospratnoj zgradi, našao sam slobodan stan na drugom spratu. Nas trojica lako smo preselili vrednije stvari u taj stan, a Lilika ga je uredila da bismo se Jova i ja u

njega uselili. Ona i Steva zakupili su neku manju vilu na kraju grada u koju su se oni preselili, a i Stevini roditelji.

Treća etapa bila je najlakša, ali i najvrednija. Direktor Francusko-srpske banke bio je očevid drug; jedno pisamce od mog oca, rukom pisano, bilo je dovoljno. Forma je bila sledeća. Pošto je roba u magacinima banke bila vlasništvo firme "Motor" (a firma je za nju plaćala samo ležarinu), bilo je dovoljno na osnovu fakture dati nalog o isporuci te robe firmi "Čabraja". Nalog banci nosio je datum s početka aprila (pre bombardovanja), a isporuka robe, kada su to uslovi omogućili; sve je bilo legalno i ogromno bogatstvo preseljeno je u zadnje dve prostorije radnje. Prednji deo radnje uređen je delimično kao izlog, delimično kao radionica zanatske radnje za opravku bicikala. Koliko god smo se trudili da robu što lepše složimo, nije bilo mesta za svu, te smo odustali od daljeg prebacivanja; šta je bilo sa ostatkom robe, nisam saznao.

Otac, mama i baka odselili su se u Arandelovac, misleći da će tamo biti bezbedniji. Sada je novca bilo onoliko koliko je trebalo; roba je bila vrednija od novca koji je devalvirao, te se prodavalo samo onoliko koliko je bilo potrebno. Otac je predlagao majci da pokušaju da se nekako prebace do mora, pa do Italije, ali majka bez bake (koja opet nije dovoljno znala srpski, a bila je i prestara za veće napore), nije htela da krene.

Bilo je leto 1941. godine; išao sam svakog dana na prinudan rad; prvih nekoliko nedelja na raščišćavanje ruševina kod "Topovskih šupa". U 6 sati bila je prozivka, a negde oko 15 sati mogli smo da pođemo kući. Bio je to težak fizički rad uz nadzor folksdojčera; gledali su nas kao da smo stoka; nije im bilo stalo do toga da se posao obavi (da se izvuku mrtvi koji su se već raspadali, da se skloni šut, složte cigle itd.), već da nas što više ponižavaju, psuju, udaraju. Trebalo je tako raditi da budeš što manje zapažen.

Jednog jutra saopšteno mi je da se javim na novo radno mesto, bile su to garaže Starog dvora (današnja Skupština Srbije). Dvorski park bio je tada s tri strane (od Dvora do Ulice kralja Aleksandra – danas, Bulevar revolucije – duž iste, pa do Dvora kneza Pavla) ograđen zidom visine oko 2,5 metra. Gledano iz Bulevara revolucije, desni deo ograđenog kompleksa – danas prilaz Skupštini Srbije – činio je kompleks zidanih šupa (nekad štala, tada pretvorenih u garaže). U taj deo ulazilo se kroz veliku kapiju iz Bulevara, a taj deo kompleksa bio je odvojen od parka i Dvora nizom šupa (postojala je samo mala kapija prema Dvoru). Tu su već radila četiri Jevreja, a ja sam bio peti.

Naš glavni zadatak bio je čišćenje i pranje kola, sipanje benzina, zamena i krpljenje guma, a često su nas vozili do nekih vila na Dedinju, gde je trebalo obaviti fizičke poslove; šljunkom nasuti i izvaljati neku stazu, nositi nameštaj i slično. Bilo nam je znatno lakše nego kod "Topovskih šupa", pre svega zato što smo bili pod Nemcima; nisu dozvolili da skidamo žute trake sa rukava, ali su nam dali radna odela, tako da se moglo misliti da smo radnici.

Daleko od toga da su se korektno ponašali prema nama; ponašali su se kao da nas ne vide, a morali smo stalno da im budemo pred očima; nisu ih interesovala ni naša imena, već "du, komm her" (ti, dođi ovamo); primali smo samo naredjenja. Niko od nas nije se usuđivao bilo šta da kaže. Bili su to predstavnici "uzvišene rase", budući gospodari sveta, trebalo je da budemo sretni što možemo da ih gledamo i da radimo za njih.

Toliko su bili sigurni u sebe da nas nisu ni kontrolisali. Kada nije bilo posla dozvoljavali su da se zavučemo u garaže, s tim da je jedan morao da dežura blizu ulaznih vrata, jer smo ih mi otvarali i zatvarali. U nekim odeljenjima garaža bili su i magacini sa novim gumama. Imali smo specijalnu tanku iglu, kojom smo bušili nove unutrašnje gume, a jedan je doneo tanke eksere koje smo nabijali u nove spoljne gume. Bila je to posebna tehnika, jer nije lako zabiti ekser u novu spoljnu gumu, a morali smo voditi računa da vrh eksera ne izviri odmah, dok smo glave eksera odsecali. Prema našem iskustvu, guma je "crkavala" tek nakon petnaestak dana vožnje. Napravili smo time sebi više posla, ali nam je to bila kakva-takva osveta.

Jednog dana zamalo da nismo nastradali. Neko je povikao: "Feuer!" (Vat-ra!). Jedan od Švaba potrčao je prema nama misleći da smo mi zapalili burad iz kojih smo punili kola benzinom; bežali smo koliko god smo mogli; ipak me je zakačio bajonetom po desnoj ruci (gde i danas imam ožiljak dug oko 20 santimetara).

Brzo se pokazalo da je neko zapalio benzinsku pumpu (koja je tada postojala) ispred gvoždarske radnje (nekad "Avram i Filipović"), na početku Ulice kralja Aleksandra (danas Bulevar revolucije). Nemci iz naše garaže uspeali su da je ugase aparatima za gašenje požara još pre nego što su došla vatrogasna kola.

Nemac koji me je ranio previo mi je nekako ranu, a rekao je samo "još si dobro prošao pseto; trebalo je da te ubijem". Tačno je da je mogao, a da ga niko i ne upita zašto? Meni samo nije bilo jasno, zašto onda nije pucao u nas, već nas je jurio s bajonetom na pušci.

Na prinudnom radu u Starom dvoru bio sam svakodnevno (sem nedelje) sve do dana kada sam morao pobeći iz Beograda. Smatrao sam to nužnim u takvoj situaciji.

Da li je bilo moguće pobeći van zemlje i tako, možda, spasiti život? Pokušalo je to puno Jevreja, ali samo malom broju je uspelo. Određen broj onih koji su znali mađarski pobeglo je u Mađarsku; većina ih je tamo stradala pred sam kraj rata. Rafajlo i Oskar sa ženama povukli su se u Vidin, gde im je otac, poreklom Jevrejkin iz Bugarske, imao malo seosko imanje. Uspeli su da prežive.

Saznali smo da je Benko, najmlađi očev brat, koji je profučkao ceo dedin kapital, sa ženom Ellom i sinom (Hajim, oko 8 godina), na putu prema nekoj dalmatinskoj luci, uhvaćen u Sarajevu.

Avram sa ženom Kamilom bio je među prvima koji su odvedeni na Sajmište, a Joška sa ženom Matildom, (takođe rodom iz Beča, a i Heinrich se tamo rodio) i sinom Heinrichom videla je njihova komšinica kako ih u većoj grupi Jevreja vode nekud ulicama Beograda; verovatno prema Sajmištu. Komšinica je dala Matildi znak da Heinricha, koji je tada imao oko devet godina, pošalje do nje. Heinrich je potrčao prema komšinici, ali ga je Nemac udarcem kundaka vratio u kolonu.

Kako smo posle rata saznali, jedini iz porodice kojima je uspeo beg bili su Sofika (Rafajlova i Oskarova sestra) i njen muž Leo Koen. Njima je, uz puno sreće, zlatnika i napora, uspelo (a bili su mladi) da stignu do neke albanske luke i, plaćajući preostalim delom zlatnika, obezbede mesto na brodiću koji je pošao prema Italiji. Motor na brodiću uskoro se pokvario, ali ih je vetar nakon deset dana približio obali južne Italije. Brodić je bio star i pretovaren i na nekoliko stotina

metara od obale konačno je potonuo. Oni koji su znali da plivaju, a bili još dovoljno snažni, uspeali su da se spasu; među njima bili su Sofika i Leo. Rat su nekako preživeli u Italiji, a posle rata odselili su se u Australiju, gde je Leo, kao sajdžija i zlatar, relativno lako započeo nov život. (Nisu imali dece.)

O ovde pomenutim sudbinama porodica naših najbližih saznao sam tek posle rata od Lilike, jer u ono vreme, početkom 1942. godine, nisam više bio u Beogradu. Smatram da ih je trebalo ovde pomenuti da biste osetili atmosferu koja se tada počela stvarati u Beogradu.

Danas je lako pitati: zašto niste otišli u šumu? Treba se vratiti natrag u leto i jesen 1941. godine. Podsetite se da je prva puška u Srbiji opaljena tek 7. jula, da je do napada na SSSR vladala opšta besperspektivnost u spas među Jevrejima Beograda; nešto se čekalo, a sami nismo znali šta.

Počelo se pričati o Kostu Pečancu, koji će organizovati četnike, kao za vreme Prvog svetskog rata. Onda je počela priča o nekim partizanima koji su se pojavili na Kosmaju. U novinama su pominjani neki razbojnici, pljačkaši koji su ubijali i pljačkali putnike po drumovima.

Otac je nekako sagledao spas među četnicima; uspostavio je vezu s njima i poslao uzorak amblema (mrtvačka glava sa prekrštenim kostima) koji je trebalo izliti. Steva je uspeo da mu neko izlije oko 200 komada i trebalo ih je odneti negde iza Mladenovca (bilo je tačno precizirano gde i kad); organizovan je trening grupe biciklista, samo Jova i ja znali smo zašto. Ispod mog trkačkog sedišta pažljivo smo upakovali četničke ambleme; bila je nedelja. Blizu mesta susreta, Jovo je počeo "beg"; većina biciklista ga je pratila, samo se meni, tobože, desio defekt; doviknuo sam ostalima "Stići ću vas!" i sišao s bicikla. Kada su ostali dovoljno odmakli, nastavio sam put.

Blizu dogovorenog kilometarskog stuba bio je mali šumarak; seo sam pored stuba i posle kratkog vremena izišao je iz šumarka jedan od četnika, obučen u seljačko odelo, sa redenicima preko grudi, puškom i amblerom na šubari.

Bio sam siguran da ih u šumarku ima još, jer je često gledao u tom pravcu. Žurio se i izgudio me što kasnim pola sata; u vojsci sve mora biti tačno u minut. Nije vredelo pravdati se. Kada sam mu predao ambleme, opsovao je i ljutio se što ih nema više. Ponašao se vrlo bahato i bio sam zadovoljan kad smo se rastali.

Ubrzo posle toga stigla je poruka od oca da slučajno ne pođem kod četnika, jer su i tamo Jevreji (kao i komunisti) nepoželjni. Trebalo bi pokušati uspostaviti vezu sa Kosmajskim partizanskim odredom. Pokušao sam da preko mojih kolega, nekadašnjih simpatizera SKOJ-a iz STŠ, uspostavim kontakt; vladao je opšti strah i niko nije mogao ništa da mi kaže.

Posle rata saznao sam da je prof. Šehmatov bio jedan od denuncijatora, koji je specijalnoj policiji dostavljao podatke o skojevcima u školi; isti su iz škole odvođeni na saslušanje, a neki kasnije ubijeni.

Kad god se u Beogradu desila neka diverzija, među ostalim stradali su i Jevreji. Tako jedne noći, oko tri časa, neko je zalupao na vrata; bila su to dva Nedićeva vojnika i domar koji je otključao kapiju. Kod prijavljivanja kao Jevreji morali smo dati i adrese. Rekli su da se brzo spremim i da idemo na neku kontrolu. Pošto to nisu bili Nemci, ni policija, mislio sam da nije ništa opasno. Jova je ostao kod kuće, a dole na ulici čekala su još dva vojnika sa manjom grupom Jevreja. Ponašali su se korektno prema nama, rekli su da nas vode na Tašmajdan, da treba

da požurimo kako bi posle provere stigli blagovremeno na naša radna mesta (prinudni rad).

Nismo ništa posumnjali, ni kada smo stigli na Tašmajdan – mesto na kome je danas otvoreni bazen. Ispod strme stene već se okupilo oko stotinu muškaraca; do šest ujutru bilo nas je već preko 1.000. Kako je plac ograđen sa svih strana, kod ulaznih vrata stajalo je samo nekoliko vojnika. Onda je, oko šest sati, došlo nekoliko Nemaca. Rekli su da se grupišemo po zanimanjima: grupa trgovaca, pa seljaka, radnika, tehničara i inženjera itd. Podelili smo se polako u grupe. Oko sedam sati postrojili su nas, najzad, u kolone od po pet u svakom redu. Bio sam peti u jednom od redova; oko 7,30 zabranili su svaki razgovor i često nas opominjali. Ispred mene i do mene bila su dva druga koja su stalno razgovarala i jednom već bila opomenuta; u 7,55 promenio sam mesto s onim do mene, kako bi se lakše dogovarao sa svojim drugom, i tako sam od petog postao četvrti. Tačno u 8 došlo je desetak kamiona s Nemcima. Trenutno je ulaz zaposednut mitraljezima, a bili smo opkoljeni sa svih strana nemačkim vojnicima sa šmajserima. Sve što je sledilo bilo je gotovo za manje od deset minuta.

Komandovali su: "Mirmo! Peta kolona, korak udesno! Peta kolona, napred marš!"

Preko sto Jevreja bilo je tako utovareno u kamione i odvezeno, a nas ostale pustili su da odemo.

Sledećeg dana pisalo je u novinama: "Kao odmazda za diverzije (paljenje nekoliko kamiona u "Fordovoj" garaži) streljano je 100 komunista i Jevreja." Da bi čovek preživeo, morao je imati i sreće.

Određen sklop slučajnosti mogao je imati i teških posledica. Imali smo starinski radio-aparat. Ogromna kutija, puno lampi, i pored uključenja na struju, parče žice koje je sa zadnje strane virilo, trebalo je povezati sa nekom antenom ili gvozdеноm masom. Kasno uveče Jovo i ja slušali smo na kratkim talasima vesti – Radio-London na srpskom jeziku. Kućepazitelj je voleo da se karta s nekim društvom na četvrtom spratu naše kuće, i oko 11 časova spuštao se liftom u svoj stan. Baš u to vreme ispred kuće prolazila je nemačka patrola. Kako smo kasnije rekonstruisali događaj, od škripe lifta mislili su da u zgradi radi rotaciona mašina za štampanje letaka.

Čuli smo galamu na ulici i lupu na ulaznim vratima kuće. Odmah smo isključili radio, iz mreže iščupali ono parče žice sa zadnje strane i ugasili inače zamračeno svetlo. Bili smo već u pidžamama i odmah legli. Bilo je krajnje vreme, već je počela lupa na naša vrata i vika "Aufmachen!" (otvarajte!) Skočili smo iz kreveta i otvorili vrata. U sobu su uletela četiri Nemca, kundacima su nas oborili na pod, dvojica s puškama uperenim u nas – da nas čuvaju, a ostala dvojica otpočela su sa pretresom stana.

Kućepazitelj je ostao u hodniku. Pretresli su sve što se moglo otvoriti, rasturiti, prevrnuti, a nas nisu ništa pitali. Na kraju su nas, onako u pidžamama, povelili sa sobom a da nismo znali zašto; na svako naše pitanje sledili su udarci kundakom ili čizmom i psovke na nemačkom.

Dole, na ulici, čekala su već neka otvorena kola (s desetak vojnika). Smestili su nas na pod vozila, između sebe, i kola su pošla prema centru grada. Bilo je skoro 12 sati noću kada smo se zaustavili ispred zgrade Gestapoa na Terazijama (druga zgrada do Starog dvora). Cela zgrada bila je u mraku, samo je u prizemlju, pored ulaznih vrata, gorelo svetlo. Komandir izišao je iz kola i pored

stražara ušao kod dežurnog. Nakon nekoliko minuta upalilo se svetlo na prozoru neke sobe na trećem spratu. Komandir patrole je došao po nas, izveo nas iz kola i sa još jednim pratiocem odveo do lifta, kojim smo se popeli na treći sprat.

Idući kroz mračan hodnik, Nemci su bili iza nas, videli smo otvorena vrata neke osvetljene sobe. Stali smo ispred njih i kada su naredili da uđemo, ušao sam prvi. Dočekan sam snažnim udarcem u vrat bridom ruke čoveka koji je stajao iza vrata. Od udarca sam izgubio vazduh i pao; iza mene ugurali su Jovu, koji je dočekan na isti način.

Samo njih dvojica, podoficir u SS-uniformi i komandir patrole, tukli su nas rukama i nogama; dizali sa poda i udarali, dok ne bismo ponovo pali, gazili i skakali po nama, a da nismo znali kako da se zaštitimo. Činilo mi se da neće stati, ali ipak svemu dođe kraj. Dovukli su nas do nekog kauča i bacili na njega. Dok smo bili još na podu ispraznili su bokal vode na naša lica.

Onda je tek SS-ovski podoficir seo za sto i tražio da mu komandir patrole raportira. Izveštaj je bio kratak. Patrola je, prolazeći pored naše kuće, čula zvuk rotacione mašine; prepostavili su da se tu štampaju komunistički leci; primetili su prikriveno svetlo na drugom spratu; upali u stan i doveli nas. Podoficir je samo pitao: "A leci, jeste li ih doneli?" Kad je čuo da ih nisu našli, pitao je: "A rotaciona mašina? Jeste li nju našli?" Komandir patrole počeo je da se vrpolti. Morao je da prizna da su izvršili pretres i da ništa nisu našli. Podoficir je naredio komandiru patrole da se vrati u stan, izvrši ponovni pretres i donese sve što je sumnjivo, makar neki deo od rotacione mašine ili letak.

Samo što je komandir otišao, na vratima se pojavio neki SS-oficir; mislim da je bio major. Bio je pospan, očigledno da je tek ustao, čak mu bluza nije bila zakopčana, što se kod Nemaca retko viđa na radnom mestu.

Podoficir je skočio, stao mirno i ukratko raportirao o svemu. Major je samo rekao: "Ako ništa ne donesu predaj ih ujutro policiji na dalji postupak, mene ostavi na miru!" Bilo je očigledno da se ljuti što su ga bez potrebe probudili; to nas je kasnije i spaslo.

Podoficir, koji nas nije pitao ni za ime ni ko smo, pokazao je na lavabo u sobi, rekao je da se umijemo i malo pričekamo. Ostavio je otvorena vrata i napustio kancelariju.

Jedan sat kasnije pojavio se komandir noseći naš radio-aparat, odmah za njim u kancelariju se vratio i podoficir. Komandir je raportirao "Pronašli smo i doneli predajnu radio-stanicu". Na pitanje: "A rotaciona mašina i leci?" – odgovor je bio kratak: "Nismo našli". Onda se podoficir obratio meni: "S kim to održavaš vezu?" Odgovorio sam, i to na nemačkom, što ih je obojicu iznenadilo: "Ovo nije radio-predajnik, već običan stari radio-aparat, koji je neispravan, pa na njemu ne možete ni Radio-Beograd da čujete." Bio sam iščupao antenu i znao da zato ne radi. Nemač je najednom promenio držanje, rekavši: "Imamo mi stručnjaka koji će to da utvrdi", a komandir patrole je pitao da li sme da odstupi, jer mora da završi obilazak svog terena. Bilo je očigledno da želi što pre da se izvuče. Ubrzo nakon telefonskog poziva pojavio se još jedan pospan podoficir. Nakon kratkog pregleda i uključivanja u struju, rekao je: "To je starinski radio i to neispravan", pa je zatim otišao.

Ostali smo nas trojica. Uz malu nelagodu, podoficir je rekao: "Izgleda da je patrola napravila nepotrebnu gužvu, predaćemo vas policiji i, ako sve bude u redu,

pustiće vas." Seo je za sto, uzeo neki formular i počeo da piše. Zatim se učtivo obratio meni i pitao za ime. Kad je čuo Mejuhas, pogledao me je sumnjičavo i pitao: "Šta si ti?" Kad je čuo da sam Jevrej, povikao je: "Gde ti je zvezda?" Rekao sam da su me podigli iz kreveta, da vidi da smo obojica u pidžamama i da nismo imali mogućnosti da se obučemo. Već je bio skočio i stigao do vrata, da bi obavestio majora, kad se najednom trgao; setio se da je major bio besan što ga je već jednom nepotrebno probudio; ni sada ne bi bilo drugačije, buditi majora zbog nekog Čivutina. Pitao je Jovu šta je on? Kad je čuo da je Srbin, malo se primirio; telefonom je pozvao specijalnu policiju da pošalje kola po nas, a sam upisao u formular naša imena i adresu.

Još pred zoru stigli smo "maricom" u Specijalnu policiju na Obilićevom vencu. Neko od nas (ne znam više ko) šaptao je u kolima: "Izvukli smo se." Bili smo optimisti, misleći da ćemo još istog dana napustiti zatvor.

Smestili su nas u potkrovlje, u jednu veliku parketiranu prostoriju. Još i danas, prolazeći Obilićevim vencem, pogledam u ovalne prozore potkrovlja tadašnje Specijalne policije (u prizemlju je danas prodavnica "Philips"). Prostorija je bila dvodelna, kao hodnik i soba, s tim što nije bilo zida koji ih je razdvajao. Ulaz u prostoriju bio je u delu koji je ličio na hodnik.

U prostoriji je bilo oko 25 zatvorenika različitog uzrasta, ali, većina ih je bilo od 15 do 30 godina. Spavali su na podu, bez ikakvih prostirki, i sad su se polako budili. Dolazak novih zatvorenika pobuđuje određenu radoznalost, pogotovo kad su u pidžamama; drugi su bili u građanskoj ili seljačkoj odeći, a ne zatvoreničkoj. Nekako smo se smestili pored zida, u hodniku, jer su mesta uza zidove u sobi bila zauzeta.

Iz sobe nam je prišao jedan zatvorenik šaleći se: "Šta ste vi to uradili, a da vas nisu pustili ni da se obučete?" Jedan dečak iza njegovih leđa dao nam je prstima znak da ne govorimo; kasnije, kad smo se već malo sprijateljili, saznali smo da su u tom odeljenju bili politički zatvorenici, i da se u onog čoveka, baš zbog njegove radoznalosti, posumnjalo da je ubačen provokator.

Tek su narednog dana pozvali Jovu na saslušanje. Ispričao je sve što nam se desilo, dozvolili su mu da telefonira Stevi, kako bismo došli do odela. Braća Čabraja bili su poznati kao biciklisti, i tako je neki od agenata prepoznao Jovu i pitao: "Hoćeš li u nedelju voziti". "Kako da vozim kada sam ovde?" "Ako obećaš da ćeš da voziš, pustićemo te danas". I tako su ga pustili već drugog dana. Mene su zadržali skoro dve nedelje. Neke epizode tog boravka u zatvoru ostale su mi u sećanju.

Kad te zatvore, nešto zbog sekiracije, a nešto zato što stvarno nisi gladan, obično svoje jelo ustupiš drugima; ali posle nekoliko dana, glad te natjera da jedeš i splačine.

Donošenje jela bila je atrakcija koju je jedan od zatvorenika, gledajući kroz prozorčić na vratima, kao radio-komentator, otprilike ovako, prenosio drugima:

"Čuje se lup na stepeništu. Marko metlom čisti hodnik. Još se ne vidi kanta. A, evo, pojavljuju se Jovo i Nenad. Nose kantu (bila je to velika kanta od mleka); za njima Mile policajac nosi kašiku; stoje pred vratima. Jovo skida poklopac sa kante. Mile kašikom počinje da meša splačine u kanti. Uh, šta se to desilo? Kašika je upala u kantu. Šta će sad!? Rukom poziva Marka. Šta će mu on? Uzima mu metlu, okreće je i drškom metle izvlači kašiku. Molim drugove da stanu u red. Vrata se otključavaju; prijatan ručak!"

Bilo je vrlo malo ovakvih šaljivih trenutaka; mnogo više neizvesnosti, straha i jada. Strah u očima onih koji budu prozvani bilo zbog čega, a dovlačenje ili čak donošenje prebijenih bila je svakodnevica. Jednom dečaku od oko 16 godina došla je majka; nije bilo uobičajeno da neki od zatvorenika ima kontakt sa bilo kim van zatvora; poseta nije bilo. Nismo ni mi videli Stevu kad nam je doneo odela. Nakon deset minuta vratili su ga; bio je jako ozbiljan; a kada su se vrata zatvorila rasplakao se. Tek kada se smirio saznali smo šta se desilo. Kada ga je stražar doveo majci rekao je: "Nagledaj ga se, jer ga vidiš zadnji put." Pred majkom nije zaplakao, ali su ga po povratku izdali živci. Bio je optužen da je u Topčideru sekao drvene bandere, a smrtna kazna, po novinskom izveštaju, izvršena je oko nedelju dana nakon mog izlaska iz zatvora.

Još za jednog zatvorenika, koji je sa nama tada bio u istoj sobi (ćeliji), vrlo brzo sam saznao, odnosno video sam njegovu smrt. Bio je to visok suvonjav mladić crne bujne kose – krojač po zanimanju. Bio je jedan od šest žrtava obešenih na banderama na Terazijama. Svakodnevno mnogi prolaze pored stuba – spomenika podignutog u njihovu slavu; mlađi naraštaj, a verovatno ni vi, moji unuci, ne znate zašto je taj stub postavljen, ali ja se svaki put kada prolazim pored njega sećam izubijanih, krvavih, vezanih ljudi kako se klate ispod lukova metalnih stubova osvetljenja.

Nekako sam dobro prošao; bilo je dugo neizvesno, i onda, jedno popodne, pozvali su mene i još jednog iz ćelije; odveli su nas na treći sprat, dali kofu, četku i krpe i rekli: "Ribaj!" Izribali smo ceo hodnik i onda su nas vratili u ćeliju. Svi su nam čestitali: "Čim su vam dali da radite, brzo će vas pustiti", ali mene još nisu bili ni saslušali; o mom slučaju znali su samo ono što im je Jovo ispričao, jer izveštaj iz Gestapoa bio je, kako smo one noći videli, vrlo kratak.

Svako popodne vodili su me na drugi ili treći sprat, davali krpe, metle i sl. i ja sam čistio hodnike, kancelarije i klozete. Jedno popodne odveli su me na drugi sprat i pred nekim vratima rekli: "Udi." Ušao sam i video da nema nikog; vratio sam se policajcu i zatražio metlu. Rekao je: "Ne treba ti, budi unutra i čekaj." Vratio sam se u sobu; u njoj su bila dva pisača stola, dve stolice, rolo-ormar i jedna vešalica. Pored vrata kroz koja sam ušao, bila su još neka vrata, koja su vodila u susednu kancelariju. U zatvoru se nikom ne žuri, u ćeliji je bilo najdosadnije, čekao sam desetak minuta i govorio sebi: "Budi miran, čim si ribao klozete brzo će te pustiti, čekaj i vidi šta će biti; ne trči kao ždrebe pred rudu..." Činilo mi se jako dugo, dok iz bočne kancelarije nije ušao jedan čovek, seo za pisači sto, izvukao novine iz džepa i počeo da čita; nakon nekoliko minuta ušao je i drugi i seo za sto; stajao sam nasred sobe, a ponašali su se kao da me nema. Nemoguće je, posle toliko vremena, setiti se tačno razgovora – što uostalom nije ni bitno – ali protekao je, otprilike, ovako. Onaj što je čitao novine obratio se onom drugom:

"Vidi, vidi ova naša deca opet su ispod Kosmaja napravila neku glupost, oborila neko drvo na drum; misle da mogu time da naude Nemcima. Razumem njihov bes, Švabe se prema nama Srbima ponašaju kao da smo stoka; i ja bih onako da sam mlađi, ali danas shvatam da ne možemo ništa protiv takve sile." Drugi je, otprilike, u istom tonu odgovarao; onda je počeo nešto glasno da čita iz novina, a kao slučajno pogledao u mene i upitao: "A šta ti kažeš na to?" Bio sam trenutno iznenađen, trebalo je hitno izmisliti pametan, neutralan odgovor, oči oba agenta ljubazno su gledala u mene očekujući da ću da im odobravam; bio sam svestan da moram oštro da im se suprotstavim i da ne nasednem osmehu.

Izraz lica onog koji me je pitao naglo se izmenio, dobroćudni osmeh postao je iznenadno oštar, kada me je zapitao: "A šta ćeš ti ovde?" Rekao sam da su me doveli i rekli da čekam. Odgovor je bio kratak: "E, onda čekaj." Činilo mi se da je ponovo prošla čitava večnost, nisam se usudio ni da mrdnem; bila je to borba živaca. Najzad je pitao: "A ko si ti?" Rekao sam svoje ime i da nas je Gestapo prebacio kod njih. "A, ti si onaj s onom predajnom radio–stanicom", nasmejao se i rekao: "Eto, vidiš, kakve gluposti prave, a onda vas šalju kod nas. Šta mi tu možemo? Opet me je ispitivački pogledao i rekao: "Vrati se gore." Pred vratima me je čekao policajac i vratio me u ćeliju. Znao sam da zbog eventualnih provokatora moram biti obazriv kad budem pričao kako se odvijalo saslušanje. Pravio sam se lud i ispričao da me niko nije saslušao, već da su ona dvojica razgovarala među sobom, pa su samo usput nešto meni dobacili. Zatvorenici su hteli da znaju ko su bila ta dvojica i kako su izgledala. Nakon opisa onog koji je čitao novine, neko je zapitao: "A da li te je detaljno pogledao?" Kad sam to potvrdio, u glas su rekli: "Bio je to Kosmajac" (čuveni agent koji je poznavao sve komuniste i skojevce Beograda, jer je još pre rata bio ubačen u njihove redove). Dva dana posle ovog događaja bio sam pušten.

Za te dane vezuju me i neki prijatni, pa čak i lepi trenuci; događaji koji se u normalnom životu i ne zapažaju, a sigurno i ne pamte, to su slučajni ulični susreti nekadašnjih poznanika ili prijatelja; ali kada nosite žutu traku i zvezdu i kada vam na ulici, gde vas svi vide, pride takav prijatelj i porazgovara bilo o čemu, svestan si da ti je on zaista prijatelj.

Bilo je i onih koji su me u velikom luku zaobilazili, bilo zato što su sami imali nekih teškoća, a bio je i jedan mlađi od mene u uniformi Hitler–jugenda, koji me je, prolazeći pored mene, munuo i rekao: "Šugavq jevrejsko pseto!" Nekoliko dana posle tog događaja sreo sam starijeg brata ovog folksdojčera, inače školskog druga iz srednje škole, biciklistu i jedriličara; nismo nikad bili osobito bliski, ali među nama je postojalo normalno drugarstvo; zvao se Emil Hros.

Bio je sa druge strane ulice kada me je zapazio; prišao mi je i rukovao se sa mnom; o nečem smo počeli da pričamo, a onda mi je predložio da me otprati do radnje kuda sam bio pošao. Razmišljao sam dugo posle toga koliko rođena braća mogu biti različita. I Emilov otac nosio je SS–uniformu jer je bio folksdojčer, a Emil mi je na ulici dao moralnu podršku. Našao je teme za razgovor, koje me nisu vredale, ni ponižavale – žaleći me. Emil je, do kraja rata, pa i deset godina posle toga, ostao u Beogradu. Posle rata popravljao je avionske foto–kamere na zemunskom aerodromu. Prvo je bio poslovođa te radionice, posle je smenjen, ali je još neko vreme ostao kao majstor; nisu imali poverenja u njega, jer je bio "Švaba". Onda je sa ženom otišao u Nemačku; u njegovom stanu je ostala ćerka, koja se u međuvremenu udala. Poslovno je, izgleda, uspeo u Nemačkoj, ali ipak svake godine dolazi u Beograd. Bio je do kraja korektan, šteta što naši prema njemu nisu bili takvi.

Imao sam još jedan sličan, ali u suštini sasvim suprotan susret. Na ulici me zaustavio profesor Šehmatov. Pošto mi je bio i razredni starešina i počasni predsednik aero–kluba, a ja odličan đak, naši odnosi bili su više nego dobri. Počeo je sa žaljenjem što moram da nosim žutu traku; on me izvanredno ceni kao sposobnog mladog čoveka itd. Onda me zapitao da li još uvek čuvam izvode iz mašinskih elemenata (koje je on predavao). Za sve stručne predmete bio sam sebi iz pribeležaka ili knjiga napravio "izvode", koji su, uz malo teksta,

ali zato sa svim bitnim skicama i formulama, obuhvatili celo gradivo. Iz mojih "izvoda" mnogo njih je učilo, jer su u skraćenom obliku obuhvatali baš ono što je bilo bitno.

Kada sam potvrdio da ih imam, rekao je: "Sada ti oni ne trebaju, voleo bih da mi ih pozajmiš; ako preživiš rat, meni više neće trebati; dođi tada kod mene vratiću ti ih, i daću ti još neke knjige." Sledećeg dana, na istom mestu, predao sam mu "izvode". Prihvatio sam njegovu ispruženu ruku, rukovali smo se, ali nije izdržao moj pogled, skrenuo je oči i otišao.

Posle rata čuo sam da je, odmah po oslobođenju, streljan. Ispod revera nosio je kukasti krst. Na osnovu njegovih prijava iz škole je s nastave odvedeno desetak učenika, koji su kasnije streljani kao komunisti. Slično se desilo u preduzeću "Beli metal", gde je on honorarno radio, a na osnovu spiska koji je predao Gestapou, nakon nekog štrajka, streljano je dvadesetak radnika.

Znao sam da stanuje u Mutapovoj ulici i posle rata želeo sam da navratim u njegov stan; ako ništa drugo, ipak sam ga cenio kao dobrog stručnjaka i čoveka koji je uspeo da me još više zagreje za vazduhoplovstvo. Još u školi sam znao da pripada drugom taboru, ali to nije sprečilo da se međusobno poštujemo. Otvorila je neka žena, ukratko sam ispričao zašto sam došao i kakav je bio naš dogovor. Bez reči uvela me je u njegovu radnu sobu sa bibliotekom i rekla: "Pogledajte sve", pa je napustila sobu. Pola sata kasnije, pošto svoje "izvode" nisam našao, uzeo sam dve vredne knjige na nemačkom iz oblasti vazduhoplovstva, pokazao ih ženi i otišao. Želeo sam neku uspomenu na njega.

Mnogo je bilo krupnih zbivanja i pojedinačnih događaja tog proleća, leta i jeseni 1941. godine. Kada bih sve ovde reprodukovao, možda bih vam i dosadio svojim "sećanjima". Ipak, o nečemu što se ne može svrstati u događaj, iako se dogodilo, moram da pišem. Bilo je to toliko značajno i lepo u mom životu da i pored ambijenta i okolnosti pod kojima se desilo te dane ubrajam u najlepše i najsretnije u svom životu. Razmišljajući danas o tome, shvatam da i u najtežem i najsurovijem periodu života čovek može doživeti lepe trenutke; a možda su baš zbog kontrasta i najlepši; tako je malo čoveku potrebno da bude sretan.

Već sam ranije, opisujući period letenja u Vršcu, pomenuo Vericu, znao sam da joj se sviđam, a i ona je meni bila simpatična, ali bila je premlada. Nije bilo slučajno što sam je nazvao "derle"; delovala mi je tada kao devojčica koja je tek prestala da se igra lutkicama i sada traži zamenu za njih.

U narednoj školskoj godini povremeno smo se viđali, navratila je i kod mene kući po neke knjige, upoznala se sa Lilikom i mamom; bila je nekako tu i kada sam pošao u Italiju, i kada sam se vratio. Koliko god da su svi susreti, iako retki, s njene strane bili "namerno-slučajni", i s moje strane bili su "slučajno-namerni", ne bi se moglo reći da smo se tada družili. Bilo bi pravilnije reći: koristili smo moguće prilike da se kao slučajno sretne.

Po povratku iz Goražda vrlo brzo smo se sreli. Nije to više bilo ono "derle" koje sam poznao; bila je to sada najlepša i najpoželjnija devojka koju sam ikad video. Obostrana naklonost dovela je do toga da smo se sve češće viđali, dok na kraju susreti nisu postali skoro svakodnevni. Posle prinudnog rada navraćao sam u radnju, a posle škole (nastava je trajala pre i popodne) došla bi i ona. Pošto se onda u radnji radilo jednokratno, to smo Verica i ja svako popodne bili sami.

Treba naglasiti da je to bilo znatno pre "seksualne revolucije"; da smo oboje bili patrijarhalno odgojeni i da nam je trebalo dosta dana da bi prijateljsko-drugarški odnos prerastao u odnos dvoje zaljubljenih.

Mene je sputavala besperspektivnost mog položaja, a i naše zajedničke budućnosti. Bilo je jasno da moram nestati iz Beograda da bih eventualno našao šansu za preživljavanje; tražio sam samo kako, kada i kuda. Njeni roditelji bili su vrlo siromašni; njena životna šansa bila je da završi Srednju tehničku školu i tako postane svoj čovek. Bila je u trećem razredu.

Danas svi znamo kako se završio rat; ali kada biste pokušali da zamislite ono vreme s početka okupacije, možda biste lakše shvatili moju dilemu; vremena glorifikacije Nemaca i svega nemačkog, munjevitog napredovanja prema Moskvi, izveštaja o svakodnevnim poredama, servilnosti kvislinške vlade, Nedićevih vojnika, policije, službenika, kulturnih radnika, sadržaja novina, radio-emisija, izlepljenih plakata, bioskopskih predstava itd.

Tačno je da smo čuli i znali za određene diverzije, znali smo i da je neka "komunistička baraba", negde tamo (u Beloj Crkvi), pucala na policajca, koji je po službenoj dužnosti bio tamo; nismo ni znali ni osetili da je to bio početak ustanka, to su bili pojedinačni slučajevi, bez šansi za uspeh. Ko je pokušao da se suprotstavi Velikom Rajhu, bio je bez milosti uništen.

Svako ko je samo pokušao da ukaže na zverstva i zlodela Nemaca, proglašen je neprijateljem. Postojao je samo "zakon jačeg", a znalo se ko je tada bio jači.

U takvim okolnostima, kada nisam niti sagledavao kuda ni kako pobeći iz Beograda, a ostati, značilo je, pre ili kasnije, sigurnu smrt, trebalo je odlučiti: "Imam li prava da pored sebe upropastim još jedan život i to onaj koji sam tada najviše voleo?" Da li sam tada pravilno rezonovao ili ne, ne znam ni danas; mislim da sam ipak pogrešio. Veliko je pitanje šta je to "upropastiti život". Možda sam ga baš tada nehotice upropastio. I uzdržavanje od seksa do poznijih godina nezavisno od uzroka može kod osoba određene konstitucije da dovede kasnije do psihičkih poremećaja.

Iako je naša ljubav sporo sazrevala, konačno je plamtela punim sveobuhvatnim žarom. Još sam tada shvatio da je prava ljubav davanje, a ne uzimanje, da u tom davanju nema i ne sme biti granice, a moja greška bila je što sam mislio da onaj koji prima (s obzirom na okolnosti) mora postaviti granicu.

Pričali smo otvoreno o svemu, konačno, oboje smo bili punoletni, znali smo da nemam mnogo šanse da preživim, da bi to pre bio poseban izuzetak, a ne očekivani rasplet. Što sam više pokušavao da je odvratim od sebe, rezultat je bio suprotan. Želela je voljenom čoveku da ulepša trenutke života ne misleći na budućnost, a pogotovu ne na svoju.

Kada sam je pri poslednjem našem boravku u Lilikinoj radnji (pre polaska za Makedoniju) vodio kući, uz zadnji poljubac, rekla je: "Do tvog povratka mogla sam odgajiti našeg sina"; a kada sam odgovorio: "A šta će biti ako se ne vratim", rekla je: "Onda bi ti u njemu nastavio da živiš."

Nije više bilo nikakve neizvesnosti; Jevreji Zemuna već su bili pokupljeni i odvedeni u logore (Jasenovac i Gradiška); šta se tamo zbivalo ne samo Jevrejima, pokazali su leševi, koji su doplovili i do Beograda. Sve se to znalo, samo se nije znalo *kuda*, još manje *kako otići*. Čovek uvek misli da ima još vremena, možda će se, ipak, pojaviti neka prilika.

Jedne noći opet su me pokupili, imali su adrese svih Jevreja. Opet su to bili bezazleni Nedićevi vojnici, koji su se izvinjavali; njih dvojica prikupljali su nas dvadesetoricu Jevreja – po nekom spisku – dozvoljavajući da se obučemo, ali da ništa ne poneseo sem dokumenata; reč je samo o proveru. Sve je izgledalo kao i više puta ranije; kao provera odlazjenja na prinudni rad, promena mesta rada itd.

Sakupljali su nas sporo, a kretali smo se takođe polako ne sluteći ništa. Pred zoru, oko 5 – 6 sati, stigli smo do Botaničke bašte. To je bio kompleks raznovrsnog rastinja, ograđen žicom. Kapija u ulici Džordža Vašingtona br. 2 bila je zaposednuta Nedićevim vojnicima, ali zapazili smo i nekoliko Nemaca na motociklima s prikolicom, i to je donekle bila uobičajena slika.

Ušli smo kroz gvozdenu kapiju koja postoji i danas; nizbrdo je vodio put do neke velike zgrade s puno stakala sakrivene u rastinju. Levo, pored ulaza, bila je neka velika drvena šupa, koja je nekad služila za smeštaj poljoprivrednog alata i mašina. Izgleda da smo bili prva grupa koja je došla. Rekli su nam da pričekamo u šupi, ali kada su počeli da zatvaraju vrata shvatili smo da smo upali u klopku.

Polako su pristizale pojedine grupe, uskoro nas je bilo 200–300; stajali smo jedan do drugog stisnuti kao sardine; nije bilo dovoljno vazduha pa sam se progurao blizu vrata, koja su se ipak povremeno otvarala; tako su u jednom trenutku uveli samo jednog čoveka. Slučaj je hteo da je stao baš pored mene. Pomenuo sam već ranije da čovek mora imati i sreće u životu.

Rekao je samo: "Mogao sam pobeći"; a kada sam ga pitao zašto nije, odgovorio je: "Kod kuće su mi žena i deca, ako ja pobegnem, uhvatiće njih". Bilo je to tada normalno razmišljanje većine Jevreja, ali ja nisam bio oženjen. Kada sam ga pitao da li bih i ja mogao da pobegnem, rekao je samo: "Kucaj na vrata i kaži da moraš u klozet."

Progurao sam se sasvim do vrata i nakon pet minuta pokucao na njih. Dva Nedićeva vojnika sa puškama o ramenu otpratila su me polako niz stazu. Gledajući levo i desno razmišljao sam: "Gde je ta šansa?" Već smo bili blizu kraja staze. Desno od nas bila je ranije pomenuta staklena bašta, ispred, kroz žbunje, videla se današnja ulica 29. novembra. Bila je nedelja, oko 9 ili 10 sati; bilo je dosta saobraćaja, a i naroda na ulici; još mi nije bilo jasno kako da se izvučem. Levo od puta, prema žičanoj ogradi, stajala je drvena kućica – WC. Pošao sam prema klozetu, a vojnici su ostali na stazi, i kada sam otvorio vrata WC-a shvatio sam situaciju. Zadnji zid kućice, iznad sanduka, bio je odvaljen, dvadesetak metara dalje videla su se dva reda bodljikave žice, dosta žbunja i visoke trave, a preko ulice mnoštvo domaćica koje idu prema pijaci. Reagovao sam trenutno. Još se vrata klozeta nisu pošteno ni zatvorila, već sam bio preskočio sanduk i iza kućice ležao u travi. Počeo sam da puzim prema bodljikavoj žici, pazeći da WC bude između mene i vojnika. Provukao sam se ispod prve, stigao do druge i tada čuo pucanj. Nisu gađali u mene, ali bio sam otkriven. Lako sam se oslobodio bodlji druge žice i potrčao, prešao preko ulice 29. novembra, skinuo i bacio džemper sa žutom trakom i umešao se među domaćice koje su malom, uzanom, Drinčićevom ulicom, išle prema Bajlonijevoj pijaci.

Motocikli sa Švabama već su jurili Palmotićevoim i ulicom 29. novembra tražeći begunca; jedan Švaba, takođe na motoru, probijao se kroz gomilu žena, pet koraka pored mene. Grdile su ga i vikale na njega, tako da me nije zapazio. Konačno, stigao sam i do pijace, koja mi je bila dobro poznata. Sakrio sam se pod

tezgu jednog poznanika prodavca i primirio. Švapske patrole prokrstarile su pijacu uzduž i popreko, prevrtali neke tezge, ali nedeljna gužva početkom septembra bila je takva da nisu imali nikakvih šansi da me nađu; uostalom, nisu ni znali u kome sam pravcu nestao.

Piljarevu ženu sam poslao u Lilikinu radnju da mi pošalje bicikl. Doneo mi ga je jedan od drugova biciklista i ostavio u blizini tezge.

Trebalo je razmisliti kuda dalje. U stan se više nisam mogao vratiti, nisam želeo da Steva i Lilika stradaju zbog mene, a nisam imao ni bilo kakve veze za odlazak u šumu. Setio sam se Stevinih roditelja. Sa očevim znanjem, Steva je od prodate robe svojim roditeljima kupio malu kućicu i nešto zemlje u Pančevačkom ritu. Otac je čak smatrao da je to dobro uložen novac. Ali trebalo je stići do tamo, tj. trebalo je skelom preći preko Dunava (most je bio porušen), a na skeli su Nemci hapsili sve one koji nisu imali lične karte – Jevreji su imali posebne isprave.

Imao sam dovoljno vremena za razmišljanje i da od piljara tačno saznam odakle polazi skela, kada je na njoj najveća gužva, kakav je prilaz, ko i gde kontroliše isprave ... Oko dva sata popodne bio sam kod skele; narod se gurao, kola, stoka, opšta gužva, vika i, jasno, uz malo sreće, stigao sam do druge obale. Sada je trebalo naći kućicu; znao sam otprilike gde treba da bude, ali, i pored bicikla, trebalo mi je oko četiri sata da je pronađem, iako je bila udaljena od skele samo 10 – 15 minuta hoda.

Bio sam privremeno spasen, ali dokle i kako dalje? Pustio sam brkove, nosio šubaru i gunj, petljao oko imanja, kao i svi drugi – kad će me otkriti? Zbog mene će stradati i drugi! Kuda da nestanem?

Ne bih ni dotle bio živ da nisam bio u Srbiji. I onaj Nedićev vojnik, da je htelo, mogao je da me pogodi, bio sam udaljen samo 30 metara, i onaj koji me je propustio na skelu osetio je da bežim, i komšije u Ritu morali su me zapaziti, i kada sam se raspitivao za Čabraju i kada sam ostao; uostalom takav trkački bicikl nisu vozili seljaci. Do tada, pa i posle, bilo je puno situacija u kojima su mi nepoznati ljudi pomogli, ili mi barem nisu odmogli, štiteći me, aktivno ili pasivno.

Konačno, zračak nade! Jedan od mojih prijatelja biciklista našao je na ulici savijen list papira. Kada ga je otvorio, video je da na njemu piše "Pasaporte." Znao je da se negde krijem, a papir je odneo Liliki u radnju i ona mi ga je poslala. Na pisačkoj mašini bilo je otkucano, na italijanskom, da je to pasoš koji se izdaje nekom Miroljubu Pančetoviću, iz Kičeva, radi posete rođenom bratu u Beogradu, i da se mole vlasti da u nedostatku prave putne isprave ovaj dokumenat uvažavaju. Bio je i datum, maj 1941, znači odmah posle italijanske okupacije delova zapadne Makedonije pripojenih "Velikoj Albaniji". Najvažnije je bilo što je na pasošu bio pečat neke italijanske divizije i potpis nekog kolonela.

Prva ideja bila je: pomoću ovog dokumenta dobiti običnu ličnu kartu koja bi omogućila kretanje po Beogradu, pa i putovanje po Srbiji. Bio je to vrlo opasan poduhvat, ali bez toga se nije moglo dalje; moralo se reskirati; uostalom, drugog izlaza nije bilo.

Vreme redovnog izdavanja ličnih karata već je bilo prošlo; ostalo je bilo još samo jedno mesto u prvom kvartu, blizu Kalemegdana, gde su se izdavale ove isprave onima koji iz određenih razloga ranije nisu mogli da ih dobiju.

Trebalo je ponovo skelom preći Dunav, pronaći to mesto i – uspeti. U vreme jutarnje gužve, uspeo sam da se ubacim na skelu. U Beogradu čekao me je Stevo

sa formularom koji sam ispunio, i dvema fotografijama. Vozio je ispred mene tako da je za slučaj mog eventualnog legitimisanja (nisam više nosio traku) mogao da nestane. Kada smo stigli do prvog kvarta, ostavio sam bicikl tako da ga je on mogao videti i čuvati, i stao u red. Bilo nas je desetak ispred vrata, a nešto manje u sobi. Sve dok nisam ušao u sobu nisam ni bio svestan opasnosti. Prvo što sam video bio je pisar u policijskoj uniformi, i čuo: "Vodite ga!", priskočila su dva policajca i izvela nekog čoveka na druga vrata. Onda su trojica dobila isprave, dok ponovo nisam čuo: "Vodite ga!" Bila su još dvojica ispred mene, pa ja. Nije se mnogo čulo, zaplašeni ljudi govorili su tiho. Podaci koji su bili potrebni već su bili upisani u formular koji se zajedno sa slikama predavao. Shvatio sam da policajac pita za razlog zašto do tada nije tražena isprava i pripremao odgovor.

Došao je red na onog ispred mene, izgledalo je već kao da će sve biti u redu. Na postavljeno pitanje odmumlao je neki odgovor. Pisar je već bio zalepio fotografiju na popunjenu ličnu kartu, već je bio udario pečat preko slika, a onda je najednom podigao glavu, pogledao u onog ispred sebe i prosiktao: "Ti si Ciganin!"; jadnik je počeo da drhti i mumla nešto; sledilo je: "Vodite ga!"

Bio sam ja na redu. Dokument kojim sam potvrdio svoj identitet bio je "Pasaporte". Policajac mi je besno rekao da ne zna italijanski. Rekao sam mu da ću mu prevesti i u najkraćem ispričao da želim nazad u Kičevo, ali mi treba lična karta da bih u italijanskom poslanstvu dobio novi pasoš. Izgleda da sam bio ubedljiv.

Sa Stevom i Lilikom sastao sam se tek u radnji. Nisam ni bio svestan da sam u redu čekao preko četiri sata; vladala je opšta radost, ali to je tek bio početak spasavanja. S ličnom kartom mogao sam lakše da se krećem po Beogradu, a i da se skelom prevezem preko Dunava. Opasnost je pretila samo od nekog ko bi me prepoznao, video da ne nosim traku i prijavio; na sreću to se nije dogodilo.

Stanovao sam i dalje u Pančevačkom ritu, ali sam češće dolazio u Beograd, radi pripreme za odlazak. Preko oca sam pokušao da stupim u vezu s Kosmajskim odredom; odgovor je bio negativan, odred se podelio, bilo je i međusobnih borbi.

Već je bio oktobar, a možda i novembar, kada sam se setio Novičića, školskog druga iz mog razreda, za kog sam pretpostavljao da je skojevac. Počelo se sve više pričati o partizanima, slobodnoj teritoriji na jugu Srbije, borbama, odmazdama, ali kako stići tamo?

Danas znamo kako se rasplamsao ustanak u Srbiji i Crnoj Gori, ali tada, pod okupacijom, znalo se ono što pišu novine ili daju vesti s radija. Sve ostale glasine mogle su biti istinite ili ne. Bilo je raznih preterivanja, ali i potcenjivanja. Nikakve konkretne veze za napuštanje Beograda nisam mogao uspostaviti, iako smo Steva i ja imali širok krug poznanika i prijatelja.

Novičića sam našao kod kuće; otvoreno sam mu rekao zašto sam došao i da pretpostavljam da on, kao skojevac, može da mi obezbedi vezu do nekog partizanskog odreda. Bio je rezervisan, jer je strah od svega vladao tada u Beogradu; počev od toga da li me je neko video kad sam ušao kod njega, pa do toga zašto ne nosim zvezdu. Tvrdio je da nije član SKOJ-a, ali da će pokušati da mi pomogne. Da bi izbegao svaki rizik, dogovorili smo se gde ćemo se i kada sledeći put naći.

Nakon nedelju dana sreli smo se, po dogovoru, na Kalemegdanu. Plan je bio sledeći: određenog dana, on bi kupio karte i moju odneo Stevi – bila bi do Skoplja, da ne bih bio sumnjiv, sreli bismo se ispred nove železničke stanice (stara stanica bila je delimično porušena i podignuta je nova – više drvena nego zidana – u

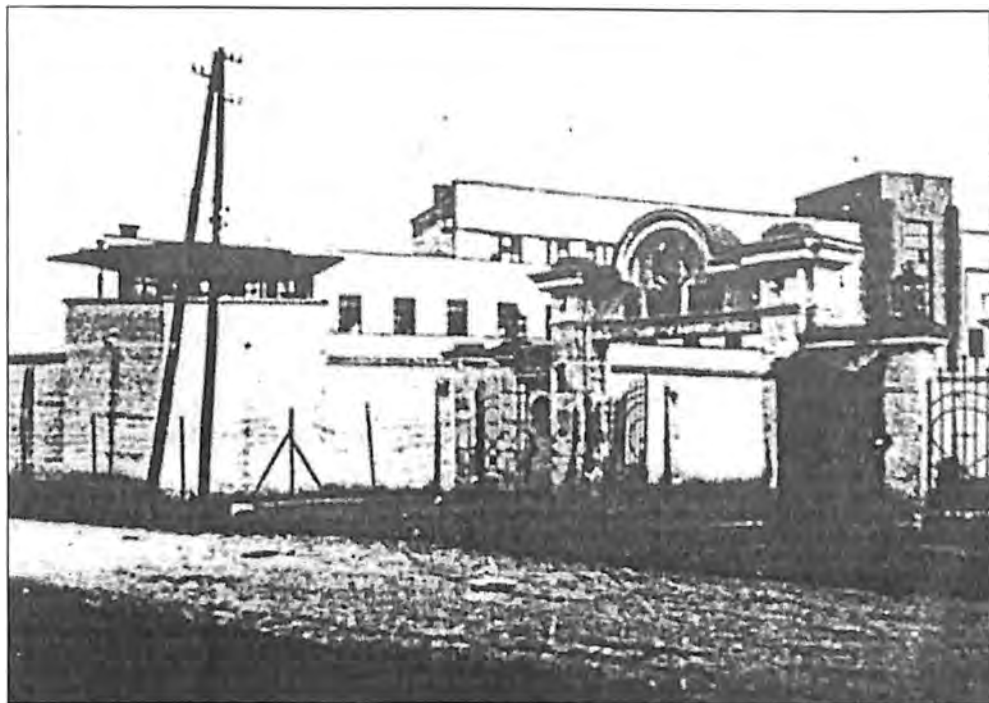
prostoru između stare stanice i pošte). Ne bi trebalo da mu pridem, već da uđem u isti vagon, ali da sednem u susedni kupe. Na nekoj manjoj stanici – pola sata ispred Grdelice (ime sam zaboravio) – on bi izišao iz voza, a ja bih ga nezainteresovano pratio. Odveo bi me do kuće njegove dalje rodbine, a odatle je postojala veza do najbližeg odreda.

Sve je bilo lepo i logično zamišljeno, ali nije ispalo tako. Prethodno sam već obezbedio sebi i rezervnu varijantu, s ličnom kartom i onim nadenim papirom "Pasaporte". Kod italijanske ambasade u Beogradu, lako sam dobio pravi italijanski pasoš, kako bih se mogao vratiti u svoje rodno mesto. Kao što sam već pomenuo, Tetovo, Gostivar i Kičevo su tada bili pod italijanskom okupacijom.

Poslednjih dana decembra, negde oko katoličkog Božića, trebalo je da podem. Samo je mama došla iz Arandelovca; za Jevreje je bilo tada vrlo opasno da putuju (bilo sa, bilo bez zvezde); nije mogla a da ne dođe.

Ja sam tek popodne došao iz Pančevačkog rita. Ovog puta bez bicikla, jer je on već bio spakovan. Točkovi skinuti, pedale okrenute unutra, volan zaokrenut, uz bokove pridodati točkovi, i sve to lepo umotano, kako se pakuju ramovi bicikla, da bih u vozu mogao da ga smestim u prtljažnik iznad sedišta. U šuplje cevi rama uvukao sam nekoliko novčanica od po 100 lira – sa tim novcem mogao sam u rezervnoj varijanti da živim skromno 2 – 3 meseca. Drugi prtljag činio je omanji kofer, tako da sam lako mogao oba da nosim.

Nismo imali mnogo da kažemo jedni drugima, čak ni "javi se", jer smo znali da je i to nemoguće. Trenutno je meni pretila najveća opasnost, ali ako bih stigao

Logor na Banjici, iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

do odreda, bio bih znatno bezbedniji od drugih. I Lilika je imala, kao katolikinja, veće šanse od naših roditelja i bake.

Lili nije mogla a da ne plače, mama je uspela da se preda mnom uzdrži. Skinula je prsten s velikim dijamantom i rekla: "Ako zatreba, slobodno ga prodaj, zato ga imaš; ako ga sačuvaš do posle rata, daj ga Verici, dobra je devojkica, dopada mi se."

Kada sam pošao, sedeći na boku špediterskih kola kojima me je Steva otpratio na stanicu, gledajući u majku koja mi je mahala, setio sam se davne slike iz detinjstva, kada su me špediterskim kolima odvozili do "Bretteldorfa", tih istih, bezglasnih suza. Tada sam je poslednji put video; nije imala ni pune 44 godine.

Ispred stanice gužva; mnogo nemačkih kamiona i vojnika, stigli smo tačno po dogovoru u 20 časova; voz je trebalo da pođe u 21 čas. Ispred apoteke na uglu trebalo je da čeka Novičić; nije ga bilo ni u pola devet ni u 15 do devet. Većina nemačkih vojnika već je bila ušla u stanicu, kamioni otišli, a gužva se smanjila. Morao sam da se odlučim; vratiti se natrag ili poći u neizvesnost.

Uzeo sam svoja dva prtljaga, pozdravio se sa Stevom i pošao. Sem dva voza puna nemačkih vojnika, nije bilo mnogo putničkih vozova. Lako sam našao voz za Skoplje, ušao u jedan vagon treće klase i seo. Bilo je malo putnika. Ceo vagon bio je, u stvari, jedan veliki kupe. Oko deset časova, voz je, najzad, krenuo.

1996.

(Odlomak)

NAŠA NONA RAHEL

Razgledajući drage mi uspomene na svoje već davno preminule roditelje, ugledah meni dobro poznatu, ali već odavno iz sjećanja izbrisanu izrezbarenu halku – obruč za salvete. Znala sam, to je posljednja i jedina uspomena na našu pokojnu nonu, očevu majku, Rahelu Albahari i na njen davni boravak u Erecu. Moja majka je čuvala ovu posljednju halku sa ostalim dragocjenostima u želji da se sjećanje na nonu u idućim generacijama ne utre.

Zagledajući halku sa unutrašnje strane, ugledah latiničnim slovima pisano, u crnoj neizbrisivoj boji: "Bethlehem". Tog momenta podsjetih se na nekad bezbrojne priče o našoj noni, o kojoj se sa puno poštovanja i ljubavi govorilo. U tim zimskim večerima uz tatine tople pripovjedi o majci Raheli, pobožnoj, učenoj i u narodu priznatoj tia Raheli, mi bismo djeca, netremice gledali u oca. Divili bismo se njenoj veličini i do kraja poštovali njeno uzvišeno vjersko ubjedenje. Posebno smo zapamtili tatine priče o noni koja je uzimala u zaštitu svako bijedno, iznemoglo, bolesno i od svijeta napušteno biće. Naša nona je kod svih Jevreja, a i inovj-eraca, smatrana bogomdanom da pomaže sirotinju. Njena plemenitost, u koju smo duboko vjerovali, opominjala je i nas djecu da budemo dobri i da ne počinimo ništa što bi nas pred Bogom okaljalo.

Rođena je negdje 1850. godine u skromnoj porodici Atijasa u Travniku. Kako u ono doba ženska djeca nisu pohađala školu, a Rahela je bila bistra, oštro-umna, svako slovo koje bi ugledala u bukvaru svoje braće, u tren oka bi zapamtila. Tako je vrlo brzo naučila čitati i pisati. Nije joj ni "ivrit" (jevrejski govorni jezik) promicao, pa ga je brže i lakše savladala nego njena braća. Cio Travnik pričao je o mudroj i bogomdanoj curici u porodici Atijasa.

Za sve vrijeme svoga djevovanja najviše vremena posvećivala je čitanju molitvenih, vjerskih knjiga. Tako bi njen već ostarjeli otac, nemoćan da pročita molitvu, prepustio svojoj Rahelini da se, kako to ona zna, dostojanstveno obrati Adonaju (Bogu). Zadovoljan i uzbuđen, poludrhtavim, usporenim glasom, za svojom kćerkom sricao je Aron molitvenu besjedu.

Mršava, visoka, plavih dubokih očiju i uvijek zamišljenog pogleda, malo je marila za dječije igre i vragolije. Jedino bi je Hamiša-Asar (dječiji praznik), gdje bi ona uvijek bila "andeo", ozario i ispunio nekom zanosnom radošću. Ni najznačajnija purimska zabava, na koju je sve jevrejstvo rado hitalo, nije je nimalo oduševljavala. Sjedila je uz majku, nezainteresirana za ples i razgovor sa mladeži.

Raheli je već sedamnaesta godina, a za njom su još dvije mlade sestrice. "Asenti ermana" (čuješ sestro), govori je Sara, najstarija sestra Raheline mame, "ti moraš Rahelu udati!" Ne govori sestri ništa, ali tužno razmišlja: "Ko će moju Rahelu uzeti kad ona od momaka bježi, a momci hoće zabavne i vesele djevojke". "Znaš", jer skriveno u duši isto misli, reče joj sestra: "Pođite do majčine familije u Sarajevo, neko od stričeva naći će joj maridu" (supruga). Tako je i bilo. Što usputnim fijakerima, što na konjima, Aron i Flora došli su u Sarajevo. To je, naravno, bilo na veliko iznenađenje, a bogme i na radost, jer su u to vrijeme putovanja bila vrlo rijetka. Kako žalosti u familiji nije bilo, pretpostavljalo se zašto su to dvoje postarijih došli do Sarajeva. Da bi umanjio neprijatnosti Flori, stric joj reče: "Što čekaš miu fižu (moje dijete), vrijeme je da Rahelu udaješ". "Jo so, tiu Leon (znam ja, striče Leon), ali ne znam za koga, kad je moja Rahela čudnovata i šutljiva djevojka i ne želi kazar si" (udati se). "Jo vo trovar maridu (ja ću naći muža) i tako mora biti". Sretni, kao da im je kamen sa srca spao, vratili su se Aron i Flora kući. Nikom ništa ne govore, jer može to, u ovoj teškoj krizi i besparici, da se i ne ostvari. Svakog dana ko ozeblu sunce, očekuju aber (glas) iz Sarajeva.

Za nepunih mjesec dana, u dogovoreno vrijeme, pojaviše se u Travniku stric, mladoženja i njegov otac Juda. Mladi Moše Albahari, rodnom iz Tešnja, tek što je izučio zanat. Pošavši za korom hljeba u Sarajevo, bio je izgleda najspremniji da se negdje skrasi i udomi. Mršav, bljedunjav, šutljiv i uvučen u sebe, neće puno zahtijevati. Na dan-dva ranije, kuća se spremala, Raheli šivale haljine. Dolazile rodake i komšinice da pomažu majci. Znala je Rahela o čemu se radi, znala je i onda kada su roditelji u Sarajevo krenuli. Nije se radovala, a ni žalostila: "I to je božja volja, kojoj se pokoriti moram!" I, na čudo Božje, oba supružnika, iako bez nekog oduševljenja i radosti, prihvatili su svoj budući život. Dvije noći i dva dana Atijaseva kuća bila je puna gostiju, a talambasi su odjekivali cijelom čaršijom. Svi su gosti, uz uobičajene čestitke, naravno, poželjeli i što skoriji podmladak. Rabiner joj je još poželio, i zamolio, da i dalje ostane tako pobožna kakva je dotad bila.

Kraće vrijeme, mladenci su boravili u kući ženinih roditelja, da bi se, po Mošinoj želji, uskoro vratili napuštenoj roditeljskoj kući u Tešnju. Moše, blag i mek, nedovoljno uporan u trgovačkim poslovima, što je u ono doba života bila neminovnost, često je dolazio u materijalne krize, pod stečaj. Bogati rodaci i prijatelji nekoliko puta podizali su Mošu, ali sve je bilo uzalud. Tako se Rahela, iako nerado, pored kućnih poslova morala prihvatiti i trgovine. Pokušao je Moše sa manufakturnom radnjom, mesarom i, na kraju, drumskom mehanom. Bila je to čuvena "Mošina mehana", na karavanskom putu u selu Kulašima kod Tešnja. Po cijelom vilajetu i dalje čulo se za Mošinicu, njenu kuhinju sa tursko-orijentalnim i špansko-jevrejskim specijalitetima. Tu su noćima, uz veliki sevdah, šenlučili begovi i age: Mešići, Kulenovići, Šećirbegovići i ostali. Topli, sumporni izvor ugrađen u šestougaoni kameni amam (kupati), u vrućim ljetnjim danima privlačio ih je da se u njemu razgale, da bi se potom, kod Mošinice, najeli i napili. U tim izuzetnim okolnostima, podaleko od raje, kmetova, zanemarili bi da je po islamskoj vjeri zabranjeno piti. Umorne i smrznute karavandžije zgrijale bi se, pogostile i udobno naspavale u Mošinoj mehani.

Djeca su se radala, i do 1892. rođeno je i posljednje, sedmo dijete, David. Pored silnih poslova sa nejakom, bolešljivom djecom, te uz poslove u mehani, Rahela je stizala da svako veče okupi svoju dječicu da se pomole Bogu. Dani brzo

lete, djeca odrastaju i jedno za drugim odlaze od kuće. Obuče po neki od zanata, pa se zapute u bijeli svijet.

Došla je i Aneksija Bosne i Hercegovine a ništa se ne mijenja. Kako pod Turcima, tako i sada, sirotinja je na istom. Moše je skoro nemoćan, mehanu je napustio. U maloj, trošnoj kućici od ćerpiča, nadomak Tešnja, provodi sa Rahelom staračke dane. Ono malo oranice dali su u najam. Tu i tamo kapne koja para od djece. Moše se pomalo vrti oko kuće: hrani živinu, pljevi baštu, cjepucka daščice za potpalu, donosi vodu sa čekrka. Skoro svakog dana silazi u čaršiju, obilazi svoje rođake, bogate i poznate tešanjske trgovce. Sa njima popije "sefteli kahvu", zapali lulu i polako krene uz sokak kući. Vrlo često bi ga darivali špecerajem, kojeg u kući uvijek treba. Nekad bi o pijačnom danu prošvrljao čaršijom, sreo stare znance, popio sa njima kahvu i kupio ponešto za kuću. Tu i tamo, da ga mnogo ne ometa, svratio bi Moše kod Adem-age Mešića, bogatog trgovca i poznatog age u cijelom Tešanjskom okrugu. Govorio bi Moše: "Blizak mi je i drag. Kod njega sam, birvaktile, učeći trgovački zanat, provodio i lijepe momačke dane. A kako se ne bih prisjećao i njegove lijepe i na oko dopadljive Mensure, koju, ne daj Bože, ni ispod oka nisam smio pogledati. I neće biti a da me Adem-aga neki put ne upita: "Moše, kako se živi, je li ti šta urebuje?" Tako bi me Adem-aga često darivao."

Često bi se Moše u večernjim satima, pri škiji (petrolejskoj lampi) i kad se iz sumraka samo lavež pasa čuje, prisjećao svoga bosonogog djetinjstva. Najljepše uspomene nosi Moša sa Tešanjke, gdje bi u bistrim i brzim valovima rječice lovili ribu, najčešće mladicu, a bogami i po neku pastrmku. Naložili bi vatricu, ispekli ribice i sve u slast pojeli. Pekla su djeca i pečurke, krompire, kukuruze, rakove, jer ono što u kući djecu zapadne i za vrapca je malo. Rahela je rado slušala Mošine priče. Uvijek je nešto plela, krpila, a pred sam san, ponovo bi se pomolila Bogu.

Sva su djeca već zbrinuta; Šabetaj, Salamon i Gedalja u Sarajevu uspješno trguju. Leon-Dudo bavi se u Koprivnici preprodajom stoke. Jakob u Sanskom Mostu ne trguje baš uspješno, no sa svoje troje djece ipak živi pristojno. Roza, jedino žensko dijete u porodici, udata je u Sarajevu. Ušla je u poznatu porodicu Altaraca. Jedino najmlađi i po svemu najdraži Davičo još nije stao na svoje noge. Ali, daće Bog, on u Travniku uči zanat i stanuje kod svoje tetke, te se za njega Rahela puno i ne brine.

Sada potpuno sami, ponekim rijetkim glasom o djeci, ili ponekom dopisnom kartom od njih, saznaju starci o životu svoje djece. U samoći, u dugim danima i noćima sa malo sna, Rahela se sa mekanog i udobnog minderluka svakodnevno obraća al Dijo (Bogu). Svoje misli češće nego ikada, upućuje put svete jevrejske grude, zemlje praotaca, zemlje Izraela. Tu krepku i još svježiju stanicu često misli vode u Jerušalaim, sa željom da se tu, sa svetog mjesta ispred Zida plača, pomoli i obrati Adonaju (Bogu). Jesu li se to u njenu dušu utkale i riječi Teodora Hercla: "Ako te zaboravim Jerušalaim, neka mi usahne desnica!" Riječi koje su osvojile mnoga srca jevrejske mladosti. Da, to je u duši starice jedno isto, jer je Božja volja, htjenje i vizija Teodora Hercla.

Malo-pomalo Moše poboljeva, kašljuca, otežano diše, srce ga izdaje i već je potpuno vezan za krevet. Sve molitve Bogu i činjenje sadake (dobra djela), Moši ne pomažu. Rahela na kraju trezveno zaključuje: "To je božja volja, protiv nje se ne može i ne smije ići." Narod kaže: 'Bog dao, Bog uzeo...!'

I jednog jutra, sasvim nečujno, Moše je ispustio dušu. Rahela mu smireno i sabrano sklopi oči, poljubi ga u čelo i upali kandilo. Ubrzo se dvorište popunilo mnoštvom svijeta. Okupila se familija, poznanici, znatiželjni prolaznici, pa nene i bake, koje su govorile: "Rahmetli i pokoj mu duši, Moše je robu pošteno, jeftino i na veresiju davao, nije nas ganjao da mu dug vratimo!"

Pred samu zoru, pristigla su i djeca. Od njihovog jauka i plača, Raheli se srce kida. Čuvajući se da suzu ne pusti, umirivala je djecu, želeći svojim primjerom da im olakša bol. Iako skromna sahrana, bila je uzvišena i dirljiva.

Pored rabinera, sa Mošinim taletom (molitvenim šalom) o ramenu, Kadiš (posmrtnu molitvu) drhtavim i toplim glasom molila je i njegova supruga Rahela.

Dani su odmicali. Potpuno usamljena, među četiri hladna zida Rahela je razmišljala. "Otišao je moj Moše, iako sam preko svoje volje za njega pošla, ljubav i privrženost kroz brak ipak su došle, mi smo jedno drugom postali dragi. Moše me je cijenio, pazio i kroz to je ljubav došla."

Prošlo je izvjesno vrijeme. Rahela se smirila i polako počela djeci i familiji djeliti sve vrijedne kućne stvari: srebrne čirake, srebrni escajg, Pesah–posude, avan, pernate jastuke, ćilime, nakit i ostalo. Svi su mislili da će se Rahela uskoro pridružiti svome Moši. Ali, neočekivano, Rahela je odlučno donijela odluku. Sazvala je sinove. Ponosno i gordo, bez imalo ustezanja i bojazni da neće biti shvaćena, rekla je: "Ostatak svoga života, a to je i Božija volja, hoću da proživim u našoj Svetoj zemlji, Izraelu! Ovo malo dukata što imam, evo tebi, moj najstariji sine, kupi mi kartu za parobrod. Vas, djecu, izveli smo na put, Moše je otišao Bogu i ja vam više ne trebam. Potrebna sam zemlji Izraelu i hoću tamo kosti da ostavim." Svi su se našli u čudu. Niz iznenađena, bolna i pomalo uvrijeđena lica sinova potekle su suze. "Zar nas, majko, tako lako možeš napustiti?" – "To je, djeco, božja volja, ja je poštujem!"

Gordo i ponosno, stežući hrabro majčinsko srce, Rahela naoko veselo, razgovara sa sinovima: "Jedino ti, Daviću, osta mi neženja. Da ne služiš vojsku, pavela bih te sa sobom, da bar jedno, a i po mojoj želji, najmlađe dijete imam uza se." Iako do tada tužan i ne mogavši ni riječi majci da izusti, sada se trže i progovori: "Ne, majko, ja Lunu ne ostavljam, zaručio sam je. Ona mi je sve na ovome svijetu, i čim vojsku odslužim, mi ćemo se vjenčati. Toliko mi je draga da sam za nju i bedelu (zalog) u zlatnicima ostavio." Načula je majka za tu mladu i veoma lijepu Lunu Levi iz Banja Luke, sestru njene snahe Rene, Jakobove žene, ali nije to ozbiljno shvaćala. "E, kad je tako, sine, neka ti je od majke blagoslov! Majka će se u svijetu i sama snaći, imaće snage i moći da zaradi koru hljeba, nemajte brige za mene." I zaista, daleki i neizvjestan put, a još više život u nepoznatom svijetu, nije je nimalo obeshrabrio.

Kroz tešanjске sokake i sva ostala mjesta gdje Jevreji bitišu, pukla je čudna, neshvatljiva odluka tih Rahele. Mnogi religiozni Jevreji i vjerski poglavari primili su Rahelinu odluku sa ushićenjem: "Ejvala joj, ode Mošinica na hadžiluk"! Tuzlanski nadrabin uputio je Rabinatu u Jerusalaimu pismo, a vlasti su sačinile popisne pasoške dozvole.

Bilo je to negdje krajem 1910. Uz veliki familijarni skup, bezbroj toplih dječijih i rodbinskih suza, ispraćena je starica. U crnoj, dugoj odori, crnom bijelom srmom izvezenom koporanu, crnoj svilenoj tukadi (sefardska ženska kapa), sa pletenim koferčićem, krenula je pobožna Rahela put Svete zemlje, put Erecu. U

pratnji svoga sina Gedalje, bez ijedne suze u oku, bez imalo tuge u duši, okrenuvši samo jedan blagi pogled i mahnuvši maramicom, sjela je u fijaker i uzviknula kočijašu: "Vozi!" Tim odlučnim i pomalo čudnim gestom, možda je starica htjela skriti, nadiruće suze, ili je u njenoj duši stvarno prevladala smirenost, to je samo njoj bilo znano.

Uskotračnom prugom, takozvanim "ćirom", putovali su, Rahela i Gedalja do Splita za ono vrijeme udobno. Vijugavim tračnicama, koje kao da sve nešto zaobilaze, spuštali su se ovi neuobičajeni putnici u grad Split. Na dalekom i prostranom horizontu naziralo se azurno i mirno plavetnilo. "Majko, to je more, ono će te odvući daleko, daleko od nas, tvoje djece i tvog zavičaja! No asenti, kerida madre (no slušaj, draga majko)", nastavlja uzbuđeno Gedalja, "ovo je povratna karta, ako za nama zažališ, ili ne mogneš tamo živjeti, vrati nam se, čekaću te ovdje, gdje si mi od srca otrgnuta!" Dirnuta ovim riječima, majka se nasloni na sinovljevo rame, a niz obraze skliznuše dvije tople, majčinske suze.

Iznenadena ljepotom do tada neviđenog grada Splita, te uzbuđena tom čudnom, magičnom moći mora, Rahela je pomalo u duši podrhtavala: "Čudna i pomalo stravična biće mi ta vožnja parobrodom, ali ja sam u Božijim rukama i njemu svoju sudbinu predajem."

Čvrsto stežući ruku sinu, ljubeći ga u obraze bezbroj puta i ne dajući mu da je ljubi u ruku, nego kao odrastao i zreo čovek, u obraze, majka se otrže iz zagrljaja i brzo uputi ka brodu. Uzbuđenoj zbog rastanka, koji kao da tek sad u duši dublje osjeća, zbog dubokog plavetnila koje je odsijeće od kopna, nesigurnih pokreta na brodskom stepeništu, pomrači se Raheli. U glavi joj otpoče neko tanano čekićanje pa se nasloni na ogradu palube.

Ubrzo, brod je dugim, tupim i pomalo zastrašujućim zvukom oglasio polazak. Rahela je sada, slobodno pustivši suze da liju, dugo mahala sinu, a uzajamni pokreti ruku sa broda i kopna nisu prestajali sve dok su se na brodu uočavale ljudske siluete.

Skrhan i obeshrabren odlaskom majke, vraćajući se kući, Gedalja je razmišljao: "Ta naša mršava, ali uvijek živahna majka, mučenica cijelog života, nama gotovo i otac i majka, svoje posljednje dane posvećuje nekim višim, samo njoj znanim idealima. Naš bezazleni, nepreduzumljivi otac, znajući da će majka obavljati sve bolje nego on prepusti joj i svoje muške poslove. I pored petnaestoro lijepe i zdrave unučadi, pored jedinice Roze, koju je iznad svega voljela i koja je za majkom najviše naricala, naša mama imala je snage da se od svih nas otrgne. Ali, sa takvom osobom koja je uvijek u životu držala konce u svojim rukama, koja je uvijek znala šta hoće, nije se moglo, ni boriti, niti joj se moglo suprotstavljati".

Put do Obećane zemlje bio je dug i težak. Punih deset dana u potpalublju, uz stalnu mučninu, životarila je starica. Molitvenik, nekoliko vjerskih knjiga, kandilo, menora (svijećnjak), mizuza (pergamentni omot sa deset božijih zapovijedi) i talet pokojnoga Moše bili su joj osvježavajući pratioci. Veliki, zlatni Magen David na dugom lancu o vratu trebao je svim prisutnim da pokaže ko je Rahela Albahari i zašto u poznim godinama ta starica putuje u Palestinu. Dani u potpalublju velikog broda, u maloj četvorokrevetnoj kabini, bili su krajnje nesnosni. Sva je sreća što je starici dopao donji, prizemni ležaj. Jedna postarija Turkinja ležala je pored nje. Na gornjim ležajima bile su dvije Talijanke, mlade, jedre i, činilo se, same sobom zadovoljne. Noći su provodile na palubi. Rano u zoru, uz kikut i neko samo njima

znano šaputanje, spuštale bi se u krevet. Čudna svijeta koji se po tom brodu kreće; od crnaca, onih polucrnih, kako ih zovu "meleza", pa do sićušnih Japanaca sa kosim očima. Čuju se razni nepoznati jezici, nigdje srpske riječi ni za lijeka da čuješ. Brodsko osoblje govori najčešće njemački, talijanski i nešto engleski. Eto, taj talijanski lagani i zvučni govor ohrabrio je našu nonu. Ona se, uz svoj španski maternji jezik, lako sporazumijevala sa osobljem. U razgovoru, i pokoja njemačka riječ dobro bi joj pomogla. Bio je to talijanski putnički brod. Saobraćao je na relaciji Bar – Split – Drač – Pirej – Kipar – Haifa.

Ne samo velika neizvjesnost koja čeka staricu kada kroči na tlo Obećane zemlje, nego i strah od prvih kontakata; kome se obratiti? Zna ona da je ta zemlja pod turskom upravom, što je obeshrabruje. "Pun je Erec Arapa i ne daj mi, molim Ti se, dragi Bože, da se na tlu te Svete zemlje nađem u arapskom okruženju. Pošla sam putem ostalih vjernika hadžija, koji iz cijelog galuta dolaze Tebi na poklonjenje, ali hoću da ostanem i umrem u Erecu." Po dirljivim besjedama hadžija Rahela zna da ima, ali nešto malo, Jevreja u Erecu. To su oni, zvani "Sabre". Nose ime tvrde, čvrste i bodljikave južne vočke, kakvi su spolja i oni sami, jer su ih život i teška iskušenja u tu bodljikavu kožicu odjenuli. Dugim nizom godina, ipak, uspjeli su, iako pod tuđinskim i zlim vladarima, sačuvati svoj identitet i Mojsijevu vjeru. Ploveći tim dugim morskim plavetnilom, Rahela sama sebe tješi i hrabri. Ona je svjesna da je njen put u Obećanu zemlju Božji izbor, zato je u biti spokojna i sobom zadovoljna. Tu i tamo malo nespokoјstva dođe, ali vrlo brzo i bezbolno iščezne.

Ponekad se u mislima vrati i na onaj čaršijski dio svijeta, koji je ne razumije. "Zar je mogla ostaviti tako dobru djecu; svoje unučiče?" – čudile su se mnoge Jevrejke, a i inovjerke. Pametni i širokogruđi Romano, vrhovni rabin u Bosni, odobrio je i sa poštovanjem pozdravio Rahelin smjeli i do kraja Bogu odani čin. Njegovo dragocjeno pismo upućeno Rabinatu u Jerušalaimu, nona brižljivo u njedrima čuva. Ono će joj pomoći da sigurno stupi na tle Izraela i da se slobodno spušta na Zid plača o kome je odavno maštala. I ostale silne tapije koje su joj sinovi od vlasti isposlovali, reći će da je starica pravi, legalni putnik i dobronamjernik u zemlji Izraela.

Te desete, posljednje večeri dugog i napornog putovanja, svi su uznemireni, jer će u zoru brod pristati u luku Haifu. Cijelu noć nona nije spavala, po glavi se opet svašta vrtilo. Kako i kuda prvi dan, kako doći do Jerušalaima, gdje prenoćiti? Ovo malo dolara u zavežljaju neće biti dovoljno ni za nekoliko dana. Sada tek, na dohvat davno željenog cilja, počne starica ozbiljno da se pobojava. To su desete godine dvadesetog vijeka, prošli su silni ratovi, a i sada ih uvijek ponegdje ima. "Da li ću u miru dočekati svoj zalazak sunca?" Sve to sada muči i brine dobronamjernu staricu. "Ali moji dobri sinovi uzeli su mi povratnu kartu!" – "Kada nas majko poželiš, ili, ne daj Bože nevolje, imaš ovu kartu, sa kojom se možeš vratiti!" govorili su njeni sinovi. "Nisam ja repa bez korijena", razmišlja Rahela i tješi se, ne daj Bože nevolje, izlaza ima.

Na okruglo prozorče na vrhu kabine, Rahela se često propinjala, da što prije ugleda obalu i drevnu Haifu. I već u ranu zoru, polako na obzorju, nestajalo je prostrano azurno i blistavo plavetnilo mora. Tamo negdje, podalje, naziru se sivožute gromade, koje morski valovi snažno zapljuskuju. Morska pučina je sve uža, i kao da se polako utapa u grebene obale. Već uveliko sviće. Sunce je niskim

Dilžansa između Jafe i Tel Aviva na stanici u Ulici Hercl, 1914, Encikopedija Judaika, 1975/76.

zracima oblikovalo horizont. "Evo, to je Erec, to je zemlja mojih pradjedova! To je gruda koju mi je Patron dil mundu (Svevišnji), kroz molitvu, prividio! Ne, ne plašim se ničega...!"

Parobrod je sve više i češće huktao, stenjao, kao da grabi da se što prije približi obali. Kad je brod usporio, a sirena nagovijestila pristajanje, kroz obje, splitsku i ovu sirenu, kroz posljednji Gedaljin pogled, Rahela je u tom momentu sa sjetom gledala u budućnost!

Odjednom su se svi putnici našli na palubi. Sada je žurno i bez bojazni koračala drvenim pokretnim stepenicama želeći da što prije dotakne tlo Svete zemlje! Gotovo svakoga je neko čekao, ljube se i grle. Pričala je starica: "Ja se ponosno sagnuh, poljubih i obgrlih tlo tog dugo čekanog i željenog Ereca. Nikome to nije bilo čudno. U Svetoj zemlji to je česta pojava. Tog momenta sa duše spadoše mi sve tužne i čudne misli. Narod u moju nošnju zagleda, tukadu na vrh glave i Magen David o vratu, od kog sam roda bez riječi tumače. Na momente sam zanesena i kao u nekom transu, od svega odsutna! Pribrah se i krenuh za narodom. U uredu sve je normalno prošlo i niko, začudo, ništa me i ne upita." Trošnim, najjeftinijim fijakerom, uz ostale putnike, krenu starica ka Jerušalaimu. Haifa, stari i živahan trgovački grad. Mnoštvo manjih, većih, kamenih četvrtastih kuća bez krovova i drevnih znamenitosti. Sve je to prijatno iznenaduje. "Mi u galutu (izgnanstvu) o istoriji Izraela malo ili gotovo ništa ne znamo. Dugogodišnje izgnanstvo iz Ereca i dugi život većine nas prognanih u Španiju, više nas je vezao za tu zemlju. Ali Erec, kolijevku Jevrejstva, najdublje nosimo u srcima." Na izmaku iz grada, pred njom je pukla prostrana pješčana ravnic. Nona se okreće, ali brda nigdje. Negdje daleko, kao kroz maglu, naziru se visoka, pomalo ozelenjela uzvišenja. To je, kažu, Golan, još od vremena praotaca judejska zemlja. To je raduje, jer neprekidne pješčane ravnice zamoriše joj oči i zamutiše vid. Prašina i vrelo sunce ne daju dahnuti. Po kamenom, neravnom putu fijaker se stalno treska.

Čini joj se sve drugačije nego u zavičaju, smaragdno zelenoj tešanjskoj dolini. Nona posebno zagleda bose putnike, beduine. U čudnim, dugim, više ženskim haljecima, sa bijelim širokim šalom na glavi, uporedo sa svojim natovarenim kamilama, mirno i spokojno kreću se po toj pješčanoj dolini. Kuda idu, šta nose, za nonu je to bila velika tajna. "Što je i kako taj prvi judejski narod odlučio da baš ovu golu i bosu zemlju naseli?"

Uskoro, uza sami put, pojaviše se prostranstva stabala pomorandži, maslina, badema, sa ukrasnim stablima čempresa. Zelenilo, elegancija tankih, vitkih čempresa i nepreglednost plantaža, uveliko razvedriše nonu. Sela i gradića, kao što se po našim brdima sreću, rijetko je vidjeti. Tu i tamo naziru se omanje beduinske izbice. Ukrašava ih kao u vijenac spleteno stado ovaca, jaradi i omanje smeđe skupine magaradi. Brdovitim, vijugavim usponom, već u sami suton, približavaju se Jerušalaimu. "Sad sam najuzbuđenija, sad tek ulazim u kapiju jevrejske kolijevke. Zašto baš ja, u cijeloj našoj familiji, tako snažno nosim Jerušalaim u srcu?" Suton se već spušta i kao tvrdi bedem okružuje konture grada. Fijakerista ostavi nonu na ulazu u grad. Svak je svojim utabanim stazama krenuo. Ostade sama. Na maloj staničnoj klupici probdjeće svoju prvu jerušalaimsku noć. Izvadiвши iz torbice mali crveni molitvenik, čitala je Šema Izrael, poljubila je Magen David, polako spustila glavu na koljena i utonula u lagani polusan. Počesto se trzala, ali je nikakav strah nije obuzimao. Jedva je čekala svanuće i susret sa Svetim gradom.

Tek što se razdanilo, Rahela, otresajući i namještajući svoje izgužvane haljine, ugleda ispred sebe postariju ženu. Zagledana u noninu tukadu i korpu ispred nje, vjerovatno zaključuje da je ona neki putnik namjernik iz daleka. Rahela je toplo i znatiželjno gledala u prolaznicu. Primijetila je tukadu i na njenoj glavi, srce joj je veselo i zadovoljno zatreptalo. Tog momenta je nepoznata prolaznica blagim, španskim jezikom prozborila: "Donde stas, ermana, luke fazis aki" (odakle si, sestro, šta radiš ovdje)? Neki umirujući, blagi val obuze Rahelinu dušu. Na plavom jerušalaimskom nebu prividje joj se Mojsije u svoj svojoj veličini i toplini. Sretna što joj je poslao staricu sa kojom se može sporazumjeti, skupi tri prsta desne ruke, privuče ih očnim kopcima i prozbori: "Šema Jisrael, Adonaj elohenu, Adonaj ehad...", tim je odala zahvalnost Mojsiju i blagoslovila prvo jutro u drevnom Jerušalaimu.

Sporazumijevanje među njima, naravno na španskom jeziku, bilo je potpuno. I od prvog dana boravka u Jerušalaimu, nona je bila udomljena. Mala, skromna kamena kućica, sa svega dva odjeljenja, našoj noni donijela je spokoj i željeni mir. Stari Španjolac prodavao je na pijaci španske specijalitete. Njegova supruga je već bila na izmaku snage pa je u Raheli, još krepkoj starici, našla odmjenu. Od tada je nona boravila na malom, trošnom minderu u predsoblju, slušajući i trudeći se da udovolji gazdarici. Po prirodi malo govornjiva, neljubopitljiva, ozbiljna i do kraja uredna, familiji Eškenazi potpuno je odgovarala.

Prvog dana boravka u kući Eškenazija, po završetku poslova, Rahela je zamolila gazdaricu da je povede do Zida plača. "Ne, kerida, već je dockan, sutra se spremi, preobuci, ponesi molitvenik, pa ćemo zajedno sići do tog svetog, davno porušenog hrama." Sutradan, preobučena, u duši zadovoljna, u pratnji svoje gazdarice Mazalte, krenula je Rahela. Duge, kamene, kaldrmisane ulice duž Jerušalaima, bezbroj čepenaka, malih dućančića i raznovrsnost robe u njima ošamutili su Rahelu. Od vreve i galame prodavaca ne može se proći. Rahela se upita: "Je li

ovo Baščaršija, ili su se iz Jerusalaima dućani preselili na Baščaršiju?" Osjećala je nona neku blizinu i osjećala se kao da je u svom bosanskom ambijentu.

Ulice duge, koraci kratki i kao da nikad neće stići cilju. Noge podrtavaju, koljena klecaju, a u srcu neki čudan grč, koji joj zadržava dah. Odjednom, neočekivano, puče joj pred očima velika, duboka uvala, sa visokom, tvrdo izgrađenom, ali zubom vremena nagriženom zidinom. Preko napuklih gromada kamena trebalo se spustiti na dno, pred sami Sveti Zid plača. Noge lete, oči su uprte samo na jedno, na to Sveto mjesto Salamonovog hrama, starog više hiljada godina. Spuštajući se u podnožje Svetog zdanja, osjećajući da je već na samom Božjem tlu, nona je željela da se sa poštovanjem i ljubavlju pomoli Bogu i oda dužnu poštu braniocima Jerusalaima. Usporila je hod, opustila ruke i visoko uzdignute glave, gledajući u Boga, pride Zidu plača. Bezbroy vrelih suza je sletjelo niz njeno užareno lice. Raširenih ruku se privila uz zidine i počela moliti Kadiš. Rahela je prigrllila talet svoga muža, na glavi nije stegla kaiše, jer to ženskom rodu ne pripada. Sa dugim crno-bjelim taletom, do kraja života vjerna i odana Mošina udovica molila se za dušu pokojnog supruga. "Patron del mundu, molim Ti se i za moje sedmoro djece, daj im zdravlja, poroda i uspjeha u životu!" Molila se i za sav jevrejski rod, koji u galutu vjekovima trpi progone, pogrome, nasilja i vjerska mučenja. "Moćni Mojsije, usliši molbu rasijanog jevrejskog naroda, koji Ti kroz molitvu, plačnu poruku šalje: Esto anjo a ki, altro anjo a Erec (Ove godine ovdje, iduće godine u Erecu)! Davnih, davnih godina Ti, svemoćni Mojsije, izbavi jevrejski narod iz ropstva, sada ga vrati u tu svoju obećanu zemlju!" Rahela nije gledala okolo, ali mnogi su gledali u nju. Bilo je neobično da je iz daleka došla starica i da se sa taletom moli ispred Zida plača. "Kerida, vrijeme je da kući krenemo, a na ovo Sveto mjesto kad god poželiš doći ćeš", toplo milujući Rahelu po glavi izusti Mazalta. Poslušno i uz veliko poštovanje prema Mazalti, još jednom izričući Šema Israel, polako, puna srca, Rahela se uz Mazaltu vraćae kući. Ta prva u Rahelinoj duši olakšana noć, donijela je osvježenje i podstrek za novi život u tom vjekovima željenom Erecu. Dani su odmicali. Nije osjećala Rahela da je u tuđini. To je njena zemlja, u njoj se osjeća kao uz svoju staru nikad zaboravljenu majku. Poslovi su tekli. Još krepka i svježeg duha Rahela bi do kasno uveče pripremala jela, koja bi Abraham svakog jutra kolicima nosio na Bezistan. Bila su to ukusna španska jela: gvojevus in haminadus, pasteliću, zelenas, burikitas, mina, sungatu, pitićas, buićeus, lukumis, aros di leći, fritulas, čaldicás, ruskite di alhašu, tišpišti. Bogme, često bi naša nona skuhala bosanski lonac, pa i dobar mastan burek. Sve je to jutrom, kada bi se Abraham kretao ka pijaci, toliko mirisalo da bi rijetko ko od prolaznika odolilo, a da nešto ne kupi. Abraham bi se tako često vraćao kući, prodavši hranu i prije dolaska na pijacu. Rahela je vrijedno i uredno zamjenjivala gazdaricu Mazaltu. Bila je sretna, što joj je Bog podario dobru jevrejsku porodicu. Familija Eškenazi je također zbog poštene i vrijedne Španjolke, koja je ušla u kuću, bila zadovoljna. Rahela nije tražila naknadu za svoj rad, ali poslije nekog vremena zajedničkog života Abraham reče: "Asenti Rahela, ti si nam u kuću došla kao veliko osvježenje, a bogme i pomoć. Pobožna si i čestita žena, hoću tvoj rad da nagradim! Skupljaj pare, pa ćeš, ako Bog da, i svoje sinove pozvati u Svetu zemlju!" Iako o tom nije razmišljala, Rahelu ozari sunce, smoze snage, pride Abrahamu i beza la manu (poljubi ga u ruku). To malo i neredovno darivanih novaca za Rahelu je značilo mnogo. Jutrom, kada bi Rahela otpremila Abrahama, lakim, nečujnim koracima izišla bi iz kuće i krenula ka Zidu plača. Rijetko koji dan, sem ako je u poslu, promakao bi

a da starica ne ode na Svetilište. Uz ispovijed Bogu, molitvom za svoj napaćeni jevrejski narod, za bolesni, bijedni sirotinjski svijet, puna srca vraćala bi se kući.

Svakog petka naveče, noći di Šabat, Rahela bi se, u svojoj još nepromijenjenoj odori, pojavljivala u templu. Njena zvonka "Lel ha do di", melodična ladino molitva, privlačila je pažnju prisutnih. Tako je naša nona, malo-pomalo, počela osvajati naklonost većine Jevreja u Jerušalaimu. Vrlo brzo nona je naučila dosta hebrejskih riječi, te se tako sprijateljila i sa mnogim jevrejskim porodicama. Tek je sada uvidjela da te takozvane "Sabre", za koje je vjerovala da su tvrda, neprobojna srca, imaju pravu, istinsku i toplu dušu.

Sve praznike nona je, po vjerskim propisima, dočekivala uz bogato i lijepo pripremljenu trpezu. Tako se za kratko vrijeme njeno umijeće pročulo po Jerušalaimu. Stare i iznemogle Sabre pozivale su nonu da im za praznike spremi jevrejska nacionalna jela i poslastice. Posebnu radost pričinjavala je djeci bogatih porodica pripremom praznika Hamiša Asar. Mazalta i Abraham nisu imali djece. Tako je taj radosni dječiji praznik Rahela dočekivala u porodicama sa puno djece, unučadi i praunučadi. Tada bi se sa puno sjete sjećala svoje rane mladosti i radosti kad je proslavljala Hamišoši (uobičajeni termin za Hamiše Asar) sa svoje sedmoro djece. Sada je drugoj, ali dragoj djeci, tu svečanost sa užitkom pripremala. Tu je "Andeo" obučen u bijele lepršave haljine, sa velikim dugim krilima. On donosi sa neba u tanjirima, sa upaljenim svijećicama, slatkiše, voće i stavlja ih na sto. Tek kada se molitva završi, najstariji u familiji, obično nona, djeli "hamišoši". Ono dijete koje je najbolje dobija dvije-tri pregršti poslastica više. Tako se redom dijele: datule, bademi, orasi, lješnjaci, kikiriki, suvo grožđe, banane, pomorandže, jabuke i sitni kolači. Tako bi, uz veseli Hamiša Asar, praznik sazrijevanja voća u Erecu, uz pjesmu i igru osvajala srca izraelske mladosti. Svako bi iz svoje platnene kesice sa uzicom na vrhu, grickao ponešto od poslastica, ali su i dio poklona čuvali da bi sa što više njih dočekali slijedeći Hanuka praznik.

Na Hanuku, koji je slijedio oko mjesec dana kasnije, ono dijete koje je u svojoj kesici imalo najviše sačuvanih poklona smatrano je budućim najboljim domaćinom. Ono bi odmah, iza none, na menori palilo drugu svijećicu hrabrim Makabejcima. Poslije očitane molitve i otpjevane "Maoscur" pjesme, dijelili bi se pokloni. To su odjevni predmeti ili igračke, i ne bi se pravili izuzeci. Sva djeca dobila bi jednake poklone.

Već je nona uveliko ušla u krug poznatih porodica u Jerušalaimu, ali ona svoje prve poznanike nije napustila. Sada je već u prilici da obilazi i ostale znamenitosti po Svetoj zemlji, Betlehem, Nazaret, te poznato, kao perivoj ukrašeno brdo Karmen u Haifi. Na njemu su vile i zdanja najbogatijih Arapa, Turaka, hrišćana, Jevreja i ostalih. Oni su se po klasi kojoj pripadaju združili. Ne smeta im što neko nosi solufe, neko sako, neko arapsku feredžu ili judejsku kapicu. Njih je združilo bogatstvo i za drugo ne mare. U sirotinjskim djelovima gradova, u omanjim varošicama, u selima gdje se životari od danas do sutra, dešavaju se česti nesporazumi i sukobi. U svemu prednjače Arapi Palestinci, kojima je prisustvo ma kojeg drugog naroda suvišno. Hrišćani, ma koje vjere, u "arapsku nezagađenu" zemlju nikad nisu dobrodošli. Sa Jevrejima, iako su oba naroda semitskog porijekla, u stalnom su sukobu i čestim zakulisnim borbama. "Znači, ova Božja gruda, kolijevka jevrejskog naroda, treba da bude i za vijekove ostane samo arapska?" Ne odobravajući tako je razmišljala Rahela. "Zar Jevreji, koji vijekovima u galutu trpe progone, koji ni od koga nisu

oteli zemlju i stvorili svoju domovinu, nemaju prava da se vrate u Erec?" Jednog dana Božja i ljudska pravda obdariće jevrejski narod povratkom u svoju praotadžbinu, doživjeće to jedna od budućih generacija. Zar nam nije bilo dosta španske inkvizicije, krstaških ratova, bojarsko-ruskih, pruskih i poljskih pogroma?

I za sve te teške godine iskušenja, Jevrejstvo se ne ugasi. Ono je iz ognja i muka sve više raslo i stasalo, da bi kroz Teodora Hercla sada podiglo svoj glas.

Već će skoro dvije godine kako je Rahela u Jerušalaimu. Pisma iz Bosne, iako dugo putuju, ipak stižu. Svako je od svakog draže. Što je duže u daljini, to se srce majke više steže i razjeda. Nervozno, drhtavom rukom, otvorila bi Rahela koverat, i uz skrivenu suzicu čitala pisma svojih najmilijih. Uvijek su nježna i rekla bi da ni u čemu ne oskudijevaju, da sretno žive. To majku raduje, ali je vrlo često uznemirena, te razmišlja da li je to stvarnost, istina. Svako pismo dirljivim vapajima poziva majku na povratak!

"Ne, djeco moja, Bogom sam ovdje dana i to pogaziti neću. Moja jedina želja je da vas, fižu miju (djeco moja), jednog makar i posljednjeg dana života, okupim oko sebe, na tlu Svete zemlje!"

I dok Rahela mašta o svojim željama, već je 1912. godina. Na ovom svijetu, koji od pamtivjeka ponegdje ratuje, na pomolu je i Prvi balkanski rat. Samo što je ovaj uznemirio staricu, već 1913. otpoče još žešći i gori rat između Srbije i Bugarske. Doduše, njena djeca žive u Austro-Ugarskoj, koja još miruje. Ali jedna ratna iskra izaziva drugu, što Rahelu baca u strah i razmišljanje. "Šta to moju djecu tako snažno veže za rodnu grud; za onaj mali mahalski Tešan, za bistru, valovitu Tešanjku, za brežuljke okićene rodnom i taj šaroliki narod u njemu? Tu, za sada, svak svakog poštuje! Tu se 'dobro jutro' i 'selam alejkum' susreću u harmoničnom zvuku. Tu je samo Jevrejin ponekad izložen pokoru. Već blizu 2.000 godina traje žal u hrišćanskim dušama za Isusom Hristom, i kroz generacije krivica se pripisuje jevrejskom narodu. 'Ti si ubio Isusa, Juda izdajnik', čule bi se psovke upućene jevrejskoj djeci. To bi bolno odjekivalo u svim, pa i dječijim jevrejskim dušama. Iza tog događaja toliko je pogubljeno mudrih, plemenitih ljudi, ali se za to niko kroz vjekove ne žigoše", razmišljala je naša nona. I zato Rahela želi svoju djecu i sav jevrejski narod vidjeti pod nebom zemlje Erec!

Od tada Rahela ne živi baš spokojno, iako obavlja sve svoje obaveze, zdrava je, još uvijek snažna i puna poleta. Jevreji Jerušalaima već je dobro poznaju, cijene je i rado primaju u svom domu. Rahelino poštenje, odanost i toplina duše uvrstili su je među najpriznatije Jevrejke Sefartkinje Jerušalaima. Ona se sve češće nalazi u kućama "Sabra", gdje joj je sa puno povjerenja predata uloga vaspitača njihove djece. Kroz razne pripovijetke, pjesmice, šale i igre, nošene generacijama od davnih pokoljenja, nona vaspitno djeluje na ta mala bića. Nenametljivo, ali uvijek prisutna, ona ih uvodi u judaističku, Mojsijevu religiju. Za svakog uglednog Jevreja bila je čast i radost da se pri svečanim večerima nona, ta plemenita tia Rahel, u okviru porodice nađe za njegovom trpezom.

Krećući se po gradu, poznavajući gotovo svaku stopu tog drevnog i lijepog Jerušalaima, zagledajući u bezbroj različitih trgovina, Rahela neku od sličnih priželjkuje svakom od sinova.

"Prvo će David doći, snalažljiv i okretan, znaće on šta da otpočne. Ako nas Božja volja posluži, za njim će doći i ostali. Ženi je za mužem ići, zato neka moje Roze u Sarajevu da sretno živi!"

I dok se Rahela sprema da uputi novac Davidu, ko grom iz vedra neba puče Prvi svjetski rat. "Sad je gotovo, od mojih planova nema ništa," tužno i bolno razmišljala je Rahela. "Da li će ovaj rat donijeti nešto novo i bolje, ili će potamnjeti svijet, to sam Bog zna? Jer puno je bijede i sirotinje, jada i neimaštine. Među narodima i državama je mnogo zavedenih i sukobljenih. Šta će biti sa Srbijom? Zar će moji sinovi ići protiv svojih sunarodnika, sa kojima su do sada sretno živjeli i radili?" Sve to duboko potresa staricu, ona je uznemirena i njene aktivnosti nisu više kakve su bile. Nebrojeno pisama upućuje sinovima, ali odgovora nema. Turska, kao saveznik Austrougarske, u Palestini kupi u vojsku sve što je imalo sposobno. Jevreji u Erecu veoma su zabrinuti, preplašeni su da vražija soldateska ne počne odmazdu prema jevrejskom narodu. Sve majčine iluzije o zajedničkom životu u Erecu nestaju. Srce se sve više ledi i Rahelina briga za djecom navodi je da se vrati kući, da zajedno sa njima snosi nevolje, da im pomaže i spasava gdje je to moguće. "To mi i Bog govori: Mati si, vrati se svojoj djeci, tvoju želju da mirno i čiste duše zaspiš u Svetoj zemlji ispuniće buduća pokoljenja".

Vrlo često nađe se Rahela u Španskoj ambasadi. Tu je i ta čuvena kutija, koju "radio" zovu, iz koje neko iz daleka stalno zbori. Sa puno poštovanja Španjolci primaju staricu, uvijek joj neki svježi napitak nude. Nerado ga Rahela uzima, to je "hamec" (higijenski nepregledana i od rabinera neblagoslovena hrana), a Mojsijeva vera svakom Bogu odanom Jevrejину nalaže da uzme "košer" (gore učinjenu) hranu. Samo kafu popije i ona joj uvijek prija. Iz te "kutije" čuju se uvijek nove vesti. Puno je zarobljenika, izranjanih i pobijenih na obje strane. Bolna srca Rahela se vraća kući, jer o svojim nigdje ništa ne može čuti. Već odavno u Jerušalaimu živi nekoliko porodica iz Bitolja. Trguju i vrlo često su sa karavanima u Bitolju. Iz silnih mogućih kombinacija, pokušala je starica da preko Bitolja uputi djeci pismo. "Valjda će dalje, od ruke do ruke, putem dobre volje ljudi, pismo stići do Sarajeva. Asenti kerida, nemoguće je više karavanima putovati u to ratom zahvaćeno područje. Naše djece ima i na jednoj i na drugoj strani, brat je na brata udario. Budi spokojna i miri se sa sudbinom, od nje niko ne pobježe!"

Rahela je uporna, nešto iz dubine duše tjera je od jednog do drugog pokušaja. Mazalta i Abraham je razumiju, manje je opterećuju poslom. Njena povratna karta je već odavno izgubila vrijednost, a sama na put ne usuđuje se krenuti. Obilazi razne konzulate i ustanove, ali niko joj ne može pomoći. I onda kada je starica izgubila svaku nadu, kada se potpuno predala dječijoj i svojoj sudbini, kad još jedino utjehu nalazi u Zidu plača, besciljno hodajući po jerušalaimskim ulicama, sa drevne Jerušalaimske kaldrme na sve strane začu se zvuk bosanske pjesme! Rahela se u čudu i nesigurnoj radosti našla. "Da li je to neko priviđenje ili stvarno pjesma?" Lebdio je njen vapaj u pravcu zvuka. Što se brže kretala, sve jače je pjesma njenog rodnog kraja odjekivala. Uskoro, u paradnom maršu, pojavise se čete turske vojske, iz čijih su se redova razlijegale bosanske sevdalinke. Uzbudeno, ne pitajući za odobrenje, uletjela je Rahela u stroj i kroz suze prozborila: "Djeco moja, je li to naše pjesme pjevate, jeste li to iz Bosne?"

"Da, nono, mi smo Bosanci", povikaše vojnici.

Sve je redom izljubila i presretna saznala da među njima ima i Sarajlija. Tad se prvi put po dolasku u Jerušalaim u njoj pobudi istinska žal za rodnim krajem. Srce joj je puklo nadvoje, sada u njedrima jednako nosi obje polovine: praotadžbinu i rodnu grud. Ovaj dramatičan, a i sretan momenat donekle je smirio Rahelinu

dušu; sad joj se činilo kao da je bar jednom rukom obgrlila svoje u Sarajevu. U toplom Mazaltinom domu prijatno su dočekani i počašćeni Bosanci. Staračkim slovima na kovrti ispisano je: "Albahari Gedalja, Mali Alifakovac 3, Sarajevo, Bosna." Pismo koje je nona cijelu noć pisala i brisala, da bi ga po svojoj i volji svojih sinova najtoplije sročila, sada će Božijom voljom doći do Sarajeva! Ali, u njenoj radosti ima i malo tuge. One su u životu, izgleda, uvijek protkane jedna drugom. Kao tanka isprekidana nit, u noninu dušu utkala se pomisao da Gedalja pismo vidjeti neće, "jer i on je tamo negdje na tom nesretnom bojištu."

Dani sporo odmiču, noći su pune snova. Jedan je veoma uznemirio nonu. Preostali dio noći provela je prigrlivši Mošin talet i molitvenik i, moleći se tiho pri mjeseci, da ukućane ne probudi. "Golog, bosog svog Jakoba vidim, veseo je, sa kriglom piva u ruci. Pivo se pjenuša i posipa Jakoba po tijelu." Jadno majčino srce, iako ne puno praznovjerno, tumači to na razne načine. Sad joj se čini da je Jakob u velikoj bijedi, na izmaku duše, sad opet da je negdje u zaklonu od ratnog vihora. Nije dno razmišljanje ne prirasta uz dušu starice, ali se bolna materina duša ipak prikloni onom tužnijem. Šta je sa svima mojim najmilijima, šta je sa silnom nejači? Da li u naletu austrijskih, a posebno mađarskih vojnika, ratne dane u izbjeglištvu provode?

Već se uveliko zagazilo u 1915. godinu. Prohujala je već godina dana rata. Rahelina jedna duša svaki dan Bogu se obraća i kroz zamagljene oči u očaju gleda svoju djecu.

Srbe su gladne, bose i gole ti ukleti Njemci preko albanskih masiva i gudura stjerali u Grčku. Srbiju su okupirali, pale, ruše, vješaju, jer katolicizmu pravoslavlje nikad srcu nije ležalo. Tamo na ostrvu Krfu, izranjavani, izgladnjeli, oboljeli od tifusa, jedan po jedan umiru.

Kroz Jerušalaim prolaze razne vojske. Rahela se kreće za njima i bolećivo traži bar jednu utješnu riječ. Obilazi i ranjenike, donosi napitke i kolače, tješi ih i provodi sate sa njima. "Možda će i mojoj djeci negdje i neko pružiti toplu riječ i utjehu? "Mnogo je te rane mladosti razbijenih nogu, ruku, glava. Zar je taj rat tako nemilosrdan? Nema više "sablja ti, sablja mi." Sada teško vatreno oružje kosi djecu u "prvoj cvati" mladosti. Ranjenici noni po sjećanju prebiru jevrejska prezimena; Atijasi, Altarci, Kabilje, pa i Albahari, ali imena njenih sinova niko ne spomenu. Bolno Rahela zaključuje: "Znači, i Jevreje su u rat digli, za koga i zašto se bore, bar da ginu za svoju zemlju?"

I, tako, propitujući iz dana u dan, jedan od Bosanaca reče Raheli: "Kad me ono u Budimu zabolje zub, izvadi mi ga neki vojni hećim (ljekar), a sve od nekog Davida tražiše klješta i alat. Ne znam mu prezime, no plavac je i pokrupniji momak. Besjedi, brate si moj, ka i ja, valjda bi moga biti tvoj sin." Od radosti Raheli zatrepta srce, iako ne sigurno, ipak nađe neko sretno i zaklono mjesto za svoga najmlađeg Davića. Jakoba je već odavno u snu vidjela u čudnom okruženju. Gedalja, okretan, sposoban trgovac, možda vojsku snabdijeva? Dudo i Salamon negdje na ratištu, zarobljeni, mrtvi?

A moj Šabetaj, mekane, dobre i plemenite duše, isti moj Moše, gdje li su njega rasporedili?" Sve to danonoćno nagriza dušu naše none. Sada se više, češće i bolnije obraća Bogu, sad još više pomaže sirotinju, bolne, bijedne". Davno su moji roditelji govorili: 'Baci niz vodu, naći ćeš uz vodu!' Tako će neko mojoj djeci baciti uz vodu. Vjerujući u tu istinsku narodnu mudrost, Rahela je svim bićem, u potpunosti ispunjava.

Rat se i u Erecu podobro osjeća, ponestaje hrane, žita koje je izvana stizalo sve je manje. Karavani koji su diljem zemalja krstarili, posebno oni poznati dubrovački, sada se sve manje i nesigurnije kreću. Vojska diže do posljednjeg stočnog grla, ali glad će se nekako pretrpjeti. Teško je onima kojima danonoćno nad glavom trešti, koji pucaju i na koje se puca, koji u blato liježu i iz blata ustaju.

Dolazak u Egipat oko 12.000 Jevreja deportovanih iz Turske, 1915, Encikopedija Judaika, 1975/76.

Rat se u sav mah razbuktao. Preživjeli osakaćeni, tifusari i ratom iscrpljeni Srbi na Krfu se okrepiše, te uz pomoć saveznika, koji konačno stupiše aktivno u rat, otpočeše snažnu kontraofanzivu. Otpoče ofanziva saveznika na Solunskom frontu. Srbi dobijaju snagu i pouzdanje. Zauzimaju Kajmakčalan i kreću dalje, na osvajanje Srbije. Iako su Rahelini sinovi sticajem okolnosti u austrijskoj vojsci, Rahela stoji uz one koji su napadnuti. "Sigurno tako i moja djeca misle."

Rahela je u mislima pretežno u Bosni, njene uši i oči uprte su na svaki ljudski glas koji je za rat vezan. I dalje obilazi konzulate, najčešće je u španskom, u austrijski nerado ulazi. Slutila je Rahela da se u tim jezuitskim dušama krije neko krvavo i zloslutno biće, koje je tek nastupom Hitlera 1933. došlo do punog izraza, samo tri godine poslije nonine smrti.

Već skoro pri kraju 1916. godine, kada su već sve nade potonule, na kućnom pragu ugledala je Rahela soldata u austrijskoj uniformi. Njegove korake začula je još u dvorištu, gvozdene mamuze na čizmama grubo su udarale o kaldrmu. "Tristi di mi, Dio ki mi spanti" (jadna ja, Bog nek me čuva), tiho je prošaptala nona, prišla pragu, oslonila se na dovratka i čekala. Iz plavo ukoričene knjižice vojnik je vadio koverat i na njemačkom pitao: "Jeste li vi gospoda Rahela Albahari?" Nona se malo sabra, odgovori potvrdno, primi pismo i potpisa se u plavoj knjižici. Vojnik se okrete i bez riječi napusti kućni prag. Sada, teže nego ijedan koverat u životu, ovaj je otvorila u strahu i gotovo nervnom rastrojstvu. Nekim tuđim, stranim rukopisom, na komadu malog papira pisalo je:

"Majko, uskoro dolazim po Tebe, Gedalja."

Taj neočekivani, brzi obrt sa bolnih na radosne vijesti uzdrmao je to staračko srce.

Prišla je Mazalti, spustila pismo i srušila se. Kocka šćcera utopljena u limun osvježi i razbistri nonu, kojoj tek sada podoše suze radosnice. "Zašto je moj

Gedalja naumio da me vrati kući, je li dobio moje pismo, da mi, ne daj Bože, nisu djeca izginula, da li su ga ratne prilike na to ponukale?" I opet i uvijek Rahela je u dilemi, jer se kroz cio rat u njenoj glavi sukobljavaju razne misli.

Sada, živeći u nadi da će svoju djecu zagrliti, izljubiti, Rahela se pomalo smiruje i ko ozebao sunce čeka dolazak Gedalje. I dalje pokušava da uđe u bit tog sudbonosnog obrta u njenom životu. Nisu se obistinile nade da će svoju djecu dovesti u Erec i da će kao prava, Bogu odana Jevrejka, svoj život završiti u zemlji praotaca. "I ovo je Božija volja, možda, što svoju životnu želju nisam ispunila"? Vijest o Rahelinom odlasku po Jerušalaimu uveliko se pročula. Svi je zapitkuju i daju neke savjete. "Ja idem, pa šta mi Bog da. Moj Gedalja je pametan čovjek, zna on šta radi, ja se rata ne bojim.

"Sada u danima iščekivanja, nona se u kasnim noćnim satima u mislima vraća u svoj mali, tihi, nečujni Tešanj. "Kuća je vjerovatno napuštena, zakorovila, umemlila?" Ali, neka, Rahela će taj svoj stari, nekad sretni kućerak obnoviti, vratiti mu dušu i život. "Doće meni moje kone, uz topli ibrik i furunu besjedićemo do kasno u noć. Djeca i unučad, obilaziće me." Tako Rahela tješi sama sebe i nalazi opravdanje za povratak na svoju rodnu grudu.

Pomalo, nona se pakuje. Svakom u porodici, a posebno djeci, spremila je poneku uspomenu na Svetu zemlju, u kojoj je spokojno i puna srca živjela. Prijatelji dolaze, donose poklone, uspomene radi. Dječica, koja su se sa nonom Rahelom srodila i zavoljela je, kroz plač govore: "Dođi, nono, kod mene, ja ću te sakriti i niko te naći neće." I sve tako, u danonoćnom bdijenju, iščekujući Gedalju na kućnom pragu, na fijakerskoj stanici, dani se nižu. Očajna, u strahu da se nešto Gedalji usput nije desilo, obilazi Austrijski konzulat. Tamo, samo uz malo utjehe, saznaje da nema nove depeše.

Prošla je purimska zabava, taj veličanstveni Purim-bal, za koji je Rahela jerušalaimsku mladost na najljepši način odijevala. Sada na zabavu nije ni otišla, njena jedina relacija je Zid plača, Templ, poneka draga porodica i skoro redovno u večernjim satima fijakerska stanica.

Jednog dana, u sami sumrak, bezrazložno vrteći se po dvorištu, ugleda nona ljudsku siluetu kako zagleda kuću tražeći nešto. Srce joj zaigra, prileti kapiji i ugleda svog Gedalju. Kako na rastanku, tako i sada, spojiše se dva bliska bića u jedno i oboje počеше plakati. "Majko, nadoh te".-"Sine moj, živ si", bile su prve, u isto vrijeme izgovorene, riječi sretnika. Majčine oči zasjaše punim sjajem; zagrljeni podoše u kuću. Rahela odjednom zanijem, skamenjena srca korača uz sina. Usta ne umiju da se otvore, strah ju je od stvarnosti koju će uskoro saznati. Osjeti Gedalja majčino ustreptalo bilo, spusti glavu na njeno rame i tihim, ubjedljivim glasom prozbori: "Ne brini, majko, svi smo ti živi." Sada je sve kao nekad. Majci se vrati radost, vedrina, i kao da je sve tužno i mučno od ovog momenta nestalo! Sa osmijehom udoše u kuću. Po njihovim očima i izrazu lica, Mazalta shvati da je tamo, u Bosni, sve kako treba i srdačno se uključi u razgovor.

Rahela puno ne propituje, važno je da su joj svi živi. Gedalja, znajući da je to majčina želja, objašnjava staze i bogaze kuda su mu braća prolazila. "Svugdje, nas je bilo, Salamon i Šabetaj u vojsci, Dudo u Zagrebu radi za vojsku. Tvoj Davićo malo je ratovao i najzad se skrasio u Pešti kao bolničar, Jakob je sa još puno austrijskih vojnika zarobljen, kažu da je negde u Rusiji. I unučića, nono, imaš u vojsci, ali, fala Bogu, svi su zdravi i živi." Raheli se sada vraćaju misli na nekad sanjanog Jakoba i

prve vijesti o novom Davidu. Sretna je i sa tračkom nadje u srcu progovara: "Dio ki li gvardi (Bog nek ih čuva), valjda će ovaj rat prestati, pa ćemo se opet svi srećni naći pod kućnim krovom vašeg djetinjstva i našeg mirnog života."

Sva tri sljedeća dana, koliko Gedalja ostade u Jerušalaimu, majka ga vodi na Zid plača, gdje su se sa poštovanjem obraćali Mojsiju, praocu jevrejskog naroda. I Gedalji je Jerušalaim jako blizak, u njemu nalazi ulice svoga grada, kaldrmisani, strmi Alifakovac, munare i džamije, ćepenke i ulične prodavače.

Četvrtog dana ujutro, Rahela se bolno rastajala sa Jerušalaimom, gdje se bolno otkidala i od dobrog jerušalaimskog naroda, i od nezaboravnih Mazalte i Abrahama. Pred kućom je puno naroda, od najmlađih do najstarijih. Jedan od starih Jevreja pruža zatvorenu bočicu i tiho prošaputa: "Kerida, ovo je uspomena na Svetu zemlju, čuvaj je dok si živa." Raheli zaigra oko, začudi se što i sama to nije učinila. "Kupiće mi Gedalja u Haifi, tim svetim pustinjским pijeskom darivaću svoje ukućane".

Uz blagi pogled na kućicu Eškenazija i poljubivši mizuza na kućnim vratima, uzela je Gedalju pod ruku i krenula. Raheli su ulice tijesne i kao da oduzetih nogu kreće na stanicu. Uskoro se na kaldrmi začu bat konjskih kopita. Već gotovo pretovarena zastade diližansa. Kao i u dolasku, Rahelino se srce rascijepilo. Žal za Erecom i žudnja za svojim u Bosni. Ta dva i oprečna osjećanja kidala su Rahelinu dušu. "Oba su u duši mojoj jednaka. Kako bih rado, da sam u moći, božijim štapićem vratila i spojila rasejani jevrejski narod."

Laganim zvoncetom diližansa je najavila polazak. Oboje nesvakidašnje srećnih putnika rastaje se od onih koji ih ispraćaju uz bezbroj poljubaca, Rahela jednom za uvijek sa Erecom. Ljubeći im ruke, Rahela se najbolnije rastala od porodice Eškenazi.

Kao i u dolasku, Rahela se otrže, sjede u diližansu, i sve dok je vidika bilo, mahala je. Put do Sarajeva uz Gedalju je sigurniji i ljepši. To je 1917. godina, Saveznici uveliko napreduju, Srbija se oslobađa, ratna sreća se okreće. Uz put se uglavnom razgovara o ratu. Čuje se bezbroj vjerovatnih i nevjerovatnih priča. Njih dvoje šute. Zemlja je puna špijuna i doušnika, zato Gedalja kaže: "No avlas mućo, madre" (Ne govori puno, majko). Rahela je radoznala i pokoje pitanje uputi saputnicima. U vozu se svega može vidjeti: ranjenika, tifusara, izbjeglica, prošnjaka. U trećoj su klasi, druga, a posebno prva veoma su skupe. Iz tih vagona čuje se kikut zadovoljnih njemačkih gospođa.

Uz put sve je zeleno, vedro, oku privlačno. To Rahelu podsjeća na dane rane mladosti, na Travnik, na mirisave lipe, bagreme, opojne ruže. Uz već dobro poznatu "ćirinu" sirenu, lokomotiva je usporila i zaustavila se na željezničkoj stanici u Sarajevu. Proljetno zelenilo uveliko je okitilo i sarajevske ulice. Obalom, uz bistru, valovitu Miljacku, fijaker se ubrzano kretao ka Alifakovcu. "Nije Sarajevo više ono ranije; ulice su puste, radnje opustošene, samo vojska šparta uzduž i poprijeko", tužno zaključuje Rahela.

Usporeno fijaker se peo uz Alifakovac. "Da li ću koga od sinova zateći?" Noni je sve brže i jače kucalo srce. "Sine, vodi me kod Šabetaja, on je stariji, tamo ćemo se svi okupiti i Bogu pomoliti."

U kućama Malog Alifakovca br. 3 i 16 već nekoliko dana sve je spremno za nonin doček. Neko od ukućana stalno je izvirivao na prozore. U jednom momentu, kroz malo četvrtasto okno, Rena, supruga Šabetajeva, ugledala je fijaker i Gedalju

u njemu. Uz vedri poklik, sa svoje troje djece istrčala je na ulicu, za njom Roza, stiže i nona, i na veliko iznenađenje, uniformisan, njen najmlađi Davičo. U isti mah, iz susedne Gedaljine kuće pojavili su se Gedaljina supruga Rifka i ostala rodbina. Pojavio se i komšiluk, jer priče o pobožnoj noni, za sve vrijeme njenog boravka u Izraelu, nisu prestajale. Svi je grle i ljube u ruke. Nona sa zadovoljstvom otpozdravlja: "Sanu i saludoza mi kerida, mi" (živi i zdravi dragi moji, djeco moja). David je grli i skoro u rukama nosi ka vratima. Ljubeći i grleći svoga Davu, majka uplašeno pita: "Komu ti pojodus venir, mi fižu?" (Kako si ti mogao doći, dijete moje?) – "Majko, zbog tebe sam dobio 'urlab'" (odsustvo). – "Bojnu sta, mi fižu" (Dobro je, djete moje)! I tako zagrljeni, ljubeći mizuzua, uđu u kuću.

Prvo osvježanje za umornu nonu bilo je dulse di kalavasa (slatko od tikava) i batulin (crna kafa sa žumanjcem umućenim sa šećerom). Pošto se okrijepi i malo dušu odmori, nona će Reni: "Znam ja, mi kerida, da si ti po ovom slatku daleko čuvena; kod tebe je kristalno bijelo, malo ko zna to tako udeverati." Uskoro iz svoga koferčeta izvadi nona talet i molitvenik. Sakupi mušku čeljad, okrete se istoku i otpoče Šema Israel i molitvu za sve naše te poznate i nepoznate na bojištu.

"Nisu, majko, prilike da ideš u Tešan", govore joj sinovi. "Rat je, vojske stalno prolaze; naših je tamo malo, svi su se povukli u Sarajevo. Ako Bog da pa da se rat smiri, poći ćemo u naš Tešan, na naše očinsko ognjište. Na volju ti je, majko, hoćeš kod Šabetaja ili kod Gedalje." – "Prikloniću se uz Renu sa njeno troje nejake djece, mom Gedalji Bog nije podario porod, njemu nisam potrebna. Ako već svojoj kući u Tešan ne mogu, ostaću tamo gdje ću biti od koristi."

Pred Davin povratak u vojsku, u noći di Šabat (uoči Subote), okupila se cijela familija Albahari kod tia Rene. Iako pod ratnim uslovima, Rena je uz pravu sefardsku trpezu dočekala njoj drage goste; haminadus jaja, kaldu di, peši, pitičas, šolet i pastel, na kraju lukumis, koji su u tetke Rene uvijek bili najbolji. Stojeći u pročelju stola, u pratnji svoja dva sina, nona je laganim, toplim glasom otpjevala "lel ha do di" i ostale subotnje molitve, koje su svi ukućani pratili. Inače, svečanost noći di Šabat, uz nonino prisustvo, bila je još svečanija. Potom, neočekivano, Davo uze svoj prim i tiho, skoro u ljubavnom zanosu, otpoče: "A što ćemo ljubav kriti, kad ti moraš moja biti...". Zna majka da su te riječi upućene njegovoj Lunici, sestri Rene, Jakobove žene. "Luke nosi pojdu kazar" (Zašto se ne mogu uzeti)? tiho upita nona Renu. "Otac joj ne da dok se rat ne završi, a majka im je od 'španjolske' (ratna bolest) umrla. Luna čuva dvije mlade sestrice."

Iako u mladosti nije puno pjevala, uz veselu djecu i Mošu, koji je lijepo, bolećivo pjevao, i nona je zavoljela pjesmu. Sjede uz svoga Daviča i otpoče staru, skoro zaboravljenu sefardsku pjesmu: "A bešando las skaleras..." Nešto se noni srce otvorilo, pjeva na hebrejskom, pjeva sevdalinke, baš kao da je tek sada osjetila potpunu radost života. Opet je u zagrljaju svojih najmilijih, ali i život u Erecu ne zaboravlja, jer on je Bogom bio dan.

Tu i tamo poneki vojnik naiđe, donese vijesti od sinova. Uvijek ponešto djeca pošalju: šećera, kafe, soli, sve to dobro dođe, jer u gradovima, više nego igde; velika je glad i neimaština. Samo od Jakoba ne čuje se ništa, ali nona vjeruje Gedalji, nije on od onih koji govore neistinu.

Svake "noći di Šabat" nona odlazi u alkal (templ). Tu bi poštovanu hadžinicu svi rado dočekali i popričali bi sa njom. Uz Rahelu, vođeni za ručice koračali bi i neki od unuka. U tihim odajama templa, sa taletom o vratu, mališani bi, polako

za nonom, zborili molitvenu besjedu vjerujući da to svi znaju, oni su ponosni jer talet je poklon njihove none iz Jerušalaima. Za Salamonovu i Dudinu djecu rijetko čuje, i za njih se stalno obraća Bogu. Uskoro će i Pesah. Okupljajući svu svoju mladež, nona u kući Šabetajevoj svetkuje "Seder veče" (prazničnu molitvu) želeći da se taj sveti praznik dostojno obavi. Tradiciju i bit svakog od praznika nona djeci objašnjava šire i pristupačnije, kako bi se sa ljubavlju obraćali Bogu.

U prostranoj bosanskoj kući Šabetaja, ispunjenoj ćilimima i minderima, nona okuplja svoju unučad: "Patron dil mundu (Svevišnji), ne dozvoli da mi siročad ostanu." Sve ono što je Jerušalaimskoj djeci zdušno unosila, sada još radosnije čini svojoj. Sada, više nego ikad, uočava nona da krv nije voda. O ljetnjim danima, nona se sa djecom nađe u maloj kaldrmisanoj, cvijećem okićenoj avliji. Ispod bujne zerdelije i mirisnog jorgovana sjede u hladovini. Rena bi djeci donijela himber ili neku voćku, a njih dvije popile bi kafu i dogovorile se o kućnim poslovima. Nikad nona nije sama, dolaze mnoge jevrejske porodice, koje sa radošću slušaju njene živopisne priče o Erecu, Jerušalaimu, Sabrama, o pustinji, beduinima, Arapima. To su i za djecu zanimljive priče, netremice ih slušaju, ali uvijek nešto zapitkuju. Kone, dokone starice, ne izlaze iz Šabetajeve avlije. Što iz znatiželje, to i poradi merakli kahve koju kod gazdarice Rene uvijek popiju. Iako je gazda Šabetaj zamandalio dućan, vratiće se on, pa će kone, kako kažu, i dalje kod njega pazarivati.

Rat još uveliko traje. Uskoro će i ljuta zima. Teško našoj djeci. Kako ono Davićo pričaše svoje muke po gudurama Crne Gore, spomenuvši Mojkovac i borbe oko Pive. Samo da taj rat prestane! Čemu i zašto se gine, biće opet kako oni najmoćniji kažu. Poneko od djece navrati na koji dan. "Na urlaubu smo, majko", kad bi moglo i da se ne vrate, ali ne može se, strogo pa i ubijanjem kažnjavaju dezertere. Od Jakoba ni traga ni glasa. "Smiri se, Rahela, što se desi to je Bogom dano. On svakom podjednako odmjevara, pa će i tebi što ti je suđeno."

U Sarajevu je i Mošina još dobro držeća familija. Tu je i baba Jakobove Rene, tia Bikina (nije podaleko, u Samadžije 6), još svježja i pokretna starica. Sve ih uz praznike Rahela posjećuje, a i oni nju.

Osvanula je i 1918. godina. Da li se nečem boljem i kada nadati? Kraj tople, a počesto i usijane furune, uz pečeno kestenje, tahan-halvu i "pivitas" (pržene košpice), svojoj čeljadi, okupljenoj oko nje, nona "veze" basne od davnina, sve dok majušne glave spuštene na nonino krilo, ne utonu u slatki, dječiji san.

Vjesti se munjevito kreću. Veliko austrijsko uporište (Solunski front), probijeno je. Ako Bog dâ da Saveznici i Srpska vojska krenu naprijed, može se nadati brzom prestanku rata. I tačno, poslije silnih okršaja Austro-ugarska vojska se povlači i konačno potpisuje kapitulaciju. Radosti i veselju nije bilo kraja. Na ulicama je silni narod, u vazduh se bacaju baloni, sviraju fabričke sirene, Cigani sa violinama i razni orkestri su na ulicama. Narod se osokolio i puna srca ispoljava svoju radost i oproštaj od četvorogodišnje tuge. Zemlja Srbija, pa i naša Bosna, oslobođene su. Slobodni su Zagreb i Ljubljana. Niko sem švapskih pristalica i doušnika ne plaši se nove vlasti. Napaćeni srpski narod u Bosni, kroz tursku i austrougarsku vladavinu, sada ponosno zbori: "Hvala ti, Isuse Hriste, sad će brat uz brata da vlada."

Mnogi su veseli, ulaze u neki novi, drugi život, izgleda po svemu drugačiji od onog dosadašnjeg. Kako će sa nama Jevrejima biti, to niko ne zna. Svugdje smo tuđi, a negdje i nepoželjni. "Patron dil Mundu, Dijo ki nos spanti" (Svevišnji Bog nek nas čuva). Sinovi i unuci se vraćaju jedan po jedan. Majka ih zagleda, ništa im

ne fali, čitavi su. Bog im zdravlje očuvao. "Slušaj, Rahela", nešto gromko i strogo kroz uši joj probija, "dužna si silne sadake." Rahela se trže i ovu božju poruku nikada neće moći zaboraviti.

Prošlo je već više od tri mjeseca kako je Rahelino srce u stalnom grču za Jakobom. Jedne kasne večeri, kad su već sva čeljad pospala, Rahela začu tupe korake cokula ispred avlijskih vrata. Uskoro joj se pričini da čuje lagani zvuk zvonceta na avlijskoj rezi. Izleti ko strijela i pred kapijom ugleda Jakoba. Pocijepan, zarastao u bradu i kosu, samo svojim toplim plavim očima odavao je svoju ličnost. "Jakobe, jesi li to ti, mi fižu?" – "Ja, majko, otkud ti ovdje?" Udoše u kuću, probudiše ukućane, Šabetaj i Jakob objašnjavaju gdje i kad su se rastali. "Bio sam, majko, kod Rusa u ropstvu, radio sam po seoskim kućama, nije mi bilo loše, bukovanke (rusko nacionalno piće) koliko hoćeš." Nekoliko puta majka je ponovila san koji ju je stalno proganjao i bacao u depresiju. Tako su se, suzama odjevene priče nastavile do kasno u noć.

Godine novog života idu ubrzanim korakom. Sinovi rade i grčevito se bore za svaki dinar. Ali se, eto sad, kod naše none, uz ostvarene želje rađaju se nove, neostvarene! I sjeti se nona davno, u đačkim knjigama pročitanih stihova Petra Preradovića:

"Ljudskom srcu uvijek nešto treba,
nikad posve zadovoljno nije.
Čim željenog cilja se dovreda,
sto mu iz njeg novih želja klije!"

Onda je nona uz svoga Daviću i Šabetaja, krenula u Tešanj. Uzbuđena je, ali, začudo, i pomalo skeptična. I već pri samom ulasku u taj nekad kitnjasti grad, Rahela se zbunila i potpuno ohladila. Porušen, opustošen, raseljen i naseljen nekim stranim ljudima. Tek ulazak u svoju nekad blistavu kućicu, sada obrušenu, ogoljenu i muhadžerima naseljenu, Rahelu potpuno obeshrabri.

Obišla je Mošin grob, očitala Kadiš, posadila ružu i, u zagrljaju svoje djece, vratila se tamo gdje joj je mjesto. Vraćajući se kući, vidjevši da su i djeca tužna, nona će jasno i pomalo zadovoljno: "Ne očajavajte za onim što je izgubljeno, neka su žive glave, i mi smo morali nečim platiti ovaj rat, hvala dragom Bogu što se sve na tome završilo." Nona je presretna da su joj se sva djeca vratila, što je u ratu rijedak slučaj.

Prolaze dani, Davićo je sa majkom u kući Šabetajevoj. Često putuje. Zabrinut je, ali majci ništa ne govori. "Purke tu no tomas Luna para mužer" (Zašto ne oženiš Lunu?) upitala je majka. Obradovaše ga majčine riječi. "Mislio sam, majko, da tebi nije po volji moja Luna, dok o njoj ništa ne pitaš. Nemam je gdje dovesti, a ni ja ne zarađujem toliko da bi nas dvoje, a sutra i djeca, mogli živjeti. Nema rješenja, a srce mi se kida. I Lunin otac je umro, tako da su sve tri sestre kod Rene na Sani." – "Kiridu, imam nešto dukata, a vidjećemo i sa tvojom braćom, pa da sa Jakom, u Sanskom Mostu, otpočneš raditi." Za prvu pomoć, da se na noge stane, pobrinula su se ostala braća i rođaci, posebno Aron S. Albahari. poznati sarajevski trgovac.

Uskoro, na uobičajeni jevrejski način, isprošena je i dovedena prelijepa Lunica, koju je nona prvi put vidjela. Svojoj najmlađoj snaji nona je darivala, minduše i dijamantski prsten i svoju dijademu. "Ovo je, kerida, za tebe, a sa tebe, na tvoje buduće snaje."

Puno je ratne siročadi, toliko sakatih bez ruku i nogu, na ulicama. Iako se već poteško kreće, nađe se nona među njima, plete čarape i kapice, dariva invalide. Najradije bi nekog od njih sebi dovela, ali nije ni ona u svojoj kući.

Jako i Davo u Sanskom Mostu uspješno trguju. Već je i Florica, koja nosi ime Lunine mame, došla na svijet. Zdušno ih pomaže sanski rabiner Kabiljo, u narodu zvani Hodža, inače i trgovac. Samo kroz godinu dana rodila se druga Davina kćerka i ponijela je nonino ime Rahela. "Koliko i da li će nešto moga imati u sebi, to će Božija volja biti", razmišlja nona. Putevi su dugi, a vožnja skupa, Davo mi djecu dovesti ne može. Zar neću za života vidjeti unučad od svoga Davića".

Gedalja ubrzano na starim temeljima gradi novu jednospratnicu. "Ova sobica sa pogledom na baštu biće tvoja!" Rahela se koleba, žao joj je ostaviti dobru i prema njoj veoma pažljivu Renu, kao i njenu djecu. "Neću bez svog Aronića" (tada najmlađeg Šabetajevog sina, rođenog iza rata, u koga je nona utkala svu svoju radost).

Ali nona oboljeva, na noge ne može, skleroza polako nastupa. U svojoj sobici sa pogledom na lijepi Gedaljin cvijetnjak provodi dane duboke starosti. Aronić, koji je sa nonom donedavno spavao, iz njene ruke jeo i pio, nije se od none ni sada odvajao. Skoro se posve noni preselio. U sobici sa udobnim gvozdenim krevetom sa feder-madracom i okruglim turskim stolićem i ormarom u ćošku, nona se udobno osjeća. Nije nona sama, rođaci, komšije, njeni unuci prave joj društvo. "A ta mala đavolska Blankica ne da mi mira, jeste da me zabavi, sve čaršijske priče i novosti od nje čujem. Skakuće, pjeva, miluje me i tako mi i poslednju šećerlemu izmami."

Svakog petka naveče dolaze nonini unuci, ljube joj ruku i sa njom se Bogu mole. "Najljepše mi moj Aronić pjeva 'lel ha do di' i sebe uz svoju nonu smatra najprečim." Ako bi nona nekog od unučića i ljubila, Aron bi se odmah isprečio i gurnuo ga od none. Te noći di Šabat nona daruje unuke. Ne uspijeva joj to uvijek, jer drugim obavezama opterećen Gedalja zaboravi da joj kupi što treba. Zato će nona za idući Šabat sve to udvostručiti.

Posljednjih godina, otkako je nona onemoćala, njena kćerka Roza stalno je uz nju, pere je, oblači i hrani. Tu je svakodnevno i Rena. Plemenita, druželjubiva tetka Rena, koja se nije tuđila i koja je sa svakim našla zajednički jezik, od svih snaja bila je noni, kao i djeverima, najdraža. Često bi nona govorila: "Asenti, kerida, najmilija mi je tvoja kahva, ona me razveseli i razbistri." Rena bi punog srca skuvala kahvu i uz nju uvijek nešto noni drago donjela. I sve ostalo što nona poželi, hitra i spretna Rena u tren oka će da pripremi i da je posluži. Provodila je s nonom duge noćne sate, ne osjećajući to kao tegobu. Njen veseli, zanimljivi razgovor, a posebno priče o Travniku, odakle obje potiču, noni su kao melem na srce padale. Pa nije ni čudo što je nona nastavila život kod svog Šabetaja. Toplina Renine i Šabetajevе duše unosila je u noninu dušu mir i spokoj u ulivala nadu u svrhu staračkog, već skoro usahlog života. Sad, kad je nona za postelju vezana, vrlo često, iako nevezano, govori o svojoj mladosti, o Tešnju, Moši, Jerušalaimu, Mazalti i svim svojim životnim stazama. Sve su to za nonine unuke zanimljive priče, jer se njihov život od noninog mnogo razlikuje. Počesto, u osami, kad sama sa sobom razgovara, nona bi, ali ne i bolno, rekla: "Znam da mi se bliži kraj, i to jednom mora doći. Vrijeme je da svom Moši idem na počinak."

I baš u posljednjim danima svoga bitisanja, kad se nona razbistri i smogne snage da razmišlja, uporno kroz jecanje zove Davića i djecu. Tako se negdje u ljeto

1930. nađosmo i mi u Alifakovcu, mi, djeca, na prvom i posljednjem viđenju sa nonom. Najmlađeg jednogodišnjeg unuka, Davidovog sina Morica, nije ni vidjela. Neuobičajen, dug put i odlazak u taj, do tada, nevideni grad; učinilo nam se kao da nas je ta ustrahujuća lokomotiva dovela u neki drugi, tuđi svijet. Mi djeca mirne Lušci-Palanke, gdje nam je otac trbuhom za hljebom išao, gledala smo Sarajevo kao neko ogromno čudo, što našem srcu nije prilijegalo. Već unaprijed upozoreni od majke na poslušnost i mir kod none, te hod po visokom strmom stepeništu, izazvao je kod nas neko čudno strahopoštovanje. Iz drugog, uskog hodnika zastrtog baršunastim lauf-tepihom i sa mesinganom vješalicom sa ogledalom, poljubivši mizuzu, ušli smo u noninu sobicu.

Suha, mršava, upalih plavih očiju, nona je bez nekog oduševljenja, koje smo od nje očekivali, pogledala u nas. Ja, tada šestogodišnja curica, ne shvativši nonino već dotrajalo biće, upitah majku: "Zašto je nona na nas ljuta?" Prišli smo bliže kretetu, poljubili noni ruku. Tog momenta, uzimajući dugu, suhu ruku, ispresijecanu debelim, plavim venama, srce mi ustrepta i obuze me čudan strah. To su bili već posljednji dani naše none. Iako dirljiv i tužan doživljaj, ubrzo je bio zaboravljen. Zamijenjen je igrom na ulici, naravno, uz nezaboravnu Blankicu. A pažnja i toplina tía Rene prema nama, gostima sa sela, ostala je nezaboravna. Nonina znatiželja, a ujedno i želja, da joj unuka Rahela "nešto njenog ima u sebi" obistinila se. Veliki dio ljudskih karakternih osobina naše none našle su se u Raheli, njenoj unuci, kao da je sa razlogom baš njoj to ime darivano. Samo što smo stigli u Lušci-Palanku, nona je zauvijek napustila svoju omiljenu i bogatu familiju. Ispraćaj do vječnog počinka bio je veličanstven. Pored sarajevskog nadrabina Romana Menahema, za noninim zaspalim bićem, sa taletom o vratu, prvi je koračao Aron, a za njim njenih šest sinova. Uz dostojanstven glas rabinera, Kadiš su molili njeni sinovi i desetogodišnji unuk Aron. Uskom tešanjskom kaldrmom kretala se povorka.

Uz familiju bili su i mnogi starosjedioci Tešnja. Poštujući oduvijek tía Rahelu, Mošinicu, sada joj mnogi i zbog smjelog Hadžiluka odaju priznanje.

U njenom jerusalajmskom koferčetu, našla se i oproštajna poruka, ispisana ispresijecanim krivudavim slovima. Noni najdragocjeniji Mošin talet i molitvene knjige poklanja svom Aroniću, koga moli da nastavi njenim putem, Bogu odanom životu. Šest izrezbarenih halki za salvete, nonina uspomena iz Betlehema, namijenjene su najmlađoj snahi Luni. Na žalost, u ratnom vihoru 1941. godine, negdje u čoškovima Davidove opustošene kuće, nađena je samo jedna betlehemska halka. U svojoj osamdesetoj godini, nona je mirno zaspala, na svu sreću ne doživjevši jevrejsku tragediju. Sve njene sinove, sem Davida, pogubila je fašistička zvijer u Drugom svjetskom ratu. Ni njen najmiliji Aronić nije stigao da ispuni nonine želje, otela ga je avet rata. Snahi Reni, sa četvoro, od šestoro djece, i jednim unučetom, Melvijem, i snahi Luni sa četvoro djece, dodjeljena je rijetka, izuzetna sreća da prežive rat.

Od poroda noninih poginulih sinova i snaha preživjelo je samo petoro unučadi. Danas Šabetajev i Renin unuk, Leonov sin, nosi ime svoga strica Arona. Svojim poštenim, plemenitim i pristojnim životom nastavlja djelo i životnu stazu rano otetog Aronovog mladog života.

Davni nonini snovi o Erecu nisu bili bezrazložni! Oni su se, na sreću jevrejskog naroda, napokon ostvarili!

REČNIK JEVREJSKIH POJMOVA

Adonaj (hebr.) dosl: naš Gospod. Uobičajena zamena za četvoroslovlje JHVH u molitvama i u čitanju Tanaha. Veoma pobožni Jevreji čak i ovu reč izgovaraju *Adošem* kada je spominju izvan molitve (E. Verber)

Adonaj Elohenu (hebr.) – Gopod Bog naš

Adonaj Ehad (hebr.) – Gospod je jedan

Agudat Israel (hebr.) – naziv religiozno političkog pokreta ortodoksnih Jevreja

Aguna (hebr.) – vezanica, žena koju je napustio muž ili je nestao pa ona ne može da se preuda

Alef-bet (hebr.) – hebrejska azbuka

Aleluja (hebr.) – hvalite Boga. Prijev u verskim pesmama. Pema u slavu Boga (M. Vujaklija)

Alija (hebr. pl. *alijot*) – u hebrejskom jeziku ova reč označava nekoliko pojmova: 1 penjanje, uspon; 2. Useljavanje u Izrael (jer je to po drevnom shvatanju Jevreja sveta zemlja, pa se u nju čovek penje); 3. Penjanje na *bemu* prilikom čitanja Tore; 4. U drevnoj jevrejskoj državi gornji sprat kuće, ravan krov – solarijum.

Almenor v. Bima (Bema)

Aman v. Haman

Ari – skrać. Rabi Isak Lurija (1534–72), kabalista iz Srednjeg veka

Aron hakodeš (hebr.) – “sveti orman”, spremište u kome se čuvaju svici Tore u *sinagogi*

Aškenazi (hebr.) pridev izveden iz zemljopisnog pojma Aškenaz kojim se od početka Srednjeg veka u hebrejskoj književnosti naziva Nemačka. U Bibliji (Post. 10,3) naziv jednog starog naroda. Aškenazi su deo jevrejskog naroda kome je govorni jezik *jidiš* ili nemački (pa čak i neki od srednjoevropskih ili istočnoevropskih jezika). Aškenazi, žitelji zemalja nemačkog govornog područja, koji su se selidbama proširili i u istočnu, kasnije i južnu Evropu, imaju neke obrede drukčije od sefardskih, a na drugi način izgovaraju i neke samoglasnike i suglasnike hebrejskog pisma (E. Verber)

Barhes (jid.) – vrsta hleba koji se priprema u obliku pletenice, obično za *Šabat*

Bar micva (hebr.) – “sin zakona”. Verski punoletan. Proslava verskog punoletstva muškaraca koji imaju 13 godina. Obavlja se u *sinagogi* kada se dečak poziva pred Toru, a u kućama se to svečano proslavlja. Time muškarac postaje punopravan član opštine, odgovoran za svoja dela pred Bogom

Baruh ata Adonaj (hebr.) – početak molitve, “Blagosloven da si ti Gospode”

Bat micva (hebr.) – “kći zakona”, čin inicijacije, uvođenja u versko punoletstvo devojčica sa navršenih 12 godina. Svečano se proslavlja u kući

Begel (iskrivljeno jid. bajgla, bigla, bejgl, begele) – vrsta peciva kružnog oblika sa rupom u sredini. Upotrebljavaju ga aškenaski Jevreji

Bema (Bima) (hebr.) – “uzvišenje”, sto za čitanje Tore

Ben (hebr.) – sin

Bohor, Bahor (hebr.) – prvorodeni sin

Bet ha tevil (hebr.) v. *Mikve*

Betlehem – grad iz biblijske istorije

Blinces (jid.) *blini* – vrsta palačinki

Boju, bojus (lad.) – vrsta hleba koju *Sefardi* pripremaju za praznik *Pesah*

Cionizam – jevrejski nacionalno politički pokret za stvaranje samostalne, nezavisne države. Organizaciono učvršćen na I cionističkom kongresu u Bazelu (1897. g.), zaslugom Teodora Herzla. Svetska cionistička organizacija ne predstavlja jedinstven pokret, u njoj su zastupljene mnoge političke struje, od levice do desnice. Zajedničko im je stremljenje ka ostvarenju osnovnog cilja, postojanje jevrejske države – Izraela. (E. Verber)

Degel Atora (hebr.) – “Zastava Tore”, naziv jedne jevrejske partije

Devir (hebr.) – najsvetija odaja unutar Hrama, koji je bio u Jerusalimu

Dibuk (hebr.) – zao duh u jevrejskom folkloru. Veruje se da izaziva mentalne bolesti

Dijaspora (gr.) v. *Galut*

Didias (lad.) – Jevreji

Dudeo-espanjol (lad.) – jevrejsko–španski jezik. Srednjevekovni španski jezik koji su *Sefardi* govorili i sačuvali. Obogaćen je turskim, hebrejskim i slovenskim rečima

Dudezmo v. *džudeo-espanjol*

El Kal Grande (lad.) – Veliki hram. Naziv najstarije sinagoge u Sarajevu

El Kaziko (lad.) – Mali hram. Naziv jedne sinagoge u Sarajevu

Erec (hebr.) – zemlja; često se taj izraz koristi kao sinonim za Izrael

Erec Israel (hebr.) – zemlja Izraela

El Mildar v. *Meldar*

El Šohet v. *Šohet*

Erev Šabat (hebr. Erev – večer) – predvečerje praznika *Šabat*

Eskenazi v. *Aškenazi*

Estera – biblijska ličnost, jevrejska princeza iz *Knjige o Esteri*

Gabaj (hebr.) – “blagajnik”, službenik u sinagogi, domaćin u *sinagogi*

Galut (hebr.) – progonstvo, rasejanje, raseljavanje Jevreja po svetu

Gehena (hebr.) – pakao

Geto (ital.) – deo grada, naselja, određen za stanovanje Jevreja. Nastao u sr. veku kao oblik proganjanja. Ulica ili gradska četvrt, noću je obično bila zatvorena. Danas sinonim za prenaseljene gradske četvrti s obespravljenim i siromašnim stanovnicima

Geveret (hebr.) – gospoda

Git Šabes (jid.) – pozdrav kojim su se Aškenazi pozdravljali za praznik *Šabat*

Golan – predeo na severu Izraela

Gomora – naziv grada poznatog iz biblijskog perioda

Hagada (hebr.) – priča, knjiga koja se čita za praznik *Pesah* u kojoj su opisani događaji i obredi vezani za taj praznik

Hag hakacir (hebr.) – jedan od naziva za praznik *Šavuot*

Haham (hebr.) – mudri, pametni. Kod Sefarda uobičajeni naziv za v. *rabina* (E. Verber)

Hahšara (hebr.) – priprema, radovi, na kojima se pripremalo za odlazak u Palestinu. U gradu su održavani zanatski kursevi, a na selima, na velikim dobrima, odvijala se obuka za poljoprivredne radove. U Jugoslaviji je bilo nekoliko *hahšara*.

Halaha (hebr.) – ono što je uhodano, dakle propis ili pravilo sa obaveznom snagom. Deo usmene predaje – v. *Talmud* – koja raspravlja o zakonima i propisima svake vrste (E. Verber)

Ham v. *Haham*

Haman – ličnost iz biblijske *Knjige o Esteri*

Hamec (hebr.) – jela pravljenja sa kvascem koja su zabranjena na praznik *Pesah*

Hamiša–Asar Bišvat (hebr.) – praznik poznat kao *Tubišvat*, *Hamišoši*, *Frutas*, *Nova godina drveća*. Slavi se 15. dana meseca Ševata (januar–februar)

Hamišoši v. *Hamiša–Asar Bišvat*

Hanuk (iskvareno), v. *Hanuka*

Hanuka (hebr.) – praznik svetlosti, slavi se osam dana počevši od 25. Kisleva (decembar–januar) u znak sećanja na oslobodilačku borbu protiv helenskih okupatora u III veku pre n.e

Hanukija – svećnjak koji se upotrebljava za praznik *Hanuka*. Obično je umetnički obrađen i ima osam krakova za sveće ili posude za ulje

Hasid (hebr.) – “pobožan”, pripadnik hasidskog pokreta

Hasidizam – mističarski pokret među Jevrejima u Poljskoj zasnovan na idejama Isaka Lurije (1534–72). Molitve prate igrom i pevanjem

Hatan (hebr.) – mladoženja. Izraz se upotrebljava i za čoveka koji završava ili počinje ciklus čitanja *Tore* u sinagogi

Hava, Hava neranena (hebr.) – popularna jevrejska pesma i igra

Haver (hebr.) – drug, izraz veoma mnogo korišćen u omladinskom cionističkom pokretu

Hazan (hebr.) – predmolitelj u sinagogi. Aškenazi za predmolitelja upotrebljavaju termin v. *Kantor*

Heder (hebr.) – soba. Osnovna jevrejska verska škola u kojoj su se učile molitve, Biblija i neki lakši delovi *Talmuda*, s prevodom na govorni jevrejski jezik (jidiš), i čitanje hebrejskog *alef–beta*

Hehal v. *Aron hakodeš*

Hevra Kadiša, Hevra Kedoša (hebr.), *Hevro Kadiš* (jid.) – tradicionalna jevrejska organizacija koja se brine o bolesnicima i obredima pri ukopu mrtvih

Holokaust v. *Šoa*

Hram – dom molitve, v. *sinagoga*

Ijar (hebr.) – naziv meseca iz jevrejskog kalendara, (april–maj)

Ivrit (hebr.) – savremeni hebrejski jezik

Ješiva (hebr.) Jidiš–učilište, jevrejska verska škola u kojoj se učio *Talmud* i ostala verska književnost. Posle osnovne verske škole (kod Aškenaza *Heder*, kod Sefarda *Meldar*) nastavlja se studiranje u ješivi. Završena ješiva daje pravo na određeni stupanj učenog zvanja (E. Verber)

Jom hašoa (hebr.) – praznik u jevrejskom kalendaru. Dan kojim se obeležava sećanje na žrtve holokausta

Jom kipur (hebr.) – praznik, Dan pomirenja, slavi se 10. Tišrija (septembar–oktobar), postom dugim 24 sata

Kabala (hebr.) – srednjevekovni jevrejski i filozofsko religijski misticizam. Zasniva se na učenju o emanaciji, razmatra pitanja Boga, sveta, stvaranja, čoveka, objave, greha i drugih kategorija. Kabalisti svoja učenja tumače pozivajući se na Bibliju zamršenim tajnim nizom brojeva, slova i njihovih kombinacija. Osnovna knjiga Kabale je v. *Zohar* (Sjaj)

Kabalisti – ljudi koji su praktikovali *Kabalu*

Kadiš (aram.) – svet, svetinja. Naziv aramejske, a delom hebrejski pisane molitve u jevrejskom bogoslužjenju, ali i posebno, kao molitva koju govori sin za umrlim roditeljem

Kal (lad.) – hram, v. *sinagoga*

Kalo (iskrivljeno) v. *Kal*

Kantor v. *Hazan*

Kašrut, kašerut, kašer (hebr.), *košer* (jid.) – čisto, dozvoljeno. Pridržavanje verskih propisa o izboru i načinu pripreme hrane

Keren Hajesod (hebr.) – Fond za osnivanje Palestine

Keren Kajemet (hebr.) – Jevrejski narodni fond

Ketuba (hebr.) – bračni ugovor

Kibuc (hebr.) – kolektivno vlasništvo nad zemljom na kojoj se zasniva farma i bavi poljoprivrednom proizvodnjom. Svojina nad sredstvima za proizvodnju je zajednička, a organizacija rada je zasnovana na dogovoru, dobrovoljnosti i ravnopravnosti članova kibuca. Prvi kibuc Degina osnovan je 1909. godine. Kibuci su imali i odbrambeni karakter

Kiduš (hebr.) – posvećenje. Obred u kući i u sinagogi kojim se blagoslovi vino

Kipur v. *Jom kipur*

Kislev (hebr.) – naziv meseca u jevrejskom kalendaru (novembar–decembar)

Kohanit v. *Kohen*

Kohen, Koen, (pl. *Kohanim*) (hebr.) – sveštениčko zvanje, unutar plemena Levi, koje ima poreklo još od Arona, Mojsijevog brata. Često prezime kod Jevreja

Košer v. *Kašrut*

K'tuvim, Ketuvim (hebr.) – “spisi”, naziv za deo v. *Tanaha* – 11 knjiga Biblije

Kurtižikju (lad.) deminutiv od kurtižu – dvorište

Ladino v. *Đudeo-espanjol*

Lag baomer (hebr.) – praznik u jevrejskom kalendaru. Praznuje se 18. Ijara u spomen na pobjedu Bar Kohbe nad Rimljanima i prestanka kuge koja je zavladała među učenicima Rabi Akive u II veku pre n.e, slavi se i kao praznik učenika

La zeman aze (hebr.) – “ovo vreme”

Leha dodi (hebr.) – “Dragi dođi”. Početne reči istoimene pesme u slavu *Šabata*

Lija v. *Alija*

Lehitraot (hebr.) – doviđenja

Levi (Levi'it), Leviti (hebr.) – sveštениčko zvanje koje je služilo u Jerusalimskom hramu, jedno od 12 jevrejskih plemena, često prezime kod Jevreja

Lilit (hebr.) – Boginja noći

Maces (jid.), *Macot* (hebr.) – beskvasni hleb koji se obavezno jede za praznik v. *Pesah*

Maftir (hebr.) – odeljak iz *Proroka*, čita se subotom. Onaj koji završava čitanje subotnjeg odeljka iz *Tore*

Magen David (hebr.) – Davidov štit. Šestokraka zvezda napravljena od dva ravnokraka trougla, koja je još od prvih vekova našeg računanja vremena postala znak jevrejstva. Od srednjeg veka se često pojavljuje na sinagogama, obrednim predmetima. Na amuletima se upotrebljavaju crteži višekrakah zvezda, ali i petokrakah. Od XIX veka postao je jedan od službenih simbola Jevreja, cionističke organizacije, a kasnije i deo zastave države Izrael (E. Verber)

Mahzor (hebr.) – kruženje, obrtanje. U najstarijoj upotrebi ova imenica služi za astronomski ili godišnji krug. Kod Sefarda se Mahzorom naziva molitvenik za celu godinu, a kod Aškenaza su to molitvenici u kojima su sabrane molitve i *pijutim* – verske pesme za pojedine praznike (E. Verber)

Makabejci – braća Jude Makabija i drugi koji su učestvovali u ustanku protiv Antioha Epifana, III vek pre n.e.

Makabi, Juda – poznati junak iz jevrejske istorije, III vek pre n.e.

Makabi klub – klubovi jevrejske omladine često su nosili ime Makabi po Judi Makabiju, poznatom jevrejskom junaku

Malahim (hebr. pl) – anđeli

Mana (hebr.) – nebeska hrana koju je Bog dao Izraelcima tokom njihovog lutanja po pustinji

Maoz cur (hebr.) – “moćna stena” tradicionalna pesma koja se peva za praznik *Hanuka*

Marid(a) iskvareno od *maridu* (lad.) – muž, suprug

Masada – jevrejsko utvrđenje poznato iz perioda jevrejskog rata protiv Rimljana, I vek pre n.e.

Matatja – ličnost iz jevrejske istorije, sveštenik koji je započeo ustanak protiv Antioha Epifana, otac Jude Makabija, III vek pre n.e.

Mazal (hebr.) *buenu* (lad.) – dobra sreća

Mazal tov (hebr.) – dobra sreća

MCO – mesna cionistička organizacija

Megila (hebr.) (pl. *Megilot*) – svitak. Pet biblijskih knjiga, od kojih je najpoznatija *Knjiga o Esteri*, nazivaju se *megile*

Meil (hebr.) – navlaka za svitak *Tore*. Pravi se od tkanine, obično somot ili brokat, bogato izvezena

Meldar (lad.) (hebr. pl. *Meldarim*) – osnovna verska škola kod Sefarda

Menora (hebr.) – svećnjak. Posebno se tako naziva sedmokraki svećnjak iz Jerusalimskog hrama, čiji oblik je sačuvan na slavoluku Tita Vespazijana u Rimu. Tako se nekada zove i osmokraki svećnjak v. *hanukija* za praznik v. *Hanuka*

Mesija (hebr.) – pomazanik, spasitelj

Mešuga (hebr.) – luda

Mezuza (hebr.) – svitak sa odlomkom teksta iz Biblije koji se pričvršćuje na desni dovratnik kućnih vrata

Micva (hebr.) – zapovest, u prenosnom značenju *dobro delo*

Midraš (hebr.) – istraživanje, ispitivanje. Obično se pod ovim pojmom misli na zbornike pouka, zapisanih narodnih legendi i priča o drevnim učiteljima, kojima se objašnjavaju pojedini odeljci *Nauka – Biblije* (E. Verber)

Mikve (hebr.) – ritualno kupatilo

Mišna (hebr.) – osnovni deo v. *Talmuda*
Mizuza v. *Mezuza*
Moel (hebr.) – obredni obrezivač
Montefiore – ličnost iz jevrejske istorije (1784–1885)
Mordehaj – ličnost iz jevrejske istorije, vezan je za događaje opisane u *Knjizi o Esteri* i za praznik *Purim*
Murhešvan, Marheševan, Hešvan (hebr.) – mesec u jevrejskom kalendaru (oktobar–novembar)
Murtaža (lad.) – oprema u kojoj se sahranjuju mrtvi
Nazaret – grad iz biblijske istorije
Neila (hebr.) završna molitva u bogoslužjenju za praznik *Jom kipur*
Nigunim (hebr. pl.) – melodije
Nisan (hebr.) – mesec u jevrejskom kalendaru (mart–april)
Njetu di haham (lad.) – unuk rabina
N’viim, Neviim (hebr.) – deo Biblije, osam knjiga Proroka
Parohet (hebr.) – sinagogalna zavesa na ormanu u kome se čuvaju *Tore* (*Aron hakodeš*)
Pastiliku (lad.) – popularno sefardsko jelo
Patron dil mundu (lad.) – gospodar sveta
Pentateuh (Petoknjižje) – Pet knjiga Mojsijevih v. *Tora*
Pesah (hebr.) – praznik koji se slavi u znak sećanja na izlazak iz Egipta. Počinje 15. Nisana (mart–april) i traje osam dana. Tokom praznika obavezno se jede beskvasna hrana i beskvasni hleb
Pesah–posuđe – posuđe koje se koristi samo za praznik *Pesah*
Pijutim (hebr. pl. od *pijut*) – liturgijske pesme
Pitikus, Pitikas, (lad. pl. od *pitika*) – mali okrugli subotnji hlebovi koje su Sefardi pripremali za *Erev Šabat*
Purim (hebr.) – praznik koji se slavi u znak sećanja na boravak Jevreja u Persiji i na događaje opisane u biblijskoj *Knjizi o Esteri*. Slavi se 14. Adara (februar–mart)
Purim–bal – povodom praznika *Purim* u mnogim jevrejskim zajednicama su se priređivali maskenbali koji su se popularno zvali *Purim–bal*
Rabin, Rabiner, Rabi (hebr.) – verski učitelj
Reb (jid.) – gospodin, v. *Rabin*
Ričet (jid.) – popularno jelo aškenaskih Jevreja. Pravi se od pasulja i ječma
Rimonim (hebr. pl. od *Rimon*) – ukrasni natikači, obično umetnički izrađeni, za drvene držače (*Ec hajim*) na koje se namotava svitak *Tore*
Roš hašana, Roš ašana (hebr.) – Nova godina. Slavi se 1. i 2. Tišrija (septembar–oktobar)
Roš hodeš (hebr.) – prvi dan novog lunarnog meseca u jevrejskom kalendaru
Seder (hebr.) – “red”. Svečana večera uoči praznika *Pesah*
Sefardi (hebr.) – Jevreji proterani iz Španije 1492. i iz Portugalije 1497. Termin potiče od hebrejske reči Sefarad – Španija
Sidur (hebr.) – molitvenik za svaki dan
Simhat Tora (hebr.) – “Radost Tore”, praznik koji se slavi poslednjeg dana praznika *Sukot* i obeležava završetak godišnjeg ciklusa čitanja *Tore*

Sinagoga (grč.) – skupština, opština, naziv za jevrejsku bogomolju, hram
Sanhedrin (grč.) – glavno političko, versko i pravno telo Jevreja u Palestini u vreme Rimljana

Sodoma (hebr.) – grad iz biblijske istorije

Solomon – ličnost iz biblijske istorije

Suka (hebr.) – koliba, senica

Sukot (hebr.) – praznik koliba, senica. Jevreji su po izlasku iz egipatskog ropstva, 40 godina lutali pustinjom i boravili pod šatorima. U znak sećanja na to, Jevreji na praznik Sukot borave u senicama sedam dana

Šaar Haamakim (hebr.) – naziv kibuca koji su osnovali jugoslovenski, poljski i rumunski Jevreji u Palestini 1935. godine

Šabat (hebr.) – subota, sedmi dan u nedelji, najveći jevrejski praznik kada je zabranjen svaki rad i propisan potpuni odmor u znak sećanja na to da je Bog šest dana stvarao svet, a sedmog dana se odmarao.

Šabat Šalom (hebr.) – pozdrav uoči praznika *Šabat*

Šalom alejhem (hebr.) – pozdrav, “mir s vama”

Šalom haverim (hebr.) – pozdrav drugovima, “zdravo drugovi”

Šalom haverot (hebr.) – pozdrav drugaricama, “zdravo drugarice”

Šamaš (hebr.) – poslužitelj u sinagogi

Šavuot (hebr.) – praznik sedmica (pedesetnica) Slavi se pedesetog dana od drugog dana praznika Pesah. Naziva se i *Hag hakacir* – praznik žetve i prvih plodova. Slavi se i kao dan kada je narodu Izraela data *Tora*

Šehijana (hebr.) – blagoslov za vreme

Šehina (hebr.) – Božja sveprisutnost

Šekel (hebr.) – jevrejski novac

Šeliš (hebr.) – trećina

Šames (jid.) poslužitelj u sinagogi

Šema Izrael (hebr.) – “Čuj Izraele”, početak najznačajnije jevrejske molitve

Šnoderovanje (jid.) – prikupljanje dobrovoljnih priloga

Šoa (hebr.) – stradanje, katastrofa, velika nesreća, holokaust

Šofar (hebr.) – rog u koji se duva na praznik *Roš hašana*

Šohet (hebr.) – obredni koljač stoke i živine, *Šahter* (jid.)

Šulhan Aruh (hebr.) – “Postavljeni sto”. Zbornik jevrejskih zakona i propisa, koji je prema *Talmudu* sastavio Josef Karo u XVI veku

Talet, Talit (hebr.) *Tales* (jid.) – molitveni šal

Talmud (hebr.) – Učenje. Pored Biblije, *Tanaha*, najveći pisani spomenik jevrejske kulture, zbornik pravnih, verskih propisa, ali i narodnih legendi, priča i kaža (E.Verber)

Talmud tora (hebr.) – učilište

Tanah, Tnah (hebr.) – naziv Biblije prema prvim slovima naziva pojedinih delova Biblije: *Tora* – pet knjiga Mojsijevih, *Neviim* – Proroci, *Ketuvim* – Spisi

Tas (hebr.) – štít, ukrasna umetnički izrađena ploča od srebra kojom se ukrašava *Tora*

Templ (grč.) – hram, Jerusalimski hram. U *dijaspori* se pod ovim terminom podrazumevala *sinagoga*

Tefilin (hebr.) – molitveno, obredno remenje, kaiševi

Tikun hacot (hebr.) – jevrejsko versko društvo za ponoćne molitve

Tiša beav (hebr.) – jevrejski praznik kojim se obeležava sećanje na razaranje Jerusalimskog hrama. Obeležava se postom, oplakivanjem, 9. dana meseca Ava (juli–avgust)

Tora (hebr.) – Nauk, Zakon. Pet knjiga Mojsijevih, Petoknjžje. Često sinonim za celu Bibliju, Sveto pismo (E.Verber)

Tukada, Tukadu, Tukado (lad.) – ženska sefardska kapa

WIZO – Womens International Zionist Organization, Međunarodna ženska cionistička organizacija

Zohar (hebr.) – “sjaj”, blesak. Naslov osnovne knjige *Kabale*, pripisuje se rabi Šimonu bar Johaju. Prema današnjem mišljenju naučnika, verovatno ga je u XIII veku napisao kabalista rabi Moše De-Leon

Pripremila Milica Mihailović

SADRŽAJ JEVREJSKIH ALMANAHA (1954-1970)

JEVREJSKI ALMANAH 1954

Uvodna reč

Dr Albert Vajs: *Jevreji u novoj Jugoslaviji*

Dr Samuel Pinto: *Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom*

Dr Lavoslav Glesinger: *Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj*

Dr Hajim Kamhi: *Novopronađeni dokumenti iz Dubrovačkog arhiva*

Luci Mevorah-Petrović: *Rukopis Viktora Morpurga o Danielu Rodrigezu i osnivanju splitske luke*

Dr Žak Konfino: *Tragom lažnog Mesije*

David A. Alkalaj: *Utisci sa muzejsko-istoriske izložbe Saveza*

Dr Zdenko Levntal: *Drugovi kojih više nema*

Moni Finci: *Jedna burna priredba "Matatje"*

Armando Moreno: *Jevrejska omladina Beograda u NOV*

Dvoje naših narodnih heroja. – Mordo Nahmijas *"Lazo"*.

– Estreja Haima Ovadija *"Mara"*

Viktor Hajon: *Konačno-sloboda* (Formiranje jevrejskog bataljona na ostrvu Rabu)

Cvi Loker: *Jevrejski padobranci iz Palestine za vreme Drugog svetskog rata*

Aleksandar Levi: *Spomenici Jevrejima borcima i žrtvama fašizma*

Oliver Đurić: *Slikar Leon Koen*

Slavko Radej: *Hinko Gotlib*

Dr Samuel Kamhi: *Dr Kalmi Baruh*

Aleksa Čelebonović: *Bora Baruh*

Aleksa Čelebonović: *Daniel Ozmo*

Aron Alkalaj: *Purim u jevrejskoj mahali*

Prof. Solomon Kalderon: *Jevrejska gimnazija u Beogradu*

Dr Lavoslav Kadelburg: *Nešto o našem domu staraca*

Dr Ezra Joran: *Pet godina neizvesnosti Izraela*

Dr Jakov Kalderon: *Hajim Vajcman*. – Povodom prve godišnjice smrti

Dr Cvi Rotem: *Mlada izraelska generacija*

Dr Moše Bar Cvi: *Na putu stvaranja jedinstvene nacije*

Dr Meir Weltmann: *Tradicija boraca, pionira i naučnika*

Dr Solomon Gaon: *Iz istorije sefardske zajednice u Engleskoj*

Književni deo

Isak Samokovlija: *Kučerak na Bjelavama* (Odlomak)

Hinko Gottlieb: *Pismo iz koncentracionog logora* (pesma)

Ivo Andrić: *Bife "Titanik"* (odlomak)

Ljubiša Josić: *Ne znam za oči i nebesa plava* – Pesma Jevrejina u logoru

Hinko Gottlieb: *Kadiš u Šumi*

Željko Lederer-Lador: *U sinajskoj noći, na straži* (pesma)

Frida Filipović: *Ruže na porculanu*

Hinko Gottlieb: *Rukavice moje majke* (pesma)
 Joel Palgi: *U šumama Jugoslavije* (odlomak)
 Aleksa Arnon: *Moje tamnovanje na savskoj cesti*
 Rikica Ovadija: *Lutko moja* (Uspavanka iz dana zbijega)
 Sonja Nahman–Premeru: *Rahelika*
 Dr Žak Konfino: *Od naših starih u Domu*
 Đorđe Lukač: *Od žute kuće do tihog Dona* (odlomak)
 Dr Andreja Deak: *Turist iz Nemačke*
 Dr Stevan Braun–Quasimodo: *Kineska soba*
 Julija Najman: *Izbeglice*
 Jozef Debreceni: *Tragovi vode u Novi Sad*. – Marginalije uz knjigu
 "Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji"
 Miodrag M. Pešić: *"Hladni krematorijum" J. Debrecenija*
 Stanislav Vinaver: *"Veseli sirotani" Šaloma Alehema*
 Svetlana Velmar–Janković: *Dve knjige čika Konfina*
 Dr Teodor Kovač: *"Pod žutom trakom" Andreje Deaka*
 Miodrag M. Pešić: *Lirska povest Ervina Šinka*
 Prilog
 Hronologija nekih važnijih događaja iz života jevrejske zajednice Jugoslavije
 (1945–1953)
 Kratke beleške o saradnicima "Jevrejskog almanaha god. 1954"

JEVREJSKI ALMANAH 1955–1956

Nekoliko uvodnih reči
 Dr Albert Vajs: *Na kraju prve i na početku druge decenije*
 Dr Andrija Gams: *Društvene borbe kod stvaranja stare jevrejske države*
 Vuk Vinaver: *Jevreji u Srbiji početkom XIX veka*
 Dr Lavoslav Glesinger: *Jevreji i Hrvati u Arapskoj Španiji*
 Dr Zdenko Levntal: *Jedan velikan duha: Maimonides*
 Dr Samuel Pinto: *Prosvjetne prilike bosanskih Jevreja za turske vladavine*
 Prof. Miroslava Despot: *Zagrebački knjižar Lavoslav Hartman*
 Ladislav Fišer: *Jevrejstvo Bačke*
 Jakor Eventov: *Omladina iz 1918 godine*
 Jakov Atijas: *"Esperansa" – Jevrejski sefardski studentski klub u Zagrebu*
 Aron Alkalaj: *Dvanaest godina Jevrejske čitaonice u Beogradu 1929–1941*
 Mirko Sekelj: *Učešće subotičke jevrejske omladine u borbi protiv okupatora*
 Avram R. Mevorah: *O radu Saveza jevrejskih opština prvih dana po oslobođenju Beograda*
 Aleksandar Levi: *Dva potresna muzeja*
 Vera Stein–Erlich: *Čudo regeneracije*
 Bata Gedalja: *Dr Fridrih Pops*
 Aron Alkalaj: *Sećanje na Isaka Mašijaha*
 Sofija Almuli: *Jelena Demajo*
 Maja Bošković: *Magda Bošković*

Edita Vajs: *O jevrejskim dečjim zabavištima*
Aleksandar–Dov Štajner: *Logorovanje naše omladine*
Dr Arje Levavi: *Izrael danas*
Cvi Loker: *Razni aspekti jugoslovensko–izraelskih odnosa*
David A. Alkalaj: *Jugoslovenska alija*
Dr Jakov H. Kalderon: *O izraelskoj štampi*
Dr Pavle Neuberger: *Jugoslovenski Jevreji u SAD*
Dr Solomon Gaon: *Svetska sefardska federacija i njen kongres u Jerusalimu 1954*
Književni deo

Marko Marković: *Pripovjedački lik Isaka Samokovlije*

Bogdan Čiplić: *Sećanje na Nenada Mitrova*

Isak Samokovlija: *Sarajevska megila*

Ivo Andrić: *Na jevrejskom groblju u Sarajevu*

Hinko Gottlieb: *Legenda o zimskom kaputu*

Pavao Wertheim: *"Baharaški rabin" H. Heinea*

Heinrich Heine: *Djevojčica momku bje mila – Gdje?*

Heinrich Heine: *Šleski tkalci*

Zaječi naša tugo

Liza i Oto Bihalji–Merin: *Ulica mrtvih Jevreja*

Gustav Krklec: *Jevrejka s Bjelava*

Desanka Maksimović: *Šuma u Izraelu*

Ervin Šinko: *Nisam se rodio da budem ganef!* (Odlomak iz knjige: "Roman jednog romana")

Žak Konfino: *Tiju Menahem razmatra slučaj Kraljevića Marka*

Božidar Kovačević: *Dete*

Jožef Debreceni: *Neverovatno leto*

Magda Bošković: *Mi*

Gradanska deca

Ljubića Jocić: *U varšavskom getu*

Andreja Deak: *Jevrejska legenda*

Istvan Braun–Kvazimodo: *I uspomene imaju svoju sudbinu*

Dr Željko Lador–Lederer: *Priča o tome kako se pet knjiga našlo na okupu*

Ivan Ivanji: *Pitanje Josifa Flavija*

Đula Lukač: *"Polizeistunde"*

Maja Zrnčić: *Hijene*

Julija Najman: *Riki se vratila*

Eva Tičak–Vajler: *Susret na Jadranu*

Sonja Nahman–Premeru: *Starost*

Josef Finci: *Liječnik*

Rikica Ovadija: *Dobar dan, ja sam Bunks..!*

Vlada Rotbart: *Ponovno viđenje*

Vesna Demajo: *Prsten*

Zoran Gavrilović: *Džon Hersej: "Zid"*

Dr Teodor Kovač: *Testament* (Stevan Kvazimodo: Testamentum, roman)

Prilog

Hronologija važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1954 i 1955)

Bibliographia judaica jugoslavica 1945–1955
Beleške o saradnicima i radovima

JEVREJSKI ALMANAH 1957–1958

Uz naš treći Almanah

Doc dr Lavoslav Glesinger: *Hebraizmi u govoru zagrebačkih Jevreja i ne-Jevreja*

Dr Samuel Pinto: *Španjolske izreke i poslovice bosanskih Sefarada*

Mirko S. Mirč: *Jevreji na Balkanskom Poluostrvu i u staroj srpskoj državi do dolaska Turaka*

Lazar Čelap: *Jevreji u Zemunu za vreme Vojne granice*

Ing. arh. Milica Detoni: *Mariborski geto*

Prof. dr Miroslava Despot: *Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883*

Marijana Schneider: *Predmeti židovskog verskog karaktera u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu*

Prof. Paulina Albala: *Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik*

David–Dale Levi: *Bitoljski Jevreji u Narodnooslobodilačkoj borbi*

Svetli tragovi jednog herojskog mučenika

Dr Bukić Pijade: *Tri pesme iz logora na Banjici*

Dobrivoje Dim. Branković: *In memoriam dr Bukića Pijade*

Dr Žarko Fogaraš: *Mučenik dr Bukić Pijade na Banjici*

Đuro Pavlović: *Narodni heroj Josip Engl*

Jakov Atijas: *Drug Berto*

Prof dr Albert Vajs: *Osvrt i perspektiva*

Dr Zdenko Levntal: *Naš rad na istraživanju istorije jugoslovenskih Jevreja*

Edita Vajs: *Učešće žena u jevrejskom javnom radu u Jugoslaviji*

Gavriilo Deleon: *O delatnosti jevrejske omladine u Jugoslaviji*

Maks Vajs: *Prethodni rezultati popisa Jevreja u Jugoslaviji*

Aleksandar Levi: *"Šuma mučenika" – spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma*

Dr Cvi Rotem: *Izrael na pragu drugog decenija*

Jakir Eventov: *Nostalgije Evropljanina. Uz desetogodišnjicu smrti Aleksandra Lichta*

Naftali–Bata Gedalja: *Dva cara i jedna kraljica*

Dr Žak Kalderon: *Hramovi nauke u Izraelu*

Književni deo:

Dimitrije Mašanović: *Neki elementi duhovne i estetske strukture pripovedaka Isaka Samokovlije*

Dr Cvi Rotem: *Hinko Gottlieb u Erec Jisraelu*

Hinko Gottlieb: *Hana i Malka*

Danilo Nahmijas: *Umiranje*

Vladislav Bronjevski: *Poljskim Jevrejima*

Ina Jun–Broda: *Iz ciklusa "Ruke"*

Božidar Kovačević: *Večiti Izrailj*

Ljubiša Jocić: *Pesma Jevrejka*

Žak Konfino: *Ludnica*
Maja Zrnić: *Vodič*
Julija Najman: *Sonata za violinu*
Nepoznati autor: *Dijete*
Sonja Nahman–Premeru: *Nove cipele*
Ignac Horovic: *Skela broj pet*
Drago Miletić: *Zvezde su bile žute*
Dr Teodor Kovač: *Dnevnik Ane Frank*
Ivan Ivanji: *Esesovci i Jevreji*
Prilog:
Hronologija važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1956–1958)
Beleške o nekim saradnicima i radovima ovog Almanaha

JEVREJSKI ALMANAH 1959–1960

Predgovor

Dr Branimir Gabričević: *Jevrejska općina u antičkoj Saloni*
Prof. dr. Cecil Roth: *Sarajevska Hagada i njen značaj u istoriji umetnosti*
Prof. dr. Jorjo Tadić: *Iz istorije Jevreja u Jugoistočnoj Evropi*
Fülöp Grünwald: *Mušl Fium. Jevrejin sa Rijeke*
Doc. dr. Zdenko Levntl: *Josef Ibn Danon iz Beograda*
Dr Vuk Vinaver: *O Jevrejima u Bubrovniku u XVIII veku*
Prof. dr. Miroslava Despot: *Schabsel i Co. kao zastupnici staklane na zagrebačkom kaptolskom posjedu Varaždinske Toplice god. 1784–1786*
Prof. dr. Lavoslav Glesinger: *Zametni tragovi*
Božidar Kovačević: *O Jevrejima u Srbiji*
Nikola Stanarević: *Avram Ozerović kao privredni političar*
Bogdan Popović: *O Teodoru Herclu*
Aleksandar Stanojlović: *Tragedija banatskih Jevreja za vreme drugog svetskog rata*
Prof. Ber Mark: *Otpor Jevreja Poljske za vreme hitlerovske okupacije (1939–1944)*
Moni Finci: *Slučaj Aleksandra–Šanija Salcbergera*
Prof. dr. Samuel Kamhi: *Svijetli likovi*
Prof. Avram Pinto: *Dr Vita Kajon*
Dr Zvi Asaria (Helfgott): *Posle podviga kelnskih mazala*
Aron Alkalaj: *Put u Izrael*
Dušan Sindik: *Muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije*
Aleksandar Levi: *Naši horovi*

Književni deo

Ivo Andrić: *Sećanje na Kalmija Baruha*
Liza i Oto Bihalji–Merin: *Ben Šan i paćenik Jov*
Gustav Cvijak: *Iz dnevnika*
Zora Dirnbach: *Iz pepela Feniks* (radio drama)

David Filip: *Tok velike reke*
 Ljubiša Jocić: *Ne uspomene već život* (pesma)
 Ivko Jovanović: *Jesen*
 Ina Jun–Broda: *Majka od Đakova* (pesma)
 Ina Jun–Broda: *Mržnja?* (pesma)
 Simha Kabiljo: *Sudbinski kvartet* (pesma)
 Danilo Kiš: *Für Juden verboten* (odlomak iz romana)
 Žak Konfino: *Mirenje*
 Đorđe Lebović: *Sahrana počinje obično posle podne*
 Drago Miletić: *Stihovi gorki* (pesme)
 Armando Moreno: *Nedelja na okupiranom Dorćolu*
 Danilo Nahmijas: *Jablanovi*
 Julija Najman: *Šapat*
 Dimitrije Tasić: *Na marginama Aninog dnevnika* (pesma)
 Dragiša Vitošević: *Simona*
 Prikazi knjiga
 Ivan Ivanji: *Žak Konfino, "Nove humoreske"*
 Dr Teodor Kovač: *Danilo Nahmijas, "Nema mjesta pod suncem"*
 Ivan Ivanji: *Zanimljiva knjiga o Jevrejima u Nemačkoj pre 1933*
 Ivan Ivanji: *Tragom reportaže o tragu jednog deteta*
 Prilog
 Hronologija važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1959 i 1960)
 Beleške o nekim saradnicima i njihovim radovima
 *) Radovi u istorijskom delu poredani su hronološki po temama, a u književnom delu azbučnim redom po autorima.

JEVREJSKI ALMANAH 1961–1962

Nekoliko uvodnih reči
 Jakir Eventov: *Gevalim*
 Dr Hajim Kamhi: *400–ta godišnjica jevrejske opštine u Sarajevu*
 Vidosava Nedomački: *Jevrejski nadgrobni kamen u Beogradu iz 1641.*
 Don Krsto Stošić: *O Jevrejima u Šibeniku*
 Dr Fülöp Grünvald: *Stari popisi novosadskih Jevreja*
 Dr Miroslava Despot: *Jakob Weiss, zagrebački veletrgovac i manufakturista (1764–1835)*
 Duško Kečkemet: *Vid Morpurgo*
 Stana Đurić–Klajn: *Josif Šlezinger. Začetnik srpskog muzičkog života u XIX veku*
 Luci Mevorah–Petrović: *Abraham Kapon*
 Aron Alkalaj: *Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali Beograda*
 Dušan Sindik: *O jevrejskim školama u Beogradu u XIX veku*
 Samuilo Alkalaj: *Klub "Zajednica"*
 Dr Nada Čalić i Jelena Vasiljević: *Ambulanta banjičkog logora*
 Ema Časar: *Iz građe za jedno istorijsko poglavlje*

Aba Kovner: *Značaj borbe u getima*
 Prof. dr mr. Andrija D. Mirković: *Farmaceuti Jevreji – žrtve fašizma*
 Prof. dr Dušan Nedeljković i Ante Kesić: *Uz presudu Adolfu Ajhmanu*
 Dr Duško Hr. Konstantinov: *Ekonomska likvidacija bitoljskih Jevreja za vreme fašističke okupacije Makedonije (1941–1943)*
 Dr Željko–Josef Lador–Lederer: *Svetski Jevrejski Kongres*
 Dr Zvonko Rozenberg Rode: *Položaj Jevreja u Sjedinjenim Državama Amerike*
 Šalom Ben–Horin: *Izmjenjena nacija*
 Dr Moše Bar–Cvi: *Izvori prava u Izraelu*
 Dr Žak Kalderon: *Pozorišta u Izraelu*
 Hans Bramer: *Šalom Aš – sporna tema*
 Dr Zdenko Lenental: *Pozdrav jednom pobedom Evropejcu*
 Književni deo
 Ivo Andrić: *Konsulov odlazak* (Odlomak iz "Travničke hronike")
 Oto Bihalji–Merin: *Mark Šagal*
 Žak Konfino: *Nisim Čelebon piše svoju biografiju*
 Đorđe Jocić: *Mojsije pred Aušvicom* (pesma)
 Đorđe Lebović: *Do viđenja, družo Gale*
 Ivan V. Lalić: *Jevreji* (pesma)
 Julija Najman: *Sedamdesetprva kolona* (odlomak)
 Ivan Ivanji: *Ne samo Mojsije* (esej)
 Evgenije Jevtušenko: *Babin obronak* (pesma)
 Petar Andrić: *Sa vetrom*
 Đuro Tamarin: *Glavni grad Evrope*
 Ljubivoje Ršumović: *Pesma progonjenog kojom se obraća svojoj zvezdi* (pesma)
 Slavko Mićanović: *Mošo Kabiljo*
 Mirko Srećković: *Epilog* (odlomak iz romana)
 Sonja Nahman–Premeru: *Simhina prva učiteljica*
 David Filip: *Brodovi Lutalice* (pesma)
 Danilo Nahmijas: *U crvenom ognju* (odlomak iz romana "Oganj")
 Ema Časar: *Povest o Baruhovima*
 Božidar Kovačević: *Tužbalica za Alegrom* (pesma)
 Milosav Mirković: *Prvi zimski dan* (zapis)
 Bogdan Čiplić: *Moricova poema* (prva pesma iz poeme)
 Ivan V. Lalić: *Nesretni, prevaziđeni Wolfgang Borchert*
 Žak Konfino: *Pismo iz Varšave*
 Ante Kesić: *Mrtvo more*
 Prikazi knjiga
 Miodrag Protić: *Problem čoveka* (Radomir Konstantinović: Izlazak)
 Karlo Kovač: *L. Hiršfeld: Istorija jednog života*
 Milosav Mirković: *Dnevnik Ženje Kozinskog*
 Vidosava Nedomački: *Jevrejska kultura i umetnost* (Sinagoga; Katalog izložbe)
 Ivan Ivanji: *Erih Koš: Novosadski pokolj*
 Ivan Ivanji: *A. Švarc–Bart: Poslednji od pravednika*
 Ivan Ivanji: *Aušvic – Svedočanstva i izveštaji* (H. G. Adler i dr.)
 Dr Teodor Kovač: *Danilo Nahmijas: Oganj*

Prilog

Hronologija važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1961 i 1962)

Beleške o nekim saradnicima i njihovim radovima

JEVREJSKI ALMANAH 1963–1964

Reč redakcije

Dr Lavoslav Kadelburg: *Dr Albert Vajs (1905–1964)*

Prof. dr Albert Vajs: *O antisemitizmu pre i za vreme nacizma*

Aron Alkalaj: *Josif Flavije i pad Judeje*

Doc. dr A. Cermanović–Kuzmanović i dr Dragoslav Srejić: *Jevrejska grobnica u Duklji*

Doc. dr Zdenko Levntal: *Naša jadranska obala u putopisu Mešulama iz Voltere*

Vinko Ivančević: *Udio Židova u pomorstvu starog Dubrovnika*

Prof. dr Miroslava Despot: *Jacques Epstein – Život i rad*

Dr Duško Hr. Konstantinov: *Bitoljski Jevreji i VMRO*

Marko Perić – Velimir Drechsler: *Jugoslovenski Jevreji – španski borci*

Aleksandar Levi: *Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava iz aspekta jugoslovenskog zakonodavstva*

Josef Itai–Indig: *Djeca bježe*

Dr Teodor Kovač: *Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom drugog svetskog rata*

Luci Mevorah–Petrović: *Deset godina nagradnog konkursa za jevrejsko naučno, književno i umetničko stvaralaštvo*

Dr Žak Kalderon: *Jevrejska narodna i univerzitetska biblioteka u Jerusalimu*

Dr Cvi Rotem: *Od sedamdeset jezika – jedan*

Prof. dr Alexandar Schreiber: *Fülöp Grünvald*

***: *Dr Lujo Weissmann*

Doc dr Zdenko Levntal: *Dida Demajo*

Književni deo

Ivo Andrić: *Deca*

Oto Bihalji–Merin: *Franc Kafka*

Vladimir Bogdanović: *Oto putuje na Ženevsko jezero*

Zlata Bojović: *Balkon*

Hans Bramer: *Jedina relikvija*

Filip David: *Balada o dobrim ljudima*

Ivan Ivanji: *Prvi osmeh posle rata*

Ljubiša Jocić: *In memoriam*

Danilo Kiš: *Sve što je ostalo od mog oca*

Hugo Klajn: *Šajlok i antisemitizam*

Žak Konfino: *Tiju Jeruham*

Božidar Kovačević: *Žalim krvnika*

Ivan V. Lalić: *Grob u Pragu*

Julija Najman: *Soba broj osam*

Mirjana Papo: *Nadeno je pismo*
Sonja Nahman–Premeru: *Jedan dan je prošao*
Vukić Raković: *Mladež*
Zoran Stanović: *Sećanje na Jerusalim*
Marija Šmolka: *Tako počinje*
Dalia–Lea Štern: *Kiša*
Prilog
Hronološki pregled važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji
1963. i 1964. godine
Beleške o nekim saradnicima i njihovim priložima

JEVREJSKI ALMANAH 1965–1967

Predgovor
Makso Herman: *Socijalna pravda u Jevrejstvu*
Dr Vidosava Nedomački: *Figuralna tematika u jevrejskoj umetnosti*
Doc. dr Zdenko Levntal: *Zbirke responsa Josefa Almoslina*
Ing. arh. Divna Đurić–Zamolo: *Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica
u Beogradu*
Dr Jožef Švajcer: *Kretanje brojnog stanja prve verske opštine u županiji Baranja
– u Dardi*
Edvard Stankijević: *Balkanski i slovenski elementi u judeo–španskom jeziku
Jugoslavije*
Prof. dr Lavoslav Glesinger: *Prvi jevrejski bolesnici u zakladnoj bolnici u
Zagrebu*
Dr Mira Flajšer–Dimić: *Iz zapispnika senčanske Hevra kadiše*
Aron Alkalaj: *"Mladoturci" i "Staroturci" u Beogradu – spor oko zidanja
nove sinagoge Bet Jisrael*
Natalija Strunjaš: *Jevreji u jugoslovenskoj literaturi*
Dr Mihajlo Milošević: *Hajim S. Davičo*
Ešref Čampara: *Laura Papo Bohoreta*
Avram Pinto: *Isak Braco Poljokan*
Ejub Mušović: *Nešto o novopazarskim Jevrejima i njihovoj sudbini u drugom
svetskom ratu*
Dr Olga Srdanović–Barać: *Pančevački Jevreji i fašistička okupacija s posebnim
osvrtnom na sudbine pančevačkih Jevreja zdravstvenih radnika*
Vladislav Rotbart: *Čije je delo novosadska racija*
Ina Jun–Broda: *Iz moje "Crne bilježnice"*
Božo Švarc: *Put do slobode*
Elijas Kac: *Jedna hrabra žena*
Katarina Adanja: *Pošta u paklu*
Književni deo
S. J. Agnon: *Zauvek*
Ivo Andrić: *"Lotika"* – odlomak iz romana "Na Drini ćuprija"
Vladimir Bogdanović: *Stepenište*
Hans Brammer: *Oči male Mirjam*

Filip David: *Jednog dana, moj Jamele*
 Milan Đoković: *Poslednji dan dr Solomona Mešulama*
 Sotir Guleski: *Da majore Sami, da...*
 * * * *Goldina suknja*
 Ivan Ivanji: *Grad*
 Ljubiša Jocić: *Neli Saks*
 Danilo Kiš: *Američka priča*
 Dr Žak Konfino: *Na Pesah*
 Ivan Lalić: *Dve pesme*
 Đorđe Lebović: *Lutka*
 Julija Najman: *Lažne isprave*
 Radosav Pajković: *Kutija u kojoj živi Elips*
 Neli Saks: *Pesme*
 Mirjam Štajner: *Ma ništana*
 Ana Šomlo: *Šmuel Josef Agnon*
 Arije Laci Štern: *Muzej Izraela u Jerusalimu*
 Prikazi knjiga
 Ivan Ivanji: *Monografije o savremenoj istoriji* (Aleksandar Harim: Mrtve opštine)
 Ivan Ivanji: *Progon Jevreja u Austriji 1938–1945* (Džoni Mozer)
 Ivan Ivanji: *Nema nove Ane Frank* (Ana Novak: Lepi dani moje mladosti)
 Prilozi
 Hronologija važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1965, 1966. i 1967. godine)
 Beleške o nekim saradnicima i njihovim radovima

JEVREJSKI ALMANAH 1968–1970.

Predgovor
 Dr Lavoslav Kadelburg: *Položaj i perspektive jevrejske zajednice u Jugoslaviji*
 Dr Vidosava Nedomački: *Nova stalna postavka Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu*
 David A. Alkalaj: *Pravednici*
 Cvi Rotem: *Historija Jevreja Jugoslavije od Jakira Eventova*
 Aron Alkalaj: *Dr Bukić Pijade*
 Aleksandar Štajner: *Jehuda Haj Alkalaj*
 Prof. dr Šandor Šajber: *Životni put Johanesa Obadje iz Opida*
 Eugen Werber: *Šolem Alejhem*
 Dr Isak Levi, Dr Josef Konforti: *Jedan stari statut Jevrejske sefardske opštine u Sarajevu*
 Avram Pinto: *Prosvjeta i prosvjetni radnici Jevreji u Bosni*
 Dr Josef Konforti: *Doprinos ljekara Jevreja zdravstvenoj zaštiti i kulturi Bosne i Hercegovine*
 Frenkel-Šomlo dr Olga: *Istorija jevrejske bolnice "Dr Singer Bernard" u Subotici*
 David Perera: *Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938 do 1965. godine*

Dr Jaša Romano: *Veterinari Jevreji – žrtve fašizma i učesnici narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*
 Dr Jaša Romano: *Farmaceuti Jevreji – žrtve fašizma i poginuli u NOR-u*
 Ana Šomlo: *Jevrejski pisci i teme na teritoriji današnje Jugoslavije*
 Marko Perić (Velimir Drechsler): *Pozorišni život Sefarda Bosne i Srbije*
 Divna Đurić–Zamolo: *Jevrejski amam u Beogradu*
Književni deo
 Radomir Glušac: *Dnevnik žute ruže*
 Ivan V. Lalić: *Jakovljevi kamen*
 Jovan Bečejac: *Pismo*
 Filip David: *Demonski svet*
 Jakov Ozmo: *Ad matej rešaim:*
 David Mladinov: *Majsenski porculan*
 Saša Petrović: *Kako biva i kako ne mora da biva*
 Budimir Košutić: *Andrija Gams: "Biblija u svetlu društvenih borbi"*
 Dr Žak Konfino: *Dr Moric Levi" "Sefardi u Bosni"*
 Ana Šomlo: *Leon Uris: "Mila 18"*
 Dr Teodor Kovač: *Mađar Imre: "Poučno putovanje"*
 Ivan V. Lalić: *Portret pesnika u detinjstvu*
 Ivan Ivanji: *Jedna odlična monografija*
 Dr Teodor Kovač: *Lazar Ivanović, Mladen Vukomanović: "Dani smrti na Sajmištu"*
Hronološki pregled
 Podaci o novim saradnicima

**PREGLED PRIMLJENIH RADOVA
PREMA VRSTI I BROJU
(1955-1970)**

Godina	Ukupan broj	Nauka	Književnost	Muzika	Likovna umetnost
1955	18	5	6	3	4
1956	16	3	13	–	–
1957	23	6	18	–	–
1958	56	6	50	–	–
1959	31	6	25	–	–
1960	55	5	50	–	–
1961	51	4	44	3	–
1962	46	5	41	0	–
1963	36	7	27	2	–
1964	42	2	39	0	–
1965	25	8	17	0	–
1966	28	3	25	–	–
1967	18	2	16	–	–
1968	16	2	14	–	–
1969	35	4	31	–	–
1970	21	3	18	–	–
UKUPNO:	518	72	434	8	4

BIBLIOGRAFIJA

NAGRAĐENIH I OTKUPLJENIH RADOVA (1955-1970)

1955.

Konkurs raspisan:

I) za naučni rad iz jevrejske istorije, sociologije itd.

II) za književno delo (roman, drama, pripovetka, pesma i dr.)

III) za muzičko delo (kompozicija za hor, orkestar, solo instrument itd.)

IV) za likovni rad (slika, skulptura, grafika)

Žiri: Aron Alkalaj, Milan Bajšanski, Oto Bihalji-Merin, Aleksa Čelebonović, Andrija Gams, Ivan Ivanji, Miodrag Kolarić, Žak Konfino, Miodrag Pešić, Andreja Preger, Jorjo Tadić, Milenko Živković;

1. Željko Lederer (Josef Lador) (Jerusalim, Izrael): *Izrael – državno i međunarodno-pravni historijski aspekti jevrejske države* – II nagrada za naučni rad

2. Muhamed Mujić (Sarajevo): *Položaj Jevreja u jugoslovenskim zemljama pod otomanskom vlašću* – II nagrada za naučni rad

3. Mirko S. Mirč (Zrenjanin): *Jevreji na Balkanskom Poluostrvu i u staroj srpskoj državi do dolaska Turaka* – rad otkupljen

4. Lavoslav Glesinger (Zagreb): *Hebraizmi u govoru zagrebačkih Jevreja i nejevreja* – rad otkupljen

5. Maja Zrnčić (Beograd): *Vodič* : pripovetka – II nagrada za književno delo

6. Erzsebet Balla (Buenos Aires, Argentina): *Dete se rodilo* : pripovetka – utešna nagrada

7. Eva Tićak-Vajler (Samobor): *Susret na Jadranu* : radio-scena – utešna nagrada

8. Alfred Švarc (Glina): *Varijacije i fuga na jednu jevrejsku narodnu pjesmu za veliki orkestar* – I nagrada za muzičko delo

9. Josif Enriko (Beograd): *Kad sam ga prvi put video* – za glas recitatora i klavir – II nagrada za muzičko delo

1956.

Konkurs raspisan:

I) za naučni rad (istorija, sociologija, psihologija, filologija, pravo)

II) za lepu književnost

Žiri: Aron Alkalaj, Zoran Gavrilović, Žak Konfino, Miodrag Pešić, Radovan Samardžić, Gojko Vujičić;

10. Tima Dimitrijević (Novi Sad): *Narod koji je osuđen na smrt* – II nagrada za naučni rad

11. Miroslava Despot (Zagreb): *Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu mjeseca augusta i septembra 1883.* – III nagrada za naučni rad

12. Josip Berger (Beograd): *Jevrejska omladina 1956.g.* – IV nagrada za naučni rad

13. Stevan Braun–Kvazimodo (Subotica): *Pozorište*: drama – I nagrada za književno delo

14. Raša Plaović (Beograd): *Car David* : drama – deli II i III nagradu za književno delo

15. Đuro Dimović (Beograd): *Torah* : drama – deli II i III nagradu za književno delo

16. Moric Danon (Zagreb): *Kočijašev unuk* : pripovetka – IV nagrada za književno delo

1957.

Konkurs raspisan:

I) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, pravo i dr.)

II) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama, pripovetka, pesma i dr.)

III) za radove omladinaca

Žiri: Aron Alkalaj, Josif Berger, Stevan Braun–Kvazimodo, Trifun Đukić, Andrija Gams, Zoran Gavrilović, Ivan Ivanji, Miodrag Pešić;

17. Dimitrije Mašanović (Sarajevo): *Neki elementi duhovne i estetske strukture pripovedaka Isaka Samokovlije* – I nagrada za naučni rad

18. Aleksandar Matkovski (Skoplje): *Katastrofa makedonskih Jevreja 1943.g.* – II nagrada za naučni rad

19. Lazar Marković (Beograd): *Neke crte jevrejskih likova u pripovetkama Isaka Samokovlije* – III nagrada za naučni rad

20. Lazar Čelap (Beograd): *Jevreji u Zemunu za vreme vojne granice* – IV nagrada za naučni rad

21. Milica Detoni (Ljubljana): *Mariborski geto* – rad otkupljen

22. Milica Detoni (Ljubljana): *Jevrejska naselja u Sloveniji i Istri* – rad otkupljen

23. Žak Konfino (Beograd): *Jedan litar krvi* : komedija – I nagrada za književni rad

24. Danilo Nahmijas (Opatija): *Nema mjesta pod suncem* : roman – II nagrada za književni rad

25. Nepoznat autor: *Dijete* : pripovetka – III nagrada za književni rad
26. Drago Miletić (Travnik): *Zvezde su bile žute* : pripovetka – IV nagrada za književni rad
27. Makso Herman (Osijek): *Moderna hebrejska literatura* – rad otkupljen
28. Eva Tićak–Vajler (Samobor): *Prijatelji* : radio drama za omladinu – rad otkupljen

1958.

Konkurs raspisan:

- I) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, pravo i dr.)
II) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama, pripovetka, pesma i dr.)
III) za radove omladinaca

Žiri: Aron Alkalaj, Andrija Gams, Trifun Đukić, Žak Konfino, Milan M. Pešić, Vuk Vinaver;

29. Miroslava Despot (Zagreb): *Schabsel i co. kao zastupnici* – rad otkupljen
30. Makso Herman (Osijek): *Socijalna pravda u jevrejstvu* – utešna nagrada
31. G. R. Tamarin (Tel–Aviv, Izrael): *Skica za socijal–psihološki profil izraelske stvarnosti* – II nagrada za naučni rad
32. Vojin Puljević (Beograd): *U lov za srećom* : roman – II nagrada za roman i dramu
33. Zora Dirnbah (Zagreb): *Iz pepela Feniks* : radio drama – III nagrada za roman i dramu
34. Duško Hr. Konstatinov (Bitolj): *Smrt juri šinama* : sinopsis za film – III nagrada za roman i dramu
35. Branka Milošević (Beograd): *Porodica Jakubi* – I nagrada za pripovetku
36. Božidar Francuski (Beograd): *Na pragu ničega* – II nagrada za pripovetku
37. Duško Hr. Konstantinov (Bitolj): *Iz mog dnevnika* – III nagrada za pripovetku
38. Drago Miletić (Travnik): *Stihovi gorki* – I nagrada za poeziju
39. Vera Maks Preševa (Zemun): *Njima su oprostili* – II nagrada za poeziju
40. Vaska Jukić (Sarajevo): *Žuto sunce* – III nagrada za poeziju
41. Milan S. Petrović (Beograd): *Gde je pepeo?* – III nagrada za poeziju
42. Bogdan Popović–Singer (Beograd): *Monografija o dr. Herclu* – nagrada za esej

43. Ranko Đukić (Beograd): *Solomonovo slovo Isaka Samokovlije* – nagrada za esej

44. Tugomir Brukner (Beograd): *Biografija naših 40 stranica* – I nagrada za omladinski rad

45. Filip David (Beograd): *Hatikva* – II nagrada za omladinski rad

46. Filip David (Beograd): *Naša će krv procvasti cvetom vaše ljubavi* – III nagrada za omladinski rad

1959.

Konkurs raspisan:

I) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, pravo i dr.)

II) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama, pripovetka, pesma i dr.)

III) za radove omladinaca

Žiri: Aron Alkalaj, Andrija Gams, Lavoslav Glesinger, Ivan Ivanji, Ljubiša Jocić, Stevan Braun–Kvazimodo, Vuk Vinaver;

47. Đuro Orlić (Dubrovnik): *Iz istorije dubrovačkih Jevreja* – III nagrada za naučni rad

48. Danilo Nahmijas (Opatija): *Razvejano sjeme* : roman – II nagrada za književni rad

49. Đuro Bosnić (Rijeka): *Sjene* – II nagrada za književni rad

50. Filip David (Beograd): *Potoci sasušene zemlje* – III nagrada za književni rad

51. Dragiša Vitošević (selo Bare Gružarske): *Simona* – I nagrada za pripovetku

52. Filip David (Beograd): *Tok velike reke* – II nagrada za pripovetku

53. Branislava Šiler (Novi Slankamen): *Lutka* – III nagrada za pripovetku

54. Andreja Deak (Beograd): *Legenda o Šmulu Šemaju* – utešna nagrada

55. Rikard Žic (Rijeka): *Poslednji korak* – utešna nagrada

56. Danko Samokovlija (Sarajevo): *Šibice* – utešna nagrada

57. Duško Hr. Konstantinov (Bitolj): *Kolona smrti* – utešna nagrada

58. Simha Kabiljo (Sarajevo): *Sudbinski kvartet* – utešna nagrada

59. Ružica Herman (Osijek): *Mozes Mendelson* – utešna nagrada za omladinske radove

1960.

Konkurs raspisan:

I. A) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, prava i dr.)

B) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama, pesma i dr.) – nagrade iz fonda Saveza

II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Andrija Gams, Ivan Ivanji, Ljubiša Jocić, Julija Najman, Vuk Vinaver;

60. Šundrica Zdravko (Dubrovnik): *Dubrovački Jevreji i njihova emancipacija* – I nagrada za naučni rad

61. Žarko Alkalaj (Zagreb): *Leon Koen slikar* – II nagrada za naučni rad

62. Đuro Orlić (Dubrovnik): *Iz života Jevreja u dubrovačkom getu do 1667. godine* – III nagrada za naučni rad

63. Danilo Kiš (Beograd): *Psalm 44* – I nagrada za roman i dramu

64. V. V. (Pula): *Misterij*: drama – II nagrada za roman i dramu

65. Filip David (Beograd): *Glavno suđenje*: drama – III nagrada za roman i dramu

66. Filip David (Beograd): *Brodovi litalice* – I nagrada za pesmu

67. Tugomir Brukner (Beograd): *Pismo bratu u Izrael* – II nagrada za pesmu

68. Zoran Đorđević (Beograd): *Kad su i lutke plakale* – III nagrada za pesmu

69. Đuro Tamarin (Tel-Aviv, Izrael): *Glavni grad Evrope* – I nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

70. Filip David (Beograd): *Užas* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

71. Nepoznat autor: *Kokanova želja* – III nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

72. Filip David (Beograd): *Vreme smrti* – IV nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

73. Sonja Nahman-Premereu (Zagreb): *Simhina prva učiteljica* – rad otkupljen

74. Miroslava Šiler (N. Slankamen): *Povratak* – rad otkupljen

75. Josip (Dragutin) Levinger (Kirjat Mockin, Izrael): *Jevrejsko pitanje u Francuskoj revoluciji* – utešna nagrada

1961.

Konkurs raspisan:

I. A) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, prava i dr.)

B) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama, pesma i dr.)

C) za muzičku kompoziciju za mešoviti hor – nagrade iz fonda Saveza

II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Ivan Ivanji, Ljubiša Jocić, Mihovil Logar, Brana Milošavjević, Julija Najman; Slobodan Petrović, Andreja Preger, Radovan Samardžić, Vuk Vinaver, Mihailo Vukmanović;

76. Mihailo Radić (Beograd): *Kibuci – organizacije kolektivne poljoprivredne proizvodnje u Izraelu* – I nagrada za naučni rad

77. Đuro Orlić (Dubrovnik): *U dubrovačkom getu od velikog potresa 1667. god. do početka XVIII vijeka* – deli II i III nagradu na naučni rad

78. Mirko Milić (Beograd): *Eseji iz jevrejske književnosti* – deli II i III nagradu za naučni rad

79. Mirko Srečković (Beograd): roman bez naslova – I nagrada za roman i dramu

80. Danilo Nahmijas (Opatija): *U crvenom ognju* : roman – II nagrada za roman i dramu

81. Predrag Protić (Beograd): *Soba br. 71* : drama – utešna nagrada

82. Filip David (Beograd): *Drveni rabin* : drama – utešna nagrada

83. Ljubivoje Ršumović (Beograd): *Pesma progonjenog koji se obraća svojoj zvezdi* – I nagrada za pesmu

84. Nepoznat autor: *Poruka majci* – utešna nagrada za pesmu

85. Nataša Radičević (Beograd): *Pepeo koji se sveti* – utešna nagrada za pesmu

86. Vesna Firinger (Osijek): *Sjećaš li se* – utešna nagrada za pesmu

87. Radoslav Lazić (Beograd): *Čovek i pas malo pred smrt* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

88. Erna Baruh (Beograd): *Nepropisani post* – III nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

89. Halid Čerinagić (Sarajevo): *Dvorište bez cveta* – IV nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

90. Časlav Protić (Beograd): *Povratak* – utešna nagrada iz "Fonda Romana Šmucera"

91. Vladimír Stefanović (Beograd): *Partija šaha* – utešna nagrada iz "Fonda Romana Šmucera"

92. Milutin Velimirović (Beograd): *Izmirenje* – utešna nagrada iz "Fonda Romana Šmucera"

93. Zlata Bojović (Beograd): *Prekinuta staza* – utešna nagrada iz "Fonda Romana Šmucera"

94. Kata Rumenkova (Skoplje): *Mladost i vreme* – utešna nagrada iz "Fonda Romana Šmucera"

95. Boris Papandopulo (Opatija): *Zvijezda ponosa* – I nagrada za horsku kompoziciju

96. Emil Koseto (Zagreb): *Tri horske pesme* – II nagrada za horsku kompoziciju

1962.

Konkurs raspisan:

I. A) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, prava i dr.)

B) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama, pesma i dr.)

C) za muzičku kompoziciju za mešoviti hor – nagrade iz fonda Saveza

II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Ivan Ivanji, Ljubiša Jocić, Mihovil Logar, Julija Najman, Andreja Preger, Radovan Samardžić, Vuk Vinaver, Mihailo Vukdragović;

97. Vidosava Nedomački (Beograd): *Hebrejska umetnost u Palestini od prvih naseljavanja do dolaska Arabljana* – I nagrada za naučni rad

98. Josef Lador–Lederer (Zagreb): *Jevrejske svetske organizacije* – II nagrada za naučni rad

99. Andrija Mirković: *Farmaceuti Jevreji – žrtve fašizma* – III nagrada za naučni rad

100. Vera Jeftić: *Nisu ga probudili* – I nagrada za pesmu

101. Drago Miletić (Zagreb): *Pesma beznada* – II nagrada za pesmu

102. Ivan Brković: *Koprena na suncu* – III nagrada za pesmu

103. Hans Bramer (Jerusalim, Izrael): *Dan u Izraelu* – III nagrada za pesmu

104. Vladimir Stefanović (Beograd): *Plave, daleke planine* – I nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

105. Zlata Bojović (Beograd): *Vraćanje* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

106. Nepoznat autor: *Sve je noć* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

107. Hans Bramer (Jerusalim, Izrael): *Jedan od preživelih je čitao* – III nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

108. Sonja Nahman–Premeru (Zagreb): *Djetinjstvo* – III nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

109. Mira Levi (Zagreb): *Prvi* – IV nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

1963.

Konkurs raspisan:

I. A) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, prava i dr.)

B) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama, pesma i dr.)

C) za muzičku kompoziciju za mešoviti hor – nagrade iz fonda Saveza

II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Ivan Ivanji, Ljubiša Jocić, Mihovil Logar, Julija Najman, Andreja Preger, Radovan Samardžić, Vuk Vinaver, Mihailo Vukdragović;

110. Đuro Orlić (Dubrovnik): *Crtice iz istorije Jevreja u Dubrovniku u doba sutona Republike* – II nagrada za naučni rad

111. Ejup Mušović (Novi Pazar): *Nešto o novopazarskim Jevrejima i njihovoj sudbini u Drugom svetskom ratu* – III nagrada za naučni rad

112. Filip David (Beograd): *Ono što se nikad ne zaboravlja* : drama – II nagrada za roman i dramu

113. Dahlia–Lea Štern (Zagreb): *Kiša* – I nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

114. Zlata Bojović (Beograd): *Balkon* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

115. Zlata Bojović (Beograd): *Pismo za Avrama* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera" (po propozicijama uručena samo jedna II nagrada)

116. Zoran Stanković (Beograd): *Bekstvo prema suncu* – III nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

117. Hans Bramer (Jerusalim, Izrael): *Blizanac smrti* – III nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

118. Mirjana Kovač (Novi Sad): *Jita* – IV nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

119. Josef Levinger (Kirjat Mockin, Izrael): *Poruke prošlosti* – posebna nagrada žirija

120. Ešref Čampara (Sarajevo): *Laura Papo Bohoreta* – posebna nagrada žirija

1964.

Konkurs raspisan:

I. A) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, prava i dr.)

B) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama, pesma i dr.)

C) za muzičku kompoziciju za mešoviti hor – nagrade iz fonda Saveza

II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Ivan Ivanji, Žak Konfino, Julija Najman, Radovan Samardžić, Vuk Vinaver;

121. Isak Papo (Sarajevo): *Prilog proučavanju hebraizma u govoru sarajevskih sefardskih Jevreja* – II nagrada za naučni rad

122. Đuro Orlić (Dubrovnik): *Dubrovačka jevrejska općina u početku austrijske vladavine* – III nagrada za naučni rad;

123. Hans Bramer (Jerusalim, Izrael): *Jedina relikvija* : pripovetka – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

124. Ljubica Princip (Sarajevo): *Onda kad je proleće sišlo u naš grad* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

125. Marija Šmolka (Beograd): *Tako počinje...* – III nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

126. Vukić Raković (Beograd): *Mladež* – III nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

127. Olga Jovanović-Červicki (Beograd): *Da li sam se odužila* – IV nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

1965.

Konkurs raspisan:

I. A) Nagrada u spomen dr Alberta Vajsa – za radove iz oblasti jevrejske istorije, jevrejskih pravnih instituta, međunarodnog krivičnog prava iz jevrejskog prava i judaistike

B) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, pravo i dr.)

C) za radove iz oblasti književnosti – nagrade iz fonda Saveza

II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Ivan Ivanji, Žak Konfino, Julija Najman, Radovan Samardžić, Vuk Vinaver;

128. Mihailo Milošević (Beograd): *Srpski Jevreji u ratovima Sbrije za slobodu i jedinstvo Jugoslovena* – I nagrada za naučni rad

129. Vladimir Premec (Zagreb): *Filozofski izvori hebrejske knjige Kohelet* – II nagrada za naučni rad

130. Jovan Milošević (Aleksinac): *Jevrejska hronika* – III nagrada za naučni rad

131. Radmilo Ivanović (Beograd): *Samuilo i žuta mrlja* – I nagrada za pesmu

132. Sotir Guleski (Požarevac): *Da, majore Sami, da...* – I nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

133. Hans Bramer (Jerusalim, Izrael): *Oči male Miriam* – deli II nagradu za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

134. Mirjam Steiner (Beograd): *Ma ništana* – deli II nagradu za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

135. Ladislav Rebac (Sarajevo): *Avramova sudbina* – deli III nagradu za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

136. Vukić Raković (Beograd): *Paket* – deli III nagradu za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

137. Radmila Raković (Beograd): *Eho* – IV nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

138. Natalija Strunjaš (Tuzla): *Jevreji u jugoslovenskoj literaturi*: esej – rad otkupljen

139. Đuro Orlić (Dubrovnik): *Crtice iz života dubrovačkih Jevreja u XIX stoljeću* – rad otkupljen

1966.

Konkurs raspisan:

I. A) Nagrada u spomen dr Alberta Vajsa – za radove iz oblasti jevrejske istorije, jevrejskih pravnih instituta, međunarodnog krivičnog prava iz jevrejskog prava i judaistike

B) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, pravo i dr.)

C) za radove iz oblasti književnosti – nagrade iz fonda Saveza

II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Ivan Ivanji, Danilo Kiš, Julija Najman, Radovan Samardžić, Vuk Vinaver;

140. Divna Đurić-Zamolo (Beograd): *Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu* – I nagrada za naučni rad

141. Vojislav Maksimović (Foča): *Književno stvaralaštvo i tragika Kalmija Baruha* – II nagrada za naučni rad

142. Žak Konfino (Beograd): *Ko je razapeo Hrista?* – I nagrada za roman i dramu

143. Momčilo Tomić (Beograd): *Hajim Davičo* – I nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

144. Vladimir Bogdanović (Vršac): *Stepenište* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

145. Radoslav Pajković (Beograd): *Kutija u kojoj živi Elips* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

146. Radmila Knežević (Beograd): *Od srede do subote* – III nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

147. Nepoznat autor: *Goldina suknja* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

1967.

Konkurs raspisan:

I. A) Nagrada u spomen dr Alberta Vajsa – za radove iz oblasti jevrejske istorije, jevrejskih pravnih instituta, međunarodnog krivičnog prava iz jevrejskog prava i judaistike

B) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, pravo i dr.)

C) za radove iz oblasti književnosti – nagrade iz fonda Saveza

II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Andrija Gams, Ivan Ivanji, Žak Konfino, Julija Najman, Vuk Vinaver;

148. Dragoljub Živojinović (Beograd): *Prilog proučavanju odnosa Jevreja i nejevrejskog stanovništva u SAD* – III nagrada za naučni rad

149. Hans Bramer (Jerusalim, Izrael): *Vučjak Taso* – I nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

1968.

Konkurs raspisan:

I. A) Nagrada u spomen dr Alberta Vajsa – za radove iz oblasti jevrejske istorije, jevrejskih pravnih instituta, međunarodnog krivičnog prava iz jevrejskog prava i judaistike

B) za radove iz oblasti nauke (istorija, psihologija, sociologija, filozofija, pravo i dr.)

C) za radove iz oblasti književnosti – nagrade iz fonda Saveza

II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Ivan Ivanji, Žak Konfino, Julija Najman, Radovan Samardžić, Vuk Vinaver;

150. Dragoljub D. Čolić (Zrenjanin): *Likovi Jevreja na portretima Konstantina Danijela* – II nagrada za naučni rad

151. Hugo Rot (Beograd): *Umorno jutro*: roman – I nagrada za roman i dramu

152. Strahinja Šuljagić (Beograd): *Oni šlepovi koji odlaze* – I nagrada za pesmu

153. Strahinja Šuljagić (Beograd): *Igla* – I nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

154. Nikola Kolaković (Beograd): *Frida Moreno* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

155. Momčilo Tomić (Beograd): *Jevrejin Sis* – IV nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

1969.

Konkurs raspisan:

- I. A) za publicističke radove
B) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama i pesma) – nagrade iz fonda Saveza
II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Aron Alkalaj, Ivan Ivanji, Žak Konfino, Julija Najman, Aleksandar Levi, Radovan Samardžić, Vuk Vinaver;

156. Vojislav Maksimović (Sarajevo): *Prinosi bosanskih Sefarada* – II nagrada za rad iz oblasti publicistike

157. Dragoljub D. Čolić (Zrenjanin): *Hronika o radu Jevrejske škole u Zrenjaninu* – II nagrada za rad iz oblasti publicistike

158. Jovan Bečejac (Zemun): *Pismo* – I nagrada za pesmu

159. Duško–David Mladinov (Beograd): *Majsenski porcelan* – I nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

160. Duško–David Mladinov (Beograd): *Nekrolog* – II nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

1970.

Konkurs raspisan:

- I. A) za publicističke radove
B) za radove iz oblasti književnosti (roman, drama i pesma) – nagrade iz fonda Saveza
II. za pripovetku (novelu) – nagrade iz "Fonda Romana Šmucera"

Žiri: Filip David, Ivan Ivanji, Aleksandar Levi, Julija Najman;

161. Dragoljub D. Čolić (Zrenjanin): *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata* – I nagrada za rad iz oblasti publicistike

162. Dragoljub Obradović (Beograd): *Organizacija i rad jevrejske zdravstvene službe u Beogradu od 1941–42* – II nagrada za rad iz oblasti publicistike

163. Mihajlo Fridman (Beograd): *Nekoliko fragmenata u poljoprivrednom životu Jevreja* – deli II nagradu za rad iz oblasti publicistike

164. Saša Petrović (Beograd): *Kako biva i kako ne mora da biva* : roman – deli I nagradu za roman i dramu

165. Ivan Mrak (Ljubljana): *Herodes Magnus* : drama – deli I nagradu za roman i dramu

166. Radomir Glušac (Beograd): *Mul ša'ar hašamajim* – I nagrada za pesmu
167. Radomir Glušac (Beograd): *Dnevnik žute ruže* – I nagrada za pripovetku iz "Fonda Romana Šmucera"

BIBLIOGRAFIJA

NAGRAĐENIH I OTKUPLJENIH RADOVA

(1971-1996)

1971.

Konkurs raspisan:

I) za radove iz oblasti književnosti (za roman ili dramu, pripovetku, pesmu) – nagrade iz fonda Saveza

II) za esej ili publicistiku (iz oblasti pedagogije, istorije, muzike, jevrejskog književnog stvaralaštva) – nagrade iz fonda "U spomen Abrahama Vahnaja"

Žiri: Filip David, Ivan Ivanji, Aleksandar Levi, Julija Najman;

1. Ognjen Vukelić (Sarajevo): *Daniel Ozmo : (1912–1942)* – I nagrada za rad iz oblasti publicistike

2. Laslo Sekelj (Novi Sad): *Politički cionizam Teodora Hercla* – II nagrada za rad iz oblasti publicistike

3. Strahinja Šuljagić (Beograd): *Gorde kolone* : zbirka pesama – I nagrada za pesmu

4. David Albahari (Zemun): *Dobročinitelj* – I nagrada za pripovetku

5. Mirko Srećković (Beograd): *Abernajn i plava Kleo* – II nagrada za pripovetku

1972.

Konkurs raspisan:

I) za radove iz oblasti književnosti (za roman ili dramu, pripovetku, pesmu) – nagrade iz fonda Saveza

II) za esej ili publicistiku (iz oblasti pedagogije, istorije, muzike, jevrejskog književnog stvaralaštva) – nagrade iz fonda "U spomen Abrahama Vahnaja"

Žiri: Filip David, Ivan Ivanji, Aleksandar Levi, Julija Najman;

6. Milutin Velimirović (Beograd): *Jevreji u Pirotu* – rad otkupljen

7. David Albahari (Zemun): *Jahiel, 1930* – I nagrada za pripovetku

8. Bora Srećković (Beograd): *Te tri male reči* – deli II nagradu za pripovetku

9. Mirko Srećković (Beograd): *Jevrejka Gizela Altman* – deli II nagradu za pripovetku

10. Hans Bramer (Jerusalim, Izrael): *Jerusalim* – I nagrada za pesmu

1973.

Konkurs raspisan:

- I) za radove iz oblasti književnosti (za roman ili dramu, pripovetku, pesmu) – nagrade iz fonda Saveza
II) za esej ili publicistiku (iz oblasti pedagogije, istorije, muzike, jevrejskog književnog stvaralaštva) – nagrade iz fonda "U spomen Abrahama Vahnaja"

Žiri: Filip David, Ivan Ivanji, Aleksandar Levi, Julija Najman;

11. Mara Jovanović (Šabac): *Wir packen, wir auspacken : tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941. g.* – rad otkupljen

12. Hans Bremer (Jerusalim, Izrael): *Armin T. Vagner : Nemački Zola* – rad otkupljen

13. David Albahari (Zemun): *Moj deda, kantor u N.* – I nagrada za pripovetku

14. Zlata Vokačeva (Maribor): *Facelija* – II nagrada za pripovetku

1974.

Konkurs raspisan:

- A) za pripovetku ili druge prozne radove
B) za esej ili publicistiku

Žiri: David Albahari, Filip David, Aleksandar Levi, Julija Najman;

15. Dragoljub D. Čolić (Zrenjanin): *Jevreji u srednjim školama u Zrenjaninu* – rad otkupljen

16. Nina Bogičević (Pakrac): *Crna torba* – II nagrada za pripovetku

17. Hans Bramer (Tel-Aviv, Izrael): *Jakob Vaserman : zašto bijete ruku koja za vas stvara* : esej – II nagrada za esej

1975.

Konkurs raspisan:

- A) za novelu, pripovetku ili drugi prozni rad
B) za rad iz naučne publicistike – judaistike, istorije, muzike i drugih oblasti nauke i naučne publicistike

Žiri: Isak Amar, Filip David, Aleksandar Levi, Julija Najman;

18. Dobrilo Aranitović (Šabac): *Humanistički smisao Marksovog "Priloga jevrejskom pitanju"* – I nagrada za rad iz naučne publicistike

19. Hans Bramer (Tel-Aviv, Izrael): *Frojd i Mojsije* – rad otkupljen

20. Avram Pinto (Sarajevo): *Dr. Moric Levi* : monografija – rad otkupljen

21. Samuel Elazar (Sarajevo): *Prilozi istoriji Jevreja u Bosni i Hercegovini* – rad otkupljen

22. Dušan Jelić (Beograd): *Iznad krošnji dudova nije bilo neba* : pripovetka – I nagrada za književni rad

1976.

Konkurs raspisan:

A) za novelu, pripovetku ili drugi prozni rad

B) za rad iz naučne publicistike – judaistike, istorije, muzike i drugih oblasti nauke i naučne publicistike

Žiri: Isak Amar, Filip David, Aleksandar Levi, Julija Najman;

23. Dušan Jelić (Beograd): *Onda kada psi nisu lajali* : pripovetka – I nagrada za književni rad

24. Emil Pavelkić (Beograd): *Inženjer Maksimović* : pripovetka – rad otkupljen

25. Hans Bramer (Tel-Aviv, Izrael): *I vrijeme je ustuknulo* : pripovetka – rad otkupljen

1977.

Konkurs raspisan:

I) za pripovetku ili kraću priču

II) za naučni rad i esej – sa temom iz jevrejske istorije književnosti, umetnosti, društvenih nauka i drugih oblika judaistike

Žiri: David Albahari, Filip David, Aleksandar Levi, Julija Najman;

26. Slobodan Tomović (Titograd): *Franc Kafka* : esej – II nagrada za naučni rad

27. Antonio Jerkov (Rim, Italija): *Veliki tjedan* : pripovetka – I nagrada za književni rad

1978.

Konkurs raspisan:

I) za pripovetku ili kraću priču

II) za naučni rad i esej – sa temom iz jevrejske istorije književnosti, umetnosti, društvenih nauka i drugih oblika judaistike

III) za memoarsku građu – hronike i sećanja savremenika iz prošlosti jevrejskih opština, kulturnih, sportskih i drugih društava, kao i iz perioda Drugog svetskog rata, borbe i stradanja

Žiri: Andrija Gams, Lavoslav Kadelburg, Dušan Sindik;

28. Antonio Jerkov (Rim, Italija): *Vatikanski dokumenti o progonu hrvatskih Židova u Pavelićevoj NDH* – deli II nagradu za naučni rad

29. Laslo Sekelj (Novi Sad): *Analiza nekih primera antisemitizma u Jugoslaviji* – deli II nagradu za naučni rad

30. Dobrilo Aranitović (Šabac): *Verska i etnička distanca prema Jevrejima u našoj narodnoj pesmi "Časni krsti"* – rad otkupljen

31. Mija Rajner (Zagreb): *Gospodin Klein* : pripovetka – I nagrada za pripovetku

32. Tatjana Cvejn (Apatin): *"Ž" još živi*: pripovetka – II nagrada za pripovetku

1979.

Konkurs raspisan:

A) za naučni rad i esej – sa temom iz jevrejske istorije književnosti, umetnosti, društvenih nauka i drugih oblika judaistike

B) za memoarsku građu – hronike i sećanja savremenika iz prošlosti jevrejskih opština, kulturnih, sportskih i drugih društava, kao i iz perioda Drugog svetskog rata, borbe i stradanja

Žiri: David Albahari, Andrija Gams, Lavoslav Kadelburg, Julija Najman;

33. Milivoj Rajkov (Kikinda): *Naseljavanje Jevreja u Kikindi i okolini u prvoj polovini XIX veka* – deli II nagradu za naučni rad

34. Dobrilo Aranitović (Šabac): *Bibliografija književnih radova Isaka Samokovlije* – deli II nagradu za naučni rad

35. Rafailo Blam (Beograd): *Jevreji muzičari Beograda između dva svetska rata* – rad otkupljen

1980.

Konkurs raspisan:

A) za naučni rad i esej – sa temom iz jevrejske istorije književnosti, umetnosti

B) društvenih nauka i drugih oblika judaistike

C) za memoarsku građu – hronike i sećanja savremenika iz prošlosti jevrejskih opština, kulturnih, sportskih i drugih društava, kao i iz perioda Drugog svetskog rata, borbe i stradanja

Žiri: David Albahari, Andrija Gams, Lavoslav Kadelburg, Julija Najman;

36. Dragoljub D. Čolić (Zrenjanin): *Prilozi za hroniku Jevreja u Zrenjaninu od 1854. do 1941. godine* – I nagrada za naučni rad

37. Dobrilo Aranitović (Šabac): *Bibliografija književnih radova Žaka Konfina* – II nagrada za naučni rad

38. Hans Bramer (Tel-Aviv, Izrael): *Kuća poput ostalih u Zagrebu na Savskoj cesti* – rad otkupljen

39. Mirjam Rajner (Zagreb): *Illuminacija hebrejskih rukopisa* – rad otkupljen

1981.

Konkurs raspisan:

A) za naučni rad i esej – sa temom iz jevrejske istorije književnosti, umetnosti, društvenih nauka i drugih oblika judaistike

B) za memoarsku građu – hronike i sećanja savremenika iz prošlosti jevrejskih opština, kulturnih, sportskih i drugih društava, kao i iz perioda Drugog svetskog rata, borbe i stradanja

Žiri: David Albahari, Andrija Gams, Lavoslav Kadelburg, Julija Najman;

40. Dobrilo Aranitović (Šabac): *Bibliografija radova Stanislava Vinavera (1891–1981)* – I nagrada za naučni rad

41. Dragoljub D. Čolić (Zrenjanin): *Jevreji u kulturi i prosveti Zrenjanina* – II nagrada za naučni rad

42. Antal Hegediš (Novi Sad): *Banatski Jevreji u doba Josifa II* – II nagrada za naučni rad

1982.

Konkurs raspisan:

A) za naučni rad i esej – sa temom iz jevrejske istorije književnosti, umetnosti, društvenih nauka i drugih oblika judaistike

B) za memoarsku građu – hronike i sećanja savremenika iz prošlosti jevrejskih opština, kulturnih, sportskih i drugih društava, kao i iz perioda Drugog svetskog rata, borbe i stradanja

Žiri: David Albahari, Andrija Gams, Julija Najman, Andreja Preger;

43. Radivoje Davidović (Beograd): *Bora Baruh, umetnik i revolucionar* – II nagrada za naučni rad

44. Dobrilo Aranitović (Šabac): *Spinoza u Jugoslaviji* : bibliografija prevoda Spinozinih dela na jezicima jugoslovenskih naroda sa literaturom o Spinozinom delu – II nagrada za naučni rad

45. Hans Bramer (Tel-Aviv, Izrael): *Borac za pravdu i istinu* : povodom 80-godišnjice smrti E. Zole – rad otkupljen

1983.

Konkurs raspisan:

A) za naučni rad, esej i publicistiku – sa temom iz jevrejske istorije, umetnosti, društvenih nauka i drugih oblasti judaistike

B) za književni rad – roman, pripovetka, pesma ili dramsko delo sa jevrejskom tematikom

C) za memoarsku građu – hronike i sećanja savremenika iz prošlosti jevrejskih opština, kulturnih, sportskih i drugih društava, kao i iz perioda Drugog svetskog rata, borbe i stradanja *

Žiri: David Albahari, Julija Najman, Andreja Preger

46. Ženi Lebl (Tel-Aviv, Izrael): *Tragedija beogradskih Jevreja 1688. god.* – I nagrada za naučni rad

47. Janko Lipovec, Zdenka Lipovec (Maribor): *Židovstvo v srednjeveškem Mariboru* – II nagrada za naučni rad

48. Dobrilo Aranitović (Šabac): *Kafka u Jugoslaviji*: bibliografija prevoda dela Franca Kafke na jezicima naroda i narodnosti Jugoslavije sa literaturom o delu Franca Kafke – rad otkupljen

49. Anastazija Šubić (Sarajevo): *Jevrejski rat*: scenario za film – II nagrada za književni rad

50. Isak Papo (Sarajevo): *Sjećanje na tri decenije života u našoj porodici: (1915–1945)* – I nagrada za memoaristiku

1984.

Konkurs raspisan:

A) za naučni rad, esej i publicistiku – sa temom iz jevrejske istorije, umetnosti, društvenih nauka i drugih oblasti judaistike

B) za književni rad – roman, pripovetka, pesma ili dramsko delo sa jevrejskom tematikom

C) za memoarsku građu – hronike i sećanja savremenika iz prošlosti jevrejskih opština, kulturnih, sportskih i drugih društava, kao i iz perioda drugog svetskog rata, borbe i stradanja

Žiri: David Albahari, Filip David, Julija Najman;

51. Ženi Lebl (Tel-Aviv, Izrael): *Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837–1905.* – I nagrada za naučni rad

52. Pavle Šosberger (Novi Sad): *Učešće Jevreja u zdravstvu Novog Sada 1693–1942*; Popis Jevreja Novog Sada 1843. i 1844. g; Jevreji u Petrovaradinu – II nagrada za naučni rad

53. Isak Papo (Sarajevo): *Jevreji na Pirinejskom poluotoku od iskona do izgona* – rad otkupljen

54. Eva Izrael Domany Grlić (Zagreb): *Kronika širom svijeta rasute obitelji* – rad otkupljen

55. Gordana Krstić-Kuić (Beograd): *Miris kiše na Balkanu* – I nagrada za književni rad

56. Miloš Konstantinov (Skoplje): *Uspavani suncokreti* – II nagrada za književni rad

1985.

Žiri: David Albahari, Filip David, Julija Najman;

57. Ženi Lebl (Tel-Aviv, Izrael): *Položaj Jevreja u Srbiji u XIX veku* – I nagrada za naučni rad

58. Isak Papo (Sarajevo): *Turcizmi u govornom jevrejsko-španskom jeziku sarajevskih Sefarada* – II nagrada za naučni rad

59. Pavle Šosberger (Novi Sad): *Skup članaka iz života novosadskih Jevreja* – rad otkupljen

60. Mara Petrović-Kalderon (Beograd): *Sećanja* – rad otkupljen

61. Dimitrije Knežev (Beograd): *Stradanje mađarskih Jevreja* – rad otkupljen

62. Teodor Kovač (Novi Sad): *Jevrejska zajednica u Novom Kneževcu* – rad otkupljen

1986.

Žiri: Filip David, Julija Najman, Ana Šomlo;

63. Ženi Lebl (Tel-Aviv, Izrael): *Duhovni vođi beogradskog jevrejstva* – I nagrada za naučni rad

64. Tatjana Petrović (Beograd): *Muzika Jevreja sagledana kroz osobene karakteristike muzičke tradicije* : Sefarada, Jemenita, Aškenaza : I deo – II nagrada za naučni rad

65. Robert Kovač (Subotica): *Geografija u knjizi Šemot* – rad otkupljen

66. Ljiljana Marjanović (Beograd): *Školovanje Jevreja u državnoj Trgovačkoj akademiji od 1892–1939. god.* – rad otkupljen

67. Pavle Šosberger (Novi Sad): *Popisi Jevreja u Novom Sadu; Novosadski jevrejski izdavači, vlasnici, urednici i štampari novosadskih listova i časopisa; Aušvic, logor smrti Jevreja Jugoslavije u njemu; Jevrejska društva i udruženja u Vojvodini; Jevreji u Bačkoj i događaji 1848–49. god.; Jevreji u Bačkoj 1909. god.; Jevrejin sa frulom* – rad otkupljen

68. Tomislav Rvat-Petranović (Nova Gradiška): *Muke* : poema – I nagrada za književni rad

69. Josif Ostojić (Beograd): *Moj deda* – II nagrada za književni rad

70. Muhamed Kondžić (Zenica): *Pletači krletki* : roman – II nagrada za književni rad

1987.

Žiri: David Albahari, Filip David, Julija Najman;

71. Slavko Gavrilović (Novi Sad): *O Jevrejima u Ugarskoj XVIII–XIX veka* – I nagrada za naučni rad

72. Ženi Lebl (Tel–Aviv, Izrael): *Društva i ustanove beogradskih Jevreja* – II nagrada za naučni rad

73. Isak Papo (Sarajevo): *Prilog proučavanju prezimena, imena i nadimaka Sefarada Sarajeva* – II nagrada za naučni rad

74. Stojan Mihajlović (Zrenjanin): *Šlepovi* – II nagrada za književni rad

75. Žak Finci (Sarajevo): *Braco* – I nagrada za memoarsku građu

76. Branko Mičić (Bugojno): *Kratak prikaz istorije jevrejske zajednice u Bugojnu* – II nagrada za memoarsku građu

1988.

Žiri: David Albahari, Filip David, Ranka Kuić;

77. Ženi Lebl (Tel–Aviv, Izrael): *Jevreji u Nišu* – I nagrada za naučni rad

78. Jovan L. Simovljević (Beograd): *Program za jevrejski kalendar na kućnom računaru "Spektrum 48KV"* – rad otkupljen

79. Ildi Ivanji (Beograd): *Kapija opklade* – I nagrada za književni rad

80. Ivan Slišurić (Nova Gradiška): *Ogledalo Rut Miller* – II nagrada za književni rad

81. Žak Finci (Sarajevo): *Tetka Sinjora* – I nagrada za memoarsku građu

82. Pavle Šosberger (Novi Sad): *Iz istorije Jevrejske opštine u Pančevu; Sudbina Jevreja u logorima Borskog rudnika; Antisemitizam u Vojvodini; Kako je to bilo u našoj sinagogi* – II nagrada za memoarsku građu

1989.

Žiri: David Albahari, Filip David, Ana Šomlo;

83. Anna–Maria Grunfelder (Zagreb): *Živjeti pravedno i istinito : Manes Sperber i zagrebački ljevičarski intelektualci* – I nagrada za naučni rad

84. Ženi Lebl (Tel–Aviv, Izrael): *Jevreji u Pirotu* – deli II nagradu za naučni rad

85. Isak Papo (Sarajevo): *Imena i prezimena Židova Splita* – deli II nagradu za naučni rad

86. Ženi Lebl (Tel–Aviv, Izrael): *Dnevnik jedne Judite* – rad otkupljen

1990.

Žiri: Simha Kabiljo–Šutić, Žarko Korać, Ana Somlo;

87. Hugo Rot (Beograd): *Zemlja* – prolegomena za studiju o istorijskim atlasima – I nagrada za naučni rad

88. Ženi Lebl (Tel Aviv, Izrael): *Rabin Jehuda Alkalaj* – II nagrada za naučni rad

89. David Pardo (Sarajevo): *Most dug pola vijeka* – II nagrada za književni rad

90. Jasminka Domaš (Zagreb): *Žuti leptir Teresienstadta* – II nagrada za književni rad

91. Drago Miličević (Bugojno): *Jevreji Bugojna* – I nagrada za memoarsku građu

92. Rafael–Ratko Altaras (Beograd): *Porodica Altaras* – II nagrada za memoarsku građu

93. Dobrilo Aranitović (Šabac): *Sigmund Frojd u Jugoslaviji*: bibliografija prevoda Frojdovih dela i članaka na jezicima jugoslovenskih naroda sa bibliografijom radova o Frojdu 1912–1989. – rad otkupljen

1991.

Žiri: Filip David, Bojana Jakovljević, Simha Kabiljo–Šutić;

94. David Pardo (Sarajevo): *In memoriam za svakodnevni govorni bosanski dudeo–espanjol* – I nagrada za naučni rad

95. Ženi Lebl (Tel–Aviv, Izrael): *Jevrejski srednji Teološki zavod u Sarajevu* – II nagrada za naučni rad

96. Dušan Knežević (Pančevo): *Petak popodne* – II nagrada za književni rad

97. Nermina Mujezinović (Sarajevo): *Safed (Israel) – legenda i stvarnost*: arhitektura starog grada – II nagrada za memoarsku građu

98. Rafael–Ratko Altaras (Beograd): *Rahela Bulkica Anaf: kako je izbegla genocid nad Jevrejima 1941. godine* – rad otkupljen

99. Isak Papo (Sarajevo): *Menore iz Čelareva i Hazari* – rad otkupljen

1992.

Konkurs nije raspisan

1993.

Žiri: Filip David, Simha Kabiljo–Šutić, Dušan Sindik;

100. Mirjana Belić–Koročkin, Radivoje Davidović (Beograd): *Blagosloveni* – I nagrada za naučni rad

101. Slavko Stamenić (Obrenovac): *Atrimortis* – I nagrada za književni rad

102. Aleksandar D. Stanković (Beograd): *Moše i Jestira* – deli II nagradu za književni rad

103. Ljubica Arsić (Beograd): *Moj prijatelj tuš* – deli II nagradu za književni rad

104. Judita Albahari–Krivokuća (Beograd): *Bila je to naša Blanka* – II nagrada za memoarsku građu

105. Ženi Lebl (Tel–Aviv, Izrael): *O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku* – rad otkupljen

106. Nina Bogičević (Karmiel, Izrael): *Ratovi su nam uvijek na putu stajali, ratovi su nam uvijek sudbine prekrjali* – rad otkupljen

107. Vladimir Singer (Pančevo): *Samo napred* – rad otkupljen

108. Jozef Finci (Beograd): *Groblje svih vjera i nacija* – rad otkupljen

1994.

Konkurs nije raspisan

1995.

Žiri: Filip David, Simha Kabiljo–Šutić, Predrag Palavestra;

109. Nikola Šuica (Beograd): *Leon Koen – slikar* – I nagrada za naučni rad

110. Drita Tutunović (Beograd): *Izgreva mesec* : pesme, priče, poslovice – II nagrada za naučni rad

111. Ljubica Arsić (Beograd): *Šest žena Isaka Singera* – I nagrada za književni rad

112. Miodrag V. Mitrović (Beograd): *Zita Pesah* : drama u tri čina – II nagrada za književni rad

113. Aleksandar Ajzinberg (Beograd): *Trinaest pisama* – I nagrada za memoaristiku

114. Josef–Buki Konforti (Givat Shmuel, Izrael): *Od 6. aprila 1941. do 6. aprila 1945.* – II nagrada za memoarsku građu

115. Mina Kovačević (Beograd): *Hanale* – rad otkupljen

116. Judita Krivokuća–Albahari (Beograd): *Moji susreti sa Jevrejima ratnicima* – rad otkupljen

117. Nedeljko Terzić (Sremska Mitrovica): *Staklena zemlja* : lirski legat – rad otkupljen

1996.

Žiri: Filip David, Simha Kabiljo–Šutić, Predrag Palavestra;

118. Nebojša Popović (Beograd): *Jevreji u Srbiji 1918–1941* – I nagrada za naučni rad

119. Ženi Lebl (Tel–Aviv, Izrael): *Sinagoge u Beogradu* – II nagrada za naučni rad
120. Rade Milosavljević (Jagodina): *Letopis križevačkih Jevreja* – rad otkupljen
121. Željko Marković (Sremski Karlovci): *Jakov putuje u Jerusalem* – II nagrada za književni rad
122. Mathias Hannau (Predrag Stanković) (Štokholm, Švedska): *Neke slike iz foto–albuma Šoa* – II nagrada za književni rad
123. Jasmina Pantić (Zvornik): *U inat* – rad otkupljen
124. Ženi Lebl (Tel–Aviv, Izrael): *Evangelista* – rad otkupljen
125. Haim Mejuhas (Zemun): *Sećanja* – I nagrada za memoaristiku
126. Judita Albahari–Krivokuća (Beograd): *Naša nona Rahel* – II nagrada za memoaristiku
127. Dušan Drljača (Beograd): *Adaptacijske teškoće sarajevskih Jevreja u Izraelu* – rad otkupljen
128. Mathias Hannau (Predrag Stamenković) (Štokholm, Švedska): *Vreme zla i jedan primer dobra* – rad otkupljen¹

1) Sadržaj jevrejskih almanaha, table i bibliografije pripremila Dušanka Pesah

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85 (=924) (082)

JEVREJSKI almanah : 1971–1996 / (glavni i
odgovorni urednik Simha Kabiljo–Šutić). –
Beograd : Savez jevrejskih opština
Jugoslavije, 2000 (Beograd : Handle VISION).
– 541 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 500. – Str. 497–504: Rečnik jevrejskih
pojmov a / Milica Mihailović. – Bibliografija
nagrađenih i otkupljenih radova :

(1955–1970): str. 517–529. – Bibliografija
nagrađenih i otkupljenih radova :

(1971–1996): str 531–541.

996.1/.2–3(082)

a) Јевреји - Културна историја - Зборници
ID=82877452

